

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**Οι μεταβολές στην εξέλιξη και στην κατανόηση της
σταδιοδρομίας από τις Ρουμάνες μετανάστριες. Από τις
εργασίες στη Ρουμανία στις υπηρεσίες καθαρισμού στην
Ελλάδα.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Daria Ioana Maria Lazarescu

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Αναπληρωτής Καθηγητής, Ιορδάνης Ψημμένος,
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Δέσποινα Παπαδοπούλου,
Professor EUI/ Επίκουρη Καθηγήτρια ΔΠΘ, Άννα Τριανταφυλλίδου

Αθήνα, Δεκέμβριος 2013

Copyright © Daria Ioana Maria Lazarescu, 2013.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή γνώμων του συγγραφέα.

Σε όλους όσους με συνόδευσαν σε αυτό το δύσκολο αλλά πολύ όμορφο «ταξίδι»

Πρέπει να βάλεις κάτω το κεφάλι και να πεις: «Ναι αφεντικό!» Εγώ έχω μια κοπέλα, σου δίνω ένα παράδειγμα. Εγώ μπαίνω σε μια σκάλα παλαιά, 6-7 χρόνια εμπειρίας στις σκάλες έχω. Αυτή έρχεται τώρα από τη Ρουμανία και έχει εμπειρία μιας εβδομάδας και βγαίνει πριν από μένα από τη σκάλα. Τι έκανε αυτή συγκριτικά με εμένα; Δεν είναι αλήθεια ότι δεν έκανε καλή δουλειά; Και εάν της πεις κάτι, αμέσως αρπάζει. Εχ, αυτή δε θα προχωρήσει σε αυτή τη δουλειά. Δεν προχωράς έτσι». (Alexandra, 34 ετών. Συνέντευξη 63)

«Η φύση της, δεν μπορείς να την κάνεις για πάντα. Είναι μια δουλειά που σου καταστρέφει την υγεία. Από όλες τις πλευρές. Δηλαδή, η σωματική αντοχή πέφτει πιο γρήγορα και, δεύτερον, πρέπει να έχεις πολύ γερά νεύρα σε αυτό το επάγγελμα. Επειδή η καθαριότητα είναι ένα επάγγελμα το οποίο: «Μπορεί να γίνει και καλύτερα!» Ο άνθρωπος πάντοτε θα πει ότι μπορεί να γίνει και καλύτερα. Δηλαδή, πρέπει να έχεις και σωματική και ψυχική αντοχή. Και όταν τα αποκτάς έχεις κουραστεί τόσο πολύ, που δεν έχεις δύναμη για κάτι άλλο, δε βρίσκεις λόγο να ψάξεις κάτι άλλο». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διδακτορική διατριβή εξετάζει τις μεταβολές στην πορεία εργασιακής εξέλιξης και πώς αυτή κατανοείται από τις Ρουμάνες μετανάστριες, οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Η έρευνα εστιάζει στην εργασία και στον τύπο απασχόλησης και πώς αυτές οι δύο παράμετροι επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη σταδιοδρομία των εργαζομένων στις υπηρεσίες όπως επίσης και τις αξίες που προκύπτουν από αυτήν. Συγκεκριμένα, διερευνάται εάν και κατά πόσον η παραμονή των μεταναστριών στις υπηρεσίες καθαρισμού και σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης συνδέεται πρώτον, με την πρότερη εργασιακή τους πορεία. Δεύτερον, οφείλεται στην οργάνωση και στη λειτουργία των υπηρεσιών καθαρισμού και τρίτον, στα νοήματα που οι εργαζόμενες διαμορφώνουν σταδιακά για την ανέλιξή τους.

Έναυσμα για τη διερεύνηση των παραπάνω αποτέλεσαν οι διαπιστώσεις των κοινωνιολογικών μελετών που αναδεικνύουν ότι η εργασία σε διάφορους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας (αγροτική παραγωγή, βιομηχανία, υπηρεσίες) διαμορφώνει και μεταβάλλει τους εργασιακούς προσανατολισμούς των ανθρώπων και επηρεάζει τις προσλήψεις τους. Από τη διεθνή βιβλιογραφία προκύπτει ότι τα παραπάνω είναι σημαντικά για τη μελέτη της πορείας εξέλιξης και την κατανόηση της κινητικότητας μεταξύ διαφόρων επαγγελμάτων. Ωστόσο, ο τύπος απασχόλησης και η ιεραρχία μέσα σε ένα επάγγελμα παίζουν επιπρόσθετο ρόλο για την παραμονή των εργαζομένων μέσα σε αυτό, καθώς και για την ερμηνεία από τους ίδιους για τη θέση τους στην οικονομία και την κοινωνία.

Η διδακτορική διατριβή μελετά τα παραπάνω μέσα από το παράδειγμα των Ρουμάνων μεταναστριών οικιακών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού και σε διάφορα νοικοκυριά. Εξετάζονται και συγκρίνονται οι αντικειμενικές και οι υποκειμενικές διαδρομές κινητικότητας από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Επιπλέον, η ανάλυση επικεντρώνεται στις εργασιακές μεταβολές και στις συνέπειες τους για την πρόσληψη της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα.

Η έρευνα καταλήγει στη διαπίστωση ότι στη Ρουμανία οι συνθήκες εργασίας και οι μεταβολές που αυτές υπέστησαν, μεταβάλλουν τον εργασιακό προσανατολισμό και τις αξίες των εργαζομένων, οδηγώντας τους στην διαμόρφωση μιας αντίληψης της εργασίας που δεν έχει να κάνει τόσο με ένα συγκεκριμένο επάγγελμα, αλλά με την αντιμετώπισή της περισσότερο ως δουλειά που εξασφαλίζει την οικονομική επιβίωση της οικογένειας. Με αυτή την έννοια, η εξέταση της σταδιοδρομίας στη Ρουμανία αναδείχθηκε ως κομβικό στοιχείο για την κατανόηση της προετοιμασίας των γυναικών σε πρόσκαιρα και χαμηλού κύρους επαγγέλματα.

Στην Ελλάδα, παρατηρείται ότι αυτό το στάδιο της προετοιμασίας δεν είναι ικανό από μόνο του για να σταθεροποιηθούν οι Ρουμάνες μετανάστριες στις διάφορες μορφές οικιακής εργασίας που αναλαμβάνουν. Για τη σταθεροποίηση στο επάγγελμα, είναι απαραίτητο το πέρασμα από διαφοροποιημένες, από εκείνες της Ρουμανίας, μορφές απασχόλησης καθώς και συνήθειες και αντιλήψεις που προκύπτουν σε αυτές. Μέσα στην οικιακή εργασία δεν αναπτύσσονται γενικά κίνητρα, ιδέες και αξίες που σταθεροποιούν τη γυναίκα στο επάγγελμα. Αυτό που η μελέτη αναδεικνύει είναι ότι: α) η μορφή απασχόλησης καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την κατανόηση της σταδιοδρομίας ως ανοδική ή καθοδική, β) οι συνθήκες και οι αξίες που αναπτύσσονται στα συνεργεία καθαρισμού διαφέρουν από εκείνα στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία σε διάφορα νοικοκυριά, γ) η κινητικότητα των μεταναστριών στα συνεργεία καθαρισμού ακολουθεί διαδρομές και αντιλήψεις που σταθεροποιούν τις γυναίκες μέσα σε αυτά, ανάλογα με την σταθερότητα του μισθού και την αυτονομία ως προς τον ρυθμό εκτέλεσης των καθηκόντων, δ) για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες σε διάφορα νοικοκυριά, η πορεία εξέλιξης και η κατανόηση αυτής εξαρτάται από την αυτονομία στην επιτέλεση των καθηκόντων, τους δεσμούς με τους εργοδότες και το κύρος που αντλούν από τη σχέση με αυτούς.

Ευχαριστίες

Η παρούσα διδακτορική διατριβή είναι αποτέλεσμα της σχέσης μου με πολλούς ανθρώπους οι οποίοι συνέβαλαν στην πορεία εξέλιξής μου στην επιστήμη και τη ζωή και τους οποίους ευχαριστώ! Τον επιβλέποντα Καθηγητή Ιορδάνη Ψημμένο ο οποίος με πίστεψε από την πρώτη στιγμή της συνεργασίας μας και καθ' όλη τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού. Του οφείλω ευγνωμοσύνη γιατί με δίδαξε ότι η επιστήμη δεν προχωράει μονάχα με γνώση αλλά και με μεράκι και αγάπη. Επίσης, για την υπομονή και την επιμονή του, ιδιαίτερα τις στιγμές εκείνες που αισθανόμουν ότι δεν είχα πια τη δύναμη να συνεχίσω. Την Δέσποινα Παπαδοπούλου και την Άννα Τριανταφυλλίδου οι οποίες, με τη σειρά τους, με στήριξαν όλο αυτό το διάστημα και μου προσέφεραν συμβουλές απλόχερα. Επίσης, όλους εκείνους τους καθηγητές που είχα την χαρά και την τιμή να γνωρίσω σε συνέδρια, ημερίδες και άλλες εκδηλώσεις, οι οποίοι με τις παρατηρήσεις και τις ιδέες τους συνέβαλαν στην εξέλιξη του διδακτορικού αυτού. Ομοίως, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στην Ευαγγελία Χατζηευστρατίου για την επιμέλεια του κειμένου.

Περισσότερο από όλους όμως ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου όλες τις συνεντευξιαζόμενες που συμμετείχαν στην έρευνα. Εκείνες με εμπιστεύτηκαν και μου άνοιξαν την ψυχή, αφηγώντας μου τις ζωές τους με τις χαρές και τις λύπες (οι τελευταίες, δυστυχώς, ήταν πολύ περισσότερες)! Ιδιαίτερα την Ani, την Viorica, την Alina και την Silvia, οι οποίες όχι μόνο μου επέτρεψαν να κατανοήσω την πορεία της ζωής τους, αλλά και να γνωρίσω τις οικογένειες τους στην Ελλάδα και στη Ρουμανία!

Σε όλη τη διάρκεια του διδακτορικού είχα την τύχη να μην αισθανθώ μοναξιά. Αυτό βεβαίως, οφείλεται στους καθηγητές μου αλλά και στους φίλους που απέκτησα στο Πάντειο. Επειδή η λίστα είναι αρκετά μεγάλη και δεν θα ήθελα να αδικήσω κανέναν μη αναφέροντας το όνομά του, θα ευχαριστήσω λοιπόν την ομάδα μας! Τους διδακτορικούς φοιτητές που είχα την ευκαιρία να γνωρίσω όλα αυτά τα χρόνια και οι οποίοι με στήριξαν και με εμπύχωσαν με πολλή αγάπη.

Όμως, η πραγματοποίηση της διατριβής θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συμβολή της οικογένειάς μου. Θα χρωστάω ευγνωμοσύνη για πάντα, ιδιαίτερα στους γονείς μου, στον Δημήτρη, στην Irina και στον Piotr, οι οποίοι κατανόησαν την προσπάθειά μου και την στήριξαν με κάθε δυνατό τρόπο!

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΟΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	ix
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ	xix
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΟΙ ΚΥΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ	
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ.....	11
1.1. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ	
ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	12
1.1.1. Ο Durkheim και η έννοια της σταδιοδρομίας.....	12
1.1.2. Η σταδιοδρομία ως διαδικασία κοινωνικοποίησης.....	17
1.1.3. Η σταδιοδρομία ως διαδικασία ένταξης στο σύστημα και απόκτησης	
ρόλων	24
1.1.4. Η σταδιοδρομία των μεταναστών στις υπηρεσίες χαμηλού κύρους.....	33
1.2. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ: Η	
ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΜΑΘΗΣΗΣ ΡΟΛΩΝ ΚΑΙ	
ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ	
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	38
1.2.1. Η σταδιοδρομία ως αποτέλεσμα της αλληλόδρασης στον κοινωνικό χώρο	
.....	38
1.2.2. Η σύζευξη του αντικειμενικού με το υποκειμενικό.....	45
1.2.3. Το πέρασμα από διαβαθμίσεις κύρους (status passages) και η υιοθέτηση	
ρόλων και προτύπων ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς.....	47
1.2.4. Η σταδιοδρομία ως ιδιοκτησία συλλογικοτήτων.....	56
1.2.5. Η σύνδεση του ατόμου με την κοινωνική δομή	57
1.3. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ	
ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ: Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	
ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ	61
1.3.1. Η σταδιοδρομία στο καπιταλιστικό σύστημα.....	61
1.3.2. Βιομηχανία και σταδιοδρομία.....	62
1.3.3. Υπηρεσίες και σταδιοδρομία	76
1.3.4. Μετανάστευση, υπηρετική εργασία και η έννοια της σταδιοδρομίας.....	82
1.4. Η ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗ ΚΑΙ Η ΝΕΟΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ	
ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ: Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ, ΑΠΟΚΤΗΣΗΣ ΚΥΡΟΥΣ ΚΑΙ ΠΟΡΩΝ	
ΕΞΟΥΣΙΑΣ.....	91

1.4.1. Η σταδιοδρομία στα πλαίσια της κοινωνικής δράσης και της ερμηνευτικής κατανόησης.....	91
1.4.2. Η έννοια της σταδιοδρομίας και οι εργασιακοί προσανατολισμοί.....	94
1.4.3. Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική και επαγγελματική στρωμάτωση	106
1.4.4. Μετανάστευση, υπηρετική εργασία και σταδιοδρομία	111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ	118
2.1. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ – ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ	119
2.2. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΑΚΩΝ ΕΡΓΑΤΡΙΩΝ	124
2.2.1. Τάξη και φροντίδα του νοικοκυριού.....	125
2.2.2. Επιπτώσεις του επαγγέλματος στις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις αλληλεγγύης των οικιακών εργατριών	130
2.3. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΕΧΝΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	145
2.3.1. Τάξη και φύλο.....	145
2.3.2. Ενδοεπαγγελματικές ιεραρχίες και σταδιοδρομία	151
2.4. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΦΥΛΗ/ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ.....	158
2.4.1. Κάστα και τάξη	158
2.4.2. Τάξη και αντιλήψεις για το κύρος	165
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	171
3.1. ΠΡΟΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΣΤΑΔΙΟ	173
3.1.1. Επιλογή του πληθυσμού της έρευνας	173
3.1.2. Επιλογή ποιοτικής μεθόδου έρευνας	179
3.1.3. Επιλογή ημιδομημένων συνεντεύξεων	182
3.1.4. Οδηγός συνέντευξης	183
3.1.5. Επαφή με τον πληθυσμό της έρευνας: συγκριτική προσέγγιση	186
3.2. ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΤΑΔΙΟ	187
3.3. ΚΥΡΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	188
3.3.1. Προσέγγιση του μη στατιστικού δείγματος και το μέγεθός του.....	188
3.3.2. Πραγματοποίηση των συνεντεύξεων.....	191
3.3.3. Μελέτες περίπτωσης.....	195
3.4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	198
3.4.1. Απομαγνητοφώνηση συνεντεύξεων	198
3.4.2. Κωδικοποίηση και ανάλυση	199
3.4.3. Γενίκευση.....	202
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΠΟΡΕΙΑ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΡΙΝ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	204

4.1. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΣΤΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	205
4.1.1. Η μετάβαση προς το σοσιαλισμό: ταξική διάρθρωση και σταδιοδρομία ζωής.....	206
4.1.2. Η πορεία της ταξικής διάρθρωσης στη σοσιαλιστική ρουμάνικη κοινωνία	218
4.1.3. Η σταδιοδρομία της αγροτικής τάξης.....	222
4.1.4. Η σταδιοδρομία της εργατικής τάξης	225
4.1.5. Κοινωνικές μεταβιβάσεις και η πορεία εξέλιξης των μελών της ρουμάνικης κοινωνίας στη μετασοσιαλιστική περίοδο	230
4.2. Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΑ.....	235
4.2.1. Περιοχή προέλευσης και τόπος διαμονής.....	235
4.2.2. Ηλικία	241
4.2.3. Ταξική προέλευση.....	242
4.2.4. Οικογενειακή Κατάσταση.....	245
4.2.5. Μορφωτικό επίπεδο	248
4.3. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΜΕΣΑ ΣΕ ΑΥΤΗ.....	251
4.3.1. Αντικείμενο εργασίας	253
4.3.1.1. Μισθωτή εργασία.....	253
4.3.1.2. Οικιακή οικονομία	256
4.3.2. Συνθήκες εργασίας και απασχόλησης.....	258
4.3.2.1. Μισθωτή εργασία.....	258
4.3.2.2. Οικιακή οικονομία	266
4.3.3. Συνθήκες ζωής	269
4.3.3.1 Χώρος διαμονής και ελεύθερος χρόνος.....	271
4.3.3.1.1. Μισθωτές εργάτριες.....	271
4.3.3.1.2. Εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία	273
4.3.3.2. Καταναλωτικές συνήθειες	275
4.3.3.2.1. Μισθωτές εργάτριες.....	275
4.3.3.2.2. Εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία	276
4.3.3.3. Κοινωνικό κύρος.....	277
4.3.3.3.1. Μισθωτές εργάτριες.....	277
4.3.3.3.2. Εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία	279
4.4. ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ.....	281
4.4.1. Μισθωτή εργασία.....	281
4.4.2. Οικιακή οικονομία	285
4.5. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	288

4.5.1. Κύκλος ζωής και κινητικότητα	288
4.5.2. Δίκτυα	290
4.5.3. Η μεταναστευτική πορεία	292
4.5.3.1. Προετοιμασία ταξιδιού	292
4.5.3.2. Μονοπάτια μετανάστευσης.....	293
4.5.4. Προσδοκίες για απασχόληση	302
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΡΟΥΜΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (Η ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗΣ).....	307
5.1. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΕ ΆΛΛΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΠΛΗΝ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	308
5.1.1. Αντικείμενο εργασίας	309
5.1.2. Συνθήκες εργασίας και απασχόλησης.....	309
5.1.3. Συνθήκες ζωής	312
5.1.3.1. Χώρος διαμονής και ελεύθερος χρόνος.....	312
5.1.3.2. Καταναλωτικές προτιμήσεις	313
5.1.3.3. Κοινωνικό κύρος και αντιλήψεις για την εργασία.....	314
5.2. Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ.....	316
5.2.1. Η επιλογή του επαγγέλματος	316
5.2.2. Αντικείμενο εργασίας	319
5.2.3. Συνθήκες εργασίας και απασχόλησης.....	324
5.2.4. Συνθήκες ζωής	335
5.3. ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ	342
5.3.1. Μισθωτή εργασία σε συνεργεία καθαρισμού	343
5.3.1.1. Αντικείμενο εργασίας: Μεταβολές	343
5.3.1.2. Μεταβολές στις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης	349
5.3.1.3. Μεταβολές στις συνθήκες ζωής των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού	360
5.3.1.4. Μεταβολές στις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις αλληλεγγύης..	366
5.3.1.5. Κοινωνικό κύρος και αντιλήψεις για την εργασία.....	373
5.3.2. Αυτοαπασχολούμενη εργασία	376
5.3.2.1. Αντικείμενο εργασίας: Μεταβολές	376
5.3.2.2. Μεταβολές στις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης	381
5.3.2.3. Μεταβολές στις συνθήκες προσωπικής ζωής των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών	403
5.3.2.4. Μεταβολές στις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις αλληλεγγύης..	410
5.3.2.5. Κοινωνικό κύρος και αντιλήψεις για την εργασία.....	415

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΣΙΑ.....	419
6.1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	420
6.1.1. Μισθωτή εργασία.....	421
6.1.2. Αυτοαπασχολούμενη εργασία	429
6.2. ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ	440
6.2.1. Μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού	442
6.2.2. Αυτοαπασχολούμενες εργάτριες.....	454
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΠΟΡΕΙΕΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ – ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: Η SILVIA, Η VIORICA, Η ALINA ΚΑΙ Η ANI	472
7.1. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ SILVIA (ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ ΕΡΓΑΤΡΙΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ).....	473
7.1.1. Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες.....	473
7.1.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής.....	476
7.1.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες	479
7.1.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία	480
7.1.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής	483
7.2. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ VIORICA (ΜΙΣΘΩΤΗ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΕΙΟ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ)	487
7.2.1. Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες.....	488
7.2.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής.....	490
7.2.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες	492
7.2.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία	493
7.2.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής	496
7.3. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ALINA (ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ ΕΡΓΑΤΡΙΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ).....	501
7.3.1 Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες.....	501
7.3.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής.....	502
7.3.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες	504
7.3.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία	506
7.3.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής	510

7.4. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΑΝΙ (ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ ΕΡΓΑΤΡΙΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ).....	514
7.4.1. Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες.....	514
7.4.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής.....	515
7.4.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες	519
7.4.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία	521
7.4.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής	525
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	532
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	565
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	596
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι Καθήκοντα οικιακών εργατών/εργατριών τον 19^ο αιώνα ..	596
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ Τιμές σε βασικά προϊόντα διατροφής (σε USD).....	600
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ Πίνακας δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών (κύρια έρευνα)	601
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙV Πίνακας δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών (πιλοτική έρευνα)	618
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ.....	621

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Υπόθεση εργασίας.....	171
Πίνακας 2: Ρουμάνοι Απασχολούμενοι στις δραστηριότητες νοικοκυριών.....	174
Πίνακας 3: Οδηγός συνέντευξης.....	185
Πίνακας 4: Κατανομή των κωδικών στις αναλυτικές κατηγορίες της έρευνας.....	201
Πίνακας 5: Αριθμός μισθωτών ανά οικονομική κατηγορία (σε χιλιάδες).....	237
Πίνακας 6: Πληθυσμός της Ρουμανίας	237
Πίνακας 7: Μέσος μηνιαίως μισθός ανά οικονομικό κλάδο (σε USD).....	238
Πίνακας 8: Η πρώτη επαφή των συνεντευξιαζομένων με την οικιακή εργασία (ανά τύπο απασχόλησης).....	319
Πίνακας 9: Μεταβολές στις συνθήκες στέγασης των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού.....	361
Πίνακας 10: Μεταβολές στις καταναλωτικές προτιμήσεις των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού.....	363
Πίνακας 11: Η πορεία των οικογενειακών σχέσεων και των σχέσεων αλληλεγγύης των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού.....	367
Πίνακας 12: Οι παράγοντες από τους οποίους πηγάζει το κύρος των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού.....	374
Πίνακας 13: Μονοπάτια δικτύωσης των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών.....	392
Πίνακας 14: Μεταβολές στις συνθήκες στέγασης των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών.....	404
Πίνακας 15: Μεταβολές στις καταναλωτικές προτιμήσεις των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών.....	408
Πίνακας 16: Η πορεία των οικογενειακών σχέσεων και των σχέσεων αλληλεγγύης των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών.....	410
Πίνακας 17: Οι παράγοντες από τους οποίους πηγάζει το κύρος των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών.....	415
Πίνακας 18: Δεξιότητες και κριτήρια καλής εργασίας σε μισθωτές και αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού.....	439
Πίνακας 19: Τυπολογίες στις οποίες εντάσσονται οι εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού	443

Πίνακας 20: Τυπολογίες στις οποίες εντάσσονται οι εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού (συνέχεια του πίνακα 19).....	457
Πίνακας 21: Παράμετροι εξέλιξης της Silvia μέσα στο επάγγελμα.....	483
Πίνακας 22: Παράμετροι εξέλιξης της Viorica μέσα στο επάγγελμα.....	496
Πίνακας 23: Παράμετροι εξέλιξης της Alina μέσα στο επάγγελμα.....	510
Πίνακας 24: Παράμετροι εξέλιξης της Ani μέσα στο επάγγελμα.....	526
Πίνακας 25: Καταμερισμός εργασίας – Μεταβολές (1984-2013).....	535
Πίνακας 26: Απασχόληση – Μεταβολές (1984-2013).....	538
Πίνακας 27: Συνθήκες εργασίας στη Ρουμανία – Μεταβολές (1984-2007).....	541
Πίνακας 28: Συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα – Μεταβολές (1993-2013).....	545
Πίνακας 29: Προσλήψεις της σταδιοδρομίας στη Ρουμανία – Μεταβολές.....	551
Πίνακας 30: Προσλήψεις της σταδιοδρομίας στην Ελλάδα – Μεταβολές	554
Χάρτης 1. Χάρτης Ρουμανίας.....	236

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διδακτορική διατριβή εξετάζει τις μεταβολές στην πορεία εργασιακής εξέλιξης¹ και πώς αυτή κατανοείται από τις Ρουμάνες μετανάστριες οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, συγκρίνει τις αλλαγές στην εργασία και τις αντιλήψεις γύρω από την σταδιοδρομία και την κινητικότητα των γυναικών που ήρθαν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Σήμερα, οι γυναίκες αυτές εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενες² και μισθωτές³ στις υπηρεσίες καθαρισμού⁴ στην Ελλάδα ενώ στη Ρουμανία, στην πλειονότητά τους, εργάζονταν σε αγροτικές καλλιέργειες και στη βιομηχανία. Το πέρασμα από ένα κοινωνικό σύστημα σε ένα άλλο και από τη μια οικονομική δραστηριότητα στην άλλη συνδέεται και με αλλαγές στις αξίες γύρω από την εργασία, την ιεραρχία μέσα σε ένα επάγγελμα και τις προσδοκίες που προκύπτουν από αυτήν.

Έναυσμα για την παραπάνω αναζήτηση αποτέλεσαν οι διαπιστώσεις διεθνών και ελληνικών ερευνών που καταδεικνύουν ότι: *πρώτον*, ο τομέας της οικονομικής δραστηριότητας (αγροτική παραγωγή, βιομηχανία, υπηρεσίες) διαμορφώνει και μεταβάλλει τους εργασιακούς προσανατολισμούς⁵ των ανθρώπων (Daniel 1969,

¹ Ο επιστημονικός όρος που χρησιμοποιείται για να εκφραστεί αυτή η πορεία εξέλιξης των ανθρώπων μέσα στο επάγγελμά τους είναι *επαγγελματική σταδιοδρομία*. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Watson, η επαγγελματική σταδιοδρομία είναι η «*ακολουθία θέσεων από τις οποίες κατά κανόνα περνά ο φορέας μιας επαγγελματικής ιδιότητας κατά τη διάρκεια του μέρους εκείνου της ζωής του που αναλώνεται στην επαγγελματική απασχόλησή του*» (Watson 2005: 231). Επιπλέον, υπάρχει και η μετακίνηση που αφορά το πώς ο ίδιος ο εργαζόμενος βλέπει τον εαυτό του και τη θέση του στην κοινωνία (Hughes 1937). Πρόκειται δηλαδή για την *υποκειμενική διάσταση της σταδιοδρομίας*, η οποία ορίζεται ως «*το κατά την ατομική αντίληψη πρότυπο ακολουθίας θέσεων που αναδύεται καθώς τα άτομα κατανοούν τον τρόπο με τον οποίο κινούνται μέσα από τις κοινωνικές θέσεις κατά τη διάρκεια της ζωής τους*» (Αναφέρεται στο Watson 2005: 134).

² Η αυτοαπασχόληση αφορά την περίπτωση των εξωτερικών οικιακών εργατριών των οποίων υπηρεσίες μισθώνονται για τον καθαρισμό ενός σπιτιού από ιδιώτες ή νοικοκυριά.

³ Η μισθωτή εργασία έχει να κάνει με τους μισθωτούς εργαζομένους σε συνεργεία καθαρισμού.

⁴ Με τον όρο «υπηρεσίες καθαρισμού» εννοείται το επάγγελμα της οικιακής εργασίας που περιορίζεται μόνο σε καθήκοντα καθαρισμού.

⁵ Η έννοια του προσανατολισμού στην εργασία (orientation to work) υποδηλώνει «*το νόημα που τα άτομα αποδίδουν στην εργασία τους, το οποίο και τους προδιαθέτει τόσο να σκέφτονται όσο και να*

Goldthorpe, Lockwood et. al 1968, Beynon & Blackburn 1972, Brown 1973, 1974, Bennett 1972, Wedderburn & Crompton 1972).

Δεύτερον, κεντρικό στοιχείο των παραπάνω μεταβολών στον εργασιακό προσανατολισμό είναι οι πορείες εξέλιξης του εργαζομένου μέσα στο εργασιακό περιβάλλον. Η θέση ή η ιεραρχία του εργαζομένου μέσα σε ένα επάγγελμα διαμορφώνουν, πέραν μιας γενικότερης προσδοκίας από την οικονομική δραστηριότητα, κριτήρια επαγγελματικής κινητικότητας. Δηλαδή, πώς και γιατί σταθεροποιούνται μέσα σε ένα επάγγελμα (ενδοεπαγγελματική κινητικότητα) ή σε παρόμοια επαγγέλματα (οριζόντια κινητικότητα) είτε προσδοκούν τη μετακίνηση σε διαφορετικά, ανώτερου ή κατώτερου κύρους επαγγέλματα (κάθετη κινητικότητα).

Τρίτον, από τη διεθνή βιβλιογραφία προκύπτει ότι η φύση της εργασίας και η μορφή απασχόλησης παίζουν σημαντικό ρόλο στην ενδοεπαγγελματική κινητικότητα. Δηλαδή, οι συνθήκες που επικρατούν και οι συνήθειες που αποκτώνται επηρεάζουν τις αξίες και τις προσλήψεις των εργαζομένων για τη σταδιοδρομία μέσα σε ένα επάγγελμα.

Τέταρτον, ειδικότερα για τα επαγγέλματα που θεωρούνται χαμηλού κύρους ή «βρόμικα» επαγγέλματα ⁶, η διερεύνηση των παραπάνω (αντικειμενικών και υποκειμενικών) κριτηρίων κινητικότητας παίζει έναν επιπρόσθετο ρόλο. Η διεθνής έρευνα καταδεικνύει ότι ακόμα και όταν υπάρχουν δυνατότητες επιλογών, αυτές περιορίζονται σε παρόμοιου τύπου εργασίες (Broom & Smith 1963, Liebow 1967, Myrdal 1972). Αυτό είναι κάτι που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την

ενεργούν με συγκεκριμένους τρόπους σε ό,τι αφορά την εργασία αυτή». (Watson 2005: 124). Στη βιβλιογραφία εντοπίζεται η ύπαρξη τεσσάρων πιθανών εργασιακών προσανατολισμών στην εργασία: του εργαλειακού, του γραφειοκρατικού, του αλληλέγγυου και του ανώτερου επαγγελματικού (Goldthorpe, Lockwood et al. 1968: 38-41, Watson 2005: 126).

⁶ Με τον όρο «βρόμικη δουλειά» εννοείται «η επαγγελματική δραστηριότητα που διαδραματίζει έναν αναγκαίο για την κοινωνία ρόλο, αλλά που θεωρείται ως αμφιβόλου, από κάποιες απόψεις, ηθικής αξίας» (Watson, 2005: 225). Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι εργαζόμενοι στο αποχετευτικό σύστημα, οι υπάλληλοι γραφείων κηδεϊών, οι πόρνες που αποτέλεσαν αντικείμενο μελετών που διεξήχθησαν από κοινωνιολόγους όπως οι Paul G. Cressey και Everett Hughes στο Σικάγο των δεκαετιών 1930-1940.

κοινωνιολογία της εργασίας όσο και για την κοινωνική πολιτική διότι, πέραν των αντικειμενικών συνθηκών εργασίας που ίσως εγκλωβίζουν τις εργαζόμενες σε αυτά, μας σπρώχνει, αφενός, στο να εξετάσουμε και να αναδείξουμε τις προϋποθέσεις μέσα από τις οποίες ακόμα και η πιο «ευτελής» ή στιγματισμένη εργασία διαμορφώνει θέλητρα σταθερότητας στο επάγγελμα. Αφετέρου, να κατανοήσουμε ότι η αποδέσμευση των εργαζομένων από τα παραπάνω επαγγέλματα αποτελεί μια πιο πολύπλοκη διαδικασία με πολιτισμικά και συναισθηματικά χαρακτηριστικά. Είναι άξιον απορίας το γιατί στην περίπτωση των γυναικών που αντικειμενικά θα μπορούσαν να δουλέψουν και σε άλλες εργασίες δεν υπάρχει μετακίνηση.

Πέμπτον, στην Ελλάδα παρατηρείται ότι επί είκοσι χρόνια και πλέον, στην πλειονότητά τους, οι μετανάστριες παραμένουν σε αυτές τις υπηρεσίες και σταθεροποιούνται στην οικιακή εργασία παρ' ότι οι *προσδοκίες* ήταν διαφορετικές όσον αφορά την παραμονή στη χώρα και στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Αυτό μας σπρώχνει να εξετάζουμε τις νέες πλέον διαμορφωμένες *επιθυμίες* μετακίνησης και εξέλιξης οι οποίες και συνδέονται περισσότερο με τις πορείες εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα (Κασιμάτη κ.ά. 1991, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η υπόθεση εργασίας της διδακτορικής διατριβής είναι ότι η εργασία και οι τύποι απασχόλησης διαμορφώνουν συνθήκες και αντιλήψεις για τη σταδιοδρομία των εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού. Από τη μία πλευρά αυτό συνδέεται με την πρότερη εργασιακή τους πορεία. Από την άλλη, η παραμονή στο επάγγελμα οφείλεται στην οργάνωση και στη λειτουργία των υπηρεσιών καθαρισμού καθώς και στα νοήματα που διαμορφώνονται σταδιακά για την ανέλιξη, ανάλογα με τη θέση και την ιεραρχία που κατέχει η εργαζόμενη μέσα σε αυτές. Πιο συγκεκριμένα, ανάλογα του εάν κάποια μετανάστρια βρίσκεται στις υπηρεσίες καθαρισμού με μισθωτή απασχόληση σε συνεργεία καθαρισμού ή στην

οικιακή εργασία ως αυτοαπασχολούμενη, διαμορφώνονται και οι ανάλογες συνθήκες και αντιλήψεις γύρω από τη σταδιοδρομία της.

Για τη διερεύνηση των παραπάνω θα μελετηθεί η περίπτωση των Ρουμάνων μεταναστριών, εξετάζοντας και συγκρίνοντας παράλληλα τις αντικειμενικές και τις υποκειμενικές διαδρομές κινητικότητας (συνθήκες και προσλήψεις) από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση επικεντρώνεται στις μεταβολές και τις συνέπειες τους για την πρόσληψη της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα.

Το παράδειγμα των Ρουμάνων μεταναστών θεωρήθηκε το πιο κατάλληλο διότι μας επιτρέπει να έχουμε πολλαπλά είδη συγκρίσεων και μια πλήρη κατανόηση και ανάλυση τόσο της ρουμάνικης κοινωνίας και του εργασιακού παρελθόντος όσο και της πορείας εξέλιξης στην Ελλάδα. Επίσης, αποτελεί παράδειγμα γυναικών που ιδίως μετά το 2007 δεν υφίστανται τις πιέσεις της μεταναστευτικής πολιτικής που άλλες γυναίκες έχουν. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες αυτές έχουν πρότερη εμπειρία: α) της σοσιαλιστικής, μετασοσιαλιστικής και καπιταλιστικής εργασιακής οργάνωσης, β) έχουν εκτεθεί σε διάφορες μορφές εργασίας και απασχόλησης όπως οικιακή, αγροτική ή/και βιομηχανική εργασία καθώς και στις υπηρεσίες, γ) είναι Ευρωπαίοι πολίτες και θεσμικά δεν υπάρχουν φραγμοί σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στην ελληνική αγορά εργασίας και την αναγνώριση των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών προσόντων από τη χώρα καταγωγής, δ) λόγω της καταγωγής της ερευνήτριας, υπάρχει γλωσσική και πολιτισμική δυνατότητα ελέγχου όλης της πορείας εξέλιξης των Ρουμάνων μεταναστριών οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα.

Η μελέτη του παραπάνω προβληματισμού τοποθετείται στα πλαίσια μιας γενικότερης κοινωνιολογικής μελέτης που αφορά τις συνέπειες της εργασίας πάνω στην πορεία εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα και στις επιπτώσεις της στη γενικότερη

ζωή των εργαζομένων. Συγκεκριμένα, στηρίζεται στη συγκρουσιακή προσέγγιση που φέρνει στο φως τη σημασία της τάξης και του επαγγέλματος, καθώς και των νοημάτων και δράσεων που αποκτά κανείς μέσα σε αυτό. Η ανάλυση χρησιμοποιεί επίσης τις θεωρήσεις της Σχολής του Σικάγου και ιδιαίτερα τις μελέτες για τα χαμηλού κύρους επαγγέλματα όπως και τις θεωρίες μέσου βεληνεκούς (middle range theories)⁷.

Ο προβληματισμός της διδακτορικής διατριβής τοποθετείται λοιπόν σε ένα πλαίσιο ανάδειξης των συνθηκών και αντιλήψεων για τη σταδιοδρομία και την κινητικότητα των εργαζομένων σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα που αναπαράγει πρότυπα και σχέσεις κοινωνικής εκμετάλλευσης τα οποία δεν τους επιτρέπουν να υπερβαίνουν την κοινωνική τους θέση (du Bois & Eaton 1899, Gouldner 1964, Dennis et al. 1969, Brown 1984, Beynon & Austrin 1994). Αυτό γίνεται ακόμα πιο σημαντικό εάν ληφθεί υπόψη ότι ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής και παγκόσμιας οικονομίας στηρίζεται στην απασχόληση άνω των 190 εκατομμυρίων ανθρώπων που μεταναστεύουν από τον τόπο καταγωγής τους και απασχολούνται στα επαγγέλματα αυτά (Harvey 1989, Ψημμένος 2013). Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την οικιακή εργασία, στοιχεία της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας εντοπίζουν περίπου 60 εκατομμύρια ανθρώπους να απασχολούνται σήμερα στο συγκεκριμένο επάγγελμα (ILO 2013). Ταυτόχρονα, αναφερόμενη στην εργασία σε προσωπικές υπηρεσίες, ένα σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας κάνει λόγο για έναν καθαρά εργαλειακό προσανατολισμό στην εργασία που ωθεί τους εργαζομένους να απασχολούνται και να παραμένουν σε

⁷ Πρόκειται για τις προσεγγίσεις εκείνες οι οποίες συνθέτουν την ανάλυση της μορφής και της λειτουργίας των κοινωνικών δομών με εκείνη των δράσεων των ανθρώπων που διαμορφώνονται μέσα από τις εν λόγω δομές (Merton 1949). Στην παράδοση της κριτικής θεώρησης, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης προσέγγισης εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο η εργασία στον σύγχρονο καπιταλισμό ωθεί στην κοινωνική κατασκευή ρόλων, αντιλήψεων και προτύπων αλλά και σε ανάλογες κοινωνικές δράσεις. Πιο συγκεκριμένα, δίνει τη δυνατότητα κατανόησης, αφενός, των δομικών χαρακτηριστικών που επηρεάζουν τις κοινωνικές δράσεις των ατόμων και πώς αυτά τα βιώνουν. Αφετέρου, του πώς τα ίδια τα άτομα κατανοούν τις δράσεις τους και πώς αντιμετωπίζουν τα προβλήματα που πηγάζουν από τη σχέση τους με την κοινωνία (Mills 1967).

αυτά. Παρ' όλα αυτά, όπως έχουν αναδείξει οι έρευνες στη βιομηχανική κοινωνιολογία, οι βιοποριστικοί λόγοι σπάνια ήταν σε θέση να εξηγήσουν από μόνοι τους την παραμονή του εργαζομένου μέσα στο επάγγελμα (Mills 1985, Brown 1984). Σταδιακά, η παραμονή οδηγεί στη διαμόρφωση κινήτρων που δυσχεραίνουν περαιτέρω τη μετακίνηση από αυτό το επάγγελμα/δουλειά. Έτσι, η παραμονή μέσα σε ένα επάγγελμα χαμηλού κύρους δεν οφείλεται μονάχα στον «εγκλωβισμό» των εργαζομένων λόγω αντικειμενικών ανισοτήτων που απορρέουν από τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτά⁸. Διαμορφώνονται επιπλέον πρότυπα και στάσεις ζωής που εντείνουν τη στασιμότητα σε αυτά τα επαγγέλματα.

Στην προσπάθεια ανάδειξης των μεταβολών στην εργασιακή πορεία εξέλιξης των Ρουμάνων μεταναστριών από τη χώρα καταγωγής στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα, η δομή της διατριβής είναι η ακόλουθη:

Το *πρώτο κεφάλαιο* περιλαμβάνει τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις όσον αφορά την επίδραση της εργασίας στη σταδιοδρομία των εργαζομένων. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η σταδιοδρομία ως διαδικασία ένταξης στην οικονομία και την κοινωνία (λειτουργιστική προσέγγιση). Στο δεύτερο μέρος προσεγγίζεται η έννοια της σταδιοδρομίας ως μια διαδικασία εκμάθησης ρόλων και προτύπων οργάνωσης της ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς (η θεώρηση της Συμβολικής Αλληλόδρασης). Στη συνέχεια, αναλύεται η σταδιοδρομία από την πλευρά της μαρξιστικής προσέγγισης και την τοποθέτησή της στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος στις βιομηχανίες αλλά και στις υπηρεσίες. Επίσης, γίνεται αναφορά στην περίπτωση της εργασίας των μεταναστών. Τέλος, εξετάζεται η έννοια της σταδιοδρομίας στη

⁸Πιο συγκεκριμένα, αφορά τις υπάρχουσες ανισότητες από την άποψη των αμοιβών, των πόρων, της κοινωνικής ασφάλισης στις οποίες εκτίθενται οι εργαζόμενοι. Οι ανισότητες όμως παράγονται, αποκτούν συνέχεια και αναπαράγονται στα πλαίσια μιας αλληλόδρασης και δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο με όρους πόρων ή κατανομής τους στους ανθρώπους (Theborn, 2006).

βεμπεριανή παράδοση με έμφαση στους εργασιακούς προσανατολισμούς, στην κοινωνική κλειστότητα (social closure) και στη διαδικασία απόκτησης κύρους.

Το *δεύτερο κεφάλαιο* αποτελεί μια θεωρητική αναζήτηση της σταδιοδρομίας μέσα στην οικιακή εργασία. Σε αυτήν, κεντρικός άξονας ανάλυσης αναδεικνύεται ο ταξικός διαχωρισμός των ανθρώπων στην κοινωνία. Επιπροσθέτως, παρατίθενται οι πορείες εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα και η κατανόησή τους όπως αυτές διαμορφώνονται βάσει των σχέσεων με την οικογένεια, τις έμφυλες, τις φυλετικές και τις εθνοτικές διακρίσεις. Σε αυτή τη διερεύνηση αναδύονται τόσο τα αντικειμενικά στοιχεία (συνθήκες εργασίας και ζωής) όσο και οι υποκειμενικοί παράμετροι (αξίες, προσδοκίες, επιθυμίες) που συγκροτούν τη σταδιοδρομία των εργαζομένων μέσα στην οικιακή εργασία και εντείνουν τη στασιμότητα των εργαζομένων μέσα στο επάγγελμα.

Το ζήτημα της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε στην έρευνα εξετάζεται στο *τρίτο κεφάλαιο*, όπου παρουσιάζονται οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου πληθυσμού της έρευνας αλλά και την ερευνητική μέθοδο που υιοθετήθηκε. Η έρευνα προσπάθησε να διερευνήσει τη σταδιοδρομία των Ρουμάνων μεταναστών στις υπηρεσίες καθαρισμού, τοποθετώντας τη σε ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο και αναδεικνύοντας τις μεταβολές που προκύπτουν στην πορεία εξέλιξης και στην κατανόηση της από τη χώρα καταγωγής στη χώρα υποδοχής. Η εξέταση της σταδιοδρομίας των μεταναστών στις υπηρεσίες καθαρισμού έγινε μέσα από μια ποιοτική διερεύνηση με ημι-δομημένες συνεντεύξεις (69 της κύριας έρευνας και 10 πιλοτικές) και από 4 μελέτες περίπτωσης στη χώρα καταγωγής των συνεντευξιαζομένων. Επιπλέον, προχώρησε σε μια συγκριτική ανάλυση δύο διαφορετικών τύπων απασχόλησης: μισθωτή εργασία-οικιακή οικονομία στη

Ρουμανία και μισθωτή εργασία σε συνεργεία καθαρισμού-αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία στην Ελλάδα.

Στο *τέταρτο κεφάλαιο* γίνεται η ανάλυση της πορείας ζωής και εργασίας στη χώρα καταγωγής των Ρουμάνων μεταναστριών οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Αρχικά παρουσιάζεται η *σταδιοδρομία* ως εργαλείο κοινωνικής στρωμάτωσης, όπως αυτή διαμορφώνεται στη *σοσιαλιστική και τη μετασοσιαλιστική ρουμάνικη κοινωνία*. Στη συνέχεια, το δεύτερο μέρος αφορά τη *ζωή των μεταναστριών στη Ρουμανία* (την περιοχή προέλευσης και τον τόπο διαμονής, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, την ταξική προέλευση και το μορφωτικό επίπεδο των Ρουμάνων μεταναστριών). Τρίτον, *την εργασία στη χώρα προέλευσης* – αντικείμενο εργασίας, συνθήκες απασχόλησης και ζωής. Τέταρτον, *τους εργασιακούς προσανατολισμούς και τη νοηματοδότηση της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα* (αντιλήψεις για την εργασία, για το άτομό τους και την εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα, προσδοκίες γύρω από την εργασία και τη ζωή). Πέμπτον, *αναλύεται η μεταναστευτική διαδικασία* από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα.

Στο *πέμπτο κεφάλαιο*, η ανάλυση επικεντρώνεται στην ανάδειξη της αντικειμενικής διάστασης της εξέλιξης που έχει η επαγγελματική πορεία των Ρουμάνων μεταναστριών που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Η ανάλυση χωρίζεται σε τρία μέρη και αφορά την εργασία σε άλλα επαγγέλματα πλην της οικιακής εργασίας, την πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία και την εξέλιξη μέσα σε συγκεκριμένους *τύπους απασχόλησης* στις υπηρεσίες καθαρισμού. Αυτό διότι στόχος είναι να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο οι παραπάνω διαστάσεις συμβάλλουν στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα και εάν και κατά πόσο αυτές διαφοροποιούνται βάσει τύπου απασχόλησης. Ποιες συνθήκες τοποθέτησαν τις Ρουμάνες μετανάστριες στην

οικιακή εργασία, πώς παρέμειναν σε αυτή και σταδιακά σταθεροποιήθηκαν μέσα σε ένα συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης.

Με την ανάδειξη των νοημάτων των Ρουμάνων εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού οι οποίες συμβάλλουν στη σταθεροποίησή τους μέσα στο επάγγελμα και ταυτόχρονα στη διαμόρφωση μιας εργασιακής κουλτούρας που εντείνει την παραμονή τους μέσα σε αυτό ασχολείται το *έκτο κεφάλαιο*. Συγκεκριμένα, αρχικά παρατίθενται τα νοήματα που αποδίδουν οι εργαζόμενες στους δύο τύπους απασχόλησης στην επαγγελματική τους πορεία μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη τις αντιλήψεις τους τόσο για την εργασία όσο και για την «καταλληλότητα» μέσα σε αυτή. Στη συνέχεια δίνεται έμφαση στην κατανόηση από τις ίδιες τις εργαζόμενες της γενικότερης σταδιοδρομίας ζωής των εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού και στις μεταβολές που προκύπτουν σε σχέση με το προηγούμενο εργασιακό καθεστώς.

Το *έβδομο κεφάλαιο* εξετάζει με πιο αναλυτικό τρόπο τις πορείες ζωής και εργασίας τεσσάρων Ρουμάνων μεταναστριών που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού, αλλά και τις σχέσεις με τις οικογένειες τους και τα φιλικά τους δίκτυα. Συγκεκριμένα, η ανάλυση επικεντρώνεται στα στάδια εξέλιξης και των θέσεων των εργαζομένων μέσα στα διαφορετικά επαγγέλματα και τη συμβολή τους στην αντίληψη σταδιοδρομίας. Έτσι, λαμβάνονται υπόψη η διαμόρφωση προσδοκιών στην παιδική ηλικία, οι συνθήκες εργασίας στη χώρα καταγωγής, οι προσδοκίες από τη μετανάστευση προς την Ελλάδα, τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία, καθώς και οι αντιλήψεις γύρω από τη σταδιοδρομία ζωής και την εργασία τους. Στόχος είναι να διακρίνουμε ακόμα πιο καθαρά τις διαδικασίες μέσω των οποίων η εργασία και ο τύπος απασχόλησης συμβάλλουν στα παραπάνω. Μέσα από τις μελέτες των διαφορετικών περιπτώσεων των τεσσάρων αυτών εργατριών διακρίνουμε πώς

αποκρυσταλλώνονται περαιτέρω ο ρόλος του κοινωνικού πλαισίου, της εργασίας, καθώς και του τύπου απασχόλησης στη χώρα καταγωγής για την πορεία εξέλιξης των εργαζομένων στο επάγγελμα στο οποίο απασχολούνται στην Ελλάδα. Επιπλέον, τα περαιτέρω ντοκουμέντα και οι προσωπικές μαρτυρίες έχουν πρόσθετη αξία για την κατανόηση των μεταβολών που προκύπτουν στην πορεία εξέλιξης από τη Ρουμανία στην Ελλάδα.

Τέλος, το τελευταίο μέρος της διατριβής αναφέρεται στα ευρήματα που προκύπτουν μέσα από τη θεωρητική και την εμπειρική διερεύνηση της πορείας εξέλιξης των Ρουμάνων μεταναστριών οι οποίες σήμερα εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Ακόμα, αναδεικνύεται ο τρόπος που τα ευρήματα της μελέτης συνεισφέρουν στον κοινωνιολογικό προβληματισμό γύρω από τη σημασία της εργασίας και του επαγγέλματος για τη διαμόρφωση αξιών και κοινωνικών συμπεριφορών σχετικά με τη σταδιοδρομία των εργαζομένων. Αυτές φαίνεται πως καθιλώνουν τους ανθρώπους σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους, τους απομακρύνουν από θεσμικές πλευρές της κοινωνίας και διαμορφώνουν εργαζόμενες για τις οποίες η *υπηρετικότητα* μετατρέπεται σε ένα εσωτερικό κάλεσμα ή μια «φυσική κλίση» (Ψημμένος 2010).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΟΙ ΚΥΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ

Η κοινωνιολογική ανάλυση της σταδιοδρομίας των ανθρώπων μέσα στο επάγγελμα αποτελεί ένα σημαντικό μέρος μιας μακράς κοινωνιολογικής παράδοσης. Εξετάζοντας την κλασική κοινωνιολογική βιβλιογραφία, παρατηρεί κανείς την κεντρική θέση που έχει το ζήτημα της επίδρασης της εργασίας των ανθρώπων πάνω στην πορεία εξέλιξής τους. Μάλιστα, φαίνεται ότι το επάγγελμα και ο τύπος απασχόλησης μέσα σε αυτό ασκούν σημαντική επίδραση στις αξίες και αντιλήψεις των εργαζομένων, στο κοινωνικό κύρος τους και στην κατανόηση της σταδιοδρομίας τους (du Bois & Eaton 1899, Gouldner 1964, Dennis et al 1969, Beynon & Austrin 1994). Συγκεκριμένα, το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας διατριβής πηγάζει από τέσσερις βασικές θεματικές: α) τη σταδιοδρομία ως διαδικασία ένταξης στην οικονομία και την κοινωνία (λειτουργιστική προσέγγιση), β) τη σταδιοδρομία ως διαδικασία εκμάθησης ρόλων και προτύπων οργάνωσης της ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς (η θεώρηση της Συμβολικής Αλληλόδρασης), γ) τη σταδιοδρομία ως διαδικασία αλλοτρίωσης και κοινωνικής στρωμάτωσης (μαρξιστική προσέγγιση) και δ) την επαγγελματική σταδιοδρομία ως διαδικασία κοινωνικής στρωμάτωσης, κύρους και πόρων εξουσίας (βεμπεριανή προσέγγιση).

Στη συνέχεια παρατίθενται οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις που εξετάζουν την έννοια της σταδιοδρομίας και αναδεικνύουν τους μηχανισμούς που συμβάλλουν στη διαμόρφωση αυτής κατά τη διάρκεια της εργασιακής πορείας ενός ανθρώπου.

1.1. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1.1.1. Ο Durkheim και η έννοια της σταδιοδρομίας

Για τον Durkheim (1984) η κατανόηση της σταδιοδρομίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι, φαίνεται ότι η κοινωνική πορεία του ατόμου και το κοινωνικό κύρος διαμορφώνονται μέσω της κοινωνικοποίησής του στο γενικότερο κοινωνικό σύστημα. Οι άνθρωποι τοποθετούνται σε ένα σύστημα καταμερισμού της εργασίας που δεν είναι απλώς ένα οικονομικό φαινόμενο, αλλά επηρεάζει όλους τους τομείς της κοινωνίας. Ο Durkheim (1984) πίστευε ότι η κύρια λειτουργία του καταμερισμού της εργασίας είναι η κάλυψη μιας οργανικής ανάγκης του συστήματος και συγκεκριμένα της σύνδεσης των ατομικών αναγκών με την κοινωνία και το αντίθετο. Εκτός από τις οικονομικές υπηρεσίες που προσφέρει ο καταμερισμός της εργασίας, οι βασικές κοινωνικές λειτουργίες που επιτελεί είναι η ένταξη των ατόμων στην κοινωνία καθώς και η *δημιουργία αλληλεγγύης* μεταξύ τους⁹ (Pearce 1989). Ο ρόλος του καταμερισμού της εργασίας δεν είναι απλώς η βελτίωση των όρων ύπαρξης των κοινωνιών μέσα από αξίες, όπως η δημοκρατία και η δικαιοσύνη, αλλά το «δέσιμο» που πραγματοποιεί, χωρίς το οποίο δε θα υπήρχαν καθαυτές οι κοινωνίες (Pickering 2002). Στις κοινωνίες όπου ο καταμερισμός της εργασίας είναι εξαιρετικά ανεπτυγμένος δημιουργείται ένα

⁹ Η έννοια της αλληλεγγύης κατά τον Durkheim είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι αποτελεί τη βάση για την κοινωνική ένταξη των ατόμων στις διαφοροποιημένες κοινωνίες. Υποστηρίζει ότι σε κοινωνίες, όπως είναι οι βιομηχανικές, όπου η κοινωνική συνοχή διασφαλίζεται μέσω της ετερότητας, η ατομικότητα δηλαδή δεν απορροφάται από το συλλογικό και το κάθε άτομο έχει τη δική του φυσιογνωμία και αυτονομία, μέσα από τον καταμερισμό της εργασίας επιτυγχάνεται η αλληλεγγύη ανάμεσα στα άτομα. Η οργανική αλληλεγγύη επιτρέπει την ένταξη του ατόμου στην κοινωνία κάνοντας τους δεσμούς ανάμεσα στα άτομα πιο ισχυρούς. Ο ρόλος που έχει το άτομο στο σύστημα αποτελεί την εσωτερίκευση των εκάστοτε πολιτιστικών κανόνων (έθιμα, αξίες, πεποιθήσεις) που επικρατούν στην κοινωνία. Τα στοιχεία αυτά γίνονται τμήμα της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων (Gordon, 1993).

είδος αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα που συνεισφέρει στη γενικότερη ένταξή τους στην κοινωνία. Αυτό το στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τον Durkheim (1984: 167), γιατί με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η *σταθερότητα της κοινωνίας*. Διαμορφώνεται, δηλαδή, ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που οδηγούν στην *κοινωνική ανάπτυξη* καθώς διασφαλίζουν αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας, ελευθερία έκφρασης, αναγκαιότητα εκπαίδευσης, ανάπτυξη ατομικών δεξιοτήτων και δικαιοσύνη (Γάγγας, 2009). Η *οργανική αλληλεγγύη* κατά τον Durkheim (1984: 181) χαρακτηρίζεται από πολλά και διαφορετικά όργανα στα πλαίσια του καταμερισμού εργασίας που το καθένα έχει έναν ειδικό ρόλο. Αυτά τα όργανα συνεργάζονται μεταξύ τους και όλα μαζί υπάγονται σε ένα κεντρικό όργανο που ρυθμίζει το γενικότερο σύστημα. Έτσι λοιπόν και η θέση που έχει το κάθε άτομο ξεχωριστά στην κοινωνία καθορίζεται από την κοινωνική λειτουργία με την οποία είναι επιφορτισμένο. Η κοινωνικοποίηση μέσα στον καταμερισμό εργασίας με ό,τι αυτό συνεπάγεται –διαμόρφωση ρόλων, προτύπων και κανόνων– εξηγεί γιατί οι άνθρωποι μένουν μέσα στο επάγγελμά τους. Πάντως ο Durkheim (1984: 181) πιστεύει ότι ο τρόπος επαγγελματικής οργάνωσης που έχει δημιουργηθεί δεν είναι αυτός που θα έπρεπε να είναι. Παθολογικές αιτίες τον έχουν εμποδίσει στο να φτάσει το βαθμό ανάπτυξης που η κοινωνία χρειάζεται. Συγκεκριμένα, η εξειδίκευση και η διάσπαση επιφέρουν προβλήματα στην κοινωνία (Παπαδοπούλου 2012). Για να αποφευχθούν, χρειάζεται το άτομο να βλέπει την εξέλιξή του συνδεδεμένη με την εξέλιξη της κοινωνίας (Eldridge 1971: 85).

Το πρόβλημα της ανομίας στη νεωτερικότητα για τον Durkheim φαίνεται στις παθολογικές μορφές της αγοράς, της γραφειοκρατίας και της αποσύνδεσης των λειτουργιών. Οι *ανομικές* μορφές του καταμερισμού της εργασίας συνδέονται με το πρόβλημα της ανισότητας, της αδικίας, της έλλειψης δημοκρατίας και της

υπονόμευσης των ίδιων των όρων της κοινωνικής ζωής (Pickering, 2002: 89). Κατά τον Durkheim, ο καταμερισμός της εργασίας στον καπιταλισμό μπορεί να παρουσιάσει κάποιες ανώμαλες μορφές (abnormal forms) οι οποίες υπονομεύουν την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη.

Ο Durkheim (1984: 354) θεωρεί ότι η *πρώτη* παθολογική μορφή προκύπτει όταν τα άτομα *απομονώνονται μεταξύ τους λόγω των ολοένα και πιο εξειδικευμένων εργασιών τους*, χάνοντας έτσι την αίσθηση ότι αποτελούν αναπόσπαστα κομμάτια του γενικότερου συστήματος (Eldridge 1971). Ένα παράδειγμα αυτού του φαινομένου αποτελεί η εχθρότητα που υπάρχει ανάμεσα στο κεφάλαιο και το εργατικό δυναμικό. Όσο οι βιομηχανικές λειτουργίες γίνονται όλο και πιο ειδικευμένες, τόσο η απόσταση ανάμεσα στον εργοδότη και τον εργάτη μεγαλώνει. Ενώ κατά το Μεσαίωνα ο εργάτης και ο εργοδότης συνεργάζονταν και είχαν μια κοινή και αρμονική πορεία, από τον 15ο αιώνα και έπειτα τα πράγματα άλλαξαν. Από τότε και έπειτα δημιουργήθηκε ένα μεγάλο κενό ανάμεσα στους εργοδότες και τους εργαζομένους. Οι εργαζόμενοι διαμόρφωσαν μια διαφορετική τάξη με τις δικές τους ανεξάρτητες σχέσεις, με τους δικούς τους κανόνες και τις δικές τους συνήθειες και συμπεριφορές (Pearce 1989). Ο Durkheim (1984) θεωρεί ότι η παθολογική αυτή μορφή αποτελεί συνέπεια του καταμερισμού της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας μπορεί να αποβεί καταστροφικός όταν οι λειτουργίες του γίνονται όλο και πιο ειδικευμένες. Αφού ο καταμερισμός της εργασίας διατρέχει όλο το σύστημα, οι ολοένα ειδικευμένες λειτουργίες του επεκτείνονται σε όλη την κοινωνία. Αυτό το χαρακτηριστικό θέτει υπό αμφισβήτηση την οργανική αλληλεγγύη και χάνεται η ενότητα των οργανωμένων κοινωνιών. Για παράδειγμα, οι βιομηχανικές και εμπορικές κρίσεις προκαλούν συχνά ρωγμές και ρήξεις στην οργανική αλληλεγγύη. Αυτές οι βιομηχανικές κρίσεις είναι αποτέλεσμα της διακοπής της ανάπτυξης του

καταμερισμού της εργασίας, στο βαθμό που το κοινωνικό προϊόν δε διανέμεται με όρους δικαιοσύνης. Σε αυτή τη διακοπή αποδίδεται και η σύγκρουση κεφαλαίου και εργασίας. Με την εξειδίκευση των λειτουργιών η σύγκρουση γίνεται εντονότερη, σε αντίθετη κατεύθυνση από την πορεία της αλληλεγγύης. Η πλημμελής ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας αντανακλάται και στην αλλοτρίωση της εργατικής δύναμης από τις αυξημένες ανάγκες της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας (Γάγγας 2009: 216).

Κατά τον Durkheim (1984: 370) τη *δεύτερη* παθολογική μορφή αποτελεί ο επιβαλλόμενος ή εξαναγκαστικός καταμερισμός της εργασίας (compulsory/forced division of labour). Σε αυτή την περίπτωση ο επιβαλλόμενος καταμερισμός της εργασίας παρατηρείται όταν η κατανομή των κοινωνικών λειτουργιών δεν ανταποκρίνεται στα φυσικά ταλέντα και τις κοινωνικές δεξιότητες των ατόμων. Ο Durkheim πιστεύει ότι τα άτομα δεν είναι προκαθορισμένα από τη γέννηση τους για κάποιο συγκεκριμένο επάγγελμα, αλλά έχουν κάποιες προτιμήσεις με τις οποίες καθορίζουν τις επιλογές τους. Αν αυτές οι προτιμήσεις δε ληφθούν υπόψη, τα άτομα υποφέρουν και προσπαθούν να απαλλαγούν από τον καταμερισμό των αρμοδιοτήτων τους (Pickering 2002: 97). Για να μπορέσει ο καταμερισμός της εργασίας να αναδείξει την αλληλεγγύη ανάμεσα στα άτομα, θα πρέπει το κάθε άτομο όχι μόνο να έχει μια ασχολία, αλλά επίσης να είναι της αρεσκείας του και των δυνατοτήτων του (meritocracy). Επίσης, η κοινωνία κατά τον Durkheim (1984) προσπαθεί να μειώσει τις ανισότητες και να βοηθήσει με διάφορους τρόπους αυτούς που είναι σε μειονεκτική θέση. Όμως, ο Durkheim εστιάζει στο ζήτημα των μεγάλων ανισοτήτων που επιφέρουν «οι εξωτερικές συνθήκες πάλης» (Αναφέρεται στο Eldridge 1971: 78). Συγκεκριμένα, δίνει έμφαση στη σημασία της κληρονομικής μετάδοσης του πλούτου ως μία κεντρική παράμετρο στην προώθηση της ανισότητας στα πλαίσια των

εξωτερικών συνθηκών σύγκρουσης. Ο Durkheim επισημαίνει τη δυνατότητα εκμετάλλευσης κάποιων τάξεων εις βάρος των υπολοίπων και υποστηρίζει ότι «δεν μπορεί να υπάρξουν πλούσιοι και φτωχοί κατά τη γέννηση χωρίς να υπάρχουν άδικες συμβάσεις» (Durkheim 1984: 384). Μέσω της κατηγοριοποίησης ανομικός (καταναγκαστικός) καταμερισμός εργασίας, ο Durkheim διακρίνει –μεταξύ της ρύθμισης με βάση τους φραγμούς (constraint) – ένα χαρακτηριστικό του καταναγκαστικού καταμερισμού της εργασίας και της ρύθμισης ως μια πτυχή της «αληθινής» οργανικής αλληλεγγύης. Εάν η πρώτη αναδεικνύεται ως εχθρός της ελευθερίας, η δεύτερη αποτελεί βάση της διότι μονάχα μέσα από μια τέτοια ρύθμιση οι εξωτερικές συνθήκες που ευνοούν την ανισότητα δύνανται να μειωθούν.

Σε αυτό το σημείο η καταναγκαστική μορφή του καταμερισμού εργασίας είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ανάλυση της πορείας των μεταναστών σε χαμηλού κύρους εργασίες καθώς λαμβάνει υπόψη τις φυσικές ικανότητες (natural abilities) του ατόμου και εξαναγκάζει ένα μέρος της κοινωνίας σε μια συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα. Πιο συγκεκριμένα, ο εξαναγκαστικός καταμερισμός της εργασίας λαμβάνει χώρα «...όταν ο καταμερισμός δεν αντιστοιχεί στην πραγματική κατάσταση (true state of affairs) και συνεπώς δεν έχει καμία ηθική βάση και συντηρείται μέσω εξαναγκασμού» (Durkheim 1938/1997: 312). Χαρακτηριστικό παράδειγμα στο έργο του Durkheim αποτελούν οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις ή οι κάστες. Όμως, ιδιαίτερα σημαντικός σε αυτό το σημείο είναι ο διαχωρισμός του εξαναγκασμού σε νομικό (legal) και εθιμικό (customary). Και ενώ ο πρώτος φαίνεται να αρμόζει περισσότερο σε παλαιότερες κοινωνικές μορφές και απολυταρχικά καθεστώτα, ο δεύτερος έχει βαρύνουσα σημασία καθώς χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό τις σύγχρονες κοινωνίες και αναδεικνύει ίσως κάποια έντονα στοιχεία του απολυταρχικού παρελθόντος που επιβιώνουν και στις φιλελεύθερες δημοκρατίες του

20ού και 21ου αιώνα. Όπως συγκεκριμένα αναφέρει ο Durkheim, «...όταν το σύστημα των καστών εξαφανίστηκε διά νόμου, επιβίωσε σαν ήθος. Χάρη στην επιμονή ορισμένων προκαταλήψεων, μια συγκεκριμένη προνομιακή μεταχείριση έχει συνδεθεί με κάποια άτομα, άσχετα με τις ικανότητές τους, και το αντίστροφο έχει συμβεί για κάποιους άλλους» (Durkheim 1938/1997: 313). Κάτι τέτοιο οδηγεί στη δυσκολία πρόσβασης σε ορισμένα επαγγέλματα, ιδιαίτερα από ανθρώπους που ανήκουν στα μη προνομιούχα στρώματα της κοινωνίας. «Ακόμα και σήμερα...» τόνισε ο Durkheim, «ανάμεσα στους πιο πολιτισμένους ανθρώπους, υπάρχουν επαγγελματικές σταδιοδρομίες που είναι εντελώς κλειστές, ή πιο δύσκολες σε πρόσβαση γι' αυτούς που δεν ευλόγησε η τύχη»¹⁰ (Durkheim 1938/1997: 314).

1.1.2. Η σταδιοδρομία ως διαδικασία κοινωνικοποίησης

Η κύρια διαδικασία για την αναπαραγωγή του συστήματος είναι για τους λειτουργιστές η κοινωνικοποίηση και ο κοινωνικός έλεγχος (Merton 1950, Parsons & Shils 1976). Η κοινωνικοποίηση είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου μεταφέρονται οι αποδεχόμενοι κανόνες και οι αξίες της κοινωνίας στα άτομα μέσα στο σύστημα.

Για τους λειτουργιστές στην κοινωνική στρωμάτωση παρατηρούνται ιεραρχικά πρότυπα που είναι αναπόφευκτα αλλά και επιθυμητά. Για τους λειτουργιστές οι επαγγελματικές διαφορές όσον αφορά τους μισθούς πηγάζουν από

¹⁰ Σε αυτό το σημείο γίνεται εμφανής η διαφορά της ανάλυσης του Durkheim από αυτή του Marx. Ενώ ο τελευταίος αντιμετώπισε την ύπαρξη ενός εργατικού δυναμικού που βρίσκεται σε δυσχερή οικονομική και κοινωνική θέση σαν απαραίτητη συνθήκη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αγαθών και οργάνωσης της εργασίας, ο Durkheim αντιμετώπισε το πρόβλημα σαν μια παροδική κρίση στην κοινωνία. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Coser, «Ο Durkheim ήταν βαθύτατα πεπεισμένος αναφορικά με την κρίση της σύγχρονης του κοινωνίας. Ωστόσο, δεν πίστευε ότι τα συγκεκριμένα παθολογικά στοιχεία οφείλονται σε ένα εγγενές σφάλμα στα συστήματα που βασίζονται στην οργανική αλληλεγγύη. Περισσότερο πίστευε ότι η παρούσα ανομία οφείλεται σε δυσκολίες μετάβασης που πρέπει να αντιμετωπισθούν με τη δημιουργία νέων κανόνων και αξιών» (Coser 1997: xxii).

τις διαφορές στη λειτουργική σημασία διαφόρων επαγγελμάτων σε συνάρτηση με την έλλειψη ατόμων σε ταλέντα που είναι απαραίτητα για να υλοποιηθούν σημαντικοί, με λειτουργιστικούς όρους, ρόλοι¹¹ (Davis & Moore 1945).

Καθώς όλα τα υποσυστήματα και οι οργανισμοί σε μια δεδομένη κοινωνία φαίνεται να είναι λειτουργικά και ευεργετικά για τις κοινωνίες και τα μέλη τους, οι λειτουργιστές υποστηρίζουν ότι προκύπτει μια γενική κοινωνική συναίνεση που στηρίζει τα υπάρχοντα υποσυστήματα και τους οργανισμούς και ότι αυτή η συναίνεση ενισχύεται διαρκώς μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Έτσι, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης εμφανίζεται ως κύριος μοχλός διατήρησης της κοινωνικής σταθερότητας¹². Όπως αναφέρουν οι Davis & Moore: *«Η κοινωνική στρωμάτωση είναι ένας ασυνείδητα ανεπτυγμένος μηχανισμός μέσω του οποίου οι κοινωνίες εξασφαλίζουν ότι οι πιο σημαντικές (κοινωνικές και επαγγελματικές) θέσεις καλύπτονται από τα πιο εξειδικευμένα άτομα»* (Davis & Moore 1945: 243).

Ακόμα, οι λειτουργιστές υποστηρίζουν ότι στις καπιταλιστικές κοινωνίες οι διαφορές σε όρους κοινωνικού κύρους πηγάζουν κυρίως από την αναγνώριση των διαφορών στη λειτουργική σημασία των διαφορετικών επαγγελμάτων και ότι οι ανισότητες προέρχονται από την ανάγκη για σύνθετες αποφάσεις που πρέπει να παρθούν από τα άτομα εκείνα με τα σπάνια ταλέντα που είναι απαραίτητα για την αποτελεσματική λήψη αποφάσεων. Οι λειτουργιστές αντιλαμβάνονται τις ανισότητες στις αμοιβές ανάμεσα σε διαφορετικά επαγγέλματα ως επιθυμητά από τη στιγμή που

¹¹ Σύμφωνα με τους Davis και Moore (1945), σε οποιαδήποτε κοινωνία τα άτομα πρέπει να εκτελέσουν μια σειρά από καθήκοντα ανάλογα με τις δυνατότητές τους (meritocracy). Κάποια καθήκοντα όπως η καθαριότητα των δρόμων ή το σερβίρισμα του καφέ είναι σχετικά απλά. Άλλα καθήκοντα που εκτελούν οι χειρουργοί ή οι μηχανικοί είναι σύνθετα και προϋποθέτουν περισσότερη νοημοσύνη και ειδικευση από ό,τι τα απλά καθήκοντα. Συνεπώς, όσοι εκτελούν σύνθετα καθήκοντα δικαιούνται να έχουν περισσότερη δύναμη, γόητρο και χρήματα. Οι Davis και Moore πίστευαν ότι η άνιση διανομή των ανταμοιβών σε μια κοινωνία είναι απαραίτητη ούτως ώστε να ενθαρρύνει τους ανθρώπους να αναλαμβάνουν εργασίες που προϋποθέτουν περισσότερη εξειδίκευση. Ακόμα, θεωρούσαν ότι η ανταμοιβή που είχε η κάθε εργασία αντικατόπτριζε τη σημασία της για την κοινωνία.

¹² Φαίνεται δηλαδή ότι η λειτουργιστική θεωρία, σε αντίθεση με τις δομικές συγκρουσιακές προσεγγίσεις, αγνοεί τη σημασία της υπάρχουσας κοινωνικής σύγκρουσης καθώς και τη σημασία της ατομικής ελευθερίας δράσης.

οι υψηλές αμοιβές που είναι συνδεδεμένες με λειτουργικά σημαντικά επαγγέλματα θεωρείται ότι δίνουν κίνητρα στους ταλαντούχους ανθρώπους για να ακολουθήσουν τη μεγάλη σε διάρκεια πορεία εξειδίκευσης που προϋποθέτει η άσκηση των εν λόγω επαγγελμάτων. Ακόμα ένα υψηλότερο κοινωνικό κύρος που συνδέεται με τον επαγγελματικό ρόλο υποτίθεται ότι προσφέρει ένα επιπλέον κίνητρο, μη-οικονομικού χαρακτήρα, για να επιλέγουν οι ταλαντούχοι άνθρωποι το εν λόγω επάγγελμα. Σε αυτό το σημείο η λειτουργιστική προσέγγιση φαίνεται να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα σε ένα επάγγελμα, καθώς αντιλαμβάνεται την ύπαρξη τόσο οικονομικών όσο και μη-οικονομικών κινήτρων για την εισαγωγή αλλά και την παραμονή ενός εργαζομένου μέσα στο επάγγελμά του. Ωστόσο, αυτό που φαίνεται να αγνοεί η λειτουργιστική προσέγγιση είναι η δυσλειτουργία της στρωμάτωσης με την έννοια ότι η φτώχεια αποτελεί βασικό πρόβλημα για πολλούς ανθρώπους που δεν εκτελούν «σημαντικά καθήκοντα». Αυτό μάλλον έχει αρνητικές επιπτώσεις για τις ευκαιρίες ζωής όπως είναι η εκπαίδευση και η οικογενειακή ζωή. Με άλλα λόγια, η φτώχεια εγκλωβίζει τους ανθρώπους αυτούς σε ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής με περιορισμένες ευκαιρίες για βελτίωση των ευκαιριών ζωής (Kendall et al 1998).

Στην προσπάθεια να αντιμετωπίσει τη βασική κριτική του λειτουργισμού που έχει να κάνει με την αδυναμία της συγκεκριμένης προσέγγισης να εξηγήσει την αλλαγή του συστήματος και ιδιαίτερα την κοινωνική αλλαγή, ο Merton (1957) υποστήριξε πως, ενώ η λειτουργιστική ανάλυση επικεντρώνεται κυρίως στη διατήρηση του συστήματος, σε καμία περίπτωση δεν αποκλείει τη δυναμική του συστήματος και τη διαδικασία κοινωνικής αλλαγής. Η αλλαγή του συστήματος για τους λειτουργιστές απορρέει τόσο από το περιβάλλον όσο και από το ίδιο το κοινωνικό σύστημα. Η εσωτερική αλλαγή είναι αποτέλεσμα της «δυσλειτουργίας»

του κοινωνικού συστήματος. Έτσι, η δυσλειτουργία αυτή μπορεί να πηγάζει από μια πληθώρα αιτιών, αλλά αυτό που ο Merton εντοπίζει είναι η σύγκρουση ανάμεσα στους κοινωνικά αποδεκτούς στόχους (cultural goals) και τους θεσμικούς κανόνες (institutional norms). Ο Merton βλέπει τους κοινωνικά αποδεκτούς στόχους ως ένα πλαίσιο αναφοράς που καθορίζεται κατ' αρχάς από την κοινωνική και πολιτισμική δομή. Τότε οι θεσμικοί κανόνες αναπτύσσονται, ως αποτέλεσμα της ίδιας δομής, για να ρυθμίζουν και να ελέγχουν τους αποδεκτούς τρόπους προς επίτευξη αυτών των στόχων. Στο βαθμό που αυτές οι δύο οντότητες είναι σε συμφωνία, τότε το σύστημα θεωρείται σε ισορροπία. Η ανομία ή η διαταραχή προκύπτει όταν οι κοινωνικά αποδεκτοί στόχοι και τα αποδεκτά μέσα που ορίζονται από τους θεσμικούς κανόνες έρχονται σε σύγκρουση. Η ανομία που προκύπτει λόγω σύγκρουσης στην κοινωνική και πολιτιστική δομή έχουν αντίκτυπο στα άτομα υπό την έννοια ότι αποτελεί δομική βάση για αποκλίνουσες συμπεριφορές. Συνεπώς, ο Merton ισχυρίζεται ότι από τη στιγμή που υφίσταται η ανομία μπορεί να κινήσει την κοινωνία προς κάποια αλλαγή¹³.

Ακόμα, η συμβολή του Merton για τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας έγκειται στη διατύπωση της θεωρίας των ομάδων αναφοράς όπου περιγράφει τη δυναμική της διαδικασίας της κοινωνικής κινητικότητας (Merton 1957: 225-386). Για τον Merton το κλειδί στην επίτευξη κινητικότητας βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα σχετίζονται θετικά με τις ομάδες στις οποίες δεν ανήκουν ακόμα. Μέσω μιας μορφής *προνοητικής κοινωνικοποίησης*¹⁴ (anticipatory

¹³ Σύμφωνα με τον Merton, υπάρχουν πέντε τρόποι προσαρμογής των ατόμων μέσα σε μια κοινωνία που κυριαρχείται από σύγκρουση μεταξύ πολιτιστικών στόχων και θεσμικών κανόνων: η συμμόρφωση, η καινοτομία, η τυπολατρία, ο αναχωρητισμός και η εξέγερση.

¹⁴ Η έννοια της προνοητικής κοινωνικοποίησης χρησιμοποιήθηκε από τους Merton & Kitt το 1950 σε ένα άρθρο στο οποίο διευρύνουν τη θεωρητική σημασία του American Soldier (1949). Η επινοητική κοινωνικοποίηση αφορά την προετοιμασία για αλλαγές στο κύρος και μεταβάσεις ρόλων και έτσι αποτελεί μια σημαντική όψη των μορφών κοινωνικοποίησης κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου. Ενώ η κοινωνικοποίηση γενικά μπορεί να οριστεί ως μια κοινωνική διαδικασία στην οποία οι ομάδες μεταφέρουν την κουλτούρα τους και τα άτομα ταυτόχρονα αποκτούν αντιλήψεις για τον

socialization), το άτομο προσαρμόζεται σε συμπεριφορές, αξίες και πρότυπα της τάξης στην οποία ευελπιστεί να μετακινηθεί, αλλά στην οποία δεν ανήκει ακόμα. Αυτή η προνοητική κοινωνικοποίηση, στο βαθμό που το ταξικό σύστημα είναι σχετικά ανοιχτό, συμβάλλει στο να ξεπεράσει το άτομο τα πολιτισμικά εμπόδια που αντιμετωπίζει και να γίνει πιο εύκολα κοινωνικά αποδεκτό στο κοινωνικό στρώμα στο οποίο μετακινείται (Merton 1957: 254-255, 265-266, 284-285, 289-290).

Με τη σειρά του, ο Parsons δεν έχει αναφερθεί ποτέ σε μια «τέλεια κοινωνικοποίηση». Αντιθέτως, για τον συγκεκριμένο θεωρητικό, σε οποιαδήποτε κοινωνία η κοινωνικοποίηση ήταν μόνο μερική και «ατελής». Ο Parson αναφέρει ότι *«αυτό το σημείο [...] είναι ανεξάρτητο από τον τρόπο με τον οποίο το άτομο είναι αυτόνομο ή δημιουργικό και όχι «παθητικό» και «συμβιβασμένο» με την ατομικότητα και τη δημιουργικότητα»* (Parsons 1961: 38).

Η κοινωνικοποίηση στηρίζεται στη θετική ή αρνητική αξιολόγηση της άσκησης των ρόλων. Η μη ικανοποίηση των προσδοκιών θα μπορούσε να τιμωρηθεί άτυπα (π.χ. μέσω ενός κουτσομπολιού), ή πιο επίσημα, μέσω θεσμικών οργάνων (π.χ. ποινές ή φυλάκιση). Εάν αυτές οι δύο διαδικασίες ήταν τέλειες, η κοινωνία θα γινόταν στατική και αμετάβλητη, αλλά στην πραγματικότητα αυτό είναι απίθανο να συμβεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο Parsons το αναγνωρίζει αυτό, υποστηρίζοντας ότι χειρίζεται «τη δομή του συστήματος ως περιεχόμενο αλλαγής» και ότι η θεώρησή του για μια τάση ισορροπίας «δεν προϋποθέτει της εμπειρική υπεροχή της σταθερότητας στην αλλαγή» (Parsons 1961). Ωστόσο θεωρεί ότι οι αλλαγές αυτές προκύπτουν με ένα σχετικά ομαλό τρόπο. Τα άτομα σε αλληλόδραση με τις εναλλασσόμενες συνθήκες προσαρμόζονται μέσω μιας διαδικασίας «διαπραγμάτευσης ρόλων». Μόλις καθοριστούν οι ρόλοι, δημιουργούνται πρότυπα

εαυτό τους και χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, η προνοητική κοινωνικοποίηση δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε εκείνες τις καταστάσεις όπου τα άτομα συνήθως παρακινούνται να αλλάξουν ή προετοιμάζονται να αλλάξουν σύμφωνα, ή σε αντίθεση, με μια σειρά από κανονιστικά πρότυπα.

που καθοδηγούν τις περαιτέρω δράσεις και ως εκ τούτου είναι θεσμοθετημένα, δημιουργώντας σταθερότητα σε όλο το φάσμα των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Σε περίπτωση που η διαδικασία προσαρμογής δεν μπορεί να προσαρμοστεί, λόγω ριζικής αλλαγής, προκύπτει η δομική κατάρρευση και είτε σχηματίζονται νέες δομές (και ως εκ τούτου ένα νέο σύστημα) ή η κοινωνία πεθαίνει. Αυτό το μοντέλο της κοινωνικής αλλαγής έχει περιγραφεί ως «κινούμενη ισορροπία» (moving equilibrium) και τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης κοινωνικών τάξεων.

Το πως η *κοινωνικοποίηση* πριν την είσοδο στο επάγγελμα επηρεάζει την εξέλιξη των σταδιοδρομιών των ανθρώπων είναι ένα ζήτημα το οποίο απασχόλησε τους μελετητές που ανέπτυξαν τις θεωρίες περί επιλογής τους επαγγέλματος. Συγκεκριμένα, οι θεωρίες για την επιλογή του επαγγέλματος καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα παραμέτρων που φαίνεται να επηρεάζουν την «επιλογή» αυτή. Ένα πρόβλημα που ανακύπτει κατά την εξέταση των διαδικασιών της επαγγελματικής επιλογής σχετίζεται με την χρήση της ίδιας της λέξης «επιλογή», η οποία, αν χρησιμοποιηθεί με διάφορους τρόπους και σε διάφορα πλαίσια, μπορεί να σημαίνει διαφορετικά πράγματα. Το πρόβλημα αφορά το κατά πόσο μια επιλογή μπορεί να είναι «ελεύθερη» στα πλαίσια της δομής της κοινωνίας και, επιπλέον, να γίνεται αντιληπτή ως τέτοια από το ίδιο το άτομο¹⁵ (Speakman 1980:109). Συγκεκριμένα, οι Keil et al (1966) και κυρίως ο Roberts (1975) ανέπτυξαν μια θεωρία που αμφισβητεί την μέχρι τότε βιβλιογραφία (developmental theory) που υποστήριζε ότι το άτομο αναπτύσσεται καθώς εξελίσσονται οι ικανότητες, οι κλίσεις και τα ενδιαφέροντα του και διέρχεται μια σειρά από στάδια κατά τη διάρκεια των οποίων αναπτύσσεται και η αυτοαντίληψη του (self concept) (Ginzberg κ.ά. 1951, Super 1957). Ακόμα, ότι οι ρόλοι από τους οποίους περνά το άτομο από το σπίτι, την εκπαίδευση και την

¹⁵ Αυτό είναι ένα από τα βασικά σημεία διαφωνίας μεταξύ των θεωριών με επίκεντρο την θεληματική επιλογή του ατόμου και τις θεωρίες που δίνουν βαρύτητα στις κοινωνικές δομές μέσα από τις οποίες εξηγείται και η ατομική συμπεριφορά.

εργασιακή του εμπειρία συνθέτουν το πλαίσιο εκείνο μέσα στο οποίο κοινωνικοποιείται το άτομο και μαθαίνει να επιλέξει τον εργασιακό ρόλο στον οποίον τελικά θα καταλήξει (Musgrave 1967)¹⁶. Αντιθέτως, ο Roberts (1975) θεωρεί ότι το άτομο διαμορφώνει τις προτιμήσεις του ανάλογα με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο έχει γεννηθεί και μεγαλώσει και το οποίο μετατρέπεται σε αγωγό των επιθυμιών και φιλοδοξιών του ατόμου αλλά και σε φορέα υλοποίησης τους (structurally oriented theories of occupational choice) (Κασιμάτη 2001: 144). Δηλαδή ο ίδιος δεν αποδέχεται την έννοια της «επαγγελματικής επιλογής» και υποστηρίζει ότι τα άτομα καλούνται να προσαρμοστούν στις υπάρχουσες θέσεις εργασίας και ότι μάλλον είναι οι σταδιοδρομίες εκείνες που τείνουν να καθορίζουν την ατομική φιλοδοξία και όχι το αντίθετο (Roberts 1975: 139-140). Έτσι, οι σταδιοδρομίες εξελίσσονται σε πρότυπα που υπαγορεύονται από τις *δομές ευκαιριών* στις οποίες τα άτομα είναι εκτεθειμένα (την εκπαίδευση και την αμειβόμενη απασχόληση) ενώ οι ατομικές φιλοδοξίες θεωρούνται αντανάκλασεις της επίδρασης των δομών από τις οποίες προέρχονται τα άτομα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, η επιλογή του επαγγέλματος: *«διαμορφώνεται σε σχήματα τα οποία υπαγορεύονται από τις δομές ευκαιριών, στις οποίες τα άτομα έχουν εκτεθεί, κατ' αρχήν στην εκπαίδευση και ύστερα στην απασχόληση, ενώ οι φιλοδοξίες των ατόμων, με τη σειρά τους, μπορούν να θεωρηθούν ότι αντανάκλουν την επίδραση των κοινωνικών διαρθρώσεων μέσα στις οποίες αναγκαστικά τα άτομα πορεύονται.»* (Roberts 1975: 142).

Με τη σειρά του, ο Ashton (1973, 1974) καταδεικνύει ότι οι προσανατολισμοί δεν προκύπτουν ανεξάρτητα από τους πόρους ούτε απομονωμένοι από τις δομές ευκαιριών. Συγκεκριμένα αναδεικνύει ότι η εικόνα της κοινωνίας που αποκτούν τα παιδιά μεταφέρεται σε αυτά μέσω της κοινωνικοποίησης στην οικογένεια. Ακόμα, ότι

¹⁶ Συγκεκριμένα, ο Musgrave (1967) διακρίνει τρία στάδια στα πλαίσια των οποίων το άτομο κοινωνικοποιείται και τα οποία επηρεάζουν την επαγγελματική του επιλογή: η κοινωνικοποίηση πριν την εργασία, κατά την είσοδο στην εργασία και μέσα στην εργασία.

τα παιδιά κατανέμονται μέσα από διαφοροποιημένες διαδρομές μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Αυτές οι διαδρομές προσφέρουν όμως και διαφοροποιημένες ευκαιρίες για την εξασφάλιση κατάρτισης και άρα πόρων που στο μέλλον θα τους προσφέρει πρόσβαση σε διάφορα επαγγέλματα σε διαφοροποιημένα επίπεδα στην αγορά εργασίας. Ταυτόχρονα όμως, το πέρασμα από αυτές τις διαδρομές και η απόκτηση πόρων διαμορφώνει εικόνες του εαυτού και προσανατολισμούς ανάλογους με εκείνους στους οποίους οδηγούν αυτές οι διαδρομές.

1.1.3. Η σταδιοδρομία ως διαδικασία ένταξης στο σύστημα και απόκτησης ρόλων

Για την κατανόηση της σταδιοδρομίας ως μια διαδικασία ένταξης στο σύστημα και απόκτησης ρόλων σημαντικές είναι οι θέσεις των Parsons και Smelser για την κοινωνική ταυτότητα και πώς αυτή διαμορφώνεται στο έργο τους «*Οικονομία και κοινωνία*» (1956). Για τους Parsons και Smelser η κοινωνική ταυτότητα αποτελεί ένα υποσύστημα του γενικότερου συστήματος. Ο σκοπός κάθε οργανισμού είναι η σωστή λειτουργία του, όπου μέσα από τέσσερις λειτουργίες επιτυγχάνεται η διατήρηση του συστήματος. Μέσω της κοινωνικοποίησης οι αξίες του συστήματος γίνονται τμήμα της προσωπικότητας του ατόμου, με την εργασία να αποτελεί την έκφραση των εσωτερικευμένων αυτών αξιών.

Αναλυτικότερα, οι Parsons και Smelser (1956) θεωρούν ότι η κοινωνία αποτελεί ένα κοινωνικό σύστημα, με διάφορα υποσυστήματα αλληλοεξαρτώμενα, που περικλείει όλους τους απαραίτητους ρόλους των ατόμων και των συλλογικών οργανισμών. Η κοινωνική διαντίδραση που πραγματοποιείται είναι απαραίτητη για τη λειτουργία του οργανισμού και επηρεάζει την κατάσταση του συστήματος (Parsons & Smelser 1956/1984).

Κάθε κοινωνικό σύστημα αποτελείται από τέσσερα ανεξάρτητα λειτουργικά στοιχεία (AGIL), τα οποία θα πρέπει να είναι σε ισορροπία για να συνεχίσει το σύστημα να υπάρχει. Κάθε κοινωνικό σύστημα χαρακτηρίζεται από ένα θεσμοθετημένο σύστημα αξιών. Το *πρώτο* λειτουργικό στοιχείο αποτελεί η διατήρηση της ακεραιότητας του συστήματος αξιών και η θεσμοθέτησή του. Η διαδικασία της διατήρησης σημαίνει τη σταθεροποίηση από τις πιέσεις που προέρχονται κατ' αρχάς από πολιτισμικούς παράγοντες. Αυτό σημαίνει ότι πολιτισμικές αλλαγές που συμβαίνουν έξω από το σύστημα αξιών μπορεί να ασκούν πιέσεις στο σύστημα για να αλλάξει. Την τάση της σταθεροποίησης οι Parsons και Smelser την ονομάζουν «λειτουργία διατήρησης» (Parsons και Smelser 1956/1984).

Μια άλλη πηγή πίεσης αποτελεί και η «ένταση ενδιαφέροντος». Οργανικές ή διαπροσωπικές πηγές μπορεί να απειλήσουν το ατομικό ενδιαφέρον για συμμόρφωση με τις απαιτήσεις του θεσμοθετημένου ρόλου. Τη σταθεροποίηση από αυτή την πηγή αλλαγής την ονομάζουν «έλεγχο κούρασης» (tension management). Επομένως, κατά τους Parsons και Smelser το *πρώτο* λειτουργικό στοιχείο που στοχεύει στη διατήρηση του θεσμοθετημένου συστήματος αξιών αποτελεί η «λειτουργία διατήρησης και ο έλεγχος κούρασης» (Parsons & Smelser 1956/1984).

Το *δεύτερο* λειτουργικό στοιχείο ασχολείται με το πρόβλημα του ελέγχου του περιβάλλοντος για την πραγματοποίηση των επιδιωκόμενων σκοπών του συστήματος. Το *τρίτο* λειτουργικό στοιχείο ασχολείται με το πρόβλημα του καθορισμού των τρόπων για την επίτευξη των ποικίλων στόχων του συστήματος και των υποσυστημάτων. Το *τέταρτο* λειτουργικό στοιχείο ασχολείται με τη διατήρηση της αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα προς όφελος της αποδοτικότερης λειτουργίας του συστήματος. Κάθε σύστημα αποτελείται από τα τέσσερα αυτά λειτουργικά στοιχεία (Parsons & Smelser 1956/1984).

Για τους Parsons και Smelser η κοινωνία χωρίζεται σε υποσυστήματα που ειδικεύονται σε κάποια από τις τέσσερις λειτουργίες. Το υποσύστημα που ασχολείται με την κοινωνική ταυτότητα είναι το «ενταξιακό» (integrative). Το υποσύστημα αυτό συνδέει τις πολιτισμικές αξίες με τα ενδιαφέροντα των ατόμων έτσι ώστε το γενικότερο κοινωνικό σύστημα να λειτουργεί χωρίς εσωτερικές συγκρούσεις και αποτυχίες συνεργασίας. Αυτές οι διαδικασίες διατηρούν το θεσμοθετημένο σύστημα αξιών το οποίο καθορίζει το δομικό περίβλημα της κοινωνίας (Parsons & Smelser, 1956/1984).

Η συνεισφορά του υποσυστήματος αυτού στο κοινωνικό σύστημα είναι η επίτευξη αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη του. Μέσα από αυτή τη διαδικασία επιτυγχάνεται η «συμμόρφωση» της συμπεριφοράς των ατόμων με τις ανάγκες του συστήματος. Όλα αυτά δε συμβαίνουν τυχαία, όπως τονίζουν οι Parsons & Smelser (1956/1984), αλλά μέσα από μηχανισμούς.

Στο κεντρικό σημείο της ένταξης των ατόμων σε κάθε κοινωνικό σύστημα οι Parsons και Smelser τοποθετούν τους θεσμούς. Θεωρούν ότι οι θεσμοί αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο οι τύποι αξιών ενός κοινού πολιτισμού εντάσσονται στη δράση των μελών του συστήματος τις προσδοκίες και τα συμφέροντα του οργανισμού. Καθορίζουν τις συνθήκες για τη διατήρηση μιας σταθερής κατάστασης του συστήματος. Οι θεσμοί συνδέουν τις αξίες του συστήματος μέσα από την κοινωνική σχέση των ατόμων μεταξύ τους. Ο στόχος της διαδικασίας αυτής αποτελεί μια σχετική συμμόρφωση με τις αξίες και μια σχετική συνοχή του συστήματος (Parsons & Smelser 1956/1984).

Ένας μηχανισμός που επιτρέπει την ένταξη του εργαζομένου στην επιχείρηση αποτελεί το συμβόλαιο. Οι οικονομικοί θεσμοί ως τα δομικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού συστήματος προκύπτουν από τον καταμερισμό της εργασίας. Όσο ο

καταμερισμός της εργασίας αναπτύσσεται, η διαδικασία της παραγωγής φέρνει κοντά παράγοντες από διάφορες πηγές, σε διαφορετικές τοποθεσίες του συστήματος, και τα συνδυάζει στις απαραίτητες συνθήκες και ποσότητες. Ο πιο γενικός τρόπος για να συμμετάσχουν τα διάφορα μέρη είναι το συμβόλαιο (Parsons & Smelser 1984).

Το συμβόλαιο έχει δύο έννοιες. Από τη μια μεριά, το κάθε μέρος διαπραγματεύεται για περισσότερα οφέλη και από την άλλη υπάρχουν καθορισμένοι κοινωνικά κανόνες και κυρώσεις που αποτρέπουν την απάτη και τον καταναγκασμό. Γενικά, οι οργανισμοί είναι βασισμένοι επάνω στην ανταλλαγή και το συμβόλαιο. Από την άλλη μεριά, αποτελεί το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του οργανισμού. Κάθε μέρος που συμμετέχει στο συμβόλαιο ασκεί ένα ρόλο. Ο Parsons ορίζει το «ρόλο» ως μια κανονιστικά ρυθμιζόμενη συμμετοχή *«ενός ατόμου σε μια συγκεκριμένη διαδικασία κοινωνικής αλληλεπίδρασης με συγκεκριμένους εταίρους»* (Mayhew 1982: 167). Παρά το γεγονός ότι κάθε άτομο, θεωρητικά, μπορεί να εκπληρώσει οποιονδήποτε ρόλο, το άτομο αναμένεται να συμμορφώνεται με τους κανόνες που διέπουν τη φύση του ρόλου που ασκεί¹⁷. Έτσι, αυτός ο ρόλος είναι ένα υποσύστημα του γενικότερου κοινωνικού συστήματος. Οπότε, ο ρόλος διέπεται από τα τέσσερα λειτουργικά στοιχεία όπως κάθε σύστημα και υποσύστημα. Έχει σκοπό, προσαρμοστικότητα, μηχανισμούς ένταξης και λειτουργεί με βάση το θεσμοθετημένο σύστημα αξιών. Ο ρόλος του κάθε μέρους που συμμετέχει στο συμβόλαιο μέσα από την αμοιβαία επαφή αλλάζει και μετά εντάσσονται στο κοινωνικό σύστημα (Parsons & Smelser 1956/1984).

Ως προς τη διατήρηση του υποσυστήματος σημαντικό ρόλο έχει η ένταξη σε ένα κοινό σύστημα αξιών. Η διαδικασία της ένταξης περιέχει ένα υψηλότερο επίπεδο

¹⁷ Ο Parsons ανέπτυξε αργότερα την ιδέα των ρόλων σε συλλογικότητες ρόλων (collectivities of roles) που συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο στην εκπλήρωση απαραίτητων λειτουργιών στην κοινωνία. Μερικοί ρόλοι συνδέονται με θεσμούς και κοινωνικές δομές (οικονομικές, εκπαιδευτικές, νομικές, ακόμη και με βάση το φύλο). Αυτοί είναι λειτουργικοί με την έννοια ότι διατηρούν την κοινωνία σε λειτουργία και εκπληρώνουν τις λειτουργικές ανάγκες της κοινωνίας ώστε να λειτουργεί ομαλά.

γενικότερου συμβολισμού, που καθορίζει τη σημασία του κυρίαρχου επιδιωκόμενου σκοπού. Ο συμβολισμός της συμπεριφοράς είναι το κυρίαρχο ενταξιακό στοιχείο στο συμβόλαιο. Για παράδειγμα οι πωλήσεις αποτελούν σύμβολο επιτυχίας για την επιχείρηση και επιπλέον για τα άτομα που αγοράζουν το προϊόν της συγκεκριμένης εταιρείας δίνει ένα είδος γοήτρου. Έτσι, στη σύμβαση εργασίας αποτυπώνεται η κοινή σημασία της λειτουργίας της παραγωγής στην κοινωνία. Από την πλευρά της επιχείρησης αποκτά τη σημασία της αποδοτικότητας και της αξιοπιστίας των εργαζομένων και από την πλευρά των εργαζομένων αποτελεί τη βάση για μια «αξιοσέβαστη» δουλειά (Parsons & Smelser 1956/1984).

Ο επαγγελματικός ρόλος αποτελεί το ρόλο του ατόμου στον οργανισμό, όσο δεσμεύει τον εαυτό του στην παραγωγή για λογαριασμό του οργανισμού και όσο η δέσμευσή του καθορίζεται από συμβόλαιο (Parsons & Smelser 1956/1984: 114). Έτσι, η σταδιοδρομία μέσα στον οργανισμό εμφανίζεται ως μια μετάβαση από το στάδιο της αποδοχής της απασχόλησης στην υιοθέτηση συγκεκριμένου ρόλου του επαγγέλματος (Parsons & Smelser 1956/1984: 120). Το επακόλουθο σε επίπεδο συμβολισμού, όπως τονίζουν οι Parsons & Smelser, είναι η αφοσίωση του εργαζομένου στον οργανισμό περισσότερο και από την υποχρέωση να δουλέψει αποδοτικά. Συνεπακόλουθα, το άτομο αναπτύσσει ένα αίσθημα υπευθυνότητας για τον οργανισμό και αποδέχεται υποχρεώσεις πέρα από τις συμφωνημένες. Το ενταξιακό αποτέλεσμα που εισπράττει το άτομο είναι μια αίσθηση γοήτρου συνδεδεμένη με τον επαγγελματικό του ρόλο και το κύρος στον οργανισμό. Σε αντάλλαγμα η επιχείρηση παρέχει ανταμοιβές στο επίπεδο του συμβολισμού, όπως είναι η ηθική επιβεβαίωση για την επίδοση του εργαζομένου. (Parsons & Smelser 1956/1984).

Η ανάλυση του εργασιακού συστήματος ως οργάνωση των ανθρωπίνων σχέσεων αναδεικνύεται μέσα από τις έρευνες-πειράματα στο Hawthorne¹⁸. Στα πλαίσια των μελετών αυτών, το εργοστάσιο δεν αντιμετωπίζεται ως ένα «κλειστό σύστημα», ενώ ο εργαζόμενος δεν αντιλαμβάνεται ως ένα κοινωνικά απομονωμένο ον που συμπεριφέρεται ορθολογικά και ανεξάρτητα από τους συναδέλφους του για να μεγιστοποιήσει το εισόδημά του. Ο προβληματισμός του Mayo είχε να κάνει με την κοινωνική αποδιοργάνωση και τη σύγκρουση που απορρέουν από τις αλλαγές που έφεραν στην κοινωνία οι επιστημονικές και οι τεχνικές ανακαλύψεις. Συνεπώς, ο βασικός στόχος των ερευνών της σχολής των Ανθρωπίνων Σχέσεων ήταν η εξάλειψη της σύγκρουσης μέσα στο εργοστάσιο μέσω της ένταξης του ανθρώπου ατομικά στην επιχείρηση (Mayo 1946, Roethlisberger et al 1956). Η σταδιοδρομία των ανθρώπων και το κοινωνικό κύρος τους δεν έχει να κάνει με οικονομικά και μόνο κίνητρα, αλλά έχει να κάνει και με τη δυνατότητα δημιουργίας κοινωνικών δεσμών στον εργασιακό χώρο, καθώς και με τη δυνατότητα παρέμβασής τους στον εργασιακό χώρο ούτως ώστε να μπορούν να ελέγξουν το εργασιακό περιβάλλον. Επίσης, οι εργαζόμενοι αναπτύσσουν και συνδέουν τις προσωπικές με τις εργασιακές τους προσδοκίες¹⁹. Συγκεκριμένα, ο Mayo θεωρούσε τη σύγκρουση παθολογική και κατά συνέπεια θα μπορούσε και έπρεπε να επιλυθεί με την ανάπτυξη μιας αίσθησης ενός κοινού σκοπού εντός των βιομηχανικών οργανισμών και τη συνειδητοποίηση ότι οι κοινωνικές ικανοποιήσεις καθώς και οι υλικές ανταμοιβές είχαν σημασία για τον εργαζόμενο (Brown 1981). Για τον Mayo, η λύση στο πρόβλημα της ανομίας βρισκόταν στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων (social skills) και τη διατήρηση της «αυθόρμητης συνεργασίας» στη βιομηχανία. Από την ανάλυση για τα πειράματα

¹⁸ Τα πειράματα Hawthorne ήταν πρωτοποριακές μελέτες στις ανθρώπινες σχέσεις που διεξήχθησαν μεταξύ 1924 και 1932 στο Western Electric Company's Hawthorne Works Εταιρείας στο Σικάγο.

¹⁹ Σε αυτό έγκειται η διαφορά μεταξύ των εκπροσώπων της Σχολής των Ανθρωπίνων Σχέσεων και της Λειτουργιστικής Σχολής, καθώς οι τελευταίοι υποστηρίζουν ότι η εργασία διαχωρίζεται από τα υπόλοιπα πεδία δράσης.

Hawthorne προέκυψε ότι η αύξηση της παραγωγής μπορεί να επιτευχθεί πιο πολύ δίνοντας έμφαση στην ομαδική εργασία παρά μέσω της αύξησης του εισοδήματος ή των αλλαγών στις συνθήκες στο χώρο εργασίας όπως φωτισμός, θερμοκρασία και διαλείμματα. Αντιθέτως, η προσοχή που δόθηκε στους εργάτες φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο και όχι οι πειραματικές συνθήκες. Σημαντική συνέπεια φαίνεται να αποτελεί το γεγονός ότι επιτεύχθηκε η συνεργασία των εργαζομένων που λειτουργούν πλέον ως ομάδα. Μια ομάδα η οποία έδειχνε αυξημένη εμπιστοσύνη και της οποίας η επιτήρηση δεν ήταν πλέον απαραίτητη. Έτσι ο εργαζόμενος κατανοεί τη θέση του ως κομμάτι της ζωής του και με σημείο αναφοράς την ομάδα στην οποία ανήκει. Ακόμα, επιτελεί το έργο του επειδή το αισθάνεται (Mayo 1946: 71-94). Οι Roethlisberger et al (1956) προσπάθησαν να εξηγήσουν την ικανοποίηση των εργαζομένων ή την έλλειψή της από την άποψη του συστήματος, αναδεικνύοντας τη σημασία της θέσης ή του κύρους του εργαζομένου αλλά και την ίδια τη στάση του μέσα στο σύστημα. Από τη μια πλευρά, ο οργανισμός γίνεται αντιληπτός ως το όχημα ενός συστήματος πεποιθήσεων και πρακτικών. Από την άλλη, το άτομο *«προσδιορίζει το νόημα στα γεγονότα, τα αντικείμενα και τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντός του, όπως οι μισθοί, οι ώρες εργασίας κ.λπ.»* (Roethlisberger et al 1956: 375). Έτσι, η ανάλυση λαμβάνει υπόψη τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το άτομο ορίζει την κατάστασή του.

Με τη σειρά του, ο Homans, στη μελέτη *The Human Group* (1950), χρησιμοποιεί τον όρο *εξωτερικό σύστημα* για να αναδείξει ότι οι δράσεις, τα συναισθήματα και οι αλληλοδράσεις (παράγοντες που αποτελούν αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία του συστήματος) εξαρτώνται από το περιβάλλον του ατόμου²⁰. Γι' αυτόν, η διατήρηση του συστήματος ή η ικανότητα επιβίωσης σε ένα απειλητικό περιβάλλον

²⁰ Μάλιστα, για τον ίδιο ο όρος «περιβάλλον» ταξινομείται σε τρεις αλληλένδετες κατηγορίες: φυσικό, κοινωνικό και τεχνικό.

εξαρτάται από ένα μηχανισμό αντίδρασης (feed-back mechanism) καθώς το ίδιο το σύστημα δημιουργεί τους δικούς του κανόνες συμπεριφοράς. Αυτοί οι κανόνες, με τη σειρά τους, επηρεάζουν τον τρόπο που λειτουργεί το σύστημα. Συνεπώς, οι δραστηριότητες καθορίζουν αυτό που κάνουν οι άνθρωποι, οι αλληλοδράσεις ορίζουν τις ανθρώπινες επαφές που διαμορφώνουν, ενώ τα συναισθήματα εξηγούν τις στάσεις και τις απόψεις που εκφράζουν (Eldridge 1971: 29).

Στην ανάλυση των παραγόντων αυτών του κοινωνικού περιβάλλοντος που επηρεάζουν το χώρο εργασίας επικεντρώθηκαν μελετητές όπως οι Lupton (1963) και Cunnison (1963)²¹. Και οι δύο θεωρούν ότι για την ανάδειξη της σύνδεσης του εργοστασίου με το περιβάλλον είναι απαραίτητο να γίνει μια διάκριση μεταξύ *επικαλυπτομένων* (overlapping) και *συμπεριλαμβανόμενων* (inclusive) κοινωνικών συστημάτων. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για μια έννοια που προϋποθέτει ότι *«υπάρχουν τμήματα των άλλων κοινωνικών συστημάτων τα οποία είναι λανθάνοντα σε ένα εργοστάσιο»* (Αναφέρεται στο Eldridge 1971: 31). Παραδείγματος χάριν, ο ρόλος ενός εργαζομένου ως πατέρα ή ως μέρος μιας κοινωνικής τάξης μπορεί να επηρεάζει τη συμπεριφορά του στο εργοστάσιο. Με αυτό τον τρόπο εξηγείται η συμπεριφορά των εργαζομένων που αποκλίνουν από τις καθιερωμένες νόρμες του εργοστασίου. Επίσης, το εργοστάσιο μπορεί να εντάσσεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύστημα. Παραδείγματος χάριν, το σύστημα ανταλλαγής της αγοράς. Με αυτό τον τρόπο, η οικονομική δομή της βιομηχανίας μπορεί να επηρεαστεί, και αυτό μπορεί να αντικατοπτρίζεται, για παράδειγμα, στο παραγωγικό σύστημα του εργοστασίου, ή να λειτουργεί ως εμπόδιο για την κοινωνική δομή του εργοστασίου.

²¹ Το βασικό ερώτημα έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικοί παράγοντες καθορίζουν τη διαμόρφωση κανόνων παραγωγής σε εργοστάσια. Και οι δύο αναδεικνύουν πώς τα επίπεδα απόδοσης και αμοιβών είναι αποτέλεσμα αλληλόδρασης σύνθετων παραγόντων, κάποιιοι από τους οποίους είναι εκτός χώρου εργασίας και άρα εκτός της ικανότητας ελέγχου της διαχειριστικής αρχής ή των εργαζομένων.

Πέραν όμως της εξέτασης των επικαλυπτομένων και των συμπεριλαμβανομένων κοινωνικών συστημάτων, οι πορείες μέσα στις βιομηχανίες αναδεικνύονται μέσα από την εξέταση των κοινωνικοτεχνικών συστημάτων²². Παραδείγματος χάριν, στη μελέτη των Trist et al (1963) αναδεικνύεται με ποιον τρόπο οι τεχνικές καινοτομίες που εισήχθησαν μεταπολεμικά στα βρετανικά ανθρακωρυχεία δεν κατάφεραν να προσφέρουν στους ανθρακωρύχους την κοινωνική και ψυχολογική ικανοποίηση που παραδοσιακά προσδοκούσαν. Αυτό διότι το τεχνικό πρότυπο των νέων επαγγελματικών ρόλων καθώς και οι ρυθμίσεις στις βάρδιες που συνοδεύονταν με τον νέο μηχανολογικό εξοπλισμό αφαίρεσαν από τις ομάδες εργασίας τη σχετική τους αυτονομία και απομάκρυναν από τον ανθρακωρύχο την ευκαιρία να χρησιμοποιεί τις δεξιότητές του. Έτσι, οι ερευνητές επεξεργάστηκαν μια διαφορετική προσέγγιση αναφορικά με τη χρήση νέου μηχανολογικού εξοπλισμού η οποία επέτρεπε τη διατήρηση μερικών από τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά των κοινωνικών ρυθμίσεων και πολιτισμικών διευθετήσεων που προτιμούσαν οι ανθρακωρύχοι. Συγκεκριμένα, οι στόχοι του οργανωτικού σχεδιασμού θα πρέπει να ήταν να επιτρέπουν την αποτελεσματική εκτέλεση της εργασίας και την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, εξασφαλίζοντας ότι τα όρια των συστημάτων καθηκόντων εργασίας (task systems) και εκείνων των συστημάτων συνείδησης (sentient systems) συμπίπτουν (Eldridge 1971: 34). Κύριος παράγοντας σε αυτή τη διαδικασία αναδεικνύεται η διαμόρφωση της ημιαυτόνομης ομάδας εργασίας²³. Παραδείγματος χάριν, μια ομάδα που εμπλέκεται στην παρασκευή των ελίκων μιας τουρμπίνας συγκεντρώνονται με τέτοιο τρόπο ούτως ώστε να επιτυγχάνεται μεγαλύτερος βαθμός

²² Πρόκειται για μια σειρά μελετών του Ινστιτούτου Tavistock που επικεντρώθηκαν στην ανάλυση της εσωτερικής δομής του εργοστασίου. Η θεωρητική οπτική των κοινωνικοτεχνικών συστημάτων τονίζει ότι για να επιτευχθεί κατά τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο ο «πρωταρχικός στόχος» του οργανισμού, οι τεχνικές και κοινωνικές συνιστώσες του συστήματος πρέπει να σχεδιάζονται έτσι ώστε ο σχεδιασμός της μιας να λαμβάνει υπόψη την άλλη (Αναφέρεται στο Watson 2005: 269).

²³ Πρόκειται για την ομαδοποίηση μεμονωμένων εργασιών με παροχή διακριτικής ευχέρειας στα μέλη των εργασιακών ομάδων ως προς τον τρόπο με τον οποίο θα διεκπεραιωθούν τα καθήκοντα αυτά.

ενσωμάτωσης και να αντλείται περισσότερη εργασιακή ικανοποίηση μέσα από τη σχετικά μεγαλύτερη αυτονομία που απολαμβάνουν τα μέλη της ομάδας αλλά και μέσω της παραγωγικής συνεργασίας τους με τους συναδέλφους (Watson 2005: 271).

Με τη σειρά τους, οι Miller και O'Leary (1989) θεωρούν ότι οι ευέλικτες μορφές εργασίας, έχοντας μειώσει τα αρνητικά στοιχεία του φορντισμού, δίνουν την ευκαιρία στον εργαζόμενο ως άτομο να βρει νόημα στην εργασία και να πετύχει την εκπλήρωσή του μέσα από αυτή. Ανεξάρτητα από τη θέση που έχει ο καθένας στην επιχείρηση, ο εργαζόμενος έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει ένα αίσθημα εξέλιξης μέσα στον οργανισμό καθώς η εργασία του αποτελεί το πεδίο άντλησης νοήματος. Επιπλέον, φαίνεται πώς η επιχείρηση «μεταφέρει» χαρακτηριστικά στο άτομο. Η επιχείρηση μέσα από αντικειμενικές δομές, όπως είναι η γραφειοκρατία και μέσα από τον πολιτισμό προσπαθεί να αλλάξει τις αξίες, τους κανόνες και τις συμπεριφορές των ατόμων προκειμένου να συνεισφέρουν στην εκπλήρωση των σκοπών της. Έτσι διαμορφώνονται πολιτισμικά πλαίσια νοημάτων και αξιών που επιτρέπουν σε όλα τα μέλη της επιχείρησης να ταυτιστούν με την επιχείρηση στην οποία εργάζονται (Du Gay, 1996).

1.1.4. Η σταδιοδρομία των μεταναστών στις υπηρεσίες χαμηλού κύρους

Ενώ ο Durkheim δεν ασχολήθηκε με ζητήματα μετανάστευσης ή εθνικών μειονοτήτων, γίνεται αρκετά σαφές ότι οι δυσκολίες πρόσβασης σε ορισμένα επαγγέλματα αποτελούσε γι' αυτόν φαινόμενο κοινωνικής παθογένειας. Για τον Durkheim, το θέμα δεν ήταν η νομική κατοχύρωση της ισονομίας πρόσβασης σε μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Αντιθέτως, τον απασχολούσε ο εθιμικός διαχωρισμός ανάμεσα σε άτομα ικανά και μη για πλήρωση συγκεκριμένων θέσεων στην κοινωνία. Το ζήτημα αυτό είναι πολύ σημαντικό στην προσπάθεια κατανόησης

της οικιακής εργασίας των μεταναστριών, καθώς οι τελευταίες φαίνεται να αποκλείονται από κάποιες επαγγελματικές σταδιοδρομίες και να ωθούνται προς κάποιες άλλες, ασχέτως των πιθανών δεξιοτήτων τους. Επιπροσθέτως, η νομική κατοχύρωση των μεταναστριών, σύμφωνα με την ανάλυση του Durkheim, ίσως να μην επηρεάζει απαραίτητα τη θέση τους στην οικονομία και την κοινωνία, καθώς η θέση τους αυτή εμφανίζεται περισσότερο εθιμική παρά ως αποτέλεσμα κάποιας άλλης λογικής ή τυπικής διεργασίας.

Η πλέον κλασική μελέτη των Thomas και Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America* (1918/1984) έρχεται να συμπληρώσει το κενό των λειτουργιστικών μελετών που αφορούν την έννοια της σταδιοδρομίας των μεταναστών και επικεντρώνεται στο πώς μεταβάλλεται η ηθική και κοινωνική σταδιοδρομία του Πολωνού μετανάστη στην Αμερική. Αυτό που φαίνεται να απασχολεί τους συγγραφείς είναι η αδυναμία των Πολωνών εργατών να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα που δημιουργούνται από τη μετανάστευσή τους. Αυτό φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της επαφής τους με την καπιταλιστική αγορά και τις αξίες της νέας κοινωνίας που τους οδηγούν στη διαμόρφωση νέων συμπεριφορών και προσδοκιών στην Αμερική.

Στη χώρα καταγωγής του, ο Πολωνός αγρότης ήταν μέρος μιας οικογένειας που με τη σειρά της ήταν μέρος της κοινότητας. Μέσα στην κοινότητα οι άνθρωποι αυτοί γνώριζαν τη βοήθεια και την αλληλεγγύη και η σταδιοδρομία τους έπαιρνε τη μορφή μιας κοινοτικής σταδιοδρομίας. Ερχόμενοι στην Αμερική, οι Πολωνοί αγρότες βρίσκουν ότι η συγγενική κοινοτική αλληλεγγύη σταδιακά χάνει το βάρος που είχε στη χώρα τους. Έτσι, σε αυτό το καινούριο βιομηχανικό καπιταλιστικό περιβάλλον η σταδιοδρομία του Πολωνού αγρότη μεταβάλλεται και παίρνει τη μορφή μιας ατομικής πορείας εξέλιξης. Καθοριστικός μηχανισμός για τη μεταβολή αυτή φαίνεται

να είναι η αποδιοργάνωση της ζωής (disorganization). Βασική αρχή αυτής της διαδικασίας αλλαγής είναι τα εξής: Οι μετανάστες προέρχονται από ένα κοινοτικό περιβάλλον με ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς. Σε αυτό το περιβάλλον, η κοινωνική συμπεριφορά ορίζεται από τη συνήθεια και την υποταγή στις κοινοτικές αξίες και στόχους. Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι η ίδια η εργασία ορίζεται από τις κοινοτικές ανάγκες. Στη μετακίνησή τους στη χώρα που μεταναστεύουν, οι Πολωνοί μπαίνουν σε ένα νέο εργασιακό περιβάλλον όπου η κοινωνική ευημερία υποτάσσεται στις ατομικές επιλογές. Αντιθέτως, στις μικρές κοινότητες, η εργασία στην αγροτική παραγωγή ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κοινοτική προσφορά. Παραδείγματος χάριν, ο εργάτης στη παραγωγή καλαμποκιού βλέπει τη σημασία της εργασίας του μέσω της ικανοποίησης της ανάγκης της οικογένειας και της ευρύτερης κοινότητας για το συγκεκριμένο προϊόν. Αυτή η κοινοτική προσφορά προσδίδει κύρος και ικανοποίηση στους εργαζομένους διότι καταφέρνουν με τον τρόπο αυτό να συμβάλλουν στην ομαλή λειτουργία της κοινότητας.

Μέσα από τη διαδικασία της μετανάστευσης, από ένα εργασιακό περιβάλλον που συνδέεται με την κοινότητα και προσδίδει κύρος στον εργαζόμενο, οι Πολωνοί έρχονται αντιμέτωποι με μια καινούρια οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Ο Πολωνός μετανάστης ακολουθεί μια πορεία αποκοπής από την κοινότητα και την «ηθική» της κοινοτικής προσφοράς που ήταν τόσο κεντρική στη χώρα προέλευσης. Σε αυτό το νέο περιβάλλον, *πρώτον*, το αντικείμενο της εργασίας είναι αποκομμένο από την προσφορά του στην κοινωνία. *Δεύτερον*, από την εργασία αυτή δεν προέρχονται μορφές κύρους. *Τρίτον*, ο Πολωνός μετανάστης εργάτης στην Αμερική έρχεται σε επαφή με κάτι καινούριο γι' αυτόν, δηλαδή με την οικονομική και εργασιακή ανασφάλεια. Η κοινοτική οργάνωση της εργασίας αντικαθίσταται από τη μισθωτή εργασία και το παραγόμενο από αυτήν αίσθημα ατομικισμού. Στη χώρα

καταγωγής, η ατομική αξία του Πολωνού αγρότη οριζόταν από την αξία της οικογένειας. Μετά τη μετανάστευση, όμως, ο αυτοπροσδιορισμός δεν εξαρτάται από την οικογένεια, αλλά το κάθε μέλος της οικογένειας στηρίζεται αποκλειστικά στις δυνάμεις του, καθώς η εργασία του είναι αποσυλλογικοποιημένη. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η αποθητικοποίηση (demoralization), ή όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι συγγραφείς πρόκειται για την: «[...] παρακμή της προσωπικής οργάνωσης της ζωής του ατόμου, μέλους μιας κοινωνικής ομάδας» (Thomas and Znaniecki 1984: 256). Η πορεία που ακολουθεί λοιπόν ο Πολωνός αγρότης στην Αμερική παίρνει τη μορφή προσαρμογής σε καινούριες αξίες και αντιλήψεις για την εργασία και τη ζωή που του επιβάλλονται από την κοινωνική πειθαρχία και την εργασία στο καπιταλιστικό σύστημα, στο οποίο προϋπόθεση είναι η νέα αξία της ανταλλαγής που δε στηρίζεται στις ίδιες αξίες του παρελθόντος. Αντιθέτως επικρατεί η αξία της ατομικής προσπάθειας για τη συσσώρευση αγαθών και απολαβών με στόχο τη διαφοροποίηση από άλλους ανθρώπους. Οι σχέσεις αλληλεγγύης γίνονται αγοραίες σχέσεις στην οικογένεια και την κοινότητα.

Σταδιακά, η ψυχολογία του Πολωνού αλλάζει και από αγρότη γίνεται εργάτης. Αυτό σηματοδοτείται από απλές πρακτικές που σε πρώτη ανάλυση δεν είναι αξιοπρόσεκτες. Όμως, μια πιο διεισδυτική ματιά δείχνει τη σημασία μικρών αλλαγών όπως εκείνη της αγοράς ενός ρολογιού. Η χρήση του συγκεκριμένου αντικειμένου στην κοινότητα από όπου προέρχεται ο Πολωνός μετανάστης δεν είναι τόσο απαραίτητη. Ο χρόνος εργασίας για τον αγρότη δεν ορίζεται από τους κανόνες του εργοδότη αλλά από την ίδια τη φύση. Ερχόμενος στη χώρα υποδοχής, ο Πολωνός μετανάστης εργάζεται σκληρά και για πολλές ώρες.

Όντας τοποθετημένος σε χαμηλού κύρους εργασίες, ο Πολωνός μετανάστης εργάτης αποκτά συνήθειες αποδοχής άτυπων μορφών εργασίας στη θέση των

σταθερών μορφών απασχόλησης και σκέφτεται ότι το μεροκάματο αποτελεί τρόπο εξασφάλισης της προσωπικής ανεξαρτησίας. Ο τρόπος ζωής του, λοιπόν, υπαγορεύεται από περισσότερη δυνατή αποταμίευση. Μέσα σε αυτό δεν αποκτά μόνο μια λογική προσωρινότητας αλλά και παραχώρηση ελέγχου της ζωής του. Παραδείγματος χάριν, η ζωή μετά την εργασία περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό καθώς διαμένει σε πανσιόν με επιστάτες που ελέγχουν τις καθημερινές του κινήσεις (Thomas και Znaniecki 1984: 38). Φαίνεται δηλαδή ότι η εξέλιξη του Πολωνού μετανάστη στην Αμερική έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση νέων πλαισίων κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό διότι για τον Πολωνό μετανάστη δεν αλλάζει μονάχα η επαγγελματική του ταυτότητα. Επιπροσθέτως αλλάζουν οι τρόποι ζωής και οι αντιλήψεις που έχουν ελάχιστα κοινά τόσο με τον τόπο καταγωγής όσο και με εκείνον της υποδοχής. Παραδείγματος χάριν, ακόμα και ο τρόπος που αντιμετωπίζουν το θεσμό της Εκκλησίας αλλάζει. Η παρακολούθηση της κυριακάτικης λειτουργίας δεν ικανοποιεί μόνο τα θρησκευτικά αισθήματα των Πολωνών, αλλά είναι και η βάση τους κοινωνικοποίησής τους στην Αμερική. Η Εκκλησία αντιλαμβάνεται ακόμα και με όρους εργαλειακούς και κατανοείται ως το κατάλληλο μέρος εύρεσης εργασίας μέσω των δικτύων που έχουν οι μετανάστες μεταξύ τους.

Η σημασία της μελέτης των Thomas και Znaniecki έγκειται στην ανάδειξη των μεταβολών που προκύπτουν τόσο στην επαγγελματική σταδιοδρομία όσο και στην πορεία ζωής των μεταναστών μέσα σε έναν καινούριο καταμερισμό εργασίας και ένα νέο κοινωνικό περιβάλλον. Ακόμα, αναδεικνύει την κεντρική σημασία της ανάλυσης της σταδιοδρομίας για την αναπαραγωγή της φτηνής και χαμηλού κύρους εργασίας και για τη θέση και την αποδοχή της από μεριάς του εργαζομένου.

1.2. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ: Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΜΑΘΗΣΗΣ ΡΟΛΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

1.2.1. Η σταδιοδρομία ως αποτέλεσμα της αλληλόδρασης στον κοινωνικό χώρο

Για τους εκφραστές της σχολής της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης η έννοια της σταδιοδρομίας εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της αλληλόδρασης μέσα σε έναν κοινωνικό χώρο²⁴. Αυτό διότι οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου ενδιαφέρονταν για το πώς η κοινωνία σχημάτιζε τη σκέψη και την ταυτότητα του ατόμου. Το άτομο και η κοινωνία είναι αδιαχώριστες μονάδες ανάλυσης, ενώ η σχέση τους είναι σχέση αμοιβαίας εξάρτησης και όχι μονομερούς επικαθορισμού (Watson, 2005).

Ο Shaw και άλλοι αναλυτές των ιστοριών ζωής έκριναν ότι η πορεία ζωής είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα ενδεχόμενα (contingencies) της κοινωνικής κατάστασης στην οποία ζούσε το άτομο. Ο Shaw (1930) επέμεινε ότι τα περιστατικά παραβατικότητας, για παράδειγμα, θα μπορούσαν να αποδοθούν στη δυναμική μιας προβληματικής οικογένειας που είχε εγκατασταθεί σε μια γειτονιά που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Επιπλέον, η εξέλιξη της ζωής του παραβάτη ήταν στενά συνδεδεμένη με μια σειρά από σχέσεις που σταδιακά καθόριζαν την κατανόηση του παραβάτη για τον εαυτό του. Για να έχει κανείς μια παρεκκλίνουσα καριέρα σήμαινε πως είχε κοινωνικοποιηθεί στην

²⁴ Συγκεκριμένα, οι θεωρητικοί αυτοί χρησιμοποιούν την «οικολογική προσέγγιση» (ecological approach), και συγκεκριμένα εξετάζουν τους κοινωνικούς χώρους μέσα στην πόλη. Έτσι τονίζουν τη σημασία του συγκεκριμένου πλαισίου μέσα στο οποίο εντάσσονται τα κοινωνικά φαινόμενα και προβλήματα (Park 1952). Ακόμα, η πόλη διαμορφώνεται ως ένα κοινωνικό πλαίσιο όπου ανθίζει μια κουλτούρα της πρόχειρης εργασίας (casual work mentality).

κουλτούρα της ομάδας²⁵. Τέλος, η συγκριτική μελέτη των ιστοριών ζωής οδήγησε τους αναλυτές να υποστηρίζουν ότι οι παρεκκλίνουσες σταδιοδρομίες διαμορφώθηκαν στα πλαίσια μιας σειράς από τυπικά «στάδια», όπως σαφέστατα τα διατυπώνει ο Cressey στα πλαίσια της μελέτης για το πώς η εμπειρία μιας «taxi dancer» ήταν οργανωμένη στα πλαίσια μιας σειράς περιόδων (periods) που όριζαν τον «κύκλο ζωής» (life-cycle) της εργασίας σε υπηρεσίες ενήλικης διασκέδασης (dancehall) (Cressey 1932).

Οι έρευνες της σχολής δεν αφορούσαν την «εργασία» αφηρημένα αλλά τον τομέα των υπηρεσιών και είχαν να κάνουν με την ανάλυση συγκεκριμένων επαγγελματιών. Αυτό διότι για τους εκπροσώπους της συγκεκριμένης προσέγγισης καμία εργασιακή κατάσταση –φαινομενικά αυτόνομη ή περιοριστική– δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνο σε μικροεπίπεδο και πάντα με αναφορά στις δράσεις και τα «πιστεύω» των ανθρώπων που βρίσκονται σε αυτή. Έτσι, η προσέγγιση του Hughes εστιάζει στην εργασία ως κοινωνικό δρώμενο, επισημαίνοντας τα προβλήματα ή τις εντάσεις που δημιουργούνται τόσο από την ίδια την εργασία όσο και από την κοινωνική κατάσταση που την περιβάλλει²⁶. Μάλιστα, ο Hughes παρότρυνε τους μαθητές του να εστιάζουν στους ανορθόδοξους, τους «βρόμικους» ή τους παρεκκλίνοντες τύπους επαγγελματιών διότι η μελέτη τους μπορεί να αναδείξει παράγοντες γενικής σημασίας σχετικά με την εργασιακή εμπειρία που μπορεί να μην παρατηρούνται σε πιο συμβατά είδη εργασίας. Διότι, όπως τονίζει ο Hughes, οι διαδικασίες που λανθάνουν και στις άλλες μορφές επαγγελματικής απασχόλησης αποκαλύπτονται πιο εύκολα σε αυτά τα πιο ταπεινά επαγγέλματα (Hughes 1958α).

²⁵ Ενώ για τους λειτουργιστές η κοινωνικοποίηση εμφανίζεται ως μια διαδικασία η οποία συμβάλλει στη σταθερότητα της κοινωνίας, για τους εκπροσώπους της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης η κοινωνικοποίηση είναι ίσως ο πιο καθοριστικός παράγοντας της ανθρώπινης φύσης.

²⁶ Το ενδιαφέρον λοιπόν στρέφεται στους τρόπους με τους οποίους το άτομο αντιμετωπίζει ή προσαρμόζεται σε αυτά τα προβλήματα, και ειδικότερα στο πώς τα συνδέει με το πρόβλημα της διατήρησης της ταυτότητάς του.

Για παράδειγμα, όταν εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο οι πόρνες τονίζουν με έμφαση τον έλεγχο που ασκούν στους πελάτες τους προκειμένου να διατηρήσουν τον αυτοσεβασμό τους, μπορούμε να αναλογιστούμε με ποιον ακριβώς τρόπο μπορεί αυτό να συμβαίνει και στα πιο συμβατικά επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών που συναντάμε – του λιανοπωλητή, του μηχανικού αυτοκινήτων ή της νοσοκόμας. Έτσι φωτίζεται η σημασία που κρύβεται στην κοινή τάση των μηχανικών αυτοκινήτων να επιμένουν ότι όποια κι αν είναι η θεωρία που διατυπώνεται από τους οδηγούς αυτοκινήτων σχετικά με το τι συμβαίνει στο αυτοκίνητό τους δεν μπορεί να είναι σωστή. Η ειδημοσύνη του μηχανικού πρέπει να προστατευθεί προκειμένου να προασπίσει το αίσθημα του αυτοσεβασμού του ενώπιον του πελάτη, όπως ακριβώς και η πόρνη πρέπει να διαφυλάξει την αίσθησή της ότι δεν εμπλέκεται συναισθηματικά με τον πελάτη προκειμένου να προασπίσει την ιδέα της για τον εαυτό της και την προσωπική αυτονομία της ενώπιον του αρσενικού «κορόιδου». Συνεπώς, αγνοώντας την «κανονική» κατηγοριοποίηση των επαγγελμάτων (ειδικευμένη, ανειδίκευτη κ.λπ.) και επικεντρώνοντας στην πορεία των ανθρώπων μέσα στην εργασιακή τους ζωή αποκαλύπτονται τα κοινά στοιχεία της σύγχρονης εργασιακής ζωής.

Στο επίκεντρο της θεωρίας της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης βρίσκεται η έννοια της σταδιοδρομίας. Από τη μία η *αντικειμενική* σταδιοδρομία και από την άλλη η *υποκειμενική* σταδιοδρομία στην οποία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση. Η εξέτασή της είναι αναγκαία και η συμβολή της είναι ανεκτίμητη για την κατανόηση της εργασιακής εμπειρίας των ανθρώπων. Η ιδέα της υποκειμενικής σταδιοδρομίας είναι εκείνη που μπορεί να προσφέρει πληροφορίες που θα συμβάλλουν στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι καταφέρνουν να αποκτήσουν μια αίσθηση γοήτρου και συνέχειας στον εργασιακό τους βίο.

Οι θεωρητικοί της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης εστιάζουν στις ιδέες και τις αντιλήψεις που διαμορφώνονται μέσα από τις αντικειμενικές συνθήκες εργασίας. Θεωρούν, δηλαδή, ότι καμία εργασιακή κατάσταση δε νοείται χωρίς τις δράσεις και τα πιστεύω εκείνων που εμπλέκονται σε αυτήν. Αντί να υποθέτει μόνο ότι η εργασία στον καπιταλισμό ορίζεται μέσα από αποξενωτικές συνθήκες, η σχολή της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης επικεντρώνεται στις συνέπειες του κάθε επαγγέλματος ξεχωριστά, αποφεύγοντας τη δημιουργία μεγάλων θεωρητικών αποφθεγμάτων²⁷ (Watson, 2005). Ακόμα, η σταδιοδρομία εμφανίζεται ως μια εξέλιξη μέσα από «καταστάσεις που οδηγούν στη διαμόρφωση ταυτότητας» (Goffman 1961, Salaman 1974).

Οι θεωρητικοί της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης επικεντρώνονται στη *«σταδιοδρομία των ατόμων μέσα στην εργασιακή τους ζωή, με άλλα λόγια, επάνω στην προοπτική με την οποία το άτομο βλέπει τη ζωή του και ... ερμηνεύουν τη σημασία των ιδιοτήτων, των ενεργειών και των πραγμάτων που συμβαίνουν στον εργαζόμενο»* (Hughes 1971: 137). Για τον Hughes, *«μια καριέρα αποτελείται, αντικειμενικά, από μια σειρά διαβαθμίσεων κύρους και σαφώς καθορισμένων θέσεων ... υποκειμενικά, μια καριέρα είναι η μεταβαλλόμενη προοπτική στην οποία το άτομο βλέπει τη ζωή του στο σύνολό της και ερμηνεύει το νόημα των διαφόρων ιδιοτήτων, ενεργειών, και πραγμάτων που συμβαίνουν σ' αυτόν [...] Στην κοινωνία μας η σταδιοδρομία ερμηνεύεται στα πλαίσια των θέσεων εργασίας, διότι αυτές αποτελούν το μέσο για τη σύνδεση του ατόμου με τη θεσμική δομή ... Αλλά η καριέρα σε καμία περίπτωση δεν*

²⁷ Η μεθοδολογία που ανέπτυξαν οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου είναι γνωστή ως «ιστορίες ζωής» (life histories). Οι Thomas & Znaniecki (1918) πρωτοπόρησαν στη χρήση των ιστοριών ζωής στην έρευνά τους για την κοινωνική αποδιοργάνωση των Πολωνών μεταναστών. Ο Thomas υπεράσπισε τις ιστορίες ζωής και άλλα ήδη μελετών περίπτωσης ως τεχνικές που παράγουν «ρεαλιστικές υποθέσεις». Ο Thomas έδωσε προτεραιότητα στην ικανότητα του ερευνητή να κατανοήσει πώς τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας εξηγούν το νόημα της ζωής τους και τι σημασία έχει για τη διαμόρφωση της ζωής. Επιπλέον, οι Thomas & Znaniecki υποστήριξαν ότι οι ιστορίες ζωής προσέφεραν ενδείξεις για το πώς ορισμένοι θεσμοί αντλούν την ύπαρξή τους από το σχηματισμό της ζωής των ανθρώπων.

εξαντλείται σε μια σειρά από επιχειρηματικές και επαγγελματικές επιτυχίες. Υπάρχουν και άλλα σημεία μέσω των οποίων η ζωή ενός ανθρώπου συνδέεται με την κοινωνική τάξη ... είναι δυνατόν να υπάρχει μια καριέρα σ' ένα χόμπι (avocation), καθώς και σε ένα λειτούργημα (vocation). (Hughes 1937: 413)

Έτσι, για τον Hughes και τους μαθητές του, η καριέρα αναμφισβήτητα δε συμπίπτει αποκλειστικά με μια ακολουθία από θέσεις εργασίας. Ο Hughes και ο Goffman ρητά προσπάθησαν να απομακρύνουν τους αναγνώστες τους από την αποκλειστική σύνδεση μεταξύ της σταδιοδρομίας και μιας σειράς από θέσεις που σχετίζονται με την τυπική εργασία. Κάποιος θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιεί την έννοια της καριέρας για να αναλύσει φαινόμενα που φαινομενικά δεν είχαν ουδεμία σχέση με την εργασία: για παράδειγμα, τη σταδιακή λογική της νοσηλείας και αποκατάστασης ενός φυματιώδους ασθενούς (Roth 1963), τη δυσχερή θέση του θύματος της πολιομυελίτιδας (Davis 1963), ή τη διαδικασία με την οποία προσδίδεται σταδιακά στους ασθενείς στα ψυχιατρεία η ετικέτα «παράφρων (insane)» (Goffman 1961). Παρ' όλο που η απόδοση μιας καριέρας σαφώς απαιτεί ένα κοινωνικό πλαίσιο βάσει του οποίου θα μπορούσαν να παρατηρηθούν οι «κινήσεις» –για παράδειγμα, μια ομάδα, μια οικογένεια, ή ένα καλάθι προϊόντων–, ούτε ο Hughes ούτε και οι μαθητές του θεωρούσαν τους επίσημους οργανισμούς, ή ακόμα και την εργασία, να είναι ένα απαραίτητο πλαίσιο για την εφαρμογή του όρου (π.χ. η γραφειοκρατία). Έτσι, η κοινωνιολογική χρησιμότητα της έννοιας της σταδιοδρομίας δεν περιοριζόταν στην περιγραφή μιας ακολουθίας των ρόλων που θεσπίζονται εντός των ορίων ενός επίσημου οργανισμού. Μετά το προβάδισμα των κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγου που έχουν μελετήσει της παρεκκλίνουσες συμπεριφορές, ο Becker (1953α, 1961) έκανε την έννοια της σταδιοδρομίας αναπόσπαστο μέρος της ανάλυσής του για την κοινωνική διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα γίνονται χρήστες μαριχουάνας.

Ο Farber (1961) έγραψε για την οικογενειακή ζωή ως ένα σύνολο από «αμοιβαίες ενδεχόμενες σταδιοδρομίες». Και οι Riesman και Roseborough (1955) υποστήριξαν ότι οι τάσεις της κατανάλωσης θα μπορούσαν να αναλυθούν σε όρους μιας σταδιοδρομίας του καταναλωτή.

Πολλές σύγχρονες μελέτες που εξετάζουν το θέμα της σταδιοδρομίας τείνουν να προσεγγίσουν το φαινόμενο από την άποψη της εξέλιξης μέσα σε μια ιεραρχία εξουσίας ή κύρους. Η έννοια της κάθετης κινητικότητας είναι τόσο καλά εδραιωμένη στην έρευνα της καριέρας, ώστε πολλοί από τους όρους που χρησιμοποιούνται συχνά για να μελετηθεί η σταδιοδρομία δεν έχουν κανένα νόημα εάν δεν προϋποθέτει ιεραρχικές δομές. Πολλές φορές έννοιες όπως «πάνω και έξω» (up and out) στάδια πορείας (career ladder), «προαγωγή» (promotion) «υποβιβασμός» (demotion) δεν μπορεί να τις κατανοήσει κανείς χωρίς να αναφέρεται, έστω και σιωπηρά, στην έννοια της κάθετης κίνησης (verticality)²⁸. Σε έντονη αντίθεση, οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου θεωρούσαν την κάθετη κινητικότητα μόνο ένα είδος πορείας της καριέρας.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Goffman: *«Παραδοσιακά ο όρος καριέρα έχει δεσμευτεί γι' αυτούς που περιμένουν να απολαύσουν προαγωγές μέσα σε ένα αξιολογικό επάγγελμα. Ο όρος θα χρησιμοποιηθεί, ωστόσο, με μια διευρυμένη έννοια για να αναφέρεται σε κάθε κοινωνική πτυχή (social strand) οποιασδήποτε πορείας ενός ατόμου μέσα από τη ζωή» (Goffman 1961: 127).*

Ο Hughes και οι μαθητές του σαφώς αναγνώρισαν ότι η κάθετη κινητικότητα είχε πρωταρχική σημασία για τη σταδιοδρομία ορισμένων επαγγελματικών ομάδων (Goldner 1965, Martin και Strauss 1956). Πράγματι, ο Hughes δήλωσε ότι σε μια

²⁸ Στην πραγματικότητα, για έναν αριθμό πιο πρόσφατων ερευνητών της σταδιοδρομίας, η έννοια της κάθετης κίνησης καθίσταται αναγκαία προϋπόθεση για την έρευνά τους (Sofer 1970:5, Stewman και Konda 1983:643, White 1970, Wilensky 1961:523).

βιομηχανική κοινωνία ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός των σταδιοδρομιών μπορεί να υπάρξει σε οργανωμένα ιεραρχικά πλαίσια (Hughes 1937).

Όμως, το «πάνω» και το «κάτω» δε θεωρείτο ούτε οι μοναδικοί ούτε οι σημαντικότεροι παράμετροι για τη δημιουργία μιας σταδιοδρομίας. Οι όροι «κάθετης ταξινόμησης» απουσίαζαν εμφανώς από τους περισσότερους ορισμούς της καριέρας όπως παρουσιάστηκαν από τον Hughes και τους μαθητές του. Στην πραγματικότητα, πολλοί από τους μαθητές του Hughes προσπάθησαν ενεργά να απορρίψουν την αντίληψη ότι η κάθετη πορεία ήταν απαραίτητη ούτως ώστε ένα άτομο να έχει την ικανότητα να διαμορφώσει μια πραγματική καριέρα (Becker 1952: 470).

Η απόρριψη της πρωτοκαθεδρίας σχετικά με την έννοια της κάθετης πορείας είχε διάφορους λόγους. Πρώτον, περιορίζοντας τη σταδιοδρομία σε μια έννοια που υποδηλώνει την ιεραρχική εξέλιξη, οι ερευνητές μπορεί να περιορίσουν εκ των προτέρων, χωρίς εμπειρική βάση, το είδος της εργασίας στην οποία η έννοια θα μπορούσε να εφαρμοστεί ουσιαστικά. Για παράδειγμα, οι Van Maanen & Barley (1984) έχουν υποστηρίξει ότι, λαμβάνοντας υπόψη ως υπόδειγμα μόνο τις σταδιοδρομίες σε ανώτερα επαγγέλματα, διοικητικές και επαγγελματικές σταδιοδρομίες, στην ουσία αποκλείουν το ενδεχόμενο μιας οριζόντιας σταδιοδρομίας για τη μεγάλη πλειοψηφία του αμερικάνικου εργατικού δυναμικού (Van Maanen & Barley 1984: 322). Δεύτερον, θεωρώντας την κάθετη κινητικότητα ως απαραίτητη προϋπόθεση, οι ερευνητές αγνοούν το γεγονός ότι πολλά επαγγέλματα αναγνωρίζουν την ύπαρξη της σταδιοδρομίας εάν και αυτή δε συνεπάγεται κάποια μετακίνηση μέσω μιας τυπικής καθορισμένης ιεραρχίας εξουσίας ή ελέγχου.

Παρ' όλο που δεν υπάρχουν τυπικές ιεραρχίες ή κάποια προκαθορισμένη στρωμάτωση, τα μέλη όλων των επαγγελματικών κατηγοριών διαμορφώνουν έννοιες σταδιοδρομίας, τουλάχιστον από την άποψη της μετακίνησης ανάμεσα σε εργασιακά

πλαίσια (work settings) (Becker 1952, Gold 1952), της κινητικότητας στο χώρο (Pape 1964), της μετακίνησης μέσα στα όρια ενός κοινωνικού δικτύου (Crane 1972, Weiss & Faulkner 1983), ακόμη και της διαμόρφωσης μιας νέας ταυτότητας που προέρχεται από την παραμονή μέσα στο επάγγελμα που καταδεικνύει έναν όλο και μεγαλύτερο έλεγχο της εργασίας (Reimer 1977, Schein 1971, Van Maanen & Barley 1984).

Τέλος, η ιδιαίτερη έμφαση στην κάθετη μετακίνηση οδηγεί στην αντίληψη ότι η επιτυχία είναι ισοδύναμη με την ανοδική κινητικότητα. Ωστόσο, όπως οι Becker (1953β: 22, 1961: 240) και άλλοι κατ' επανάληψη τόνισαν, η «επιτυχία» σε μια σταδιοδρομία μπορεί να οριστεί μόνο με βάση τα κριτήρια μιας ομάδας. Αυτοί που κερδίζουν τα περισσότερα χρήματα ή που ασκούν τη μεγαλύτερη εξουσία δεν είναι πάντα οι πιο επιτυχημένοι στα μάτια των συναδέλφων τους. Αποδεικτικό παράδειγμα είναι ο μουσικός της τζαζ μουσικής, που παραιτείται από την εμπορική επιτυχία για να ακολουθήσει την αισθητική (Becker 1953β).

1.2.2. Η σύζευξη του αντικειμενικού με το υποκειμενικό

Για τον Hughes και τους μαθητές του, αυτό που χαρακτηρίζει τη σταδιοδρομία είναι η οντολογική δυαδικότητά της (ontological duality) (Becker & Carper 1956α: 289, Faulkner 1974: 132, Goffman 1961: 127, Hughes 1937: 403).

Όπως αναφέρει και ο Goffman, *«μια αξία της έννοιας είναι η διπλή όψη της. Η μία πλευρά συνδέεται με τις εσωτερικές υποθέσεις, όπως η εικόνα που έχει κάποιος για τον εαυτό του. Η άλλη πλευρά αφορά την επίσημη θέση, τον τρόπο ζωής, και αποτελεί μέρος ενός κοινού θεσμικού συγκροτήματος. Η έννοια της σταδιοδρομίας, στη συνέχεια, επιτρέπει σε κάποιον να κινείται πέρα δώθε μεταξύ του προσωπικού και του κοινού, μεταξύ του εαυτού του και της κοινωνίας.»* (Goffman 1961: 127).

Η έννοια της σταδιοδρομίας αποτελούσε μια έννοια με διπλή όψη που κατηύθυνε την προσοχή των μελετητών σε δύο κατευθύνσεις ταυτόχρονα. Αφενός, η σταδιοδρομία επεσήμανε τις θεσμικές μορφές συμμετοχής που ήταν χαρακτηριστικές για ένα συγκεκριμένο κοινωνικό κόσμο: μια σειρά από λιγότερο ή περισσότερο τυπικές θέσεις, μορφές γοήτρου ή καταστάσεις που χρησίμευαν ως πηγές για τη μέτρηση μετακίνησης ενός ατόμου μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον. Αυτές είναι οι «αντικειμενικές» εκφάνσεις της σταδιοδρομίας. Δηλαδή οι δομικές ή δημόσιες πτυχές της που θα μπορούσαν να μελετηθούν ως γραμμές σταδιοδρομίας (career lines) με τις πιθανές «διακλαδώσεις» τους είτε λόγω κομβικών σημείων ή του απρόβλεπτου που προκύπτουν σε ένα κοινωνικό κόσμο. Αφετέρου, η έννοια δεν περιορίζεται στη δομή της σταδιοδρομίας αλλά εμπερικλείει την εμπειρία του ατόμου σχετικά με την πορεία της καριέρας. Η υποκειμενική πλευρά της σταδιοδρομίας, λοιπόν, αποτελείται από τα νοήματα που απέδιδαν τα άτομα στην καριέρα τους, δηλαδή την ερμηνεία που προσέδιδαν στην εξέλιξή τους (becoming) (Stebbins 1970, Hearn & Stoll 1975). Η υποκειμενική σταδιοδρομία συνεπάγεται κάποιους απολογισμούς²⁹ (accounts) (Scott & Lyman, 1968) ή τον ορισμό μιας κατάστασης (definitions of a situation) (McHugh, 1968) και προσφέρει στα άτομα ένα νόημα για τα γεγονότα που συμβαίνουν στη ζωή τους. Οι υποκειμενικές σταδιοδρομίες αναδεικνύονται στις αφηγήσεις των ατόμων με σκοπό να προσδίδουν συνάφεια στις πτυχές της ζωής τους. Ακόμα, οι υποκειμενικές σταδιοδρομίες μεταβάλλονται με το χρόνο καθώς τα άτομα μετατοπίζουν την κοινωνική τους πορεία και ανακατασκευάζουν το παρελθόν και το μέλλον τους προκειμένου να συμβιβαστούν με το παρόν τους (Faulkner 1974: 168-169).

²⁹ Με τον όρο «απολογισμός» οι συγγραφείς εννοούν «μια δήλωση ενός κοινωνικού δρώντος για να εξηγήσει μια απρόβλεπτη ή δυσάρεστη συμπεριφορά, είτε η συμπεριφορά αυτή είναι δική του ή και κάποιου άλλου και είτε η παρακείμενη αιτία για τη δήλωση πηγάζει από τον ίδιο ή από κάποιον άλλο» (Scott & Lyman, 1968).

Η αντίληψη ότι η σταδιοδρομία αποτελείται τόσο από αντικειμενικούς όσο και από υποκειμενικούς παράγοντες έχει «επιβιώσει» και σε πιο σύγχρονα κείμενα. Όμως, με λίγες εξαιρέσεις, οι έρευνες επικεντρώνονται είτε στη μία είτε στην άλλη πτυχή του φαινομένου (Bailyn 1982, Schein 1971, 1984). Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι ακολουθώντας μία μόνο πτυχή του θέματος παραβιάζεται η ακεραιότητα της αρχικής αντίληψης του Hughes. Ο Hughes επέμεινε ότι οι δύο πτυχές της καριέρας είναι αναπόσπαστες και ότι μόνο με την εξέταση και των δύο θα μπορούσε κανείς να συλλάβει πλήρως τις κοινωνικές διαδικασίες που μπορούν να παρατηρηθούν μέσω της ανάλυσης της σταδιοδρομίας.

1.2.3. Το πέρασμα από διαβαθμίσεις κύρους (status passages) και η υιοθέτηση ρόλων και προτύπων ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς

Για να υπογραμμίσουν το αχώριστο της υπόθεσης, οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου έβλεπαν τη σταδιοδρομία ως μια σειρά από «περάσματα από διαβαθμίσεις κύρους» (Glaser & Strauss 1971) ή «διαδικασίες περάσματος» (rites of passage³⁰).

Οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου προσπάθησαν όμως να αποδεσμεύσουν τον όρο από την υποδήλωση μιας χρονικής κανονικότητας. Οι μεταβολές στην καριέρα, σε ορισμένα πλαίσια, θα μπορούσαν να εξελιχθούν σύμφωνα με ένα αυστηρό χρονοδιάγραμμα. Στην πραγματικότητα, όμως, σε κάτι τέτοιο στόχευε ο σχεδιασμός της σταδιοδρομίας στις επίσημες οργανώσεις. Όμως το πέρασμα από διαβαθμίσεις κύρους, σε πολλές περιπτώσεις, δε χρειαζόταν να είναι ούτε τυπικά υποχρεωτικό ούτε κοινωνικά αναγνωρισμένο. Οι μεταβολές από ένα στάδιο κύρους σε ένα άλλο μπορεί να γίνουν ακόμη και ανεπαίσθητα, όπως όταν ένας

³⁰ Οι διαδικασίες περάσματος (rites of passage) είναι καθιερωμένα γεγονότα που διαχειρίζονται μεγάλες μεταβάσεις ρόλου (role transitions) μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα.

γιατρός συνειδητοποιεί ξαφνικά ότι για καιρό λειτούργησε περισσότερο ως διαχειριστής παρά ως γιατρός (Hughes 1955). Στην πραγματικότητα, ορισμένα κομβικά σημεία μπορεί να είναι εντελώς απρόβλεπτα, όπως όταν η τροχιά σταδιοδρομίας ενός ατόμου μεταβάλλεται ξαφνικά από έναν πόλεμο ή μια ύφεση (Hughes 1958β).

Έτσι, από την έννοια του περάσματος από διαβαθμίσεις κύρους, ο Hughes και οι μαθητές του διατήρησαν την ιδέα ότι η σταδιοδρομία ξεδιπλώνεται σταδιακά, ενώ απορρίπτουν κάθε ισχυρισμό ότι τα στάδια αυτά ήταν σταθερά στο χρόνο.

Μια από τις πιο χαρακτηριστικές μελέτες που ασχολούνται με το θέμα της σταδιοδρομίας των γυναικών (μεταναστριών και γηγενών) σε χαμηλού κύρους υπηρεσίες είναι το *The Taxi-Dance Hall* του Paul G. Cressey. Στα πλαίσια της έρευνας αυτής μελετώνται οι υπηρεσίες ενήλικης διασκέδασης (adult entertainment) που αποτελεί και το πλέον χαρακτηριστικό επάγγελμα παροχής υπηρεσιών χαμηλού κύρους³¹. Ο Cressey διερευνά διάφορα στάδια που περνάει μια «taxi dancer» κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας της στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Προσπαθεί να εντοπίσει την πορεία που ακολουθεί και η οποία μπορεί να έχει ως συνέπεια την απώλεια κοινωνικού κύρους σε μακροεπίπεδο. Όμως ο συγγραφέας, με μια πιο προσεκτική ματιά στο μικροεπίπεδο, υποστηρίζει ότι προκύπτουν νέες μορφές κύρους που δε γίνονται αντιληπτές εάν κανείς δεν κοιτάξει εις βάθος το επάγγελμα.

Για τον Cressey, το κύριο ερώτημα είναι το πώς η εμπορευματοποίηση της εργασίας οδηγεί στην απο-εμπορευματοποίησή της ως απόρροια της εξέλιξης μέσα από την παροχή υπηρεσιών ενήλικης διασκέδασης³². Σύμφωνα με τον ερευνητή, η σταδιοδρομία των εργαζομένων σε αυτό το επάγγελμα ακολουθεί μια

³¹ Η βιομηχανία του σεξ που περιλαμβάνει χορεύτριες και πόρνες είναι ο κατ' εξοχήν τύπος εργασίας στον οποίο απασχολούνται μετανάστριες από την εποχή του Cressey έως και σήμερα.

³² Η προσέγγιση του Cressey βρίσκεται αντίθετη με τη μαρξιστική θεώρηση σύμφωνα με την οποία μέσα στον αποξενωτικό, εκμεταλλευτικό και άνισο καπιταλιστικό σύστημα οι εργαζόμενοι ακολουθούν μια πορεία εμπορευματοποίησης της εργασίας τους (Marx 1867/1976, Lukacs 1923).

«αντιπροοδευτική» πορεία οδηγώντας την εργαζόμενη σε κάποια μορφή πορνείας. Έτσι, όσο πιο χαμηλό είναι το στάδιο στο οποίο φτάνουν, τόσο μεγαλύτερες είναι οι δυσκολίες επανένταξης στη συμβατική κοινωνία. Συγκεκριμένα, Cressey διακρίνει τέσσερις κύκλους που ολοκληρώνει μια «taxi dancer» στη σταδιοδρομία της και που υποδηλώνουν τη συνεχή απώλεια κοινωνικού κύρους σε βάθος χρόνου. Στον πρώτο κύκλο, η γυναίκα εισάγεται στο επάγγελμα. Η συγκεκριμένη επαγγελματική επιλογή σχετίζεται άμεσα με την απογοήτευση της γυναίκας αυτής από το οικογενειακό και κοινοτικό δίκτυο. Παράλληλα, η εργασία της της εξασφαλίζει την ικανοποίηση κάποιων ανεκπλήρωτων επιθυμιών. Οι επιθυμίες αυτές αφορούν τόσο οικονομικές απολαβές όσο και πιθανά συναισθηματικά ελλείμματα (Cressey 1932: 81-82). Έτσι ανοίγεται ο δεύτερος κύκλος όπου η «taxi dancer» είναι καινούρια στο χώρο εργασίας και εκεί απολαμβάνει «δημοτικότητα». Η δημοτικότητα αυτή αποτελεί μια πηγή κύρους πολύ διαφορετική από αυτή που απολαμβάνει κανείς σε κοινοτικά ή οικογενειακά δίκτυα. Παρ' όλα αυτά είναι εξίσου σημαντική και επηρεάζει άμεσα τον εργασιακό προσανατολισμό της γυναίκας στο επάγγελμα. Όμως, με το πέρασμα του χρόνου, η κοπέλα παύει να είναι σαγηνευτική και ενδιαφέρουσα για τους πελάτες και πρέπει να κάνει μεγάλες προσπάθειες ώστε να διατηρήσει το κύρος της. Η εισαγωγή στον τρίτο κύκλο γίνεται με την ανικανότητα της κοπέλας να διατηρήσει την πελατεία που αποτελείται από λευκούς θαμώνες. Το γόητρο της εργαζομένης πηγάζει από το κοινωνικό κύρος της φυλετικής ομάδας στην οποία ανήκει η πελατεία της. Έτσι, το μειωμένο γόητρο σηματοδοτείται από την αποδοχή της προσοχής των Φιλιππινέζων και άλλων Ασιατών. Ναι μεν η κοπέλα απολαμβάνει το κύρος της ομάδας αυτής, αλλά στο στάδιο αυτό, εάν ξεπεράσει το άτυπα προκαθορισμένο και σύνηθες επίπεδο προσοχής των πελατών, θα φανεί πολύ «συνηθισμένη» και σε αυτούς και τότε θα χάσει περαιτέρω γόητρο. Έτσι η εργαζόμενη εισάγεται στον

τελευταίο κύκλο όπου πλέον συχνάζει στα «black and tan cabarets». Πρόκειται για τα αντίστοιχα «dance halls» για τους Ασιάτες αλλά κυρίως για τους Αφρικανούς που δεν είχαν πρόσβαση στους χώρους διασκέδασης των λευκών. Στους χώρους αυτούς εισάγεται μέσω της συναναστροφής της με τους Ασιάτες και εκεί κερδίζει πάλι κύρος από τους Αφρικανούς πελάτες ως καινούρια. Στην πορεία, όμως, και εκεί μειώνεται το κύρος της και τελικά, τις περισσότερες φορές, καταλήγει στην πορνεία (Cressey 1932: 94-106).

Στα πλαίσια της εργασίας μέσα στις υπηρεσίες ενήλικης διασκέδασης διακρίνονται τρεις μηχανισμοί που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας και που κατ' επέκταση επηρεάζουν την πορεία των εργαζομένων μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Πρόκειται για:

α. *την εμπορευματοποίηση των προσωπικών υπηρεσιών που έχει να κάνει με την ανάπτυξη τρόπων χειρισμού των πελατών με σκοπό των αύξηση των απολαβών. Πιο συγκεκριμένα, η χορεύτρια επιλέγει να μπει σε ένα χώρο εργασίας για κερδοσκοπικούς λόγους. Η εργαζόμενη προσφέρει τις υπηρεσίες της με αντάλλαγμα το χρήμα, ενώ πρέπει να σιγουρευτεί ότι ο πελάτης είναι ικανοποιημένος.*

β. *τη συναισθηματική κατανόηση της εμπορευματοποίησης αυτής που αφορά την αναζήτηση στιγμών ευχαρίστησης μέσα στο επάγγελμα και την ανάπτυξη μιας μορφής αυτονομίας της εργαζομένης. Παραδείγματος χάριν, η εργαζόμενη είναι σε θέση να επιλέξει την πελατεία της είτε ανάλογα με την εθνικότητα είτε σύμφωνα με διάφορες προσωπικές προτιμήσεις.*

γ. *την ανάπτυξη μιας κοσμοπολίτικης κατανόησης της καθημερινής ζωής όπου η συντροφιά των πελατών που η ίδια η εργαζόμενη επιλέγει εμφανίζεται ως κάτι το σαγηνευτικό. Καθώς οι πελάτες προέρχονται από διάφορα μέρη του κόσμου, η «taxi*

dancer» συλλέγει πληροφορίες σχετικά με τους τρόπους ζωής στις χώρες τους. Με τον τρόπο αυτό μαθαίνει καινούρια πράγματα χωρίς να ταξιδέψει στις χώρες εκείνες.

Μέσα από τα παραπάνω η σταδιοδρομία στο συγκεκριμένο επάγγελμα ξεδιπλώνεται ως ένα «ταξίδι με διάφορους σταθμούς» που πραγματοποιούν οι εργαζόμενες μέσα στο επάγγελμα που ασκούν. Στο πλαίσιο αυτό, οι εργαζόμενες αποκομίζουν διάφορα στοιχεία από την εργασία τους. Τα συγκεκριμένα στοιχεία αποτελούν μέρος της σταδιοδρομίας τους, διαμορφώνουν και επηρεάζουν τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό.

Ωστόσο, οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου δεν κλίνουν προς την έννοια του πέρασματος από διαβαθμίσεις κύρους μόνο για να απεικονίσουν τα στάδια³³. Αντ' αυτού, φαίνεται ότι οι μαθητές του Hughes χρησιμοποίησαν την έννοια αυτή για να υπογραμμίσουν αφενός, τη δυαδικότητα της καριέρας, αφετέρου, να αναδείξουν το πώς το πέρασμα αυτό οδηγεί στην υιοθέτηση κάποιων ρόλων του επαγγέλματος. Ρόλοι οι οποίοι, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Cressey, «έχουν δικές τους αρμοδιότητες, δικά τους πρότυπα συμπεριφοράς, δικές τους προσωπικές τεχνικές, δικά τους πρότυπα αξιών και δικό τους σχέδιο ζωής» (Cressey 1932: 101).

Ένα πέρασμα από διαβαθμίσεις κύρους υποδηλώνει όχι μόνο μια χρονική σταδιακή μεταβολή από τον έναν κοινωνικό ρόλο σε έναν άλλο, αλλά επίσης μια θεμελιώδη αλλαγή στην ταυτότητα του ατόμου, μια αλλαγή στην αντίληψη του ατόμου για τον εαυτό του (Glaser & Strauss 1971). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Solomon: «Μια καριέρα αποτελείται πάντα από μια σειρά ρόλων» (Solomon 1968: 5). Ως αλλαγή ρόλου, ένα πέρασμα από διαβαθμίσεις κύρους προϋποθέτει μια αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο αντιμετωπίζεται από άλλους και, σε πολλές περιπτώσεις, μια αλλαγή στην αλληλεπίδραση με τους ανθρώπους.

³³ Η οπτική των σταδίων ήταν παρούσα στις εργασίες του Cressey (1932) και άλλων ερευνητών των ιστοριών ζωής.

Όμως, σε αντίθεση με τον Parsons (1951), οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου δεν αντιλαμβάνονται τους ρόλους ως προκαθορισμένα σύνολα δικαιωμάτων³⁴. Αντ' αυτού, υιοθέτησαν την άποψη του Mead (1934), ότι οι ρόλοι διαμορφώνονται σε μια συνεχή διαδικασία κατά την οποία τα άτομα αναπτύσσουν μια σειρά από συμπεριφορές και στάσεις προσαρμοσμένες σε συγκεκριμένες αλληλεπιδράσεις των ατόμων. Συνεπώς οι αλλαγές ρόλων προϋποθέτουν «άσκηση ρόλων» και «λήψη ρόλων» και, ως εκ τούτου, επιτρέπουν κάποια διακύμανση στην άσκηση ρόλων³⁵.

Ενώ οι ρόλοι αναφέρονται στη δομή αλληλεπίδρασης του πλαισίου, οι ταυτότητες αναφέρονται σε σταθερές αναφορές της εικόνας του εαυτού που επιτρέπουν στα άτομα να θέσουν σε ισχύ τους ρόλους τους. Ο ρόλος κοιτάζει προς τα έξω, προς ένα πρότυπο μιας δεδομένης δραστηριότητας, ενώ η ταυτότητα κοιτάζει προς το εσωτερικό, προς την υποκειμενική εμπειρία του ατόμου για τη δεδομένη δραστηριότητα. Επομένως, ο ρόλος και η ταυτότητα είναι αντίθετες πλευρές του ίδιου κοινωνικού νομίσματος. Οι ταυτότητες επιτρέπουν στα άτομα να αποδώσουν νόημα και σκοπό στις δράσεις τους και, συνεπώς, στη ροή της ζωής τους. Ως εκ τούτου, οι ταυτότητες συμπυκνώνουν την εμπειρία ενός ρόλου και αποτελούν τη βάση για την ανάπτυξη δέσμευσης με τον εαυτό. Το γεγονός ότι η σχέση μεταξύ ρόλου και ταυτότητας είναι αλληλοκαθρεφτισμού, επέτρεψε στους κοινωνιολόγους της Σχολής του Σικάγου να ενισχύσουν την προσέγγιση ως προς τη δυαδικότητα της καριέρας βάσει συγχρονισμένης δυαδικότητας των μερών που την απαρτίζουν. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο Hughes και οι μαθητές του απεικόνισαν τη σταδιοδρομία ως μια «σταδιακή» («phasing») και «υποκειμενική» διαδικασία («phrasing»).

³⁴ Για τους λειτουργιστές οι ρόλοι προκύπτουν μέσα από τη θέση του ατόμου στην κοινωνία και είναι σταθεροί.

³⁵ Για τους κοινωνιολόγους της Σχολής του Σικάγου οι ρόλοι αποτελούσαν βασική μονάδα της κοινωνικής δομής ενός πλαισίου. Η άσκηση και λήψη ρόλων, με τη σειρά τους, αποτελούσαν δυναμικές/διαδικασίες μέσω των οποίων η δομή αναπαραγόταν ή άλλαζε.

Ακόμα, ο Gouldner (1957) ήταν ένας από τους πρώτους μελετητές που έθεσε τον προβληματισμό της πολλαπλότητας της ταύτισης των εργαζομένων με το επάγγελμα. Πιο συγκεκριμένα, διατύπωσε μια θεωρία σύμφωνα με την οποία οι εργαζόμενοι είχαν δύο πηγές ταύτισης: το επάγγελμά τους και τον οργανισμό για τον οποίο δουλεύουν και ότι αυτή η δυαδική ταύτιση θα μπορούσε να οδηγήσει σε σύγκρουση. Υποστήριξε λοιπόν ότι τελικά οι εργαζόμενοι θα ταυτίζονταν με μια από τις δύο πηγές σε βάρος της άλλης. Έτσι, οι εργαζόμενοι θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε: α) εργαζομένους που θα υιοθετούσαν το ρόλο που αποκαλείται «λανθάνων κοσμοπολίτικος» (cosmopolitan) και οι οποίοι ταυτίζονται με το επάγγελμά τους και β) εργαζομένους που αναλαμβάνουν το ρόλο του «επιχωριάζοντα» (local), οι οποίοι ταυτίζονται με τον οργανισμό (Gouldner 1957).

Για τον Wilensky (1960), ο βαθμός ταύτισης με την εργασία επηρεάζει την κινητικότητα των εργαζομένων και έχει άμεσες προεκτάσεις στους τρόπους ζωής τους (συμμετοχή και κατανάλωση). Συγκεκριμένα, στην μελέτη για τη συσχέτιση της εργασίας με τους τρόπους ζωής και την κοινωνική ένταξη, διακρίνει τρεις κατηγορίες εργατών:

α) οι πιο ευέλικτοι εργαζόμενοι (mobile workers) οι οποίοι αναπτύσσουν έναν τρόπο ζωής «ψευδο-κοινότητας» που χαρακτηρίζεται από μικρό βαθμό ταύτισης με την εργασία. Γι' αυτούς, όσο πιο δυνατή είναι η δέσμευση σταδιοδρομίας (career commitment) τόσο ισχυρότερη θα είναι η συσχέτιση του ελεύθερου χρόνου με την εργασία.

β) οι φιλόδοξοι που όμως δεν έχουν ευκαιρίες ανέλιξης στο χώρο εργασίας. Γι' αυτούς, ο ελεύθερος χρόνος αποζημιώνει το κενό όσον αφορά το κύρος τους (π.χ. θα ξοδέψουν το χρήματά τους όπως οι επιδεικτικοί καταναλωτές που περιγράφει ο Veblen).

γ) οι μη ευέλικτοι εργαζόμενοι που σταδιακά «υποχωρούν» από την εργασία και βρίσκουν «καταφύγιο» στην οικογένεια ή την γειτονιά τους (localism) (Wilensky 1960: 567-568).

Μια μελέτη που προσφέρει λεπτομερή περιγραφή των διαδικασιών περάσματος (rites of passage) αφορά την περίπτωση των ανθρακωρύχων (Vaught & Smith 1980). Για τον νέο εργαζόμενο στο ανθρακωρυχείο, το στάδιο *διαχωρισμού* του περάσματος (separation phase) συμβολίζεται μ' έναν εντυπωσιακό τρόπο από την «πύλη» ορυχείου, που σηματοδοτεί ένα όριο ανάμεσα στην παλιά ζωή στο εξωτερικό του ορυχείου και την καινούρια, την οποία θα βιώσει αργότερα. Ο νέος εργαζόμενος, εξ ανάγκης, πρέπει να φορέσει νέα ρούχα (στολή), τη ζώνη ορυχείου, μπότες και άλλα «αξεσουάρ» του επαγγέλματος, συμπεριλαμβανομένου του φωτεινού πορτοκαλί καπέλου, του κουβά για το φαγητό και του λαμπτήρα. Ο κατακαίνουριος εξοπλισμός προβάλλει τον νέο εργαζόμενο, και κατά την πρώτη ημέρα εργασίας κάτω στο ορυχείο (στην πρώτη βάρδια) –και για κάποιο διάστημα μετά– υπόκειται σε μια σειρά από ταπεινώσεις: «το χτύπημα του καπέλου, το τράβηγμα του κορδονιού της λάμπας και της ζώνης του νέου εργαζομένου, οι κλοτσιές στον καινούριο κουβά για φαγητό». Όλα αυτά έχουν ως στόχο να υπενθυμίσουν στον νέο εργαζόμενο ότι τώρα είναι μέλος μια «εκλεκτής» ομάδας που βρίσκεται σε ένα διαφορετικό κόσμο και ότι σύντομα θα αποκτήσει ένα νέο κύρος³⁶: *«Όντας στερούμενοι από προσωπικό χώρο και ελευθερία κίνησης, λόγω της εγγύτητας με τους άλλους εργαζομένους, οι νέοι εργαζόμενοι έχουν περιχαρακωθεί σε ένα περιβάλλον που είναι θορυβώδες, σκοτεινό, γεμάτο σκόνη, και φωτίζεται μόνο από τους λαμπτήρες των ανθρακωρύχων. Πράγματι είναι 'νέοι άνδρες' ... καθώς πλέον εξαρτώνται από κάποιους 'άγριους' ξένους για να*

³⁶ Αυτό το στάδιο διαχωρισμού χαρακτηρίζεται περαιτέρω από άλλες φάσεις, όπου ο νέος εργαζόμενος αγνοείται από τους συναδέλφους και μερικές φορές θα συζητηθεί σαν να μην είναι παρόν.

τους καθοδηγήσουν και να τους δείξουν τι πρέπει να κάνουν». (Vaught & Smith 1980: 166-167).

Το στάδιο της *μετάβασης* (transition phase) αρχίζει σε μια περίοδο κατά την οποία οι παλαιότεροι ανθρακωρύχοι γίνονται πολύ περίεργοι για την ιδιωτική ζωή του νεοεισερχομένου, για το τι έκανε πριν έρθει στο ορυχείο, τι κάνει εκτός ορυχείου – και κάθε λεπτομέρεια ή κίνηση που μπορούν να του αποσπάσουν. Από αυτές τις πληροφορίες οι παλαιότεροι ανθρακωρύχοι διαμορφώνουν γνώμες σχετικά με την πιθανή αξιοπιστία, την πίστη, τις πεποιθήσεις σχετικά με τα ορυχεία και την ικανότητα να ελέγχουν οι νεοεισερχόμενοι τον εαυτό τους όταν απογοητεύονται.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου συνήθως δίνονται ψευδώνυμα στους νεοεισερχομένους. Τα ψευδώνυμα αυτά προέρχονται από μια γκάφα ή ένα λάθος που έκαναν, από κάποιο περίεργο προσωπικό γνώρισμα, ή από κάποιο περιστατικό στο οποίο έχουν εμπλακεί³⁷. Πιο πολύ, συμβολίζουν την ύπαρξή τους σε έναν άλλο κόσμο, όπου τα κανονικά τους ονόματα δε μετράνε. Έτσι «πολλοί ανθρακωρύχοι μπορεί να εργαστούν μαζί για χρόνια χωρίς να γνωρίζουν πιο είναι το πραγματικό όνομα του άλλου» (Vaught & Smith 1980: 168).

Η διαδικασία του να «*γίνει κανείς ανθρακωρύχος*» (incorporation phase) εμφανίζεται συνήθως δύο ή τρεις εβδομάδες μετά την πρώτη βάρδια του νεοεισερχομένου, και αυτό σηματοδοτεί το τέλος της μεταβατικής περιόδου. Σε αυτό το στάδιο τίθεται το ερώτημα εάν ο νέος εργαζόμενος «έχει γίνει ανθρακωρύχος». Η απάντηση, προφανώς, θα πρέπει να είναι αρνητική, οπότε οι συνάδελφοι τον αρπάζουν και τον βάζουν κάτω, ενώ ένας παλιός ανθρακωρύχος του ρίχνει μερικές σφαλιάρες στα οπίσθια. Αυτή η διαδικασία επαναλαμβάνεται αρκετές φορές ούτως ώστε να ικανοποιήσουν όλες τις μονάδες που νιώθουν ότι πρέπει να «νικήσουν» τον

³⁷ Παραδείγματα ψευδωνύμων είναι: «Big Coon», «Jackhouse Jones», «Smooth Mouth», «Maggot Mouth», «Plunger Lip», «Dynamite».

νέο εργαζόμενο. Τον αναγκάζουν δηλαδή να υποβληθεί σε μια ταπεινωτική υποβάθμιση του εαυτού του, να έρθει αντιμέτωπος με την αλληλεγγύη της ομάδας και αποτυπώνοντας στη σκέψη του το γεγονός ότι πρέπει να δείξει σεβασμό στην επιθυμία της ομάδας³⁸.

1.2.4. Η σταδιοδρομία ως ιδιοκτησία συλλογικότητας

Η διαμόρφωση της σταδιοδρομίας από πλευράς περάσματος από βαθμούς κύρους, ρόλων και ταυτοτήτων μετατόπισε την προσοχή από το άτομο ως μια ψυχολογική οντότητα στο άτομο ως κοινωνικό ον. Ως κοινωνικά όντα, τα πρόσωπα ορίζονται λιγότερο από τη μοναδικότητά τους και περισσότερο από τη συμμετοχή τους σε μια κατηγορία μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο (Goffman 1961: 127). Η σταδιοδρομία παραμένει μια προσωπική υπόθεση, αλλά αποτελεί ένα κατασκεύασμα του ατόμου. Τα πρόσωπα ίσως να επιλέξουν μεταξύ διαφορετικών μονοπατιών δράσης, καθώς πορεύονται μέσα σε μια καριέρα. Μπορεί ακόμη να τολμούν να ελπίζουν και να κάνουν σχέδια. Όμως οι ευκαιρίες για επιλογή και οι επιλογές που έκαναν ήταν πάντα περιορισμένες από τις δυνατότητες του πλαισίου. Συνεπώς η καριέρα διαμορφώνεται βάσει μιας σειράς εναλλακτικών λύσεων και του συνόλου των ερμηνευτικών δυνατοτήτων που προσφέρεται στα άτομα από τις συλλογικότητες στις οποίες ανήκουν.

Από αυτό το σκεπτικό πηγάζει η άποψη των κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγου ότι οι γραμμές/τα πρότυπα σταδιοδρομίας μπορεί να υπάρχουν μόνο όταν ένας αριθμός ατόμων έχει ακολουθήσει το ίδιο μονοπάτι. Διότι μόνο όταν το μονοπάτι είναι κοινωνικά αναγνωρισμένο μπορεί το άτομο να αντλήσει μια

³⁸ Επιπλέον, η διαδικασία της ενσωμάτωσης των ανθρακωρύχων είναι βάνουση και προϋποθέτει παιχνίδια που έχουν στο επίκεντρο το σώμα και κυρίως τα γεννητικά τους όργανα.

ταυτότητα από τη σταδιοδρομία του. Έτσι οι καριέρες ήταν ιδιότητες συλλογικοτήτων στις οποίες ανήκαν τα άτομα. Όμως την ίδια στιγμή οι καριέρες διαμόρφωναν τους ανθρώπους (Goffman 1961).

Επιπλέον, για να υπάρχει μια κοινωνικά «κατοχυρωμένη» καριέρα, τα άτομα πρέπει να προσανατολίζονται προς κάποια ομάδα αναφοράς. Οι ομάδες αναφοράς προσφέρουν στα άτομα διαθέσιμα μοντέλα μονοπατιών σταδιοδρομίας, με κατοχυρωμένα στάδια και ρόλους. Επομένως, οι καριέρες αντιμετωπίζονταν ως ιδιότητες των συλλογικοτήτων όπου τα άτομα ανήκαν (Goffman 1961).

1.2.5. Η σύνδεση του ατόμου με την κοινωνική δομή

Η τελευταία αυτή πτυχή της προσέγγισης της έννοιας της σταδιοδρομίας γυρίζει πίσω σε αυτό που υποστήριζε ο Thomas, δηλαδή ότι οι θεσμοί πρέπει να γίνουν κατανοητοί από την άποψη του πώς επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων. Σε σύγκριση με τον Thomas, ωστόσο, οι μαθητές του Hughes θεώρησαν ότι οι σταδιοδρομίες έχουν έναν ιδιαίτερο ρόλο στη σύνδεση των ατόμων με τους θεσμούς. Οι σταδιοδρομίες αποτελούσαν απλώς ένα δίαυλο μέσω του οποίου οι θεσμοί διαμόρφωναν τη ζωή των ανθρώπων και ταυτόχρονα εξασφάλιζαν την ίδια την ύπαρξη του θεσμού. Διότι εάν και η ζωή ενός ανθρώπου μπορεί να έχει μικρή σημασία εκτός του πλαισίου των θεσμικών μοντέλων, οι θεσμοί δε θα μπορούσαν να υπάρχουν στην πραγματικότητα ανεξάρτητα από τις ζωές που διαμορφώνουν: *«Η μελέτη της καριέρας ... μπορεί να αποκαλύψει τη φύση και τη «δομή λειτουργίας» μιας κοινωνίας. Οι θεσμοί είναι τα πλαίσια στα οποία η συλλογική συμπεριφορά και η συλλογική δράση των ανθρώπων συνεχίζεται»* (Hughes 1937: 67).

Οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου εξομοίωσαν την πορεία μιας καριέρας με τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των ατόμων (Becker & Strauss 1956).

Κατά την άποψή τους, η κοινωνικοποίηση των ατόμων αποτελείται κατά ένα μεγάλο μέρος από μαθησιακές διαδικασίες που εξηγούν τη θέση κάποιου ατόμου στο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ζει. Έτσι, σε αντίθεση με όσους υποστηρίζουν ότι τα κίνητρα και οι ανάγκες προϋδεάζουν τη σταδιοδρομία ενός ατόμου (Reimer 1977), οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου υποστήριξαν ότι η σταδιοδρομία προανήγγελλε κίνητρα³⁹. Τα κίνητρα καριέρας, με τη σειρά τους, υπηρετούσαν το θεσμό τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό που υπηρετούσαν το άτομο:

«Το πέρασμα από ένα στάδιο κύρους σε ένα άλλο δε συνεπάγεται μόνο αλλαγές στη δράση και τη συμπεριφορά, αλλά και στο λόγο που συνδέεται με αυτές. Πράγματι, η σταθερότητα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ορθή προετοιμασία των διαδοχικών σταδίων. Τα κίνητρα του πρώτου σταδίου κύρους – και συνήθως χαμηλότερου– πρέπει να απομακρύνονται και να μεταβάλλονται, ενώ προστίθενται νέα κίνητρα και υποκαθίστανται». (Strauss 1959: 73)

Οι μεταβολές στη σταδιοδρομία θα πρέπει να δώσουν ώθηση σε νέες καταστάσεις μέσω των οποίων μαθαίνει κανείς να ερμηνεύσει τις δράσεις του και τις δράσεις των άλλων όσον αφορά την κατανόηση για τη νέα θέση του στην κοινωνία. Οι ερμηνευτικές αλλαγές που προκύπτουν στις μεταβολές σταδιοδρομίας προϋποθέτουν κάτι περισσότερο από το να «μάθει πώς λειτουργεί μια συγκεκριμένη δραστηριότητα» (learning the ropes). Αυτές συνεπάγονται, επίσης, την οικειοποίηση με αυτό που ο C. W. Mills (1940) ονόμασε «λεξιλόγιο κινήτρου» (vocabulary of motive). Συγκεκριμένα, το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο C.W. Mills είναι εκείνο ενός επιχειρηματία που προσχωρεί στο Διεθνές Ρόταρι (Rotary Club) και ανακηρύσσει το κοινωφελές λεξιλόγιό του. Αν αυτός ο άνθρωπος δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς αυτή την επιχειρηματική συμπεριφορά, συνάγεται ότι το εν λόγω

³⁹ Πρόκειται κυρίως για μελέτες από το πεδίο της ψυχολογίας όπως εκείνη του Super (1957) – *The Psychology of Career* ή του Roe (1956) – *The Psychology of Occupation*.

λεξιλόγιο κινήτρων είναι ένας σημαντικός παράγοντας στη συμπεριφορά του. Όταν κάποιος ασκεί ένα ρόλο για μεγάλο χρονικό διάστημα, με τα κατάλληλα κίνητρά του, συχνά ο συγκεκριμένος ρόλος θα τον οδηγήσει να γίνει αυτό που αρχικά απλώς παρίστανε ότι είναι και να υιοθετήσει τις αξίες που συνεπάγεται ο συγκεκριμένος ρόλος. Οι μεταβολές στα λεξιλόγια κινήτρων που χρησιμοποιούνται στην πορεία από ένα άτομο αποκαλύπτουν μια σημαντική πτυχή της ένταξης και της ταύτισής του με μια συγκεκριμένη ομάδα (Mills 1940).

Ένα λεξιλόγιο κινήτρων είναι η χαρακτηριστική ρητορική των ατόμων που έχουν ένα συγκεκριμένο κύρος. Η εν λόγω ρητορική παρέχει ένα ιδίωμα για τη δικαιολόγηση της δράσης ενός ατόμου, για τη σηματοδότηση του κύρους του και για να πείσει τον εαυτό του για την ορθότητα της μοίρας του και των άλλων.

Όπως υποστήριξε ο Foote, τα λεξιλόγια που συνοδεύουν τις μεταβολές ενεργούν ως «ακρογωνιαίος λίθος» για τη δημιουργία επαγγελματικής ταυτότητας: *«Όπως ένα τριαντάφυλλο με οποιοδήποτε άλλο όνομα μπορεί να μυρίζει όμορφα, το ίδιο ένα πρόσωπο με ένα άλλο όνομα θα ενεργεί σύμφωνα με το όνομα»* (Foote 1951: 17). Στη συνέχεια, τα κίνητρα λειτουργούν ως συλλογικές κοινωνικές κατασκευές που επιτρέπουν στο άτομο να προσανατολιστεί σε ό,τι διαφορετικά θα ήταν κάτι καθαρά αντικειμενικό και ξένο από την ερμηνεία του ιδίου σχετικά με τη σταδιοδρομία του.

Η συγκριτική μελέτη του Faulkner (1973, 1974) για τους επαγγελματίες παίκτες του χόκεϊ και τους κλασικούς μουσικούς αποτελεί ένα παράδειγμα για το ρόλο που μπορεί να παίξει η ρητορική στο να φέρει τις δράσεις των ατόμων σε συμφωνία με τις θεσμικές απαιτήσεις. Η βιωσιμότητα του συστήματος με το οποίο τα μεγάλα πρωταθλήματα χρησιμοποιούν δευτερεύοντα πρωταθλήματα ως γόνιμο έδαφος για την τροφοδότησή τους με προσωπικό εξαρτάται από τα συνεχή κίνητρα

(motivation) των όσων αντικειμενικά έχουν μειωμένες πιθανότητες να φτάσουν στα μεγάλα πρωταθλήματα. Ο Faulkner υποστηρίζει ότι οι παίκτες του χόκεϊ και οι μουσικοί υποστηρίζουν εμμέσως το σύστημα αυτό μέσω της αλληλοεκμάθησης για το πώς να συμβιβαστούν με μια καριέρα σε δευτερεύοντα πρωταθλήματα. Δεδομένου ότι η πιθανότητα υπέρβασης, ανέλιξης στο μεγάλο πρωτάθλημα μειώνεται, οι παίκτες μεταβάλλουν συστηματικά τις αντιλήψεις τους για την καριέρα τους και τονίζουν τα οφέλη της συνεχιζόμενης συμμετοχής στα μικρά πρωταθλήματα (Faulkner 1975: 530-533). Ο Faulkner σημειώνει ότι μόνο μέσω τέτοιων αλλαγών θα μπορούσαν οι θεσμοί να δημιουργούν ατομικές δεσμεύσεις που σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση δε θα ήταν τίποτε άλλο παρά αισθήματα απογοήτευσης.

Συχνά, οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου έχουν κατηγορηθεί για τον υπερτονισμό της υποκειμενικότητας. Οι κριτικοί υποστήριζαν ότι οι αντιλήψεις των ανθρώπων για τη σταδιοδρομία τους δεν αντανακλούν ακριβώς την αντικειμενική πραγματικότητα και ότι οι ερμηνείες τους δεσμεύονται σε ειδικά πλαίσια (Rosenbaum 1984).

Από τη σκοπιά της κατανόησης του ρόλου μιας καριέρας στη διαδικασία διαμόρφωσης δομών, οι κριτικές αυτές δεν έχουν «πάτημα». Ανεξαρτήτως εάν οι υποκειμενικές ερμηνείες περιγράφουν ή όχι με ακρίβεια την αντικειμενική σταδιοδρομία ενός ατόμου, είναι άνευ σημασίας. Αυτό που μετράει είναι το κατά πόσο αυτές οι ερμηνείες παρακινούν τα άτομα να αποδεχθούν ή να απορρίψουν τους θεσμούς που εγκαθιστά η ίδια η σταδιοδρομία. Για παράδειγμα, στο βαθμό που οι αντιλήψεις που οι ίδιοι οι άνθρωποι διαμορφώνουν τους επιτρέπουν να αντιλαμβάνομαι ως «μειωμένες» τις ανισότητες, είναι ακριβώς αυτή η αλλοίωσή τους που ενισχύσει την αναπαραγωγή των ανισοτήτων (Schein 1984).

1.3. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ: Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ

1.3.1. Η σταδιοδρομία στο καπιταλιστικό σύστημα

Για τους μαρξιστές, η έννοια της σταδιοδρομίας στο καπιταλιστικό σύστημα οργάνωσης της ζωής αποτελεί ένα μηχανισμό ταξικής στρωμάτωσης και ταξικής κινητικότητας των εργαζομένων. Ο μηχανισμός αυτός συμβάλλει στη διαμόρφωση πλαισίων αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού και της εργασίας που προσφέρουν οι εργαζόμενοι. Πιο συγκεκριμένα, η σταδιοδρομία έχει να κάνει, αφενός, με τη θέση του εργαζομένου στην παραγωγή και, αφετέρου, με την κοινωνική ταξική συνείδησή του.

Η μαρξιστική προσέγγιση της έννοιας της σταδιοδρομίας αναφέρεται τόσο στην περίπτωση της βιομηχανικής οργάνωσης της εργασίας όσο και στην περίπτωση της εργασίας στις υπηρεσίες. Η ανάλυση του Marx, όπως και πολλές μεταγενέστερες μαρξιστικές αναλύσεις, αφορούν τον βιομηχανικό χώρο. Ωστόσο, η μαρξιστική ανάλυση συμβάλλει στην κατανόηση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες στο βαθμό που, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, υπάρχουν μελετητές οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η οργάνωση των υπηρεσιών δεν είναι παρά μια συνέχεια της βιομηχανικής εργασίας, αναφορικά τόσο με τη δόμησή της όσο και με τις συνέπειές της στον εργαζόμενο (Beynon 1992).

Το κεντρικό ερώτημα που κυριαρχεί στη μαρξιστική σχολή αφορά τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται η αναπαραγωγή της εργασίας και της εργατικής τάξης⁴⁰.

Έτσι, οι κύριες συνιστώσες της ανάλυσης είναι οι διαδικασίες ελέγχου και

⁴⁰ Στα πλαίσια της διαδικασίας παραγωγής της εργασίας εξετάζονται τόσο τα στάδια των συνθηκών εργασίας όσο και η κατανόησή τους και η κοινωνική δράση που αναπτύσσουν οι εργαζόμενοι λόγω της ένταξής τους στο επάγγελμα.

συναίνεσης τόσο στη βιομηχανία όσο και στις υπηρεσίες που κάνουν δυνατή την αναπαραγωγή του συστήματος. Στην περίπτωση της διαδικασίας ελέγχου εξετάζονται τόσο ο έλεγχος της αναπαραγωγικής διαδικασίας της ζωής των εργαζομένων όσο και ο έλεγχος της παραγωγής των προϊόντων. Στην περίπτωση της διαμόρφωσης της συναίνεσης έχουμε τόσο τον έλεγχο που ασκείται από τους εργαζομένους (οικογένεια, κοινότητα, κ.λπ.) όσο και τις διαδικασίες συναίνεσης σε μισθούς, αξιώματα, κ.λπ.

Συνεπώς, για τους μαρξιστές, η σταδιοδρομία παίρνει τη μορφή μιας πορείας προς την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού και τη δημιουργία της εργασιακής συνείδησης μέσα από συγκρουσιακές ή/και συναινετικές διαδικασίες⁴¹.

1.3.2. Βιομηχανία και σταδιοδρομία

Για τον E.P.Thompson, η πορεία διαμόρφωσης της ταξικής συνείδησης της εργατικής τάξης δεν ήταν το μηχανικό προϊόν μιας σειράς δομικών συνθηκών που δημιουργούνται από τον βιομηχανικό καπιταλισμό⁴². Το βίωμα της εργασίας φαίνεται ότι παίζει σημαντικότατο ρόλο για την κοινωνική στρωμάτωση των εργαζομένων και την κατανόηση που έχουν οι ίδιοι για τη θέση τους μέσα στο καπιταλιστικό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Μέσα από εμπειρίες απλών ανθρώπων (π.χ. ένας

⁴¹ Για τον Marx «οι μεγάλες βιομηχανίες μαζεύουν σ' ένα χώρο πληθώρα ανθρώπων που δε γνωρίζονται μεταξύ τους και ο ανταγωνισμός διχάζει τα συμφέροντά τους. Όμως, η διατήρηση των αποδοχών τους, αυτό το κοινό συμφέρον που έχουν κατά του εργοδότη, τους ενώνει στην ίδια την ιδέα της αντίστασης-συνδυασμού. Για το λόγο αυτό ο συνδυασμός έχει πάντα διπλό σκοπό: την εξάλειψη του ανταγωνισμού μεταξύ τους, ενώ τους επιτρέπει να κάνουν γενική αντίσταση ενάντια στον καπιταλιστή. Συνεπώς οι οικονομικές συνθήκες μετέτρεψαν την πληθώρα των ανθρώπων σε μισθωτούς, ενώ η κυριαρχία του κεφαλαίου έχει δημιουργήσει για αυτούς μια κοινή κατάσταση με κοινά ενδιαφέροντα. Ήδη, λοιπόν, η μάζα αυτή των ανθρώπων αποτελεί μια τάξη η οποία, μέσω της πάλης, γίνεται μια τάξη για τον εαυτό της (Coser 1970: 206).

⁴² Αντίθετα, η ταξική συνείδηση είναι υπό διαμόρφωση (class in the making) μέσα από τις σχέσεις των ανθρώπων με την κοινότητα, την οικογένεια και τη θρησκεία. Ακόμα, η ταξική συνείδηση που βλέπει ο Thompson να δημιουργείται μέσω της ταξικής πάλης δεν ήταν μόνο εκείνη που διαμορφώθηκε στις πιο προηγμένες βιομηχανίες, αλλά περιέλαβε και άλλες ομάδες εργαζομένων, όπως τους χειροτέχνες στις υφαντουργίες. Η εργατική τάξη ήταν διαφορετική στη δομή της, αλλά μέσα από τους αγώνες της διαμόρφωσε μια κοινή συνείδηση – και με τον τρόπο αυτό έγινε, με την έννοια του Marx, μια τάξη για τον εαυτό της (class for itself).

κλώστης βαμβακιού στο Μάντσεστερ) ο Thompson προβάλλει διαφοροποιημένες πορείες ζωής και εργασίας ως απόρροια συνθηκών εκμετάλλευσης στις *οικονομικές* σχέσεις στα νέα εργοστάσια. Πρόκειται για πορείες εργατών που χαρακτηρίζονται από: α) την αυξανόμενη απόσταση μεταξύ του αφεντικού και του εργάτη, β) την απώλεια κύρους και πάνω απ' όλα της ανεξαρτησίας για τον εργαζόμενο, γ) την καθήλωσή του σε πλήρη εξάρτηση από τα μέσα παραγωγής του αφεντικού, δ) τη διάλυση της παραδοσιακής οικογενειακής οικονομίας, ε) την πειθαρχία, τη μονοτονία, τις ώρες και τις συνθήκες εργασίας, στ) την απώλεια ελεύθερου χρόνου και ανέσεων και, εν τέλει, την κατάντια του ανθρώπου στην ιδιότητα ενός «εργαλείου» (Thompson 1991: 218–222).

Η εκμετάλλευση των εργαζομένων δεν αποτελούσε βέβαια κάτι το καινούριο. Αυτό που έφερε μαζί της όμως η βιομηχανική επανάσταση ήταν αλλαγές στη φύση και την ένταση της εκμετάλλευσης (Thompson 1991: 218). Οι πραγματικές αποδοχές των εργαζομένων μεταξύ 1830 και 1845 αυξήθηκαν. Όμως η αύξηση αυτή δεν ήταν τόσο σημαντική καθώς συνέβη ύστερα από 40 χρόνια πολέμου και κρίσεων όπου οι αποδοχές μάλλον παρέμειναν σταθερές. Η σταθερότητα στη συγκεκριμένη περίπτωση δε μεταφράζεται ως μια κατάσταση που δεν άλλαξε, αλλά υποδηλώνει ότι παραμένουν μάλλον σταθερά και ισάριθμα τα ποσοστά πληθυσμού του οποίου είτε καλυτέρευσε είτε χειροτέρευσε η κατάσταση (Cole & Postgate 1938). Παραδείγματος χάριν, όπως αναφέρει ο Thompson, ενώ ο ανθρακωρύχος ηλικίας κάτω των σαράντα που εργαζόταν πιο σκληρά με τις νέες μεθόδους εξόρυξης άνθρακα, κέρδιζε και κατανάλωνε περισσότερο, ένας ανθρακωρύχος άνω των σαράντα, που δεν ήταν σε θέση να εργαστεί λόγω κάποιου τραυματισμού, από αύξηση κινδύνου λόγω αύξησης του ρυθμού εργασίας, ή ο οποίος απέφυγε τον τραυματισμό, αλλά ήταν πιο άρρωστος από ό,τι ένας εργαζόμενος της ηλικίας του διότι παλαιότερα υπήρχε περισσότερη

σκόνη στα ορυχεία, θα μπορούσε να είναι σε χειρότερη κατάσταση (Thompson 1991: 231).

Επιπλέον, η δυσαρέσκεια πολλών εργαζομένων δεν είχε να κάνει τόσο με την εκμετάλλευση όσο με την ταπείνωση. Η επιβολή πειθαρχίας του εργοστασίου που απέτρεπε τους εργάτες να στείλουν τα ξημερώματα το «αγόρι» για ένα δοχείο μπίρας δε σημαίνει ότι υπάρχει χειροτέρευση του βιοτικού επιπέδου, αλλά σηματοδοτεί πιο πολύ την παρέμβαση στη ζωή των εργαζομένων με τρόπο που δεν έχει να κάνει με τα αφεντικά τους. Ο ιδιοκτήτης κλωστηρίου δε θεωρεί τον εαυτό του πραγματικά να είναι στην ίδια μοίρα με εκείνον που έχει ένα φορητό βαρούλκο. Αυτό σήμαινε ότι δεν ήταν εφικτό ούτε για τον εργοδότη ούτε για τους εργαζομένους να θέσουν ερωτήματα οικονομικής ευημερίας με ένα συντεχνιακό αλληλέγγυο τρόπο.

Ακόμα, ο Thompson στην ανάλυση του για την ταξική συνείδηση δίνει μεγάλη προσοχή στο ρόλο και το λόγο της εργατικής αριστοκρατίας (labour aristocracy) για τη διαμόρφωση της εργασιακής συνείδησης της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση λοιπόν της ταξικής συνείδησης της εργατικής τάξης εμφανίζεται ως μια πορεία μέσα από την οποία αναδεικνύεται η συνέχεια στα θέματα που προβάλλει π.χ. ο κλώστης το 1818 στο Μάντσεστερ με όρους που εμπεριέχουν θέματα από την κουλτούρα του φτωχού της δεκαετίας του 1790 (Thompson 1991: 218-221). Ταυτόχρονα, μέσα από το παράδειγμα των ηγετών στα συνδικάτα του Λονδίνου, αναδεικνύεται η σύνθετη μορφή της εργατικής τάξης και οι διαφοροποιημένες πορείες των εργαζομένων.

Ακόμα, η προσέγγιση του E.P. Thompson που δίνει βάρος στους ίδιους τους εργαζομένους και στο πώς εκείνοι βιώνουν την εργασία τους, ακολουθήθηκε από μια σειρά κοινωνιολογικών μελετών ιδιαίτερα τις δεκαετίες 1970 και 1980. Οι μελέτες αυτές συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην κατανόηση της έννοιας της

σταδιοδρομίας στο βαθμό που την εξετάζουν υπό το πρίσμα των επιπτώσεων της εργασίας τόσο στην επαγγελματική εξέλιξη όσο και στη γενικότερη πορεία ζωής των εργαζομένων (Dennis & Slaughter 1969, Beynon & Blackburn 1972, Braverman 1974, Burawoy 1979, Beynon & Austrin 1980, Beynon 1984).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων αναλύσεων είναι η μελέτη των Beynon & Austrin, *Masters and Servants* (1980), η οποία αναδεικνύει τη διαδικασία διαμόρφωσης και αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού στα ορυχεία άνθρακα της Βορειοανατολικής Αγγλίας. Αυτό που φαίνεται να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την πορεία εξέλιξης των εργαζομένων είναι το ίδιο το πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα η διαδικασία αυτή⁴³. Πρόκειται για ένα πλαίσιο σκληρής και συχνά εξαναγκαστικής εργασίας όπου διαμορφώνονται σχέσεις αλληλεγγύης, χωρίς τις οποίες ίσως να μην ήταν δυνατόν να εξηγηθεί το γιατί κάποιος συνεχίζει να εργάζεται ως ανθρακωρύχος. Μέσα από την αδιάσπαστη σχέση ανάμεσα στην κοινότητα και την εργασία επιτυγχάνεται τόσο η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης όσο και η διαμόρφωση μιας «κουλτούρας» της κοινότητας που βάζει φραγμούς στη δυνατότητα επιλογής επαγγέλματος εκτός ανθρακωρυχείου.

Οι συγγραφείς περιγράφουν αναλυτικά τη σύνθετη διαδικασία μέσα από την οποία διαμορφώνεται ο εργάτης στα ορυχεία. Η παράδοση να αλειφθεί με γράσο ο νεοεισερχόμενος στην εργασία από συνομήλικους συναδέλφους ήδη από την πρώτη ημέρα της εργασίας σηματοδοτεί το πρώτο στάδιο της πορείας του μέσα στο

⁴³ Επίσης, στις μελέτες των Blauner (1964) και Wright (2005), ο χώρος της εργασίας δεν είναι κάτι το μονοδιάστατο. Αποτελείται και επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, χωρίς να έχουν τις ίδιες επιδράσεις επάνω στον εργαζόμενο. Ο Blauner (1964), στην προσπάθεια του να μελετήσει τις τεχνολογικές συνθήκες που προκαλούν και εντείνουν τις διαφορετικές διαστάσεις της αλλοτρίωσης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο βαθμός της αλλοτρίωσης των εργαζομένων ποικίλει. Παραδείγματος χάρη, στην περίπτωση της εργασίας σε τυπογραφείο, η τεχνολογία σε συνδυασμό με ευνοϊκές οικονομικές περιστάσεις και με ιστορικά ισχυρούς εργασιακούς οργανισμούς, έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει ένας μέγιστος βαθμός ελευθερίας και ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας (Blauner, 1964: 56). Για τον Wright, η πορεία του εργαζομένου προκύπτει μέσα από τη θέση που κατέχει το άτομο στις ταξικές σχέσεις, οι οποίες αποτελούν τον συνδυασμό των διαφορετικών κατηγοριών των σχέσεων της παραγωγής (Wright 2005).

επάγγελμα (Beynon & Austrin 1980/1994: 141). Ακόμα, απόδειξη της «εξέλιξης» στο επάγγελμα αλλά και ένδειξη του ίδιου του ανδρισμού ήταν τα σημάδια στην πλάτη που άφηναν τα χτυπήματα στην κορυφή των στενών τούνελ όπου δούλευε ο εργάτης (Beynon & Austrin 1980/1994: 144). Τέλος, το «όνομα» του κάθε εργαζομένου και το κύρος του στο χώρο της εργασίας ήταν αποτέλεσμα όχι μονάχα της πορείας του μέσα στο επάγγελμα αλλά, σε μεγάλο βαθμό, ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την επαγγελματική εξέλιξη του πατέρα του, δηλαδή εξαρτιόταν από το πόσο καλός εργάτης θεωρείτο και ο πατέρας του (Beynon & Austrin 1980/1994: 157). Μέσα από την παράδοση, λοιπόν, η υπάρχουσα ιεραρχία γίνεται απολύτως φυσική. Τα έθιμα και οι καθημερινές πρακτικές των εργατών είχαν διπλό αποτέλεσμα. Αφενός βοηθούσαν τους εργάτες να αντεπεξέλθουν στις δύσκολες συνθήκες εργασίας στα ορυχεία. Αφετέρου, στήριζαν και αναπαρήγαν το παραγωγικό σύστημα. Η βιομηχανία των ανθρακωρυχείων δε θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς την πρωταρχική σημασία που είχαν οι αξίες, οι αρχές και τα έθιμα των εργατών για τους ίδιους και για το σύστημα το ίδιο (Beynon & Austrin 1980).

Η μελέτη, λοιπόν, ανέδειξε τον κεντρικό ρόλο που παίζει το επάγγελμα στην εργασιακή αλλά και την κοινωνική εξέλιξη ενός ανθρώπου. Πέραν της χρηματικής αποζημίωσης που προσφέρει το επάγγελμα για τον εργαζόμενο, η εργασία που ο ίδιος εκτελεί αποτελεί πηγή αξιών και αντιλήψεων που με τη σειρά τους συμβάλλουν σε καθοριστικό βαθμό στην αναπαραγωγή τόσο του επαγγέλματος όσο και του εργατικού δυναμικού.

Παρόμοια προσέγγιση υιοθετούν και οι Dennis & Slaughter με το έργο τους *Coal is our life* (1969). Για τους συγγραφείς, η παραμονή των εργαζομένων στην παραγωγή και την αγορά εργασίας επιτυγχάνεται μέσω ελέγχου τόσο εντός όσο και εκτός του χώρου εργασίας. Από τη μελέτη φαίνεται ότι ο χαρακτήρας της μισθωτής

εργασίας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εργασίας στα ορυχεία καθορίζουν τις σχέσεις και τον τρόπο λειτουργίας ορισμένων τομέων της κοινωνικής ζωής, όπως είναι για παράδειγμα η οικογένεια. Από τη μελέτη προκύπτει ότι η επαγγελματική στρωμάτωση και η σταδιοδρομία είναι άρρηκτα δεμένη με κοινωνικές και πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις και προοπτικές ζωής. Έτσι, για τα μέλη της εργασιακής κοινότητας ο άνθρακας δεν αποτελεί μόνο μέσο που τους επιτρέπει να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνεται ως παράγοντας που προσδίδει κύρος και γόητρο μέσα στην κοινότητα.

Οι οικογένειες της εργασιακής κοινότητας έχουν μια κοινή μοίρα καθορισμένη από τη συμμετοχή ατόμων στη βιομηχανία του άνθρακα. Η υπερηφάνεια για την εργασία είναι σημαντικό κομμάτι της ζωής του εργάτη. Η εργασία που κάνει ο εργάτης και ο μισθός που παίρνει αντανακλούν το κύρος του ως άνδρα αλλά και ως εργαζόμενου (Dennis & Slaughter 1969). Έτσι, η επαγγελματική στρωμάτωση και η πορεία εξέλιξης μέσα στην εργασία στα ανθρακωρυχεία έχει κοινωνικές προεκτάσεις. Επηρεάζει, εκτός από την εργασία, και τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και την οικογένεια. Εξαιτίας του γεγονότος ότι στα ορυχεία εργάζονταν κυρίως οι άνδρες και δεν υπήρχαν δυνατότητες για τις γυναίκες να εργαστούν, υπήρξε ένας σαφής διαχωρισμός στην κοινωνική ζωή ανάμεσα στα δύο φύλα. Το αποτέλεσμα ήταν να εξαιρούνται οι γυναίκες από τις κοινωνικές δραστηριότητες οι οποίες ήταν προνόμιο των αντρών. Η συχνότητα της απασχόλησης και το ύψος του μισθού αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία που καθόριζαν την οικογενειακή ζωή. Όμως, ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο αποτελεί και το γεγονός ότι η εργασία και η ζωή στην εργασιακή κοινότητα επηρέαζε την πορεία του ατόμου στην κοινωνία και δημιουργούσε ιεραρχίες που διαπερνούσαν την οικογένεια. Για παράδειγμα, ο πολιτισμικός διαχωρισμός ανάμεσα στα φύλα και οι συμπεριφορές που

απορρέουν από αυτόν διαμόρφωσε έναν πατριαρχικό τύπο οικογένειας όπου ο άντρας αποτελούσε τη βάση της και ήταν εκείνος που εργαζόταν (Dennis & Slaughter 1969).

Στο γενικότερο πλαίσιο ελέγχου τόσο της παραγωγής των προϊόντων όσο και της αναπαραγωγικής διαδικασίας ζωής εντάσσεται και η μελέτη του Beynon, *Working for Ford* (1984). Στη μελέτη αυτή η σταδιοδρομία μέσα στην εργασία στο εργοστάσιο διαμορφώνεται ως μια καθημερινή μάχη του εργατικού δυναμικού ενάντια στο κεφάλαιο, ενώ το εργασιακό περιβάλλον έχει επιπτώσεις στη γενικότερη πορεία του ανθρώπου στη ζωή. Στο χαμηλότερο και το βασικότερο επίπεδο η σύγκρουση βρίσκεται στον έλεγχο της ποσότητας της δουλειάς που θα πρέπει να παράγουν οι εργάτες και το ύψος της αμοιβής τους. Στο πιο προχωρημένο επίπεδο η σύγκρουση είναι ιδεολογική (Beynon 1984). Ο Beynon πιστεύει ότι ένας τρόπος αντίδρασης των εργατών απέναντι στις δύσκολες συνθήκες εργασίας και που ταυτόχρονα αναδεικνύει την πορεία τους μέσα στο επάγγελμα αποτελεί η μηχανική εκτέλεση της εργασίας τους, με το να σκέφτονται άλλα πράγματα διαφορετικά από την εργασία δηλαδή, παραδείγματος χάριν, την οικογένειά τους. Προσπαθούν να κρατήσουν έξω από το μυαλό τους το τι συμβαίνει. Θεωρούν την εργασία τους κάτι το μεταβατικό προς κάτι καλύτερο, ακόμα και όταν αυτό δε συμβαίνει.

Ένας τρόπος για να αντιμετωπιστούν οι εντάσεις που προκύπτουν στη δουλειά αποτελεί η άρνηση της ταύτισης με το προϊόν που παράγουν, θεωρώντας ότι αυτό είναι η πηγή του κακού στην αλυσίδα παραγωγής. Όμως, η δουλειά στην εταιρεία της Ford δε χρειάζεται κάποιο πρόγραμμα εκπαίδευσης για τους νέους χειριστές, καθώς σε αυτή τη δουλειά κυριαρχούν οι «ημι-ειδικευμένοι» εργάτες. Έτσι, η πορεία μέσα στο επάγγελμα περιγράφεται ως μια διαδικασία της οποίας αφετηρία είναι για πολλούς η τρομακτική εμπειρία της τοποθέτησής τους κατευθείαν στη γραμμή παραγωγής. Με τον καιρό, η αντιμετώπιση της αλυσίδας παραγωγής είναι η

προσπάθεια που κάνουν οι εργάτες να επικοινωνήσουν μεταξύ τους παρά το πρόβλημα του ήχου που ήταν σοβαρό. Σταδιακά, όμως, οι εργαζόμενοι, κυρίως οι νεότεροι εργάτες, έβρισκαν τεχνάσματα και έκαναν «δολιοφθορές» στη γραμμή παραγωγής, ούτως ώστε να σταματήσει να λειτουργεί και μέχρι να την επιδιορθώσουν να μπορέσουν να ξεκουραστούν (Beynon 1984: 122).

Όμως, οι εργαζόμενοι παλεύουν να βγάλουν νόημα από την εργασιακή τους εμπειρία, θέτοντας συνεχώς το ίδιο θέμα: «το ανήκειν». Πολύ λίγοι εργάτες, όπως δηλώνουν, είναι υπερήφανοι που παράγουν αυτοκίνητα της Ford. Η παραμονή μέσα στο επάγγελμα παραμένει μονάχα ένα αποτέλεσμα της διαδικασίας ελέγχου που ασκείται από το κεφάλαιο, καθώς οι εργαζόμενοι ύστερα από πολλά χρόνια στην αλυσίδα παραγωγής του εργοστασίου παραμένουν αποξενωμένοι από το προϊόν που παράγουν και δεν καταφέρνουν να ταυτιστούν με την επιχείρηση για την οποία εργάζονται. Είναι χαρακτηριστικό το πώς ένας εργαζόμενος περιγράφει τη δική του κατάσταση στα τέλη της δεκαετίας του 1980: «Μπορεί να φύγεις από το εργοστάσιο μετά από 40 χρόνια υπηρεσίας και να μην αποτερείς μέρος της επιχείρησης όπως την πρώτη μέρα που μπήκες. Έχεις ακόμα τη φιλοσοφία ότι η πληρωμή σου είναι για την υπηρεσία που προσφέρεις και όταν η υπηρεσία τελειώσει, η πληρωμή τελειώνει και αυτό είναι το τέλος της σύμβασης. Ένα μεγάλο μέρος του προσωπικού θα ήθελε να νιώθει μέρος της επιχείρησης» (Beynon 1984: 126).

Ο Braverman, με τη σειρά του, στο έργο *Labour and Monopoly of Capital* (1974), αποδίδει την κατασκευή του νοήματος του εργαζομένου και της εξέλιξής του στους μηχανισμούς ελέγχου, τη σχέση καθεστώτος με την εργοδοσία, τις συνθήκες εργασίας και στην ευρύτερη άνιση κοινωνική αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού. Παράμετροι ρητής και άρρητης εξουσίας και εξάρτησης ωθούν μέσα από τη σύγκρουση τους εργαζομένους να δημιουργούν το νόημα εκείνο το οποίο τους

παρακινεί να εργάζονται. Ο εργαζόμενος παράγεται και αναπαράγεται, διά μέσου του ελέγχου και της επιβολής και κατανοεί την εργασία του ως κάτι το αναγκαίο και αναπότρεπτο. Πιο συγκεκριμένα, ο Braverman θεωρεί ότι στις βιομηχανικές κοινωνίες οι εργαζόμενοι είναι οικονομικά εγκλωβισμένοι στο να πωλούν την εργασιακή τους δύναμη σε εργοδότες που είναι αναγκασμένοι να επιζητούν το κέρδος για να μπορέσουν να κρατήσουν τις επιχειρήσεις τους.

Η σταδιοδρομία των εργαζομένων διαμορφώνεται στα πλαίσια μηχανισμών ελέγχου που χρησιμοποιούνται στον εργασιακό χώρο. Πρόκειται, αφενός, για την προσωποποίηση της διαδικασίας ελέγχου και, αφετέρου, για την ατομική πρόσληψη της απασχόλησης. Προκειμένου να μειώσουν τη φυσική ανυπακοή των εργαζομένων απέναντι στην ένταση της παραγωγής, οι διευθυντές αντιμετωπίζουν την οργάνωση της εργασίας πιο επιστημονικά και αποκτούν τον πλήρη έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας⁴⁴.

Ο Braverman θεωρούσε τα παραπάνω ιδιαίτερα σημαντικά, διότι οι διοικητές και διευθυντές θα είχαν τον απόλυτο έλεγχο του σχεδιασμού και ελέγχου όλων των δραστηριοτήτων των χειρώνακτων εργατών. Η θεσμοποίηση του διαχωρισμού ανάμεσα στην πνευματική και χειρωνακτική εργασία συμβάλλει στη μείωση του κόστους παραγωγής και στην εκφυλιστική επίδραση επάνω στην τεχνική δυνατότητα του εργάτη (Braverman 1974: 127). Αν και ο Braverman αναγνωρίζει ότι για λίγους εργαζομένους υπάρχουν δυνατότητες να αναλάβουν θέσεις στο σχεδιασμό και την επίβλεψη, πιστεύει ότι τέτοιου είδους ενέργειες έχουν μικρή χρονική διάρκεια και δεν

⁴⁴ Ο Braverman παραθέτει τις τρεις βασικές αρχές του τεύλορισμού που είναι: η συλλογή και ανάπτυξη της γνώσης της παραγωγικής διαδικασίας, η συγκέντρωση της γνώσης στη διοίκηση με την ταυτόχρονη απουσία της γνώσης αυτής από τους εργαζομένους, και η χρησιμότητα αυτού του μονοπωλίου της γνώσης για να ελέγχεται κάθε κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας. Είναι αυτονόητο ότι με αυτές τις αρχές διαχωρίζεται η σύλληψη από την εκτέλεση μιας δραστηριότητας, κυρίως με τη μεταφορά στη διοίκηση κάθε πνευματικής δραστηριότητας και ταυτόχρονα η απλοποίηση των χειρωνακτικών δραστηριοτήτων που πρέπει να κάνει ο εργαζόμενος (Braverman 1974: 119-125).

επιτρέπουν να φανεί καθαρά η τάση για την αυξανόμενη αποειδίκευση (Braverman 1974: 130).

Για τον Braverman (1974), η σταδιοδρομία των εργαζομένων είναι στενά συνυφασμένη με την αποειδίκευση η οποία και συνέβαλε στην άσκηση ελέγχου της εργασίας από τη διοίκηση. Με τη χρήση των αυτοματοποιημένων μηχανών μειώνεται το κόστος εργασίας, μια και λιγότεροι εργάτες χρειάζονται και, ταυτόχρονα, με την αποειδίκευση του εργατικού δυναμικού αυτό γίνεται φθηνότερο. Όμως οι μηχανές – προϊόντα παραγωγής των ανθρώπων– λειτουργούν εχθρικά προς αυτούς. Αυτό το αξιόλογο προϊόν της ανθρώπινης εφευρετικότητας γίνεται πηγή τυραννίας εις βάρος του εργαζομένου και η πορεία εξέλιξής του οδηγεί τον τελευταίο στο να λειτουργήσει ως εξάρτημα της μηχανής. Επιπλέον, αναγκάζεται να προσαρμόσει το ρυθμό της ζωής και την εργασία του στη λειτουργία της μηχανής⁴⁵.

Από την άλλη, ο Burawoy, στη μελέτη του *The Manufacturing Consent* (1979), θα υποστηρίξει ότι η εργασιακή αναπαραγωγή και ο έλεγχός της βασίζονται περισσότερο σε μια ηθική της συναίνεσης από ό,τι στις σχέσεις σύγκρουσης⁴⁶. Η σταδιοδρομία στην εργασία διαμορφώνεται βάσει δύο μηχανισμών. Πρόκειται για τη δυνατότητα που «δίνεται» στους εργαζομένους να αναπτύξουν στρατηγικές ως παιχνίδια (games to play). Δεύτερον, δημιουργείται μια εσωτερική αγορά εργασίας που αφήνει ένα περιθώριο ψευδαίσθησης εξέλιξης στο επάγγελμα. Διότι αυτό που τον απασχολεί ως ερώτημα τον Burawoy είναι το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι δουλεύουν τόσο σκληρά, γνωρίζοντας ότι η προσπάθειά τους αποφέρει περισσότερα χρήματα στους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων.

⁴⁵ Αυτό μπορεί να αποτελέσει μια σοβαρή πηγή αλλοτρίωσης στην εργασία με βάρδιες (shift work), όταν μέρος της εργατικής τάξης πρέπει να εργαστεί κατά τη διάρκεια της νύχτας ή σε ώρες που έρχονται σε σύγκρουση με τον κανονικό ρυθμό της ζωής του ανθρώπου μεταξύ ημέρας και νύχτας.

⁴⁶ Θεωρεί, δηλαδή, ότι ο καπιταλιστικός έλεγχος δε θα πρέπει να θεωρείται κάτι το ηγεμονικό ή κάτι που οδηγεί απαραίτητα στην αποειδίκευση. Αντίθετα, θεωρεί ότι ο καπιταλιστικός έλεγχος βασίζεται σε έναν περισσότερο διαλεκτικό και διακριτικό εξαναγκασμό.

Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, την εμπειρία του ως εργάτης, διαπίστωσε ότι η διοίκηση πραγματικά ελέγχει τους εργαζομένους με το να τους δίνει την «ψευδαίσθηση της επιλογής» σε ένα πολύ περιοριστικό περιβάλλον. Η συμμετοχή των εργαζομένων σε αυτό το υποτιθέμενα θετικό περιβάλλον δημιουργεί συναινέσεις, μειώνει τη δυνατότητα ύπαρξης μιας ταξικής συνείδησης και σύγκρουσης ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό και τη διοίκηση, ενώ ταυτόχρονα μεγιστοποιεί την παραγωγικότητα (Burawoy 1979). Επομένως, σύμφωνα με τον Burawoy, η διοίκηση «κατασκευάζει συναινέσεις» χρησιμοποιώντας μια ποικιλία στρατηγικών ανταμοιβής και παρομοιάζοντας αυτές τις στρατηγικές ως παιχνίδια (games to play)⁴⁷.

Οι εργαζόμενοι ανταγωνίζονταν μεταξύ τους στο να πετύχουν και να ξεπεράσουν το αναμενόμενο καθορισμένο μερίδιο της παραγωγής που αναλογούσε στον καθένα. Με τον καιρό η εργασιακή ικανοποίηση ερχόταν από την τελειοποίηση των περίπλοκων και συχνά πονηρών στρατηγικών τού να «πετύχουν» κάτω από ποικίλες συνθήκες παραγωγής. Εκείνοι που ήταν πιο επιδέξιοι στο να μπορούν «να παίζουν κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες» συγκέντρωναν τον μεγαλύτερο σεβασμό και γόητρο. Αυτή η στρατηγική διαχώριζε τα ενδιαφέροντα των εργαζομένων και έκανε δυσδιάκριτο το γεγονός ότι η διοίκηση κέρδιζε σε παραγωγικότητα με μόνο μικρές αυξήσεις στους μισθούς (Burawoy 1979).

Ο Burawoy τονίζει την ενεργό ενασχόληση του εργατικού δυναμικού με το να κερδίσει χρόνο από την αλυσίδα παραγωγής. Καθώς δηλαδή η αλυσίδα παραγωγής δούλευε, οι εργαζόμενοι προσπαθούσαν να αποσπάσουν περισσότερο δυνατό κέρδος δουλεύοντας όσο το δυνατόν λιγότερο, αφού η αμοιβή τους ήταν με το κομμάτι (piece-rate). Αυτή η διαδικασία παρήγε ένα συναίσθημα αυτονομίας, ελευθερίας και

⁴⁷ Ο ρόλος τους ήταν απλός: να μπορέσουν να αφαιρέσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη παραγωγικότητα από χαμηλού κύρους εργαζομένους. Τέτοιες πρακτικές ήταν: πρώτον, ένα σύστημα πληρωμών με το κομμάτι. Αυτό το σύστημα πληρωμών δημιουργούσε την ψευδαίσθηση της εργασίας ως παιχνίδι.

άτυπης «διασκέδασης» που αντιστάθμιζε τα αρνητικά χαρακτηριστικά της εργασίας στην αλυσίδα παραγωγής. Με άλλα λόγια, αυτή η διαδικασία ήταν ένα «παιχνίδι» που έκανε ανεκτή την εργασία υπό δύσκολες συνθήκες.

Η δεύτερη διαδικασία είχε να κάνει με τη δημιουργία μιας εσωτερικής αγοράς εργασίας. Αυξάνοντας την εργασιακή κινητικότητα μέσα στην εταιρεία, επέτρεπε στη διοίκηση να μειώσει τη σύγκρουση και να αυξήσει την ψευδαίσθηση ότι οι εργαζόμενοι είχαν επιλογή. Επομένως, για τον Burawoy (1979), ο καπιταλισμός έχει πετύχει στο να οδηγήσει τους εργαζομένους να αποδεχτούν τον καπιταλισμό ως προτιμητέα ιδεολογία, παρά τις σημαντικές και ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στο κεφάλαιο και το εργατικό δυναμικό. Για τους ίδιους τους εργάτες, όμως, τα «παιχνίδια» αποτελούσαν πολύ παραπάνω από μια προσπάθεια να πετύχουν κάτι από το τίποτα. Πιο πολύ, τα παιχνίδια λειτουργούν ως μηχανισμοί ανάπτυξης προκλήσεων και ενδιαφέροντος σε κάποιες, κατά τα άλλα, ανούσιες μικροδουλειές. Τα παιχνίδια βοηθούν να περάσει η ώρα, αλλά παρέχουν επίσης σημεία αναφοράς δραστηριοτήτων καθώς και ένα μέσο για να δοθεί κάποιο νόημα στην εργασιακή τους εμπειρία⁴⁸. Η σταδιοδρομία εμφανίζεται, λοιπόν, ως προϊόν μιας ηθικής προϋπόθεσης κοινωνικών επιταγών και παραμέτρων που παρουσιάζονται πριν και μετά την είσοδο του υποκειμένου στην εργασία και λειτουργούν διαμορφωτικά στο να κατανοήσει τον εαυτό του στο νέο περιβάλλον και συναινετικά στο να προσαρμοστεί σε αυτό.

Ο Taylor με τη σειρά του, στη μελέτη *Αρχές του Επιστημονικού Μάνατζμεντ* (1998), μέσα από το παράδειγμα του Schmidt αναδεικνύει ότι το μάνατζμεντ όχι μόνο

⁴⁸ Σε μια μελέτη για εργάτριες σε δουλειές με μεγάλο βαθμό ρουτίνας, η Garson σημειώνει ότι τα παιχνίδια είναι συνήθως δημιουργικά οικοδομήματα για να «περάσει η ώρα». Γυναίκες που εργάζονται σε πολύ διαφορετικές θέσεις εργασίας όπως είναι στην επεξεργασία φιλέτων ψαριού, την κατασκευή lip-gloss και ρακετών του πινγκ πονγκ δουλεύουν τόσο γρήγορα, σαν να τρέχουν σε αγώνες (race), σε μια προσπάθεια να ξεπεράσουν κάποιο προσωπικό ρεκόρ σ' ένα συγκεκριμένο καθήκον, ή εργάζονται με τα μάτια τους κλειστά για να δουν πόσο μπορούν να δουλέψουν χωρίς να κάνουν λάθη, καθώς και συζητούν με τους συναδέλφους τους (συχνά κατά της πολιτικής της εταιρείας) για να περάσει η ώρα (Garson 1975).

ελέγχει τη μαζική παραγωγή αλλά και τη συνείδηση των εργαζομένων με την ανάπτυξη μιας ηθικής κατανάλωσης⁴⁹. Μέσα από ένα σύστημα ρύθμισης και ελέγχου της παραγωγής αυτό που προκύπτει είναι η ανάπτυξη ενδιαφέροντος των εργαζομένων, χειραγώγησης των ικανοτήτων τους και εκμετάλλευσής τους για την ανέλιξή τους μέσω της αύξησης της καταναλωτικής δύναμης. Διαμορφώνεται έτσι μια εργασιακή κουλτούρα που στοχεύει στην κατανάλωση και την ατομική ανέλιξη.

Με άλλα λόγια, ο Schmidt αποτελεί ένα «πείραμα» ελέγχου και διαμόρφωσης της έννοιας της εργασίας, της σημασίας για την κοινωνική και οικονομική απόκτηση κύρους στην κοινωνία και τη διαμόρφωση σχεδόν της πρώτης μορφής συνείδησης στη μαζική κοινωνία. Πρόκειται για μια συνείδηση που διαχωρίζει τις δεξιότητες και τα βιώματα από την παραγωγή, ενώ η κατανάλωση μετατρέπεται σε ρυθμιστή της κοινωνικής θέσης του ατόμου στη σύγχρονη κοινωνία.

Η αλλοτρίωση του εργαζομένου και η μεταφορά του «ενδιαφέροντός» του προς την κατανάλωση έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικότητας και ταυτόχρονα εκμηδενίζει τους κινδύνους για δημιουργία συγκρουσιακών καταστάσεων στο χώρο εργασίας. Όπως αναφέρει ο Ψημμένος στην εισαγωγή του μεταφρασμένου κειμένου του Taylor, *«αυτό που κατάφερε ο Taylor με τον Schmidt είναι η εργασία του τελευταίου να θεωρείται από τον ίδιο ως κάτι που δε διαφέρει από κάθε ένα από τα εργαλεία ή αντικείμενα που βρίσκονται στο εργοστάσιο, διαμορφώνοντας τον επιστάτη του εαυτού του και των δυνατοτήτων του»* (Taylor 1998: 50). Ο Schmidt γίνεται υποκείμενο της ηθικής της κατανάλωσης, η οποία δεν αποτελείται μόνο από την κάλυψη άμεσων υλικών αναγκών, αλλά και από αγαθά και

⁴⁹ Γενικά, οι τρεις αρχές του επιστημονικού μανάτζμεντ συνίστανται, πρώτον, στη δυνατότητα της διοίκησης να καθορίζει τις μεθόδους και τους τρόπους παραγωγής. Η παραγωγική διαδικασία δε βασίζεται πάνω στον εργάτη αλλά στις πρακτικές της διοίκησης. Τη δεύτερη αρχή αποτελεί η δυνατότητα της διοίκησης να σχεδιάζει την παραγωγική διαδικασία και οι εργάτες να εκτελούν τις εντολές της διοίκησης. Τέλος, την τρίτη αρχή αποτελεί η δυνατότητα της διοίκησης να ελέγχει κάθε βήμα της παραγωγικής διαδικασίας

σύμβολα που θεωρούνται σημαντικά σε μια κοινωνία για την κοινωνική στρωμάτωση και την απόκτηση γοήτρου. Μέσα από το χώρο εργασίας, λοιπόν, ο εργαζόμενος δε μαθαίνει ποια είναι η πραγματική του κατάσταση, αλλά και το πώς θα μπορούσε να την καλυτερέψει, σκεπτόμενος όχι την παραγωγή αλλά τα αποτελέσματα της. Ο Schmidt, όπως και ο εργάτης της μελέτης *Working for Ford*, την ώρα της εργασίας τους αυτό που σκέφτονται είναι πώς να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους ούτως ώστε τελειώνοντας τη δουλειά να γυρίσουν σπίτι τους και να αποκτήσουν καταναλωτικά αγαθά που τους επιτρέπουν την αύξηση του κύρους τους (Taylor 1998, Beynon 1984).

Τη σημασία του ελέγχου του εργατικού δυναμικού στον εργασιακό χώρο αλλά και τις αντιλήψεις που διαμορφώνουν οι εργαζόμενοι σε αυτό το πλαίσιο εξέτασαν οι Beynon & Blackburn (1972) στο έργο τους *Perceptions of Work, Variations within a Factory*. Οι συγγραφείς συμφωνούν σε ένα βαθμό ότι η κοινωνικοποίηση πριν την είσοδο στην εργασία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κατασκευή του εργασιακού νοήματος, ωστόσο σημειώνουν ότι ο ίδιος ο εργασιακός χώρος δημιουργεί εργασιακές κουλτούρες, νέες αντιλήψεις μέσω των πρωτόγωνων κοινωνικών σχέσεων με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπος ο εργαζόμενος⁵⁰. Οι σχέσεις αυτές που συνάπτονται στον εργασιακό χώρο με συναδέλφους και προϊσταμένους, όπως και οι νέες καταστάσεις που τις περιβάλλουν, επηρεάζουν τη σταδιοδρομία του εργαζομένου καθώς του δίνουν μια αίσθηση πορείας μέσα στο επάγγελμα, διαφορετική σε ένα βαθμό από αυτές για τις οποίες μίλησαν οι Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) (βλέπε, στη συνέχεια, το υποκεφάλαιο 1.4.2.).

Στην προσέγγιση των Beynon και Blackburn (1972), η εργασία είναι ένας κοινωνικός χώρος που έχει την ικανότητα να δημιουργήσει νέες ανάγκες, νέα

⁵⁰ Μελετώντας ένα εργοστάσιο παραγωγής πολυτελών εδεσμάτων, οι Beynon & Blackburn υποστηρίζουν ότι τα ευρήματα της μελέτης των Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) στηρίζονται πάνω σε ένα λανθάνοντα για τη διαμόρφωση του επαγγελματικού προσανατολισμού ντετερμινισμό.

νοήματα και νέες αντιλήψεις και άρα να αναδιαμορφώσει τα κίνητρα για εργασία και τους λόγους που καθορίζουν το βαθμό συναίνεσης του εργαζομένου στην καθημερινά καταβαλλόμενη προσπάθεια. Με άλλα λόγια, υποστηρίζουν ότι, από τη στιγμή που θα βρεθούν μέσα την εργασία τους, οι εργαζόμενοι προβαίνουν σε σημαντικές προσαρμογές, καθώς η εμπειρία τους επηρεάζεται από παράγοντες του εργασιακού χώρου (π.χ. οι εργασιακές διαδικασίες και τα επίπεδα αμοιβών).

1.3.3. Υπηρεσίες και σταδιοδρομία

Στην περίπτωση του τομέα των υπηρεσιών, όπου, όπως προαναφέρθηκε, παρατηρείται μια τεράστια αύξηση της απασχόλησης, η μαρξιστική προσέγγιση συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στον επιστημονικό λόγο σχετικά με τις συνέπειες της εργασίας στον εργαζόμενο βάσει των καινούριων δεδομένων και, κατ' επέκταση, στη σταδιοδρομία του⁵¹. Έτσι, η μαρξιστική προσέγγιση⁵² υποστηρίζει την εξής άποψη: η οργάνωση των υπηρεσιών δεν είναι παρά μια συνέχεια της βιομηχανικής εργασίας τόσο όσον αφορά τη δόμησή της όσο και τις συνέπειές της στον εργαζόμενο (Beynon 1992, Ritzer 1993, Taylor & Bain 1999). Ο Braverman στο βιβλίο του *Labour and Monopoly Capital* (1974) υποστηρίζει ότι η εργασία στον τομέα των υπηρεσιών έχει πολλά κοινά στοιχεία με αυτή της βιομηχανικής περιόδου. Μάλιστα, υποστηρίζει ότι οι ίδιες συνέπειες που χαρακτηρίζουν τη βιομηχανική εργασία στην αλυσίδα

⁵¹ Αλλαγές όπως οι τεχνολογικοί και δομικοί μετασχηματισμοί της παγκόσμιας οικονομίας, η επέκταση του τομέα των υπηρεσιών, η παγκόσμια οργάνωση της παραγωγής, η αθρόα είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και τα αυξημένα επίπεδα της ανεργίας έχουν οδηγήσει στην αλλαγή της έννοιας της εργασίας που είχε καθιερωθεί κατά το φορντικό μοντέλο του πρόσφατου παρελθόντος (Brown 1999, Crompton et al 1996).

⁵² Όπως γίνεται κατανοητό, η ανάλυση του Marx αναφέρεται περισσότερο στην περίοδο της ανάπτυξης της βιομηχανίας και λιγότερο σε μια περίοδο άνθησης των υπηρεσιών όπως η σημερινή. Δηλαδή, η εικόνα που περιγράφει ο Marx περισσότερο θυμίζει την εργασία σε ένα βιομηχανικό εργοστάσιο παρά εκείνη μιας πωλήτριας σε ένα πολυκατάστημα. Παρ' όλα αυτά, στη δεκαετία του '70 παρατηρείται ένα έντονο ενδιαφέρον για τη σχέση ανάμεσα στις μαρξιστικές προσεγγίσεις και τις νέες μορφές εργασίας στο χώρο των υπηρεσιών.

παραγωγής, χαρακτηρίζουν και την εργασία στην παροχή υπηρεσιών. Όχι μόνο αυτό, αλλά ο Braverman παρατηρεί πως τα επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών είναι δομημένα με την ίδια λογική που διέπει την εργασία στο εργοστάσιο.

Ο Braverman αναφέρεται στην αποειδίκευση, τη ρουτινοποίηση και τον εκμηχανισμό των υπηρεσιών σε όλο το φάσμα της μισθωτής εργασίας, από τη βιομηχανική παραγωγή ως τη λιανική, και από το σχεδιασμό μέχρι την απλή γραφειοϋπαλληλική εργασία (Watson 2005). Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, «...η μοντέρνα ``επιστήμη`` της μελέτης των κινήσεων (*time-motion studies*) αντιμετωπίζει την εργασία στο γραφείο και το εργοστάσιο σύμφωνα με τους ίδιους κανόνες ανάλυσης, σαν πτυχές των καθορισμένων κινήσεων των ανθρώπινων ``εργαλείων``» (Braverman 1974: 220). Αρχικά η τάση της αποειδίκευσης ξεκίνησε έχοντας ως στόχο τον εργάτη τεχνίτη που αποτελούσε την πλήρη ένωση της πνευματικής με τη χειρωνακτική εργασία. Στη συνέχεια ο Braverman (1974) διαπιστώνει ότι οι αρνητικές επιδράσεις της επιστημονικής διοίκησης της εργασίας πέρασαν και στη δουλειά του γραφείου, αυξάνοντας την ένταση και το μέγεθος της παραγωγής προς όφελος του κεφαλαίου και μειώνοντας την ειδίκευση που χρειάζεται για να πραγματοποιηθεί η εργασία. Ως αποτέλεσμα, η δουλειά γραφείου έχει μετατραπεί σε μια συνεχόμενη ροή εγγράφων, παράλληλη με εκείνη της μαζικής αλυσίδας παραγωγής των αυτοκινητοβιομηχανιών⁵³. Έτσι, η σταδιοδρομία των εργαζομένων στις υπηρεσίες κατανοείται ως μια διαδικασία ελέγχου και αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού μέσω της σύγκρουσης ή/και συναίνεσης.

Τα κίνητρα που οδηγούν το άτομο να δουλέψει και τις επιπτώσεις που έχει η εργασία για το άτομο και, κατ' επέκταση, στην επαγγελματική σταδιοδρομία του

⁵³ Επιπλέον, η μαζική είσοδος των γυναικών στις δουλειές γραφείου κατά τον 20ό αιώνα συνέβαλε στο να μειωθεί ακόμα περισσότερο ο μισθός.

στον γραφειοκρατικό καπιταλισμό μελετά ο Mills⁵⁴. Η έρευνα του Mills, *Οι χαρτογιακάδες* (1956), αναδεικνύει ότι η πορεία εξέλιξης των εργαζομένων και η ίδια η ύπαρξή τους εξαρτάται από τους γραφειοκρατικούς οργανισμούς. Οι δουλειές έχουν σπάσει σε απλές και λειτουργικές δραστηριότητες. Τα επίπεδα καθορίζονται με βάση το ρυθμό και το παραγόμενο αποτέλεσμα. Οι μηχανές έρχονται και αντικαθιστούν τους ανθρώπους και όπου αυτό δεν είναι εφικτό οι δραστηριότητες δίνονται σε ανειδίκευτους εργάτες.

Με τον αυτοματισμό του γραφείου και την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας, ο αριθμός των εργασιών ρουτίνας αυξάνεται, η εξουσία και αυτονομία βρίσκεται μόνο στις ανώτερες διοικητικές θέσεις. Επίσης, δημιουργείται ένας ακόμα μεγαλύτερος διαχωρισμός ανάμεσα σε διοικητές και εργαζομένους με όρους εξουσίας, γόητρου και εισοδήματος (Mills 1956: 226-227). Σε όλα τα επίπεδα της εργασιακής πυραμίδας, οι εργαζόμενοι παλεύουν να διατηρήσουν μια ξεχωριστή ειδίκευση ή τέχνη, αλλά καταλήγουν να χάνουν την ανεξαρτησία τους. Οι ιεραρχίες νομιμοποιούνται και τα άτομα καθοδηγούνται από προκαθορισμένους ρόλους και κανόνες του οργανισμού. Όμως οι χαρτογιακάδες, χάνοντας την ελευθερία των κινήσεων και τη δημιουργικότητά τους στη δουλειά, θα αναζητήσουν ικανοποίηση και θα στρέψουν την πορεία εξέλιξής τους αλλού (Mills 1956).

Τα χρήματα ως το μέσο για να φτιάξουν μια ζωή έξω από την εργασία γίνονται το κίνητρο για εργασία. Οι χαρτογιακάδες δανείζονται γόητρο από τους κοινωνικά ανωτέρους τους, όπως ο πωλητής ταυτίζεται με το πλούσιο πελατολόγιο του, ή όταν τα μέλη ενός οργανισμού ταυτίζουν το όνομά τους με εκείνο της εταιρείας. Όμως, καθώς η εργατική τάξη οργανωνόταν κερδίζοντας οικονομική και

⁵⁴ Ο Mills θεωρεί ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να μελετηθούν έξω από το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκαν και αλληλεπιδρούν. Τα άτομα παρακινούνται και δραστηριοποιούνται από τα συστήματα κανόνων, αξιών και πεποιθήσεων που κυριαρχούν στην κοινωνία (Mills 1985).

πολιτική δύναμη, η υλική βάση για το γόητρο διαβρώνεται, οδηγώντας σε μια «προλεταριοποίηση του κύρους» για τους χαρτογιακάδες που βρίσκονται χαμηλά στην πυραμίδα. Αυτοί οι εργαζόμενοι ήταν ευάλωτοι σε έναν «πανικό» αναζήτησης κύρους κατά τον οποίο οι ανασφάλειες και οι ανησυχίες τους θα αναδύονταν, προσπαθώντας να κρατηθούν από όλο και πιο μειωμένα υπολείμματα γοήτρου (Mills 1956).

Και η μελέτη του Terkel (1974) αναδεικνύει ότι η σταδιοδρομία είναι ένα πολύ σύνθετο φαινόμενο που διαμορφώνεται στα πλαίσια διαδικασιών ελέγχου. Για τους εργαζομένους που περιγράφει ο συγγραφέας η δυσάρεστη κατάσταση που χαρακτηρίζει την εργασία που εκτελούν είναι μέρος της αλλοτρίωσης. Για παράδειγμα, για την Barbara Herrick⁵⁵ η εργασία της, με την πάροδο του χρόνου, δεν είναι μόνο δυσάρεστη, αλλά σταδιακά ανακαλύπτει πτυχές της που την έλκουν στην παραμονή σε αυτήν. Από τη μία η εργασία της προσφέρει κάποια υπερηφάνεια και ικανοποίηση, γιατί είναι καλή σε αυτό που κάνει. Από την άλλη, όμως, δεν της αρέσει να πουλάει πράγματα που είναι άνευ αξίας και τα συγκινησιακά χαρακτηριστικά της εργασίας είναι πολύ σημαντικά (π.χ. να είναι πάντα συμπαθητική ή να μην μπορεί να πει στους άνδρες ότι την προσβάλλουν, ότι τους μισεί ή τους περιφρονεί).

Ο Mike Lefevre⁵⁶, με ανάλογους τρόπους, δεν μπορεί να πει στον επιστάτη του τι σκέφτεται πραγματικά γι' αυτόν. Και οι δύο εργάζονται, για διάφορους λόγους, σε μια εργασία που δε θέλουν να κάνουν. Η εργασία τους είναι αλλοτριωτική, επειδή άλλοι καθορίζουν ποιοι είναι. Επιπλέον, είναι αλλοτριωτική διότι οι ορισμοί που τους επιβλήθηκαν είναι υποτιμητικοί. Λέγοντας, για παράδειγμα, ότι ο Mike διαμορφώνει τη δική του ζωή, παραβλέπουμε το γεγονός ότι ασκεί ελάχιστο έλεγχο στον κόσμο του. Καθοριστική, λοιπόν, για την αποξένωσή τους είναι η έλλειψη ελέγχου. Στο

⁵⁵ Η Barbara κάνει χειρόγραφα για μια μεγάλη διαφημιστική εταιρεία.

⁵⁶ Ο Mike εργάζεται σ' ένα εργοστάσιο του χάλυβα.

βαθμό που δέχονται τις επικρατούσες πεποιθήσεις για την ατομική αυτονομία, αναλαμβάνουν την ευθύνη για τη ζωή τους και έτσι θεωρούν τους εαυτούς τους υπεύθυνους για την καταστροφική και προσβλητική ζωή που έχουν. Οι ίδιοι, λοιπόν, είναι φορείς της υποβάθμισής τους και αυτό είναι αλλοτριωτικό γιατί και οι δύο πιστεύουν ότι η ζωή τους είναι δική τους, κατά κάποιον τρόπο, αλλά νιώθουν, ταυτόχρονα, ότι δεν τους ανήκει. Δεν αισθάνονται «σαν στο σπίτι» στην εργασία τους – η εργασία είναι μια συνεχής προσβολή και προσποίηση. Αλλά, τουλάχιστον, ο Mike κρατά την υπερηφάνεια του, γνωρίζοντας ότι μισεί τη δουλειά του.

Η Anne Bogan⁵⁷ δεν έχει ούτε καν κάποιο ιδιωτικό καταφύγιο από την αλλοτρίωση. Είναι ευχαριστημένη να συνδεθεί με «ποιοτικά πρόσωπα» – άνδρες που είναι ψηλά στην ιεραρχία της εκτελεστικής εξουσίας. Αλλά εκείνη δε θα είναι ποτέ άντρας ή εκτελεστικό στέλεχος. Η αλλοτρίωσή της είναι απόλυτη: μέσα της συνυπάρχουν τα επιτεύγματά της και η αποδοχή του ότι είναι μόνο μια γυναίκα, μια γραμματέας. Έχει αποδεχθεί, χωρίς αμφιβολία, ότι αυτή είναι «δεύτερης κατηγορίας». Η υπερηφάνειά της στη σχετική επιτυχία της εξαρτάται από την αποδοχή της κατωτερότητάς της⁵⁸.

Στα πλαίσια της κοινωνίας στην οποία εργάζεται και ζει, το άτομο δεν είναι σε θέση να ασκήσει έλεγχο επί της καταστάσεώς του, μετατρέποντας τους όρους της ζωής του. Αντί αυτού απλώς μετακινείται από ένα σύνολο περιστάσεων σε ένα άλλο. Οι περιστάσεις, οι συνθήκες, η δομή της κοινωνίας παραμένουν σταθερές και εκείνος κινείται. Ως εκ τούτου, το άτομο αδυνατεί να μετατρέψει κάτι στις υπάρχουσες

⁵⁷ Η Anne είναι ιδιωτική γραμματέας.

⁵⁸ Βεβαίως, οποιοδήποτε επάγγελμα είναι δυνατόν να προσφέρει περισσότερο του ενός πρότυπα χαρακτηριστικής σταδιοδρομίας, ανάλογα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ατόμου και διάφορες άλλες ενδεχομενικότητες της σταδιοδρομίας (career contingencies). Παραδείγματος χάριν, ένα πρωτοκλασάτο call girl μπορεί να ανέλθει στη θέση της πατρόνας ή, ίσως, να υποβαθμιστεί από την άποψη του κύρους στη θέση της «τροτέζας» – με τη διαφορά αυτών των δύο «βαθμίδων σταδιοδρομίας» να περιγράφεται από τη Ρομπέρτα Βίκτορ ως ισοδύναμη της διάκρισης μεταξύ μιας ιδιαιτέρας γραμματέως και μιας κοινής δακτυλογράφου.

καταστάσεις, τάξεις και δομές της κοινωνίας στην οποία εργάζεται και ζει (Sennett & Cobb 1972: 271).

Η συνεχής εναλλαγή επαγγελμαμάτων και ειδικοτήσεων, η εκμίσθωση υπαλλήλων, οι ευέλικτοι γραφειοκρατικοί οργανισμοί που μπορούν να αλλάξουν και να διαλυθούν εύκολα είναι μερικές από τις αλλαγές που συντελούν σ' αυτή την αλλαγή του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι την εργασία τους και επηρεάζουν την πορεία εξέλιξής τους μέσα σε αυτό. Έτσι, ο εργαζόμενος διαμορφώνεται ως ένα άτομο το οποίο, για να επιβιώσει στη μοντέρνα οικονομία, αφήνει «έρμια» των περιστάσεων τη συναισθηματική εσωτερική του ζωή (Sennett 1998). Επακόλουθο όλης αυτής της διαδικασίας αποτελεί το γεγονός ότι η εργασιακή ηθική, όπως αναπτύχθηκε στη βιομηχανική και μετα-βιομηχανική εποχή, δεν ισχύει στην ευέλικτη οργάνωση της εργασίας. Στο παρελθόν, η σταδιοδρομία σήμαινε ένα ταξίδι, μια πορεία με μικρά και σταθερά βήματα όπου ο ίδιος ο εργαζόμενος αισθανόταν ότι γινόταν κατά κάποιον τρόπο ο πρωτουργός της ζωής του και, παρ' όλο που δεν απολάμβανε υψηλό κύρος στην τυπική επαγγελματική και κοινωνική ιεραρχία, η συνέχεια της ιστορίας ζωής του του προσέφερε ένα νόημα αυτοεκτίμησης (Sennett 1998: 16). Αντιθέτως, στο παρόν, η σταδιοδρομία συνδέεται με την ευελιξία, την προσωρινότητα και την ανασφάλεια στην εργασία. Έτσι ο εργαζόμενος εμφανίζεται ως ένα περιπλανώμενο εργατικό χέρι και η κυριότερη αξία που διαμορφώνεται στα πλαίσια της εργασίας του είναι: «Συνέχισε να μετακινείσαι, μη δεσμεύεσαι!» Η εργασία, λοιπόν, αντικαθίσταται με δραστηριότητες, η οικογένεια γίνεται άγχος και η έννοια της κοινότητας απλά δεν υπάρχει (Sennett 1998: 21-31).

1.3.4. Μετανάστευση, υπηρετική εργασία και η έννοια της σταδιοδρομίας

Για τους μαρξιστές η σταδιοδρομία στην περίπτωση των μεταναστών αφορά κυρίως τη δημιουργία –μέσω του ελέγχου που ασκείται– ενός εκμεταλλεύσιμου εργατικού δυναμικού με κύριο χαρακτηριστικό τη «δεξιότητα» της υποταγής, της πειθαρχίας και των νοοτροπιών που αναπτύσσονται στο χώρο εργασίας.

Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό έρχεται να καλύψει όλες εκείνες τις ανάγκες αναπροσαρμογής του ντόπιου εργατικού δυναμικού που η άρχουσα τάξη αρνείται ή αδυνατεί να καλύψει με υψηλότερους μισθούς, ή και το ντόπιο δυναμικό αδυνατεί λόγω εργασίας, συνηθειών και τρόπων ζωής να προσφέρει στον εαυτό του (Engels 1969)⁵⁹. Μάλιστα οι γυναίκες ίσως να πέφτουν θύματα ενός «διπλού αποκλεισμού», καθώς οι τοπικές κοινωνίες και η αγορά εργασίας σε αυτές συχνά χαρακτηρίζονται από αυστηρές πατριαρχικές σχέσεις (Mies 1986). Έτσι, ένα μέρος των γυναικών απασχολούνται στη βιομηχανία. Άλλες γυναίκες βρίσκουν απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών που εξυπηρετούν την αναπαραγωγή του ντόπιου κυρίως εργατικού δυναμικού ενώ, ένα τρίτο κομμάτι απασχολείται στον τομέα των υπηρεσιών στις χώρες της οικονομικά ανεπτυγμένης Δύσης μέσω γραφείων υπεργολαβιών⁶⁰ (Ψημμένος 2006).

Σύμφωνα με τον Mandel (1978), στις κοινωνίες της Ευρώπης αλλά και γενικότερα της Δύσης, ο κοινωνικός παρατηρητής βρίσκεται αντιμέτωπος με το ακόλουθο φαινόμενο: Ένα κυρίαρχο εργατικό δυναμικό απασχολείται σε ένα

⁵⁹ Μάλιστα, σύμφωνα με τους Castles και Kosack (1980), «...οι μάζες των ανέργων από... τις μη ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης και τον Τρίτο Κόσμο... αποτελούν ένα λανθάνοντα πλεονάζοντα πληθυσμό ή εφεδρικό στρατό που μπορεί να εισαχθεί στις ανεπτυγμένες χώρες για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της κεφαλαιοκρατικής τάξης» (Castles & Kosack 1980: 119).

⁶⁰ Πρόκειται ουσιαστικά για μια μορφή των λεγόμενων «μεταναστευτικών θεσμών» (migrant institutions), που αφορούν την πληθώρα των οργανισμών και γραφείων που ασχολούνται με την «επιχείρηση» της μετανάστευσης και παίζουν σημαντικό ρόλο στη μορφή που λαμβάνει παγκοσμίως η τελευταία (Massey 1993).

συνεχώς πιο εντατικό και εξειδικευμένο καταμερισμό εργασίας⁶¹. Η απασχόλησή του αυτή, όμως, εξαρτάται από την αναπαραγωγική εργασία (reproductive labour) που προσφέρει η απασχόληση του μεταναστευτικού γυναικείου εργατικού δυναμικού στους τομείς των υπηρεσιών.

Για τη μαρξιστική σχολή, η ανάλυση της μετανάστευσης ξεκινά από την πάλη των παραγωγών στην κοινωνία και ικανοποιούν όχι μονάχα τις βιολογικές αλλά και τις πολιτισμικές τους δυνατότητες. Το χάσμα που προκαλείται μεταξύ των δύο οδηγεί τους ανθρώπους σε διάφορες μορφές αποξένωσης ή αλλοτρίωσης εσωτερικών και εξωτερικών διαδοχικών εμποδίων πραγμάτωσης και αναίρεσης των αρχικών πολιτισμικών αναγκών. Έτσι, η αδυναμία των καταπιεσμένων ομάδων ενισχύεται από την αποδοχή ευθυνών στους ίδιους για την ίδια την κατάστασή τους. Η ακραία συνέπεια της αποξένωσης, της αδυναμίας συμμετοχής στον αυτοπροσδιορισμό ταυτότητας, είναι η ανικανότητά τους να «αρθρώσουν» τη δική τους αποξένωση. Αυτό που φαίνεται τελικά να οδηγεί τους ανθρώπους στη μετανάστευση δεν είναι οι οικονομικές ανάγκες αλλά το σύνολο σχέσεων με το σύστημα οργάνωσης της εργασίας και της ζωής γενικότερα (Ψημμένος 2008).

Όμως ο μετανάστης εργάτης δε διαμορφώνεται μονάχα ως φτηνό εργατικό δυναμικό. Όπως υπογραμμίζει και ο E.P. Thompson, αναφερόμενος στο ιρλανδικό εργατικό δυναμικό στην Αγγλία, μέσα από την εκμετάλλευση διαμορφώνεται ως *«εργατικό δυναμικό ικανό για εκπληκτικά κατορθώματα, που δείχνει θέληση, προθυμία*

⁶¹ Για τους μαρξιστές ο καταμερισμός εργασίας αποτελεί τον κύριο μοχλό ανάπτυξης νέων μορφών ατομικότητας και διαδρομών στη ζωή καθώς και νέων κοινωνικών ανισοτήτων. Η εξάπλωση των πολυεθνικών επιχειρήσεων σε χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου άλλαξαν τα δεδομένα των τοπικών κοινοτήτων, με τις γυναίκες να αποτελούν μια πηγή εκμεταλλεύσιμου φτηνού εργατικού δυναμικού. Η εκμετάλλευση του πηγάζει από τη μετανάστευση συμβαίνει σε τρία επίπεδα. Πρώτον, στο προσωπικό επίπεδο του μετανάστη. Δεύτερον, σε ταξικό επίπεδο: ως κατώτερο μέρος του προλεταριάτου, οι μετανάστες εργάτες είναι πιο εύκολα εκμεταλλεύσιμοι απ' ό,τι οι ντόπιοι εργάτες. Τρίτον, στο επίπεδο του κράτους, αφού οι χώρες αποστολής μεταναστών είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης των χωρών υποδοχής στο βαθμό που προσφέρουν εργατικό δυναμικό χωρίς κόστος υποδομών (Nikolinakos 1975: 13).

και επιμονή στις δριμύτερες, τις πιο σοβαρές και πιο δυσάρεστες σκληρές εργασίες, όπως για παράδειγμα χτίστες και σοβατζήδες, εργασίες εκσκαφής γης για λιμάνια, αποβάθρες, κανάλια και δρόμους, που μεταφέρουν βαριά εμπορεύματα, φορτώνουν και εκφορτώνουν πλοία» (Thompson 1991: 473). Συνεπώς η σταδιοδρομία των μεταναστών έχει να κάνει με τη φυσικοποίηση της κατωτερότητας τους. Στο χώρο της εργασίας δεν αναπαράγεται μόνο ένα σύστημα εργασίας και ένα φθηνό εργατικό δυναμικό, αλλά και αξίες και προσδοκίες των εργαζομένων που έχουν να κάνουν με την υποτέλεια⁶².

Μέσα από την ανάλυση του Burawoy προκύπτει ότι η αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού και των αξιών και των προσδοκιών του στην περίπτωση των μεταναστών έχει μια ιδιαιτερότητα συγκριτικά με εκείνη των ντόπιων εργαζομένων. Η ιδιαιτερότητα αυτή έχει να κάνει με μια χωρική διάσπαση της αναπαραγωγής. Έτσι, η *ανανέωση*⁶³ (renewal) των μεταναστών εργατών συμβαίνει στη χώρα καταγωγής, ενώ η *διατήρηση*⁶⁴ (maintenance) του εργατικού δυναμικού στη χώρα όπου εργάζεται. Για τον Burawoy, ο διαχωρισμός των δύο διαδικασιών σηματοδοτεί την ύπαρξη ενός «*συστήματος μεταναστευτικής εργασίας*» (system of migrant labour), το οποίο εξασφαλίζει τη ροή εργατικού δυναμικού που χρησιμοποιείται από τις άρχουσες τάξεις των δύο χωρών, εξυπηρετώντας τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά συμφέροντα⁶⁵ (Burawoy 1976). Ο «ξένος» είναι ένα φθηνό εργατικό δυναμικό όχι μονάχα επειδή οι απολαβές του είναι χαμηλές, αλλά κυρίως επειδή το κράτος όπου

⁶² Στις περισσότερες περιπτώσεις μάλιστα πρόκειται για ένα εργατικό δυναμικό που εκ των προτέρων, ήδη από τη χώρα καταγωγής του, ήταν αποκομμένο από την επιλογή του επαγγέλματος και είχε αναπτυχθεί σε ένα πολιτισμικό σύστημα διαχωρισμών βάσει φυλής, φύλου ή τάξης.

⁶³ Η *ανανέωση* έχει να κάνει με τις συνθήκες που επιτρέπουν την ύπαρξη μιας συνεχούς ροής στην κάλυψη θέσεων εργασίας. Πρόκειται για δημιουργία ενός φθηνού εργατικού δυναμικού και την παραμονή του σε συγκεκριμένα επαγγέλματα.

⁶⁴ Η *διατήρηση* αφορά την ύπαρξη οικονομικών κινήτρων (μισθός) που επιτρέπουν τη φυσική επιβίωση του εργάτη και την παρουσία του στην εργασία του την επόμενη μέρα.

⁶⁵ Για το κράτος καταγωγής το κέρδος έγκειται στην εισροή εμβασμάτων, ενώ για το κράτος υποδοχής στην εξασφάλιση εργασίας σε χαμηλό κόστος αναπαραγωγής και με χαμηλές αμοιβές.

εργάζεται δεν «ξοδεύει» για την ανανέωσή του⁶⁶. Αντιθέτως, η ανανέωση εξασφαλίζεται στη χώρα καταγωγής μέσω του χαμηλού βιοτικού επιπέδου και της εξάρτησης από συνεχόμενες παροχές, που είναι εφικτές κυρίως χάρη στα εμβάσματα συγγενών που είχαν ήδη μεταναστεύσει. Οι τελευταίες έχουν μάλιστα πολύ μεγάλη σημασία για την πορεία ανανέωσης διότι, αφενός, δημιουργεί στους ανθρώπους που έχουν μείνει πίσω ένα αίσθημα αξιακής ανωτερότητας για τη χώρα υποδοχής (Burawoy 1976: 1056). Αφετέρου, οι άνθρωποι αποκόπτονται από τη δυνατότητα επιλογής και διαφοροποίησης της εργασίας τους καθώς αναπτύσσονται οικονομικές και πολιτισμικές εξαρτήσεις που ωθούν τους ανθρώπους σε μετανάστευση. Συγκεκριμένα, για τον Burawoy, η οικονομική εξάρτηση των αγροτών από το Malawi από την εργασία τους στα ορυχεία της Νότιας Αφρικής και της Ζάμπια είχε να κάνει με την επιβολή υψηλών φόρων στις αγροτικές περιοχές που μείωσαν δραματικά το εισόδημα του πληθυσμού και το ώθησε στη μετανάστευση.

Οι μισθοί από την εργασία στη χώρα υποδοχής εξασφάλιζαν τη διατήρηση του εργατικού δυναμικού και την ανανέωσή του λόγω της εξάρτησης της οικογένειάς του από το μισθό του. Από την άλλη, οι πολιτισμικές εξαρτήσεις ήταν απόρροια της έλλειψης δυνατότητας οικογενειακής επανένωσης και του φυλετικού διαχωρισμού στη χώρα αποστολής που οδηγούσε στην κοινωνική εξάρτηση του εργάτη από την εργασία του (Burawoy 1976). Από τη μελέτη του Burawoy φαίνεται, λοιπόν, ότι η εργασία ενός μετανάστη και οι κοινωνικές συνέπειές της επάνω στον ίδιο συνδέονται άμεσα με την πορεία εξέλιξής του από τη χώρα καταγωγής και ότι οι «επιλογές» του είναι προκαθορισμένες.

⁶⁶ Ο ρόλος του κράτους είναι κεντρικός στην ανάλυση της μετανάστευσης, καθώς μέσα από την κοινωνική πολιτική είναι σε θέση να εντάξει ή να αποκλείσει τους μετανάστες από μορφές εργασίας και κοινωνικά δικαιώματα (Cohen 1987).

Η παραμονή και η πορεία των μεταναστών στις υπηρεσίες χαμηλού κύρους αποκτά συνέχεια μέσω μιας ηθικής και κοινωνικής νομιμοποίησης των ανισοτήτων⁶⁷ (Tilly, 1998). Όμως οι ανισότητες αυτές παράγονται, αποκτούν συνέχεια και αναπαράγονται στα πλαίσια μιας αλληλόδρασης και δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο με όρους πόρων ή κατανομής τους στους ανθρώπους (Therborn, 2006).

Σύμφωνα με τους Sennett & Cobb, για την πορεία εξέλιξης των μεταναστών εργατών πρωταρχικό ρόλο παίζει η ιστορική τους απομόνωση. Οι μετανάστες εργαζόμενοι, είτε έχουν μετακινηθεί προς δουλειές υψηλότερου κύρους (white collars) είτε παραμένουν στο χώρο των χειρωνακτικών εργασιών, οι αντιλήψεις για τη σταδιοδρομία τους είναι κατά κάποιον τρόπο κοινές. Αυτό που επικρατεί είναι η αίσθηση της αδυναμίας (powerlessness). Η εικόνα του εαυτού τους ταυτίζεται με την εικόνα που έχει για εκείνον η ευρύτερη κοινωνία, η αξία της εργασίας του είναι η αξία που αποδίδεται από την κοινωνία (Sennett & Cobb 1972: 264). Παραδείγματος χάριν, ο Ricco Kartides είναι μόνο μια λειτουργία, ένα εργαλείο, είναι ο Ricco «ο εργαζόμενος στην καθαριότητα» ακόμα κι αν βγάζει 10.000 δολάρια το χρόνο, ακόμα κι αν έχει ένα σπίτι, οδηγεί αυτοκίνητο και έχει κάποια χρήματα στην τράπεζα για την εκπαίδευση των παιδιών του (Sennett & Cobb 1972: 50). Αυτό που προκύπτει ως πρόβλημα είναι η αλλοτρίωση του εργαζομένου από την εργασία του και τους άλλους, αλλά ακόμη και από το να είναι ο εαυτός του.

Τίποτα δεν αναδεικνύει καλύτερα αυτή τη διαδικασία από την εμπειρία των γυναικών που περιγράφουν οι Schmitt & Moody στη μελέτη τους, *Key Concepts in Critical Theory: Alienation and Social Criticism* (1994). Οι γυναίκες αυτές, ενώ στην πραγματικότητα ήταν σε θέση να αναπτύξουν τα ταλέντα τους, τελικά καταλήγουν να αισθάνονται ότι η εργασία δεν είναι πραγματικά δική τους, ότι οι ζωές τους δεν

⁶⁷ Οι μηχανισμοί νομιμοποίησης των ανισοτήτων είναι η αποστασιοποίηση, η ιεράρχηση, ο αποκλεισμός και η εκμετάλλευση.

ανήκουν σε εκείνες (Schmitt et. al 1994: 5 - 11). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι όταν ζουν αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα σε έναν κόσμο που δε δημιουργείται και δεν κυλάει με τη βούληση του ατόμου, οι άνθρωποι προσαρμόζονται. Οι γυναίκες αρχίζουν να πιστεύουν ότι είναι αδύναμες, όχι αρκετά αξιόπιστα πρόσωπα, δεν προορίζονται για μεγάλες πράξεις, ή είναι καταδικασμένες να βρίσκονται για πάντα στο περιθώριο. Τελικό αποτέλεσμα είναι η εσωτερίκευση ταυτοτήτων που άλλοι έχουν επινοήσει για εκείνες.

Τη διαδικασία χειραγώγησης στην υποτέλεια, ή αλλιώς την πορεία ένταξης των μεταναστών στα χαμηλού κύρους επαγγέλματά τους, εξετάζει και ο Robin Cohen, στη μελέτη *The New Helots* (1987)⁶⁸. Η πορεία ένταξης στα επαγγέλματά τους είναι αποτέλεσμα τόσο αντικειμενικών συνθηκών όσο και υποκειμενικών διαστάσεων.

Οι αντικειμενικές συνθήκες στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών σχετίζονται με τη μεταναστευτική πολιτική. Η τελευταία χαρακτηριζόταν από την καθιέρωση μιας σειράς νομικών εμποδίων εισόδου που έσπρωχναν τους μετανάστες στην άτυπη οικονομία. Ο αποκλεισμός αυτός γίνεται εμφανής τόσο στην περίπτωση συνθηκών εργασίας όσο και στην περίπτωση των συνθηκών διαβίωσης. Στην πρώτη περίπτωση, οι μορφές αποκλεισμού αφορούν την ανύπαρκτη προστασία των ανέργων, την ανυπαρξία αποζημιώσεων σε περίπτωση ατυχημάτων ή θανάτου, όπως και το γεγονός ότι δεν υπάρχει κατώτατο όριο μισθών ή προνόμια όσον αφορά την εκπαίδευση ή την περίθαλψη. Αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης, αυτές χαρακτηρίζονται από την πλήρη έλλειψη προσωπικού χώρου και συνεπώς αδυναμία του μετανάστη να ελέγξει τη ζωή του. Παράλληλα, ο μετανάστης εργάτης ήταν αντικείμενο διαφόρων μορφών στιγματισμού. Παραδείγματος χάριν, τα στερεότυπα

⁶⁸ Συγκεκριμένα, διερευνά τις περιπτώσεις των εργατών γης στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και των εργατών στα ορυχεία της Νότιας Αφρικής.

που συνόδευαν τους μετανάστες αφορούσαν «την εισβολή της χώρας από ορδές αλλοδαπών που είχαν εγκληματικές τάσεις, απέφευγαν να πληρώσουν φόρους και εξαπατούσαν συστηματικά το σύστημα πρόνοιας» (Cohen 1987: 187). Στην περίπτωση της Νότιας Αφρικής οι αντικειμενικές συνθήκες αφορούν την πραγματικότητα του Apartheid, με τις έντονες φυλετικές διακρίσεις, τις απάνθρωπες συνθήκες εργασίας που τηρούνταν υπό την απειλή των όπλων.

Οι υποκειμενικές συνθήκες στην ανάλυση του Cohen έχουν να κάνουν με δύο κεντρικές έννοιες. Στην περίπτωση των μεταναστών εργατών στην Αμερική οι συνθήκες αυτές αφορούν τη χειραγώγηση (habituation). Η χειραγώγηση στην περίπτωση αυτή είναι ο τρόπος με τον οποίο το κεφάλαιο προσπαθεί να εξοικειωθεί ο μετανάστης με την αγροτική εργασία. Πρόκειται για μια διαδικασία μέσα από την οποία ο μετανάστης ταυτίζεται με τον κοινωνικό ρόλο που του επιτάσσει η οικονομία της χώρας υποδοχής. Αυτή η πορεία χαρακτηρίζεται από κοινωνική απομόνωση και συνθήκες ακραίας φτώχειας, οδηγώντας στη δημιουργία του «μετανάστη εργάτη». Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Marshall, «...ο ξεριζωμός που χαρακτηρίζει τη ζωή τους... είναι ένα συνεχές στοιχείο της... Είναι ένας τρόπος ζωής. Είναι το αποτέλεσμα συνεχών ελιγμών προσαρμογής» (Marshall 1974).

Στην περίπτωση των εργατών στα ορυχεία της Νότιας Αφρικής, η σταδιοδρομία τους δεν αφορά τη διαδικασία σύνδεσης με το επάγγελμα αλλά τη διαδικασία αποσύνδεσης από αυτό. Η αποσύνδεση προκύπτει μέσα από την αντίσταση των εργατών στις απάνθρωπες συνθήκες τις οποίες είχαν να αντιμετωπίσουν. Σε αντίθεση με τους μετανάστες της Αμερικής, στην περίπτωση της Νότιας Αφρικής η πορεία των εργατών δε σηματοδοτείται από τον εργασιακό και κοινωνικό έλεγχο μιας αλλοτριωμένης ομάδας αλλά από μια απόπειρα χειραφέτησης. Η χειραφέτηση αυτή πραγματώνεται μέσα από πρακτικές αντίστασης των

εργαζομένων. Αντίσταση που αρχικά γίνεται με δειλά βήματα ως ατομικιστικές παρεμβάσεις και μετά παίρνει έναν πιο οργανωμένο και συλλογικό χαρακτήρα. Με τον τρόπο αυτό ο Cohen δείχνει ότι *«κάθε μετανάστης εργάτης είναι πιθανό να διανύει διάφορα στάδια και να εξελιχθεί από έναν απλό οικονομικό φορέα δράσης σε ένα άτομο με πιο σταθερούς κοινωνικούς και πολιτικούς ρόλους»*. (Cohen 1987: 218)

Και για τον Burawoy (1980) η μετανάστευση από την Αφρική δείχνει ότι η μεταπολεμική περίοδος στηρίχθηκε επάνω στην ταυτόχρονη φυλετική χειραγώγηση του μετανάστη στον τόπο καταγωγής και στον νέο τόπο εργασίας. Αυτή η χειραγώγηση έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο στην εξασφάλιση του πολιτικού και οικονομικού συμφέροντος των λευκών της Νότιας Αφρικής όσο και στην αναπαραγωγή ενός συστήματος μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού (Ψημμένος 2008: 235).

Συνεπώς, οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, εκτός των αντικειμενικών αποτελεσμάτων (ανύπαρκτο επίδομα ανεργίας, ανύπαρκτες αποζημιώσεις των εργαζομένων, πρόσβαση στην υγεία ή στην εκπαίδευση), έχουν σημαντικά ψυχολογικά αποτελέσματα πάνω στους εργαζομένους. Οι ψυχολογικές επιπτώσεις τους οδηγούν στη δημιουργία ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής και σκέψης στην κοινωνία υποδοχής. Είναι μια υποκουλτούρα άτυπης οργάνωσης που βασίζεται σε: απομόνωση από τους οργανισμούς κοινωνικής προστασίας, σχέσεις με την κοινωνία που εξαρτώνται από το αντικείμενο εργασίας και τους εργοδότες και μια κουλτούρα άτυπων κωδίκων και πρακτικών εργασίας του νέου αόρατου εργατικού δυναμικού (Psimmenos 2007).

Μεγάλη σημασία για την κατανόηση του ζητήματος της σταδιοδρομίας έχει το έργο της Mirjana Morokvasic (1983, 1984). Οι απόψεις της έρχονται ως απάντηση σε μια θεωρητική κατεύθυνση που υποστηρίζει ότι οι μετανάστριες ενδυναμώνονται

μέσα από τη μεταναστευτική διαδικασία. Την κατεύθυνση αυτή η Morokvasic την ονομάζει ψυχοπολιτισμική (psycho-culturalist) και βασική αρχή της τελευταίας είναι ότι *«το αντικείμενο της ανάλυσης είναι οι μετανάστριες σαν άτομα. Η μετανάστευσή τους καθορίζεται από ατομικές επιλογές και επιθυμίες. Η θέση των μεταναστριών αναλύεται μέσα από μια θεώρηση προσαρμογής στην κοινωνία υποδοχής που γίνεται κατανοητή σαν μια πορεία εξέλιξης προς μια πιο ``απελευθερωμένη`` κατάσταση»*. (Morokvasic 1983: 14)

Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι κοινωνιολογικές μελέτες που ασχολήθηκαν με τη μετανάστευση έχουν οδηγηθεί σε αντίθετα συμπεράσματα. Ο λόγος γι' αυτό, σύμφωνα με τη Morokvasic, είναι ότι οι ψυχοπολιτισμικές προσεγγίσεις ταυτίζουν την έννοια της σταδιοδρομίας με την έννοια της ανοδικής εξέλιξης σε ένα επάγγελμα και την κοινωνία γενικότερα. Τα παραδείγματα που δίνει η συγγραφέας είναι οι μελέτες των Brouwer και Priester (1983) και της Bloch (1976).

Στην πρώτη περίπτωση, η έρευνα εξετάζει τους Τούρκους μετανάστες στην Ολλανδία και βλέπει ότι από τη μετανάστευση και την εργασία προκύπτουν δύο σημαντικά προβλήματα για τις γυναίκες. Ενώ στη χώρα προέλευσης η γυναίκα είχε επωμιστεί το βάρος του νοικοκυριού, ερχόμενη στην Ολλανδία αντιμετωπίζει και το καινούριο νοικοκυριό αλλά και τη μισθωτή εργασία. Δηλαδή, η μετανάστρια από την Τουρκία έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με τη λεγόμενη «διπλή βάρδια» (double shift – Hakim, 1987). Επιπλέον, σε αντίθεση με τη χώρα προέλευσης, η μετανάστρια στην Ολλανδία βρίσκεται για πρώτη φορά υπό τον πλήρη έλεγχο του συζύγου της και πλήρως απομονωμένη από τον κοινωνικό της περίγυρο.

Στη δεύτερη περίπτωση, η Bloch (1976) αναφέρεται στις αλλαγές που συμβαίνουν στους οικογενειακούς δεσμούς που απορρέουν από τη μετανάστευση γενικά και από την εργασία στη χώρα υποδοχής. Ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, η

οικονομία της Πολωνίας στηριζόταν στην οικονομία του νοικοκυριού. Τα μέλη της οικογένειας εργαζόνταν με στόχο την αναπαραγωγή του νοικοκυριού. Ερχόμενοι στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο οικονομικός προσανατολισμός φεύγει από το νοικοκυριό και πηγαίνει στο άτομο. Τόσο ο άνδρας όσο και η γυναίκα μετατρέπονται σε μισθωτούς εργάτες. Η αλλαγή αυτή, όμως, έχει σημαντικές επιπτώσεις στον οικογενειακό ιστό. Η οικονομική θέση της γυναίκας δε διαφοροποιείται καθώς η ίδια εργαζόταν και στην Πολωνία αλλά, αντιθέτως, στο βωμό της αποταμίευσης, θυσιάζονται οι οικογενειακές σχέσεις, με τα παιδιά και τον άνδρα να μετατρέπονται σχεδόν σε ξένους για την Πολωνή μετανάστρια.

1.4. Η ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗ ΚΑΙ Η ΝΕΟΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ: Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ, ΑΠΟΚΤΗΣΗΣ ΚΥΡΟΥΣ ΚΑΙ ΠΟΡΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

1.4.1. Η σταδιοδρομία στα πλαίσια της κοινωνικής δράσης και της ερμηνευτικής κατανόησης

Στη βεμπεριανή παράδοση η έννοια της σταδιοδρομίας συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία απόκτησης κύρους και τους εργασιακούς προσανατολισμούς των εργαζομένων οι οποίοι και προϋπάρχουν ή/και κατασκευάζονται στον εργασιακό χώρο (work orientations).

Για τον Weber το κύρος είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που περιγράφει θέσεις που αντιπροσωπεύουν ειδικές ευκαιρίες και εκφράσεις της ζωής⁶⁹. Όπως ο ίδιος ο

⁶⁹ Το κύρος μπορεί να στηρίζεται σε μια ταξική θέση. Ωστόσο, δεν καθορίζεται αποκλειστικά από αυτήν: τα χρήματα και μια επιχειρηματική θέση δεν αποτελούν από μόνα τους προσόντα κύρους, παρ' όλο που μπορεί να οδηγήσει σε αυτά. Και η έλλειψη της ιδιοκτησίας δεν αποτελεί από μόνη της ένα αρνητικό στοιχείο για να είναι κανείς κάτοχος κύρους, και αυτό μπορεί να είναι ένας λόγος γι' αυτό. Αντίθετα, το κύρος μπορεί να επηρεάσει, αν όχι να καθορίσει εντελώς μια ταξική θέση χωρίς να

Weber αναφέρει στη μελέτη «Οικονομία και Κοινωνία», το «κύρος (*stündische Lage*) νοείται ως μια αποτελεσματική απαίτηση για κοινωνική εκτίμηση βάσει θετικών ή αρνητικών προνομίων» (Weber, 1978: 305). Το κύρος βασίζεται, αφενός, στον τρόπο ζωής, αφετέρου, στην επίσημη εκπαίδευση που μπορεί να πάρει τη μορφή της εμπειρικής κατάρτισης, της ορθολογικής χρήσης, καθώς και των αντίστοιχων μορφών συμπεριφοράς ή του κληρονομικού ή επαγγελματικού γοήτρου. Οι ομάδες κύρους έχουν αναγνωριστεί ως «συνειδητές κοινότητες» καθώς μοιράζονται κοινά πολιτισμικά πρότυπα και η συμμετοχή σε αυτές τις ομάδες δίνει στα άτομα την αίσθηση της ταυτότητας. Όμως, οι ομάδες αυτές, προσπαθώντας να βελτιώσουν ή να διατηρήσουν τα προνόμιά τους, διαμορφώνουν *κλειστές σχέσεις*, περιορίζοντας την πρόσβαση των άλλων⁷⁰. Συνεπώς, οι σχέσεις αυτές αποτελούν σημαντικό παράγοντα κατανόησης του γιατί διαμορφώνεται η έννοια της σταδιοδρομίας ακόμα και σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους. Αυτό διότι οι κλειστές σχέσεις αφορούν το μεταφορικό ύψωμα «τειχών» μιας ομάδας απέναντι σε άλλες με σκοπό τη διατήρηση κάποιων κεκτημένων της ομάδας που «προστατεύεται» από αυτά.

Επιπλέον, η βεμπεριανή προσέγγιση έχει μεγάλη σημασία για την κατανόηση της έννοιας της σταδιοδρομίας λόγω του τρόπου προσέγγισης του φαινομένου. Για την κατανοήσουμε πώς η τάξη πραγμάτων νομιμοποιείται για τα δρώντα υποκείμενα και πώς επομένως διαμορφώνεται η έννοια της σταδιοδρομίας, πρέπει να κοιτάξει κανείς μέσα στο πλαίσιο των διαδικασιών δημιουργίας σημασιών εκ μέρους των ανθρώπων. Αυτό είναι εφικτό εάν κανείς αποκτά την ερμηνευτική κατανόηση (*verstehen*) της συμπεριφοράς των δρώντων υποκειμένων. Με άλλα λόγια, δίνοντας

ταυτίζεται με αυτή. Η ταξική θέση ενός αξιωματικού, ενός δημόσιου υπαλλήλου ή ενός φοιτητή μπορεί να διαφέρει πολύ ανάλογα με τον πλούτο τους και όμως να μην οδηγεί σε ένα διαφορετικό κύρος εφόσον η ανατροφή και η εκπαίδευση δημιουργούν έναν κοινό τρόπο ζωής.

⁷⁰ Για τον Weber «...μια σχέση ονομάζεται «κλειστή» ως προς άλλους εφόσον, βάσει του υποκειμενικού νοήματος που έχει και των κανόνων που τη διέπουν, η συμμετοχή ορισμένων ατόμων αποκλείεται, είναι περιορισμένη ή είναι ζήτημα τήρησης ορισμένων προϋποθέσεων» (Weber 1978: 43).

ιδιαίτερη βαρύτητα στο πώς τα ίδια τα υποκείμενα κατανοούν τις καταστάσεις μέσα στις οποίες ζουν (Abel 1953).

Εξετάζοντας το εισαγωγικό μέρος της μελέτης *Οικονομία και Κοινωνία* (*Wirtschaft und Gesellschaft*), παρατηρείται ότι ο Weber κατηγοριοποιεί την ερμηνευτική κατανόηση σε παρατηρητική ερμηνευτική κατανόηση (*aktuelles Verstehen*) και επεξηγηματική ερμηνευτική κατανόηση (*erklärendes Verstehen*) (Henderson & Parsons 1947: 94-95).

Η πρώτη έννοια αφορά την άμεση διαπροσωπική κατανόηση των ιδεών και συναισθημάτων. Πιο πολύ, αφορά τη φύση της γνώσης που έχουμε για τους άλλους και όχι το τεκμήριο σύμφωνα με το οποίο έχουμε δικαίωμα να πούμε ότι γνωρίζουμε (Henderson & Parsons 1947: 97-98). Η δεύτερη έννοια έχει να κάνει με την κατανόηση των αιτιών. Η κατανόηση των κινήτρων σύμφωνα με τον Weber αφορά την τοποθέτηση της κοινωνικής δράσης «σε ένα εύληπτο και πιο περιεκτικό πλαίσιο κατανόησης» (Henderson & Parsons 1947: 95). Ο Weber υποστηρίζει ότι η επεξηγηματική ερμηνευτική κατανόηση συνίσταται στην τοποθέτηση μιας δράσης σε «μια σχέση για την οποία μπορεί να θεωρηθεί ότι οι δρώντες είχαν επίγνωση και ότι οι δράσεις τους ήταν προσανατολισμένες προς αυτήν» (Henderson & Parsons 1947: 93). Επίσης, όλες οι δράσεις των ανθρώπων είναι φορτισμένες με αξία και άρα έχουν κάποιο νόημα: η σημασία τους για τα δρώντα υποκείμενα είναι υποκειμενική. Εδώ, ίσως, βρίσκεται και η κυριότερη σημασία του Weber για την κοινωνιολογία γενικότερα, και ειδικότερα για την εξέταση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα σε ένα επάγγελμα. Ότι, δηλαδή, σκοπός είναι να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος ο εργαζόμενος ερμηνεύει την εργασία του, τους εργοδότες του, καθώς και

κοινωνικούς θεσμούς όπως η κοινωνική ασφάλιση ή η εκπαίδευση⁷¹. Το νόημα που προσδίδει ο εργαζόμενος στην εργασία του ίσως να έχει μεγαλύτερη σημασία για τη σταδιοδρομία του ακόμα και από τα τυπικά χαρακτηριστικά του επαγγέλματος.

1.4.2. Η έννοια της σταδιοδρομίας και οι εργασιακοί προσανατολισμοί

Στα πλαίσια της βεμπεριανής προσέγγισης, η επαγγελματική σταδιοδρομία ενός ανθρώπου συνδέεται άμεσα με την ανίχνευση εκείνων των στοιχείων που αναζητά στην εργασία του. Σε αντίθεση με κάποιους νεομαρξιστές που υποστηρίζουν ότι η αποξένωση μπορεί να οδηγήσει σε αντίσταση ως προς τον διαχειριστικό έλεγχο (managerial control) (Braverman 1974), υποστηρίζεται ότι οι εργαζόμενοι στις χαμηλού κύρους εργασίες αντιμετωπίζουν την κατάστασή τους εστιάζοντας στις ιεραρχίες κύρους (status hierarchies) στο χώρο εργασίας (θέσεις εκτίμησης και διακριτικότητας έναντι άλλων εργαζομένων/ positions of esteem and discretion), ή στους στόχους που πρέπει να επιτευχθούν μέσα από τη εργασία και όχι στην ίδια την εργασία. Σε ένα περιβάλλον που προσφέρει περιορισμένες ευκαιρίες για πρόοδο όσον αφορά την ειδίκευση, την ανταμοιβή ή την ευθύνη, οι εργαζόμενοι πρέπει να αναπτύξουν στρατηγικές αντιμετώπισης μέσω των οποίων η κατάστασή τους να αποκτήσει κάποιο νόημα⁷².

Η ερευνητική μελέτη που πρώτη εισήγαγε της έννοια του *προσανατολισμού στην εργασία* ανήκει στους Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) και εξέταζε τις στάσεις

⁷¹ Για να επιτευχθεί ωστόσο, η «ερμηνευτική κατανόηση» που κληροδότησε ο Max Weber έχει μεγάλη σημασία και η χρήση ποιοτικών μεθόδων έρευνας (Truzzi 1974, Platt 1985), καθώς είναι σε θέση να προσεγγίσουν την ερμηνεία των υποκειμένων αναφορικά με τον κόσμο τους και τη θέση τους μέσα σε αυτόν. Και παρά το μεγάλο εύρος των ενδιαφερόντων του (εφάρμοσε την ιστορική και τη συγκριτική προσέγγιση τόσο σε δυτικές όσο και σε μη δυτικές κοινωνίες), ο Weber έχει αφιερωθεί σε μελέτες περίπτωσης όπου διαφαίνεται η πρόθεση εξέτασης των επιπτώσεων της βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας στην «ατομική προσωπικότητα, τη σταδιοδρομία, καθώς και τον τρόπο ζωής των εργατών εκτός επαγγελματικής απασχόλησης» λαμβάνοντας υπόψη το «ηθικό, κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο, την παράδοση και τις προσωπικές καταστάσεις του εργάτη» (Watson 2005: 66).

⁷² Οι ανειδίκευτοι εργάτες σε δουλειές-αδιεξόδου (dead-end jobs) περιχαράκωνονται, μεταξύ άλλων, από την έλλειψη κινήτρων για να επενδύσουν στη δουλειά τους.

και τη συμπεριφορά των εργατών στη γραμμή παραγωγής αυτοκινήτων στο Luton. Κεντρικός άξονας της μελέτης αυτής ήταν το ακόλουθο ερώτημα: *πώς ο εργαζόμενος κατανοεί το νόημα της εργασίας του;* Η σημασία τη μελέτης αυτής για τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας έγκειται στη διατύπωση της υπόθεσης ότι η σχέση με την εργασία δομείται πριν από την είσοδο στην εργασία. Ακόμα, ότι οι προσδοκίες των εργαζομένων διαφέρουν και άρα διαφέρουν και οι απαιτήσεις για την εξέλιξή τους ανάλογα όπως και τα πρότυπα πριν και κατά τη διάρκεια της εργασίας. Συγκεκριμένα, οι Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) διακρίνουν τρεις τύπους προσανατολισμού στην εργασία: α) τον εργαλειακό, β) τον γραφειοκρατικό και γ) τον αλληλέγγυο⁷³.

Στην περίπτωση του *εργαλειακού προσανατολισμού* (instrumental orientation), η εργασία δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά θεωρείται ως το μέσο για την απόκτηση του εισοδήματος που θα είναι ικανό να υποστηρίξει έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Οι εργάτες ενεργούν με βάση την αναζήτηση του μεγαλύτερου οικονομικού κέρδους με τον μικρότερο κόπο. Η σχέση των εργατών αυτών με την επιχείρηση βασίζεται στον υπολογισμό ενώ η προσωπική εμπλοκή στην εργασία θεωρείται χαμηλού βαθμού. Ακόμα, η σχέση εργασίας και μη-εργασίας είναι αυστηρώς διαχωρισμένες (Goldthorpe, Lockwood κ.ά. 1968: 38-39).

Στην περίπτωση τους *γραφειοκρατικού προσανατολισμού* (bureaucratic orientation), ο πρωταρχικός σκοπός της εργασίας είναι η συνεισφορά στην επιχείρηση με αντάλλαγμα τη σταδιακή αύξηση του εισοδήματος, του κοινωνικού κύρους και της ασφάλειας. Οι οικονομικές ανταμοιβές θεωρούνται ως η κατάλληλη απολαβή για τον βαθμό και την λειτουργία της εργασίας. Οι εργαζόμενοι που εντάσσονται σε αυτή την τυπολογία αποκτούν κάποια αίσθηση καθήκοντος στο χώρο της εργασίας τους ενώ η

⁷³ Για τον ανώτερο επαγγελματικό προσανατολισμό δεν υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία στην ανάλυση των Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968).

θέση μέσα στον οργανισμό καθώς και οι προοπτικές τους, αποτελούν πηγές κοινωνικής ταυτότητας. Ακόμα, οι προσωπικές τους αντιλήψεις και οι κοινωνικές φιλοδοξίες που διαμορφώνονται στα πλαίσια της εργασίας, μεταφέρονται και στη μη-εργασιακή σφαίρα της ζωής τους (Goldthorpe, Lockwood κ.ά. 1968: 39-40).

Σε ότι αφορά τον *αλληλέγγυο προσανατολισμό* (solidaristic orientation) η ένταξη στην συγκεκριμένη τυπολογία έχει ως επακόλουθο την αντιμετώπιση της εργασίας όχι μονάχα ως ένα μέσο για την επίτευξη του οικονομικού στόχου αλλά και ως ένας τρόπος για ομαδική δραστηριότητα. Οι κοινωνικές σχέσεις και οι κοινές εργασιακές δραστηριότητες αποτελούν ωφέλιμες καταστάσεις από συναισθηματική άποψη. Οι εργαζόμενοι αυτοί μπορεί να θυσιάσουν οικονομικά οφέλη, για να μην προσβάλλουν τους «κανόνες» της ομάδας και για να μην τεθεί σε κίνδυνο η ομαδική αλληλεγγύη. Επιπλέον, η εργασία αποτελεί ένα κεντρικό ρόλο στη ζωή των εργατών που καθορίζει την επαγγελματική τους ταυτότητα ενώ η σχέση εργασίας και μη-εργασίας είναι στενά συνδεδεμένες. (Goldthorpe, Lockwood κ.ά. 1968: 40-41).

Πάντως, τα υποκείμενα της έρευνας των Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) δεν έδειχναν να αντλούν κάποια κοινωνική ικανοποίηση από την εργασία τους, αλλά την ίδια στιγμή δεν εξέφραζαν και τη δυσαρέσκειά τους για τη δουλειά που έκαναν. Η επαγγελματική τους σταδιοδρομία, λοιπόν, εμφανίζεται ως μια διαδικασία που διαμορφώνεται κυρίως εκτός χώρου εργασίας. Απλώς υπάρχει μια έλλειψη ταύτισης των εργαζομένων με την εργασία τους και δε βλέπουν τον εαυτό τους ως κομμάτι της εργασίας. Η εξήγηση που έδωσαν οι ερευνητές ήταν ότι οι χειρώνακτες εργάτες της μελέτης ήταν προσανατολισμένοι προς το εργαλειακό νόημα της εργασίας, βλέποντάς την ως μέσο για βιοποριστικούς περισσότερο σκοπούς. Η τάση αυτή γινόταν κατανοητή ως κάτι το οποίο «σε μεγάλο βαθμό, υπήρχε ανεξαρτήτως και πριν από την εισαγωγή των εργαζομένων στις παρούσες εργασιακές καταστάσεις» (du Gay 1996:

22). Αυτό διότι οι πηγές του προσανατολισμού βρίσκονταν στο ταξικό, κοινωνικό και οικογενειακό υπόβαθρο των εργαζομένων και όχι στον ίδιο το χώρο εργασίας τους. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι εργαζόμενοι είχαν απασχοληθεί στο παρελθόν σε επαγγέλματα που προσέφεραν περισσότερο ενδογενείς ανταμοιβές και, αντικειμενικά, λιγότερο αλλοτριωτικής φύσεως, όμως είχαν εγκαταλείψει τα επαγγέλματα αυτά για να εκτελέσουν εργασίες με πιο αλλοτριωτικό χαρακτήρα αλλά με υψηλότερες αμοιβές (du Gay 1996: 24). Έτσι, στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής αναγνωρίζεται η ύπαρξη ενός προσανατολισμού στην εργασία που αποζημιώνει τους εργαζομένους για την αποξένωση που αντιμετωπίζουν στην εργασία τους. Όπως υποστηρίζει ο du Gay (1996), τα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων είναι « [...] η πρωταρχική μέριμνα που είχαν οι εργαζόμενοι για να αυξήσουν την οικιακή τους κατανάλωση, ο βαθμός στον οποίο οι μελλοντικοί τους στόχοι καθορίζονταν από τα συγκεκριμένα αυτά πρότυπα, ο άκρως ιδιωτικός τρόπος ζωής τους. Όλα αυτά ήταν χαρακτηριστικά γνώρισμα του πολιτισμού των «ατομικευμένων καταναλωτών», όπως τους ονόμαζαν υποτιμητικά οι μαρξιστικοί κριτικοί [...] όπου οι εργαζόμενοι ή τα «ευτυχισμένα ρομπότ» (Mills 1963) επιδίωκαν «φτηνή διασκέδαση» για να αποζημιώσουν τη ζημία στην ανθρώπινη φύση τους που προκλήθηκε από την αντικειμενική ύπαρξη της αλλοτρίωσης στην εργασία» (du Gay 1996: 23). Με άλλα λόγια, οι νεοβεμπεριανοί αποδέχονται ότι η ιδέα της αλλοτρίωσης ήταν εφαρμόσιμη στην εργασιακή εμπειρία των εργαζομένων και όσον αφορούσε το νόημα και τη θέση που κατείχε τυπικά στην κοινωνική τους ζωή. Επίσης, από την ανάλυση προκύπτει ότι επικρατεί ένα επίπονο δίλημμα που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι ανάμεσα σε λιγότερο ενδογενείς ικανοποιήσεις στην εργασία και περισσότερο οικονομικές με τις οποίες επιθυμούν να πραγματοποιήσουν τα σχέδια για τους τρόπους ζωής τους.

Όμως, μερικοί συγγραφείς δηλώνουν πως οι τυπολογίες του προσανατολισμού όπως διατυπώθηκαν από τους Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) προβάλλουν μια υπεραπλούστευση των παραγόντων που εμπλέκονται στην σύνθετη κοινωνική συμπεριφορά. Συγκεκριμένα, ο Brown (1992) αναδεικνύει ότι ο εργασιακός προσανατολισμός είναι μια πολύ πιο περίπλοκη διαδικασία από ό,τι υπονοείται από τους Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) και επικρίνει την προσέγγιση του προσανατολισμού καθώς φαίνεται να παραμελεί τις δομές. Ακόμα, αναφερόμενος στην μελέτη του Ashton (1973) για τη διαμόρφωση διαφορετικών πλαισίων αναφοράς μεταξύ των νεαρών εργατών, ο Brown (1982) τονίζει ότι οι τυπολογίες αντικατοπτρίζουν τους τρόπους με τους οποίους η εικόνα του εαυτού και οι προσανατολισμοί αποκτώνται στα πλαίσια της διαδικασίας περάσματος από το εκπαιδευτικό σύστημα και μέσα στην εργασία. Επιπλέον, επηρεάζονται από τους πόρους (resources) και τις ευκαιρίες (opportunities) που οι δομές «προσφέρουν» στο άτομο (Brown 1982: 125-126). Ακόμα, μια σειρά από ερευνητές που επισκέφτηκαν ξανά το εργασιακό περιβάλλον στο Luton έδειξαν ότι η ανάλυση των Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) υπερβάλλει ως προς το εύρος των επιλογών που είχαν στη διάθεση τους οι «εργάτες που ήταν προσανατολισμένοι στο εργαλειακό νόημα της εργασίας». Οι Devigne (1992) και Grieco (1987) κατέδειξαν ότι, εκτός από την επιθυμία να μεγιστοποιήσουν τις απολαβές τους, οι εργαζόμενοι είχαν την ανάγκη να αποφύγουν άλλες καταστάσεις όπως, παραδείγματος χάρη, την ανεργία.

Η εργαλειακή προσέγγιση εξηγεί σε γενικές γραμμές το γιατί οι εργαζόμενοι ανέχονται τις δουλειές αδιεξόδου. Ωστόσο απαιτείται κάποια περαιτέρω επεξήγηση. Ειδικότερα, η ευρεία έννοια του εργαλειακού προσανατολισμού συγκαλύπτει άλλες στρατηγικές ανοχής περιορισμένων ευκαιριών. Για παράδειγμα, η συμπεριφορά ορισμένων εργαζομένων οι οποίοι, διαφορετικά, μπορεί να είχαν ευκαιρίες για

εξέλιξη όσον αφορά την ειδικευση ή την ευθύνη, αλλά που εγκαταλείπουν αυτές τις ευκαιρίες για χάρη της προστασίας της θέσης στην αγορά εργασίας. Πολλοί συγγραφείς κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν εντοπίσει τρόπους με τους οποίους οι οργανώσεις διαχωρίζουν (segregate) ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων (όπως οι γυναίκες) σε συγκεκριμένα στρώματα θέσεων εργασίας (strata of jobs) (Blau & Jusenius 1976, Hartmann 1976, Kanter 1977, Thomas 1985). Αυτό συμβαίνει διότι τα πλεονεκτήματα των οργανώσεων είναι σχετικά σαφή: αν οι χαμηλότεροι μισθοί μπορούν να καταβληθούν σε μια μειονεκτούσα ομάδα των εργαζομένων (και η μετακίνηση στις θέσεις που καταλαμβάνουν μπορεί να περιορίζεται μέσω της ταύτισης με την ομάδα χαμηλού κύρους), τότε αυτές οι θέσεις εργασίας μπορούν να προστατεύονται από διεκδικήσεις για υψηλότερους μισθούς ή μεγαλύτερα οφέλη. Όμως, λαμβάνοντας ως παράδειγμα την περίπτωση των γυναικών εργαζομένων ενός εργοστασίου παραγωγής αυτοκινήτων που εκπροσωπείται συνδικαλιστικά μια άλλη αν και όχι κατ' ανάγκη αντιφατική εξήγηση αναδύεται: πολλές γυναίκες σε θέσεις εργασίας χαμηλής ειδικευσης διστάζουν να αφήσουν τη δουλειά τους ακόμα και όταν παρουσιάζονται κάποιες ευκαιρίες, γιατί κινδυνεύουν να χάσουν την ασφάλεια (security) που συνδέεται με την αρχαιότητα (seniority). Για τις γυναίκες που πρέπει να εργαστούν για να στηρίξουν την οικογένειά τους ο κίνδυνος που συνδέεται με την παραίτηση από μια δουλειά αδιεξόδου είναι η απώλεια της ασφάλειας και της αρχαιότητας στην εργασία⁷⁴.

Μια άλλη στρατηγική αντιμετώπισης, που σχετίζεται με τον εργαλειακό προσανατολισμό αλλά συνεπάγεται μετακίνηση από διαφορετικές θέσεις εργασίας με ένα δεδομένο επίπεδο δεξιοτήτων και όχι σταθερότητα σε μια θέση εργασίας, μπορεί

⁷⁴ Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της κλωστοϋφαντουργίας και των εργαζομένων μέσα σε αυτή, ο Joyce (1980) αναδεικνύει ότι η αναζήτηση ασφάλειας στην εργασία και τη ζωή λειτουργεί ως μηχανισμός παραγωγής ενός υποτελούς εργατικού δυναμικού. Η εκμετάλλευση, οι κίνδυνοι και οι αβεβαιότητες στην εργασία διαμορφώνουν μια ζωή γεμάτη εξαρτήσεις (Αναφέρεται στον Ψημμένο 2013: 44).

να ονομαστεί «τουρισμός» (tourism). Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Pape (1964) για να περιγράψει την αλλαγή θέσεων εργασίας από νοσοκόμες που αναζητούν πολυμορφία (diversity) σε μια δουλειά που χαρακτηρίζεται από ρουτίνα, αλλάζοντας θέση σε διάφορα χρονικά διαστήματα. Ωστόσο, ο όρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί γενικότερα για να χαρακτηρίσει τη σταδιοδρομία των ανειδίκευτων και ημι-ειδικευμένων εργατών που ανταποκρίνονται στην έλλειψη ευκαιριών για πρόοδο σε μια ιεραρχία μέσω «μετακινήσεων» μεταξύ θέσεων εργασίας καθώς αναζητούν την πολυμορφία (diversity). Με τη σειρά του, σε μια μελέτη για την αυτοκινητική βιομηχανία, ο Thomas βρήκε ότι οι εργαζόμενοι άλλαζαν θέσεις εργασίας στην προσπάθειά τους να «ανακουφιστούν» από την ανία των περιορισμένων καθηκόντων (Thomas 1988).

Επίσης, σύμφωνα με τον Mann (1973), το γεγονός ότι ο εργαζόμενος που είναι προσανατολισμένος στο εργαλειώδη νόημα της εργασίας δεν αποδίδει και μεγάλη σημασία στις δραστηριότητες που ανήκουν στη φύση της εργασίας του είναι, παραδόξως, όλο και περισσότερο ο λόγος για τον οποίον παραμένει στενά προσκολλημένος σε αυτή. Ο χειρωνακτής εργάτης μειώνει την «συγκινησιακή επένδυση» του στην εργασία για να αυξήσει τη σταθερότητα και την προβλεψιμότητα της (Watson 2005: 154).

Συνεπώς, αναφορικά με το ζήτημα των εργασιακών προσανατολισμών και της έννοιας της σταδιοδρομίας, αναδεικνύεται ότι, αφενός αυτά επηρεάζονται από παράγοντες που αφορούν το ιστορικό ζωής εκτός εργασιακού χώρου. Αφετέρου, από τη στιγμή που θα βρεθούν μέσα την εργασία τους, οι εργαζόμενοι προβαίνουν σε σημαντικές προσαρμογές καθώς η εμπειρία τους επηρεάζεται από παράγοντες του εργασιακού χώρου όπως οι εργασιακές διαδικασίες και τα επίπεδα αμοιβών (Beynon & Blackburn 1972). Ως προς αυτή την κατεύθυνση και ο Daniel (1973) κατακρίνει

τους Goldthorpe, Lockwood κ.ά. (1968) για την αποτυχία τους να αναγνωρίσουν την πολυπλοκότητα που υπάρχει σε ότι κι αν είναι αυτό που οι εργαζόμενοι αναζητούν στην εργασία τους. Ο ίδιος κάνει μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στην ικανοποίηση μέσα από την εργασία και την ικανοποίηση με την εργασία. Η συμβολή του Daniel οφείλεται στο γεγονός ότι εισηγείται πως κάθε εργαζόμενος είναι πιθανόν να έχει διαφορετικές προτεραιότητες σε διαφορετικό χρόνο και σε διαφορετικά πλαίσια. Η άποψη αυτή εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο όπου αναγνωρίζεται το δυναμικό χαρακτήρα του προσανατολισμού στην εργασία που οδηγεί στη *μεταβολή των αντιλήψεων* εκ μέρους των άλλων και στη μεταβολή της συμπεριφοράς και σχέσεων και που επηρεάζει άμεσα την πορεία ενός ανθρώπου στην εργασιακή του εμπειρία.

Σε ένα πρώιμο στάδιο στην ανάλυση των συνεντεύξεων της κλασσικής μελέτης για τους εργαζόμενους στο Luton, ο Lockwood (1966), ανέπτυξε μια σημαντική περιγραφή της ταξικής ταυτότητας των εργαζομένων⁷⁵. Ο Lockwood (1966) υποστηρίζει ότι τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα και οι βιομηχανίες στις οποίες εργάζονται τα μέλη της εργατικής τάξης διαφοροποιούνται. Έτσι, διακρίνει τρεις τυπολογίες μέσα στην εργατική τάξη αναφορικά με την εικόνα που αναπτύσσει για την κοινωνία και από την οποία εξαρτάται η συμπεριφορά των εργαζομένων σχετικά με την κοινότητα τους, τις πολιτικές πεποιθήσεις και τους τρόπους ζωής:

α) ο παραδοσιακός εργαζόμενος – προλετάριος ο οποίος αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως διαχωρισμένη ανάμεσα σε δύο τάξεις («εμείς» και «οι άλλοι») και ο οποίος ζούσε σε εργασιακές κοινότητες με αλληλέγγυο περιβάλλοντα εργασίας (π.χ. ορυχεία),

⁷⁵ Η ανάλυση βασίζεται στην μελέτη της Bott (1956) όπου υποστήριζε ότι «όταν ένα άτομο μιλά για την τάξη, σε συμβολική μορφή, προσπαθεί να πει κάτι για τις εμπειρίες κύρος και εξουσίας στην ομάδα όπου ανήκουν ή στις κοινωνικές σχέσεις που έχουν αναπτύξει στο παρελθόν και το παρόν» (Αναφέρεται στο Savage 2005).

β) ο υποτακτικός εργάτης ο οποίος αντιλαμβανόταν την κοινωνία ως ιεραρχημένη από άποψη κύρους και συνήθως εργαζόταν σε μικρές βιοτεχνίες (φάρμες) και συνήθως ζούσε σε μεικτούς οικισμούς και

γ) ο ιδιωτικοποιημένος εργαζόμενος ο οποίος αντιλαμβανόταν την κοινωνία ως ιεραρχημένη βάσει ενός χρηματικού μοντέλου (Lockwood 1966).

Όμως, ο απόλυτος διαχωρισμός που αναπτύχθηκε από τον Lockwood (1966) αμφισβητήθηκε από τους Cousins & Brown (1975) οι οποίοι ανέδειξαν μέσω της μελέτης των εργαζομένων στα ναυπηγεία στο Tyneside (1968-1970) ότι ο Lockwood υπερεκτιμά την ομοιογένεια και την ταξική συνείδηση του «παραδοσιακού προλεταριάτου» (Cousins & Brown 1975). Συγκεκριμένα, η μελέτη των Brown και Brannen (1970) η οποία διερευνά την κοινωνική κατάσταση των εργατών που απασχολούνται στα ναυπηγεία, φαίνεται να βρίσκεται κοντά στο τύπο του παραδοσιακού προλετάριου εργάτη που έχει περιγράψει ο Lockwood. Όμως, ύστερα από την ανάλυση των κοινωνικών χαρακτηριστικών και των κοινωνικών προοπτικών, τα στοιχεία που προκύπτουν οδηγούν τους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι παρόλο που η ζωή των εργατών στη ναυπηγοκατασκευαστική βιομηχανία έχει πολλά από τα χαρακτηριστικά μιας παραδοσιακής εργατικής κοινότητας, ο προσανατολισμός στην εργασία, οι προσδοκίες και η ταξική εικονοπία (class imagery) των εργατών αυτών δεν ταυτίζονται πλήρως με εκείνα των παραδοσιακών προλετάριων εργατών. Όσον αφορά στις εργασιακές σχέσεις των εργατών στα ναυπηγεία, παρατηρείται μεγαλύτερη επαγγελματική ποικιλία σε σχέση με τους εργάτες που εντάσσονται στον παραδοσιακό προλετάριο τύπο. Η ομοιογένεια σε κάποια επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων συνδυάζεται με την ποικιλία στα άλλα. Οι εργάτες αντιλαμβάνουν τον εαυτό τους ως «εμείς» ως μέλη της εργατικής τάξης και ως μέλη μιας κοινότητας εργατών

στη ναυπηγοκατασκευαστική βιομηχανία. Ταυτόχρονα όμως, είναι πιο αφοσιωμένοι σε συγκεκριμένες ομάδες του ευρύτερου πλαισίου.

Η μελέτη των Webberburn και Crompton (1972), μελετώντας τρεις χημικές βιομηχανίες, αναδεικνύει τη σημασία του εργασιακού χώρου και της τεχνολογίας στην κατασκευή του εργασιακού νοήματος, θέτοντας μάλιστα το στοιχείο του ελέγχου ως τον σημαντικότερο παράγοντα διαμόρφωσης της έννοιας της σταδιοδρομίας⁷⁶. Για τους εργαζομένους, υπάρχει η ανάγκη εξισορρόπησης του επαγγελματικού και κοινωνικού κόστους που συνδέεται με τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι εργοδότες τους για να πετύχουν, στο όνομα της παραγωγικότητας, τη μέγιστη προσπάθεια από τους εργαζομένους. Αυτό γίνεται διασφαλίζοντας επαρκή αποζημίωση για την προσπάθειά τους. Κατά την εξέταση της δυναμικής του «παζαρέματος» για εργασιακή προσπάθεια, έχει γίνει διάκριση μεταξύ του «επαγγελματικού» ελέγχου και ελέγχου για «προσπάθεια» («*occupational*» and «*effort*» *controls*) (Baldamus 1961). Ο πρώτος αναφέρεται σε εισόδημα από την άποψη της κατανομής των ανθρώπων σε διαφορετικά επαγγέλματα και διέπεται από την εξέλιξη της προσφοράς και της ζήτησης. Από αυτή την άποψη, όσοι βρίσκονται σε ορισμένα επαγγέλματα έχουν κόστη που συνδέονται με την απόκτηση δεξιοτήτων, την εκπαίδευση και την εμπειρία για τις οποίες ζητούν αποζημίωση σε μορφή μισθών και άλλων ανταμοιβών (Baldamus 1961:9)⁷⁷.

Η εργασιακή προσπάθεια όμως διαθέτει μια σειρά από «υποκειμενικά στοιχεία» που την καθιστούν προβληματική με την έννοια του αυστηρού ορισμού και

⁷⁶ Ωστόσο, ενώ η επίδραση ορισμένων παραγόντων όπως η τεχνολογία δεν θα πρέπει να αγνοηθούν στους εργασιακούς προσανατολισμούς των εργαζομένων, ο Bechhofer (1973) καταδεικνύει ότι είναι πιο χρήσιμο να θεωρηθούν ως μη κοινωνικοί *όροι* δράσης παρά ως πραγματικές *πηγές* δράσης (Αναφέρεται στο Watson 2005: 130).

⁷⁷ Αυτό, ωστόσο, δεν μπορεί να είναι μια εξήγηση για τον καθορισμό των μισθών για τους ανειδίκευτους εργάτες επειδή «ο μισθός των ομάδων αυτών είναι η αποζημίωση για κάτι που δεν έχει καμία σχέση με τα «έξοδα» του επαγγέλματος. Αυτός ο παράγοντας μπορεί να αποκαλείται η συμβολή «προσπάθειας» του εργαζομένου, που προσωρινά ορίζεται ως το άθροισμα της φυσικής και της πνευματικής άσκησης, ανίας, κόπωσης, ή οποιασδήποτε άλλης δυσάρεστης πτυχής της εργασίας» (Baldamus 1961: 29).

της μέτρησης (Baldamus 1961:30). Παρ' όλα αυτά, η «σημαντικότερη» μορφή θεσμικών ελέγχων στο χώρο εργασίας παραμένουν οι «τυποποιημένες» αντιλήψεις για την προσπάθεια. Στη βιομηχανία, παίρνουν τη μορφή των «προτύπων παραγωγής», «εργασιακών αξιών», «φόρτου εργασίας» και «προτύπων προσπάθειας» (Baldamus 1961:89). Υπάρχει δηλαδή ένα «κενό» για τον προσδιορισμό της απόδοσης στο χώρο εργασίας, με αποτέλεσμα οι εργοδότες να επιθυμούν την υιοθέτηση τυποποιημένων θεσμικών ελέγχων με γενικό σκοπό τη μέγιστη προσπάθεια. Το κενό αυτό έχει μια κεντρική θέση στη μελέτη της δύναμης/εξουσίας και της αντίστασης στην εργασία (*power and resistance at work*). Σε αυτά τα πλαίσια, λοιπόν, η κατανόηση της σταδιοδρομίας από την πλευρά των εργαζομένων αναδεικνύεται ως ένα πολύ κεντρικό στοιχείο τόσο για την ίδια την εργασία όσο και για τη στρωμάτωση και την κινητικότητα των εργαζομένων.

Για τον προσδιορισμό της «διαπραγματεύσεως» της προσπάθειας (*effort bargain*), ο Richard Brown (1988) προσθέτει μια άλλη διάσταση εκτός της προσπάθειας και της ειδίκευσης: τη διακριτικότητα (*work discretion*). Η άσκηση της διακριτικής ευχέρειας των εργαζομένων οδηγεί σε «αβέβαια αποτελέσματα» και απαιτείται μια «προθυμία και ικανότητα να ανέχεται τις συνακόλουθες ανησυχίες» (Brown 1988:58). Αυτή η προθυμία από την πλευρά του εργαζομένου ποικίλλει ανάλογα με τη φύση της εργασίας/του καθήκοντος, αλλά και ανάλογα με τις αμοιβές και τις ποινές στις οποίες υπόκειται. Ως εκ τούτου, μια εγγενή ασάφεια οδηγεί στο ενδεχόμενο διαμόρφωσης «χώρων» όπου υπάρχει περιθώριο μεταβολής της απόδοσης, καθώς και αντίστασης σε πιθανές αδικαιολόγητες επεμβάσεις που αφορούν την αυτονομία στο χώρο εργασίας⁷⁸. Έτσι, ως σημαντικός παράγοντας

⁷⁸ Η χρήση αυτού του κενού, από τους υπαλλήλους, αναλύθηκε στις προσεγγίσεις της Συμβολικής Αλληλόδρασης. Βλέπε, για παράδειγμα, την κλασική μελέτη του Donald Roy (1958) για τους χειριστές μηχανών. Αυτή η μελέτη επικεντρώνεται στις μεθόδους προσαρμογής που χρησιμοποιούσαν οι εργαζόμενοι με σκοπό να περιοριστεί η μονοτονία και η κούραση της εργασίας.

διαμόρφωσης της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα εμφανίζεται η αυτονομία στο χώρο εργασίας. Από τη μελέτη των Penn, Rose & Rubery (eds.) (1994) προκύπτει ότι η αύξηση της ελεύθερης κρίσης χωρίς την ύπαρξη επιτήρησης οδηγεί στην αύξηση εργασιακής ικανοποίησης του εργαζομένου και στη διαμόρφωση μιας αίσθησης πορείας μέσα στο επάγγελμα.

Ο Newby, με τη σειρά του, στη μελέτη *The Deferential Worker* (1977), φέρνει στο προσκήνιο το ρόλο του ελέγχου στη σταδιοδρομία του αγρότη⁷⁹. Ο έλεγχος ενίσχυε τον ταξικό καταμερισμό τόσο λόγω των αντιλήψεων των εργατών για τη θέση τους, αλλά και επειδή ο εργοδότης αποτελούσε συχνά για εκείνους μια απομακρυσμένη και αυταρχική εικόνα. Η παραμονή στην αγροτική εργασία (με τη βοήθεια των περιορισμών για την κινητικότητα), η γεωγραφική και κοινωνική απομόνωση πολλών γεωργικών εργατών από άλλες ομάδες των εργατών, η αυξανόμενη απομόνωση του εργαζομένου από τους συναδέλφους του στην εργασία και, με την πάροδο του χρόνου, η αύξηση των επαφών μεταξύ εργοδότη και εργαζομένων στα αγροκτήματα που δεν έχουν συγχωνευτεί αποτελούν παράγοντες διαμόρφωσης μιας εικόνας του αγρότη για τον εαυτό του που καθορίζεται από τον εργοδότη και ωθεί στην ανάλογη κοινωνικοποίηση του εργαζομένου. Στον αγροτικό χώρο, το κύρος του γεωργικού εργάτη είναι αντικείμενο μιας δυαδικότητας. Ως προς το κύρος που του αποδίδεται (attributional status) βρισκόταν στη βάση της ιεραρχίας. Στο πλαίσιο της επαγγελματικής κοινότητας, ωστόσο, το κύρος του κάθε γεωργικού εργαζομένου θα μπορούσε να είναι πολύ διαφορετικό. Αυτό που μετρούσε στον στενό κύκλο των εργαζομένων, στην κοινότητά του, δεν ήταν το επίπεδο απολαβών ή η συμβολική κατανάλωση, αλλά η εκτίμηση που έχει αποκτηθεί από τις δεξιότητες στο χώρο εργασίας (job skills) (Newby 1977: 328-329).

⁷⁹ Η υποταγή (deference) έχει οριστεί από τον Howard Newby (*The Deferential Worker*, 1977) ως «τη μορφή της κοινωνικής αλληλεπίδρασης που συμβαίνει σε περιπτώσεις που αφορούν την άσκηση της παραδοσιακής εξουσίας».

1.4.3. Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική και επαγγελματική στρωμάτωση

Οι μελετητές της βεμπεριανής προσέγγισης δίνουν έμφαση στη διάσταση της κοινωνικής στρωμάτωσης που έχει ως αποτέλεσμα την εκ προοιμίου τοποθέτηση κοινωνικών ομάδων σε επαγγέλματα που αποτιμώνται αρνητικά από την κυρίαρχη τάξη ως απόρροια των κλειστών σχέσεων (Weber 1978, De Coulanges 1830/2006, Du Bois 1920).

Σύμφωνα με τον De Coulanges (1830/2006) στην αρχαιότητα, για να περιγραφεί το ύψωμα συμβολικών φραγμάτων στην ελεύθερη πρόσβαση των ανθρώπων με στόχο τη διατήρηση οικογενειακών προνομίων, χρησιμοποιείτο ο όρος «έρκος» στα αρχαία ελληνικά ή «*herctum*» στα λατινικά (De Coulanges 1830/2006: 63). Και ο Weber εξ αρχής τόνισε τη σημασία των κλειστών σχέσεων για την προάσπιση υλικών αγαθών και κεκτημένων τις οποίες όρισε με τον εξής τρόπο: «Μια σχέση ονομάζεται 'κλειστή' ως προς άλλους, εφόσον βάσει του υποκειμενικού νοήματος που έχει και των κανόνων που τη διέπουν, η συμμετοχή ορισμένων ατόμων αποκλείεται, είναι περιορισμένη ή είναι ζήτημα τήρησης ορισμένων προϋποθέσεων» (Weber 1978: 43). Πιο συγκεκριμένα, τα σημαντικότερα κίνητρα για τη δημιουργία κλειστών σχέσεων είναι η διατήρηση κοινωνικού κύρους καθώς και η απολαβή κερδών που, στην περίπτωση ανοιχτών σχέσεων, μοιράζονται σε περισσότερους παραλήπτες (Weber 1978).

Όμως, οι κλειστές κοινωνικές σχέσεις κατά καιρούς «ανοίγουν», ανάλογα με τις ανάγκες της ομάδας που υψώνει τα ιδιότυπα αυτά τείχη. Έτσι, ο Weber αναγνώρισε ότι στις κλειστές σχέσεις «...υπάρχει μια τάση εναλλαγής από μια περίοδο εξάπλωσης (*expansion*) σε μια περίοδο αποκλεισμού (*exclusion*)» (Weber 1978: 45). Συνεπώς, διάφορες ομάδες μπορεί κατά καιρούς να θέλουν να αυξήσουν τη συμμετοχή ατόμων σε αυτές, σαν μέσο βελτίωσης της θέσης της ομάδας μέσω του

αυξημένου αριθμού μελών της. Ανοίγονται έτσι οι δρόμοι για κοινωνική κινητικότητα και την απόκτηση κύρους (Κασιμάτη 2004). Στη συνέχεια, όμως, μπορούν να περιορίσουν τη συμμετοχή για να προστατεύσουν την αξία της θέσης που κατέχει η ομάδα. Επίσης, μείζονος σημασίας είναι το ζήτημα των προϋποθέσεων αποδοχής νέων μελών ή και ομάδων στις σχέσεις αυτές. Δηλαδή, κάτω από ποιες συνθήκες «ανοίγουν» αυτές οι κοινωνικές σχέσεις. Όπως παρατήρησε ο Weber, «... *διάφορες προϋποθέσεις συμμετοχής μπορούν να τεθούν, όπως μια περίοδος αναστολής [...] ή η κατοχή ενός τυπικού προσόντος που μπορεί να γίνει κάτω από συγκεκριμένους όρους*» (Weber 1978: 45).

Για τον du Bois (1920/1999), η «κοινωνική κλειστότητα» (social closure) έχει σαν αφετηρία την ταξική και ομαδική κατοχύρωση προνομίων και αφορά τη διαδικασία διανομής προνομίων και εξασφάλιση της συνέχειας αυτών. Όμως, συγκριτικά με τον Weber, φαίνεται ότι ο ίδιος παρουσιάζει ίσως με μεγαλύτερη ευελιξία τον όρο «κοινωνική κλειστότητα» Έτσι, αναπτύσσει την κοινωνιολογική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού (theory of exclusiveness) που εμφανίζεται ως «ένα φαινόμενο μη στατικό, διαπραγματεύσιμο, αποτέλεσμα μη ορθολογικών αξιών και σχέσεων και απόλυτα αρνητικό, εφόσον σπρώχνει στη διαμόρφωση κοινωνικών στρωμάτων και κοινωνικών ταυτοτήτων υποτέλειας» (Αναφέρεται στον Ψημμένο 2013: 35). Στη μελέτη του du Bois (1920/1999) το ερευνητικό ενδιαφέρον έγκειται στο πώς και γιατί η περιχαράκωση κάποιας ομάδας πληθυσμού αποτελεί, αφενός, σημαντική νησίδα ανέλιξης και προόδου των κυρίαρχων ομάδων σε μια καπιταλιστική κοινωνία⁸⁰. Αφετέρου, συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση

⁸⁰ Για τον du Bois όπως και για τους Rex & Moore 1979, Ψημμένος 1995, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008, ο αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση είναι συνυφασμένα με την περιχαράκωση προνομίων και ελευθεριών σε συγκεκριμένες ομάδες και στρώματα τάξεων. Συγκεκριμένα, οι άνθρωποι περιθωριοποιούνται διότι εντάσσονται στα κυρίαρχα οικονομικά και πολιτισμικά πλαίσια της κοινωνίας. Αντιθέτως, για τον O Lewis (1959) η πολιτισμική περιθωριοποίηση είναι αποτέλεσμα πολιτισμικών ή παραβατικών συνθηκών που δεν επιτρέπουν την ένταξη. Για τους P. Townsend et al

ιεραρχιών και στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων επαγγελματών. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη δημιουργία και οργάνωση φυλετικών και έμφυλων αγορών εργασίας και υπηρετικών επαγγελματών. Σημαντικά εργαλεία διακρίσεων και κοινωνικών αποκλεισμών εμφανίζονται η θρησκεία, η πολιτική, οι φόβοι και οι ανασφάλειες περί ρευστοποίησης των δικαιωμάτων των γηγενών (Ψημμένος 2008: 229).

Πέρα όμως από τις κλειστές σχέσεις, η παρουσίαση του καταμερισμού της εργασίας και ο διαχωρισμός που γίνεται ανάμεσα στον τεχνικό και κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας που κάνει ο Weber έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της έννοιας της σταδιοδρομίας⁸¹. Ο πρώτος αφορά τον τρόπο με τον οποίο το σύνολο των εργασιών σε μια επιχείρηση κατανέμεται σε διαφορετικούς εργαζομένους. Τα αποτελέσματα των ξεχωριστών αυτών εργασιών ενώνονται και αποτελούν το τελικό προϊόν. Αυτή η διαφοροποίηση και εξειδίκευση των δραστηριοτήτων αποτελεί τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας στα πλαίσια του καπιταλισμού⁸². Ο δεύτερος τύπος καταμερισμού της εργασίας, ο κοινωνικός, είναι πολύ σημαντικός, ιδιαίτερα από κοινωνιολογική σκοπιά, και αφορά δύο περιπτώσεις. Η πρώτη είναι η παραγωγή συγκεκριμένων αγαθών από συγκεκριμένες οικονομικές μονάδες⁸³ (*economic units*). Δηλαδή, το «μοίρασμα» του συνόλου των αγαθών και υπηρεσιών σε διάφορες επιχειρήσεις. Άμεσα συνδεδεμένη με αυτό είναι η δεύτερη περίπτωση κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Αυτή έχει

(1972) και τον B. Jordan (1996) το πρόβλημα εντοπίζεται στην έλλειψη οικονομικής ένταξης: οικονομική περιθωριοποίηση λόγω της μη ένταξης στα πλαίσια της αγοράς (Townsend et al 1972) και η περιθωριοποίηση των πολιτών λόγω της εξάρτησης από την κρατική πρόνοια (Jordan 1996).

⁸¹ Ο Weber αναγνώρισε και έναν τρίτο τύπο καταμερισμού της εργασίας, τον *οικονομικό*. Αυτός αφορά τη φύση της οικονομικής σκοπιμότητας που οδήγησε στους δύο προηγούμενους τύπους καταμερισμού.

⁸² Το εργοστάσιο παραγωγής πινεζών του Adam Smith (1776/1986), είναι ένα πολύ γνωστό παράδειγμα του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας. Σύμφωνα με αυτό, ένας εργάτης ήταν αρχικά υπεύθυνος για 18 διαφορετικές εργασίες, που απαιτούσε η παραγωγή μιας πινέζας. Με τον αυξανόμενο καταμερισμό εργασίας 18 άνθρωποι καλούνται να εκτελέσουν μια απομονωμένη εργασία έκαστος, με αποτέλεσμα την παραγωγή πολύ μεγαλύτερου αριθμού πινεζών.

⁸³ Με τον όρο οικονομικές μονάδες, ο Weber δεν εννοεί αποκλειστικά τις επιχειρήσεις. Εννοεί οποιοσδήποτε επισήμως καθορισμένες ομάδες αμοιβαίως εξαρτωμένων ατόμων που συμμετέχουν σε μια οικονομική δραστηριότητα. Αυτές οι ομάδες μπορεί να αποτελούν ένα εργοστάσιο ή ένα εργαστήριο.

να κάνει με το βαθμό στον οποίο τα υλικά μέσα παραγωγής και το κέρδος της επιχείρησης οικειοποιούνται από τους συμμετέχοντες στην εργασία (Weber 1978). Πιο συγκεκριμένα, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αφορά κυρίως τη διαφοροποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων κατά κοινωνικές ομάδες. Πώς, δηλαδή, κατανέμονται οι διάφοροι οικονομικοί ρόλοι στην κοινωνία.

Στα πλαίσια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ο Weber κάνει λόγο και για τον εθνικό διαχωρισμό (*ethnic segregation*). Πρόκειται για τον νομικό και ουσιαστικό διαχωρισμό κάποιων εθνικών ομάδων από την κυρίαρχη εθνική ομάδα στη συγκεκριμένη κοινωνία (Weber 1978). Ωστόσο το γεγονός ότι οι ομάδες αυτές είναι οικονομικά απαραίτητες για την κοινωνία τις κάνει «ανεκτές» από αυτή. Και ενώ ο Weber αναφερόταν κυρίως στο παράδειγμα των Εβραίων, η παρατήρησή του αυτή έχει τεράστια σημασία για την ανάλυση της μετανάστευσης. Αυτό γιατί οι μετανάστες εργαζόμενοι στα χαμηλού κύρους επαγγέλματα αποτελούν μια αρκετά ιδιόμορφη πληθυσμιακή ομάδα. Μια ομάδα εργαζομένων των οποίων η κοινωνική θέση, αφενός, δεν αποτελεί προϊόν αναγνώρισης της προσφοράς τους στην οικονομία της χώρας μέσω της οικονομικής τους δραστηριότητας, αφετέρου, η ίδια η οικονομική τους δραστηριότητα γίνεται πηγή ανάπτυξης δυσχερών κοινωνικών σχέσεων. Επιπλέον, η ιδιαιτερότητα της ομάδας αυτής πηγάζει από το γεγονός ότι είναι μεν πλήρως ενταγμένη στην οικονομική δραστηριότητα της χώρας υποδοχής, αλλά ταυτόχρονα στο περιθώριο της κοινωνίας, με όποιες συνέπειες συνεπάγεται αυτό για τις αντιλήψεις και τις προοπτικές της ζωής των ανθρώπων που την απαρτίζουν.

Με το ζήτημα της σύνδεσης του κύρους και της «ταξικής θέσης» που καταλαμβάνουν οι άνθρωποι με τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τις δράσεις τους ασχολήθηκε ο Frank Parkin (1979), ο οποίος επανέφερε στο προσκήνιο την έννοια

της «κοινωνικής κλειστότητας» του Weber. Έτσι, ο Parkin προσδιόρισε δύο κύριες στρατηγικές. Πρώτον, ο «αποκλεισμός» (*exclusion*) λειτουργεί προς τα κάτω και αφορά την προστασία των προνομίων από κυρίαρχες ομάδες. Δεύτερον, ο «σφετερισμός» (*usurpation*) λειτουργεί προς τα πάνω και αντιπροσωπεύει την προσπάθεια των εξαρτώμενων ομάδων να διεκδικήσουν περισσότερα προνόμια για τους εαυτούς τους (Marsh et al 1996)⁸⁴. Από τη μια, ο αποκλεισμός προσπαθεί συνήθως να υπερασπίσει τα προνόμια που σχετίζονται με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας ή επαγγελματικών ειδικεύσεων (π.χ., επαγγελματικός αποκλεισμός). Ο Parkin ορίζει την κυρίαρχη τάξη ως εκείνη της οποίας οι πόροι (έσοδα ή τα ημερομίσθια), προέρχονται κυρίως από την άσκηση του αποκλεισμού. Αντίθετα, ο σφετερισμός χαρακτηρίζεται από μορφές δράσεων αλληλεγγύης, όπως η συνδικαλιστική οργάνωση, και είναι το καθοριστικό χαρακτηριστικό της εξαρτώμενης εργατικής τάξης. Έτσι, οι έννοιες της κλειστότητας και του αποκλεισμού έχουν χρησιμοποιηθεί συνήθως και στις φυλετικές και εθνοτικές μελέτες. Διαφορετικές εθνικές ομάδες υποτίθεται ότι πρέπει να παλεύουν για το μονοπώλιο των προνομίων με τρόπους που τέμνουν τους ταξικούς διαχωρισμούς⁸⁵.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Weber διακρίνει διαφορετικούς τύπους ομάδων μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, χρησιμοποιώντας την έννοια του κύρους. Οι βεμπεριανοί υποστηρίζουν ότι οι εθνοτικές ομάδες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αρνητικά προνομιούχες ομάδες κύρους. Οι διαδικασίες «κοινωνικής κλειστότητας»,

⁸⁴ Ωστόσο, η θεώρηση του Parkin έχει δεχτεί κριτικές καθώς φαίνεται να έχει αγνοήσει τη σύνδεση μεταξύ των δομών εκμετάλλευσης ή αποκλεισμού και της φύσης της αντίδρασης σε αυτό, η οποία μπορεί να ποικίλει από συντηρητική και αποσπασματική σε ρεφορμιστική έως επαναστατική. Έτσι, ο Murphy, ισχυρίζεται ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επικεντρωθεί κανείς στην εξέταση του ιστού (*divergent web*) των δομικών σχέσεων αποκλεισμού με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες οι διάφορες συνιστώσες των σφετεριστικών κινήσεων ούτως ώστε να μπορεί να κατανοήσει τόσο τη βάση στην οποία στηρίζεται ο σφετερισμός όσο και ποιοι είναι οι περιορισμοί του (Murphy 1986: 257-258).

⁸⁵ Καθορίζοντας τις τάξεις βάσει της δράσης τους (τρόπος κλειστότητας) και όχι από την τοποθέτησή τους σε μια δομή θέσεων, ο Parkin ισχυρίζεται ότι απέφυγε το επαναλαμβανόμενο πρόβλημα του πώς να συνδέσει τις ταξικές θέσεις με τη συμπεριφορά τους. Κατά την άποψή του, η «ταξική δομή» προέρχεται από συλλογικές μορφές δράσης, και όχι το ανάποδο, και δεν υπάρχει καμία δομή θέσεων ανεξάρτητη από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι πράττουν.

που συνεπάγονται τον αποκλεισμό και την οριοθέτηση (*exclusion and demarcation*), χρησιμοποιούνται για να χαράξουν τα κοινωνικά όρια μεταξύ των ομάδων και να διατηρηθεί η ιεράρχηση στην κοινωνία (Parkin 1979). Συνεπώς, οι ομάδες που ταυτοποιούνται με τα επαγγέλματα χαμηλού κύρους «σπρώχνονται» σε αυτά λόγω αδυναμίας πρόσβασης στις ανώτερες οικονομικές δραστηριότητες τις οποίες μονοπωλούν οι κυρίαρχες τάξεις. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οι άνθρωποι είναι προσανατολισμένοι προς συγκεκριμένα επαγγέλματα ήδη προτού εισαχθούν σε αυτά λόγω χαμηλών προσδοκιών που έχουν διαμορφωθεί από πριν. Η σταδιοδρομία όμως των εργαζομένων, όπως θα φανεί στη συνέχεια, παγιώνεται με την παραμονή μέσα στο επάγγελμα όπου διαμορφώνονται ιεραρχίες καταλληλότητας (Du Bois & Eaton 1995).

1.4.4. Μετανάστευση, υπηρετική εργασία και σταδιοδρομία

Με γνώμονα τις παραπάνω παρατηρήσεις, από τις μελέτες που αφορούν εθνοτικές και μεταναστευτικές ομάδες και ακολουθούν μια νεοβεμπεριανή προσέγγιση προκύπτουν σημαντικά ευρήματα σχετικά με τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας.

Χρησιμοποιώντας ένα βεμπεριανό πλαίσιο, ο Rex ανέλυσε τις «φυλετικές σχέσεις» πέραν του οικονομικού ντετερμινισμού, ενσωματώνοντας ένα «μεθοδολογικό ατομικισμό», που επιτρέπει στους δρώντες να έχουν «ενδιαφέροντα» για τον τρόπο που είναι οργανωμένος ο κόσμος. Αυτό το «ενδιαφέρον» γίνεται προφανές, ανάλογα με το επίπεδο υλικού περιορισμού⁸⁶. Δηλαδή, η πορεία των

⁸⁶ Έτσι, η μη ελεύθερη εργασία των μαύρων εργαζομένων θα μπορούσε να κατανοηθεί, υποστήριζε ο Rex, μόνο από την άποψη μιας βεμπεριανής προσέγγισης, που θα επέτρεπε να κατανοηθούν οι τάξεις ως αποτέλεσμα διαφοροποιημένου ελέγχου, πρόσβασης σε αγαθά (Rex 1988: 70).

ανθρώπων συνδέεται με τις αντιλήψεις τους, αντιλήψεις που κατασκευάζονται τόσο από τις καθημερινές αλληλεπιδράσεις όσο και από τις ιστορικές συνθήκες.

Η σχέση μεταξύ των πιστεύω για το κύρος και τις στάσεις απέναντι στους μαύρους και τους μετανάστες εργαζομένους είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της έννοιας της σταδιοδρομίας. Ο εργαζόμενος στην πόλη, στην προσπάθεια να ενισχύσει το κύρος του ακόμη και αν το επάγγελμα του είναι χαμηλού γοήτρου, προσπαθεί να διαφοροποιηθεί από τους μαύρους της αποικιοκρατίας προβάλλοντας ο ίδιος τα αρνητικά στερεότυπα που δείχνουν το χαμηλότερο κύρος της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας. Συνεπώς, ο εργαζόμενος στην πόλη διασπά το στερεότυπο που χαρακτηρίζει το επάγγελμα του από εκείνο που συνδέεται με το χρώμα και την αποικιοκρατία (το φυλετικό). Φαίνεται, λοιπόν, ότι η αξιολόγηση, η κατανόηση του κύρους του εργαζομένου έχει διττό χαρακτήρα. Από τη μια πλευρά έχει σχέση με τη σχετική αυτοεκτίμηση ανάλογα με τον επαγγελματικό ρόλο. Από την άλλη, συνδέεται με τις υπάρχουσες πραγματικές ιστορικές κοινωνικοοικονομικές δομές (Rex 1973:86-87). Ακόμα, η συγκεκριμένη μελέτη αναδεικνύει πόσο σημαντικές είναι οι αντιλήψεις που οι ίδιοι οι εργαζόμενοι σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα διαμορφώνουν σχετικά με τη θέση τους στην κοινωνική στρωμάτωση και την εξέλιξή τους μέσα σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα και, κατ' επέκταση, για την κοινωνική κινητικότητα τους.

Οι Rex & Tomlinson (1979) υποστήριξαν ότι οι μειονότητες των μαύρων διαμορφώνουν μια ξεχωριστή κατηγορία, μια τάξη χαμηλότερη από την εργατική λόγω της μειονεκτικής τους θέσης στην αγορά εργασίας, την εκπαίδευση και τη στέγαση («*underclass*»)⁸⁷. Πιο πολύ, υποστήριξαν ότι τα μέλη των εργαζομένων που

⁸⁷ Ακολουθώντας την μελέτη του Frazier (1939) για τις οικογένειες των μαύρων στις Ηνωμένες Πολιτείες, μια σειρά από μελετητές όπως ο Whyte (1943) και ο Gans (1962/1995), επικεντρώθηκαν στην ανάδειξη της συμβολής της υψηλής συγκέντρωσης του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού σε

ανήκουν στις εθνοτικές μειονότητες, στην απασχόλησή τους ήταν αντικείμενο της «δουαδικής αγοράς εργασίας», όπου οι μαύροι και οι λευκοί εργαζόμενοι ήταν διαχωρισμένοι σε θέσεις εργασίας με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Από τη μία οι λευκοί στην πρωτογενή αγορά εργασίας με καλά αμειβόμενη εργασία, καλές συνθήκες εργασίας και προοπτικές προαγωγής. Από την άλλη οι μαύροι εργαζόμενοι που βρίσκονταν στη δευτερογενή με κύρια χαρακτηριστικά το μειωμένο ωράριο, τη χαμηλά αμειβόμενη και υπό κακές συνθήκες εργασία. Έτσι η θέση τους στον καταμερισμό εργασίας καθορίζει τη θέση τους στην κοινωνική στρωμάτωση και κατά συνέπεια έχει προεκτάσεις στη ζωή τους και εκτός του εργασιακού περιβάλλοντος (συνθήκες στέγασης, καταναλωτικά πρότυπα, πρωτογενείς και δευτερογενείς σχέσεις αλληλεγγύης).

Για τον Ψημμένο (1995) το πού μένουν οι μετανάστες εργαζόμενοι σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους, όπως η πορνεία ή η οικοδομή, παίζει καθοριστικό ρόλο για το κύρος και την αντίληψη που διαμορφώνουν για τον ίδιο τον εαυτό τους⁸⁸. Αυτό διότι η έλλειψη του ιδιωτικού χώρου συνεπάγεται και ανικανότητα αντίστασης. Έτσι ο μετανάστης εργαζόμενος γίνεται υποκείμενο υποτέλειας. Ταυτόχρονα, η εργασία εμφανίζεται ως το πλέον σημαντικό στοιχείο περιφραξής των μεταναστών εργαζομένων από την ιδιοποίηση πολιτικών και κοινωνικών αγαθών της κοινωνίας (Ψημμένος 1995: 105). Η υπηρετική διάσταση της εργασίας, λοιπόν, έχει ως συνέπεια τη δημιουργία μιας κοινωνικής εικόνας του μετανάστη ως ενός ατόμου «προς

άθλιες συνθήκες στέγασης και σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα για την ανάπτυξη μιας κουλτούρας άτυπης κοινωνικής οργάνωσης (βλέπε Psimmenos 2007).

⁸⁸ Όταν όμως ο χώρος διαμονής ταυτίζεται με το χώρο εργασίας, οι προεκτάσεις για την πορεία εξέλιξης των εργαζομένων διαμορφώνει μια εργασιακή υποκουλτούρα που συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας και κατ' επέκταση παραμονής μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Βλέπε το παράδειγμα της εσωτερικής οικιακής εργασίας (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008) και των ναυτεργατών (Brown 1988).

εκμετάλλευση»⁸⁹. Παραδείγματος χάριν, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός Αλβανού εργάτη, «το αφεντικό [...] με πληρώνει όποτε θέλει. Λέει ότι με έχει σαν παιδί του και καμιά φορά μου δίνει και τρώω μετά τη δουλειά, άλλες φορές με απειλεί ότι θα φωνάζει την αστυνομία...» (Ψημμένος 1995: 209). Σε σχέση με την πορεία στην εργασία, με την πάροδο του χρόνου, οι μετανάστες δουλεύουν πιο συστηματικά στην ίδια εργασία και εντοπίζονται «τα πρώτα σημάδια ελαστικής κατανομής της εργασίας, όπου ορισμένοι ``ειδικεύονται`` σε εργασίες γύρω από την οικοδομή, τις μεταφορές και τους καθαρισμούς κτιρίων» (Ψημμένος 1995: 210). Πρόκειται, δηλαδή, για μια σταδιακή πορεία απομάκρυνσης των μεταναστών εργαζομένων από το επαγγελματικό και εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο. Έτσι, μέσα από την ενασχόληση με επαγγέλματα χαμηλού κύρους, οι μετανάστες αποκτούν νέες «ειδικεύσεις» που δεν είχαν καμία σχέση με το εργασιακό τους παρελθόν. Πρόκειται γι' αυτό που οι κοινωνιολόγοι της εργασίας αναγνωρίζουν ως υποκειμενικές διαστάσεις της ειδίκευσης οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα την ύπαρξη μιας αναντιστοιχίας ανάμεσα στην ειδίκευση του επαγγέλματος (*job skill*) και την προσωπική ειδίκευση του εργαζομένου (*own skill*). Μια τέτοια απόσταση έχει άμεση επίπτωση στις αντιλήψεις των εργαζομένων για το κύρος τους και την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα (Penn et al. 1994).

Όσον αφορά το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν οι μετανάστες εργαζόμενοι στις χαμηλού κύρους υπηρεσίες, η περίπτωση των μεταναστών που απασχολούνται στην οικιακή εργασία και η σχέση τους με την κοινωνία υποδοχής εμπίπτει στην περίπτωση των κλειστών σχέσεων που όρισαν τόσο ο Weber όσο και ο Du Bois που περιγράφηκαν παραπάνω.

Όπως αναφέρει ο Myrdal στη μελέτη του *An American Dilemma* (1972), «ο άνθρωπος που γεννήθηκε μαύρος ή λευκός δεν επιτρέπεται να περάσει από το ένα

⁸⁹ Επιπλέον παρατηρείται μια παρέμβαση των εργοδοτών εκτός του χώρου εργασίας και σε έναν καθαρά ηθικό χώρο της οικιακής εργάτριας έχει ως αποτέλεσμα την ταύτιση της τελευταίας με την εικόνα που έχει για εκείνη ο εργοδότης.

status στο άλλο [...] το σύστημα της κάστας στην Αμερική είναι κλειστό και περιοριστικό» (Myrdal 1972: 668). Για τον Myrdal, η φυλετική κάστα έχει καθοριστικό ρόλο τόσο ως προς την *εξασφάλιση της εργατικής δύναμης* στο σύστημα εργασίας όσο και για τη *διαμόρφωση σχέσεων, αντιλήψεων και δράσεων που οδηγούν στην αναπαραγωγή αυτού του εργατικού δυναμικού* (Ψημμένος 2013). Στην πρώτη περίπτωση, αυτό επιτυγχάνεται τόσο μέσα από επίσημες θεσμικές μορφές κοινωνικού διαχωρισμού (π.χ. διαφορετικοί νόμοι για Αφροαμερικάνους και λευκούς) όσο και από τις άτυπες μορφές διαχωρισμού (π.χ. διάφοροι φορείς, όπως τα εκπαιδευτικά συμβούλια, έσπρωχναν τα παιδιά των Αφροαμερικάνων σε διαφορετικά σχολεία από εκείνα των λευκών, κοινωνικό στίγμα).

Σε ό,τι αφορά την κατανόηση του γιατί οι οικιακές εργάτριες παραμένουν εγκλωβισμένες σε ένα επάγγελμα που συνοδεύεται από μεγάλο κοινωνικό στίγμα και το οποίο δεν τους προσφέρει ευκαιρίες για επαγγελματική κινητικότητα (αναπαραγωγή του συγκεκριμένου εργατικού δυναμικού), οι αξίες κινητικότητας φαίνεται πως παίζουν καθοριστικό ρόλο. Από τη συγκεκριμένη μελέτη προκύπτει ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, στο αμερικανικό σύστημα των καστών παρατηρείται ένα φαινόμενο που ονομάζεται «πέραςμα» (passing)⁹⁰. Όμως η συγκεκριμένη μορφή επαγγελματικής κινητικότητας είναι περιορισμένη στον «κόσμο» της φυλής. Οι μαύρες πράγματι δεν έχουν σχεδόν καμία ευκαιρία να απασχοληθούν ως στενογράφοι ή γραμματείς, πωλήτριες, τηλεφωνήτριες έξω από επιχειρήσεις που διοικούν μαύροι για τους μαύρους. Πέραν όμως από την αδυναμία να πραγματοποιήσουν *κάθετη κινητικότητα* (vertical mobility), που είναι δεδομένη, για τον Myrdal η μεγάλη απάντηση στο γιατί οι μαύροι δε μετακινούνται σε θέσεις εργασίας στις οποίες

⁹⁰ Για πρακτικούς σκοπούς «πέραςμα» σημαίνει ότι ο νέγρος γίνεται λευκός, κινείται από χαμηλή σε μια υψηλή κάστα. Στην αμερικάνικη κάστα αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την εξαπάτηση του λευκού με τον οποίο ο «περαστής» (passer) έρχεται σε επαφή. Το «πέραςμα» απαιτεί ανωνυμία και γι' αυτόν το λόγο είναι εφικτό κυρίως στις μεγάλες πόλεις.

απασχολούνται οι λευκοί πιο συχνά απ' ό,τι πραγματικά ίσως να μπορούσαν να το κάνουν, έχει τις ρίζες της σε μια άλλη μορφή στρωμάτωσης. Πρόκειται για την *οριζόντια κινητικότητα* (horizontal mobility) η οποία φαίνεται πως έχει μεγάλη σημασία ανάμεσα και μεταξύ των ομάδων (ανάμεσα στους μαύρους και τους λευκούς). Έτσι αναδεικνύεται η μεγάλη σημασία της έννοιας της σταδιοδρομίας για τη διατήρηση του υπαρκτού συστήματος κοινωνικής στρωμάτωσης. Η οριζόντια κινητικότητα φαίνεται ότι λειτουργεί ως «βαλβίδα ασφαλείας» που οι μαύροι «προτιμούν» ούτως ώστε να είναι σε θέση να διατηρήσουν τη φυλετική τους ταυτότητα πιο μακριά από το κοινωνικό στίγμα και να προστατεύονται από την κοινωνική κατωτερότητα, τα επαγγελματικά μονοπώλια και την απομόνωση που θα τους προσέφερε η συναναστροφή με τη μεσαία τάξη των λευκών. Επιπλέον, οι Αφροαμερικάνοι, εσωτερικεύοντας το κοινωνικό στίγμα της φυλής, του χρώματος και του φύλου, ανέπτυξαν δικές τους αξίες και στρατηγικές επιβίωσης. Η έμφαση στην οικογένεια και η χαμηλή αυτοεκτίμηση τους οδηγούσαν στη διαμόρφωση διαφορετικών από των λευκών κριτηρίων και αξιών κινητικότητας, οι οποίες τους έσπρωχναν στο να βλέπουν την πορεία τους συνυφασμένη περισσότερο με την προσφορά τους στην οικογένεια και την κοινότητα και λιγότερο με την αλλαγή του επαγγέλματος (Ψημμένος 2013: 42). Έτσι, οι ευκαιρίες τους για κινητικότητα και η εξέλιξή τους μέσα σε μια ιεραρχία του επαγγέλματος επηρεάζονται άμεσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία. Επιπλέον, η παραπάνω διαδικασία εξηγεί πώς και γιατί διαφορετικές φυλές σπρώχνονται σε συγκεκριμένα επαγγέλματα και γιατί οι χαμηλού κύρους εργασίες αναπαράγονται (Ψημμένος 2008).

Επιπλέον, από τη μελέτη των DuBois & Eaton, *The Philadelphia Negro* (1995) προκύπτει ότι οι εργαζόμενοι στα χαμηλού κύρους επαγγέλματα δεν είναι

εκτεθειμένοι μονάχα σε κοινωνικές ή οικονομικές ανισότητες⁹¹. Επιπλέον ο χώρος εργασίας αποτελεί το «κατάλληλο» μέρος για τη διαμόρφωση τρόπων ζωής μέσα στην υποτέλεια. Έτσι, η πορεία μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας έχει σύνθετες επιπτώσεις στη ζωή των εργαζομένων με αντίκτυπο σε πολλές πτυχές της ζωής τους. Στα πλαίσια της κοινωνικοποίησης μέσα στην οικιακή εργασία οι μαύρες οικιακές εργάτριες μάθαιναν τη θέση τους έτσι όπως οριζόταν στο χώρο της εργασίας τους. Ως αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής, οι ίδιες οι υπηρέτριες κατανοούσαν πως τα καθήκοντα τους ήταν άμεσα συνδεδεμένα με πολιτισμικά και ηθικά χαρακτηριστικά (Psimmenos 2007).

⁹¹ Ο Du Bois σημείωσε ότι οι υπάρχουσες φυλετικές διακρίσεις εξανάγκασαν ένα μεγάλο αριθμό νέγων να παραμείνουν στην οικιακή εργασία διότι δεν είχαν καμία άλλη δυνατότητα για εργασία σε άλλα επαγγέλματα, ή επειδή περίμεναν κάτι καλύτερο να έρθει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Με γνώμονα τις κύριες κοινωνιολογικές θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας της σταδιοδρομίας οι οποίες αναλύθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, το παρόν κεφάλαιο έχει ως στόχο την ανάδειξη της έννοιας της σταδιοδρομίας όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα στην οικιακή εργασία⁹².

Όπως προαναφέρθηκε στη βιβλιογραφία, το επάγγελμα εμφανίζεται ως ένας από τους κύριους «υπεύθυνους» για το πώς ταξινομούνται οι άνθρωποι μέσα στην κοινωνία και το πώς οι ίδιοι προσλαμβάνουν το ρόλο τους μέσα σε αυτή και τη στάση τους απέναντι στο επάγγελμα (Burawoy 1984, Watson 2005). Στην περίπτωση των οικιακών εργατριών φαίνεται ότι οι επιπτώσεις της εργασίας πάνω στις εργάτριες είναι πολλαπλές και σημαντικές για την πορεία της ζωής τους (Du Bois & Eaton 1899/1995, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008). Σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο των επιπτώσεων της οικιακής εργασίας πάνω στις μετανάστριες εργάτριες τοποθετείται και η έννοια της σταδιοδρομίας η οποία αποτελεί μια έννοια εξέλιξης που διαμορφώνει πεποιθήσεις ότι μέσα από το επάγγελμά της η εργαζόμενη έχει κάποιο μέλλον.

Στην προσπάθεια οργάνωσης και κατηγοριοποίησης της πλούσιας ερευνητικής εμπειρίας που αφορά την οικιακή εργασία, βλέπει κανείς ότι η διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας προσεγγίζεται ως μια διαδικασία για την ανάλυση της οποίας σταθερή παράμετρος είναι η ταξική σύνθεση και ο ταξικός διαχωρισμός των ανθρώπων σε μια κοινωνία. Επιπλέον, φαίνεται πως οι πορείες και

⁹² Εάν και μια κατ' εξοχήν χαμηλού κύρους εργασία, στην ιστορία της απασχόλησης των γυναικών, αποτέλεσε σχεδόν πάντοτε ένας σημαντικός τομέας απασχόλησης. Το 18ο και το 19ο αιώνα η έμμισθη οικιακή εργασία αποτελούσε την κατ' εξοχήν εργασία των γυναικών της αγροτικής και της εργατικής τάξης και των φτωχών γυναικών γενικότερα. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε τις μελέτες των Hecht (1956), Richards (1974), Davidoff (1976), Seccombe (1993), Σαλίμπα (2004).

οι νοηματοδοτήσεις της εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα διαφοροποιούνται ανάλογα με τη σχέση με την οικογένεια (Addams 1896, Du Bois & Eaton 1899 / 1995), τις έμφυλες (Morokvasic 1980, 1984, Phizacklea 1983, Anderson and Phizacklea 1997, Anderson 2000, Galloti 2009) και τις φυλετικές και εθνοτικές διακρίσεις (Du Bois & Eaton 1899/1995, Cock 1980).

2.1. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ – ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ

Από τη βιβλιογραφία ανακαλύπτουμε ότι το εργατικό δυναμικό που ιστορικά προσφέρει υπηρετική εργασία, είτε ως αποτέλεσμα μιας καταναγκαστικής είτε μη καταναγκαστικής διαδικασίας, έχει συγκεκριμένη *ταυτότητα κοινωνικής και φυλετικής/εθνοτικής προέλευσης* (Ψημμένος 2013). Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της δουλείας στην Αμερική, ένα κατ' εξοχήν παράδειγμα *καταναγκαστικής εργασίας*, οι σκλάβοι δεν αποτελούσαν μόνο το εργατικό δυναμικό για τις καλλιέργειες αλλά και το οικιακό υπηρετικό προσωπικό των ιδιοκτητών τους. Η εργασία και η σταδιοδρομία τους μέσα στις προσωπικές υπηρετικές υπηρεσίες καθορίζονταν συχνά από τις ανάγκες και τον προσωπικό δεσμό με τον ιδιοκτήτη της φυτείας. Επιπλέον, αυτή η κατηγορία εργατών αποτελούσε για τους εργοδότες τους ένα στρώμα «εργατικής αριστοκρατίας» με καλύτερες συνθήκες ζωής και απασχόλησης, σχετική αυτονομία και υψηλότερο κύρος βάσει φυλετικής καταγωγής, ηλικίας, εμπειρίας και καθηκόντων (Ψημμένος 2013: 33)⁹³. Ο χρόνος και η ένταση της εργασίας στις προσωπικές υπηρετικές υπηρεσίες, καθώς και τα διάφορα «προνόμια» που τη συνόδευαν καθορίζονταν βάσει της σχέσης με τον ιδιοκτήτη και τη διαφοροποίησή

⁹³ Συγκεκριμένα, ο Ψημμένος αναφέρει ότι, επιπλέον, το οικιακό προσωπικό έπαιξε σημαντικό ρόλο στον έλεγχο της εργασίας στις μεγάλες φυτείες, ενώ στις μικρές η συμβολή του στην καλλιέργεια της γης ήταν σχεδόν ασήμαντη.

τους από το υπόλοιπο εργατικό δυναμικό. Βεβαίως, αυτό το «υψηλότερο» κύρος που οι σκλάβοι υπηρέτες απολάμβαναν δε συνεπαγόταν λιγότερη εκμετάλλευση ή κάποια ευκαιρία για κοινωνική κινητικότητα (Appiah & Bunzl 2007, Tilly 1998).

Αντιθέτως, ακόμα και μετά το τέλος της δουλείας, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως το μαύρο χρώμα ή το φύλο, συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται ως γενικές κατηγορίες αποκλεισμού από οποιαδήποτε άλλη εργασία εκτός εκείνων που θεωρούνταν χαμηλού κύρους. Συγκεκριμένα, για τον du Bois, οι κατηγορίες αυτές προκύπτουν μέσα από μια σειρά ανταγωνισμών και ταξικών συγκρούσεων τόσο ανάμεσα σε φυλετικές κατηγορίες (Αφροαμερικάνοι) όσο και μεταξύ αυτών και των μεταναστών/μεταναστριών για θέσεις εργασίας. Με τον τρόπο αυτό, διαμορφώνεται η ενδοεπαγγελματική στρωμάτωση και ταυτόχρονα το σύστημα εργασίας τροφοδοτείται συνεχώς με εργατικό δυναμικό (du Bois & Eaton 1899/1995, Myrdal 1972, Ψημμένος 2013).

Στην περίπτωση της Ευρώπης, τον 18ο και τον 19ο αιώνα η έμμισθη οικιακή εργασία αποτελούσε κύρια εργασία των γυναικών της αγροτικής και της εργατικής τάξης⁹⁴ και αντιμετωπιζόταν ως ένα φαινόμενο του κύκλου ζωής της γυναίκας που προσέλκυε ένα μεγάλο αριθμό ανύπαντρων γυναικών αλλά και χήρων⁹⁵. Κυρίως για το γυναικείο φύλο της αγροτικής και της εργατικής τάξης, το οποίο αδυνατούσε να ανταγωνιστεί με τους άνδρες με ίσους όρους τόσο για πρακτικούς (φροντίδα του νοικοκυριού) όσο και για νομικούς και πολιτισμικούς λόγους, η διαθεσιμότητα για απασχόληση στην αγορά εργασίας ήταν περιορισμένη στις εργασίες που θεωρούνταν κατάλληλες για εκείνες: εσωτερικές υπηρέτριες, πλύστρες, μαγειρίσες, καθαρίστρες. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η ενασχόληση με την οικιακή εργασία έδωσε στις

⁹⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε τις μελέτες των Hecht 1956, Richards, 1974, Davidoff 1976, Seccombe 1993, Σαλίμπα 2004, Χαντζαρούλα 2012.

⁹⁵ Η παραμονή τους στην οικιακή εργασία θεωρείτο πολλές φορές προσωρινή. Ωστόσο, ενώ κάποιες γυναίκες αποκτούσαν μια δεκαπενταετή εμπειρία, πολύ περισσότερες έμεναν ως οικιακές εργάτριες για όλη τους τη ζωή (Lee 2005, McIntosh 2005)

γυναίκες τη δυνατότητα να επεκτείνουν τις δραστηριότητες φροντίδας που ούτως η άλλως εκτελούσαν στο σπίτι τους χωρίς αμοιβή, κάνοντας παρόμοια δουλειά για μη-συγγενείς⁹⁶. Ταυτόχρονα, όμως, επηρέασε τον *κύκλο ζωής* των φτωχών στρωμάτων της κοινωνίας για τα οποία η οικιακή εργασία συνέβαλε στην ελαστικοποίηση του νοικοκυριού του παρελθόντος. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αφορά τα ορφανά και τα παιδιά των αγροτικών οικογενειών που αδυνατούσαν να τα θρέψουν και έμπαιναν στην οικιακή εργασία ως ψυχοπαίδια. Ο θεσμός αυτός ήταν σημαντικός για την εξασφάλιση φτηνής εργασίας μέσα στα νοικοκυριά της μεσαίας τάξης και την παγίωση της υποτελούς και υπηρετικής υποκειμενικότητας.

Η σχέση απασχόλησης στην περίπτωση της ψυχοκόρης ήταν μια σχέση εξάρτησης γιατί το κορίτσι υιοθετείτο άτυπα από μια οικογένεια που θεωρητικά της παρείχε φροντίδα, αλλά η οποία, με τη σειρά της, όφειλε να συνεισφέρει στο νοικοκυριό παρέχοντας απλήρωτη ουσιαστικά εργασία για να ξεπληρώσει την «καλοσύνη» (Χαντζαρούλα 2012: 335-336). Όμως, η μακρά παραμονή των υπηρετριών στην οικιακή εργασία είχε ως συνέπεια την καθυστέρηση του γάμου, τον περιορισμό των γεννήσεων και την προσαρμογή του πληθυσμού σε νέες πηγές εισοδήματος⁹⁷ (Χαντζαρούλα 2012: 62-63).

Ένας λόγος που η φροντίδα του νοικοκυριού και των οικείων προσώπων μετατρέπεται σε μια μορφή εργασίας με αμοιβή είναι η αλλαγή στις σχέσεις παραγωγής τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές όπου η εργατική τάξη, για την επιβίωση της οικογένειας, αναγκάζεται να βρει τρόπους αύξησης του οικογενειακού εισοδήματος. Πέραν τούτου, από τη βιβλιογραφία φαίνεται πως η

⁹⁶ Ωστόσο δεν ήταν ένα επάγγελμα που θα τους έδινε αρκετά χρήματα ούτως ώστε να στηρίζουν αποκλειστικά την οικογένειά τους.

⁹⁷ Αναφερόμενη στις νεαρές κοπέλες της αγροτικής τάξης, η Χαντζαρούλα (2012) υποστηρίζει ότι η απασχόληση στην οικιακή εργασία και η παραμονή μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα βελτίωνε τις πιθανότητες για έναν καλύτερο γάμο μέσω της συγκέντρωσης μεγαλύτερης προίκας, ενώ ταυτόχρονα μείωνε τις πιθανότητες αυτές μετά τη συμπλήρωση της ηλικίας των 25.

δυνατότητα των γυναικών της εργατικής τάξης να πλένουν ρούχα, να μαγειρεύουν, να καθαρίζουν και να παρέχουν φροντίδα αυξάνεται στα τέλη του 16ου και αρχές του 17ου μέσα από φιλανθρωπικά ιδρύματα και φορείς για την ενίσχυση των φτωχών στις κοινότητες που απασχολούσαν γυναίκες για να κάνουν τέτοιες εργασίες. Παραδείγματος χάριν, ενώ υπήρχε χρηματική ενίσχυση για την πρακτική της φιλοξενίας που προσέφεραν οι «θετές μητέρες» σε ορφανά ή εγκαταλειμμένα παιδιά στα σπίτια τους, συνήθως τα παιδιά εκτελούσαν και χρέη υπηρέτη στα συγκεκριμένα οικοτροφεία (McIntosh 2005: 63-70). Προκύπτει, λοιπόν, ότι οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται στις αξίες της ιδιωτικής οικονομίας, της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και ευθύνης απέναντι στους τομείς θεραπείας και πρόληψης των προβλημάτων υγείας μέσω φιλανθρωπικών οργανώσεων.

Έτσι, η οικιακή εργασία δεν είναι απόρροια μιας ελεύθερης επιλογής του επαγγέλματος αλλά ένα είδος *καταναγκαστικής εργασίας*, επιβαλλόμενη από τις αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες για να επιτευχθεί ο έλεγχος και η εκπαίδευση του ατόμου στις σύγχρονες ανάγκες της οικονομίας (Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008: 38-39). Με άλλα λόγια, η *ηθική πρόνοια* σπρώχνει τα φτωχά στρώματα της κοινωνίας στην οικιακή εργασία ταυτίζοντας το ρόλο της γυναίκας με το σπίτι και διαμορφώνοντας την εν λόγω εργασία ως το καταλληλότερο μέρος για γυναίκες που έχουν μια «υπεύθυνη ζωή» με χριστιανικό ήθος⁹⁸.

Στη σύγχρονη κοινωνία, για την απασχόληση στην οικιακή εργασία τη θέση των σκλάβων ή των φτωχών κοριτσιών της αγροτικής ή της εργατικής τάξης φαίνεται πως παίρνουν οι μετανάστριες γυναίκες. Ανεξαρτήτως ταξικής προέλευσης, μορφωτικού επιπέδου ή επαγγελματικής σταδιοδρομίας στη χώρα καταγωγής, ερχόμενες αντιμέτωπες με τη μεταναστευτική διαδικασία, οι γυναίκες σπρώχνονται

⁹⁸ Αντιθέτως, για τις κοπέλες της μεσαίας ή της ανώτερης τάξης η συνήθης πορεία ζωής ήταν από το πατρικό σπίτι στο σπίτι του συζύγου.

στο συγκεκριμένο επάγγελμα με διάφορους τρόπους εξαναγκασμού⁹⁹ όπου και παραμένουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα και εν αντιθέσει με τα αρχικά τους μεταναστευτικά σχέδια (Phizacklea 1983, Romero 1992, Ψημμένος 1995, Campani 2000, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008, Ψημμένος 2013). Αυτό φαίνεται να επιτυγχάνεται μέσα από κάποιες κεντρικές διαδικασίες. Συγκεκριμένα πρόκειται για:

- α) την *πτώχευση* του εργατικού δυναμικού, β) την *κατανομή* του στην αγορά εργασίας και γ) τον *έλεγχο* του από κοινωνικές και ηθικές μορφές ένταξης που δημιουργούν συνήθειες, αξίες και ανάλογες προσδοκίες από τη ζωή (Ψημμένος 2013: 46).

Αυτό που ίσως έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκριτικά με προηγούμενες ιστορικές περιόδους είναι το γεγονός ότι η τοποθέτηση στο συγκεκριμένο επάγγελμα είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας η οποία δεν αφορά την κοινωνικοποίηση του πληθυσμού στην αγορά εργασίας και τις αξίες της οικιακής εργασίας από τη νεαρή ηλικία¹⁰⁰. Αντιθέτως, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις μετανάστριες που προέρχονται από τις χώρες τις πρώην σοσιαλιστικής Ευρώπης, η στρατολόγησή τους και η κοινωνικοποίηση στην οικιακή εργασία επιβάλλεται πάνω σε ένα παρελθόν πολύ διαφορετικό στη χώρα καταγωγής τους όπου το σύστημα εργασίας και οι αξίες που απορρέουν από αυτό φαίνεται να μεταβάλλεται σημαντικά. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη βίαιη καταστροφή ή συρρίκνωση της αξίας των παλαιών δεξιοτήτων, την ανάπτυξη προτύπων εργασιακής οργάνωσης που στηρίζονταν στην ανάγκη της επιβίωσης και την προσαρμοστικότητα του εργατικού δυναμικού σε ευέλικτες αγορές εργασίας αλλά και τη διάλυση των κοινωνικών δικτύων επαγγελματικής αλληλεγγύης

⁹⁹Εδώ η έννοια του καταναγκασμού μπορεί να μην εμπίπτει στις περιπτώσεις εκείνες καταναγκαστικής εργασίας όπου παρατηρείται η απώλεια ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών βασισμένη σε κάποιο νομικό πλαίσιο. Ωστόσο, πρόκειται για ένα γενικότερο εξαναγκασμό σε συγκεκριμένα καθήκοντα και μορφές προσωπικής και κοινωνικής εξάρτησης από τον εργοδότη, η οποία θέτει όρια στην πορεία εξέλιξης τόσο της εργασίας όσο και της ζωής των γυναικών αυτών. Εξάλλου, όπως αναφέρει ο Ψημμένος, «η διάκριση μεταξύ καταναγκαστικής και ελεύθερης εργασίας στην καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι ούτε σταθερή ούτε απόλυτα ξεκάθαρη και κάθε φορά θα πρέπει να εξετάζεται ή να συνηγορείται μια σειρά από παράγοντες». (Ψημμένος 2013: 13).

¹⁰⁰Για την περίπτωση της Ευρώπης, ίσως η μοναδική εθνική ομάδα που εμπίπτει σε μια τέτοια περίπτωση είναι οι γυναίκες οι οποίες προέρχονται από τις Φιλιππίνες.

(Ψημμένος 2013). Έτσι, αντιμέτωπες με τα νέα κοινωνικά και εργασιακά δεδομένα, η μετανάστευση και η απασχόληση στην οικιακή εργασία μοιάζουν να είναι η «ευκαιρία» για τη συνέχιση της ζωής τους αν και, από ό,τι φαίνεται, δεν πρόκειται για την ίδια ζωή. Αυτό διότι φαίνεται ότι η παραμονή μέσα στην οικιακή εργασία διαμορφώνει ένα κοινωνικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας που, από τη μια πλευρά, οδηγεί της μετανάστριες στην υιοθέτηση κανόνων και προτύπων του επαγγέλματος, από την άλλη, οι εργαζόμενες κοινωνικοποιούνται απομονωτικά καθώς εσωτερικεύουν την απαξίωση του εν λόγω επαγγέλματος και αποκοινωνικοποιούνται από αξίες και δράσεις συμμετοχής στην ευρύτερη οργάνωση της κοινωνίας (Φούσκας 2012, Παπαδοπούλου 2013).

Τέλος, μέσα από μια σειρά μελετών προκύπτει ότι η απασχόληση στην οικιακή εργασία στη σύγχρονη μορφή της συνεχίζει να παρουσιάζει σημαντικά στοιχεία συνέχειας με το σύστημα της δουλείας, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την αναπαραγωγή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης βασισμένης σε φυλετικά/εθνοτικά κριτήρια (Rollins 1985, Glenn 1986, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008).

2.2. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΑΚΩΝ ΕΡΓΑΤΡΙΩΝ

Εξετάζοντας κανείς την πορεία των οικιακών εργατών/εργατριών μέσα στο επάγγελμά τους, θα παρατηρήσει ότι η πορεία αυτή επηρεάζεται καθοριστικά από την ταξική προέλευση και τη σχέση με το θεσμό της οικογένειας. Μέσα σε αυτό, η οικιακή εργασία αντιμετωπιζόταν ως *φροντίδα του νοικοκυριού και των οικείων προσώπων*. Αυτή η φροντίδα μετατρέπεται σταδιακά σε *επάγγελμα*.

2.2.1. Τάξη και φροντίδα του νοικοκυριού

Στην Ευρώπη του 16ου και 17ου αιώνα όπως και στην Αμερική του 17ου και 18ου αιώνα η παραγωγή των προϊόντων και υπηρεσιών ήταν οργανωμένη γύρω από την οικογένεια ως μονάδα νοικοκυριού και συνήθως προϋπέθετε τη συμμετοχή όλων των μελών του νοικοκυριού σε αυτήν. Και επειδή η οικογενειακή μονάδα παρήγε τα περισσότερα προϊόντα που ήταν απαραίτητα για την επιβίωσή της, ιδιαίτερα στις αγροτικές κοινωνίες, η οικογένεια θεωρείτο μια ανεξάρτητη μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης και βασική μονάδα κοινωνικής παραγωγής (Bilton et al. 1981: 263). Σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες εκτελούσαν διάφορα καθήκοντα, όπως φροντίδα των πτηνών, άρμεγαν τις αγελάδες, έφτιαχναν βούτυρο και τυρί αλλά και μπίρα, ή ακόμα έφτιαχναν το μαλλί και το λινάρι σε νήμα. Πέραν όμως των παραγωγικών δραστηριοτήτων τους, οι γυναίκες επιδιόρθωναν ή έφτιαχναν τα ρούχα της οικογένειας και τα απαραίτητα σαπούνια και κεριά. Επίσης, οι γυναίκες είχαν ακόμα και το ρόλο του «οικογενειακού γιατρού», έφτιαχναν «φάρμακα» από βότανα για τη θεραπεία των μελών του νοικοκυριού, ή έβαζαν στη θέση τους τα σπασμένα κόκαλα. Επιπλέον, πολύ συχνά, οι γυναίκες έπρεπε να φροντίζουν για τη λειτουργία του νοικοκυριού ή/και του κτήματος όταν ο σύζυγός τους ήταν μακριά. Στην πόλη, οι γυναίκες εκτελούσαν αυτά τα καθήκοντα σε πολύ μικρότερη κλίμακα καθώς είχαν μόνο λίγα ζώα να μεγαλώσουν (λίγα πουλερικά και μια ή δύο αγελάδες) (Applebaum 1996: 247-248).

Με τη Βιομηχανική Επανάσταση, όμως, η οικογενειακή παραγωγή στις αγροτικές περιοχές μειώνεται και στις πόλεις πρακτικά εξαφανίζεται. Έτσι η μονάδα παραγωγής παίρνει τη μορφή της ατομικής εργασίας (ο εργάτης ως μονάδα), ενώ η οικογένεια διαμορφώνεται μόνο ως μονάδα κατανάλωσης. Τα προϊόντα παράγονται σε χώρους που δεν ταυτίζονται με το χώρο διαμονής, όπως συνεργεία και

εργοστάσια. Συνεπώς οι άνθρωποι φεύγουν από το σπίτι για να πάνε στη δουλειά και να αμείβονται ούτως ώστε να μπορέσουν να αγοράζουν τα προϊόντα που κάποτε παρήγαν.

Έτσι, η Βιομηχανική Επανάσταση οδηγεί στο διαχωρισμό του χώρου εργασίας από το νοικοκυριό, καθώς και σε μια αυξανόμενη ειδίκευση των δεξιοτήτων. Με αυτό τον τρόπο προκύπτουν κάποιες επιπλέον συνέπειες στη φύση της οικογενειακής ζωής. Αφενός, η εξέλιξη αυτή συνεπάγεται τον *αποκλεισμό των γυναικών από την κοινωνική παραγωγή* με αποτέλεσμα οι παντρεμένες γυναίκες με παιδιά να μετατρέπονται σε «νοικοκυρές» και οι άνδρες σε «βιοπαλαιστές»¹⁰¹. Συγκεκριμένα, η «καλή γυναίκα» οριζόταν από την ικανότητά της να διαχειρίσει σωστά τα χρήματα που τις έφερνε ο άντρας της και από τις υποστηρικτικές δουλειές που έκανε στο σπίτι. Σε μια κοινότητα των ανθρακωρύχων, το επιμελές καθάρισμα των ρούχων και των παπουτσιών των συζύγων και το μαγείρεμα ενός πλούσιου σε θερμίδες γεύματος ήταν κεντρικά στοιχεία που έκριναν την «καλή γυναίκα» (Beynon and Austrin 1994: 166-167). Αφετέρου, τα παιδιά δε θεωρούνται πλέον κατά κύριο λόγο περιουσιακά στοιχεία που εργάζονταν μέσα στο νοικοκυριό ή στους αγρούς μαζί με τους γονείς τους, αλλά «εξαρτώμενα μέλη που απαιτούν εκπαίδευση και φροντίδα» (Davis 1984: 403). Όμως, η πρόσβαση στη μαθητεία σε διάφορες τέχνες και επαγγέλματα (ράφτης, τσαγκάρης, σιδεράς, κ.λπ.), η οποία συνήθως προϋπέθετε μια σταδιακή ανοδική σταδιοδρομία στο συγκεκριμένο επάγγελμα, ήταν σχεδόν αδύνατη για τα παιδιά, κυρίως κορίτσια των φτωχών στρωμάτων της κοινωνίας. Σε αυτούς τους χώρους οι μαθητευόμενοι ανήκαν συνήθως στην ίδια κοινωνική τάξη με τα αφεντικά τους (Mikkelsen 1996). Αντιθέτως, οι υπηρέτες σπάνια προέρχονταν από την ίδια τάξη με τα αφεντικά τους. Έτσι, η *υπηρετική εργασία* εμφανίζεται ως μια

¹⁰¹ Μια πολύ σημαντική πτυχή που αφορά την οικογένεια αναπτύσσει η μαρξιστική θεώρηση και αντιμετωπίζει την οικογένεια ως κίνητρο για την αναπαραγωγή της εργασίας. Βλέπε Bilton et al 1981.

τυπική εργασία των ανθρώπων από τις χαμηλότερες τάξεις, συνήθως μετανάστες από αγροτικές περιοχές ή νεαρές γυναίκες της εργατικής τάξης (Davidoff & Hall 1987, Sarti 2005, Χαντζαρούλα 2012). Ένας από τους λόγους που οδήγησε σε αυτό ήταν η βιομηχανοποίηση και η ανάπτυξη στις αγροτικές περιοχές μιας μορφής καπιταλιστικής γεωργίας. Πολλά νοικοκυριά, λοιπόν, έχασαν τις παραδοσιακές οικονομικές τους λειτουργίες και μείωσαν την ανάγκη για «υπηρέτες». Ταυτόχρονα η νέα έμφαση στο σπίτι ως «βασίλειο» των γυναικών, στη νοικοκυροσύνη και στην ανατροφή των παιδιών, αύξησε τη ζήτηση για υπηρέτες και υπηρέτριες στις αστικές περιοχές.

Η αύξηση του πληθυσμού, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, οδήγησε στην «απέλαση» του πλεονάσματος του πληθυσμού που συνήθως ήταν γυναίκες. Οι γυναίκες αυτές μετανάστευσαν προς τις πόλεις όπου έβρισκαν δουλειά ως οικιακές εργάτριες. Τους περασμένους αιώνες τα παιδιά τα έστελναν οι ίδιες οι οικογένειές τους να γίνουν υπηρέτες για να μειώσουν τον αριθμό των μελών της οικογένειας που έπρεπε να ταΐζουν (Hantzaroula 2005, Andersen 2005). Για τις φτωχές ή άπορες οικογένειες αποτελούσε κοινό τόπο η πρακτική της αποστολής των παιδιών να ζουν και να εργάζονται όχι μονάχα σε ξένες οικογένειες αλλά και με τους συγγενείς που ήταν σε καλύτερη μοίρα, εάν οι τελευταίοι χρειάζονταν βοήθεια ή είχαν τη θέληση να τα κρατήσουν. Έτσι αυτά τα παιδιά συνήθως βρίσκονταν σε μια ασαφή θέση, μισά συγγενείς και μισά υπηρέτες, και πάνω από όλα υποκείμενα ενός δεσμού ευγνωμοσύνης με τον συγγενή και αφεντικό τους. Το αποτέλεσμα ήταν, τις περισσότερες φορές, ότι γίνονταν θύματα σκληρής εκμετάλλευσης, ιδιαίτερα εκείνα τα παιδιά που ήταν ορφανά (Fairchild 1984: 5, Hill 1996). Συνεπώς η οικιακή εργασία και η πορεία μέσα σε αυτήν αποτελούσε για τα παιδιά της αγροτικής

οικογένειας μια μορφή πειθαρχίας των παιδιών και προετοιμασίας των κοριτσιών να γίνουν «καλές νοικοκυρές».

Για τα κορίτσια της εργατικής τάξης η πορεία μέσα στην οικιακή εργασία ήταν μια διαδικασία μέσα από την οποία τα κορίτσια μάθαιναν τις απαραίτητες δεξιότητες που τις καθιστούσαν «καλές γυναίκες». Πέραν όμως από τις τυπικές γνώσεις οικοκυρικών, μάθαιναν και την *τέχνη της «ηθικής διαπαιδαγώγησης» ή της υποταγής* (Beynon and Austrin 1994: 161). Όμως η κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της οικιακής εργασίας¹⁰² ήταν μια διαδικασία που ξεκινούσε από πολύ νωρίς, από το οικογενειακό τους περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα, η *κοινωνικοποίηση των παιδιών* ξεκινούσε, σε ένα πρώτο επίπεδο, από τους γονείς, που μάθαιναν τα παιδιά τους όσα έπρεπε να ξέρουν για τη μελλοντική τους εργασία. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η κοινωνικοποίηση έπαιρνε τη μορφή της μαθητείας και της οικιακής εργασίας¹⁰³. Έτσι οι γονείς προσέφεραν «επαγγελματική βοήθεια» στα παιδιά τους φροντίζοντας να τα τοποθετήσουν στο σπίτι των μελλοντικών τους εργοδοτών. Από εκεί και πέρα, στο αστικό περιβάλλον τα παιδιά –μαθητευόμενοι ή υπηρέτες– εργάζονταν στο πλευρό άλλων υπηρετών (Seccombe 1993).

Όπως υπογραμμίζει ο Pooley, «... πολλές κοπέλες της εργατικής τάξης είχαν ξοδέψει μεγάλα χρονικά διαστήματα στην εκτέλεση της οικιακής εργασίας πριν ακόμα μπουν τυπικά στο επάγγελμα αυτό» (Pooley 2009: 416). Οι επιπτώσεις του ελέγχου από την παιδική ηλικία ήταν άμεσες, διότι επηρέαζαν την έννοια της σταδιοδρομίας μέσα στην οικιακή εργασία, αφού διαμόρφωνε αντιλήψεις και προσδοκίες των ιδίων

¹⁰² Η κοινωνικοποίηση είναι «η γενική διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώνονται το κύρος και οι κοινωνικοί ρόλοι. Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής το άτομο αποκτά: 1) ηθικό κύρος, 2) ειδικές γνώσεις και δεξιότητες, 3) ενιαία στάση ή αντίληψη, 4) διαφορετική εικόνα του εαυτού του που βασίζεται αλλά δεν ταυτίζεται απαραίτητως με την εικόνα του που απεικονίζεται στην αλληλεπίδραση με άλλους». (Abrams 1982: 269).

¹⁰³ Μάλιστα οι Μπάδα και Αργυρού (2013) διαπιστώνουν ότι η ηθική της κοινωνικοποίησης, της ηθικής προστασίας και της νομικής χειραγώγησης των νέων ήταν βασικά εργαλεία τροφοδότησης των αστικών νοικοκυριών το 18ου και 19ου αιώνα στην Αθήνα και Λευκάδα με υπηρετικό δυναμικό.

για την καταλληλότητά τους στην αγορά εργασίας (Du Bois & Eaton 1899/1995). Έτσι, για τις νεαρές κοπέλες της εργατικής τάξης, στην πορεία ζωής τους, απαραίτητος σταθμός ήταν το σπίτι του εργοδότη. Επιπλέον, φαίνεται ότι υπήρχε μια πατριαρχική αντιπάθεια ως προς την πλήρη προλεταριοποίηση των γυναικών και την απασχόλησή τους στα εργοστάσια σε αντίθεση με την οικιακή εργασία που θεωρείτο μια απασχόληση που προσέφερε μια διαβίωση σε αξιοπρεπή νοικοκυριά της μεσαίας τάξης (Seccombe 1993). Ένα επιπλέον κίνητρο για να «επιλέγουν» οι οικογένειες της εργατικής τάξης την οικιακή εργασία ως δουλειά των παιδιών τους ήταν η συνεισφορά στο οικογενειακό εισόδημα.

Η οικιακή εργασία, λοιπόν, εμφανίζεται ως κομμάτι του *κύκλου ζωής*¹⁰⁴ των γυναικών της εργατικής τάξης. Η εργασία αυτή όμως δεν εμφανίζεται απλώς ως μια πηγή εισοδήματος αλλά ως καθοριστικός παράγοντας *διαμόρφωσης της υποτέλειας και εσωτερίκευσής της*. Οι αξίες, οι αντιλήψεις και οι δράσεις των οικιακών εργατριών διαμορφώνονται μέσα από τη συνεχή εκμετάλλευση των γυναικών αυτών από τους γονείς, τους εργοδότες και στη συνέχεια τους συζύγους τους. Η εργασία και η οικογένεια των γυναικών της εργατικής τάξης εμφανίζονται με αυτό τον τρόπο ως τα δύο κύρια πλαίσια μέσα στα οποία οι τελευταίες δεν έχουν ούτε επιλογή και ούτε μπορούν να παίρνουν αποφάσεις για τη ζωή τους (Χαντζαρούλα 2012, Μπάδα & Αργυρού 2013).

¹⁰⁴ Συνήθως, η ηλικία στην οποία εισάγονται στην οικιακή εργασία οι κοπέλες της αγροτικής και της εργατικής τάξης είναι πολύ μικρή. Ωστόσο, ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση υπάρχουν διακυμάνσεις, με τα κορίτσια των ανειδίκευτων αγροτών ή/και εργατών να εισέρχονται στο επάγγελμα πιο νωρίς από εκείνα των οποίων ο πατέρας είχε κάποια ειδίκευση (Polley & Turnbull 1997). Επίσης, πέραν των ανύπαντρων νεαρών ή εφήβων, στην οικιακή εργασία έβρισκαν «καταφύγιο» και οι χήρες. Ακόμα, η υπηρετική εργασία αποτελούσε μια διέξοδο για τα ορφανά παιδιά τα οποία το ίδιο το ορφανοτροφείο τούς έβρισκε χώρο εργασίας.

2.2.2. Επιπτώσεις του επαγγέλματος στις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις αλληλεγγύης των οικιακών εργατριών

Η εργασία που επιτελεί κανείς έχει προεκτάσεις και στη ζωή του εργαζομένου εκτός χώρου εργασίας επηρεάζοντας άμεσα και την οικογενειακή του ζωή. Στην περίπτωση της οικιακής εργασίας το επάγγελμα φαίνεται πως όριζε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις της εργαζομένης με την οικογένειά της λόγω: α) αντικειμενικών συνθηκών εργασίας και ύπαρξη σχέσεων με τους εργοδότες και β) αντιλήψεων και προσδοκιών των εργατριών γύρω από την οικογένεια και τη ζωή της ως συνέπεια της ενασχόλησής τους με την οικιακή εργασία. Ως προς τις συνθήκες εργασίας, εξετάζοντας κανείς τη βιβλιογραφία, προκύπτει ότι τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας είχαν άμεσες επιπτώσεις στις σχέσεις αλληλεγγύης πρώτου και δεύτερου βαθμού των οικιακών εργατριών και αναμφίβολα επηρέαζαν αντικειμενικά την πορεία της ζωής τους. Οι ώρες εργασίας των υπηρετριών στο 18ο και το 19ο αιώνα ήταν κάθε άλλο παρά λίγες.

Από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι οι οικιακές εργάτριες εργάζονταν περισσότερες από δέκα ώρες την ημέρα, ενώ συχνά γίνονταν αντικείμενα υπερβολικής εκμετάλλευσης και απάνθρωπης μεταχείρισης από τους εργοδότες τους (Davidoff 1974). Ακόμα, οι εσωτερικές οικιακές εργάτριες δεν μπορούσαν να επισκεφθούν την οικογένειά τους παρά μόνο δύο φορές το χρόνο, ενώ το υπόλοιπο διάστημα δεν είχαν καμία ουσιαστική επαφή μαζί τους¹⁰⁵. Και ενώ μπορεί εκείνη την περίοδο το ωράριο εργασίας στην οικιακή εργασία να μην ήταν απαραίτητως πιο μεγάλο από εκείνο των γυναικών που εργάζονταν σε άλλα επαγγέλματα, δυστυχώς ο χρόνος μιας υπηρέτριας σπανίως της ανήκε διότι ήταν πάντοτε στη διάθεση της εργοδότης ή, στα μεγάλα νοικοκυριά, ακόμα και στη διάθεση των ανώτερων

¹⁰⁵ Η επικοινωνία με την οικογένεια ήταν πολύ περιορισμένη και η επαφή τους περιοριζόταν στην αποστολή χρημάτων που αποταμίευαν από το μισθό τους.

οικιακών εργατριών. Ακόμα και για πολύ μικρά χρονικά διαστήματα οι υπηρέτριες έπρεπε να ζητήσουν την άδεια να φύγουν. Μόνο οι υπηρέτριες που εργάζονταν στις υψηλότερες βαθμίδες μπορεί να απολάμβαναν κάπως περισσότερο ελεύθερο χρόνο, αλλά και σε αυτές τις περιπτώσεις υπήρχαν πολλοί περιορισμοί¹⁰⁶. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι οικιακές εργάτριες είχαν περιορισμένες γνωριμίες και φιλίες, ενώ ο χώρος της εκκλησίας ήταν ένας από τους λίγους όπου περνούσαν τις ώρες της Κυριακής όποτε υπήρχε αυτή η δυνατότητα (Davidoff 1974, Gillis 1979). Η παραβίαση των κανόνων του σπιτιού που πολλές φορές είχε να κάνει με τη συναναστροφή με άνδρες σήμαινε συνήθως και απόλυση χωρίς συστατική επιστολή. Για το λόγο αυτό, οι πιο συνετές υπηρέτριες μάθαιναν να αποφεύγουν όλες εκείνες τις καταστάσεις, όσο αθώες και αν ήταν, που θα μπορούσαν να τις εμφανίσουν ύποπτες στους εργοδότες, ή να ξυπνήσουν τη λανθάνουσα ζηλοτυπία των συναδέλφων τους.

Όλα τα παραπάνω βεβαίως οδηγούσαν και στην ανάπτυξη διαφόρων προβλημάτων σωματικής και ψυχικής υγείας: αναιμία και προβλήματα του πεπτικού και του νευρικού συστήματος (Davidoff & Hawthorn 1976). Τα προβλήματα αυτά είναι εμφανή και στην περίπτωση των οικιακών εργατριών που απασχολούνται σήμερα στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Τα ορθοπεδικά προβλήματα που οφείλονται στη συνεχή σωματική καταπόνηση από το σκύψιμο, την ορθοστασία αλλά και τα δερματικά προβλήματα που εκδηλώνονται λόγω της εκτεταμένης χρήσης χημικών καθαρισμού είναι κάποια από τα σωματικά προβλήματα που εμφανίζονται στη βιβλιογραφία (Anderson 2000). Ωστόσο, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται και στο ζήτημα των προβλημάτων ψυχικής υγείας τα οποία οι μελέτες τα τοποθετούν ως αποτέλεσμα της οικιακής εργασίας. Ειδικότερα αναφέρονται προβλήματα κατάθλιψης ακόμη και ψυχολογικών παθήσεων (π.χ. σχιζοειδής διαταραχή προσωπικότητας) λόγω της

¹⁰⁶ Σε αυτές τις περιπτώσεις συνήθως μέρος της Κυριακής αποτελούσε ελεύθερος χρόνος και, επίσης, κάποιες ώρες μια μέρα μέσα στην εβδομάδα.

κακομεταχείρισης από εργοδότες, της απομάκρυνσης από οικογενειακές σχέσεις και συλλογικότητες, ή της απόγνωσης που αισθάνονται οι γυναίκες στο πλαίσιο των ελλείψεων (Verhaegen 1972, Anderson & Phizacklea 1997, Κασιμάτη και Μουσούρου 2007, Φούσκας 2012, Triandafyllidou & Maroukis 2013).

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία που αφορά τις *σχέσεις των οικιακών εργατριών με την οικογένειά τους* αναδεικνύεται η αλλοτρίωση των εργαζομένων και η μεταβολή της νοηματοδότησης της οικογένειας. Έτσι, η οικογένεια γίνεται κατανοητή με οικονομικούς όρους και η οικονομία με όρους οικογενειακούς (Ξυπολυτάς 2012).

Στην *πρώτη περίπτωση*, η διαδικασία αφορά τη *διάρρηξη των οικογενειακών σχέσεων* των εργατριών. Η πορεία απομάκρυνσης από την οικογένεια δε συμβαίνει μόνο σε χωρικό επίπεδο λόγω της φυσικής απόστασης από αυτή. Επιπλέον, φαίνεται πως οι δομές και οι κανόνες της οικιακής εργασίας διασπούν περαιτέρω την οικογένεια των εργατριών. Σταδιακά, η διάρρηξη αυτή αποκρυσταλλώνεται με τις εργάτριες να τονίζουν πως τα παιδιά τους και οι σύζυγοί τους τις αντιμετωπίζουν εργαλειακά, ενώ και οι ίδιες προσεγγίζουν την οικογένειά τους σχεδόν αποκλειστικά με όρους οικονομικής υποχρέωσης (Βασιλικού 2007)¹⁰⁷. Αυτό έχει ως συνέπεια την αλλοίωση των συνθηκών ζωής, κάνοντας ακόμα πιο ευάλωτες τις μετανάστριες, ενώ παράλληλα εντείνει τον εγκλωβισμό τους και την παραμονή στην οικιακή εργασία.

Στη *δεύτερη περίπτωση* φαίνεται ότι οι οικιακές εργάτριες αναπτύσσουν «*ψευδοοικογενειακές*» σχέσεις με τους εργοδότες τους. Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής τα καθήκοντα του επαγγέλματος σταδιακά κατανοούνται ως προέκταση

¹⁰⁷ Η διαδικασία αυτή εντάσσεται στα πλαίσια της μαρξιστικής προσέγγισης σύμφωνα με την οποία η σχέση των εργαζομένων με την εργασία τους εμφανίζεται ως μια κοινωνική σχέση που δε διαμορφώνεται μεταξύ τους, αλλά μεταξύ των αντικειμένων που παράγουν στην εργασία τους. Σημαντικό είναι ότι η εργασία τους γίνεται κάτι αντικειμενικό και ανεξάρτητο από αυτούς. Είναι κάτι που τους ελέγχει, λόγω μιας αυτονομίας που είναι ξένη για τον άνθρωπο. Πρόκειται για μια διαδικασία τόσο με αντικειμενική όσο και υποκειμενική έκφραση. *Αντικειμενικά*, ένας κόσμος των αντικειμένων και των σχέσεων μεταξύ πραγμάτων διαμορφώνεται. *Υποκειμενικά*, η δραστηριότητα ενός ανθρώπου είναι αποξενωμένη από τον εαυτό του, μετατρέπεται σε ένα εμπόρευμα που ακολουθεί μια πορεία η οποία είναι ανεξάρτητη από τον άνθρωπο (ακριβώς όπως οποιοδήποτε καταναλωτικό προϊόν) (Lukacs 1923).

καθηκόντων της νοικοκυράς στο σπίτι της και έτσι η εργαζόμενη ταυτίζεται με οικογενειακής φύσεως ρόλους και συναισθήματα. Συγκεκριμένα, οι έντονες σχέσεις οικειότητας με την εργοδοτική οικογένεια συμβαδίζουν με την εκμετάλλευση της οικιακής εργάτριας σε επίπεδο μισθών, ωραρίων και καθηκόντων και διαμορφώνουν την εξάρτηση και υποτέλειά της. Με αυτό τον τρόπο φαίνεται ότι υπάρχει αναβίωση κάποιων προκαπιταλιστικών χαρακτηριστικών¹⁰⁸ στη σύγχρονη κοινωνία (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008, Χαντζαρούλα 2012, Ξυπολυτάς 2012).

Στις αρχές του 19ου αιώνα η *σχέση αφεντικό-υπηρέτης* χαρακτηριζόταν από έντονα στοιχεία πατρωνίας. Αυτό προϋπέθετε πλήρη έλεγχο από το αφεντικό και πλήρη προσωπική αφοσίωση του υπηρέτη στο αφεντικό του¹⁰⁹. Η εξουσία ασκείτο μέσω της προσωπικής επιτήρησης και, τέλος, όλες οι εκφάνσεις της ζωής μιας υπηρέτριας ήταν αντικείμενο μιας γενικευμένης προσωπικής εξουσίας. Όπως υπογραμμίζει η Davidoff, «... Όπως υπηρετούσε ο βασιλιάς το Θεό, ο Λόρδος το βασιλιά, έτσι και ο υπηρέτης έπρεπε να υπακούσει τον αφέντη του. Όλοι είχαν την υποχρέωση να υπηρετήσουν εκείνον που ήταν πιο πάνω από αυτούς, να είναι πιστοί και αφοσιωμένοι μέσα από την εργασία τους. Με τη φαντασία του, ένας υπηρέτης θα μπορούσε να παρηγορηθεί σκεπτόμενος ότι ακόμη και οι κύριοι έπρεπε να υποκύψουν στη βασιλική οικογένεια. Σε μια τέτοια κατάσταση δεν υπήρχε καμία άλλη επιλογή παρά να υποκύψει κανείς» (Davidoff 1974: 411).

Λόγω των χαρακτηριστικών της οικιακής εργασίας, υπήρχε λίγη εξειδίκευση, διότι η απόκτηση μιας ανώτερης θέσης ήταν εξαρτημένη από τη συμπεριφορά, την ομιλία, την εμφάνιση οι οποίες μετρούσαν στον ίδιο βαθμό που μετρούσε και η

¹⁰⁸ Τότε, η κοινωνική ταυτότητα των οικιακών υπηρετών ήταν κάπως αμφίβολη. Η υπηρετική εργασία, παρ' όλο που ήταν μια μορφή απασχόλησης, δεν αποτελούσε ένα συγκεκριμένο επάγγελμα αλλά μάλλον μια μορφή σχέσης: κάποιος οριζόταν ως υπηρέτης επειδή είχε ένα αφεντικό και όχι επειδή είχε κάποιο συγκεκριμένο καθήκον. Το να είναι κανείς υπηρέτης ήταν πιο πολύ μια κατάσταση στην οποία βρισκόταν κανείς και όχι ένα επάγγελμα που προϋπέθετε συγκεκριμένες ικανότητες και εκτέλεση συγκεκριμένων καθηκόντων (Fairchilds 1984: 2-3, Sarti 2005: 26).

¹⁰⁹ Αυτό αναδεικνύεται από τη νομική θέση που κατείχαν οι οικιακοί εργάτες μέχρι και το 1945.

ειδίκευση. Η απαίτηση των εργοδοτών για προσωπική αφοσίωση είχε άμεση επίπτωση στη σταδιοδρομία των οικιακών εργατριών. Αφενός, οδηγούσε στη μείωση των ευκαιριών των οικιακών εργατριών στην αγορά εργασίας συγκριτικά με εκείνες άλλων κοριτσιών της ευρύτερης εργατικής τάξης. Αφετέρου, αύξανε την απομόνωση των οικιακών εργατριών από τις εμπειρίες της εργατικής τάξης (Χαντζαρούλα 2013)¹¹⁰.

Η σχέση εργοδότης-εργαζόμενος περιγράφεται συνήθως ως υπόδειγμα της ταξικής διαφοροποίησης. Το παράδοξο της υπηρέτριας, που ιδανικά ήταν αόρατη και υπάκουη και που ζούσε σε συνθήκες όπου η σταθερή οικειότητα και η επαφή ήταν αναπόφευκτες καταστάσεις, περιγράφηκε ως ιδιαίτερα σημαντικό για τη διαμόρφωση της συνείδησης ενός μέρους της εργατικής τάξης (Broom & Smith 1963). Μάλιστα, η απομόνωση επιτείνεται λόγω της απαίτησης των εργοδοτών από τους εργάτες τους για απόλυτη προσήλωση στην παροχή υπηρεσιών του νοικοκυριού. Ο «καλός» οικιακός εργάτης είναι εκείνος που έχει ως αποκλειστικό του ενδιαφέρον την κάλυψη των αναγκών των εργοδοτών του. Αυτή η αποκλειστικότητα της σχέσης οδηγεί στην περαιτέρω απομόνωση των υπηρετών από δίκτυα αλληλεγγύης και την παγίωση της διαφοροποίησης των οικιακών εργατριών από τα άλλα υποστρώματα της εργατικής τάξης (Addams 1896).

Οι μεταβολές στις αντιλήψεις των οικιακών εργατριών σχετικά με τη σχέση τους με τους εργοδότες περιγράφονται από τον E.P. Thompson ως εξής: «... είναι ακριβώς στα πλαίσια των σχέσεων εξάρτησης ανάμεσα στον υπηρέτη και τον αφέντη του – σχέσεις που χαρακτηρίζονται από συχνές προσωπικές επαφές και προσωπικές αδικίες ενάντια στις οποίες η διαμαρτυρία είναι ανώφελη». Επιπλέον θεωρούσε ότι οι υπηρέτριες «δεν αγαπούν τους κυρίους τους, αλλά στο τέλος... πρέπει να συμφιλιωθούν

¹¹⁰ Και ενώ για τους εργοδότες η ύπαρξη υπηρετριών στο νοικοκυριό τους ήταν μια υπόδειξη κύρους του νοικοκυριού της μεσαίας τάξης, για την ίδια την οικιακή εργάτρια η εργασία αυτή δε σήμαινε τίποτε παραπάνω από στιγματισμό στις προς τα έξω συναναστροφές της με άλλους εργαζομένους.

με την ιδέα ότι θα παραμείνουν κύριοί τους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους» (E. P. Thompson 1975).

Στις αρχές του 20ού αιώνα η σχέση με τους εργοδότες διαμορφώνεται ως μια σχέση ταξικής ντροπής καθώς οι οικιακές εργάτριες συνειδητοποιούσαν ότι υπολείπονται των αστικών κανόνων. Μέσα από αυτή τη διαδικασία παράγεται η κοινωνική υποταγή και η κατανόηση του υποκειμένου ως κατώτερου (Χαντζαρούλα 2012: 132-138). Απόδειξη αυτής της διαδικασίας είναι τόσο η σωματική όσο και η συμπεριφορική στάση των οικιακών εργατριών. Συγκεκριμένα, οι αρετές μιας καλής υπηρέτριας τις οποίες αναζητούσαν αλλά και επέβαλλαν οι κυρίες του νοικοκυριού, μέσα από την αλληλεπίδραση με τις εργαζόμενες, ήταν η ταπεινότητα, η πραότητα, η υποταγή, ο σεβασμός, η πίστη και η καλή ιδιοσυγκρασία. Πολλές φορές τα χαρακτηριστικά αυτά εμφανίζονταν σε μια υπερβάλλουσα μορφή, όπως το να περπατήσει η υπηρέτρια προς τα πίσω όταν ήθελε να βγει από το δωμάτιο, το να διατηρήσει την απόλυτη σιωπή όταν εκτελούσε τα καθήκοντά της, ή να μην κάθεται ποτέ όταν ήταν παρόντες οι εργοδότες (Davidoff 1974).

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι οι εργοδότες με τη μίσθωση μιας οικιακής εργάτριας αγοράζουν τη δυνατότητα διαταγής ενός ανθρώπου που δεν περιορίζεται μονάχα στα εργασιακά ζητήματα (Anderson 2000, Μπέλλας 2012). Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι εργοδότες επιζητούν περισσότερο έναν άνθρωπο ο οποίος είναι ο «έμπιστος», ο «πρόσχαρος» (Gregson & Lowe 1994) και όχι απαραίτητα κάτοχος χαρακτηριστικών που συνδυάζονται με το επάγγελμα όπως, παραδείγματος χάριν, ο «επιμελής στην καθαριότητα». Συνεπώς, αυτό που μια γυναίκα «πουλάει» όταν εισάγεται στην οικιακή εργασία δεν είναι η εργατική της δύναμη αλλά στοιχεία του «προσωπικού της εαυτού» (*personhood*) (Anderson 2000: 2).

Πρόκειται για μια από τις βασικότερες διαστάσεις της κατασκευής της υποτέλειας που αναπτύσσεται στα πλαίσια της σχέσης ανάμεσα στον εργοδότη και την εργάτρια. Ακόμα, μέσω της οικιακής εργασίας φαίνεται ότι οι εργάτριες αναπληρώνουν την έλλειψη της οικογένειας, οδηγούμενες όμως ταυτόχρονα σε σχέσεις εξάρτησης στην εργοδοτική οικογένεια (Glenn 1986, Πετρονώτη και Ζαρκιά 1998, Anderson 2000, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008, Βασιλικού 2009). Η εξάρτηση διογκώνεται και αποκτά ιδιαίτερη σημασία εάν συσχετιστεί με την απομάκρυνση των μεταναστριών από τη δική τους οικογένεια. Η ένταξη των οικιακών εργατριών μέσα στο επάγγελμα οδηγεί στη ανάπτυξη σχέσεων οικειότητας με τους εργοδότες αλλά και στη διάρρηξη των σχέσεων με την οικογένεια στη χώρα προέλευσης.

Η φροντίδα των μελών που μένουν πίσω αποτελεί ένα πρόβλημα για τις μετανάστριες η επίλυση του οποίου προϋποθέτει τη μίσθωση οικιακών εργατριών στη χώρα προέλευσης. Πρόκειται για μια διαδικασία την οποία η Parrenas ονομάζει «*παγκοσμιοποιημένες αλυσίδες φροντίδας*» (*global care chains*) (Parrenas 2002). Για τη διαμόρφωση μιας αίσθησης εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα φαίνεται πως οι εν λόγω αλυσίδες παίζουν σημαντικό ρόλο στο βαθμό που επηρεάζουν το κύρος των εργατριών. Συγκεκριμένα, οι αλυσίδες φροντίδας έχουν σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός αντιφατικού κοινωνικού κύρους για τις οικιακές εργάτριες. Η μετανάστευση και η απασχόληση στην υπηρετική εργασία συνεπάγεται ένα πολύ χαμηλό κοινωνικό κύρος στη χώρα υποδοχής. Ωστόσο, φαίνεται ότι το κύρος αυτό ανεβαίνει στην τοπική τους κοινωνία μέσα από την αποστολή εμβασμάτων στη χώρα προέλευσης, όπως και τη μίσθωση υπηρετικής εργασίας για τη φροντίδα της οικογένειάς τους εκεί (Parrenas 2001: 176).

Οι παραπάνω διαδικασίες λειτουργούν ανασταλτικά στο σχεδιασμό του μέλλοντος των μεταναστριών και την επανένωση με την οικογένειά τους (Βασιλικού

2009: 117). Συνεπώς, η προσωρινότητα της υποταγής μετατρέπεται σε ένα περισσότερο σταθερό πλαίσιο κοινωνικής ύπαρξης και η οικογενειακή επανένωση συνεχώς αναβάλλεται και μετατρέπεται σε μια απροσδιόριστη εικόνα λύτρωσης ή κάθαρσης. Πρόκειται για μια διαδικασία που συμβάλλει καίρια στον εγκλωβισμό των οικιακών εργατριών και *«σηματοδοτείται με την κατάθλιψη, τον εγκλεισμό, τη μοναξιά [...] την εργασία χωρίς κοινωνική αναγνώριση»* (Βασιλικού 2007: 145). Αναφερόμενες στην περίπτωση των Ερυθραίων που εργάζονται ως οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα οι Πετρονώτη και Ζαρκιά διαπιστώνουν ότι η οικειότητα συνυπάρχει με την αυστηρή πειθαρχία στα πλαίσια των σχέσεων «εμπιστοσύνης» μεταξύ των εργαζομένων και των εργοδοτριών. Αυτό διότι οι σχέσεις αυτές πάντα εξαρτώνται από τη διακριτική ευχέρεια της εργοδότριας και μπορούν να μετατραπούν σε σχέσεις αυστηρότητας ανά πάσα στιγμή. Συγκεκριμένα οι Πετρονώτη και Ζαρκιά τονίζουν ότι, *«...αποτελεί γενικευμένη σχεδόν πρακτική για τις εργοδότριες να αναλαμβάνουν συνειδητά και σκόπιμα το ρόλο του πάτρωνα»* (Πετρονώτη και Ζαρκιά 1997: 209).

Στο παρελθόν, αυτές οι σχέσεις οικειότητας ήταν πιο συνήθειες στην περίπτωση των οικιακών εργατών που κατείχαν τις ανώτερες θέσεις στη βαθμίδα της οικιακής εργασίας¹¹¹ (Pooley 2009). Ωστόσο, οι στενές σχέσεις με εργοδότες δεν καθιστούσαν τις ανώτερες υπηρέτριες πιο ανεξάρτητες συγκριτικά με τις υπηρέτριες γενικών καθηκόντων. Η σχέση τους με τους εργοδότες ή τις εργοδότριες μπορεί να ήταν πιο οικεία και η «θητεία» ασφαλέστερη, αλλά ήταν απόλυτα αποκομμένες από εναλλακτικές μορφές εργασίας. Επειδή οι δεξιότητές τους ήταν κατάλληλες για ένα ορισμένο είδος νοικοκυριού, οι ευκαιρίες απασχόλησής τους ήταν περιορισμένες. Αν

¹¹¹ Παρόμοια είναι και η κατάσταση στην περίπτωση των ψυχοκορών στα τέλη του 19ου αιώνα στη Δημητσάνα. Το κατόρθωμα των υπηρετριών να αποσπούν τον τίτλο της ψυχοκόρης και την προικοδοσία από τη σχέση τους με τους εργοδότες, αφενός, τους προσέδιδε το αίσθημα μιας εξέλιξης τους μέσα στην οικιακή εργασία, αφετέρου, δημιουργούσε μια σχέση εξάρτησης και αποκλεισμού των γυναικών αυτών μέσα στην εργασία τους (Καλπουρτζή 1994, Χαντζαρούλα 2009).

και πληρώνονταν καλύτερα, υπέκειντο σε αυστηρή πειθαρχία επειδή η εργασία τους είχε απόλυτα προσωπικό χαρακτήρα και ήταν πολύ εκτεθειμένες και ορατές στους εργοδότες τους. Η προστασία που παρείχε το να βρίσκεσαι ευδιάκριτα «κάτω από τα σκαλοπάτια» δεν ήταν διαθέσιμη σε αυτές.

Η φύση της οικιακής εργασίας όμως όχι μόνο δεν επιτρέπει στις οικιακές εργάτριες να διαμορφώνουν κοινωνικές σχέσεις και μορφές αλληλεγγύης, αλλά έχει άμεσες συνέπειες στις προσδοκίες και τις αντιλήψεις των οικιακών εργατριών γύρω από την ίδια τους την οικογένεια και την πορεία ζωής τους γενικότερα. Έτσι, πέραν του ότι καλλιεργούνταν αισθήματα νοσταλγίας και βαριάς μοναξιάς, ο χώρος της εργασίας τους μετατρέπεται σε έναν ολοκληρωτικό κόσμο με σπάνιες δυνατότητες διεξόδου από αυτόν. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Davidoff & Hawthorn για την περίπτωση μιας νεαρής υπηρέτριας, «η Ellen είχε ελάχιστες ευκαιρίες να βγει από το σπίτι [όπου εργαζόταν] και εκτός από τον καθαρισμό της σκάλας κάθε πρωί, δεν έβλεπε σχεδόν ποτέ το δρόμο» (Davidoff & Hawthorn 1976: 48). Η συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν ότι οι οικιακές εργάτριες, αφενός, γίνονταν θύματα εκμετάλλευσης, φορτωμένες με σκληρή δουλειά και «εύκολα» θύματα στις σεξουαλικές απαιτήσεις των εργοδοτών ή άλλων υπηρετών (Davidoff 1974), αφετέρου, αλλοτριώνονταν και διαμόρφωναν νέες προσδοκίες για την εργασία και τη ζωή τους γενικότερα. Απαραίτητο, λοιπόν, στοιχείο για την παραμονή τους στην οικιακή εργασία ήταν η ανάπτυξη ιδεών και πρακτικών για τη διατήρηση της αξιοπρέπειας και μιας αίσθησης αξίας μέσω διαφόρων τεχνασμάτων. Ένα από αυτά ήταν να μεγαλοποιούν την εξάρτηση του εργοδότη από τις ικανότητες και τη δραστηριότητά τους και να εμφανίζουν, κατά κάποιον τρόπο, αντίστροφη τη σχέση των δύο μερών. Κατά συνέπεια οι υπηρέτριες επισήμαναν την «ανικανότητα» της άρχουσας τάξης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μια οικιακή εργάτρια, «... εάν δεν

υπήρχε η εργατική τάξη, όλοι οι άνθρωποι στο Ryton θα ήταν ``πανβρόμικοι`` γιατί ανατρέχουν στην εργατική τάξη για να τους κρατήσει καθαρούς. Οι περισσότεροι δεν ξέρουν από πού πρέπει να κρατήσουν σωστά ένα ζεσκονόπανο» (Davidoff 1974: 414).

Ειδικά όταν οι υπηρέτριες στεγάζονταν στο νοικοκυριό όπου εργάζονταν και έπρεπε να είναι διαθέσιμες σε εικοσιτετράωρη βάση, ένα άλλο σημαντικό τέχνασμα για αυτοσεβασμό ήταν να αποδεχτούν την προσωρινή ταύτιση με το νοικοκυριό του εργοδότη και μετά να τους παρατήσουν, εμφανώς «χωρίς λόγο».

Όπως έχουν δείξει οι κοινωνιολογικές έρευνες (Burawoy 1979, De Man 1927), ακόμα και σε επαγγέλματα όπου «... οι διαδικασίες εργασίας έχουν οριστεί με την πλέον απόλυτη λεπτομέρεια [...] ο εργαζόμενος θα βρει κάποια ``παραθυράκια``, ορισμένες πιθανότητες διαφυγής» (Roy 1958: 161). Έτσι και για τις οικιακές εργάτριες, και ιδιαίτερα τις υπηρέτριες γενικών καθηκόντων, οι «απαντήσεις» τους στην υπαγωγή ποίκιλλαν από τις σκόπιμες σταθερές αλλαγές της κατάστασης μέχρι και τη δημιουργία ακαταστασίας μέσα στο νοικοκυριό. Η πιθανή δυσαρέσκεια είχε αυξηθεί από τις αλλαγές στην αγορά εργασίας που είχαν επιφέρει αύξηση των ευκαιριών για άλλου είδους εργασία και από την ανάπτυξη της έννοιας της ιθαγένειας, υπό τη μορφή δικαιωμάτων για προνόμια και ευημερία (Davidoff 1974).

Οι παραπάνω εξελίξεις αναδεικνύουν ένα κεντρικό ζήτημα της βιομηχανικής κοινωνιολογίας, και ιδίως της κοινωνιολογίας της εργασίας, σύμφωνα με το οποίο σε ένα επάγγελμα, παράλληλα με την εκμετάλλευση, πάντοτε υπήρχαν και υπάρχουν θέλητρα και κίνητρα που έχουν σαν αποτέλεσμα την αξιακή «σύγκλιση» εργοδοτών και εργατών (Brown 1985). Από τη συναναστροφή με τους εργοδότες τους, οι οικιακές εργάτριες είχαν την τάση να τους μιμηθούν. Όσον αφορά την ένδυση, παραδείγματος χάριν, η υπηρέτρια μιμείτο την εργοδότρια με μεγάλη λεπτομέρεια. Στις αρχές του 18ου αιώνα υπήρχαν παντού «υπηρέτριες που προσπαθούν να κάνουν

την κυρία». Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι: «Όταν η μετανάστρια φτάνει στην πόλη και εργάζεται ως υπηρέτρια, [...] τα παπούτσια της από δέρμα βοδιού... μετατρέπονται σε σπουδαιοφανή παπούτσια με υψηλά τακούνια: οι μάλλινες κάλτσες της μετατρέπονται σε μεταξωτές ή βαμβακερές [...] επίσης, πρέπει να έχει ένα Trollopee και μακριά Ruffles, όπως και η κυρία της ...». (Hecht 1956: 209).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι και στην περίπτωση των οικιακών εργατριών, η επιθυμία για μοντέρνα είδη ένδυσης είχε γίνει πλέον «ζήτημα διατήρησης μιας εμφανούς απόδειξης κύρους» (McIntosh 2005: 247). Ιδιαίτερα στην περίπτωση των ανώτερων υπηρετριών, όλα όσα συνδέονται με τη θέση τους στην κοινωνία πρέπει να τα δει κανείς λαμβάνοντας υπόψη τους εξειδικευμένους ρόλους τους στο αριστοκρατικό νοικοκυριό. Ειδικά όταν πρόκειται για την ιδιαίτερη θέση των ρόλων αυτών στη διαμόρφωση μιας κουλτούρας μιας διαφορετικής τάξης που, ενώ δεν ήταν δική τους, είχε μια ισχυρή επίπτωση στη συμπεριφορά και τις αξίες των οικιακών εργατριών. Με την παραμονή τους στην οικιακή εργασία φαίνεται ότι οι γυναίκες αποκτούσαν μια αίσθηση εξέλιξης διότι ήταν εκείνες που μετέφεραν στους τόπους καταγωγής τους καινούριους τρόπους συμπεριφοράς αλλά και καταναλωτικά πρότυπα. Όταν πήγαιναν στον τόπο καταγωγής τους ήταν καλοντυμένες και εξήπταν το θαυμασμό του χωριού και της οικογένειάς τους. Οι συνέπειες ήταν διττές και συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας. Αφενός, οι ίδιες θεωρούσαν τον εαυτό τους πεφωτισμένο και αναλάμβαναν το ρόλο μεταφοράς των «γνώσεών» τους, με τα λόγια τους να έχουν τη βαρύτητα του λόγου ενός μάγου. Αφετέρου, οι συγγενείς και οι συντοπίτες τους τις αντιμετώπιζαν ως «πρότυπα» και προσπαθούσαν να μιμηθούν τις οικιακές εργάτριες οι οποίες, στα μάτια τους, ήταν *ανώτερες*. Οι οικιακές εργάτριες γελοιοποιούσαν την απλοϊκότητα των φίλων και των γειτόνων τους και κορόιδευαν το άκομψο ντύσιμο και τη συμπεριφορά τους.

Επιπλέον, συνήθως ενίσχυαν και επιβεβαίωναν τις απόψεις τους προβάλλοντας το «παράδειγμα» των εργοδοτών τους, ενώ οι νεαροί και οι νεαρές του χωριού τους άκουγαν με ανοικτά τα στόματα (Hecht 1956). Επιπλέον, ως συνέπεια της συγκατοίκησής τους με τις αστικές οικογένειες, φαίνεται να άλλαζε και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη σχέση τους με την καθαριότητα. Έτσι, η εικόνα αυτή του εαυτού τους ως καθαρά άτομα συγκριτικά με άλλες γυναίκες που απασχολούνταν στη βιομηχανική εργασία, τους προσέδιδε κάποια μορφή κύρους (Hecht 1956, Σαλίμπα, 2004).

Αυτό, όμως, που είναι σημαντικό να αναγνωρίσει κανείς είναι πόσο εύκολα, μέσω εκπλήρωσης καταναλωτικών επιθυμιών των οικιακών εργατριών χάρη στους μισθούς τους, η καπιταλιστική τάξη των εργοδοτών εξασφαλίζει την ανανέωση εκμεταλλευτικών συνθηκών αλλά και την εξασφάλιση των κατάλληλων συνθηκών για κοινωνική αναπαραγωγή (Τριανταφυλλίδης 1952, Harvey 2012).

Σε μια σειρά από μελέτες φαίνεται ότι οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες ακολουθούν μια πορεία οικειοποίησης με στοιχεία του τρόπου ζωής της κυρίαρχης ομάδας (Crompton 1998, Πετρονώτη και Ζαρκια 1997, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008, Μπέλλας 2012). Σύμφωνα με τη Romaniszyn, η ανάγκη ικανοποίησης των καταναλωτικών προτύπων είναι πολύ σημαντικότερη από την ίδια την απασχόληση που θα έχουν στη χώρα υποδοχής και για αυτόν το λόγο η ταυτότητα των Πολωνών δε φαίνεται να επηρεάζεται από την εργασία τους. Ένα τέτοιο επιχείρημα φαίνεται εν μέρει σωστό, ωστόσο ίσως να υπερεκτιμά τα καταναλωτικά πρότυπα εις βάρος της ανάλυσης της εργασίας. Ότι δηλαδή, παρά τις σκληρές και αποξενωτικές συνθήκες εργασίας, οι εργάτες ήταν πρόθυμοι και ευχαριστημένοι από τη δουλειά τους εφόσον αυτή τους παρείχε ικανοποιητικούς μισθούς. Η κριτική που μπορεί να ασκηθεί στη Romaniszyn είναι ίδια με αυτή που έχει ασκηθεί και στο παρελθόν σε αντίστοιχες

αναλύσεις (Goldthorpe, Lockwood κ.ά. 1968) και αφορά την υποβάθμιση της σημασίας της εργασίας και των επιπτώσεών της, με το σκεπτικό ότι τα κέρδη από τους μισθούς είναι πιο σημαντικά από τις πιθανές ζημιές που ανακύπτουν από την πραγματικότητα της εργασίας (Beynon and Blackburn 1972, Wedderburn and Crompton 1972, Daniel 1973). Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι μια τέτοια σκέψη είναι δύσκολο να μην επηρεαστεί από τις πραγματικότητες της συγκεκριμένης εργασίας και από τη βιογραφία του κάθε εργάτη ή εργάτριας.

Ήδη από την παιδική ηλικία, για τις υπηρέτριες η εργασία τους ήταν πρωταρχική *πηγή ταυτότητάς* τους και της κατανόησης του εαυτού τους. Η εργασία αποτελούσε έναν τρόπο να περιγράψουν τον εαυτό τους, το μόνο μέσο για να ξεπληρώσουν την ύπαρξή τους (Χαντζαρούλα 2009: 20). Πιο πολύ, η συνειδητή και στενή ταύτιση με τη θέση εργασίας, «η κουζίνα μου», η υπερηφάνεια στην εργασία ανεξάρτητα από το πόσο υποτιμητική μπορεί να ήταν η εργασία αυτή, ή η υπερηφάνεια για το κύρος και τα περιουσιακά στοιχεία της εργοδοτικής οικογένειας, ήταν στοιχεία που έδιναν στους υπηρέτες τη δυνατότητα να διατηρήσουν κάποιον αυτοσεβασμό χωρίς να υποτάσσονται ή να αποδέχονται πλήρως το σύστημα. Μέσα σε αυτό το ιεραρχικό σύστημα, οι οικιακές εργάτριες, *αφενός*, αγωνίζονταν να προστατεύσουν την αξιοπρέπεια και την αυτοεκτίμησή τους, *αφετέρου* αντιλαμβάνονταν την κατάστασή τους ως μια εξέλιξη στα πλαίσια της εργασίας τους.

Σύγχρονες κοινωνιολογικές μελέτες αναδεικνύουν πως οι ιεραρχίες κύρους στην οικιακή εργασία προσφέρουν κάποια αίσθηση εκπλήρωσης (Thomas 1985, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008). Τα επιτεύγματα στο χώρο εργασίας μπορούν να θεωρηθούν ως ασήμαντα όταν αντιμετωπίζονται από έξω (ή από ένα κλιματιζόμενο γραφείο), αλλά έχουν *νόημα* γι' αυτούς που είναι ενταγμένοι στο σύμπλεγμα των κοινωνικών σχέσεων που υπάρχουν στο χώρο εργασίας. Οι σχέσεις συνδέουν και, σε

μεγάλο βαθμό, δομούν τις εμπειρίες των εργαζομένων – ακόμη και στο σημείο της δημιουργίας άτυπων κανόνων και πεποιθήσεων που δημιουργούν μια ασπίδα αυτοπροστασίας των εργαζομένων και ταυτόχρονα τους «παγιώνουν» σε θέσεις εργασίας που προσφέρουν κάποιες, εάν υπάρχουν καθόλου, ενδογενείς δυνατότητες για προσωπική ή πνευματική ανάπτυξη.

Σε άλλες μελέτες, οι οικιακές εργάτριες εμφανίζονται ως *ενεργοί φορείς* (active agents) που αποκτούν ικανότητες διαπραγμάτευσης τόσο του επαγγελματικού τους ρόλου μέσα στο χώρο εργασίας αλλά και της θέσης που κατέχουν στην κοινωνία. Οι τακτικές που αναπτύσσουν οι οικιακές εργάτριες (τα ίχνη που αφήνουν στη διαδικασία παραγωγής εργασίας, η βιασύνη με την οποία εκτελούν τα καθήκοντά τους ούτως ώστε να προλάβουν όσο περισσότερα μεροκάματα γίνεται, η ανάπτυξη δυνατότητας να επιλέγουν τους εργοδότες τους) αποτελούν ένα εργαλείο με το οποίο μετατρέπουν τον «ιδιωτικό» χώρο των εργοδοτικών νοικοκυριών από ένα γυναικείο κλειστό φρούριο σε ένα χώρο κοινωνικής αποδοχής και ανοδικής κινητικότητας (Kambouri 2007). Η επαναληπτική και υπέρμετρη εκτέλεση των οικιακών καθηκόντων στο σπίτι και στη δουλειά μετατρέπει τα «γυναικεία» καθήκοντα σε «δημόσια» ζητήματα. Μια «καλή νοικοκυρά» δε συνεπάγεται πια κατωτερότητα και εκμετάλλευση, αλλά μπορεί να προσφέρει στη μετανάστρια μια δυναμική επαγγελματική ταυτότητα που την απομακρύνει από τον υποβαθμισμένο ρόλο που της είχε επιβάλει η κοινωνία. Σταδιακά οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν (challenge) τις ιεραρχίες κατά φύλο και εθνικότητα τα οποία κυριαρχούν στις ελληνικές οικογένειες, οικειοποιούμενες το χώρο της οικιακής εργασίας και μετασχηματίζοντας το νόημά του. Ωστόσο, η ανάλυση αυτή φαίνεται να αγνοεί το γεγονός ότι, όπως έχουν δείξει οι μελέτες ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, ο χώρος της εργασίας και η απασχόληση σε χαμηλού κύρους εργασία δεν έχουν μονάχα επιπτώσεις που

σχετίζονται με την οικονομική τους θέση, και μάλιστα θετικές. Αντιθέτως, η οικιακή εργασία φαίνεται να εκθέτει τις εργαζόμενες σε μια σειρά από φραγμούς όσον αφορά τις αντιλήψεις και τις πρακτικές σχετικά με τον εαυτό τους (Du Bois & Eaton 1899/1995). Έτσι, μέσα από τα στερεότυπα και τις ιεραρχίες καταλληλότητας που διαμορφώνονται στο χώρο εργασίας, οι οικονομικές και κοινωνικές προσδοκίες των οικιακών εργατριών μεταβάλλονται και διαμορφώνουν μια κουλτούρα υποταγής και υποτέλειας που, μεταξύ άλλων, τους αποτρέπει να πραγματοποιούν κοινωνική κινητικότητα (Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008). Σε αυτό προστίθενται και οι *συγκινησιακές υποχρεώσεις* των εργατριών που καλύπτουν σχεδόν όλο το φάσμα των καθηκόντων¹¹². Συγκεκριμένα, πρόκειται για την απαίτηση των εργοδοτών για πρόσχαρη παρουσία της υπηρέτριας και πρόθυμη εκτέλεση των καθηκόντων της, καθώς και την καλύτερη δυνατή περιποίηση ιδιαίτερα όταν αφορά τη φροντίδα παιδιών ή ηλικιωμένων (Hondagneu-Sotelo 2002, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008). Επιπλέον, η οικιακή εργάτρια έχει την υποχρέωση να κρύβει την κούραση, τον εκνευρισμό ή τη δυσαρέσκειά της προς τους εργοδότες της, ή ακόμα και προς άλλα μέλη της οικογένειας εκτός νοικοκυριού ή φίλους τους (Glenn 1986, Anderson 2000, Hochschild 2003). Τα προβλήματα που πηγάζουν από την εκτέλεση εργασίας με τα παραπάνω χαρακτηριστικά αφορούν τη δυνατότητα συναισθηματικής απεμπλοκής της οικιακής εργάτριας, καθώς με το πέρασμα του χρόνου οι απαιτήσεις της συγκινησιακής εργασίας αφορούν πλέον την έκφραση γνήσιων συναισθημάτων από πλευράς εργαζομένων. Η εργαζόμενη οφείλει να είναι απόλυτα προσαρμοσμένη στις ανάγκες του εργοδοτικού νοικοκυριού, κάτι που εξασφαλίζεται από την άτυπη φύση

¹¹² Από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι η οικιακή εργασία εντάσσεται στα πλαίσια αυτού που ονομάζεται «συγκινησιακή εργασία» (emotional labour). Πρόκειται για έναν «...τύπο εργασιακής δραστηριότητας στην οποία απαιτείται από τον εργαζόμενο να εκδηλώνει συγκεκριμένες συγκινήσεις κατά τη διάρκεια παροχής μιας υπηρεσίας» (Watson 2005: 137).

των ειδικεύσεών της και τις σχέσεις εξάρτησης με τους εργοδότες της (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008).

2.3. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΕΧΝΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι η έννοια της σταδιοδρομίας είναι άμεσα συνυφασμένη με την ανάπτυξη συγκεκριμένων κοινωνικοτεχνικών συστημάτων οργάνωσης εργασίας και απασχόλησης¹¹³ τα οποία στηρίζονται σε πατριαρχικές δομές και ανάλογες εργασιακές κουλτούρες (Beynon 1984, Ehrenreich & Hochschild 2002, Psimmenos & Kassimati 2006β, Ψημμένος 2013). Σε αυτά, στοιχεία όπως το φύλο και τα καθήκοντα που εκτελούν οι εργάτες φαίνεται πως παίζουν καθοριστικό ρόλο για τη διαμόρφωση ιεραρχιών και έχουν προεκτάσεις στις μελλοντικές προοπτικές κοινωνικής εξέλιξης.

2.3.1. Τάξη και φύλο

Τον 17ο αιώνα αναπτύχθηκε μια εικόνα του υπηρέτη ως μη παραγωγικό άτομο που αποδυνάμωνε το κράτος από την απασχόληση στην οικιακή εργασία αντί να εργαστεί στη γεωργία ή σε κάποια τέχνη. Αυτό και σε συνδυασμό με την έντονη κριτική που γινόταν στον πολυτελή τρόπο ζωής της ανώτερης τάξης οδήγησε στην επιβολή το 18ο αιώνα ενός φόρου για τους άνδρες υπηρέτες οι οποίοι θεωρήθηκαν

¹¹³ Τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα είναι μια προσέγγιση που αφορά το σχεδιασμό του συστήματος εργασίας που αναγνωρίζει την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και της τεχνολογίας στους χώρους εργασίας. Ο όρος αναφέρεται επίσης στην αλληλεπίδραση μεταξύ των πολύπλοκων υποδομών της κοινωνίας και της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Υπό αυτή την έννοια, η ίδια η κοινωνία και οι περισσότερες υποδομές της είναι πολύπλοκα κοινωνικοτεχνικά συστήματα. Τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα σχετίζονται με τη θεωρία σχετικά με τις κοινωνικές πτυχές των ανθρώπων και της κοινωνίας και τις τεχνικές πτυχές της οργανωτικής δομής και των διαδικασιών. Εδώ, ο όρος τεχνικό δε συνεπάγεται κατ' ανάγκην την υλική τεχνολογία. Η ανάλυση σχετίζεται με τις διαδικασίες και τις σχετικές γνώσεις/δεξιότητες και χρησιμοποιείται όταν γίνεται αναφορά στη δομή και τις τεχνικές με την ευρύτερη έννοια.

είδη πολυτέλειας (Hecht 1956). Το μέτρο τούτο στόχευε στην καταπολέμηση της πρακτικής των αριστοκρατών να απασχολήσουν πολλούς υπηρέτες για επιδεικτικούς σκοπούς. Ο αποκλεισμός όμως από την επιβολή φόρων στους εργοδότες που απασχολούσαν γυναίκες συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στον επαναπροσδιορισμό των «κατάλληλων» υπηρετών και στην ταύτιση του γυναικείου φύλου με το συγκεκριμένο επάγγελμα¹¹⁴.

Ακόμα, από ιστορικές μελέτες προκύπτει ότι στη διαμόρφωση της οικιακής εργασίας ως ένα κατ' εξοχήν γυναικείο επάγγελμα σημαντικό ρόλο έπαιξε η εξαφάνιση κάποιων δουλειών μέσα στην οικιακή εργασία που παραδοσιακά θεωρούνταν ανδρικές εργασίες, ή η μεταφορά κάποιων άλλων εκτός του χώρου του νοικοκυριού (Sarti 2005). Συγκεκριμένα, πρόκειται για την εξαφάνιση καθηκόντων όπως εκείνο του κουβαλητή φορειών (sedan-chair carrier), ή του υπηρέτη που είχε ως καθήκον της συνοδεία των κυριών όταν έβγαιναν βόλτα. Επίσης, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα παρατηρεί κανείς μια μείωση των ιπποκόμων (grooms), των λακέδων (lackeys) και όλων εκείνων των υπηρετών με στολή των οποίων η παρουσία μέσα στο νοικοκυριό ήταν πολύ σημαντική ένδειξη κύρους των αριστοκρατών κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα.

Όλα τα παραπάνω δε σχετίζονται μονάχα με την κρίση του αριστοκρατικού τρόπου έκφρασης ή εκδήλωσης γοήτρου και δύναμης, ή/και των πολιτικών που εφαρμόστηκαν για να καταπολεμήσουν τον πολυτελή τρόπο ζωής. Επιπρόσθετο σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή είχε η αύξηση των οικογενειών της μεσαίας τάξης οι οποίες απασχολούν υπηρέτες και οι οποίες δεν είχαν τη δυνατότητα να απασχολήσουν μεγάλο προσωπικό¹¹⁵. Συγκεκριμένα, για τη δομή της κοινωνίας, η

¹¹⁴ Ένα επάγγελμα που όπως υπογραμμίζει η Sarti (2005) φαίνεται ότι στιγματίζεται περαιτέρω με τον αποκλεισμό των υπηρετών από οποιαδήποτε δυνατότητα συμμετοχής στη διαδικασία της ψηφοφορίας.

¹¹⁵ Μια άλλη παράμετρος που οδήγησε στην ταύτιση του γυναικείου φύλου με την οικιακή εργασία είχε να κάνει και με την αντικατάσταση κάποιων ανδρών υπηρετών από τις γυναίκες υπηρέτριες, αλλά

«άνθηση» της οικιακής εργασίας οδηγεί στη μεγέθυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και τη διαμόρφωση νέων ιεραρχιών κύρους μέσα στην κοινωνία.

Στη βικτοριανή εποχή, λοιπόν, δεν ήταν μόνο η αριστοκρατία που απασχολούσε υπηρέτες αλλά και ένα μεγάλο μέρος της μεσαίας τάξης. Φαίνεται, δηλαδή, ότι προκύπτει μια συμβολική διαφοροποίηση των ανθρώπων βάσει καταναλωτικών προτύπων που υιοθετεί ο κάθε εργοδότης. Για τον επιδεικτικό καταναλωτή (conspicuous consumer), η επίδειξη εισοδήματος ή πλούτου μέσω γενναιόδωρων εξόδων σε αγαθά και υπηρεσίες αποτελεί μέσο επίτευξης ή διατήρησης του κοινωνικού κύρους¹¹⁶.

Η ύπαρξη υπηρετών μέσα στην οικία ήταν ένα σημάδι της αξιοπρέπειας και επιπλέον εξασφάλιζε την εκπλήρωση της επιθυμίας των εύπορων ανθρώπων να είναι ελεύθεροι να συμμετέχουν στην εγκόσμια ζωή. Επίσης, η αύξηση του αριθμού των παιδιών που επιζούσαν δημιούργησε την ανάγκη για τους υπηρέτες που θα τα έλεγχαν και θα τα πρόσεχαν (Davidoff 1976). Τα κατώτερα υποστρώματα της μεσαίας τάξης, όμως, όπου τα χρήματα ήταν πιο περιορισμένα, μπορούσαν να αντέξουν οικονομικά μόνο έναν υπηρέτη – την υπηρέτρια γενικών καθηκόντων. Το να υπάρχει υπηρέτης σε ένα σπίτι δεν αποτελούσε μονάχα ένδειξη κοινωνικού κύρους, αλλά λειτουργούσε και ως μέτρο διαφοροποίησης της οικιακής ζωής των γυναικών με διαφορετική ταξική προέλευση¹¹⁷. Στο νοικοκυριό της μεσαίας τάξης, η «κυρία» του σπιτιού ήταν σε μεγάλο βαθμό αποκομμένη από τη φυσική

και με την εγκαθίδρυση μιας νέας κατηγοριοποίησης ως «μη-υπηρέτες» κάποιων ανθρώπων (κυρίως άνδρες) που κάποτε θεωρούνταν υπηρέτες (McBride 1976). Παραδείγματος χάριν, οι άνδρες μάγειρες αντικαθίστανται από γυναίκες, ενώ τα τσιράκια που κάποτε οι τεχνίτες τούς είχαν μέσα στα σπίτια τους δε θεωρούνται πλέον υπηρέτες (Sarti 2005).

¹¹⁶ Έτσι θεωρείτο θεμιτό τουλάχιστον το ένα τέταρτο του εισοδήματος μιας οικογένειας της μεσαίας τάξης να ξοδεύεται για την απασχόληση οικιακών εργατών.

¹¹⁷ Ο Veblen χρησιμοποίησε τον όρο «επιδεικτική κατανάλωση» (conspicuous consumption) για να απεικονίσει το συμπεριφοριστικό χαρακτηριστικό των νεόπλουτων κατά τη διάρκεια της δεύτερης Βιομηχανικής Επανάστασης. Η μεγάλη στροφή προς μια κουλτούρα καταναλωτισμού έγινε αμέσως πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση, αλλά ο καταναλωτισμός είναι ένα διεθνές φαινόμενο που μπορούσε να συναντήσει κανείς στην ιστορία της ανθρωπότητας από την αρχαιότητα (McKenrick et al. 1982, Brewer & Porter 1993, Fine & Leopold 1993).

πραγματικότητα των δουλειών του σπιτιού. Από τα σπίτια με μια υπηρέτρια μέχρι εκείνα με ένα «στρατό» οικιακού προσωπικού, η διατήρηση της τάξης στο σπίτι εξαρτιόταν από τις γυναίκες της εργατικής τάξης και αυτό γινόταν με σκοπό να οριοθετηθεί η ταξική τους διαφορά. Η καθαριότητα, η τάξη στο σπίτι και η προετοιμασία των γευμάτων από την υπηρέτρια ήταν τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες της μεσαίας τάξης έδειχναν το προνομιακό κύρος τους (Giles 2004). Μόνο που αυτό γινόταν, και όπως θα φανεί και στη συνέχεια της ανάλυσης συνεχίζει να γίνεται, εις βάρος μιας άλλης ομάδας ανθρώπων, του υπηρετικού οικιακού προσωπικού και με αναπόφευκτο αποτέλεσμα να μεγαλώνει η κοινωνική ταξική ανισότητα.

Προκύπτει, λοιπόν, ότι η ταύτιση του γυναικείου φύλου με το συγκεκριμένο επάγγελμα φαίνεται να συμβάλλει στην παγίωση της *κοινωνικής διαστρωμάτωσης*. Δεν είναι όλες οι γυναίκες εν δυνάμει οικιακές εργάτριες ή πάροχοι υπηρεσιών φροντίδας και καθαρισμού. Αντιθέτως, η ενασχόληση με την οικιακή εργασία ήταν ταξική υπόθεση ενός εργατικού δυναμικού φτωχών στρωμάτων της κοινωνίας (εργατική τάξη προερχόμενη είτε από τα αστικά κέντρα είτε ως αποτέλεσμα εσωτερικής μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές) (McIntosh 2005). Στην κουλτούρα της εργατικής τάξης ο ανδρισμός εξισωνόταν με την εικόνα του συζύγου που προσέφερε αρκετά στην οικογένειά του ούτως ώστε να την κρατήσει μακριά από την αναζήτηση πόρων από το κράτος. Ωστόσο η συγκεκριμένη εικόνα του προστάτη άνδρα που ήταν στύλος της οικογένειας και προμηθευτής εισοδήματος ήταν αρκετά προβληματική καθώς τοποθετούσε τις γυναίκες στην αγορά εργασίας σε θέσεις που ταυτίζονταν με τις προτεραιότητες του καπιταλιστικού συστήματος για ένα φθινό και υπηρετικό εργατικό δυναμικό.

Σε αυτό το πλαίσιο η γυναίκα της εργατικής τάξης εμφανιζόταν ως εξαρτώμενη σε μια περιορισμένη αγορά εργασίας, όπου το σχεδόν μοναδικό επάγγελμα που θα μπορούσε να εκτελέσει ήταν οι εργασίες στα νοικοκυριά της ανώτερης και της μεσαίας τάξης (Yeo 2002: 75-77). Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τις οικογένειες των αγροτών. Οι μελέτες για την εσωτερική μετανάστευσή τους σε χώρες της Ευρώπης δείχνουν ότι οι αγρότες που μετανάστευαν στις αστικές περιοχές λόγω δημογραφικών αλλαγών στην αναλογία καταναλωτών-παραγωγών (Chayanov 1986), αδυνατώντας να ανταγωνιστούν με τους ντόπιους για κάποιες καλύτερες θέσεις εργασίας, συχνά κατέληγαν σε ασταθείς και περιστασιακές δουλειές. Έτσι, οι άνδρες εργάζονταν στις οικοδομικές εργασίες, τις μεταφορές ή ως μεροκαματιάρηδες, ενώ οι γυναίκες στην οικιακή εργασία (Tilly 1992: 60-77). Για τις οικιακές εργάτριες το σπίτι που υπηρετούν μετατρέπεται σε ένα χώρο που τους παρέχει «ασφάλεια» στην εργασία και τη ζωή.

Η εικόνα του κλειδωμένου κελαριού και το καθημερινό πρόγραμμα καθορισμένο λεπτό προς λεπτό που αποτελούσαν συνήθεις διαδικασίες στα περισσότερα μεγάλα νοικοκυριά είναι ένα ξεκάθαρο δείγμα αυστηρού ελέγχου των οικιακών εργατριών. Η νέα εργασιακή πειθαρχία με την οποία έρχονταν αντιμέτωπες οι οικιακές εργάτριες ήταν δυνατό να επιτύχει μέσω της άμεσης επιτήρησης των υπηρετριών είτε από τους ίδιους τους εργοδότες είτε από τις ανώτερες οικιακές εργάτριες. Επίσης, ο έλεγχος ενισχύθηκε με την αναδιοργάνωση της διαδικασίας παραγωγής εργασίας μέσω ενός καταμερισμού εργασίας που διαμόρφωσε μια πιο στενά προκαθορισμένη ιεραρχία στο νοικοκυριό. Αυτό, εκ των πραγμάτων, διαχώρισε τους υπηρέτες που απασχολούνταν στις χαμηλότερες βαθμίδες από τους ανώτερους υπηρέτες.

Φαίνεται, όμως, ότι όσο πιο ψηλά στην τυπική ιεραρχία της οικιακής εργασίας τόσο μεγαλύτερη ήταν η αυτοσυγκράτηση των υπηρετριών, ειδικά εκείνων που βρίσκονταν στις υψηλές θέσεις της επαγγελματικής ιεραρχίας ούτως ώστε να προστατεύσουν την εργασία, την υπόληψη και την αυτοεκτίμησή τους. Η σταδιοδρομία των οικιακών εργατριών, και ιδιαίτερα των υψηλόβαθμων στην τυπική ιεραρχία του επαγγέλματος, προϋπέθετε την απάρνηση της αυτονομίας της προσωπικής τους ζωής.

Ένα μέρος της σύγχρονης βιβλιογραφίας που αφορά την οικιακή εργασία και αντλεί τις βάσεις τις από τις αρχές της κοινωνικής συνοχής δίνει έμφαση: α) στη συμβολή της γυναικείας μετανάστευσης και της απασχόλησης της στο συγκεκριμένο επάγγελμα στην οικονομική ανάπτυξη και β) στη συνεισφορά του συγκεκριμένου επαγγέλματος στην εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη 2001, Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου 2003, Lyberaki 2004, Δημουλάς και Παπαδοπούλου 2004, Lyberaki 2008).

Συγκεκριμένα, το βασικό επιχείρημα στις μελέτες αυτές έχει να κάνει με τη σημασία της μεταναστευτικής οικιακής εργασίας για την ανάπτυξη της ευελιξίας στην οικονομία αλλά και στην πρόκληση που αποτελεί για την έννοια της κοινωνικής συνοχής (Παπαδοπούλου 2006, Lyberaki 2004). Συνεπώς, η εργασία των μεταναστριών γυναικών εμφανίζεται ως σημαντική συνιστώσα για την αυξημένη συμμετοχή των γηγενών γυναικών στην αγορά εργασίας. Επιπλέον, τονίζεται η σημασία της προσφοράς των υπηρεσιών φροντίδας από τους μετανάστες ούτως ώστε τα συστήματα πρόνοιας να είναι προσιτά, αποδοτικά από άποψη κόστους και λειτουργικά (Triandafyllidou 2013).

Ταυτόχρονα όμως, η οικιακή εργασία φαίνεται να δημιουργεί συγκεκριμένα εμπόδια στις σχέσεις των μεταναστριών τόσο με τους δημόσιους φορείς, όπως

παραδείγματος χάρι με τους ασφαλιστικούς φορείς (κάτι που έχει άμεσες αρνητικές επιπτώσεις στο θέμα της νόμιμης παραμονής τους στην Ελλάδα), όσο και γενικότερα καθώς υπάρχει αδυναμία ανάπτυξης υγιών σχέσεων με την κοινωνία (Δημουλάς και Παπαδοπούλου 2004, Lymberaki 2004, Maroufouf 2013).

Ακόμα, ενώ στις μελέτες παρουσιάζεται η ύπαρξη μιας πορείας συνεχούς βελτίωσης της επαγγελματικής κατάστασης των μεταναστών στην αγορά εργασίας από τότε που ήρθαν στην Ελλάδα μέχρι σήμερα (μετακίνηση από την εσωτερική στην εξωτερική οικιακή εργασία, βελτίωση επιπέδου πληρωμής κ.λπ.) (Μπέλλας 2012, Triandafyllidou 2013), το κύρος τους παραμένει στάσιμο (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη 2001). Πιο σημαντικό ακόμα είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι οι εργαζόμενοι δεν αντιλαμβάνονται την εξέλιξη μέσα στο επάγγελμά τους. Έτσι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι συγγραφείς, πολλές φορές *«η τυπική περιγραφή της δουλειάς τους δεν αντιστοιχεί σε αυτήν που πραγματικά κάνουν και που συνήθως είναι πιο σύνθετη και πιο υπεύθυνη»* (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη 2001: 250).

2.3.2. Ενδοεπαγγελματικές ιεραρχίες και σταδιοδρομία

Τα καθήκοντα που ασκούσαν οι οικιακές εργάτριες μέσα στο νοικοκυριό των εργοδοτριών τους δεν ήταν μόνο μια ένδειξη κύρους των εργοδοτριών. Επιπλέον, αποτελούσαν παράγοντα *διαφοροποίησης* μεταξύ των υπηρετριών και καθορισμού της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα. Αυτό διότι, *αφενός*, τα καθήκοντα που εκτελούσε μια οικιακή εργάτρια την τοποθετούσαν στην ανάλογη θέση της τυπικής ιεραρχίας της οικιακής εργασίας (Hecht 1956). *Αφετέρου*, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στα καθήκοντα και στον τύπο απασχόλησης και όχι στην απασχολησιμότητα και στις οικιακές εργάτριες γενικά, ως μια υπερτροφική κατηγορία πληθυσμού, αναδεικνύεται πως ο καταμερισμός εργασίας αποτελεί κύριο

μογλό ανάπτυξης νέων μορφών ατομικότητας και διαδρομών στη ζωή των οικιακών εργατριών (Abrams 1982).

Η πιο δημοφιλής εικόνα της οικιακής εργασίας στον 18ο αλλά κυρίως τον 19ο αιώνα είναι εκείνη ενός νοικοκυριού στο οποίο υπάρχει ένας «στρατός» από άνδρες και γυναίκες που είχαν ως καθήκον τη διατήρηση ενός πολυτελούς τρόπου ζωής των αριστοκρατικών εργοδοτών τους. Αυτό πραγματοποιείτο μέσω της άσκησης καθηκόντων μέσα σε ένα πολύ ιεραρχημένο υπηρετικό σύστημα. Σε αυτά τα νοικοκυριά φαίνεται ότι υπήρχε ένας αρκετά ξεκάθαρος καταμερισμός εργασίας¹¹⁸. Όπως προκύπτει και από το παράρτημα I, οι ανειδίκευτες γενικές υπηρέτριες περιορίζονταν στη βασική χειρωνακτική διαδικασία παραγωγής προϊόντων, καθαρισμού ή πλυσίματος, όπου δηλαδή η εργασία τους απαιτούσε λίγη εκπαίδευση ενώ οι ρόλοι τους ήταν εύκολα ανταλλάξιμοι. Αντιθέτως, οι υψηλότερες βαθμίδες για τις γυναίκες στην οικιακή εργασία θεωρούνταν από την κοινωνία οι θέσεις των μαγειρισσών, των νοσοκόμων, των καμαριέρων της κυρίας, της οικονόμου και της νταντάς. Οι γυναίκες που εργάζονταν ως μαγείρισσες ή καμαριέρες της κυρίας είχαν μικρότερες πιθανότητες να νιώσουν την αμφισημία της κατάστασής τους, αλλά επίσης ήταν στρατολογούμενες εν μέρει λόγω των προσόντων και των συνηθειών που οι εργοδότες περίμεναν να βρουν σε κοπέλες από την ανώτερη εργατική τάξη¹¹⁹. Ακόμα, η ανέλιξη στην ιεραρχία της οικιακής εργασίας ήταν περιορισμένη και για τα κορίτσια από ορφανοτροφεία ή φτωχοκομεία. Έτσι, για τις κοπέλες αυτές η πρόσβαση σε εργασία μέσα σε ένα μεγάλο νοικοκυριό που θα απασχολούσε πολλές υπηρέτριες ήταν πολύ δύσκολη. Την ίδια στιγμή, καθώς πολλές από αυτές, λόγω της

¹¹⁸ Βεβαίως, ένα πολυπληθές προσωπικό σήμαινε και μεγαλύτερη «ειδίκευση». Παραδείγματος χάριν, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής για Abercomby Ward, ο επίσκοπος της Liverpool απασχολούσε το 1901 έντεκα οικιακές εργάτριες, μια οικονόμο, μια μαγείρισσα, οκτώ υπηρέτριες (με διαφορετικά καθήκοντα) και έναν τραπεζοκόμο (Lee 2005).

¹¹⁹ Οι υπηρέτριες των κυριών, οι μαγείρισσες, οι νταντάδες αντιμετωπίζονταν ως ειδικοί των οποίων οι δεξιότητες στο χτένισμα μαλλιών, την υψηλή κουζίνα και τα στοιχειώδη γαλλικά ανταμείβονταν με ανώτερο κύρος.

δύσκολης παιδικής ηλικίας, είχαν κάποια «μειονεκτήματα» όπως κώφωση, δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν εύκολα στα καθήκοντά τους ως γενικών υπηρετιών και εργάζονταν ως «σκλαβάκια» σε πανσιόν (Lee 2005). Εκτός από το ότι αυτός ο καταμερισμός εργασίας γινόταν στα πλαίσια μιας τυπικής ιεράρχησης, προσέδιδε και το αντίστοιχο επαγγελματικό και κοινωνικό γόητρο ανάλογα με τη θέση που μια υπηρέτρια κατείχε στην τυπική ιεραρχία της οικιακής εργασίας (Hecht 1956). Έτσι, και οι ίδιες οι οικιακές εργάτριες που απασχολούνταν ως μαγείρισσες ή νταντάδες θεωρούσαν τον εαυτό τους ανώτερο τόσο κοινωνικά όσο και πολιτισμικά των γενικών υπηρετιών ή εκείνων που απασχολούνταν στις χαμηλότερες βαθμίδες όπως ήταν μια λαντζιέρισσα, μια τραπεζοκόμος ή μια απλή καμαριέρα (βλέπε παράρτημα D).

Παρ' όλα αυτά, η εργασία σε νοικοκυριά με ένα ιεραρχημένο υπηρετικό σύστημα ήταν πολύ μακριά από την πραγματικότητα που βίωναν οι περισσότεροι του ενός εκατομμυρίου οικιακοί εργάτες της Μεγάλης Βρετανίας του 1891, και όχι μόνο (Pooley 2009). Οι ακαδημαϊκές έρευνες έχουν συμπεράνει ότι η μεγάλη πλειονότητα των νοικοκυριών που απασχολούσαν υπηρέτες τον 19ο αιώνα δεν είχαν παρά μία έως δύο, το πολύ, υπηρέτριες και συνεπώς υπήρχε μικρή εργασιακή διαφοροποίηση¹²⁰. Για τις οικιακές εργάτριες γενικών καθηκόντων φαίνεται ότι η σταδιοδρομία μέσα στην εργασία είχε πιο πολύ υποκειμενικές εκφάνσεις. Η μη ύπαρξη αυστηρού καταμερισμού εργασίας προσέδιδε, αφενός, αισθήματα μεγαλύτερης ελευθερίας στις υπηρέτριες γενικών καθηκόντων, αφετέρου, η ενασχόληση με όλα τα καθήκοντα του σπιτιού συνέβαλλαν στην απόκτηση αντιλήψεων ότι οι εργοδότες τους ήταν εξαρτημένοι κατά κάποιον τρόπο από τις υπηρεσίες τους. Για τις γυναίκες αυτές, όμως, η δυνατότητα για ανέλιξη στην τυπική ιεραρχία της οικιακής εργασίας ήταν

¹²⁰ Για μια λεπτομερή περιγραφή βλέπε Horn (1975), Higgs (1986).

άμεσα συνδεδεμένη σχεδόν αποκλειστικά με την πραγματοποίηση *οριζόντιας κινητικότητας*. Με άλλα λόγια, η εργασία ως γενική υπηρέτρια δεν απέκλειε τη δυνατότητα αλλαγής θέσης εργασίας προς πιο εύπορα σπίτια, όπου στα είκοσί της μια πρώην υπηρέτρια γενικών καθηκόντων είχε μεγάλες πιθανότητες να πάρει προαγωγή στην τυπική ιεραρχία του επαγγέλματος (Gillis 1979)¹²¹.

Σε αυτό το σημείο, όμως, φαίνεται η σημασία των τεχνικοοικονομικών συστημάτων στην τροφοδότηση της οικιακής εργασίας με συγκεκριμένο εργατικό δυναμικό: στην πλειονότητά του, μέλη της αγροτικής ή της εργατικής τάξης, γυναίκες, μετανάστριες. Η *καριέρα* μέσα στην οικιακή εργασία ξεκινούσε συνήθως στην παιδική ηλικία και συμπεριλάμβανε και μικρά αγόρια. Αυτό που διαφέρει, όμως, είναι η θέση και η πορεία μέσα στο επάγγελμα βάσει φύλου. Ενώ τα μικρά κορίτσια εργάζονταν σε νοικοκυριά όπου δεν υπήρχαν άλλοι υπηρέτες και η πορεία εξέλιξής τους στην καλύτερη των περιπτώσεων σήμαινε η μετέπειτα στρατολόγησή τους σε ένα πιο πλούσιο, πιο μεγάλο και πιο γνωστό νοικοκυριό, τα αγόρια τοποθετούνταν εξαρχής σε εύπορα σπίτια που είχαν πληθώρα υπηρετών (Davín 1982). Έτσι, η κοινωνική διαφορά ανάμεσα στα νοικοκυριά που απασχολούσαν ένα μόνο γενικό υπηρέτη και τα μεγάλα νοικοκυριά όπου υπήρχε ένας προκαθορισμένος καταμερισμός της εργασίας προσέφερε κάποιες ασυνήθιστες δυνατότητες για κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα. Κατά γενικό κανόνα, όμως, ήταν οι άνδρες εκείνοι για τους οποίους η οικιακή εργασία παρείχε μια τέτοια δυνατότητα. Πιο συγκεκριμένα, οι άνδρες που εργάζονταν ως μπάτλερ, οικονόμοι ή τραπεζοκόμοι είχαν αποκτήσει εκείνα τα προσόντα¹²² που τους έδιναν τη δυνατότητα να

¹²¹ Επιπλέον, φαίνεται ότι η ενασχόληση των γενικών υπηρετριών και με άλλες δραστηριότητες, όπως, παραδείγματος χάριν, τη ραπτική, αντιμετωπιζόταν από τις ίδιες της εργάτριες ως μια επιπλέον ιδιότητα που τους προσέδιδε μια αίσθηση ειδικευσης στα πλαίσια της εργασίας τους και είχε άμεσο αντίκτυπο στις αντιλήψεις τους για την πορεία μέσα στην εργασία (Σαλίμπα, 2004).

¹²² Σύμφωνα με τους Broom & Smith (1963), τουλάχιστον πέντε προσόντα μπορούν να εντοπιστούν στην ιδανική περίπτωση όπου η εμπειρία σε ένα επάγγελμα παρέχει στους εργαζομένους γέφυρες προς

μετακινηθούν προς άλλα επαγγέλματα και να χρησιμοποιήσουν τις ειδικεύσεις που είχαν αποκτήσει μέσα στην οικιακή εργασία.

Για τις γυναίκες, όμως, ενώ θεωρητικά μια μαγείρισσα θα μπορούσε να εργαστεί και σε ένα δημόσιο χώρο όπως ήταν ένα παμπ, ή μια προσωπική υπηρέτρια της κυρίας μπορούσε να εργαστεί ως κομμώτρια, αυτό ήταν πολύ σπάνιο φαινόμενο. Είναι δυνατόν αυτό να οφείλεται τόσο στα τυπικά εμπόδια στην αγορά εργασίας και στην ιδεολογία σύμφωνα με την οποία η φυσική θέση της γυναίκας ήταν μέσα στο σπίτι, αλλά και στις αντιλήψεις και αξίες που οι ίδιες είχαν διαμορφώσει και οι οποίες τους απέτρεπαν να φύγουν από την εργασία αυτή (Broom & Smith 1963). Φαίνεται, λοιπόν, ότι η διαμόρφωση της οικιακής εργασίας ως ένα *επάγγελμα κατάλληλο για γυναίκες* συνδέεται άμεσα με τη δυνατότητα που είχαν οι άνδρες να μετακινηθούν προς άλλα επαγγέλματα εκτός του χώρου του νοικοκυριού.

Η εσωτερική και η εξωτερική οικιακή εργασία ακολούθησαν ένα σχεδόν απόλυτο διαχωρισμό γυναικών και ανδρών. Παρ' όλα αυτά, υπήρχε ακόμα ένας σημαντικός αριθμός ανδρών που εργαζόταν στην εσωτερική οικιακή εργασία, κυρίως στις οικογένειες της ανώτερης κοινωνικής τάξης (π.χ. 50.000 το 1900). Ο τύπος του νοικοκυριού όπου εργαζόταν μπορούσε να ποικίλλει από ένα σπίτι ενός εμπόρου που θα απασχολούσε μια νεαρή κοπέλα, μέχρι μια ομάδα 50 ατόμων σε μια μεγάλη αριστοκρατική έπαυλη. Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι πάντοτε ο αριθμός των γυναικών που απασχολούνταν στην οικιακή εργασία ήταν πολύ μεγάλος: το 1891 μία στις τρεις κοπέλες ηλικίας ανάμεσα 15 και 20 χρόνων εργαζόταν ως οικιακή εργάτρια. Στην αρχή του 19ου αιώνα, οι κυβερνώντες ομάδες διαιώνισαν μια εικόνα

άλλα επαγγέλματα. Το πρώτο προσόν είναι η *επικοινωνιοκοποίηση* που υποδεικνύει τον επαναπροσανατολισμό των προοπτικών και των φιλοδοξιών του εργαζομένου. Το δεύτερο προσόν, η *ανεξαρτησία*, δείχνει το διαχωρισμό του εργαζομένου από τους δεσμούς και τις υποχρεώσεις που θα περιόριζαν την κινητικότητα του. Η *υγεία και η εξωτερική εμφάνιση* προσδιορίζονται ως τρίτο προσόν. Το τέταρτο είναι η *πρόσβαση* σε πληροφορίες ή σε άτομα που βρίσκονται σε σημαντικές και χρήσιμες θέσεις. Το πέμπτο είναι η *οικονομική ικανότητα*.

της βρετανικής κοινωνίας που στηριζόταν σε μια υπηρετική ιεραρχία. Ωστόσο, ποτέ οι υπηρέτες άνδρες και γυναίκες δεν εκτελούσαν τα ίδια καθήκοντα. Βασικά, οι άνδρες ποτέ δεν έκαναν «γυναικείες δουλειές». Εκτός εάν οι αρμοδιότητές τους συμπεριλάμβαναν κάποια αντικείμενα μεγάλης αξίας (είδη πολυτελείας), οι άνδρες δεν καθάριζαν, δε γυάλιζαν, δεν επιδιόρθωναν και δεν έπλεναν τίποτα. Αυτό γιατί οι άνδρες θεωρούνταν ειδικευμένοι εργάτες. Και εφόσον έπαιρναν κάποια «εκπαίδευση» ως μαθητευόμενοι, θα μπορούσαν να ανέβουν στην ιεραρχία του επαγγέλματος και με αυτό τον τρόπο να απολαύσουν περισσότερο κύρος από τις γυναίκες (Broom & Smith 1963).

Το «δουλάκι» της κουζίνας του 18ου και του 19ου αιώνα δεν έχει σχεδόν τίποτα το κοινό ούτε με τον άνδρα υπεύθυνο του σπιτιού ούτε και με την καμαριέρα της κυρίας, εκτός ίσως από τον κοινό εργοδότη ή εργοδότρια. Υπήρχε μια μεγάλη ποικιλία όσων αφορά τις συνθήκες εργασίας αλλά κάποια κοινά γνωρίσματα υπήρχαν. Ο αφέντης προσέφερε πλήρη υποστήριξη –σίτιση, στέγαση και μια μικρή χρηματική αμοιβή– με αντάλλαγμα την πλήρη υπακοή στις προσωπικές του διαταγές. Αντικειμενικές ιεραρχίες υπήρχαν όμως μέσα στην οικιακή εργασία και φαίνεται πως αυτές είχαν να κάνουν με κάποιους συγκεκριμένους παράγοντες όπως ηλικία, καθήκοντα, εμπειρία μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα αλλά και ανάλογα με την καταγωγή (βλέπε παράρτημα I). Στην ιεραρχία της οικιακής εργασίας οι έφηβες κοπέλες εργάζονταν συνήθως ως βοηθοί υπηρετριών, λαντζιέρισσες ή ως υπηρέτριες στην κουζίνα. Οι γενικές οικιακές εργάτριες ήταν λίγο μεγαλύτερες σε ηλικία και ήταν αναμενόμενο να είχαν αποκτήσει μια σειρά σχετικών ειδικεύσεων. Η στρατολόγηση για τη θέση της μαγείρισσας γινόταν από γυναίκες σε μεγαλύτερη ηλικία και βάσει συστάσεων που αντικατόπτριζαν σημαντικές γνώσεις στο μαγείρεμα και τη δεξιότητα να ικανοποιήσουν της γαστρονομικές απαιτήσεις των

συγκεκριμένων νοικοκυριών (Lee 2005). Σε ό,τι αφορά την περίπτωση των οικιακών εργατριών που απασχολούνταν στα τέλη του 20ού και αρχές του 21ου αιώνα, η ύπαρξη ιεραρχιών μέσα στο επάγγελμα φαίνεται να στηρίζεται τόσο στην *εθνικότητα* όσο και σε *πολιτισμικές διαφορές*. Στην *πρώτη περίπτωση*, οι Anderson & Phizacklea (1997), σε μια μελέτη για τις μετανάστριες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, αναφέρουν τις διαφορές μεταξύ των Αλβανών και Φιλιππινέζων οικιακών εργατριών. Σε ό,τι αφορά τις πολιτισμικές διαφορές, στη μελέτη δίνεται έμφαση στις διαφορετικές θέσεις που κατέχουν στην «άτυπη ιεραρχία» της οικιακής εργασίας οι γυναίκες από τη Βόρειο Ήπειρο και οι οποίες είναι πιο «υψηλές» συγκριτικά με εκείνες που κατέχουν οι Αλβανίδες. Επίσης, ένα σημαντικό εύρημα έχει να κάνει με την υποκειμενική διάσταση της έννοιας της σταδιοδρομίας και με τις αντιλήψεις των ιδίων των οικιακών εργατριών. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι οι γυναίκες κρατιούνται στην οικιακή εργασία γιατί αισθάνονται ότι υπάρχει μια *ανώτερη θέση* στην ιεραρχική κλίμακα που συνοδεύεται και από μικρότερο κοινωνικό στίγμα (Anderson & Phizacklea 1997).

Σε ό,τι αφορά το ίδιο το αντικείμενο της εργασίας, από την έρευνα των Ψημμένου & Σκαμνάκη (2008) προκύπτει ότι αποτελεί σημαντικό παράγοντα εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα. Όπως χαρακτηριστικά λέει μια μετανάστρια που εργάζεται στις υπηρεσίες καθαρισμού, στα πλαίσια της εργασίας αυτής τα καθήκοντα ποικίλλουν: *«Υπάρχουν γυναίκες που κάνουν και καθαρισμό και άλλες δουλειές, μαγείρεμα, ψώνια, κρατάνε παιδιά»*. (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008: 132) Η εργασία στα σπίτια επιτρέπει στη μετανάστρια κάποιες παραπάνω «ελευθερίες». Στην οικιακή εργασία, η μετανάστρια *«έχει τη δυνατότητα να βάζει τα πράγματα σε μια τάξη, ξέρει πότε να ξεκινήσει... δε νιώθει τόσο πιεσμένη όσο στα διάφορα γραφεία ή βιοτεχνίες, ιδίως όταν δεν υπάρχει η εργοδότης να σε ελέγχει»* (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008:

136). Ίσως το πέρασμα από την εργασία σε ένα συνεργείο στον καθαρισμό των σπιτιών να αποτελέσει ένα *στάδιο* στην πορεία των μεταναστριών μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Πάντως, στο σημείο αυτό γίνεται κατανοητή η διαφορά ανάμεσα στην εργασία καθαρισμού σπιτιών και το επάγγελμα καθαριότητας στα συνεργεία. Το τελευταίο θεωρείται ένα «κανονικό» επάγγελμα όπου τα καθήκοντα υπάγονται σε μια ιεραρχία, ενώ οι συνθήκες εργασίας και οι σχέσεις με τους εργοδότες είναι προκαθορισμένες (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008).

2.4. ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΦΥΛΗ/ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ

Πέραν της στρωματοποίησης του εργατικού δυναμικού βάσει του κύκλου ζωής, της οικογενειακής κατάστασης των οικιακών εργατριών καθώς και του καταμερισμού εργασίας βάσει φύλου, η πορεία μέσα στο επάγγελμα φαίνεται να καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από μια περαιτέρω διαφοροποίηση βάσει *φυλής/εθνικότητας*.

2.4.1. Κάστα και τάξη

Από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι στις καπιταλιστικές κοινωνίες, κυρίως στις χώρες όπου υπάρχει μια παράδοση φυλετικού διαχωρισμού των μελών της κοινωνίας, το να είσαι μαύρος έχει ως επακόλουθο την τοποθέτηση στις πιο χαμηλές βαθμίδες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και την απασχόληση στις πιο ταπεινωτικές εργασίες (φροντίδα και καθαρισμός των εύπορων νοικοκυριών). Αυτός ο φυλετικός καταμερισμός της αναπαραγωγικής εργασίας (Glenn 1992) έχει άμεσες επιπτώσεις για την πορεία ζωής και εργασίας των οικιακών εργατριών¹²³. Συγκεκριμένα, στα

¹²³ Επίσης, για την Glenn, η διαστρωμάτωση αυτή βασίζεται σε φυλετικές κατηγορίες οι οποίες, σε μεγάλο βαθμό, αποτελούν «κληρονομιά» από την περίοδο της δουλείας και του φυλετικού διαχωρισμού.

πλαίσια της διαδικασίας κοινωνικοποίησης μέσα στην οικιακή εργασία οι μαύρες ή οι Ιρλανδές οικιακές εργάτριες, για παράδειγμα, μάθαιναν τη θέση τους έτσι όπως αυτή οριζόταν στο χώρο της εργασίας τους με βάση την κοινωνικά κατασκευασμένη φυλή/εθνικότητα (Du Bois & Eaton 1899/1995, Romero 1992).

Στην Αγγλία του 19ου αιώνα οι Ιρλανδές ήταν πια γνωστές ως «αρχετυπικές υπηρέτριες» (Walter 2005). Πρόκειται δηλαδή για μια ανοιχτή «φυλετικοποίηση» του πληθυσμού αυτού. Όμως αυτό το φαινόμενο δεν αφορούσε μόνο την κοινωνία μιας χώρας, αλλά ήταν άμεσα διαδεδομένο ανά την υφήλιο. Έτσι, στις Ηνωμένες Πολιτείες οι Ιρλανδές οικιακές εργάτριες γίνονταν αντιληπτές από τους λευκούς Αμερικάνους πιο πολύ ως μια ξεχωριστή φυλή παρά ως μια εθνική ομάδα παρ' όλο που δε διέφεραν από άποψη χρώματος. Επίσης, σταδιακά, η εθνικότητα ταυτίζεται με το επάγγελμα. Έτσι, «ένα γενικό παρατσούκλι που είχαν όλες οι Ιρλανδές οικιακές εργάτριες, η Ιρλανδή *Bridget* ή *Biddy*, ήταν τόσο πολύ συνδεδεμένο με την οικιακή εργασία που [...] μετά το 1850 οι υπηρέτες και η ιρλανδική εθνικότητα έγιναν στην ουσία συνώνυμα» (Lynch-Brennan 2005 αναφερόμενος στον McKinley 1969)¹²⁴. Με άλλα λόγια η αγορά εργασίας της οικιακής εργασίας εμφανίζεται όχι μονάχα σημαντικά επηρεασμένη από την εθνική καταγωγή των οικιακών εργατριών αλλά και αυστηρά «φυλετικοποιημένη» και όλο και πιο «χρωματισμένη» καθώς διαμορφώνεται σχεδόν αποκλειστικά ως ένα γκέτο για φυλετικές ομάδες (Adams 1896, Strasser 1982, Glenn 1992).

Η «φυλετικοποίηση» αποτελεί έναν τρόπο διατήρησης ή διαμόρφωσης κοινωνικών ιεραρχιών και ασύμμετρων ταυτοτήτων. Ενώ η φυλή/εθνικότητα και το κύρος είναι δύο ξεχωριστές αναλυτικές κατηγορίες, η συνύπαρξή τους μαζί με έναν κοινό τρόπο ζωής οδηγούν σε έναν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας που κινείται

¹²⁴ Αυτό το φαινόμενο μπορεί να το συναντήσει κανείς και στις σύγχρονες κοινωνίες όπου ο όρος «Φιλιππινέζα» χρησιμοποιείται για να περιγράψει κανείς μια οικιακή εργάτρια. Βλέπε Μπέλλας (επιμ.) 2012.

στα πρότυπα του συστήματος καστών της Ινδίας (Weber 1978, Rex 1986). Δηλαδή, υπάρχουν συγκεκριμένες εθνικές ομάδες που αποκτούν συγκεκριμένο κύρος (είτε θετικό είτε αρνητικό) πριν από την εισαγωγή τους στην εργασία και το οποίο αναπαράγεται μέσα από τη σχέση τους με αυτήν.

Ο φυλετικός διαχωρισμός, λοιπόν, εμφανίζεται ως ένας μηχανισμός εν μέρει παρόμοιος με εκείνον που μεταχειριζόταν τους δούλους ως κτήνη, μέσω του οποίου η άρχουσα και η μεσαία τάξη υψώνουν τείχη και διατηρούν την κοινωνική απόσταση προς όφελός τους. Δίνοντας έμφαση στην απόσταση, η μεσαία τάξη (οι εργοδότες) διατηρεί και ενισχύει το «δικαίωμα» να δίνει διαταγές και να εκμεταλλεύεται τις οικιακές εργάτριες. Σύμφωνα με τον Walter (2005), λόγω του κεντρικού ρόλου που έπαιξε το νοικοκυριό στη διαμόρφωση της βρετανικής εθνικής ταυτότητας, ο φυλετικός διαχωρισμός των Ιρλανδών οικιακών υπηρετών με τη σχεδόν αόρατη εργασία τους συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργία τέτοιων μορφωμάτων αλλά και στη λειτουργία των «αξιοσέβαστων βρετανικών νοικοκυριών» όπου οι γυναίκες της μεσαίας τάξης απολάμβαναν την άνεση και τον ελεύθερο χρόνο, ενώ υπογράμμιζαν *«την ικανότητα των ανδρών να δημιουργήσουν πλούτο μέσω εργασίας»*. Με άλλα λόγια, οι οικιακοί υπηρέτες δε συνέβαλαν μόνο στη δημιουργία μιας κοινωνικής και έμφυλης ταυτότητας της βρετανικής μεσαίας και ανώτερης τάξης, αλλά και στον ορισμό της βρετανικής εθνικής ταυτότητας. Όμως οι Ιρλανδές ήταν υποκείμενα φυλετικού διαχωρισμού και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι γυναίκες αυτές ήταν «διαφορετικές» λόγω *«της ταξικής τους προέλευσης και της κουλτούρας τους, καθώς και λόγω της εθνικότητας και της καθολικής θρησκείας»* (Lynch-Brennan 2005: 490-495)¹²⁵.

¹²⁵ Εκείνη την περίοδο η αμερικάνικη ταυτότητα ήταν συνυφασμένη με τον προτεσταντισμό.

Παρόμοια εμφανίζεται η περίπτωση των μαύρων στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου ο τρόπος συμπεριφοράς των γυναικών εργοδοτών προσφέρει μια εικόνα για το πώς κατασκευάζεται η έννοια της φυλής στα πλαίσια του νοικοκυριού και της παραμονής στο επάγγελμα της υπηρετικής εργασίας και πώς χρησιμοποιείται η έννοια αυτή για να εδραιώσουν οι εργοδότες τη δική τους θέση εξουσίας (Cain 2007). Αναδεικνύεται, λοιπόν, ότι ο φυλετικός διαχωρισμός που έκαναν οι εργοδότες μέσα από τις σχέσεις στο χώρο εργασίας οδήγησε στον διαρκή στιγματισμό της μισθωτής οικιακής εργασίας. Επίσης, αποκαλύπτεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι λευκές γυναίκες της μεσαίας τάξης κατασκεύαζαν και ανέπτυσαν της ταυτότητά τους ως λευκές. Ο φυλετικός διαχωρισμός των μαύρων στην Αμερική έλαβε χώρο σε ένα πλαίσιο ρεπουμπλικανισμού στο απόγειό του. Ταυτόχρονα, όμως, παρέβλεπε τη δουλειά βασισμένη στη φυλή. Κατά την προπολεμική περίοδο, μόνο και μόνο η σύγκριση της οικιακής εργασίας με τη δουλειά των μαύρων είχε ως άμεση επίπτωση τη «φυλετικοποίηση» του συγκεκριμένου επαγγέλματος όπου η αρνητική υποδήλωσή της την καθιστούσε επιθυμητή. Η έλλειψη της ελευθερίας των υπηρετών, η υποταγή που ήταν προϋπόθεση μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα, καθώς και η εσωτερική φύση της (διαμονή της υπηρέτριας μέσα στο σπίτι του εργοδότη) είναι παράμετροι που αναβιώνουν τις συνθήκες δουλείας (Cain 2007: 66-68, Χαντζαρούλα 2012 αναφερόμενη στην Dill: 94).

Παρατηρώντας τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μαύρων στη Philadelphia, αναδεικνύεται πως ο συγκεκριμένος πληθυσμός υπόκειται σε έναν ξεκάθαρο φυλετικό καταμερισμό της εργασίας (Du Bois & Eaton 1899/1995: 99). Αρκετοί μαύροι υπηρέτες δεν επιθυμούσαν να εργαστούν στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας καθώς μέσα στο επάγγελμα βίωναν καθημερινά εμπειρίες που τους υπενθύμιζαν τις συνθήκες δουλείας. Παρ' όλα αυτά, λόγω κάποιων αντικειμενικών

και υποκειμενικών εμποδίων, αδυνατούσαν να μετακινηθούν προς άλλα επαγγέλματα που ήταν στιγματισμένα σε λιγότερο βαθμό. Τα αντικειμενικά εμπόδια είχαν να κάνουν με οικονομικά κίνητρα. Συγκεκριμένα, τα χρήματα που έπαιρναν οι υπηρέτες δεν ήταν πάρα πολλά, αλλά η παροχή στέγασης και τροφής από τον εργοδότη έκανε το μισθό συγκριτικά μεγαλύτερο από πολλά άλλα χειρωνακτικά επαγγέλματα. Επίσης, η αγορά εργασίας έθετε διάφορα φυλετικά εμπόδια στους μαύρους, απαγορεύοντάς τους ουσιαστικά την εργασία σε πολλά άλλα επαγγέλματα (Du Bois & Eaton 1899/1995, Myrdal 1972). Πέραν όμως από τα αντικειμενικά εμπόδια, το μεγάλο διάστημα όπου οι μαύροι ήταν υποτελείς στους λευκούς της Αμερικής παγίωσαν αξίες και αντιλήψεις οικιακών εργατριών όχι μόνο για το τι είναι οι λευκοί, αλλά κυρίως για το ποιοι είναι οι μαύροι (Du Bois & Eaton 1899/1995): ένα εργατικό δυναμικό με χαμηλή αυτοεκτίμηση, «κατάλληλο» για την ενασχόληση και την παραμονή στην οικιακή εργασία. Τα στερεότυπα είχαν να κάνουν με πρακτικά ζητήματα εργασίας, όπως η ανωτερότητα των μαύρων στο μαγείρεμα, αλλά και με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τους έκαναν ιδανικούς υπηρέτες. Πιο συγκεκριμένα, από τη μελέτη των Du Bois και Eaton φαίνεται πως, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής, οι ίδιες οι οικιακές εργάτριες κατανοούσαν πως τα καθήκοντά τους ήταν άμεσα συνδεδεμένα με πολιτισμικά και ηθικά χαρακτηριστικά (Psimmenos 2007). Έτσι, οι μαύρες οικιακές εργάτριες «αποδέχονταν» τους συγκεκριμένους ρόλους και ορισμένες θέσεις που τους ανέθεταν οι εργοδότες μέσα στην εργασία, χρησιμοποιώντας πολιτισμικά στερεότυπα για να νομιμοποιήσουν το διαχωρισμό και να οδηγήσουν τις γυναίκες αυτές στο να αποκτήσουν μια υποτακτική συμπεριφορά που τους απέτρεπε από το να αναζητήσουν κάποια άλλη δουλειά. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει η Isabel Eaton, αναφερόμενη στη γνώμη των εργοδοτών για τους μαύρους υπηρέτριες: «... χωρίς καμία αμφιβολία είναι επιδέξιοι

στα τρόφιμα και τα γλυκά. Η σκλαβιά τους έχει ντύσει και τους έχει ταΐσει, διδάσκοντάς τους να βοηθήσουν οι ίδιοι τον εαυτό τους. Σκεφτόμαστε ότι η σκλαβιά είναι υπεύθυνη γι' αυτό». (Du Bois & Eaton 1899/1995: 486). Μέσω των πολιτισμικών στερεοτύπων οι εργοδότες δε νομιμοποιούν απλώς έναν καταμερισμό των καθηκόντων αλλά και την ύπαρξη αλλοτριωμένων από τα άλλα μέλη της κοινωνίας υποστρωμάτων. Αποκομμένες από τις σχέσεις με την ευρύτερη εργατική τάξη και τους δεσμούς της κοινότητας τους (Φούσκας 2013), αλλά κυρίως έχοντας αποκτήσει διαφοροποιημένες αντιλήψεις και βιώματα¹²⁶, μεταξύ των οικιακών εργατριών υψώνονταν «αόρατα τείχη» που τις εμπόδιζαν να διαμορφώσουν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ τους¹²⁷. Έτσι, τόσο ο ατομισμός που χαρακτήριζε την κοινωνία και τον εργασιακό χώρο τους, όσο και οι πολλές διαφορές οι οποίες διασπούσαν την όποια αλληλεγγύη μεταξύ τους, είχαν ως αποτέλεσμα κάποιες ομάδες να ενώνονται προσωρινά για να αποκλείσουν την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες άλλων ομάδων¹²⁸, αδυνατώντας έτσι να αποκτήσουν ταξική συνείδηση (class consciousness) και να γίνουν μαζί με τους άλλους ανθρώπους της εργατικής τάξης μια τάξη για τον εαυτό της (a class for itself) (Thompson 1991).

Η «φυλετικοποίηση» της αγοράς εργασίας της οικιακής εργασίας δεν ήταν ένα φαινόμενο για το οποίο μπορεί κανείς να μιλήσει αναφερόμενος μονάχα στο παρελθόν. Αυτό που παρατηρείται από τις σύγχρονες μελέτες για την οικιακή εργασία είναι η αναβίωσή του και η εξάπλωσή του ακόμα και σε χώρες στις οποίες δεν ήταν τόσο εμφανές όπως την Ιταλία (Andall 2000, 2004, Scrinzi 2005). Ο

¹²⁶ Οι μαρξιστικές κοινωνιολογικές μελέτες αναδεικνύουν ότι το πρόβλημα βρίσκεται στη μισθωτή εργασία η οποία, πέρα από τις συχνά εξασθλιωμένες συνθήκες, δε δίνει το αίσθημα κοινοτικής ή κοινωνικής προσφοράς. Ακόμα, η εργασία στερεί από τους ανθρώπους βασικές προοπτικές ή ικανότητες για διαμόρφωση σχεδίου ζωής (Engels 1892/1969).

¹²⁷ Πολλές φορές, λόγω των καθηκόντων τους, οι υπηρέτες «πάνω από τα σκαλοπάτια» έπαιζαν το ρόλο του προστάτη του νοικοκυριού όχι μόνο από τον έξω κόσμο αλλά και μέσα στο νοικοκυριό, ως προστάτες του εργοδότη ή της εργοδότης από τους υπηρέτες των χαμηλότερων βαθμίδων και από τα ίδια τους τα παιδιά (Davidoff 1974: 413).

¹²⁸ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το ζήτημα αυτό βλέπε du Bois & Eaton 1899/1995, Psimmenos 2007, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008.

φυλετικός καταμερισμός της εργασίας επιβιώνει και μάλιστα είναι τόσο ισχυρός, ώστε δεν επιτρέπει την παρουσία συγκεκριμένων εθνικών ομάδων σε επαγγέλματα που δε θυμίζουν την υποτέλεια που χαρακτήριζε το δούλο του παρελθόντος (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008).

Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι η τάξη και η εθνικότητα συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην αναπαραγωγή του υπηρετικού εργατικού δυναμικού και του επαγγέλματος καθώς και στην ενίσχυση των κοινωνικών ανισοτήτων (Andall 2000, Phizacklea 1998). Οι οικιακές εργάτριες από τις Φιλιππίνες και το Μεξικό *«επιτρέπουν στις γυναίκες σε πιο ανεπτυγμένες χώρες να απαλλαχτούν από τις δουλειές του νοικοκυριού υπό συνθήκες που μπορούν να παρομοιαστούν με μια μορφή σύγχρονης δουλείας που ενισχύεται από το κράτος»*. (Phizacklea 1998: 33) Ακόμα, φαίνεται ότι υπάρχει ένας «φυλετικός καταμερισμός της αναπαραγωγικής εργασίας». Αυτός ο φυλετικός καταμερισμός επιτρέπει στις γυναίκες της μεσαίας και της ανώτερης τάξης να αποφεύγουν τις εργασίες του νοικοκυριού μεταφέροντάς τες σε άλλες γυναίκες (μετανάστριες).

Συνεπώς, δεν είναι μονάχα η έμφυλη διάσταση της μισθωτής οικιακής εργασίας ο μοναδικός «υπεύθυνος» που «νομιμοποιεί» την ταξική ανισότητα και τη διαφοροποίηση μεταξύ ανθρώπων. Το ταξικό χάσμα παγιώνεται μέσα από φυλετικά ή/και εθνοτικά στερεότυπα που επιβάλλονται στη σχέση μεταξύ εργοδοτριών και εργαζομένων και οδηγούν σε μια ενισχυμένη εκμετάλλευση των τελευταίων (Wrigley 1995). Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι: *«Ενώ κάθε σχέση μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου θεωρείται άνιση, η σχέση ανάμεσα στην κυρία και την υπηρέτρια –με μια κληρονομιά αιώνων με τις συνηθισμένες συμπεριφορές και την ιστορική σύνδεση με τη δουλειά σε όλη την υφήλιο, με την ασυνήθιστη διατήρηση φεουδαρχικών χαρακτηριστικών και την παράδοση σύμφωνα με την οποία ο υπηρέτης δεν ανήκει*

μονάχα σε μια χαμηλότερη τάξη αλλά είναι και γυναίκα, μετανάστρια και από μια περιφρονημένη εθνική ομάδα– προσφέρει ένα ακραίο και ``καθαρό`` παράδειγμα μιας σχέσης ιδιαίτερης εξουσίας» (Rollins 1985: 8-9).

Η ανισότητα αυτή αναδύεται στην άνιση κατανομή της αναπαραγωγικής εργασίας μεταξύ των γυναικών η οποία, όπως προαναφέρθηκε, εξαρτάται από τις διαφορές βάσει φύλου, φυλής/εθνικότητας και τις διαφορές στην ιδιότητα του πολίτη (Romero 1992), αλλά κυρίως βάσει ταξικής ανισότητας μεταξύ εργοδοτών και εργατών/εργατριών (Milkman et al. 1998). Με άλλα λόγια, η αναπαραγωγή της οικιακής εργασίας εμφανίζεται ως εξαρτώμενη από την ύπαρξη διαθέσιμης εργασίας φτωχών και συχνά περιθωριοποιημένων γυναικών (Κασιμάτη και Μουσούρου 2007). Σε αντίθεση με κάποιες θεωρήσεις που ισχυρίζονταν ότι η οικιακή εργασία εκλείπει σταδιακά και ότι οι σχέσεις έντονης κοινωνικής ανισότητας δεν είναι συμβατές με τις «σύγχρονες» κοινωνικές συνθήκες (Coser 1973¹²⁹), αυτό που οι κοινωνιολογικές έρευνες δείχνουν είναι ότι όσο μεγαλύτερες είναι οι ταξικές και οι οικονομικές ανισότητες τόσο πιο εύκολα αναπαράγεται το συγκεκριμένο επάγγελμα¹³⁰.

2.4.2. Τάξη και αντιλήψεις για το κύρος

Η κοινωνιολογική θεωρία αναδεικνύει ότι η έννοια του κύρους¹³¹ είναι συνδεδεμένη με την τάξη και το αντίστροφο. Αφενός, η κοινωνική τάξη είναι ο χώρος

¹²⁹ Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας ανέφερε ότι «η απασχόληση στην οικιακή εργασία έχει χάσει τα κομμάτια της ευγενικής αξιοπρέπειας που κάποτε μπορεί να διέθετε. [...] Το κύρος της είναι τώρα τόσο στιγματισμένο, που είναι σχεδόν αδύνατο να μπορεί να στρατολογήσει [εργατικό δυναμικό] από απλούς πολίτες. [...] Όταν η κατάσταση έχει φθάσει σε τέτοιο αδιέξοδο, το κύρος και ο ρόλος της εκλείπουν σταδιακά (*obsolescent*)» (Coser 1973: 39).

¹³⁰ Μάλιστα ο Ψημμένος υπογραμμίζει ότι οι προσωπικές υπηρεσίες και το υπηρετικό δυναμικό ως μέρος της αγροτικής και της βιομηχανικής παραγωγής, της ζωής στην πόλη και της χειραγώγησης του εργατικού πληθυσμού αποτέλεσαν κεντρικά στοιχεία της οργάνωσης και λειτουργίας της καπιταλιστικής κοινωνίας (Ψημμένος 2013: 30).

¹³¹ Η έννοια του κύρους καθορίζεται από αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες. Οι αντικειμενικοί παράγοντες αφορούν τη θέση του ατόμου στην κοινωνική διαστρωμάτωση έτσι όπως

μέσα από τον οποίο οι υλικές συνθήκες θα δώσουν στα άτομα τη δυνατότητα να περιγράψουν τον εαυτό τους και μέσα από το επάγγελμά τους τα άτομα αυτά αντλούν αξίες, νοήματα και κοινωνικό κύρος. *Αφετέρου*, το κοινωνικό κύρος που προκύπτει μέσα από την εργασία είναι σημαντικό για τα άτομα διότι καθορίζει την κοινωνική τους θέση, τις ευκαιρίες ζωής και τις προοπτικές τους και ταυτόχρονα τους παρέχει τη δυνατότητα να αντιληφθούν τον εαυτό τους σε σχέση με την κοινωνία στην οποία εργάζονται και ζουν (Crompton 2004).

Στην περίπτωση των οικιακών εργατριών, αυτό που προκύπτει από μια μελέτη που αφορά τρεις γενιές μεταναστριών από την Ιαπωνία, ξεκινώντας από τις αρχές του 20ού αιώνα, είναι ότι η παραμονή των μεταναστριών στο επάγγελμα ή, διαφορετικά, η αδυναμία τους να φύγουν από αυτό, πέραν των υπαρκτών φυλετικών στερεοτύπων, σχετίζεται άμεσα με το πώς οι ίδιες κατανοούν το ίδιο το επάγγελμα και τη θέση τους σε αυτό¹³². Συγκεκριμένα, αναδεικνύεται ότι οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες δεν αντιμετωπίζουν το επάγγελμα σαν μια *τυπική* δουλειά, καθώς τα καθήκοντα είναι ίδια με αυτά που εκτελούν στα πλαίσια της άμισθης αναπαραγωγικής εργασίας στο νοικοκυριό και συνεπώς αδυνατούν να ξεχωρίζουν τη μισθωτή από τη μη μισθωτή εργασία (Glenn 1986, 1988). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, *αφενός*, την παραμονή μέσα στο επάγγελμα, καθώς με αυτό τον τρόπο προστατεύονται από τους άδικους ή αυθαίρετους όρους της αγοράς και με τους οποίους οι ίδιες δε φαίνεται να είναι εξοικειωμένες από τη χώρα τους, *αφετέρου*, την αδυναμία τους να μετακινηθούν προς άλλα επαγγέλματα που ίσως να τους προσέφεραν περισσότερο κοινωνικό κύρος και μια ζωή υπό καλύτερους κοινωνικούς όρους.

αυτή προκύπτει βάσει αντικειμενικών κριτηρίων (π.χ. εισόδημα, μόρφωση), ενώ οι υποκειμενικοί έχουν να κάνουν με το πώς τα ίδια τα άτομα προσλαμβάνουν τη θέση αυτή.

¹³² Η αναπαραγωγή της οικιακής εργασίας και του φτωχού εργατικού δυναμικού εξετάζεται και σε επίπεδο διαγενεακό.

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία η οικιακή εργασία δεν εμφανίζεται πάντοτε ως ένα επάγγελμα αμιγώς εκμεταλλευτικό και με αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή των οικιακών εργατριών. Η αμοιβή που προκύπτει από την απασχόληση στην οικιακή εργασία εμφανίζεται ως βασικός παράγοντας κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών οικιακών εργατριών (Θανοπούλου 2007, Μαρούκης 2009). Ενώ οι συγκεκριμένες μελέτες αναγνωρίζουν τα προβλήματα που ανακύπτουν στην οικιακή εργασία, ισχυρίζονται ότι αυτά μπορεί να διορθωθούν μέσω της «επαγγελματοποίησης» του κλάδου. Με άλλα λόγια, επιβάλλοντας συγκεκριμένους εργασιακούς κανόνες, το επάγγελμα θα προσαρμοστεί στις ανάγκες της αγοράς εργασίας και της οικονομίας γενικότερα (Cox 2006, Μαρούκης 2009, Μπέλλας 2012). Ταυτόχρονα, η ενασχόληση με το συγκεκριμένο επάγγελμα και η επαφή με το αξιακό σύστημα των εργοδοτικών νοικοκυριών χειραφετεί τις οικιακές εργάτριες (Θανοπούλου 2007, Morokvasic et al. 2008, Παπαταξιάρχης 2009).

Ωστόσο, ενώ είναι σαφές ότι η οικιακή εργασία ως μισθωτή εργασία έχει ένα οικονομικό περιεχόμενο που μπορεί να λειτουργήσει θετικά για την επιβίωση της οικιακής εργάτριας και της οικογένειάς της, η εργασία αυτή έχει και ένα σημαντικό κοινωνικό περιεχόμενο. Το περιεχόμενο αυτό ορίζεται τόσο από άνισες σχέσεις εξουσίας (Λαζαρίδη 2000), όσο και από αξίες και αντιλήψεις που διαμορφώνονται μέσα από την εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού από τους εργοδότες (Ξυπολυτάς & Lazarescu 2013 αναφέρονται στο Brown 1984). Ακόμα, η πορεία εξέλιξης της εργαζομένης, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την καλύτερευση ή μη των συνθηκών απασχόλησής της μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα, υπόκειται στον έλεγχο και εξαρτάται από τη διακριτική ευχέρεια όχι μόνο του εργοδότη αλλά και των πελατών για τους οποίους εργάζεται (Bickham Mendez 1998). Επιπλέον, φαίνεται να αγνοείται ότι τα προβλήματα της οικιακής εργασίας και της παραμονής

μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα δεν είναι αμιγώς εργασιακά. Αντιθέτως οι σοβαρές επιπτώσεις και τα προβλήματα εντοπίζονται στον υποτελή χαρακτήρα του συγκεκριμένου επαγγέλματος (Addams 1896, DuBois & Eaton 1899/1995, Glenn 1986, Βασιλικού 2007, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008, Χατζαρούλα, 2012).

Αναφερόμενη στην περίπτωση των Ερυθραίων και Αφρο-Σουριναμέζων οικιακών εργατριών στην Ιταλία και την Ολλανδία αντίστοιχα, η Marchetti ισχυρίζεται ότι οι δεξιότητες που αποκτούν στο χώρο εργασίας μπορούν να έχουν θετικές επιπτώσεις για την υποκειμενική διάσταση του κύρους. Η ικανότητα των οικιακών εργατριών να θεωρούν την εθνικότητά τους ως «προσωπική κλίση» εκλαμβάνεται ως ένα πολύτιμο συστατικό της επαγγελματοποίησης των δεξιοτήτων τους. Ωστόσο, εάν και κατά πόσο η εικόνα του εαυτού τους ως «καλής υπηρέτριας» έχει ως συνεπακόλουθο την ενδυνάμωσή τους ως εργαζομένων και την αύξηση του κύρους τους είναι μάλλον υπό αμφισβήτηση. Η συγγραφέας συμπεραίνει ότι τα ίδια τα χαρακτηριστικά αυτά αναπαράγουν ξανά και ξανά τις αποικιακές κληρονομίες, τις ιεραρχίες μεταξύ μαύρων και λευκών, μεταξύ λευκής εργοδότης και μαύρης υπηρέτριας, κ.λπ. (Marchetti 2010: 171).

Η πορεία των μεταναστών μέσα στην οικιακή εργασία δεν εμφανίζεται ως μια μορφή απασχόλησης προσωρινού χαρακτήρα ή ως μια διαδικασία που εξασφαλίζει «μια ευελιξία κινητικότητας στο χρόνο και στο χώρο με σκοπό την επίλυση άμεσων οικονομικών προβλημάτων» (Lutz & Schwalgin 2005). Αντιθέτως, η μετανάστευση, και κυρίως η εργασία στις υπηρεσίες χαμηλού κύρους, εμφανίζεται για τους ανθρώπους σαν μια «περιπλάνηση», ατομική ή οικογενειακή, με σκοπό τόσο την ασφάλεια όσο και την επιδίωξη μιας ζωής που θα ικανοποιεί νέα πολιτισμικά πρότυπα (Ψημμένος 2003). Επιπλέον, η παραμονή στο επάγγελμα μεταβάλλει τα αρχικά μεταναστευτικά σχέδια των οικιακών εργατριών και διαμορφώνει μια εικόνα

του εαυτού τους που δεν είναι πια αναγνωρίσιμη ούτε στην ίδια την οικιακή εργάτρια: «Όταν έχεις φορτώσει [από την εργασία] δε σου πάει το μυαλό για τίποτα. Είσαι κουρασμένη... δεν κάνεις ζωή. Και είσαι μηδέν. Και δεν μπορείς να βλέπεις τον εαυτό σου στον καθρέφτη, να περιποιείσαι... έχω μετανιώσει... [...] [Η οικιακή εργασία] σε περιορίζει, δεν έχεις περιθώρια ούτε να βλέπεις τον εαυτό σου ούτε να δίνεις για τους ανθρώπους γύρω σου». Και «Τον εαυτό μου έχω χαλάσει, όχι με τους άλλους. Εγώ μέσα μου. Τι νιώθω μέσα μου» (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008: 159, 270).

Επιπλέον, η παραμονή στο επάγγελμα επηρεάζει ακόμα και τον προσανατολισμό των οικιακών εργατριών τόσο όσον αφορά την ίδια την εργασία όσο και σημαντικές πτυχές της ίδιας τους της ζωής: οικογένεια, πρόνοια, κοινωνικό κύρος κ.λπ. Όπως και στο παρελθόν, όταν η προσβασιμότητα μιας νταντάς στην κοινωνική προστασία συνήθως ακολουθούσε την πορεία εξέλιξης της εργοδοτικής οικογένειας και τις συναισθηματικής σύνδεσης με τα ανήλικα μέλη της, οι σύγχρονες κοινωνιολογικές μελέτες που ασχολούνται με την οικιακή εργασία έχουν αναδείξει ότι, παραδείγματος χάριν, οι οικιακές εργάτριες αποκλείονται από υπηρεσίες και δικαιώματα κοινωνικής προστασίας όχι μόνο λόγω αντικειμενικών αλλά και υποκειμενικών εμποδίων. Οι Ψημμένος και Σκαμνάκης (2008) τονίζουν την «προνοιακή περιθωριοποίηση»¹³³ (welfare marginalisation) των οικιακών εργατριών. Σε αντίθεση με τις ιδέες της πολιτισμικής περιθωριοποίησης του Lewis (1959) λόγω πολιτισμικών, παραβατικών ή άλλων συνηθειών, ή της οικονομικής περιθωριοποίησης του Townsend et al. (1972) λόγω ανεργίας ή εισοδήματος, ή λόγω εξάρτησης από την κρατική πρόνοια του Jordan (1996), η προνοιακή περιθωριοποίηση έχει να κάνει με μια άλλη διάσταση της ζωής. Αυτή η διάσταση

¹³³ Με τον όρο προνοιακή περιθωριοποίηση οι συγγραφείς εννοούν την περιθωριοποίηση των ατόμων ή και ομάδων που σχετίζονται άμεσα με τις κοινωνικές υπηρεσίες και παροχές πρόνοιας και ειδικότερα αφορούν την πρόσβαση των ανθρώπων σε τυπικούς φορείς κοινωνικής προστασίας.

ζωής, αντιστοίχως με τις κλασικές κοινωνιολογικές αναφορές για τον κοινωνικό αποκλεισμό όπως αυτές εμφανίζονται στα έργα του Weber (1978) και του Du Bois (1895, 1899), αναπτύσσεται και είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένη ακριβώς γιατί οι πολίτες εντάσσονται στα κυρίαρχα οικονομικά και πολιτισμικά πλαίσια της κοινωνίας. Οι μετανάστριες περιθωριοποιούνται όχι λόγω παραβατικότητας ή φτώχειας, αλλά κυρίως λόγω της ένταξής τους σε ένα σύστημα καταμερισμού της εργασίας και σε επαγγέλματα που αναπαράγουν φυλετικές, έμφυλες και ταξικές στρωματώσεις και πρότυπα προσδοκιών (Ψημμένος και Σκαμνάκης, 2008: 27).

Τα εμπόδια στην πρόσβαση και τη χρήση των υπηρεσιών πρόνοιας εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το μικροπεριβάλλον της εργασίας, αλλά κυρίως από τις αξίες που προκύπτουν από αυτό. *«Οι Αλβανίδες και οι Ουκρανές εργάτριες ‘συμφιλιώνονται’ με τις υπάρχουσες ανισότητες και τα στερεότυπα ή τις προκαταλήψεις που περιορίζουν την πρόσβαση στην πρόνοια μέσω της ανάπτυξης των αντιλήψεων και στάσεων απέναντι στην εργασία που δε συμβάλλουν στην απομάκρυνση των δομικών εμποδίων στην πρόνοια»* (Psimmenos 2007:31). Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το θέμα της σταδιοδρομίας των μεταναστριών οικιακών εργατριών, οι συγγραφείς εντοπίζουν μια πορεία ένταξης στην οικιακή εργασία που είναι αντίστροφα ανάλογη με την πορεία των εργαζομένων αυτών απέναντι στην επίσημη Πολιτεία και τους κρατικούς οργανισμούς. Χαρακτηριστικά, αναφέρουν: *«...η ‘σταδιοδρομία’ των γυναικών στην οικιακή εργασία τις απομακρύνει από την ανάπτυξη δυνατοτήτων και ικανοτήτων πρόσβασης στην επίσημη αγορά εργασίας, αλλά και από την ανάπτυξη ενδιαφέροντος για την εύρεση άλλου επαγγέλματος»*. (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008: 164). Ακόμα, φαίνεται ότι οι οικιακές εργάτριες προσανατολίζονται σε ρόλους και κοινωνικές αξίες που δεσμεύουν την πορεία κοινωνικής ανάπτυξης της ζωής τους (Ψημμένος 2010).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το κεφάλαιο αυτό έχει ως στόχο την αναλυτική παρουσίαση της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε στη διδακτορική διατριβή. Οι διάφοροι μεθοδολογικοί προβληματισμοί που προέκυψαν στα πλαίσια του σχεδιασμού της έρευνας και κατά τη διάρκεια της πραγματοποίησής της αφορούσαν τον καλύτερο δυνατό τρόπο εξέτασης της υπόθεσης εργασίας μέσα σε ένα πλαίσιο θεωρητικής και εμπειρικής διερεύνησης του *επαγγέλματος* και της *μετανάστευσης* με μεθοδολογικά εργαλεία που αφορούν την ανάλυση της στρωματοποίησης των ανθρώπων στην κοινωνία βάσει τάξης και κύρους (πίνακας 1).

Πίνακας 1: Υπόθεση εργασίας

Η εργασία και οι τύποι απασχόλησης διαμορφώνουν συνθήκες και αντιλήψεις για τη σταδιοδρομία των Ρουμάνων εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού. Από τη μία πλευρά, αυτό συνδέεται με την πρότερη εργασιακή τους πορεία. Από την άλλη, η παραμονή στο επάγγελμα οφείλεται στην οργάνωση και στη λειτουργία των υπηρεσιών καθαρισμού καθώς και στα νοήματα που διαμορφώνονται σταδιακά για την ανέλιξη, ανάλογα της θέσης και της ιεραρχίας που κατέχει η εργαζόμενη μέσα σε αυτές. Πιο συγκεκριμένα, ανάλογα του εάν κάποια μετανάστρια βρίσκεται στις υπηρεσίες καθαρισμού με μισθωτή απασχόληση σε συνεργεία καθαρισμού ή στην οικιακή εργασία ως αυτοαπασχολούμενη, διαμορφώνονται και οι ανάλογες συνθήκες και αντιλήψεις γύρω από τη σταδιοδρομία της.

Αυτό διότι στο επίκεντρο της παρούσας μελέτης της σταδιοδρομίας των Ρουμάνων μεταναστών που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα δεν είναι μονάχα η μετάβαση του εργαζομένου από ένα σημείο Α στο σημείο Β, ούτε εάν και κατά πόσο η μετάβαση αυτή έχει ως επακόλουθο αποκλειστικά την ένταξή του εν λόγω εργαζομένου μέσα στο επάγγελμα. Αντιθέτως, ο προβληματισμός στη μελέτη αυτή συνδέεται περισσότερο με την ανάδειξη του ρόλου της σταδιοδρομίας ως μια κατασκευή που εξηγεί την πορεία της κοινωνικής στρωμάτωσης και κινητικότητας των εργαζομένων (βλέπε κεφάλαιο 1 και κεφάλαιο 2). Επιπλέον, πρόκειται για την εμπειρική διερεύνηση της σταδιοδρομίας σε χαμηλού κύρους, στιγματισμένα επαγγέλματα που ενσωματώνουν τους εργαζομένους σε θέσεις (hierarchies), πρότυπα (prototypes), καθώς και κοινωνικούς και επαγγελματικούς ρόλους (occupational roles) ανάλογα με αυτούς που έχει θέσει η κοινωνία.

Αναφορικά με τα μεθοδολογικά εργαλεία, οι λειτουργιστές μελετητές εξετάζουν τη σταδιοδρομία υπό το πρίσμα της λειτουργίας του εργαζομένου μέσα σε ένα πλαίσιο που αφορά την ένταξή του στην αγορά εργασίας και εάν και κατά πόσο αυτό οδηγεί στην κοινωνική συνοχή χωρίς να επικεντρωθούν σε ταξικές διαφοροποιήσεις και διαφοροποιήσεις κύρους (βλέπε κεφάλαιο 1.1.). Για τους εκπροσώπους της Συμβολικής Αλληλόδρασης η ανάλυση της σταδιοδρομίας έχει να κάνει με τους ρόλους και τα πρότυπα που διαμορφώνονται μέσα σε ένα επάγγελμα ως αποτέλεσμα αλληλόδρασης σε έναν κοινωνικό χώρο τόσο σε αντικειμενικό όσο και σε υποκειμενικό επίπεδο (βλέπε κεφάλαιο 1.2.). Σε ό,τι αφορά τους μαρξιστές θεωρητές, η διερεύνηση του επαγγέλματος και της σταδιοδρομίας είναι περισσότερο συνδεδεμένη με την τάξη και την επαγγελματική ή/και εθνοτική ομάδα στο σύνολό της και την ιεραρχία που διαμορφώνεται μέσα στην αγορά εργασίας βάσει κύρους, εισοδήματος, αξιών, τρόπων ζωής, κ.λπ., χωρίς να κρίνεται απαραίτητη μια

συγκριτική ανάλυση μεταξύ διαφόρων στρωμάτων που διαμορφώνονται μέσα στο ίδιο το επάγγελμα (βλέπε κεφάλαιο 1.3.). Τέλος, οι βεμπεριανοί και οι νεοβεμπεριανοί μελετητές, εξετάζουν τη σταδιοδρομία ως μια διαδικασία διαφορών κύρους (status differences), η οποία διαμορφώνει ιεραρχίες μέσα στο ίδιο το επάγγελμα και για την ανάλυση της οποίας το συγκριτικό στοιχείο θεωρείται απαραίτητο για την κατανόηση των κοινωνικών στρωμάτων (βλέπε κεφάλαιο 1.4.).

Στη συνέχεια, θα αναλυθούν τα στάδια της έρευνας που ακολουθήθηκαν για την εξέταση της παραπάνω υπόθεσης εργασίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για: α) το προερευνητικό στάδιο, β) την πιλοτική έρευνα, γ) την κύρια ερευνητική διαδικασία και δ) την ανάλυση των δεδομένων.

3.1. ΠΡΟΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΣΤΑΔΙΟ

3.1.1. Επιλογή του πληθυσμού της έρευνας

Η προτεινόμενη διατριβή θα ασχοληθεί με τους Ρουμάνους μετανάστες που εργάζονται μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού. Θα διερευνηθούν η πορεία εξέλιξης και η κατανόηση της σταδιοδρομίας των αυτοαπασχολούμενων και μισθωτών μεταναστών εργατών οι οποίοι απασχολούνται στην παροχή υπηρεσιών καθαρισμού, ανεξαρτήτως εάν αυτοί κατέχουν άδεια παραμονής και σύμβαση εργασίας. Όπως προκύπτει από τον πίνακα 2, στον τομέα απασχόλησης που αφορά τις δραστηριότητες νοικοκυριών, την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας οι απασχολούμενοι ανήκουν αποκλειστικά στο γυναικείο φύλο και, κατά συνέπεια, οι συνεντευξιαζόμενες στα πλαίσια της παρούσας διδακτορικής διατριβής ήταν γυναίκες.

Πίνακας 2: Ρουμάνοι απασχολούμενοι στις δραστηριότητες νοικοκυριών

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες
2010 Α' τρίμηνο	0	2.416
2010 Β' τρίμηνο	0	2.402
2010 Γ' τρίμηνο	0	3.625
2010 Δ' τρίμηνο	0	4.247
2011 Α' τρίμηνο	0	4.687
2011 Β' τρίμηνο	0	4.801
2011 Γ' τρίμηνο	0	4.821
2011 Δ' τρίμηνο	0	4.797

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Λόγω της φύσης του υπό διερεύνηση θέματος, είναι αναγκαίο οι συνεντευξιαζόμενες να έχουν μακροχρόνια απασχόληση στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Έτσι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι συνεντευξιαζόμενες απασχολούνται στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας για περίπου μία οκταετία¹³⁴. Ο επιστημονικός λόγος για αυτή την επιλογή έχει να κάνει με την αντιμετώπιση της διάρκειας παραμονής μέσα στο επάγγελμα ως ένα κριτήριο κατανομής του πληθυσμού το οποίο σχετίζεται με: α) τις εμπειρίες από προηγούμενα επαγγέλματα, β) την εμπειρία από άλλα κοινωνικοοικονομικοπολιτικά συστήματα (σοσιαλισμός/μετασοσιαλισμός), γ) το μεταναστευτικό status, δ) τα κοινωνικά δίκτυα, ε) τις πορείες στην Ελλάδα και τις δυνατότητες για κινητικότητα. Έτσι, δεν εξασφαλίζεται μόνο μια ικανότητα των συνεντευξιαζομένων να παρουσιάσουν τα βασικά χαρακτηριστικά του επαγγέλματος, αλλά και να προβάλουν τις αξίες και τις

¹³⁴ Συγκεκριμένα, οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες απασχολούνται στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης κατά μέσο όρο 8,5 χρόνια. Σε ό,τι αφορά τις μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού, αυτό που προέκυψε κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας ήταν ότι η παραμονή τους μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης, στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελεί ένα από τα αρχικά στάδια στη γενικότερη πορεία εξέλιξης της εργαζομένης μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας κατά τη διάρκεια του οποίου η εργαζόμενη «αναμένει» για τη μετακίνησή της προς την αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία. Επιπλέον, οι περισσότερες απασχολούμενες στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης χαρακτηρίζονται από ένα χαμηλότερο μέσο όρο ηλικίας συγκριτικά με τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες. Συνεπώς, ο μέσος όρος των χρόνων παραμονής μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης ήταν πιο περιορισμένος συγκριτικά με τις τελευταίες (6 χρόνια).

αντιλήψεις που οι εργαζόμενοι διαμορφώνουν σταδιακά στα πλαίσια της εργασίας τους μέσω της σύγκρισης με το παρελθόν (Hughes 1958, Brown 1984).

Η επιλογή της συγκεκριμένης εθνικότητας έχει να κάνει με το γεγονός ότι μια τέτοια ανάλυση μπορεί να αποτελέσει ένα πρωτότυπο βήμα στην ακαδημαϊκή έρευνα για τους εξής λόγους:

Πρώτον, προσφέρει τη δυνατότητα *συγκριτικής* διερεύνησης της σταδιοδρομίας των μεταναστών εργαζομένων βάσει: α) χώρας (Ρουμανία-Ελλάδα), β) χώρων (χωριό-πόλη), γ) τομέων απασχόλησης (βιομηχανίες/αγροτική εργασία-υπηρεσίες), δ) πορειών ατόμων (πορεία στη Ρουμανία-πορεία στην Ελλάδα). Συνεπώς, υπήρχε δυνατότητα διερεύνησης και κατανόησης της έννοιας της σταδιοδρομίας λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την οργάνωση της εργασίας στην Ελλάδα αλλά και τη Ρουμανία. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώντας τη ρουμάνικη εθνική ομάδα, υπήρχε δυνατότητα ελέγχου του ιστορικού απασχόλησης των μεταναστών. Αυτός είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας, ιδιαίτερα όταν τίθεται θέμα πλήρους κατανόησης της έννοιας της σταδιοδρομίας των μεταναστών εργαζομένων. Ακόμα, η γνώση της ρουμάνικης γλώσσας από την ερευνήτρια προσέφερε τη δυνατότητα πρόσβασης σε προσωπικό υλικό των μεταναστών εργαζομένων, καθώς και σε μια σειρά από ντοκουμέντα που σχετίζονται με την εργασία του πληθυσμού της έρευνας.

Δεύτερον, στην Ελλάδα δεν υπάρχουν έρευνες που να αφορούν αποκλειστικά τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα και ιδιαίτερα σε σχέση με τη σταδιοδρομία των εργαζομένων μεταναστών στις υπηρεσίες καθαρισμού. Υπάρχουν μόνο δύο μελέτες που αφορούν τη ρουμάνικη μετανάστευση στην Ελλάδα οι οποίες είχαν σκοπό να αντλήσουν κάποιες βασικές πληροφορίες για τη συγκεκριμένη εθνική ομάδα σχετικά με την απασχόλησή της στην Αθήνα, τη θέση των Ρουμάνων στην

αγορά εργασίας, τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στην πόλη, καθώς και τα σχέδια των μεταναστών για το μέλλον (Savulescu-Voudouri 2007, Lazarescu 2010)¹³⁵.

Τρίτον, υπάρχουν ιστορικές και κοινωνικές συνδέσεις ανάμεσα στους δύο λαούς. Αυτές οι σχέσεις έχουν τις ρίζες τους σε παράγοντες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε ιστορικές περιόδους των δύο χωρών¹³⁶. Έτσι, πέραν τις γεωγραφικής απόστασης η οποία είναι σχετικά μικρή, οι Ρουμάνοι μετανάστες επέλεξαν την Ελλάδα ως χώρα προορισμού διότι θεώρησαν ότι οι δύο χώρες είναι παρόμοιες όσον αφορά τα έθιμα και τις παραδόσεις, ενώ οι Ρουμάνοι έχουν την ίδια θρησκεία με τους Έλληνες.

Τέταρτον, η έννοια της σταδιοδρομίας στην περίπτωση των Ρουμάνων καθίσταται τουλάχιστον ενδιαφέρουσα λόγω της κληρονομιάς που «κουβαλάνε» οι εργάτες αυτοί από τη χώρα προέλευσης η οποία σχετίζεται με την εργασία στο σοσιαλιστικό και μετασοσιαλιστικό καθεστώς στη Ρουμανία. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα σύστημα με μια σοσιαλιστική δομή διοίκησης παρόμοια με εκείνη της Ανατολικής Γερμανίας. Παρ' όλα αυτά, οι συνθήκες ζωής δεν ήταν τόσο κοντά σε εκείνες των χωρών της Δυτικής Ευρώπης (κάτι που ίσχυε στην περίπτωση της Ανατολικής Γερμανίας η οποία, λόγω των επενδυτικών ροών από τη Δυτική Γερμανία, είχε υψηλότερα επίπεδα παραγωγής και κατανάλωσης) (Verdery 1996: 50).

¹³⁵ Σε αυτές προστίθεται και μια διδακτορική διατριβή η οποία αφορά τα πολιτιστικά πρότυπα συγκρουσιακής επικοινωνίας και πρόκειται για μια συγκριτική προσέγγιση μεταξύ των Ρουμάνων, των Ελλήνων και των Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα (Stefanel 2012).

¹³⁶ Πρόκειται για την κυριαρχία των Φαναριωτών ηγεμόνων επί των ρουμάνικων εδαφών, αλλά και για το γεγονός ότι η αγώνας του 1821 για την ανεξαρτητοποίηση του ελληνικού κράτους ξεκίνησε από μια ρουμάνικη πόλη, από το Ιάσιο. Επίσης, η Ρουμανία δέχτηκε Έλληνες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Επίσης, πηγαίνοντας κάποιος στο Μουσείο του Ελληνικού Τύπου στην Αθήνα, θα ανακαλύψει ότι οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες εκδόθηκαν σε ρουμάνικες πόλεις όπως Βραΐλα, Γαλάτσι, Ιάσιο Βουκουρέστι.

Επιπλέον, η οικονομική κρίση που επιδείνωσε τις ελλείψεις της Ρουμανίας στη δεκαετία του 1980 προήλθε εν μέρει από την επιθυμία της ηγεσίας να εκπληρώσει τα εξωτερικά της χρέη. Οι ελλείψεις ουσιαστικά όλων των προϊόντων σε συνδυασμό με τις έξυπνα μεταμφιεσμένες μειώσεις των εισοδημάτων στις κανονικές εργασίες, ώθησαν τους Ρουμάνους στις άτυπες και συχνά παράνομες πρακτικές με σκοπό την αύξηση των εισοδημάτων και την εξασφάλιση αναγκαίων προϊόντων για επιβίωση (Verdery 1996). Αυτό πραγματοποιείτο ύστερα από μεγάλες αναμονές, με συνέπεια την κατάργηση του ελεύθερου χρόνου. Υπήρχαν ουρές παντού: στα βενζινάδικα, στα σημεία πώλησης εισιτηρίων στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα καταστήματα τροφίμων. Λόγω μεγάλων ελλείψεων, λοιπόν, οι θέσεις εργασίας, όπως σερβιτόρος ή πωλητής στα καταστήματα τροφίμων, θέσεις εργασίας διαχείρισης πολύτιμων πηγών τροφής, απέκτησαν μια ιδιαίτερη βαρύτητα και κατά κάποιον τρόπο μια μορφή κύρους. Σε αυτό το οικονομικό πλαίσιο και σε συνδυασμό με τις πειστικές πρακτικές του πολιτικού καθεστώτος δημιουργήθηκαν ιδιόμορφες προσδοκίες και αντιλήψεις για την εργασία, τις εργασιακές σχέσεις και τις κοινωνικές σχέσεις γενικότερα.

Επίσης, κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος, οι ρουμανικές αρχές άσκησαν περιοριστικές πολιτικές εξόδου και περιόρισαν τη δυνατότητα των πολιτών να ταξιδέψουν στο εξωτερικό. Τα διαβατήρια τα κρατούσε η αστυνομία και απαιτείτο προγενέστερη έγκριση από τις Αρχές προκειμένου να λάβει κάποιος πολίτης το ταξιδιωτικό του έγγραφο. Όσοι έκαναν αίτηση ως μετανάστες σε διάφορες πρεσβείες στη Ρουμανία έχαναν κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, ήταν στιγματισμένοι και παρενοχλήθηκαν από τις Αρχές¹³⁷. Υπήρχαν όμως

¹³⁷ Ο πραγματικός σκοπός αυτού του περιοριστικού καθεστώτος δεν ήταν να αποτραπούν όλες οι μορφές αποδημίας, αλλά μάλλον ο έλεγχος των μαζικών εκροών με τον περιορισμό των δυνατοτήτων εξόδου επιτρέποντας, όμως, μόνο σε ορισμένες ομάδες να φύγουν. Με τον περιορισμό των

περιπτώσεις μετανάστευσης πολιτών που ανήκαν σε εθνικές μειονότητες που πραγματοποιούνταν αρχικά νομίμως (Γερμανοί και Εβραίοι) και μετά το 1985 κυρίως παράνομα (Ούγγροι). Επίσης, υπήρχαν μερικές στρατηγικές προσωρινής μετανάστευσης κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής εποχής, ειδικότερα για εκπαιδευτικούς και εργασιακούς σκοπούς. Η μετανάστευση για λόγους εργασίας ρυθμιζόταν αποκλειστικά από το κράτος και μια μεγάλη πλειοψηφία των Ρουμάνων εργαζομένων κατευθυνόταν στη Μέση Ανατολή, ιδιαίτερα στην περιοχή του Περσικού Κόλπου, όπου οι εργασιακές τους δραστηριότητες ήταν αυστηρά ρυθμιζόμενες και η οικογενειακή επανένωση απαγορευόταν.¹³⁸

Έτσι, ήταν μόνο στα μέσα της δεκαετίας του 1990 που η μαζική μετανάστευση από τη Ρουμανία άρχισε να παίρνει διαστάσεις. Η μετανάστευση αυτή χαρακτηρίζεται από μεγάλους αριθμούς Ρουμάνων πολιτών οι οποίοι στη χώρα καταγωγής εργάζονταν σε αγροτικές και βιομηχανικές εργασίες και οι οποίοι μετακινούνται παράτυπα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, για παράνομη εργασία, για προσωρινό χρονικό διάστημα. Δεκαπέντε χρόνια μετά, όμως, φαίνεται πως οι άνθρωποι αυτοί παραμένουν στις χώρες υποδοχής και συνεχίζουν να εργάζονται, αν όχι στα ίδια ακριβώς επαγγέλματα, σίγουρα σε παρεμφερείς εργασίες που ανήκουν στις υπηρεσίες χαμηλού κύρους (Sandu et. al. 2004).

Πέμπτον, η πλειονότητα των Ρουμάνων μεταναστών, τόσο πριν όσο και μετά την ένταξη της χώρας τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, βρήκαν δουλειά μέσω άτυπων δικτύων και η εργασία τους χαρακτηρίζεται από ετεροαπασχόληση. Συγκεκριμένα, η απασχόληση σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα φαίνεται να συνεχίζεται και μετά

αναχωρήσεων, οι Αρχές ήλπιζαν να μειώσουν τον αριθμό αιτήσεων ασυλίας που υπέβαλλαν οι Ρουμάνοι στο εξωτερικό.

¹³⁸ Βλέπε Salt, J. (1989): 'A Comparative Overview of International Trends and Types, 1950-80', *International Migration Review* 3: 444-445.

την ένταξη της Ρουμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και παρ' όλο που το νομικό καθεστώς των Ρουμάνων πολιτών στην Ελλάδα διαφοροποιείται από εκείνο των άλλων ομάδων μεταναστών. Το γεγονός ότι οι Ρουμάνοι είναι Ευρωπαίοι πολίτες τους επιτρέπει την ελεύθερη είσοδο, κυκλοφορία και παραμονή στο έδαφος των υπολοίπων κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συνεπώς, το καθεστώς τους στην Ελλάδα είναι πιο ευνοϊκό συγκριτικά με εκείνο των άλλων εθνικών ομάδων με πολίτες από κράτη μη-μέλη και υπάρχει μια σταθεροποίηση όσον αφορά την παραμονή τους στη χώρα. Επιπλέον, χάρη στην ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη, στους Ρουμάνους που διαμένουν και εργάζονται στην Ελλάδα παρέχεται η δυνατότητα αναγνώρισης των σπουδών τους καθώς και των ειδικεύσεών τους από τη χώρα καταγωγής. Παρ' όλα αυτά, δε φαίνεται να κάνουν χρήση αυτού του δικαιώματος. Πιο πολύ, οι Ρουμάνοι μετανάστες παραμένουν στις ίδιες εργασίες που εκτελούσαν και πριν την ένταξη της χώρας τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο συγκεκριμένος παράγοντας είναι ιδιαίτερα σημαντικός γιατί μπορεί να αναδείξει εάν και κατά πόσο, πέραν της μεταναστευτικής πολιτικής που εφαρμόζει η Ελλάδα καθώς και του αδιεξόδου χαρακτήρα της εργασίας στις χαμηλού κύρους υπηρεσίες, η έννοια της σταδιοδρομίας αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο που καθορίζει την παραμονή των Ρουμάνων μεταναστών στην εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού και την ίδια την παραμονή τους στην Ελλάδα.

3.1.2. Επιλογή ποιοτικής μεθόδου έρευνας

Κεντρικός στόχος της έρευνας ήταν η εξέταση των μεταβολών στην πορεία εργασιακής εξέλιξης και του πώς αυτή κατανοείται από τις Ρουμάνες μετανάστριες, οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα ως μισθωτές και ως αυτοαπασχολούμενες εργάτριες. Έτσι η ανάλυση επικεντρώθηκε στις δύο βασικές

πτυχές που συγκροτούν την έννοια της σταδιοδρομίας. *Αφενός*, πρόκειται για τα αντικειμενικά στάδια μέσα από τα οποία περνούν οι οικιακές εργάτριες στα πλαίσια του επαγγέλματός τους. *Αφετέρου*, εξετάστηκε η υποκειμενική διάσταση της σταδιοδρομίας. Δηλαδή, το πώς γίνεται κατανοητή αυτή η πορεία από τον ίδιο τον εργαζόμενο. Επιπλέον, η διερεύνηση των μεταβολών που προκύπτουν στη σταδιοδρομία ζωής του πληθυσμού της έρευνας απαιτούσε την ύπαρξη μιας ιστορικής διάστασης στη μελέτη του συγκεκριμένου ζητήματος.

Μέσα από τις ιστορίες ζωής (life histories)¹³⁹, η ερευνήτρια ήταν σε θέση να παρακολουθήσει την πορεία του ατόμου μέσα στο χρόνο και να μελετήσει *συγκριτικά* το σύνολο των βιωμάτων και καταστάσεων που εντάσσονται στο υποκειμενικό και αντικειμενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά διαμορφώθηκαν. Την ίδια στιγμή, η ερευνήτρια μπόρεσε να αντιληφθεί τη σημερινή πραγματικότητα του εργαζομένου σε αλληλεξάρτηση με τους παράγοντες που επέδρασαν στην πορεία του διαχρονικά και το πώς ο ίδιος ο εργαζόμενος ερμηνεύει όλα αυτά (*μεταβολές και αξιολόγηση των μεταβολών*). Και αυτό διότι μόνο στα πλαίσια της αφήγησης ενός ανθρώπου, πάντα με κύριο γνώμονα τις παραμέτρους που επηρεάζουν την έννοια της σταδιοδρομίας, μπορεί να κατανοηθεί όχι μόνο η αντίληψή του για την καριέρα, για τις προσδοκίες και τους προσανατολισμούς του σχετικά με την εργασία του, αλλά και για το πώς ο ίδιος ερμηνεύει τις επιπτώσεις της κοινωνίας πάνω στη ζωή του ανθρώπου (Ψημμένος 2003, Κασιμάτη και Μουσούρου 2007, Βασιλικού 2007, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008, Ξυπολυτάς 2012)¹⁴⁰.

¹³⁹ Atkinson, R. (1996) *The Life History Interview*, London, Sage Publications, Bertaux, D. (ed.) (1981) *Biography and Society*, London, Sage Publications, Coxon, A. et al (1986) *Images of Social Stratification. Occupational structures and class*, London, Sage Publications, Becker H. (1970) "The Relevance of Life Histories" στο Denzin, N. (ed.) (1970) *Sociological Methods. A sourcebook*, Chicago Aldine Publishing, Τσιώλης, Γ. (2006) *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.

¹⁴⁰ Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Cole & Knowles (2001), οι ιστορίες ζωής «φωτίζουν την αλληλόδραση της ανθρώπινης εμπειρίας και του κοινωνικού πλαισίου».

Η μεθοδολογία που επιλέχθηκε είχε ως σκοπό τη χρήση των καταλληλότερων εργαλείων για την εξέταση των παραπάνω εκφάνσεων του κεντρικού κοινωνιολογικού ερωτήματος της διατριβής. Έτσι, για την επίτευξη των στόχων της έρευνας, η ποιοτική ήταν η πλέον ενδεδειγμένη μέθοδος στην οποία και βασίστηκε η διδακτορική διατριβή. Πιο συγκεκριμένα, οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή της μεθόδου αυτής για τη μελέτη της έννοιας της σταδιοδρομίας είναι οι ακόλουθοι:

(α) Η ποιοτική μέθοδος είναι η πλέον ενδεδειγμένη για την ανάλυση του κύρους των επαγγελμάτων, καθώς η ίδια η κοινωνική στρωμάτωση έχει τις ρίζες της στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται το επάγγελμά τους (Coxon et al. 1986).

(β) Η ποιοτική μέθοδος επιτρέπει την ανάδειξη της πορείας, της σταδιοδρομίας και των επιλογών των ανθρώπων, ενώ ταυτόχρονα προβάλλει τις ερμηνείες που προσδίδουν οι ίδιοι στα θέματα που αφορούν την εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα (Goldthorpe, Lockwood κ.ά. 1968, Beynon & Blackburn 1972, Κασιμάτη & Μουσούρου 2007, Felstead et al. 2007).

(γ) Μέσω της ποιοτικής μεθόδου προβάλλονται οι προσδοκίες και οι επιθυμίες των εργαζομένων, παράγοντες που είναι απαραίτητοι για την ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται οι αξίες και τα πρότυπα εξέλιξης των ανθρώπων (Κασιμάτη 2004).

Επομένως, η δυνατότητα πραγματοποίησης συνεντεύξεων κρίθηκε αναγκαία για τη διερεύνηση της έννοιας της σταδιοδρομίας όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Αυτό διότι οι συνεντεύξεις, αφενός, αποκαλύπτουν στοιχεία για τα στάδια εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα. Αφετέρου, είναι το μέσο που συμβάλλει στην καλύτερη φώτιση της διαδικασίας κατά την

οποία οι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τα δεδομένα, τις καταστάσεις και τις πρακτικές των ατόμων που αφορούν την εργασία τους και τις σχέσεις που δημιουργούνται σε αυτά τα πλαίσια (Κασιμάτη και Μουσούρου 2007, Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008)¹⁴¹. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις εις βάθος με μισθωτές και αυτοαπασχολούμενες Ρουμάνες μετανάστριες που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα.

3.1.3. Επιλογή ημιδομημένων συνεντεύξεων

Για την πραγματοποίηση της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν οι ημιδομημένες συνεντεύξεις εις βάθος. Ο συγκεκριμένος τύπος συνεντεύξεων κρίθηκε ως το καταλληλότερο εργαλείο για την παρούσα μελέτη καθώς: (α) προσφέρει τη δυνατότητα ανάπτυξης και καθορισμού από το ίδιο το υποκείμενο των σταθμών ζωής του και (β) αναδεικνύει τις ερμηνείες του ίδιου του υποκειμένου σχετικά με την επαγγελματική και κοινωνική του εξέλιξη, καθώς είναι καταλληλότερο να εκθέσει και να εξηγήσει τους τρόπους που αντικειμενικές συνθήκες διαμόρφωσαν τη συγκεκριμένη για το ίδιο κοινωνική πραγματικότητα (McNeill 2005, Κασιμάτη & Μουσούρου 2007: 39-40).

Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις στηρίζονται σε κάποιες γενικές ερωτήσεις και θέματα που έχουν εκ των προτέρων προσδιοριστεί από τον ερευνητή (Grawtz et al., 2000) και χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ορισμένων γενικών θεματικών και το συνδυασμό ανοιχτών και κλειστών ερωτήσεων. Για παράδειγμα, υπήρχαν

¹⁴¹ Παραδείγματος χάριν, αναφορικά με τις αντικειμενικές παραμέτρους, η έρευνα επικεντρώθηκε στην ανάδειξη των συγκεκριμένων καθηκόντων της εργασίας. Επίσης, διερευνήθηκαν οι μεταβολές που προκύπτουν στα καθήκοντα αυτά με το πέρας του χρόνου και κατά πόσο αυτά καθιερώνουν μια μορφή άτυπης ιεραρχίας. Η υποκειμενική διάσταση της σταδιοδρομίας είναι εξαιρετικά σημαντικό κομμάτι της διδακτορικής διατριβής. Για να μπορέσει να φωτιστεί αυτή η διάσταση, η έρευνα έπρεπε να επικεντρωθεί στον τρόπο με τον οποίο ο εργαζόμενος κατανοεί τα καθήκοντά του και στο πώς το πέρασμα από διάφορα στάδια μέσα στην εργασία του όπως και η διαμόρφωση μιας ιεράρχησης δημιουργούν στον εργαζόμενο την αίσθηση μιας εξέλιξης μέσα στην επάγγελμα.

κλειστές ερωτήσεις όπως: *Πόσες μέρες την εβδομάδα εργάζεστε;* Σε αυτού του τύπου τις ερωτήσεις ο σκοπός ήταν οι απαντήσεις να είναι όσο το δυνατόν πιο συγκεκριμένες. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότερες ερωτήσεις ήταν ανοιχτές. Για παράδειγμα: *Τι συμβαίνει με τα όνειρά σας από τη στιγμή που ξεκινήσατε να εργάζεστε;* Ωστόσο, στην προσπάθεια διατήρησης ενός βαθμού διακριτικού ελέγχου (unobtrusive control), οι ανοιχτές ερωτήσεις συνοδεύονταν από παρεμβαλλόμενα ερωτήματα (probing) που μπορούσαν να πάρουν τη μορφή διευκρίνισης (clarification), δικαιολόγησης (justification), παραδείγματος (giving an example), επέκτασης της αφήγησης (extending the narrative), ακρίβειας (accuracy).

Με τον τρόπο αυτό μπορούσε να δοθεί περισσότερη έμφαση σε συγκεκριμένες λεπτομέρειες της αφήγησης που είναι απαραίτητες για την πληρέστερη κατανόηση του θέματος (Kvale 1996, Seidman 1998, Gillham 2000). Παραδείγματος χάριν, στα πλαίσια συζήτησης των ζητημάτων που αφορούσαν τις συνθήκες εργασίας στη χώρα καταγωγής, μια συνεντευξιαζόμενη υποστήριξε πως εκείνη διαφοροποιείτο από άλλους συναδέλφους της γιατί *«η δουλειά της είχε περισσότερη ευθύνη»*. Σε μια τέτοια περίπτωση ζητούνταν παραδείγματα και διευκρινίσεις μέσα από παρεμβαλλόμενες ερωτήσεις όπως *«Αηλαδή;»* ή *«Γιατί;»*.

3.1.4. Οδηγός συνέντευξης

Ο οδηγός συνέντευξης που χρησιμοποιήθηκε για την πραγματοποίηση της έρευνας πεδίου επικεντρώθηκε στις συνέπειες της εργασίας στη σταδιοδρομία των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού, προσπαθώντας παράλληλα να παρατηρήσει τις μεταβολές που έχει υποστεί η επαγγελματική σταδιοδρομία και η σταδιοδρομία ζωής των συνεντευξιαζομένων μέσα από την απασχόλησή τους στο συγκεκριμένο επάγγελμα και τον τύπο

απασχόλησης. Επιπλέον, οι ερωτήσεις διατυπώθηκαν με χρονολογική σειρά: παρελθόν → παρόν → μέλλον.

Λαμβάνοντας υπόψη προηγούμενες μελέτες που αναλύουν τις πορείες των εργαζομένων μέσα στα επαγγέλματά τους, η διερεύνηση της σταδιοδρομίας της κατανόησης αυτής από τους μετανάστες εργαζόμενους μέσα στις υπηρεσίες χαμηλού κύρους όφειλε να πραγματοποιηθεί βάσει συγκεκριμένων παραμέτρων. Στη διερεύνηση των μεταβολών στην πορεία εργασιακής εξέλιξης και πώς αυτή κατανοείται από τις Ρουμάνες μετανάστριες, οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα, κεντρική παράμετρος ανάλυσης ήταν ο *τύπος απασχόλησης*.

Αρχικός στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση της σταδιοδρομίας των Ρουμάνων μεταναστών σε δύο διαφορετικούς τύπους απασχόλησης (μισθωτή και αυτοαπασχολούμενη εργασία) μέσα στο ίδιο επάγγελμα, καθώς οι διαφορετικοί τύποι απασχόλησης που συμπεριλαμβάνονται στον γενικό όρο «υπηρεσίες καθαρισμού» είναι διαφορετικά δομημένοι και έχουν τους δικούς τους κανόνες και ιεραρχίες. Παραδείγματος χάριν, η εργασία σε ένα συνεργείο καθαρισμού διέπεται από διαφορετικούς κανόνες σε σχέση με την ωρομίσθια οικιακή εργασία. Άρα, όπως γίνεται κατανοητό, τα καθήκοντα και η ιεραρχία των καθηκόντων μέσα σε αυτά τα επαγγέλματα, έως ένα βαθμό, διαφοροποιούνται.

Επιπλέον, στο επάγγελμα η σχέση απασχόλησης μπορεί να διαμορφώσει διαφοροποιημένες σχέσεις τόσο μέσα στην επαγγελματική ομάδα όσο και μέσα στην κοινωνία¹⁴². Και στις δύο μορφές απασχόλησης εξετάστηκαν: α) το

¹⁴² Για περισσότερες πληροφορίες που αφορούν την επιρροή των τύπων απασχόλησης στην εξέταση της έννοιας της σταδιοδρομίας, βλέπε Anderson 1923, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008.

εισόδημα¹⁴³, β) η σταθεροποίηση της παραμονής στη χώρα υποδοχής¹⁴⁴, γ) η πρόσβαση σε υπηρεσίες κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, δ) οι σχέσεις των εργαζομένων με τους εργοδότες τους¹⁴⁵, ε) το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι πρώιμες εμπειρίες της σταδιοδρομίας, στ) οι προοπτικές εξέλιξης στις υπηρεσίες καθαρισμού («επαγγελματική» και κοινωνική κινητικότητα)¹⁴⁶, ζ) ο βαθμός αυτονομίας που αποκτά ένας εργαζόμενος μέσα στην εργασία¹⁴⁷.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 3, ο οδηγός συνέντευξης αποτελείται από ογδόντα δύο ερωτήσεις οι οποίες χωρίζονται σε εννέα ενότητες:

Πίνακας 3: Οδηγός συνέντευξης

	Ενότητα	Περιεχόμενο
1	Δημογραφικά Χαρακτηριστικά	τόπος γέννησης, περιοχή, μορφωτικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα.
2	Η Ζωή στη Ρουμανία	καθημερινή ζωή, αρνητικές και θετικές αναμνήσεις από τη ζωή στη Ρουμανία, αρνητικές και θετικές αναμνήσεις από την οικογένεια, προσδοκίες ζωής.
3	Η Εργασία στη Ρουμανία	τύπος απασχόλησης, αντικείμενο εργασίας, συνθήκες εργασίας, ελεύθερος χρόνος μεταβολές στις προσδοκίες ζωής-επιθυμίες αντιλήψεις για την εργασία, αντιλήψεις για την επιτυχία.
4	Μεταναστευτική Διαδικασία	λόγοι μετανάστευσης, μεταναστευτικά δίκτυα, τρόπος μετανάστευσης, προσδοκίες από τη μετανάστευση.

¹⁴³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ρόλο του οικονομικού παράγοντα στην παραμονή σε ένα συγκεκριμένο επάγγελμα, βλέπε Thomas & Znaniecki 1984, Cressey 1932, Goldthorpe, Lockwood et al. 1968, Bloch 1976, Andreson & Phizacklea 1997.

¹⁴⁴ Σχετική με τη συγκεκριμένη αντίληψη είναι η έρευνα του Cohen 1987.

¹⁴⁵ Για τη συγκεκριμένη διάσταση, βλέπε ενδεικτικά τις έρευνες των Andreson & Phizacklea 1997, Πετρονότη & Ζαρκιά 1998, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008, Ευπολυτάς 2012.

¹⁴⁶ Για την κοινωνική κινητικότητα και τα πρότυπα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, βλέπε Lipset & Bendix 1952.

¹⁴⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το βαθμό αυτονομίας ως παράμετρος που επηρεάζει την παραμονή μέσα στο επάγγελμα, βλέπε Cressey 1932, Lipset & Bendix 1952, Roy 1958, Burawoy 1979, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008.

	Ενότητα	Περιεχόμενο
5	Ιστορικό Απασχόλησης	πρώτη θέση εργασίας, τύπος απασχόλησης, συνθήκες εργασίας, σημασία της πρώτης θέσης εργασίας, αντιλήψεις για τη θέση στην αγορά εργασίας, αυτονομία, άλλες θέσεις εργασίας, διαφορές ανάμεσα στις θέσεις εργασίας.
6	Η Εργασία στην Ελλάδα	τύπος απασχόλησης, αντικείμενο εργασίας, συνθήκες εργασίας (μεταβολές), διαμονή (ανάγκες), σχέση με εργοδότες/επιτηρητές, εργασιακές αξίες, θέση στην αγορά εργασίας, αντιλήψεις για την εργασία-επιθυμίες (μεταβολές).
7	Καταναλωτικά Πρότυπα	καταναλωτικά προϊόντα (μεταβολές), καταναλωτικά πρότυπα (μεταβολές).
8	Κοινωνικές Σχέσεις	ελεύθερος χρόνος (μεταβολές), προσωπικές σχέσεις (μεταβολές), σχέσεις αλληλεγγύης (μεταβολές).
9	Αξίες – Προοπτικές	αξίες για την εργασία, αντιλήψεις για τη χώρα καταγωγής και τη χώρα υποδοχής, αντιλήψεις για την οικογένεια, σχέδια για το μέλλον, εικόνα του εαυτού τους στο μέλλον-επιθυμίες.

3.1.5. Επαφή με τον πληθυσμό της έρευνας: συγκριτική προσέγγιση

Καθώς το ζήτημα της πρόσβασης στον πληθυσμό της έρευνας θεωρείται κρίσιμη για την ομαλή διεξαγωγή της έρευνας (Atkinson & Flint 2001), στα πλαίσια της προ-ερευνητικής έρευνας έγιναν αρχικές επαφές με μετανάστες που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού τόσο ως μισθωτοί σε συνεργεία καθαρισμού, όσο και ως αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες, με εργοδότες που απασχολούν τέτοιους εργαζομένους καθώς και με γραφεία εύρεσης εργασίας που διαμεσολαβούν στην απασχόληση των μεταναστών.

3.2. ΠΙΛΟΤΙΚΟ ΣΤΑΔΙΟ

Η έρευνα χωρίστηκε σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο εντοπίζεται η *πιλοτική έρευνα*, κατά τη διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκαν 10 συνεντεύξεις με εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού (παράρτημα IV). Ο στόχος της ήταν να διαπιστωθεί το κατά πόσο ο οδηγός συνέντευξης ήταν σε θέση να αναδείξει τις μεταβολές στην πορεία εργασιακής εξέλιξης και τον τρόπο που αυτή κατανοείται από τις Ρουμάνες μετανάστριες, οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα ως μισθωτές σε συνεργεία καθαρισμού και ως αυτοαπασχολούμενες ως διάφορα νοικοκυριά. Ορισμένες ερωτήσεις αποκλείστηκαν από τον τελικό οδηγό ενώ κάποιες αναδιαμορφώθηκαν. Εκ των 10 συνεντεύξεων η μία έχει πραγματοποιηθεί στην ελληνική γλώσσα και οι υπόλοιπες στη ρουμάνικη γλώσσα¹⁴⁸. Επίσης, το πιλοτικό στάδιο ξεκαθάρισε μια σειρά από πρακτικά ζητήματα, όπως τη μέση διάρκεια ολοκλήρωσης μιας συνέντευξης καθώς και το χρόνο που απαιτείται για την απομαγνητοφώνησή της (Yin 1989).

Κατά τη διάρκεια του πιλοτικού σταδίου η ερευνήτρια, στην προσπάθεια σύνδεσης των επαγγελματιών από τον τόπο καταγωγής με εκείνα στη χώρα υποδοχής, πραγματοποίησε ένα ερευνητικό ταξίδι στη Ρουμανία κατά την περίοδο 14-19 Δεκεμβρίου 2009. Το περιεχόμενο του ταξιδιού αυτού είχε να κάνει με τη

¹⁴⁸ Η απόφαση για την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων στη ρουμάνικη γλώσσα, πέραν του προτερήματος της έκφρασης των συνεντευξιζόμενων στη μητρική τους γλώσσα, είχε ως στόχο την αποφυγή κάποιων κινδύνων που σχετίζονται με την καλή διεξαγωγή της συνέντευξης. Συγκεκριμένα, υπάρχουν μελέτες που υποστηρίζουν ότι η διεξαγωγή των συνεντεύξεων σε μια άλλη γλώσσα, όταν τόσο ο συνεντευκτής όσο και ο συνεντευξιζόμενος έχουν την ίδια μητρική γλώσσα, λειτουργεί αρνητικά καθώς μπορεί να υποδηλώνει στον συνεντευξιζόμενο ότι η συνέντευξη διεξάγεται με τους όρους του ερευνητή. Αυτό ίσως οδηγήσει σε μια αντίσταση του συνεντευξιζόμενου προς τον ερευνητή (Song & Parker 1995). Ωστόσο, η ανάγκη της ερευνήτριας να διαρθρωθούν τα πιθανά λάθη της κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας, καθώς και να υπάρχει έγκαιρη δυνατότητα βελτίωσής της μέσα από τις παρατηρήσεις του επιβλέποντα καθηγητή οδήγησαν στην πραγματοποίηση μιας συνέντευξης στην ελληνική γλώσσα. Σε αυτή την περίπτωση, η ερευνήτρια εξήγησε στη συνεντευξιζόμενη το λόγο διεξαγωγής της συνέντευξης στα ελληνικά και τη δυνατότητα που είχε να χρησιμοποιήσει τη μητρική της γλώσσα σε περίπτωση που δυσκολευόταν να εκφραστεί στα ελληνικά.

βιβλιογραφική αναζήτηση και συλλογή στοιχείων για τα πρότυπα σταδιοδρομίας στη Ρουμανία. Έτσι, εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν ρουμάνικα στοιχεία τα οποία αφορούν τους μετανάστες από τη Ρουμανία στην Ελλάδα (π.χ. στοιχεία από το Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο και μελέτες που αφορούν τη μετανάστευση από τη Ρουμανία). Επίσης, στα πλαίσια της επίσκεψης στη Ρουμανία πραγματοποιήθηκε ένα ερευνητικό ταξίδι σε ένα χωριό με υψηλό ποσοστό αποδημίας στην Ευρώπη όπου πραγματοποιήθηκαν δύο συνεντεύξεις με γυναίκες: η μία έχει μεταναστεύσει προσωρινά στην Ισπανία για δουλειά και η άλλη δεν έχει φύγει ποτέ από τη Ρουμανία αλλά είναι υποκείμενο εσωτερικής μετανάστευσης. Στόχος των συνεντεύξεων ήταν η ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο η κοινότητα του τόπου καταγωγής αντιλαμβάνεται τις εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα και τη γενικότερη σταδιοδρομία ζωής τους.

3.3. ΚΥΡΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Η κύρια έρευνα της διατριβής πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο 17 μηνών από τον Ιούνιο του 2010 μέχρι τον Οκτώβριο του 2011. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις με τις Ρουμάνες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού.

3.3.1. Προσέγγιση του μη στατιστικού δείγματος και το μέγεθός του

Για την πραγματοποίηση της ποιοτικής έρευνας χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας (snowball sampling). Πρόκειται για μια μέθοδο που χρησιμοποιείται κυρίως όταν ο υπό έρευνα πληθυσμός είναι δύσκολο να εντοπιστεί (Ψημμένος, 1995). Μια τέτοια περίπτωση είναι και αυτή των Ρουμάνων μεταναστών

που εργάζονται στην Ελλάδα σε χαμηλού κύρους υπηρεσίες. Σε γενικές γραμμές η συγκεκριμένη μέθοδος επιλογής του δείγματος υπαγορεύει τα ακόλουθα: Αρχικά επιλέγονται κάποια άτομα, οι λεγόμενοι «άνθρωποι-κλειδιά» (key people) – με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και με μια ικανότητα πρόσβασης στον υπό έρευνα πληθυσμό (Berg 1988). Οι άνθρωποι αυτοί στη συνέχεια συστήνουν στον ερευνητή άλλους ανθρώπους με χαρακτηριστικά σχετικά με το αντικείμενο της έρευνας. Στο επόμενο στάδιο αυτοί που περιλαμβάνονται στην έρευνα συστήνουν κάποιους άλλους και ούτω κάθ' εξής. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται (άτυποι) κατάλογοι με Ρουμάνους μετανάστες που εργάζονται στην Ελλάδα και από τους οποίους επιλέγεται ο κατάλληλος πληθυσμός για τη διερεύνηση της έννοιας της σταδιοδρομίας στις υπηρεσίες καθαρισμού (Cornelius 1973, Papademitriou & Dimargio 1986, Ψημμένος 1995). Το κυριότερο πλεονέκτημα της μεθόδου αυτής είναι ότι με τον τρόπο αυτό ήταν σε θέση να φτάσει στον πληθυσμό της έρευνας, έναν πληθυσμό στον οποίο η πρόσβαση είναι εξαιρετικά δύσκολη. Επιπλέον, η μέθοδος μεγιστοποίησε τις πιθανότητες να γίνει πιο εύκολα αποδεκτή και έμπιστη στον υπό διερεύνηση πληθυσμό¹⁴⁹.

Ωστόσο, η μέθοδος της χιονοστιβάδας ελλοχεύει κινδύνους όταν ορισμένα προβλήματα δε λαμβάνονται υπόψη. Το βασικότερο πρόβλημα της μεθόδου αφορά το βαθμό που το δείγμα είναι *ενδεικτικό*. Παρ' όλο που η ποιοτική έρευνα δεν υπόκειται σε κανόνες *αντιπροσωπευτικότητας* του δείγματος, αλλά αφορά το κατά πόσο ο πληθυσμός της έρευνας και τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αυτή είναι *ενδεικτικά* των εμπειριών της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας (Λυδάκη 2001, Mason 2002), η μέθοδος της χιονοστιβάδας έχει μια συγκεκριμένη

¹⁴⁹ Η σύσταση του ερευνητή στον συνεντευξιζόμενο από ένα άλλο μέλος της ίδιας κοινωνικής ομάδας κρίνεται απαραίτητη και έχει να κάνει με την πρόθεση του τελευταίου να «ξεδιπλωθεί» και να παρέχει τις πληροφορίες (Atkinson & Flint 2001).

ιδιαιτερότητα. Αυτή αφορά την ύπαρξη αλυσιδωτών συστάσεων (chain referrals) μονάχα από έναν άνθρωπο κλειδί (Biernacki & Waldorf 1981). Αν η δειγματοληψία δε λάβει υπόψη το παραπάνω πρόβλημα που ενδεχομένως να εμφανιστεί στη χρήση της μεθόδου χιονοστιβάδας, τότε υπάρχει σοβαρός κίνδυνος η μελέτη να μην είναι σε θέση να παραγάγει σταθερά αποτελέσματα σε επαναληπτικούς ελέγχους και άρα να στερείται αξιοπιστίας (reliability) (Bailey 1994, Κυριαζή 2005). Για το λόγο αυτόν και για να αποφευχθούν και πιθανά άλλα προβλήματα, όπως το άγγιγμα του σημείου κορεσμού νωρίτερα από ότι θα έπρεπε λόγω ομοιομορφίας των χαρακτηριστικών της ομάδας ή η διαστρέβλωση των αποτελεσμάτων των συνεντεύξεων λόγω επιρροής του ανθρώπου-κλειδί, έγινε χρήση περισσότερων του ενός ανθρώπων-κλειδιά, οι οποίοι δε γνωρίζονταν μεταξύ τους. Ακόμα, οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με Ρουμάνες μετανάστριες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού στην περιοχή της Αττικής. Ωστόσο, στην προσπάθεια εξασφάλισης μιας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης ποικιλομορφίας του πληθυσμού της έρευνας, ανάμεσα στις 69 συνεντεύξεις υπήρχαν και τρεις (3) περιπτώσεις συνεντευξιζομένων που εργάζονται στη Θήβα και μία (1) περίπτωση εργαζομένης στη Σαντορίνη.

Ο πληθυσμός της έρευνας προέκυψε κυρίως μέσα από:

1. Οικογενειακά δίκτυα (π.χ. οικιακές εργάτριες και οικογένειες μεταναστών από τη Ρουμανία, τις οποίες γνώριζα αρκετά χρόνια πριν από την έναρξη εκπόνησης της διατριβής).
2. Κοινωνικά δίκτυα (π.χ. Η Ρουμάνικη Κοινότητα «Ο Άγιος Στέφανος ο Μέγας», Ο Ιερός Ελληνόρρυθμος Καθολικός Ναός Αγίας Τριάδας).
3. Επαγγελματικά δίκτυα (π.χ. ενώσεις εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού, γραφεία εύρεσης εργασίας).

Εκτός από τα παραπάνω, στην προσέγγιση του πληθυσμού συνέβαλαν οι κοινωνικές επαφές φίλων και συνεργατών οι οποίοι γνώριζαν κάποια μετανάστρια που εργαζόταν ως οικιακή εργάτρια. Η χρήση διαφορετικών ατόμων και φορέων για την εύρεση συνεντευξιαζομένων ενδεχομένως να έχει διασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερο την αξιοπιστία της παρούσης έρευνας.

Ως προς το μέγεθος του δείγματος της παρούσης έρευνας, όπως σε όλες τις μελέτες που χρησιμοποιούν την ποιοτική μέθοδο έρευνας, αυτό υπαγορεύτηκε από τις κοινωνικές διαδικασίες που εξέτασε. Με τον τρόπο αυτό, το συγκεκριμένο δείγμα είναι σε θέση να συμβάλει στην κατανόηση της διαδικασίας στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώνεται η έννοια της σταδιοδρομίας και όχι τόσο να είναι αντιπροσωπευτικό ενός πληθυσμού από στατιστική άποψη (Mason 2002). Ο τελικός αριθμός των συνεντεύξεων προέκυψε ως αποτέλεσμα άφιξης στο *σημείο κορεσμού της θεωρίας* (Bertaux 1981). Δηλαδή, η ερευνήτρια συνέχισε τη διεξαγωγή συνεντεύξεων έως ότου ήταν σε θέση να γνωρίζει πλέον ότι έχει μια εικόνα του τι συμβαίνει και να ξέρει ότι μπορεί να παραγάγει μια κατάλληλη εξήγηση γι' αυτό. Με άλλα λόγια, όταν τα δεδομένα άρχισαν να μην μπορούν να πουν τίποτα καινούριο για την κοινωνική διαδικασία που εξετάζε.

3.3.2. Πραγματοποίηση των συνεντεύξεων

Κατά τη διάρκεια της κύριας ερευνητικής διαδικασίας έλαβαν χώρα και οι εξήντα εννέα (69) συνεντεύξεις με Ρουμάνες μετανάστριες που αποτελούν τον πληθυσμό της έρευνας και οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού (38 αυτοαπασχολούμενες και 31 μισθωτές εργάτριες)¹⁵⁰. Πριν και κατά τη διάρκεια

¹⁵⁰ Ο τελικός αριθμός των συνεντεύξεων είναι σύμφωνα με τις μελέτες εκείνες που υποστηρίζουν ότι, για κάθε ομάδα υπό διερεύνηση με ομοειδή χαρακτηριστικά, ένας ικανοποιητικός αριθμός των

πραγματοποίησης των συνεντεύξεων, η συμπεριφορά της ερευνήτριας ήταν ιδιαίτερα προσεκτική. Αυτό διότι ο τόνος της φωνής, η μη λεκτική επικοινωνία αλλά και οι παρεμβάσεις αυτού που παίρνει τη συνέντευξη μπορεί να έχουν σημαντική επίδραση στα αποτελέσματα της έρευνας και στο βαθμό αξιοπιστίας τους. Συνεπώς, η ερευνήτρια ήταν πολύ προσεκτική όσον αφορά τη διατύπωση των ερωτήσεων και τον τρόπο που αντιδρούσε στις απαντήσεις των συνεντευξιαζομένων, χωρίς να σχολιάζει, επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει με λόγια ή κινήσεις τις απαντήσεις τους. Επίσης, η ερευνήτρια δε διατύπωσε προσωπικές της απόψεις που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τις απόψεις της συνεντευξιαζομένης. Ακόμα, στην προσπάθεια αποφυγής παράβλεψης λεπτομερειών λόγω κοινής καταγωγής της ερευνήτριας και των συνεντευξιαζομένων και κοινών βιωμάτων, χρησιμοποιήθηκαν επεξηγηματικές ερωτήσεις. Παραδείγματος χάριν, όταν μια συνεντευξιαζόμενη μιλούσε για τις μεγάλες ελλείψεις σε είδη ένδυσης στα τελευταία χρόνια πριν την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, η ερευνήτρια ζητούσε από τη συνεντευξιαζόμενη να εξηγήσει πού οφείλονταν αυτές οι ελλείψεις και τι επιπτώσεις είχαν στην καθημερινή της ζωή. Επίσης, ως προς μια πιθανή αντιλαμβανόμενη διαφοροποίηση μεταξύ της ερευνήτριας και των συνεντευξιαζομένων (διαφορετική κοινωνική καταγωγή και μορφωτικό επίπεδο), δεν προέκυψε κάποια δυσκολία ούτε ως προς την προσέγγιση του πληθυσμού της έρευνας ούτε ως προς την πραγματοποίηση της συνέντευξης. Αυτό που προέκυψε σε ορισμένες περιπτώσεις (λιγότερο από 10) ήταν η αρχική εντύπωση των συνεντευξιαζομένων ότι η ερευνήτρια μπορεί να έχει κάποιο οικονομικό όφελος από την πραγματοποίηση της συνέντευξης. Για το λόγο αυτόν, η ερευνήτρια ξεκαθάριζε εξ αρχής ποιος είναι ο σκοπός μιας διδακτορικής διατριβής. Έτσι, πράγματι, γινόταν κατανοητό στις συνεντευξιαζόμενες ότι ο λόγος

συνεντεύξεων για την επαλήθευση ή την απόρριψη των βασικών υποθέσεων εργασίας κυμαίνεται ανάμεσα σε 20 και 40 συνεντεύξεις (Oakley 1977, Κασιμάτη & Μουσούρου 2007).

είναι καθαρά επιστημονικός στα πλαίσια των απαιτήσεων μιας τέτοιας έρευνας. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιούνταν στα ρουμάνικα χωρίς παρεμβολή κάποιου τρίτου προσώπου, γιατί κάτι τέτοιο θα υπονόμεινε τη δυνατότητα της συνεντευξιαζομένης να εκφραστεί ελεύθερα απέναντι σε ευαίσθητα ζητήματα όπως είναι οι αντιλήψεις για την εργασία, τον εαυτό της και τις προσδοκίες της για το μέλλον. Επίσης, για τις σχέσεις της με την οικογένειά της ή με τους εργοδότες της (Κυριαζή 2005).

Η *διάρκεια* των συνεντεύξεων κυμαινόταν από 35 λεπτά έως 4,5 ώρες. Η μεγάλη αυτή διαφορά οφείλεται κυρίως στην έκταση της εργασιακής εμπειρίας της κάθε συνεντευξιαζομένης, ενώ για την πλειονότητα των συνεντεύξεων η διάρκεια είναι 90 λεπτά. Επίσης, το σύνολο της συνομιλίας μαγνητοφωνείτο, ενώ η συνεντευξιαζόμενη είχε ενημερωθεί γι' αυτό νωρίτερα, όταν γίνονταν οι αρχικές επαφές και συνεννοήσεις. Μάλιστα, ορισμένες εργάτριες αρνήθηκαν να μιλήσουν γιατί δεν μπορούσαν να πεισθούν για το απόρρητο της συζήτησης και θεωρούσαν πως η εγγραφή της αποτελούσε έκθεση των ιδίων. Στο ξεκίνημα της συνέντευξης η ερευνήτρια ενημέρωνε ξανά τη συνεντευξιαζόμενη για το σκοπό της έρευνας, το απόρρητο των πληροφοριών και για τη φύση των ερωτήσεων. Επιπλέον, η βιβλιογραφία αναφέρει ότι από τη στιγμή που η συνεντευξιαζόμενη δεχθεί να λάβει μέρος στην έρευνα, θα πρέπει να ενημερωθεί για τη διάρκεια της συνέντευξης ώστε να υπάρχει άνεση χρόνου και να δημιουργηθεί μια ευχάριστη ατμόσφαιρα (Gillham 2000). Ωστόσο, στην πράξη, και ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με μια ομάδα εργαζομένων των οποίων ο χρόνος είναι ιδιαίτερα περιορισμένος, όπως είναι η περίπτωση των εργαζομένων μεταναστών, η εμπειρία της παρούσης έρευνας έδειξε ότι αυτό μπορεί να ελλοχεύει υπαρκτούς κινδύνους. Συγκεκριμένα, στην αρχή της πιλοτικής έρευνας, όταν οι μετανάστες ενημερώνονταν για τη διάρκεια της συνέντευξης (περίπου δύο ώρες), αγχώονταν πολύ και οι απαντήσεις που έδιναν

ήταν πολύ σύντομες γιατί προφανώς προσπαθούσαν να μειώσουν το χρόνο της συνέντευξης. Για την αντιμετώπιση του συγκεκριμένου προβλήματος, λοιπόν, η ερευνήτρια ανέφερε από την αρχή της συνέντευξης ότι οι ερωτήσεις είναι αρκετές, αλλά ότι δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας διότι εάν πρέπει να φύγουν ή κουραστούν, θα μπορούσαν να συναντηθούν μια άλλη μέρα για να συνεχίσουν τη συνέντευξη. Συνεπώς, στην πράξη, οι συνεντεύξεις χωρίστηκαν σε δύο μέρη με το κάθε ένα να πραγματοποιείται σε διαφορετική ημέρα¹⁵¹. Στην πρώτη συνάντηση καλύπτονταν τα ζητήματα που αφορούσαν την πορεία ζωής και εργασίας στη χώρα προέλευσης καθώς και τη μεταναστευτική διαδικασία. Στη δεύτερη καλύπτονταν οι υπόλοιπες ενότητες. Βεβαίως, η συγκεκριμένη μεθοδολογική τεχνική έχει τόσο αρνητικές όσο και θετικές επιπτώσεις. Ως προς τις αρνητικές επιπτώσεις αναφέρεται ο κίνδυνος να μην πραγματοποιηθεί ποτέ το δεύτερο μέρος της συνέντευξης και άρα να μην ολοκληρωθεί μια συνέντευξη. Ωστόσο αυτό αποφεύχθηκε για όλες τις περιπτώσεις της παρούσης έρευνας. Από την άλλη, υπάρχουν τουλάχιστον δύο θετικά. Πρώτον, η συνεντευξιαζόμενη είναι πιο άνετη κατά τη διάρκεια της συνέντευξης καθώς δεν υπάρχει τόσο μεγάλη πίεση χρόνου. Δεύτερον, με την επανειλημμένη επαφή ανάμεσα στη συνεντευξιαζόμενη και την ερευνήτρια έχει διαμορφωθεί ήδη ένα κλίμα πιο οικείο μεταξύ τους και αναπτύσσεται περισσότερη εμπιστοσύνη από την πλευρά των μεταναστριών (Glesne 1999).

Σε ό,τι αφορά το χώρο διεξαγωγής των συνεντεύξεων, υπήρχαν κυρίως δύο χώροι και η επιλογή του καθενός είχε να κάνει με το βαθμό εμπιστοσύνης της συνεντευξιαζομένης ως προς την ερευνήτρια. *Πρώτον*, όταν με την εργάτρια είχε πραγματοποιηθεί μόλις μία συνάντηση ή όταν η πρώτη φορά που θα γνωρίζονταν ήταν η μέρα της συνέντευξης, τότε πραγματοποιείτο σε δημόσιους χώρους (συνήθως

¹⁵¹ Η εν λόγω τεχνική χρησιμοποιήθηκε ως μέρος της διαδικασίας τριγωνισμού (triangulation).

σε καφετέρια ή σε πάρκο). Στη *δεύτερη περίπτωση*, η συνέντευξη πραγματοποιείτο στο σπίτι της συνεντευξιαζομένης. Μάλιστα οι συνεντεύξεις αυτές ήταν εξαιρετικά πλούσιες σε πληροφορίες, καθώς η μετανάστρια που βρισκόταν στο σπίτι της δεν είχε τόση πίεση χρόνου και ήταν σε θέση να εξηγήσει τα καθημερινά της καθήκοντα με μεγαλύτερες λεπτομέρειες. Ακόμα, πέραν της περιγραφής που γινόταν ούτως η άλλως στη συνέντευξη, η ερευνήτρια είχε τη δυνατότητα να διαπιστώσει τις πραγματικές συνθήκες ζωής των συνεντευξιαζομένων.

Τέλος, με την ολοκλήρωση της συνέντευξης, η ερευνήτρια διέθετε κάποιο χρόνο για να απαντήσει σε τυχόν απορίες ή ερωτήματα της συνεντευξιαζομένης που δεν ήταν δυνατόν να απαντηθούν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης (π.χ. κάποιες ερωτήσεις που αφορούσαν τη γεωγραφική προέλευση της ερευνήτριας).

3.3.3. Μελέτες περίπτωσης

Ο πρωταρχικός στόχος των μελετών περίπτωσης ήταν να κατανοηθεί σε βάθος και στο σύνολό της η σταδιοδρομία μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού των μεταναστριών από τη Ρουμανία¹⁵². Λαμβάνοντας υπόψη όχι μονάχα τις συνεντεύξεις με τις ίδιες τις εργαζόμενες αλλά εξετάζοντας τα νοικοκυριά, τα κοινωνικά δίκτυα και τον χώρο εργασίας τους στη χώρα καταγωγής, μέσα από την τυπικότητά τους, καταδεικνύεται η δυνατότητα παροχής συμπερασμάτων για το σύνολο των συνεντεύξεων (Hamel 1956/1193: 34-35). Μετά την πραγματοποίηση των

¹⁵² Με τον ίδιο τρόπο ο Le Play (1857), παρατηρώντας την οργάνωση της οικογένειας και το νοικοκυριό της εργατικής τάξης σε διάφορα Ευρωπαϊκά έθνη, επιχείρησε να κατανοήσει τις Δυτικές κοινωνίες. Ο Le Play (1862) αναδεικνύει τρεις μεθόδους για την συλλογή πληροφοριών που έκρινε ως απαραίτητες για την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης που διερευνούσε. Συγκεκριμένα πρόκειται για: α) την παρατήρηση των γεγονότων, β) την πραγματοποίηση ερωτήσεων προς τους εργαζόμενους για θέματα που δεν μπορούσε να παρατηρήσει άμεσα και γ) τη συλλογή πληροφοριών από τα μέλη της κοινότητας που ήταν εκτός της οικογενειακής δομής (τους οποίους ο ίδιος ονόμαζε «κοινωνικές αρχές» (social authorities). Για τη σημασία της συλλογής πληροφοριών από μέλη της κοινότητας των υποκειμένων της έρευνας, βλέπε Le Play 1862 (Αναφέρεται στο Hamel 1956/1993: 8).

συνεντεύξεων της κύριας έρευνας, η έρευνα πεδίου συνεχίστηκε με την πραγματοποίηση μελετών περίπτωσης. Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής *πρώτον*, λαμβάνοντας υπόψη την παράμετρο τύπος απασχόλησης, επιλέχθηκαν κάποιες εργαζόμενες οι οποίες δούλευαν τόσο στη μισθωτή όσο και στην αυτοαπασχολούμενη εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού και διερευνήθηκε η πορεία εξέλιξής τους (line of descent) από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. *Δεύτερον*, εξετάστηκαν οι πορείες σταδιοδρομίας σε διάφορους τομείς της οικονομίας (αγροτική εργασία, βιομηχανίες, οικιακή οικονομία) με σκοπό την ανάδειξη του τρόπου που οι διάφορες μορφές εργασίας επηρεάζουν την πορεία των εργαζομένων. *Τρίτον*, διερευνήθηκε πώς τα παραπάνω συνδέονται με τις βιογραφίες, τις κοινωνικές σχέσεις, τις ιδέες και τις δράσεις γύρω από την κοινωνική κινητικότητα ούτως ώστε να αναδειχθεί το πλαίσιο και το περιεχόμενο των εργασιακών προσανατολισμών των εργατριών. *Τέταρτον*, σε όλα τα παραπάνω, βασικό κριτήριο αναφοράς είναι η σύγκριση τόσο των ομοιοτήτων όσο και των διαφορών. Υπό αυτή την έννοια, οι μελέτες περίπτωσης δίνουν βαρύτητα στην πορεία εξέλιξης και στις μεταβολές αυτής από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Με άλλα λόγια, αποτελούν το ερμηνευτικό εργαλείο του πλαισίου και των περιεχομένων της σταδιοδρομίας των εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού.

Συνεπώς, κατά τη χρονική περίοδο 28 Απριλίου - 11 Μαΐου 2012 η ερευνήτρια πραγματοποίησε έρευνα πεδίου στη Ρουμανία – τον τόπο καταγωγής των υποκειμένων της έρευνας όπου και πραγματοποίησε τέσσερις (4) συνεντεύξεις με μέλη της οικογένειας των συνεντευξιζόμενων. Επίσης, επισκέφθηκε ένα εργοστάσιο ενδυμάτων – χαρακτηριστικός χώρος εργασίας συνεντευξιζόμενων πριν τη μετανάστευσή τους στην Ελλάδα. Ακόμα, η ερευνήτρια κατάφερε να συλλέξει *βιογραφικό υλικό* όπως φωτογραφίες και γράμματα συνεντευξιζόμενων προς την οικογένειά τους μετά τη μετανάστευση στην Ελλάδα και την απασχόληση στην

οικιακή εργασία. Η σημασία των ντοκουμέντων ζωής είναι εξαιρετικής σημασίας σε μια κοινωνιολογική μελέτη γιατί συμβάλει στην περαιτέρω διαφώτιση των πρακτικών και συμπεριφορών των εργαζομένων και του τρόπου με τον οποίο επηρεάζονται οι αντιλήψεις τους σχετικά με την έννοια της σταδιοδρομίας στα πλαίσια της εργασίας που εκτελούν (Plummer 2000). Συγκεκριμένα, μέσα από το βιογραφικό υλικό (π.χ. μέσω των γραμμάτων αλλά και των μεταβολών που παρατηρούνται ως προς τη συγγραφή αυτών), αποσαφηνίζεται περαιτέρω το πώς οι γυναίκες αυτές κατανόησαν την πορεία τους, τα εμπόδια που ακολούθησαν καθώς και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται αναδρομικά τη ζωή που έχουν αφήσει πίσω τους (Hamel 1956/1993: 14). Αυτό διότι στόχος είναι να διακρίνουμε ακόμα πιο καθαρά τις διαδικασίες μέσω των οποίων η εργασία και ο τύπος απασχόλησης συμβάλλουν στα παραπάνω. Μέσα από τις μελέτες περίπτωσης των τεσσάρων αυτών εργατριών διακρίνουμε πώς αποκρυσταλλώνεται περαιτέρω ο ρόλος του κοινωνικού πλαισίου, της εργασίας, αλλά και του τύπου απασχόλησης στη χώρα καταγωγής για την πορεία εξέλιξης των εργαζομένων μέσα στο επάγγελμα στο οποίο απασχολούνται στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, η διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της οικογένειας των μεταναστριών συμβάλλει στη διαδικασία τριγωνισμού των πηγών.

Η επιλογή των *τεσσάρων* περιπτώσεων σχετίζεται άμεσα με τη δυνατότητα αντιπροσώπευσης όσο το δυνατόν περισσότερων χαρακτηριστικών των συνεντευξιζομένων που αποτελούν τον πληθυσμό της έρευνας. Έτσι, στην επιλογή των μελετών περίπτωσης πρωταρχικό ρόλο είχαν τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της έρευνας. Συνεπώς επιλέχθηκαν συνεντευξιζόμενες οι οποίες: (α) προέρχονταν από τους δύο κύριους νομούς από τους οποίους προερχόταν και η πλειονότητα των συνεντευξιζομένων της έρευνας, τους νομούς Botosani και Suceava, (β) προέρχονταν τόσο από πόλεις όσο και από

χωριά, (γ) είχαν ηλικίες που βρίσκονταν κοντά στον μέσο όρο του πληθυσμού της έρευνας, δ) απασχολούνταν τόσο στη βιομηχανική παραγωγή όσο και σε επαγγέλματα υψηλότερης ειδίκευσης/ειδημοσύνης, ε) σε ό,τι αφορά την οικογενειακή κατάσταση, πριν τη μετανάστευση στην Ελλάδα ήταν είτε παντρεμένες είτε ελεύθερες, στ) σε ό,τι αφορά τον τρόπο εισόδου στην Ελλάδα, εισήλθαν στη χώρα τόσο άτυπα όσο και με τουριστική βίζα, ζ) απασχολούνταν τόσο στη μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού όσο και στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία, η) ως πρώτη εργασία στην Ελλάδα απασχολήθηκαν είτε σε άλλα επαγγέλματα είτε κατευθείαν στην οικιακή εργασία, θ) ως προς την απασχόληση στην οικιακή εργασία, η πρώτη επαφή με το συγκεκριμένο επάγγελμα ήταν είτε σε άλλους τύπους απασχόλησης πλην του τωρινού είτε ταυτιζόταν με τον τύπο απασχόλησης στο οποίο δραστηριοποιούνταν κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας.

3.4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

3.4.1. Απομαγνητοφώνηση συνεντεύξεων

Μετά την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων γινόταν η πλήρης απομαγνητοφώνησή τους. Στην προσπάθεια αποτύπωσης της αφήγησης όσο το δυνατόν με μεγαλύτερη ακρίβεια γινόταν, στην απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων διατηρήθηκαν όλες οι ιδιαιτερότητες του λόγου των μεταναστριών όπως η χρήση ορισμένων εκφράσεων οι οποίες διατυπώθηκαν από την ίδια τη συνεντευξιαζόμενη στα ελληνικά, καθώς και άλλες εκφράσεις ή κινήσεις που συνοδεύουν την ομιλία (π.χ. κλάμα, γέλιο) (Gillham 2000, Silverman & Marvasti 2008).

3.4.2. Κωδικοποίηση και ανάλυση

Για κάποιους μελετητές η ανάλυση των δεδομένων σχετίζεται κυρίως με τον τρόπο καταγραφής, ταξινόμησης ή/και κωδικοποίησης δεδομένων. Για αυτή την προσέγγιση ο στόχος της ανάλυσης κατανοείται κυρίως με όρους χειρισμού των δεδομένων, καθώς οι διαδικασίες οργάνωσης των δεδομένων είναι υψίστης σημασίας και η ανάλυση αυτή είναι σχετικά ανεξάρτητη από την ερμηνεία. Για άλλους, η ανάλυση έχει να κάνει κυρίως με την ερμηνεία, ενώ πιο διαδικαστικά καθήκοντα κατηγοριοποίησης παραπέμπονται στην προκαταρκτική εργασία της κατάταξης και ταξινόμησης των δεδομένων. Γι' αυτούς τους μελετητές η ανάλυση είναι ουσιαστικά ερμηνευτική. Ορισμένες προσεγγίσεις τονίζουν τη συστηματική έκθεση και παρουσίαση με αυστηρούς κανόνες που αντιστοιχούν σε εκείνους των πιο τυποποιημένων ποσοτικών μεθόδων. Άλλοι, αντιθέτως, εξάγουν αποτελέσματα επικαλούμενοι απλώς και μόνο την ερμηνεία των δεδομένων και συχνά τονίζουν τη μοναδικότητα και όχι τις επαναλαμβανόμενες καταστάσεις.

Από τη μια πλευρά οι Huberman & Miles (1994), δημιουργούν συγκεκριμένους κωδικούς των οποίων η συχνότητα αναφοράς στα απομαγνητοφωνημένα κείμενα μετρίεται και αναλύεται στατιστικά. Βάσει των αποτελεσμάτων της ανάλυσης αυτής εκτιμάται και η βαρύτητα των συγκεκριμένων μεταβλητών. Από την άλλη, ο Wolcott (1994) θεωρεί ότι ο ερευνητής καλείται απλώς να αναγνωρίσει ορισμένες συνέχειες στις αφηγήσεις των υποκειμένων. Έπειτα αυτές εξετάζονται βάσει της ικανότητάς τους να υποστηρίξουν τα θεωρητικά ερωτήματα της έρευνας. Η κωδικοποίηση, όμως, είναι αρκετά γενική και αδυνατεί να εντάξει τα αποτελέσματα σε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο. Με τη σειρά της, η προσέγγιση των Huberman & Miles (1994) φαίνεται να προσπαθεί να

μετατρέψει τις αρχές της ποσοτικής μελέτης στην ανάλυση των συνεντεύξεων χάνοντας σε μεγάλο βαθμό τη λεπτομέρεια και αδυνατώντας να εκτιμήσει τη σημασία της ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων από τα ίδια τα υποκείμενα (Coffey & Atkinson 1996).

Η παρούσα έρευνα ακολούθησε μια μέση προσέγγιση, αναπτύσσοντας αρχικά κάποιες γενικές κατηγορίες που στη συνέχεια εξειδικεύτηκαν με τη διαμόρφωση υποκατηγοριών και συγκεκριμένων κωδικών. Οι τελευταίοι ουσιαστικά αποτελούν εξειδικεύσεις της θεωρητικής προβληματικής της έρευνας και με αυτό τον τρόπο εντάσσονται στην κυκλική διαδικασία που χαρακτηρίζει την ποιοτική έρευνα (Thesch 1990, Dey 1993, Mason 2002, Madison 2005). Συνεπώς, το πρώτο βήμα για την ανάλυση των συνεντεύξεων ήταν η κατασκευή δύο βασικών κατηγοριών ανάλυσης των δεδομένων οι οποίες αφορούν γενικές ομάδες μεταβλητών που έχουν άμεση σχέση με την υπόθεση εργασίας (Πίνακας 4).

Στη συνέχεια, οι δύο βασικές κατηγορίες εξειδικεύτηκαν βάσει **τύπου απασχόλησης**: *Μισθωτή εργασία/Οικιακή οικονομία* στη χώρα καταγωγής και *Μισθωτή/Αυτοαπασχολούμενη εργασία* στη χώρα υποδοχής. Ύστερα, οι κατηγορίες αυτές εξειδικεύτηκαν περαιτέρω σε τέσσερις υποκατηγορίες οι οποίες ήταν σε θέση να οδηγήσουν στη διερεύνηση της κεντρικής υπόθεσης εργασίας και αφορούσαν τις *αντικειμενικές και υποκειμενικές παράμετρος* που καθορίζουν τη σταδιοδρομία στη χώρα καταγωγής και στη χώρα υποδοχής αντίστοιχα. Έπειτα, οι τέσσερις υποκατηγορίες εξειδικεύτηκαν σε *κωδικούς* που αφορούσαν όλο και πιο συγκεκριμένες εκφάνσεις των ζητημάτων. Στην περίπτωση της *πορείας ζωής και εργασίας πριν τη μετανάστευση* δημιουργήθηκαν **13 κωδικοί** που αφορούσαν λεγόμενα των συνεντευξιζομένων σχετικά με τις *αντικειμενικές παραμέτρους* και επικέντρωναν: στις συνθήκες εργασίας (μισθοί, ωράρια), τα καθήκοντα κ.λπ. Σε ό,τι

αφορά τις υποκειμενικές παραμέτρους, δημιουργήθηκαν **10 κωδικοί** που αφορούσαν τις αντιλήψεις για την εργασία, τον εαυτό τους και τις προσδοκίες τους. Σκοπός εδώ ήταν να αναδειχθεί ο τρόπος που η εργασία και ο τύπος απασχόλησης επηρέαζε την επαγγελματική πορεία των συνεντευξιζομένων στη χώρα καταγωγής, καθώς και πώς κατανοείται η εξέλιξη αυτή από τις ίδιες τις συνεντευξιζόμενες, αλλά και τη γενικότερη πορεία ζωής των εργατριών. Στη συνέχεια, η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και για την περίπτωση της *πορείας ζωής και της εργασίας στην Ελλάδα*. Έτσι, διαμορφώθηκαν **15 κωδικοί** που αφορούσαν τις αντικειμενικές παραμέτρους και **13 κωδικοί** που αφορούσαν τους υποκειμενικές παραμέτρους διαμόρφωσης της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατηγορία, κύρια μέριμνα ήταν η ανάδειξη των μεταβολών που προκύπτουν σχετικά με τα προηγούμενα στάδια επαγγελματικής εξέλιξης και πορείας ζωής των Ρουμάνων μεταναστριών οικιακών εργατριών που απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα.

Πίνακας 4: Κατανομή των κωδικών στις αναλυτικές κατηγορίες της έρευνας

Βασικές αναλυτικές κατηγορίες				
	Πορεία ζωής και εργασίας πριν τη μετανάστευση		Πορεία ζωής και εργασίας στην Ελλάδα	
	Τύπος απασχόλησης (Μισθωτή εργασία/Οικιακή οικονομία)		Τύπος απασχόλησης (Μισθωτή/Αυτοαπασχολούμενη εργασία)	
	Αντικειμενικές παράμετροι	Υποκειμενικές παράμετροι	Αντικειμενικές παράμετροι	Υποκειμενικές παράμετροι
Αριθμός κωδικών	13	10	15	13

Ύστερα από την ολοκλήρωση της τελικής διαμόρφωσης των **51 κωδικών** (βλέπε πίνακα 4), δημιουργήθηκαν λίστες για τον κάθε κωδικό. Οι λίστες αυτές περιελάμβαναν συγκεκριμένα αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις με τις Ρουμάνες

μετανάστριες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού οι οποίες και αποτέλεσαν τον άξονα γύρω από τον οποίο πραγματοποιήθηκε η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας και η συγγραφή των κεφαλαίων 4, 5, 6 και 7 της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

3.4.3. Γενίκευση

Τέλος, αυτό που πάντα μας απασχολεί γενικότερα για τις μελέτες εκείνες που χρησιμοποιούν την ποιοτική μέθοδο έρευνας και ιδιαίτερα τις μελέτες περίπτωσης, αφορά τη *δυνατότητα γενίκευσης*. Σχετικά με αυτό, ο Maxwell (1992 & 1996: 96) κάνει μια χρήσιμη διάκριση μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής δυνατότητας γενίκευσης. Η *εσωτερική* δυνατότητα γενίκευσης αναφέρεται στη δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων στο πλαίσιο του υπό μελέτη περιβάλλοντος. Η *εξωτερική* δυνατότητα γενίκευσης είναι η δυνατότητα γενίκευσης πέρα από το συγκεκριμένο περιβάλλον.

Η *πρώτη* αποτελεί ένα σημαντικό ζήτημα στις μελέτες που υιοθετούν την ποιοτική μέθοδο έρευνας. Εάν ο ερευνητής είναι «ευέλικτος» με τους ανθρώπους που παίρνει συνέντευξη, ή με τις καταστάσεις που παρατηρεί, με τέτοιο τρόπο ώστε, παραδείγματος χάριν, να αποκλείσει τους ανθρώπους ή τα περιβάλλοντα που θεωρεί απειλητικά ή ενοχλητικά, τότε είναι πιθανό να δημιουργήσει μεροληψία στην αναφορά του. Ακόμα, η εσωτερική γενίκευση είναι ένα κρίσιμο ζήτημα για την ερμηνεία της συνέντευξης (Dean & Whyte 1958, Dexter 1970). Για το λόγο αυτόν ο ερευνητής οφείλει να αντιμετωπίσει τη συνέντευξη ως μια κοινωνική κατάσταση τη φύση της οποίας οφείλει να κατανοήσει και της οποίας η σημασία έγκειται στην επικέντρωση της προσοχής στα λεγόμενα του συνεντευξιαζομένου και τι αυτά ανακαλύπτουν για τις προοπτικές, τις αντιλήψεις και τα συναισθήματά του (Dean & Whyte 1958: 105-106).

Η *δεύτερη* δυνατότητα για γενίκευση (η εξωτερική) δεν φαίνεται να αποτελεί κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα. Αυτό διότι μια μελέτη περίπτωσης βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με τα τρία χαρακτηριστικά της ποιοτικής μεθόδου εφόσον περιγράφει, κατανοεί και εξηγεί αυτό που συμβαίνει σε μια συγκεκριμένη επιχείρηση, σε μια εργασιακή ομάδα, ή σε οτιδήποτε άλλο αποτελεί το επίκεντρο της μελέτης. Ακόμα, σπανίως περιλαμβάνει την επιλογή αντιπροσωπευτικού (πόσο μάλλον τυχαίου) δείγματος περιβαλλόντων από ένα γνωστό πληθυσμό που θα επέτρεπε το είδος της στατιστικής γενίκευσης που είναι τυπικό στα δειγματοληπτικά σχέδια. Ωστόσο, αυτό δεν αποκλείει κάποιου είδους δυνατότητα γενίκευσης πέρα από το συγκεκριμένο περιβάλλον που μελετήθηκε. Έτσι, οι μελέτες περίπτωσης αποτελούν μια *βάση* για μια υπό όρους γενίκευση (conditional generalization) ή για εμπειρικά πιθανές προτάσεις (probability statements) (Hughes 1958)¹⁵³. Αυτό μπορεί να εκληφθεί ως μια ανάπτυξη μιας θεωρίας που βοηθά στην κατανόηση άλλων περιπτώσεων ή καταστάσεων (Ragin 1987, Yin 1989), η οποία καμιά φορά αναφέρεται ως *αναλυτική ή θεωρητική δυνατότητα γενίκευσης*. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Sim: «*Εδώ τα δεδομένα που επιτεύχθηκαν σε μια συγκεκριμένη μελέτη προσφέρουν θεωρητικές συλλήψεις που διαθέτουν έναν επαρκή βαθμό δυνατότητας γενίκευσης ή καθολικότητας, ώστε να επιτρέπουν την προβολή τους σε άλλα πλαίσια και καταστάσεις*» (Sim 1998: 350).

¹⁵³ Παραδείγματος χάριν, οι μελέτες του Gold (1964) για την περίπτωση του καθαριστή, όπως και εκείνη του David (1967) για την περίπτωση του οδηγού ταξί μπορούν να γενικευτούν στο βαθμό που αναδεικνύουν κάποια βασικά προβλήματα όλων των εργαζομένων και τοποθετούν το επάγγελμα που εξετάζουν σε ένα πλαίσιο (η πόλη). Συγκεκριμένα, ο καθαριστής χρησιμοποιείται ως ένα παράδειγμα που αναδεικνύει το πρόβλημα καθορισμού των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων (mandate) που προκύπτει στο πλαίσιο της ζωής στην πόλη, όταν τα άτομα δεν έχουν συμφωνήσει σαφώς σχετικά με την αμοιβαιότητα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων. Αυτή η ασάφεια οδηγεί στον έλεγχο και επανέλεγχο αυτών και θεωρείται μια πηγή ηθικής έντασης που μπορεί να προκύψει στην περίπτωση όλων των εργατών και των κατοίκων στις αστικές περιοχές της κοινωνίας. Με τη σειρά του, το παράδειγμα του οδηγού ταξί αναδεικνύει το γεγονός ότι οι ιδιοτροπίες της σχέσης μεταξύ πελάτη και επαγγελματία, ως επακόλουθο άσκησης επαγγελματικού ρόλου, επιτρέπει στο συγγραφέα να συμπεραίνει για το τι μπορεί να συμβεί σε πιο σταθερές σχέσεις ανάμεσα σε πελάτες και επαγγελματίες σε άλλα επαγγέλματα (Αναφέρεται στο Eldridge 1971: 41-42).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΠΟΡΕΙΑ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΡΙΝ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Για την κατανόηση των συνεπειών της οικιακής εργασίας στις υπηρεσίες καθαρισμού στην εξέλιξη και την κατανόηση της σταδιοδρομίας των μεταναστριών, είναι απαραίτητο να γίνει μια εκτενή αναφορά στην πορεία εργασίας και ζωής των συνεντευξιαζομένων πριν τη μετανάστευσή τους στην Ελλάδα. Αυτό διότι μέσα από τη συγκεκριμένη ανάλυση επιτρέπονται: α) η *σύγκριση* της έννοιας της σταδιοδρομίας στην Ελλάδα και τη χώρα καταγωγής, β) η *ανάδειξη των παραμέτρων* που την καθορίζουν, γ) *το πλαίσιο* μέσα από το οποίο διαμορφώνεται η έννοια αυτή καθώς και *το περιεχόμενό* της, και δ) *τα στάδια εξέλιξης* της ζωής των μεταναστριών από τη Ρουμανία όπου εργάζονται στην Ελλάδα στις υπηρεσίες καθαρισμού.

Συνεπώς, η ανάλυση θα ακολουθήσει συγκεκριμένους άξονες που αφορούν την κοινωνία καταγωγής του πληθυσμού της έρευνας, τον τόπο από τον οποίο προέρχονται οι συνεντευξιαζόμενες, την οικογένειά τους, τα επαγγέλματα που ακολούθησαν στη Ρουμανία, καθώς και την πορεία μετακίνησης προς την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, θα αναδειχθεί το κοινωνικό πλαίσιο μέσα από το οποίο η έννοια αυτή διαμορφώνεται για τον πληθυσμό της έρευνας. Αυτό διότι *αφενός*, τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταναστριών από τη Ρουμανία αποτελούν το κοινωνικό περιεχόμενο του εν λόγω πλαισίου και συμβάλλουν στην αναγνώριση, σε μικροεπίπεδο, της γενικότερης πορείας των μεταναστριών από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. *Αφετέρου*, μέσω της ανάλυσης των συνθηκών ζωής και απασχόλησης όχι μόνο στη χώρα υποδοχής αλλά και στη χώρα καταγωγής, καθώς και της μεταναστευτικής τους διαδικασίας, αναδεικνύονται τα όρια και οι σχέσεις της εξέλιξής τους μέσα στο επάγγελμα με την οικονομία και την κοινωνία της χώρας στην οποία ζουν. Η πορεία

ζωής και εργασίας που θα παρατεθεί θα χωριστεί σε πέντε μέρη. Αρχικά θα παρουσιαστεί ένα εισαγωγικό κείμενο για τη *σταδιοδρομία* όπως αυτή διαμορφώνεται στη *σοσιαλιστική και τη μετασοσιαλιστική ρουμάνικη κοινωνία*. Στη συνέχεια, το δεύτερο μέρος θα αφορά, *τη ζωή των μεταναστριών στη Ρουμανία* – την περιοχή προέλευσης και τον τόπο διαμονής, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, την ταξική προέλευση και το μορφωτικό επίπεδο των Ρουμάνων μεταναστριών. Τρίτον, *την εργασία στη χώρα προέλευσης* – αντικείμενο εργασίας, συνθήκες απασχόλησης και ζωής. Τέταρτον, *τους εργασιακούς προσανατολισμούς και τη νοηματοδότηση της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα* – αντιλήψεις για την εργασία, τον εαυτό τους και την εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα, προσδοκίες γύρω από την εργασία και τη ζωή. Πέμπτον, θα αναλυθεί *η μεταναστευτική διαδικασία* από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα.

4.1. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΣΤΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ¹⁵⁴ ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στην προσπάθεια κατανόησης της σταδιοδρομίας των εργαζομένων στη μετασοσιαλιστική ρουμάνικη κοινωνία από την οποία προέρχονται οι συνεντευξιαζόμενες στην παρούσα έρευνα, απαραίτητη είναι η ανάδειξη εκείνων των ενδογενών παραμέτρων που την επηρεάζουν. Συνεπώς, στο παρόν εισαγωγικό κείμενο θα αναλυθούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες που αφορούν την ταξική

¹⁵⁴ Από τις βασικές μελέτες γύρω από τους μετασχηματισμούς στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες αναδεικνύεται ένας έντονος προβληματισμός για το είδος κοινωνικής ανάπτυξης και οργάνωσης της οικονομίας και σε ποιο κοινωνικό πλαίσιο εντάσσονται. Σχετικά με το πώς θα ονομαστεί αυτό, για την πλειονότητα των μελετητών ο πιο δόκιμος όρος είναι «μετασοσιαλισμός», άλλοι θεωρούν ότι το στάδιο κοινωνικής ανάπτυξης μπορεί να ονομαστεί *καπιταλισμός* και κάποιοι θεωρούν ότι είναι ακόμα νωρίς είτε για τον έναν είτε για τον άλλο όρο. Για περισσότερη ανάλυση, βλέπε: Khlinovskaya Rockhill 2010, Kurti & Skalnik 2009. Σύμφωνα με τις βασικές έρευνες γύρω από την κοινωνική στρωμάτωση στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, ο όρος χρησιμοποιείται για να εκφράζει μια συλλογική κατάσταση κοινωνικών μεταβιβάσεων μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού η οποία συνδέεται με τη συρρίκνωση της επιρροής των κοινοτήτων, με την κοινωνική ανομία και τη συλλογική αβεβαιότητα. Επίσης, ο μετασοσιαλισμός σχετίζεται με μια διαδικασία κοινωνικής εξατομίκευσης και με την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου τομέα. Συνεπώς, η διαφοροποίηση του μετασοσιαλισμού δε βρίσκεται μονάχα στην επιρροή της κληρονομιάς του σοσιαλισμού, αλλά και στον κατακερματισμό των προσωπικών εμπειριών, την αλλαγή της καθημερινότητας και την κατανόηση ότι το μέλλον έχει πια χαθεί.

διάρθρωση και τη σταδιοδρομία ζωής τόσο κατά την περίοδο μετάβασης προς το σοσιαλισμό, όσο και κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Αυτό διότι για την κατανόηση μιας διαδικασίας κοινωνικής αλλαγής είναι απαραίτητη η ανάδειξη των στοιχείων σύγκλισης και απόκλισης που την καθορίζουν (Bendix 1956/2001, Stark & Bruszt 1998: 5-7).

4.1.1. Η μετάβαση προς το σοσιαλισμό: ταξική διάρθρωση και σταδιοδρομία ζωής

Η μετάβαση προς το σοσιαλισμό διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα τόσο λόγω του χρονικού και του διεθνούς πλαισίου όσο και των μέσων και των ιδιαιτεροτήτων της κάθε χώρας. Η Ρουμανία ανήκει στις χώρες εκείνες με ένα σοσιαλιστικό σύστημα όπου έχει εφαρμοστεί το σταλινικό μοντέλο στους τρόπους παραγωγής και διοίκησης¹⁵⁵. Πριν από την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού, η Ρουμανία ήταν μια χώρα κυρίως αγροτική, αλλά με μια βιομηχανία που είχε αρχίσει να σχηματίζεται στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα και αναπτύχθηκε στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα, η περίοδος 1848-1916 αποτέλεσε, από άποψη οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, μια περίοδος εκσυγχρονισμού και, σε αυτά τα πλαίσια, μιας σχετικής ανάπτυξης¹⁵⁶. Ωστόσο, η γεωργία θα συνεχίσει να παίζει

¹⁵⁵ Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού που εφαρμόστηκαν στη Ρουμανία ήταν: η ταχεία εκβιομηχάνιση, ένα συγκεντρωτικό κράτος, η κολεκτιβοποίηση της γεωργίας. Μετά το θάνατο του Στάλιν, ο Gheorghiu-Dej προσανατολίζεται προς την επιβράδυνση της εκβιομηχάνισης, την αύξηση παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, την παύση της διανομής προϊόντων με δελτίο και την αύξηση των μισθών των εργαζομένων. Επιπλέον, από το 1954, ως υποστηρικτής του «εθνικού» κομμουνισμού, εναντιώνεται στο σχέδιο του Khrushchev να αναθέσει στη Ρουμανία το ρόλο της προμήθειας γεωργικών προϊόντων και των πρώτων υλών με τις πιο προηγμένες βιομηχανικά χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ. Έτσι, το 1958 η ολομέλεια του κόμματος υποστήριξε ότι η Ρουμανία έπρεπε να ενισχύσει την οικονομία της για να αντέξει τις εξωτερικές πιέσεις. Συνεπώς, η εκβιομηχάνιση, η κολεκτιβοποίηση, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και το εμπόριο με τη Δύση έγιναν τα κομβικά σημεία της οικονομικής πολιτικής του κόμματος.

¹⁵⁶ Η κατάρτιση και η ανάπτυξη του βιομηχανικού κεφαλαίου κατά την περίοδο αυτή έγινε με τις πιο ποικίλες μορφές: την πρόσληψη πτωχευμένων τεχνιτών από τους πλούσιους τεχνίτες, την ένταξη στις τέχνες ορισμένων μορφών της οικογενειακής παραγωγής, και ειδικά τη μεταβίβαση πολλών συσσωρευμένων κεφαλαίων στις βιομηχανικές δραστηριότητες. Παρά το γεγονός ότι η βιομηχανική παραγωγή στις Ρουμανικές Χώρες ήταν σχετικά περιορισμένη, τις δεκαετίες 1830-1870, συγκεκριμένα στοιχεία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής ήταν περισσότερο αισθητά από ό,τι στον τομέα της

κυρίαρχο ρόλο τόσο στην οικονομική ζωή της χώρας όσο και σε ό,τι αφορά την απασχόληση του εργατικού δυναμικού, το εγχώριο προϊόν και τις δυνατότητες εξαγωγών.

Σε ό,τι αφορά την ταξική διάρθρωση, υπήρχε μια αστική τάξη, η μεσαία τάξη, η αγροτική τάξη και το προλεταριάτο (αγροτικό και αστικό). Όμως η αγροτική τάξη, αδιαμφισβήτητα, ήταν η μεγαλύτερη κοινωνική τάξη της χώρας. Η ταξική διάρθρωση είχε το υπόβαθρό της στη φεουδαρχική εμπειρία η οποία ήταν τόσο πικρή, που ακόμα και 500 χρόνια αργότερα οι αγρότες ακόμα την ανέφεραν¹⁵⁷, αφού τόσο στην Τρανσυλβανία, Βεσσαραβία όσο και στην Μπουκοβίνα και τη Μολδοβλαχία οι αγρότες είχαν υποστεί την ταπείνωση και την αγωνία της δουλοπαροικίας¹⁵⁸. Η ρουμανική φεουδαρχία είχε μια ιδιαίζουσα εξέλιξη, διαφορετική από εκείνη της δυτικής φεουδαρχίας, που καθορίστηκε από τους ιστορικούς περιορισμούς στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή της Ευρώπης. Η ένταξη της ρουμανικής κοινωνίας από τον 19ο αιώνα στο ευρωπαϊκό εμπόριο θα οδηγήσει στην

γεωργίας. Έτσι, αναπτύσσονται κυρίως οι βιομηχανίες τροφίμων, οι ελαφριές βιομηχανίες αλλά και η πετρελαϊκή βιομηχανία και η εξόρυξη άνθρακα, σιδήρου και χάλυβα για τα οποία οι ξένοι επενδυτές είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έτσι, στα μέσα του 19ου αιώνα, το ξένο κεφάλαιο άρχισε να διεισδύει στις ρουμάνικες βιομηχανίες με αποτέλεσμα το 1914 να έχει διεισδύσει σε πολλούς κλάδους καθώς κατείχε το 80% του κεφαλαίου των βιομηχανιών. Χαρακτηριστικό φαινόμενο αυτής της περιόδου ήταν η κατάρρευση των συντεχνιών και η μετάβαση σε μορφές καπιταλιστικής βιομηχανίας, διαδικασία που είχε ξεκινήσει στα τέλη του 18ου αιώνα. Επιπλέον, κατά την περίοδο 1877-1914 έχει σημειωθεί κάποια σημαντική πρόοδος στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, η οποία στη Ρουμανία είχε συγκεντρώσει το 1913 845 εργοστάσια, ενώ την ίδια χρονιά ο αριθμός των εργοστασίων στη Βουλγαρία ανέρχόταν στα 200 εργοστάσια, στη Σερβία στα 97 και στην Ελλάδα στα 120 (Lolescu 2001: 125-127).

¹⁵⁷ Ακόμα και στην περίπτωση των ανθρώπων που ζούσαν στις πόλεις κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, η κοινωνική κινητικότητα ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη. Σε μια μελέτη που αφορά την ταξική στρωμάτωση και κινητικότητα στην πόλη Sebes, ένα ποσοστό ανοδικής κινητικότητας της τάξεως των 16% δεν μπορεί παρά να αναδείξει το γεγονός ότι επρόκειτο για μια κοινωνία στην οποία η εξουσία ήταν στα χέρια των λίγων, μια παραδοσιακή κοινότητα όπου κάποιες οικογένειες ευγενών εμπόδιζαν την όποια κοινωνική κινητικότητα στην πόλη. Είναι, λοιπόν, η οικογένεια εκείνη η οποία προσδίδει κύρος στο άτομο και όχι η μόρφωσή του. Έτσι, οι γιοι των τεχνιτών δε φεύγουν από το επάγγελμα των προγόνων τους, οι απόγονοι των δικαστών μπαίνουν στο Συμβούλιο και οι γιοι των γεροϋσιαστών στη Γερουσία. Παρ' ό,τι τα καταστατικά των πόλεων είχαν ανακηρύξει ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα το δόγμα για την απασχόληση βάσει ικανοτήτων και αξίας, παρατηρείται η συνέχιση της διαδικασίας κληρονομικότητας της θέσης (εργασίας) και ως εκ τούτου της κοινωνικής θέσης και του κοινωνικού κύρους (Marginean 2002: 107-114).

¹⁵⁸ Παραδείγματος χάριν, οι Ρουμάνοι δουλοπάροικοι ήταν υποχρεωμένοι από το νόμο να εργάζονται 104 ημέρες ετησίως για τους ευγενείς, αλλά στην πραγματικότητα αναγκάζονταν να εργαστούν το διπλάσιο διάστημα (Kideckel 2006).

επιταχυνόμενη ανάπτυξη της γεωργίας της Ρουμανίας της οποίας τα προϊόντα γίνονται ανεκτίμητα στις δυτικοευρωπαϊκές αγορές. Αυτή η αλλαγή θα επηρεάσει τις σχέσεις μεταξύ των δύο τάξεων της παραδοσιακής ρουμανικής κοινωνίας: της αγροτιάς και των ευγενών. Οι τελευταίοι θα προσπαθήσουν να επωφεληθούν από τις νέες οικονομικές ευκαιρίες χωρίς, τουλάχιστον σε πρώτη φάση, να μετατραπούν σε μια αστική τάξη, ενώ ταυτόχρονα προσπάθησαν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη από την εκμετάλλευση της εργασίας των αγροτών¹⁵⁹.

Αναφορικά με τη σταδιοδρομία των ανθρώπων στη συγκεκριμένη περίοδο, αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως κλειστή σταδιοδρομία (closed career) που δε σχετίζεται με το επάγγελμα. Η επιλογή του επαγγέλματος δεν είχε να κάνει με το άτομο και τις «ικανότητές του» αλλά με το στρώμα στο οποίο ανήκε. Έτσι, το επάγγελμα που είχε κανείς απλώς επικύρωνε την κοινωνική θέση χωρίς όμως να την καθορίζει (Bendix 1956/2001). Όμως, οι προοπτικές εξέλιξης και το κύρος των ανθρώπων δεν ήταν ομοιογενή για όλα τα στρώματα μιας κοινωνικής τάξης. Η σταδιοδρομία ζωής και το κύρος τους δε σχετίζονταν με το άτομο αλλά με την κοινότητά του και εξαρτιόνταν από χαρακτηριστικά όπως εθνοτική προέλευση, γεωγραφική προέλευση, θρησκεία, το μέγεθος της έκτασης που καλλιεργούσαν, τον αριθμό των ζώων που είχαν, τις μεθόδους παραγωγής και τις ιστορικές παραδόσεις¹⁶⁰. Επιπλέον, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο η αγροτική τάξη διαφοροποιείται εσωτερικά όλο και περισσότερο από άποψη εισοδημάτων, ιεραρχιών κύρους και ενδογενεακών διαφοροποιήσεων.

¹⁵⁹ Αντίστοιχα, στη Ρωσία, η κατάργηση της δουλοπαροικίας είχε ως αποτέλεσμα μια σημαντική προσφορά εργατικού δυναμικού αλλά και τη διαφοροποίηση της αγροτικής τάξης. Παραδείγματος χάριν, μερικοί αγρότες άρχισαν να εργάζονται με τους τεχνίτες, αρχικά ως εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης και στη συνέχεια, με πλήρη απασχόληση (Αναφέρεται στο Koniorodos 2001: 55).

¹⁶⁰ Σε αυτά προστίθενται και η ποιότητα του εδάφους, ο εξοπλισμός, τα ζώα και τα παραδοσιακά πρότυπα παραγωγής.

Οι πλούσιοι αγρότες διαφοροποιούνταν από την πλειοψηφία της αγροτικής τάξης εκ του γεγονότος ότι οι περισσότερες εργασίες στα αγροκτήματά τους εκτελούνταν από υπηρέτες και άλλα εργατικά χέρια¹⁶¹. Αυτό το στρώμα των αγροτών στην Τρανσυλβανία, παρ' όλο που δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τους «αγρότες πασάδες» από το Banat ούτε από άποψη πλούτου ούτε εξουσίας, απέκτησαν σημαντική κοινωνική επιρροή. Συγκεκριμένα, ίσως ακόμα σε μεγαλύτερο βαθμό και από τους ευγενείς γαιοκτήμονες, όριζαν τα πρότυπα των αγροτών. Οι δικαστές του χωριού όπως και οι εκκλησιαστικοί προέρχονταν από το δικό τους στρώμα. Ακόμα, ήταν οι προνομιακοί συνομιλητές των εμπόρων της πόλης, των αξιωματούχων του νομού, των ιερέων, των δασκάλων, καθώς και των τοπικών αρχόντων. Επιπλέον, είχαν τα καλύτερα ζώα και εργαλεία, αποκτούσαν τα πιο σύγχρονα γεωργικά μηχανήματα και σε πολλά μέρη είχαν το μύλο του χωριού. Ο πλούσιος αγρότης, όμως, εργαζόταν σκληρά μαζί με τους υπόλοιπους αγρότες, τους οποίους και καθοδηγούσε. Όμως, το κύρος τους απείχε πολύ από εκείνο μιας μεσαίας τάξης και δεν εξελίχθηκαν ποτέ σε μια αγροτική αστική τάξη όπως στη Δανία ή την Ολλανδία, αν και, με την αλλαγή του αιώνα, υπήρχαν κάποιες εξαιρέσεις στον κανόνα. Αφού είχαν κατοχυρώσει την οικονομική τους κατάσταση με τον περιορισμό του μεγέθους της οικογένειας και την ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, οι πλούσιοι αγρότες προσπάθησαν να βελτιώσουν τις ευκαιρίες των παιδιών τους για κοινωνική κινητικότητα, κυρίως μορφώνοντάς τα για υπαλληλικές θέσεις εργασίας.

Ένα άλλο στρώμα αγροτών ήταν οι μεσαίοι αγρότες, οι οποίοι ήταν δεκαπλάσιοι σε αριθμό συγκριτικά με τους πλούσιους αγρότες. Στα αγροκτήματα των μεσαίων αγροτών (5-10 εκτάρια), οι περισσότερες εργασίες εκτελούνταν από τα μέλη

¹⁶¹ Η κοινωνική τους προέλευση ήταν διαφοροποιημένη. Μερικοί ήταν μικροαστικοί ευγενείς (petty noblemen) που το 1850 είχαν ήδη μάθει να καλλιεργούν αποτελεσματικά τη γη. Άλλοι ήταν μεσαίοι αγρότες οι οποίοι παρήγαν αρκετά ούτως ώστε να εμπορεύονται τα προϊόντα τους. Η ιδιοκτησία τους κυμαινόταν στις αρχές του 20ού αιώνα από 30 έως 60 εκτάρια. Σε αυτή την κατηγορία μπορούν να προστεθούν και οι πλούσιοι χωρικοί που είχαν στην ιδιοκτησία τους 11-30 εκτάρια.

της οικογένειας. Σε περίπτωση μεγάλης ανάγκης προσλάμβαναν ημερήσιους εργάτες. Άλλες φορές, οι ίδιοι οι μεσαίοι αγρότες (κυρίως τα νεότερα μέλη της οικογένειας) μισθώνονταν κυρίως για τη φύλαξη ζώων.

Το στρώμα των μικρών αγροτών αποτελούσε σχεδόν το μισό του αγροτικού πληθυσμού. Τα αγροκτήματά τους (μικρότερα από 5 εκτάρια) καλλιεργούνταν αποκλειστικά από την οικογένεια. Τα μέλη της οικογένειας τακτικά εργάζονταν επί μισθώσει, κατά προτίμηση στο δικό τους χωριό, προκειμένου να καλύψουν την ετήσια ζήτηση για σιτάρι και την αγορά του απαραίτητου ζευγαριού μπότες. Από τις αρχές του 1900, τα παιδιά των μικρών αγροτών φαίνεται να είναι πολύ πιο επινοητικά και ενεργητικά από τα παιδιά των μεσαίων αγροτών που είχαν την τάση να μένουν στο σπίτι. Συχνά πήγαιναν να εργαστούν επί μισθώσει και έτσι «απελευθερώνονταν» από την εξουσία του πατέρα τους¹⁶². Η διαφοροποίηση ανάμεσα στους μικρούς αγρότες παγιωνόταν περαιτέρω βάσει περιοχής και εθνικότητας. Παραδείγματος χάριν, στις αρχές του 20ού αιώνα, ο μέσος όρος των αγροκτημάτων των Ρουμάνων ήταν περίπου 25% μεγαλύτερος από ό,τι των Ούγγρων.

Το χαμηλότερο στρώμα των αγροτών που είχαν στην ιδιοκτησία τους γη (οι οποίοι θα μπορούσαν να ονομαστούν και ημι-προλετάριοι) αναφέρονται στις στατιστικές ως «μικροί ιδιοκτήτες γης/εργάτες». Στην Τρανσυλβανία το ποσοστό τους ήταν ιδιαίτερα μεγάλο και ανερχόταν στο 20% των αγροτών. Η επιβίωσή τους βασιζόταν κυρίως στη μισθωτή εργασία και την ενοικίαση ενός αγροκτήματος από αγρότες που έδιναν ως ενοίκιο μερίδιο της συγκομιδής (sharecropping). Η ταύτισή τους του με την παραδοσιακή αγροτική τάξη οφειλόταν περισσότερο στο γεγονός ότι μοιράζονταν έναν κοινό τόπο και στην ομοιότητα όσον αφορά τον τρόπο ζωής παρά στο γεγονός ότι μπορεί να είχαν ένα εκτάριο γης το οποίο απλώς τους επέτρεπε να

¹⁶² Οι μισθοί τους, μάλιστα, τους επέτρεπαν να συχνάζουν σε ένα σημαντικό χώρο κοινωνικής ζωής, το παμπ του χωριού.

συμπληρώνουν το εισόδημά τους. Αναφορές σε αυτό το στρώμα των αγροτών γίνονταν ήδη το 1850, όταν εκατοντάδες είχαν ταξιδέψει στις αγορές της πόλης για να βρουν απασχόληση ως εργάτες. Με κοινωνιολογικούς και ιστορικούς όρους, αυτό το στρώμα των αγροτών μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας «εφεδρικός στρατός» που προοριζόταν να προσχωρήσει στο πολυπληθές αγροτικό προλεταριάτο. Ωστόσο, παρ' ότι ελάχιστη, η αίσθηση της ιδιοκτησίας τους έκανε να ταυτιστούν περισσότερο με τους μικροκαλλιεργητές παρά με τους μισθωτούς εργάτες, γιατί αρνούσαν να πιστέψουν ότι η ιδιοκτησία αποτελούσε το παρελθόν τους και η μισθωτή εργασία το μέλλον τους.

Μέσα στη γενική κατηγορία των φτωχών αγροτών, το ευρύτερο και ίσως το πιο ανυπεράσπιστο στρώμα ήταν το αγροτικό προλεταριάτο¹⁶³. Αυτό το στρώμα αποτελείτο αρχικά από πρώην αγρότες που έμειναν χωρίς τη γη που καλλιεργούσαν στη φεουδαρχία και οι οποίοι αντιπροσώπευαν σχεδόν το ένα τέταρτο της αγροτιάς. Με την πάροδο του χρόνου, οι μεταβολές στη γεωργία αύξησαν τον αριθμό τους. Ως συνέπεια της ανακατανομής της ιδιοκτησίας των αγροκτημάτων, των δασών και λιβαδιών, πολλοί άνθρωποι έχασαν την πρόσβασή τους στη γη και μετακινήθηκαν στην τάξη των εργατών¹⁶⁴. Το λιγότερο δυναμικό αλλά το πιο σταθερό στρώμα του αγροτικού προλεταριάτου αποτελούσαν οι υπηρέτες (manorial servants). Αυτοί διαφοροποιούνταν μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό βάσει εισοδήματος: οι υπηρέτες της υψηλότερης βαθμίδας, εις βάρος της αυτονομίας τους λόγω ισχυρότερων πατερναλιστικών επιρροών, κέρδιζαν δέκα φορές περισσότερο από τους υπόλοιπους. Αυτό το στρώμα των αγροτών πληρωνόταν κυρίως σε είδος, καθώς οι γαιοκτήμονες

¹⁶³ Οι μισθωτοί αποτελούσαν 28-30% του πληθυσμού που δραστηριοποιούνταν στον τομέα της γεωργίας.

¹⁶⁴ Ωστόσο, σε ορισμένες περιοχές, όπως, παραδείγματος χάριν, στην Τρανσυλβανία, επειδή σημαντικές περιοχές έμειναν σε κοινή χρήση, οι συγκεκριμένοι αγρότες δεν είχαν αποκοπεί εντελώς από τη γη και το αγροτικό προλεταριάτο σχηματιζόταν σε ένα μικρότερο ποσοστό από ό,τι σε εθνική κλίμακα (39% στην Τρανσυλβανία και 53% στη Μεγάλη Πεδιάδα).

είχαν την τάση να υποκαθιστούν τα χρήματα με την επιχορήγηση ενός τμήματος της γης και με την παραχώρηση δικαιώματος να εκτρέφουν ζώα (Szasz 2001: 592-593).

Οι κτηνοτρόφοι που φρόντιζαν τα βοοειδή των χωριανών συνήθως είχαν προσληφθεί για ένα έτος και η αμοιβή τους καταβαλλόταν σε είδος. Τα κοπάδια των χωρικών ήταν στη φροντίδα ενός βοσκού, ενός ή δύο βοηθών, και του σκύλου του. Ο βοσκός ήταν ελεύθερος να πουλήσει το μερίδιό του από τα νεογέννητα αρνιά, το γάλα, το μαλλί, ακόμα και κοπριά, και είχε μια πιο εύκολη ζωή συγκριτικά με τους μοναχικούς βοσκούς στο βουνό. Ακόμα κι αν ήταν ένας ξένος, ο βοσκός κέρδιζε το σεβασμό της κοινότητας των αγροτών, γιατί φύλαγε ένα από τα πολυτιμότερα περιουσιακά τους στοιχεία (Szasz 2001: 594).

Η ζήτηση για περιστασιακή εργασία κορυφωνόταν κατά την περίοδο της συγκομιδής, όταν, σε σύντομο χρονικό διάστημα λίγων εβδομάδων, τα προσληφθέντα εργατικά χέρια έπρεπε να κερδίσουν σιτάρι για έναν ολόκληρο χρόνο. Πολύ πριν από την έναρξη της συγκομιδής, προσλήψεις γίνονταν για ολόκληρα χωριά για αυτή την περίοδο της έντονης εργασίας που διαρκούσε από το πρωί μέχρι το βράδυ (Egyed 1975). Σε τέτοιες περιπτώσεις, πολλά χωριά έμεναν σχεδόν ερημωμένα. Για παράδειγμα, γύρω στο 1900, τα δύο τρίτα των κατοίκων σε ένα χωριό του νομού Cluj (Alunisu), συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων στα ογδόντα τους, πήγαιναν μακριά για τη συγκομιδή. Οι κλιματικές διαφορές τους επέτρεπαν να εργαστούν για δύο ή τρεις εβδομάδες στις κεντρικές περιοχές πριν μετακινηθούν για τη συγκομιδή σιτηρών που ωριμάζει αργότερα σε υψηλότερο ύψωμα. Η χρήση των μεταναστών εργαζομένων οδήγησε όμως σε ορισμένες συγκρούσεις. Όταν οι μισθωτοί εργάτες στη Μεγάλη Πεδιάδα άρχισαν να οργανώνουν την υπεράσπιση των συμφερόντων τους, οι γαιοκτήμονες (με τη στήριξη των Αρχών) προσπάθησαν να υπονομεύσουν τις προσπάθειές τους με την πρόσληψη εργαζομένων από φτωχότερες περιοχές, όπως

η Τρανσυλβανία. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, η τακτική επαφή μεταξύ των ντόπιων και των μεταναστών εργαζομένων οδήγησε και τους τελευταίους να αναπτύξουν τη δική τους αίσθηση κοινού συμφέροντος¹⁶⁵. Έτσι, οι σοσιαλιστικές ιδέες εξαπλώθηκαν ταχύτατα στην περιοχή μεταξύ Arad και Satu Mare, όπου οι πρώτες ανεξάρτητες οργανώσεις των εργαζόμενων αγροτών σχηματίστηκαν το 1890¹⁶⁶.

Οι τσιγγάνοι ήταν το χαμηλότερο από τα πιο χαμηλά στρώματα, ουσιαστικά αποκλεισμένοι από την «αναγνωρισμένη» κοινωνία. Λόγω του νομαδικού τρόπου ζωής τους, μπορούν να θεωρηθούν ως τμήμα των αγροτών χωρίς γη. Ως προς την απασχόλησή τους, περισσότερο από το ένα τρίτο των ανδρών εργάζονταν σε βιοτεχνίες, αλλά οι περισσότεροι από αυτούς δούλευαν ως τεχνίτες, σιδεράδες, τεχνίτες μετάλλων μα και φτιάχνοντας γούρνες, τούβλα και κεραμίδια. Οι γαιοκτήμονες έδιναν στους τσιγγάνους αγρότες ένα σπίτι και κήπο, ένα μικρό οικόπεδο για την καλλιέργεια καλαμποκιού, τρόφιμα, ένα γουρούνι το χρόνο και, στις γιορτές, ένα λίτρο κονιάκ, καθώς και λίγο σιτάρι. Σε αντάλλαγμα για την «καλοσύνη» τους, οι τσιγγάνοι ήταν πάντα διαθέσιμοι για εργασία και με πολύ χαμηλότερο κόστος από ό,τι άλλοι εργάτες. Η ένταξη των τσιγγάνων στην αγροτική τάξη θα έρθει μόνο αργότερα, αλλά η κοινωνική διαφοροποίησή τους και η αυξανόμενη συμμετοχή σε τακτικές εργασίες προανήγγελλε αυτή την ιστορική στροφή.

¹⁶⁵ Αναφερόμενη στους Ελληνοπόντιους της τσαρικής Ρωσίας, η Βεργέτη αναφέρει ότι η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, στην πλειονότητά τους αγρότες, συμμετείχαν σε όλες της επαναστατικές τάσεις (Κασιμάτη κ.ά. 1991: 34).

¹⁶⁶ Η θεωρία της νεο-δουλοπαροικίας (neo-serfdom) αναπτύχθηκε από τον Dobrogeanu-Gherea και είχε σημαντικό αντίκτυπο μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα, η θεωρία αυτή προσπάθησε να εξηγήσει τις επιπτώσεις του φιλελεύθερου καπιταλισμού σε μια αγροτική κοινωνία που βρισκόταν ακόμα στο στάδιο της φεουδαρχίας και διαμόρφωνε έτσι «δύο χώρες»: μια νομική και μια πραγματική. Η επιβολή ενός σύγχρονου νομικού συστήματος θεωρείται ως αντιφατικό με την *ψευδοφεουδαρχική* κοινωνική πραγματικότητα στη γεωργία. Έτσι, το «δυτικό» πλαίσιο της ρουμάνικης κοινωνίας διαιωνίζει στην πραγματικότητα τη φεουδαρχική τάξη πραγμάτων, ενώ ο ρουμάνικος φιλελευθερισμός ουσιαστικά «νομιμοποιούσε» την εκμετάλλευση (Dobrogeanu-Gherea 1910).

Σε ό,τι αφορά την αστική τάξη, αυτή φαίνεται ότι διαμορφώθηκε με την άμεση συμβολή του κράτους, χρησιμοποιώντας τους πόρους του. Η ρουμανική κυβέρνηση ήταν ο μεγαλύτερος εργοδότης (ιδίως για τα στρώματα που ονομάζονται *ψευδοαστικά*) αλλά και ο μεγαλύτερος χρηματοδότης της (με τη μορφή των κρατικών παραγγελιών). Ο μικρός αριθμός των αστών, σε σύγκριση με άλλες χώρες της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, φαίνεται να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην περιορισμένη ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρουμανία. Αν και ο αριθμός της αστικής τάξης ήταν ιδιαίτερα μικρός, από διαθέσιμες πηγές της εποχής προκύπτει ότι ο πλούτος της μεγαλοαστικής τάξης ήταν πολύ σημαντικός (Manoilescu 1942). Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η συγκέντρωση των πόρων και μια πολύ έντονη πόλωση με επιπτώσεις όσον αφορά το χάσμα μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών της Ρουμανίας. Αυτό θα οδηγήσει και σε άλλα φαινόμενα, όπως τον αποκλεισμό άλλων ατόμων ως προς την πρόσβαση στη συγκεκριμένη τάξη, καθώς τον έλεγχο των περιορισμένων πόρων του κράτους από τη συγκεκριμένη ελίτ. Επιπλέον, η ανάλυση της ρουμανικής αστικής τάξης επιτρέπει την ανάδειξη των ενδοταξικών διαφοροποιήσεων: από τη μια, ένας μικρός αριθμός μεγαλοαστών που στην πλειοψηφία είναι μη ρουμανικής καταγωγής και από την άλλη η μεγάλη πλειοψηφία, που είναι Ρουμάνοι μικροαστοί με επιχειρήσεις με μικρό αριθμό υπαλλήλων (1-5 μισθωτοί). Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών είχαν μια οικογενειακή επιχείρηση με εργαζόμενο και εργοδότη, γεγονός που είχε οδηγήσει πολλούς ειδικούς να πιστεύουν ότι η Ρουμανία ήταν μια χώρα των γαιοκτημόνων και όχι των καπιταλιστών, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού ζούσε από μια μικρή οικογενειακή επιχείρηση (με έναν υπάλληλο), ή από ένα εισόδημα προερχόμενο από την εκμίσθωση ενός ακινήτου. Το βιοτικό επίπεδο των μικροαστών ήταν πολύ χαμηλό, παρόμοιο με εκείνο των μισθωτών.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής στρωμάτωσης μέχρι και την εποχή του Μεσοπολέμου ήταν η έλλειψη μιας ανεπτυγμένης μεσαίας τάξης όπως εκείνες των πιο ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης. Παρά το γεγονός ότι η αγροτική τάξη διαφοροποιείται όλο και περισσότερο και σταδιακά αναπτύσσεται ένα μεσαίο στρώμα μέσα σε αυτή, η νοοτροπία τους είναι περισσότερο παραδοσιακή παρά καπιταλιστική. Επίσης, η μεσαία αστική τάξη ήταν ιδιαίτερα εύθραυστη καθώς αποτελούνταν από άτομα που είχαν μια μικρή επιχείρηση, που εργάζονταν μόνοι τους, χωρίς υπαλλήλους και, στις περισσότερες περιπτώσεις, η επιχείρηση κάλυπτε απλά την οικονομική επιβίωση. Ανάμεσα στα δύο στρώματα της μεσαίας τάξης, το αγροτικό και το αστικό, οι σχέσεις ήταν σχεδόν ανύπαρκτες ή ακόμα και ανταγωνιστικές, ενώ οι τρόποι ζωής ήταν επίσης πολύ διαφορετικοί. Η πλειονότητα της μεσαίας τάξης αποτελείτο από υπαλλήλους και άλλες επαγγελματικές κατηγορίες που θεωρούνται *ψευδοαστικές*, οι οποίοι εξαρτιόνταν σχεδόν αποκλειστικά από τους οικονομικούς πόρους του ρουμανικού κράτους και σε ελάχιστο βαθμό από τους ιδιωτικούς καπιταλιστές επιχειρηματίες.

Η ανάλυση της εργατικής τάξης παρέχει την καλύτερη εικόνα σχετικά με το επίπεδο της εκβιομηχάνισης της Ρουμανίας, παρέχοντας ένα ισχυρό επιχείρημα σε όσους θεωρούσαν αυτή την κατηγορία, όπως το σύνολο του βιομηχανικού κλάδου, ένα «εξωτικό φυτό». Μικρή σε αριθμούς, επικεντρωμένη στις ελάχιστες βιομηχανικές περιοχές της Ρουμανίας, η εργατική τάξη δε διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Η εικόνα της ρουμάνικης κοινωνικής πραγματικότητας του Μεσοπολέμου αναδεικνύει μια κοινωνία ακόμα παραδοσιακή και με ένα υψηλό ποσοστό αγροτικού πληθυσμού, η οποία επιβεβαιώνει τη θέση που υποστήριξε ότι η Ρουμανία την περίοδο εκείνη είχε μια οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη κατά έναν ή δύο αιώνες

πίσω από τις προηγμένες χώρες της δυτικής πλευράς της Ευρώπης. Ο κύριος οικονομικός τομέας, η γεωργία, ήταν ακόμα στην αρχή του δρόμου του εκσυγχρονισμού και η βιομηχανία, αν και είχε κάνει καλή πρόοδο, αδυνατεί να εξισορροπήσει την αναποτελεσματικότητα του γεωργικού τομέα. Ο εξαιρετικά επιταχυνόμενος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού απορρόφησε τον πλούτο που δημιουργήθηκε¹⁶⁷, ενώ ο πληθυσμός της Ρουμανίας, στην πλειονότητά του (τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές) βρισκόταν αντιμέτωπος με τις προκλήσεις της φτώχειας. Οι ιδέες για το πώς να εκσυγχρονιστεί η χώρα, ως επί το πλείστον, συζητιούνται μόνο από την ελίτ και διεισδύουν με αργούς ρυθμούς στον πληθυσμό της υπαίθρου. Αυτό οδήγησε σε μια μόνιμη ένταση ανάμεσα στην πολιτική ελίτ και τις προσδοκίες του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών και θα οδηγήσει σε μια τεράστια πόλωση μεταξύ των πολύ πλουσίων και της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού, με αρνητικές επιπτώσεις στη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος.

Ένα από τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση της ρουμανικής κοινωνίας είναι η αύξηση του ρόλου και της σημασίας της εκπαίδευσης στη σταδιοδρομία ζωής των ανθρώπων, για την κοινωνική στρωμάτωση και την κοινωνική κινητικότητα. Από αυτή την άποψη, η ρουμάνικη κοινωνία του Μεσοπολέμου παίρνει τη μορφή ενός ελικοειδούς μορφώματος κοινωνικής κλειστότητας που αναπαράγεται. Η φτώχεια και το χαμηλό επίπεδο ζωής του αγροτικού πληθυσμού έχουν ως αποτέλεσμα ιδιαίτερα χαμηλές ικανότητες των νοικοκυριών να επενδύσουν στην εκπαίδευση και κατά συνέπεια εκμηδενίζουν τις ευκαιρίες για κινητικότητα μεταξύ των γενεών. Ταυτόχρονα, ο αναλφαβητισμός ή έλλειψη εκπαίδευσης αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα. Η φτώχεια και το

¹⁶⁷ Ο υπερπληθυσμός των αγροτικών περιοχών έχει εμφανείς αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις λόγω φαινομένων όπως η χαμηλή απόδοση της εργασίας των Ρουμάνων αγροτών, ο κατακερματισμός της αγροτικής περιουσίας, τα ελλείμματα του αγροτικού νοικοκυριού.

χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης είναι αλληλένδετες, ενώ το επίπεδο της οικονομικής, κοινωνικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της Ρουμανίας (με μια υποτυπώδη γεωργία, μια εύθραυστη βιομηχανία με χαμηλού επιπέδου τεχνολογία και ένα χαμηλό επίπεδο αστικοποίησης) δεν μπορούσε να προσφέρει πολλές, έως καθόλου, ευκαιρίες για ανοδική κοινωνική κινητικότητα.

Η μακρά, λοιπόν, ιστορία καταπίεσης της πλειοψηφίας των μελών της κοινωνίας των χωρών στην Ανατολική και την Κεντρική Ευρώπη οδήγησε σε μια στροφή προς την αναζήτηση μιας ελπίδας για καλύτερευση των συνθηκών ζωής η οποία εντοπίστηκε στις κύριες αρχές του σοσιαλισμού. Έτσι, η δημιουργία μιας *κοινωνίας ισότητας* με μια οικονομία που να εξυπηρετεί τις μάζες και όχι μονάχα τους λίγους πλούσιους εμφανίστηκε ως μια εναλλακτική λύση στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα μέλη των κοινωνιών στις χώρες αυτές (Kornai 1992)¹⁶⁸. Σε αυτά τα πλαίσια, η επιβολή ενός κολεκτιβιστικού μοντέλου κρίθηκε απαραίτητη γιατί το συγκεκριμένο μοντέλο δεν εξαρτάται από την κοινή κοινωνική και οικονομική πείρα των ατόμων για να μπορούν να αναπτύξουν κοινές ιδέες και, συνεπώς, να συμμετάσχουν σε συλλογικές δράσεις. Αντίθετα, παίρνει ως δεδομένο ότι σε μια κοινωνία τα άτομα διαφοροποιούνται βάσει ιδεών και συμφερόντων. Όταν όμως τα άτομα αυτά εντάσσονται ή στρατολογούνται σε έναν οργανισμό κολεκτιβιστικού τύπου, θα πρέπει στη συνέχεια να αφήσουν πίσω τους τα αποκλίνοντα συμφέροντα

¹⁶⁸ Όταν κανείς αναφέρεται στο σοσιαλισμό δε θα πρέπει να το αντιμετωπίζει ως ένα ενιαίο, συστηματικό δόγμα. Αντιθέτως, πρόκειται για περισσότερες μορφές «σοσιαλισμού» σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια που συχνά επικαλύπτονται με άλλες ιδεολογίες. Οι Boucher & Vincent διακρίνουν τις ακόλουθες μορφές σοσιαλισμού: ουτοπικός σοσιαλισμός, επαναστατικός (μαρξιστικός), ρεφορμιστικός σοσιαλισμός, ηθικός σοσιαλισμός, πλουραλιστικός σοσιαλισμός (Boucher & Vincent 2000). Μια δυσκολία στην κατανόηση του τι σημαίνει η έννοια του σοσιαλισμού έγκειται στο γεγονός ότι χρησιμοποιούνται τουλάχιστον τρεις διαφορετικές έννοιες: α) Ο σοσιαλισμός ως ένα οικονομικό μοντέλο που σχετίζεται με την κολεκτιβοποίηση και το μηχανισμό σχεδιασμού ως εναλλακτικής λύσης στον καπιταλισμό. β) Ο σοσιαλισμός ως ένα μέσο του εργατικού κινήματος, ως μια μορφή «εργατισμού», η οποία εκπροσωπεί τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και προσφέρει ένα πολιτικό πρόγραμμα για την κατάκτηση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. γ) Ο σοσιαλισμός ως πολιτική πεποίθηση ή ιδεολογία που παρέχει ένα σύνολο αξιών και βασικών αρχών: της κοινότητας, της συνεργασίας, της ισότητας, της κάλυψης βασικών αναγκών, της κοινής περιουσίας.

και να συμμορφωθούν με τις υποχρεώσεις που αποκτούν στη συνέχεια. Και επειδή οι ηγέτες γνωρίζουν καλά ότι η έλξη για ατομικά συμφέροντα δεν παύουν να υπάρχουν αυτόματα, οι ιδεολογίες της διαχείρισης (management ideologies) απεικονίζουν μια υπερβατική συλλογικότητα (transcendent collectivity)¹⁶⁹ (π.χ. η εργατική τάξη, η φυλή, το έθνος) στην οποία υποτάσσονται όλα τα μέλη της. Στο πλαίσιο της, η ύπαρξη ιεραρχίας (rank differences) και η ανέλιξη σε αυτή απλώς αναδεικνύει ότι ορισμένα άτομα εμφανίζουν μεγαλύτερη ικανότητα από κάποια άλλα στην εξυπηρέτηση της συλλογικότητας¹⁷⁰ (Bendix 1956/2001: xxi-xxiii).

4.1.2. Η πορεία της ταξικής διάρθρωσης στη σοσιαλιστική ρουμάνικη κοινωνία

Στη Ρουμανία, μετά την πλήρη ανάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές το 1947, όλα τα μέτρα που ελήφθησαν είχαν κάποια συνέπεια, τουλάχιστον ως προς τα βασικά σημεία τους. Ένα από αυτά ήταν η δημιουργία μιας νέας ταξικής διάρθρωσης ως αποτέλεσμα των οικονομικών μέτρων που ελήφθησαν και της επιβολής ενός σταθερού ιδεολογικού στόχου που περιλάμβανε και μια συγκεκριμένη ταξική διάρθρωση. Συγκεκριμένα, το καθεστώς των γαιοκτημόνων έπρεπε να

¹⁶⁹ Ο υπερβατισμός είναι ένα φιλοσοφικό ρεύμα το οποίο αφορά την αναζήτηση των ελευθεριών μέσα από την κατανόηση της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου. Οι θεωρητικοί του υπερβατισμού πίστευαν ότι η κοινωνία και τα θεσμικά όργανα –ιδίαιτερα η οργανωμένη θρησκεία και τα πολιτικά κόμματα– τελικά καταστρέφουν την αγνότητα του ατόμου. Πίστευαν ότι οι άνθρωποι είναι στα καλύτερά τους όταν πραγματικά είναι «αυτοδύναμοι» και ανεξάρτητοι. Έτσι, μια αληθινή κοινότητα θα μπορούσε να σχηματιστεί μόνο μέσα από τις δράσεις και τις προθέσεις τέτοιων «πραγματικών» ανθρώπων (Emerson 1842, 1870/2005). Πέραν αυτής της κατανόησης της υπερβατικότητας, υπάρχει μια πιο ριζοσπαστική ιδέα που αναπτύχθηκε από τους σοσιαλιστές του Praxis Group στη Γιουγκοσλαβία αλλά και στην Ουγγαρία, την Τσεχία και την Πολωνία. Αυτοί υποστήριζαν ότι μέσω της πράξης και της αυτοδιοίκησης οι άνθρωποι αποαλλοτριώνονται (Crocker 1983). Στη Ρουμανία, η υπερβατικότητα αφορά την υπέρβαση του ατόμου μέσω της συλλογικότητας. Αυτή η συλλογικότητα παίρνει τη μορφή της κολεκτίβας που παραπέμπει στο κινέζικο-σοβιετικό μοντέλο σοσιαλισμού όπου η υπερβατικότητα επιτυγχάνεται μέσα από δομές πειθαρχίας και ελέγχου που καθορίζονται από τις λαϊκές μάζες ενός οργανισμού.

¹⁷⁰ Φυσικά, υπάρχει γραφειοκρατική οργάνωση τόσο στην περίπτωση των οργανώσεων ατομικιστικού όσο και κολεκτιβιστικού τύπου. Η κύρια διαφορά είναι η απουσία μιας υπερβατικής συλλογικότητας στο πλαίσιο της πρώτης περίπτωσης. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Jeremy Bentham: «Μια κοινότητα είναι ένα φανταστικό σώμα που απαρτίζεται από τα μεμονωμένα άτομα που θεωρούνται ότι είναι μέλη της [...] Το συμφέρον της κοινότητας είναι το άθροισμα των συμφερόντων των πολλών μελών που την απαρτίζουν» (Αναφέρεται στο Bendix 1956/2001: xxiii).

διαλυθεί, έπρεπε να καταργηθεί η *εκμετάλλευση* βασισμένη στην άνισα κατανεμημένη ιδιωτική ιδιοκτησία και έπρεπε να καταστραφεί η παλιά ταξική διάρθρωση η οποία αποτελείτο από τις εκμεταλλεύτριες και τις εκμεταλλεόμενες τάξεις. Έτσι, στη νέα κοινωνία έπρεπε να υπάρχουν δύο τάξεις: η εργατική τάξη (με πρωταγωνιστικό ρόλο) και η αγροτική τάξη (αργότερα «συνεταιριστική»).

Το πρώτο εργαλείο κατάρτισης της νέας ταξικής διάρθρωσης ήταν η *γεωργική κολεκτιβοποίηση* και η *οικονομική κρατικοποίηση*. Με την κατάργηση, λοιπόν, της ιδιωτικής ιδιοκτησίας θα καταστρεφόταν το πρώτο θεμέλιο της παλιάς ταξικής διάρθρωσης. Ως μια κατ' εξοχήν γεωργική χώρα, τα μέτρα που εφαρμόστηκαν στη γεωργία ήταν θεμελιώδους σημασίας για το νέο καθεστώς και την ταξική διάρθρωση.

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1945 περιόρισε την ιδιοκτησία σε 50 εκτάρια, ενώ οι εκτάσεις πάνω από 50 εκτάρια απαλλοτριώθηκαν (18,8% - ή 1,4 εκατ. εκτάρια). Έτσι, από την ταξική διάρθρωση εξαφανίζονται οι λεγόμενοι γαιοκτήμονες, αλλά εξακολουθεί να υφίσταται μια στρωμάτωση ανάλογη με τη νέα ιδιοκτησιακή δομή, αν και οι ανισότητες μετριάζονται από τη μείωση του μέγιστου επιτρεπόμενου ορίου ιδιοκτησίας. Το 1948 ιδρύονται οι Σταθμοί Μηχανών και Τρακτέρ (SMT) ως μέτρο για τη μηχανοποίηση των αγροκτημάτων με στόχο την αύξηση της παραγωγής των αγροτικών προϊόντων. Επιπλέον, από το Μάρτιο του 1949 αποφασίστηκε η αρχή της διαδικασίας της «κολεκτιβοποίησης» της γεωργίας¹⁷¹, δηλαδή ο σχηματισμός των Γεωργικών Συνεταιρισμών Παραγωγής (CAP) με κρατική διοίκηση. Ως εκ τούτου, στη Ρουμανία, από το 1945, πραγματοποιήθηκε πρώτα ο μετασχηματισμός της δομής

¹⁷¹ Στη Ρουμανία, το Ρουμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα πραγματοποίησε κατά την περίοδο 1949-1962 την κολεκτιβοποίηση, που ήταν η δέσμευση των ιδιωτικών γεωργικών εκτάσεων και η συγχώνευσή τους σε κρατικά αγροκτήματα. Στη Ρουμανία, η κολεκτιβοποίηση ήταν παρόμοια με αυτή που γίνεται στην ΕΣΣΔ, δεδομένου ότι περιλαμβάνει όλες τις εκτάσεις που θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν σε ένα συλλογικό αγρόκτημα. Η διαδικασία ξεκίνησε αργά και ήταν χαοτική, παρέμεινε στάσιμη μεταξύ 1953 και 1956, και στη συνέχεια επαναξεκίνησε με επιθετικότητα και ολοκληρώθηκε το 1962 (Tismaneanu, 2006). Έτσι, ενώ το 1950 μόνο το 4,3% του εργαζομένου πληθυσμού στη γεωργία ήταν στον σοσιαλιστικό τομέα της, το 1960 το ποσοστό ανέρχεται στο 90,1 %.

της ατομικής ιδιοκτησίας της γης, στη συνέχεια η μετατροπή της φύσης της γεωργικής ιδιοκτησίας και η αναδιοργάνωση της γεωργίας με βάση τη νέα δομή της ιδιοκτησίας της γης όπου κυρίαρχη ήταν η «*συνεταιριστική*» ιδιοκτησία¹⁷².

Δεύτερο εργαλείο στη διαμόρφωση της νέας σοσιαλιστικής ταξικής διάρθρωσης αποτέλεσε η διαμόρφωση και η ταχεία ανάπτυξη της *σοσιαλιστικής βιομηχανίας*. Αυτή, σε συνδυασμό με το μετασχηματισμό της αγροτικής τάξης από όπου και στρατολογήθηκε ένας σημαντικός αριθμός εργατών, είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της κύριας κοινωνικής τάξης του σοσιαλισμού – η *εργατική τάξη*¹⁷³.

Τρίτο εργαλείο ήταν η *ομογενοποίηση* των μελών της κοινωνίας. Στην περίπτωση της Ρουμανίας, όπου το καθεστώς πήρε ακραίες μορφές, η ομογενοποίηση ήταν ίσως πιο ορατή τόσο από την άποψη των πολιτικών όσο και από την άποψη της πραγματικότητας: το επίπεδο των μισθών ήταν ελεγχόμενο από το κράτος, η ιδιωτική ιδιοκτησία είχε ουσιαστικά καταργηθεί, οι αγρότες είχαν μετατραπεί σε μια μάζα εργαζομένων στη γεωργία και η αμοιβή τους υπολογιζόταν βάσει ημερών εργασίας, ενώ το υπόλοιπο του πληθυσμού απασχολείτο στο μεγαλύτερο μέρος του από το κράτος και αμειβόταν απ' αυτό. Επίσης, η συνεχής επεκτεινόμενη στέγαση σε πολυκατοικίες στις αστικές περιοχές, καθώς και η προσφορά μειωμένης ποικιλίας στα καταναλωτικά προϊόντα συνέβαλαν στην αύξηση της ομογενοποίησης και τη μείωση της διαφοροποίησης.

Στην προσπάθεια μείωσης των ανισοτήτων, η εκπαίδευση διαμορφώνεται ως ένας επιπλέον παράγοντας ομογενοποίησης του πληθυσμού της χώρας. Ήδη από τα

¹⁷² Η γη των μελών των συνεταιριστικών νοικοκυριών μετατράπηκε σε ιδιοκτησία και συγχωνεύθηκε: η επιφάνεια των πιο εύφορων εδαφών του χωριού και τα ατομικά νοικοκυριά αποζημιώθηκαν με τη γη κακής ποιότητας και σε μεγάλη απόσταση από το χωριό. Όπως η γη, και τα μέσα παραγωγής και τα ζώα έγιναν κοινή ιδιοκτησία. Τα μέλη των συνεταιριστικών νοικοκυριών μπορούσαν να λάβουν μια έκταση γης 25-50 στρεμμάτων για χρήση και είχαν τη δυνατότητα να κρατήσουν στο νοικοκυριό ένα συγκεκριμένο αριθμό ζώων (Marton 2010).

¹⁷³ Ενώ το 1950 στη Ρουμανία είχαν καταγραφεί 1.222.900 εργάτες εκ των οποίων 640.400 στη βιομηχανία, το 1985 ο συνολικός αριθμός των εργατών έφθανε τους 6.084.400 εκ των οποίων 3.171.700 στις βιομηχανίες.

πρώτα χρόνια εγκαθίδρυσής του, ο σοσιαλισμός περιόρισε τη σημασία της κοινωνικής προέλευσης στη διαδικασία απόκτησης κύρους και επαγγελματικής εξέλιξης, ευνοώντας τους ανθρώπους με αγροτικές ή εργατικές ρίζες. Σε αυτό προστέθηκε και ο θετικός διαχωρισμός που προωθήθηκε στα πλαίσια των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στα πρώτα χρόνια του κομμουνιστικού καθεστώτος. Συγκεκριμένα, οι εγγραφές βάσει ποσόστωσης για τα παιδιά των αγροτών και των εργατών είχαν ως στόχο τη μείωση των ανισοτήτων και την ενθάρρυνση για υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσής τους ανάλογα με εκείνα των παιδιών που προέρχονταν από διαφορετικά οικογενειακά υπόβαθρα (Cartana 2000).

Η κομμουνιστική ιδεολογία καταδίκασε κάθε μορφή ανισότητας, αλλά στην πραγματικότητα μια νέα παράμετρος διαστρωμάτωσης γεννήθηκε κάτω από αυτό το καθεστώς – *το πολιτικό κεφάλαιο*¹⁷⁴ (King & Szelenyi 2004). Ιδιαίτερα την πρώτη δεκαετία μετά την εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού συστήματος, η πολιτικοποίηση και το περιορισμένο εύρος των κοινωνικών ευκαιριών στη διαδικασία εργασιακού προσανατολισμού είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην επαγγελματική σταδιοδρομία. Αυτό διότι η ανοδική ιεραρχική εξέλιξη ήταν ανοιχτή κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, για τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος (Berescu 1969, Milea 1974). Έτσι, πέραν των αντικειμενικών προσόντων, όπως η εκπαίδευση και η εξειδίκευση (είτε ως κρατικοί υπάλληλοι είτε ως εργάτες ή αγροτικοί τεχνίτες), που βεβαίως και αποτελούσαν μια πηγή γοήτρου, η πολιτική «δεξιότητα» των ανθρώπων συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το γόητρο και τη σταδιοδρομία τους.

Συμπερασματικά προκύπτει ότι την περίοδο 1960-1965 είχε σχηματιστεί η χαρακτηριστική ταξική διάρθρωση ενός σοσιαλιστικού καθεστώτος με την κατάργηση της ιδιωτικής περιουσίας και με τη συσχέτιση του μεγέθους και της

¹⁷⁴ Πρόκειται για μια σχετικά μικρή πολιτική ελίτ που είχε πρόσβαση σε τρόπους και ευκαιρίες ζωής οι οποίες ήταν απρόσιτες για τις μάζες.

διαφοράς ανάμεσα στους μισθούς. Υπήρχαν, λοιπόν, μόνο δύο τάξεις (εργατική τάξη και συνεταιριστική αγροτική τάξη) και ένα στρώμα (intelligentsia).

4.1.3. Η σταδιοδρομία της αγροτικής τάξης

Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας της κολεκτιβοποίησης της γεωργίας εκτιμάται ότι διαμορφώνεται μια νέα, ομοιογενής κοινωνική τάξη στα χωριά της χώρας, η «συνεταιριστική αγροτική τάξη». Ωστόσο, στην πραγματικότητα η κατάσταση ήταν πολύ πιο σύνθετη καθώς, πρώτον, συνέχιζε να υπάρχει ένα στρώμα από ιδιοκτήτες γης (περίπου 9%)¹⁷⁵. Δεύτερον, υπήρχαν τέσσερα στρώματα του πληθυσμού των οποίων η ύπαρξη στηριζόταν στην αγροτική παραγωγή και οι οποίοι κατοικούσαν στις αγροτικές περιοχές: α) οι αγρότες με ατομικά νοικοκυριά, β) οι συνεταιριστικοί αγρότες (οι πολυπληθέστεροι) (CAP), γ) οι γεωργικοί εργάτες που ζούσαν από την εργασία στα κρατικά αγροκτήματα (IAS), δ) οι γεωργικοί εργάτες στους Σταθμούς Μηχανημάτων και Τρακτέρ (SMT). Τρίτον, υπήρχε μια διαφοροποίηση μέσα στη συνεταιριστική αγροτική τάξη όπου εντοπίζεται η ύπαρξη δύο υποστρωμάτων: α) οι *ανειδίκευτοι αγρότες* και β) οι *αγρότες με οργανωτικά καθήκοντα*. Σε αυτό το πλαίσιο, η σταδιοδρομία της αγροτικής τάξης ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την *ιεραρχία* και διαφοροποιείτο βάσει *καθηκόντων* που εκτελούσαν οι αγρότες. Συνεπώς, η *ειδίκευση* των εργατών παίζει καθοριστικό ρόλο για την πορεία εξέλιξής τους.

Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι η κολεκτιβοποίηση είχε άμεσες επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της κοινοτικής ζωής. Συγκεκριμένα, μετέτρεψε τις κοινωνικές σχέσεις, την εργασία και είχε άμεση επίπτωση στα σχέδια ατομικής σταδιοδρομίας

¹⁷⁵ Πρόκειται για τους αγρότες που ζούσαν στις ορεινές περιοχές της χώρας όπου η κολεκτιβοποίηση δεν ήταν εφικτή.

και στις σχέσεις εντός του νοικοκυριού. Συγκεκριμένα, η κολεκτιβοποίηση αποτέλεσε το κύριο μέσο για την απομάκρυνση των αγροτών από τη γεωργία και τον προσανατολισμό τους προς τη βιομηχανία (Kideckel 2006). Έτσι, η βιομηχανοποίηση έδωσε τη δυνατότητα στους αγρότες να γίνουν εξειδικευμένοι εργάτες, κάτι που είχε ως συνέπεια μεγαλύτερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας και ζωής (Hoffman et al 1984: 62-90). Η εργασία στο εργοστάσιο είχε άμεση συνέπεια και στην εικόνα του εαυτού τους. Έτσι, όσοι ανήκαν σε αυτή την κατηγορία των αγροτών-εργατών σταδιακά ήταν σε θέση να αντιληφθούν τον εαυτό τους ως σύγχρονοι άνθρωποι, τεχνολογικά εξελιγμένοι. Όμως, η γεινίαση της πόλης όπου εργάζονταν με τα χωριά όπου έμεναν δεν είχε μόνο πλεονεκτήματα αλλά και μειονεκτήματα. Έτσι, οι εργάτες-αγρότες ήταν κουρασμένοι καθώς η ημέρα εργασίας ήταν μεγαλύτερη για εκείνους (2 ώρες έχαναν συνήθως στη μετακίνηση), ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να αντεπεξέλθουν και στις απαιτήσεις της κολεκτίβας και του νοικοκυριού τους. Ο περιορισμένος χρόνος που είχαν στη διάθεση τους δεν τους άφηνε περιθώρια να διαμορφώσουν στενές κοινωνικές σχέσεις με τους συναδέλφους τους που έμεναν στην πόλη ούτε με εκείνους από την κολεκτίβα. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά τις σχέσεις στο χώρο εργασίας, αυτές αξιολογούνται ως πολύ καλές και αλληλέγγυες (Kideckel 2006: 109-111).

Όμως, ίσως η κυριότερη συνιστώσα της πορείας των εργαζομένων στις αγροτικές περιοχές, είτε πρόκειται για νοικοκυριά που αποτελούνταν αποκλειστικά από αγρότες είτε για εκείνα που μπορούν να χαρακτηριστούν ως μεικτά (κάποια μέλη ανήκουν στην κατηγορία των αγροτών-εργατών), έχει να κάνει με το γεγονός ότι η *ατομικότητα* δεν εμφανίζεται ως σημαντικός παράγοντας σταδιοδρομίας των ανθρώπων. Αντιθέτως, τη σταδιοδρομία την αντιλαμβάνονταν ως μια *οικογενειακή διαδικασία του νοικοκυριού* και αυτό οφειλόταν τόσο σε οικονομικούς όσο και

πολιτικούς φραγμούς οι οποίοι, έως ένα βαθμό, συνεχίζουν να υφίστανται στην πορεία του ατόμου επί σοσιαλισμού. Μπορεί ο ρόλος του ατόμου να μειώθηκε, αλλά *τα κοινωνικά δίκτυα* του νοικοκυριού παρέμειναν το ίδιο σημαντικά όπως πάντα. Βασικά τα δίκτυα έπαιζαν ρόλο διαμεσολαβητή στον «αγώνα» μεταξύ των νοικοκυριών και του κράτους. Τα άτομα, οι εκπρόσωποι του ενός ή του άλλου φορέα, χρησιμοποιούσαν τα δίκτυα για να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις και τους περιορισμούς που επιβάλλονταν κάθε φορά από τον άλλο φορέα: τα νοικοκυριά για την πρόσβαση στους πόρους της σοσιαλιστικής οικονομίας και οι κρατικοί φορείς για την εξασφάλιση επαρκών επιπέδων παραγωγής στους επίσημους σοσιαλιστικούς οργανισμούς. Αναγνωρίζοντας *το κύρος του νοικοκυριού*, το κράτος και τα μέλη της νομενκλατούρας συνεργάστηκαν με αυτό και κατά συνέπεια το υποστήριξαν. Αν και η πολιτική του κράτους ήθελε να δηλώσει ρητά την κατάργηση της παραγωγής σε επίπεδο νοικοκυριού προχωρώντας μόνο σε ατομικές προσλήψεις στα εργοστάσια και στα αγροκτήματα, στην πραγματικότητα, η ανάγκη για εργατικό δυναμικό που ήταν απαραίτητο για να εφαρμοστεί το πλάνο οδήγησε στο να επιτραπεί στα μέλη του νοικοκυριού να εργαστούν μαζί ή/και να αντικαταστήσει ο ένας τον άλλο στη δουλειά. Στην ουσία, πολλές φορές η ικανότητα της επιχείρησης (εργοστάσιο, συνεταιρισμός) να υλοποιήσει το πλάνο καθοριζόταν από την ικανότητα των νοικοκυριών να παράσχουν την εργασία των μελών της. Συνεπώς, η εργασία που εκτελούσαν τα νοικοκυριά είχε ένα σημαντικό ρόλο για την πορεία εξέλιξης των αγροτών-εργατών σε κάθε τομέα της σοσιαλιστικής οικονομίας¹⁷⁶. Στην περίπτωση πολλών μη-τεχνικών επαγγελμάτων στη βιομηχανία όπως και των συνεταιριστικών αγροτών, των γεωργικών εργατών στα κρατικά αγροκτήματα και των γεωργικών

¹⁷⁶ Ακόμα και τα στελέχη του κόμματος βοηθήθηκαν από τα νοικοκυριά τους καθώς η πολιτική επιτυχία και ανέλιξή τους εξαρτιόνταν από την ικανότητά τους να κινητοποιούν τους ανθρώπους να εργαστούν. Τα μέλη του νοικοκυριού τους και οι στενοί συγγενείς ήταν οι πρώτοι που προσέφεραν βοήθεια προς αυτή την κατεύθυνση.

εργατών στους SMT, τα μέλη του νοικοκυριού ενός εργαζομένου τον αναπλήρωναν όποτε υπήρχε μια τέτοια ανάγκη. Όταν το ωράριο εργασίας λειτουργούσε ενάντια στις ανάγκες του νοικοκυριού (π.χ. το κλάδεμα καρποφόρων δέντρων), ο επικεφαλής του τμήματος και ο εργαζόμενος έφθαναν σε κάποια συμφωνία (π.χ. ρεπό, άδεια). Επιπλέον, στη βιοτεχνική παραγωγή, για παράδειγμα, ο ρόλος του νοικοκυριού ήταν καίριος λόγω της μεταφοράς των δεξιοτήτων στα παιδιά και τα εγγόνια (π.χ. υφαντική, βυρσοδεψείο). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται στη δυτική περιοχή της Tara Oltului (στην Κεντρική Ρουμανία), όπου οι δεξιότητες ύφανσης και κεντήματος προσέδιδαν κύρος στις γυναίκες, ενώ η τεχνική ύφανσης μεταδιδόταν αποκλειστικά στα μέλη του νοικοκυριού (Kideckel 2006: 95).

4.1.4. Η σταδιοδρομία της εργατικής τάξης

Το σχέδιο για την εκβιομηχάνιση στις αρχές της δεκαετίας του 1950 εντόπιζε την εργατική τάξη ως την άρχουσα δύναμη, ενώ ο αριθμός των εργαζομένων που απαιτείτο σε κάθε τομέα του εργασιακού περιβάλλοντος οριζόταν βάσει ενός αυστηρού σχεδιασμού. Ο στόχος ήταν η επέκταση της εργατικής τάξης, και ακόμα και η μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος αντανάκλούσε αυτή τη στρατηγική όπου ο ρόλος του σχολείου ήταν πολύ σημαντικός για τη διαμόρφωση της εργασιακής ηθικής των ατόμων. Η σοσιαλιστική εργασιακή ηθική, πέρα από προπαγανδιστικές ιδεολογικές αρχές όπως «σοσιαλιστική ηθική και δικαιοσύνη», διείσδυσε βαθιά μέσα στη συλλογική συνείδηση μιας κοινωνίας στην οποία η εργασία στα εργοστάσια, σταδιακά, δεν αποτελεί μονάχα μια επιθυμητή δραστηριότητα που εξασφαλίζει μια σταθερή πηγή εισοδήματος¹⁷⁷. Η εργασία

¹⁷⁷ Η απαίτηση ότι κάθε μέλος της κοινωνίας έπρεπε να εργάζεται ήταν ιδιαίτερα αποδεκτή, όπως αποδεκτό ήταν και το ρητό «όποιος δεν εργάζεται δεν τρώει».

αποκτά κεντρική θέση στη σταδιοδρομία ζωής των ανθρώπων όπου οι αξίες των εργατών συνδέονται με την κοινωνική και την επαγγελματική αλληλεγγύη (Tue 1977, Chelcea et al 1980)¹⁷⁸. Παρ' ότι οι εργάτες, όπως και τα στελέχη του εργοστασίου, υπάγονταν στον έλεγχο μιας αλληλένδετης ιεραρχίας οικονομικών σχεδιαστών και πολιτικών στελεχών¹⁷⁹, υπήρχε, έως ένα βαθμό, η δυνατότητα των εργατών στην αυτοδιαχείριση (self-management). Μπορεί οι εργάτες να μην είχαν τη δυνατότητα να ασκούν άμεσο έλεγχο πάνω στη διαδικασία παραγωγής της εργασίας όπως οι εργαζόμενοι στη Γιουγκοσλαβία ή την Ουγγαρία –οι οποίοι ήταν σε θέση να παίρνουν αποφάσεις σχετικά με την εργασία και την παραγωγή, διαδικασίες που συνήθως σε καπιταλιστικά περιβάλλοντα βρίσκονται στις αρμοδιότητες των διευθυντικών στελεχών (Fuller 2000)–, ωστόσο, τα συμβούλια των εργατών¹⁸⁰ έπαιζαν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση ταξινομήσεων σχετικά με τη δουλειά τους (job classification), στην επινόηση της δικής τους κατανομή των καθηκόντων (division of tasks), στη δημιουργία και τη διατήρηση δικτύων συνεργασίας μέσα στο εργοστάσιο, στην επιτήρηση της αυτοπειθαρχίας (self discipline), στον καθορισμό του ρυθμού παραγωγής, στη δυνατότητα να συναποφασίζουν τα ωράρια εργασίας και τις προθεσμίες παράδοσης προϊόντων, στον καθορισμό της ποιότητας και της σύνθεσης

¹⁷⁸ Ο κώδικας εργασίας της Ρουμανίας ανέφερε στην πρώτη παράγραφο ότι «οι εργαζόμενοι έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να συμμετέχουν σε εργασίες που είναι απαραίτητες για την κοινωνία, καθώς η ευημερία και τα συμφέροντα του κάθε ατόμου είναι οργανικά συνδεδεμένα με την ευημερία και την ανάπτυξη της κοινωνίας στο σύνολό της» (Codul Muncii Republicii Socialiste Romania 1973: 8). Σε πρακτικό επίπεδο αυτό μεταφραζόταν με τη δυνατότητα των εργαζομένων να απολαμβάνουν κοινωνικές παροχές που ήταν καινοτόμες για την κοινωνία όπως, παραδείγματος χάριν, η δυνατότητα να εξασφαλίζουν την ανατροφή των παιδιών τους κοντά ή ακόμα και μέσα στο χώρο εργασίας τους χάρη στους παιδικούς σταθμούς που δημιουργήθηκαν.

¹⁷⁹ Αυτή η διαδικασία εμφανίζεται ως μια συνέχεια στην επιβολή μεθόδων εργασιακής διαχείρισης από την κεντρική εξουσία (Bendix 1956/2011).

¹⁸⁰ Για τον Καστοριάδη (1957) η διαχείριση των εργαζομένων δε σήμαινε «επιτήρηση» ενός γραφειοκρατικού διευθυντικού συστήματος από τους εκπροσώπους των εργαζομένων. Ούτε η αντικατάσταση αυτού του συστήματος με ένα άλλο που αποτελείται από άτομα εργατικής προέλευσης. Αντιθέτως, είναι η κατάργηση των ξεχωριστών διευθυντικών συστημάτων και η ανάθεση των λειτουργιών ενός τέτοιου συστήματος στην κοινότητα των εργαζομένων. Το Συμβούλιο του Εργοστασίου δεν είναι απλώς ένα νέο διαχειριστικό σύστημα και τα μέλη του δεν είναι αποκομμένα από την παραγωγή. Αντιθέτως, είναι ένα από τα σημεία στα οποία λαμβάνει χώρα ο συντονισμός του εργοστασίου και είναι ένα «τοπικό αρχηγείο» από το οποίο ρυθμίζονται οι επαφές μεταξύ του εργοστασίου και του έξω κόσμου (Curtis 1988: 102).

της παραγωγής, στην πρόσληψη συναδέλφων, στον καθορισμό του τρόπου καταμερισμού των αμοιβών, καθώς ακόμη και στην ανάληψη κάποιου ελέγχου πάνω στο μέγεθος των αγαθών και των υπηρεσιών που παράγονται και παραδίδονται (Lane 1996 : 100, Rona-Tas 1997: 149, Burawoy 1989: 15, Kubicek 2004: 24)¹⁸¹. Μέρος της σταδιοδρομίας των εργατών και πηγή κύρους, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια πριν την αλλαγή του καθεστώτος, ήταν και οι υπαρκτές προκλήσεις στο χώρο εργασίας. Συγκεκριμένα, μια ιδιαίτερη πρόκληση για τους εργάτες συνδεόταν με την ικανότητά τους να παράγουν, να επισκευάζουν αλλά και να βελτιώνουν τα μηχανήματα και τον εξοπλισμό χωρίς τυποποιημένα εξαρτήματα ή σχέδια που είχαν ήδη προγραμματιστεί. Συχνά, τα προϊόντα δε θα μπορούσαν να παραχθούν ή να παραδοθούν καθόλου χωρίς τη συμβολή των επινοητικών εργατών οι οποίοι, χωρίς να διαθέτουν επαρκείς ή κατάλληλες πρώτες ύλες, κατάφερναν να εφευρίσκουν τρόπους να παράγουν (Fuller 1999: 123-124, Filtzer 1996: 14, 21, Wierling 1996: 54). Ακόμα, για την αύξηση της παραγωγής, οι κομματικές οργανώσεις και τα συνδικάτα πραγματοποιούσαν τακτικά «σοσιαλιστικούς αγώνες» μεταξύ των εργοστασίων. Σε αυτούς, ένα εργοστάσιο θα μπορούσε να αποκτήσει την «κόκκινη σημαία» ως ένδειξη αναγνώρισης της «αξίας της παραγωγής», αλλά θα μπορούσε και να «ταπεινωθεί» εάν υπέστη την απώλεια αυτή της σημαίας. Σε ατομικό επίπεδο, οι καλοί εργαζόμενοι έπαιρναν το «Παράσημο της Εργασίας». Με αυτό ανταμείβονταν, παραδείγματος χάριν, οι υφάντρες που εργάζονταν σε τρεις αργαλειούς ταυτόχρονα, ή ένας μηχανικός εφευρέτης νέων εργαλείων. Συνεπώς, για πολλούς εργαζομένους οι σοσιαλιστικοί αγώνες αποτέλεσαν ένα μέσο ανέλιξης διότι, για όσους υπερέβαιναν το πλάνο (παραγωγής) ή κατάφερναν να κάνουν κάποια εφεύρεση, η φήμη ξεπερνούσε τα όρια του εργοστασίου τους. Έτσι, γίνονταν «τοπικοί ήρωες» και τα κατορθώματά τους

¹⁸¹ Σίγουρα η εργατική αυτοδιαχείριση έφθασε στο απόγειό της κυρίως στις πιο εξειδικευμένες ομάδες εργασίας, όπως οι συγγκικές επιχειρηματικές συνεργασίες επιχειρήσεων VGMKs (Enterprise Business Partnerships).

προωθούνταν στον Τύπο. Όμως, τα κίνητρα για τους εργαζομένους που κατάφερναν να είναι πρώτοι στην παραγωγή δεν περιορίζονταν σε συμβολικές ανταμοιβές. Αντιθέτως, η πορεία εξέλιξης του εργαζομένου συνδεόταν και με υλικά κίνητρα που εξασφάλιζε το σύστημα στους εργάτες (π.χ. χώρος κατοικίας στις νέες πολυκατοικίες που διέθεταν κεντρική θέρμανση, φυσικό αέριο κ.λπ.)¹⁸².

Αυτό που προκύπτει, λοιπόν, από μια σειρά μελετών που διεξήχθησαν στη Ρουμανία τη δεκαετία του 1970 και 1980 και οι οποίες αφορούσαν την εργασία σε βιομηχανίες, η σταδιοδρομία εμφανίζεται περισσότερο ως μια διαδικασία ένταξης στο επάγγελμα και ενδοεπαγγελματικής κινητικότητας που συνδέεται θετικά και εξαρτάται από: α) το βαθμό συνθετότητας και ευθύνης στην εργασία που εκτελεί κανείς, β) τα επαγγελματικά προσόντα και την επαγγελματική κατάρτιση, γ) τη χρονική διάρκεια απασχόλησης στο επάγγελμα, δ) τα πριμ και ε) τις μεταβολές στον τρόπο ζωής (Cazacu 1974, Tue 1977, Cazacu et al 1979, Grigorescu et al 1972, Yanowitch 1977, Rebedeu & Zamfir 1982). Μέσα από την παραμονή στο επάγγελμα το άτομο αναπτύσσει δεξιότητες που οδηγούν στην απόκτηση *κύρους* και το καθιστούν «σεβαστό πρόσωπο» της κοινότητάς του (Κασιμάτη 2004). Μάλιστα, η σταθερότητα στο χώρο εργασίας ήταν ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας στη σταδιοδρομία ζωής των ανθρώπων, γεγονός που αναδεικνύει μια σημαντική ασυνέχεια με την προ-σοσιαλιστική εργασιακή ηθική όπου οι συχνές αλλαγές δουλειάς αποτελούσαν μέρος της σταδιοδρομίας ζωής των εργατών και, ταυτόχρονα, οι αλλαγές/διακυμάνσεις στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού συνέβαλλαν στην ελλιπή ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου (Bendix 1956/2001). Όπως αφηγείται μια εργάτρια σε ένα εργοστάσιο υφαντουργίας, διακεκριμένη με βραβείο στο διαγωνισμό «Maini Maiestre» (Επιδέξια Χέρια), η εργασία δεν αποτελεί μονάχα ένα μέσο για την

¹⁸² Οι πρώτες εργατικές πολυκατοικίες εγκαινιάστηκαν το 1948 κυρίως στο Βουκουρέστι.

πραγματοποίηση των ονείρων της, αλλά ταυτόχρονα κατέχει κεντρική θέση στη ζωή της. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Η άρτια λειτουργία των χεριών μου γεννήθηκε από την εργασία. Θα ήθελα να προσθέσω ότι όταν δουλεύω, εγώ χαλαρώνω. Πώς να σας εξηγήσω, δουλεύω με ευχαρίστηση, με ευκολία, χωρίς άγχος, και δε νιώθω ούτε την κούραση ούτε τη βαρεμάρα. [...] Αυτό τον τρόπο αντιμετώπισης της εργασίας το απέκτησα από τα χρόνια του σχολείου και τώρα στην παραγωγή κυριαρχεί όλο μου το είναι. Περηφανεύομαι και με άλλες δράσεις: ούτε μια καθυστέρηση στη δουλειά, ούτε μια μέρα να λείψω χωρίς λόγο, κάθε μήνα ξεπερνάω τη νόρμα. Έτσι, δεν μπορώ να καταλάβω πώς κάποιες νεαρές περνούν μέρες και νύχτες ολόκληρες σε εστιατόρια, σε μπαρ και «λερώνουν» την ηθική τους ακεραιότητα. Πιο πολύ, νομίζω ότι είναι άδικο ορισμένοι να δουλεύουν και άλλοι να ζουν μια τεμπέλικη ζωή!» (Αναφέρεται στο Tue 1977: 83)

Από την αφήγηση της υφάντριας προκύπτει, λοιπόν, ότι οι δεξιότητες που αποκτούσε κανείς στο χώρο της εργασίας έπαιζαν σημαντικό ρόλο για την πορεία εξέλιξής του μέσα στο επάγγελμα αλλά και για την κατανόηση της εν λόγω εξέλιξης. Ταυτόχρονα όμως προκύπτει και μια άλλη διάσταση της πορείας εξέλιξης των εργαζομένων μέσα στο επάγγελμα τους που συνδέεται με την καταδίκη των συναδέλφων οι οποίοι αφενός, δεν κατέβαλλαν αρκετή προσπάθεια για την αποτελεσματική επίδοση όλης της εργασιακής ομάδας¹⁸³, αφετέρου, η δράση τους είχε αρνητική επίπτωση στη συνοχή της επαγγελματικής τους ομάδας (Voskamp & Wittke 1991: 359, Filtzer 1996: 28, Rona-Tas 1997: 59).

Οι εργαζόμενοι μιλούσαν με υπερηφάνεια για τις καινοτομίες στο χώρο εργασίας τους, για τη συνεχή απόκτηση νέων δεξιοτήτων, για την ποιότητα της παραγωγής και τα υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας σε συγκεκριμένες μονάδες και για συγκεκριμένα έργα. Επίσης υπερηφανεύονταν για τα οφέλη που τους θωράκιζαν

¹⁸³ Συγκεκριμένα θεωρούσαν ότι οι κυρώσεις για τους «κακούς εργάτες» δεν ήταν οι πιο κατάλληλες. Παραδείγματος χάριν, οι μεθύστακες απλώς τοποθετούνταν σε λιγότερο επιθυμητές θέσεις εργασίας, στους κλέφτες απλώς μείωναν τους μισθούς τους.

ως άτομα μέσα στην κοινωνία και που σχετίζονταν με τις θέσεις εργασίας όπως, παραδείγματος χάριν, τις αναρρωτικές και τις άδειες μητρότητας, την έκτακτη οικονομική βοήθεια και ιδιαίτερα όλο το σύστημα παροχών, όπως τα υψηλά επίπεδα απασχόλησης και η ύπαρξη των δημοσίων υπηρεσιών πρόνοιας (Fuller 1999). Έτσι, η πορεία εξέλιξης τους μέσα στο επάγγελμα συνδεόταν με τη γενικότερη πορεία της ζωής τους. Επιπλέον, η *σταθερότητα* μέσα στο επάγγελμα είχε άμεση επίπτωση στην ικανότητα του εργαζομένου να διαμορφώσει ένα *πλάνο ζωής* μέσα από την *ασφάλεια* που του παρείχε η εργασία. Αυτό το βασικό στοιχείο, όπως προκύπτει από την ανάλυση που θα ακολουθήσει, με την αλλαγή του συστήματος, χάνεται.

4.1.5. Κοινωνικές μεταβιβάσεις και η πορεία εξέλιξης των μελών της ρουμάνικης κοινωνίας στη μετασοσιαλιστική περίοδο

Η πτώση του σοσιαλιστικού καθεστώτος στη Ρουμανία, όπως και στις υπόλοιπες χώρες τις Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, είχε ως συνέπεια όχι μονάχα μια αλλαγή του πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Επιπλέον, προέκυψαν μεταβολές όσον αφορά το ρόλο που έπαιζαν συγκεκριμένες παράμετροι (π.χ. κοινωνική προέλευση, εκπαίδευση, εισόδημα, δεξιότητα, κύρος) στη διαμόρφωση της σταδιοδρομίας και την κοινωνική στρωμάτωση γενικότερα.

Η κατάρρευση του κομμουνιστικού πολιτικού συστήματος οδήγησε αρχικά στην εμφάνιση μιας κοινωνικής αισιοδοξίας, γεννώντας μια ελπίδα για άμεση βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Αυτό οδήγησε στη διαμόρφωση σημαντικών κοινωνικών και επαγγελματικών προσδοκιών, που είχαν τροφοδοτηθεί από την έκρηξη μιας καταπιεσμένης συλλογικής απογοήτευσης που βασιζόταν στην ιδέα ότι το σοσιαλιστικό καθεστώς είχε εκμεταλλευτεί τους ανθρώπους «δίνοντάς τους χαμηλούς μισθούς και χρησιμοποιώντας για παράλογες δαπάνες όλους τους πόρους εκείνους που είχαν συσσωρευτεί ως αποτέλεσμα της πρακτικής αυτής»

(Zamfir 1999: 389). Όμως, η συνεχής καθοδική πορεία της οικονομίας που ακολούθησε η Ρουμανία αμέσως μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, καθώς και η βίαιη επιβολή μέτρων για τη μετάβαση προς ένα άλλο σύστημα παραγωγής και διοίκησης είχε άμεση επίπτωση στην εξάλειψη των προσδοκιών στις οποίες έγινε αναφορά παραπάνω. Παρά το γεγονός ότι η μισθοδοσία παρέμεινε όλο αυτό το διάστημα η σημαντικότερη πηγή εισοδήματος για την πλειονότητα του πληθυσμού, κατά την πρώτη δεκαετία μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού, υπήρχαν σημαντικές διακυμάνσεις και ουσιαστικά *το συνολικό εισόδημα των νοικοκυριών μειώθηκε δραστικά*. Επιπλέον, η ύφεση της οικονομίας ήταν η κύρια αιτία της *σταθερής μείωσης του αριθμού των εργαζομένων* από το 1991 και στο εξής.

Οι μαζικές αποκρατικοποιήσεις και η εμφάνιση της ανεργίας επηρεάζουν, *πρώτον*, την οικονομική και την εργασιακή κατάσταση των μελών της κοινωνίας. Όπως προκύπτει από την έρευνα των Calin et al (2004), η δυσκολία ή/και ανικανότητα εύρεσης μιας θέσης εργασίας οδηγεί σε μια άνιση σχέση μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Έτσι οι τελευταίοι αναγκάζονται να αποδεχτούν συνθήκες εργασίας στις οποίες επικρατούν η *κοινωνική ανασφάλεια, η μαύρη εργασία και μισθοί πολύ κάτω από το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα*. Ακόμα και στην περίπτωση τυπικής απασχόλησης με άδεια εργασίας τα δικαιώματα των εργαζομένων συνήθως παραβιάζονται (π.χ. απλήρωτες υπερωρίες, μη χορήγηση νόμιμης άδειας κ.λπ.).

Δεύτερον, επιφέρουν τεράστιες αλλαγές στις αξίες και τις αντιλήψεις τους για τη σταδιοδρομία τους διότι η αναγκαία προσαρμογή τους σε νέες (π.χ. αυτοαπασχόληση) και ευέλικτες (π.χ. ημιαπασχόληση, μαύρη εργασία) μορφές

εργασίας οδήγησε στη συρρίκνωση της αξίας των δεξιοτήτων τους και του κύρους που απορρέει από αυτές(Ψημμένος 2013).

Μια επιπλέον μεταβολή που επηρεάζει άμεσα την έννοια της σταδιοδρομίας έγκειται στο *κοινωνικό κύρος* των μελών της κοινωνίας. Με τη διάλυση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, το νόημα της εργασίας ως ενός κεντρικού στοιχείου κοινωνικής αναδιανομής του πλούτου χάνεται όπως χάνεται και η ταύτιση του εργαζομένου με τα επαγγελματικά δίκτυα και το εργοστάσιό του¹⁸⁴. Το κύρος του εργαζομένου σταδιακά δε συνδέεται πια με τη δεξιότητά του (η οποία τις περισσότερες φορές παύει να υπάρχει) ή με τη μόρφωσή του. Αντιθέτως, φαίνεται ότι το κύρος των ανθρώπων συνδέεται περισσότερο με το *εισόδημά* του κι αυτό γιατί οι πολύ χαμηλοί μισθοί που υπάρχουν στην αγορά εργασίας, για τους περισσότερους, δε δίνουν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, ούτε τους επιτρέπει να καταναλώνουν προϊόντα που είναι πλέον διαθέσιμα στην αγορά. Μέσα από το παράδειγμα των εργαζομένων στον τομέα της υγείας, ένας τομέας μείζονος κοινωνικής αναγνωρισμένης σημασίας και όπου ένας μεγάλος αριθμός των εργαζομένων έχουν υψηλή ειδίκευση, προκύπτει ότι η μισθοδοσία δεν έχει προσαρμοστεί σε καμία περίπτωση στην καινούρια πραγματικότητα της χώρας (Calin et al 2004)¹⁸⁵. Έτσι, οι νέες οικονομικές ανισότητες ωθούν σε μια μεταβολή των εργασιακών προσανατολισμών των ανθρώπων όπου τα λεφτά γίνονται έμμονη ιδέα για την επιβίωση (Heintz 2002), αλλά και ένα μέσο για να εκπληρώσουν τις επιθυμίες τους για καταναλωτισμό (Comsa 2006)¹⁸⁶. Όπως αναφέρει μια συνεντευξιαζόμενη:

¹⁸⁴ Αυτό αναδεικνύεται κυρίως στη χαμηλή συσχέτιση της θέσης τόσο στην κοινωνική στρωμάτωση όσο και στην ιεραρχία του επαγγέλματος με την πρόσβαση στις κοινωνικές υπηρεσίες ή/και με τις συνθήκες ζωής και την πρόσβαση σε αγαθά (κατοικία, καταναλωτικά πρότυπα, κλπ).

¹⁸⁵ Συγκεκριμένα, ο μέσος μισθός του ζωτικού αυτού τομέα της κοινωνίας βρίσκεται το 2000 σε λιγότερο από το ήμισυ επίπεδο του 1990.

¹⁸⁶ Η Urse (2003), σε μια ανάλυση της κοινωνικής στρωμάτωσης στη Ρουμανία, συμπεραίνει ότι οι οικονομικές ανισότητες (αμοιβών, ιδιοκτησίας και συσσώρευσης) που διαμορφώθηκαν μετά το 1989 συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας νέας ταξικής διαστρωμάτωσης και στην επανατοποθέτηση των ανθρώπων σε αυτή.

«Ξέρεις, θυμάμαι, όταν πήγαινα στην πόλη και δεν έβρισκες τίποτα, ούτε ένα κομματάκι μαγιά, όλα κάτω από τον πάγκο. Και πηγαίνοντας από το ένα κατάστημα στο άλλο μου έλεγε ο γιος μου: “Θα έρθει ο καιρός που θα υπάρχει τα πάντα και δε θα υπάρχουν χρήματα!” Και σκεφτόμουν τι βλακεία μου λέει. Και τώρα, όταν πηγαίνω στην πόλη, άντε φαγητό αγοράζουν γιατί πρέπει, αλλά ρούχα, καθόλου. Και μου τρίζουν οι λέξεις του στα αυτιά μου».
(Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Οι κοινωνικοί παράγοντες που σχετίζονται με τις αλλαγές στην αγορά εργασίας όπως η υψηλή ανεργία αλλά και οι μεταβολές στην κοινωνική δομή φαίνεται ότι συμβάλλουν καθοριστικά στην αναζήτηση διεξόδων. Σε αυτό το πλαίσιο για ένα μέρος της ρουμάνικης κοινωνίας (άνεργοι, εργαζόμενοι που έχουν χάσει δεξιότητες λόγω αλλαγών στη δομή της οικονομίας, νέοι) η μετανάστευση αναδεικνύεται ως μια *προσωρινή διεξόδο επιβίωσης*¹⁸⁷ και, έως ένα βαθμό, μια «μαγευτική» λύση (Κασιμάτη κ.ά. 1991, Stanculescu & Berevoescu 1999, Serban and Grigoras 2000, Sandu 2000, Lazaroiu 2000, Sandu 2005). Αυτό φαίνεται να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην κληρονομιά του παρελθόντος όπου η μετακίνηση στο εξωτερικό ήταν πρακτικά αδύνατη, ενώ η Δύση εμφανιζόταν ως ένα εξιδανικευμένο μέρος με οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες για όλους (Sandu et al 2006). Ίσως η μαρτυρία μιας συνταξιούχου που όλη της τη ζωή εργάστηκε σε κολεκτίβα και η οποία είναι μητέρα πέντε παιδιών εκ των οποίων τα τέσσερα έχουν ακολουθήσει το μονοπάτι της μετανάστευσης να αναδείξει με τον καλύτερο τρόπο τη διάσταση αυτή και τη σημασία της για τη σταδιοδρομία ζωής των παιδιών της:

«[Φεύγουν] γιατί δεν υπάρχει δουλειά. Όταν ήταν ο Ceausescu, εάν ήσουν χαζός πήγαινες στα ζώα, στο GOSTAT. Εάν ήσουν λίγο πιο ψηλά, πήγαινες και δούλευες σε εργοστάσιο. Υπέγραφες και σου έδιναν 5 φράγκα: ένα για τσιγάρο, δύο για φαγητό, ένα για μπουκάλια γκαζιού και ένα σου κράταγε να

¹⁸⁷ Ο όρος «επιβίωση» αναδεικνύεται ως πολύ σημαντικός, ιδιαίτερα όταν αναφέρεται κανείς στην πορεία ζωής των μεταναστών και τη μετατροπή του «προσωρινού» σε «μόνιμο». Αυτό διότι, όπως υπογραμμίζει ο Ψημμένος, «η επιβίωση σπρώχνει τους ανθρώπους σε ρίσκα για την πιθανή διασφάλιση της συνέχειας της ζωής όχι όμως για τη συνέχεια της ίδιας ζωής». (Ψημμένος 2013: 62).

σου δώσει ένα σπίτι. Εάν ερχόσουν από φυλακή, σε 15 ημέρες έπρεπε να έχεις μια θέση εργασίας. Εάν αποφοιτούσες από το λύκειο, πήγαινες στρατό και μετά στη δουλειά. Έβρισκες δουλειά. Το Botosani ήταν το χειρότερο (εννοεί από άποψη οικονομικής ανάπτυξης) και πάλι υπήρχε δουλειά. Και τότε ήταν δύσκολο, αλλά είχες μια θέση εργασίας. Αλλά τώρα τι να κάνεις χωρίς δουλειά; Όλα τα χαλάσαν. Το εργοστάσιο παραγωγής ζάχαρης από το Bucseca, εγώ έδινα 1.000 κιλά παντζάρι και μου έδιναν 4 κιλά ζάχαρη, κάτι μου έδινε. Έδινα 4.000, 8.000, 10.000, 12.000. Χαλάσαν το εργοστάσιο από το Roman, από το Bucseca, τα πάντα χαλάσαν. Είδα ότι έμεινε μόνο ένα [εργοστάσιο] στην περιοχή του Brasov. Όλη αυτή η χώρα από πού να φάει ζάχαρη, από τους ξένους (εννοεί εισαγωγή); Και εγώ, άντε να τρώω παντζάρι, πόσο να φάω όμως; Γιατί τώρα δεν έχω πού να την πάω. Δε σου το παίρνουν πουθενά. Και πόσο τσίπουρο να φτιάχνω; Εάν πίνω τσίπουρο, δεν κάνω δουλειά. Και αντί να δίνω εγώ ζάχαρη σε άλλους, εγώ πηγαίνω στην πόλη και αγοράζω ζάχαρη. Και έτσι οι Ρουμάνοι αναγκάζονται να πάνε υπηρέτες στους ξένους». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Virginia)

Από την αφήγηση της Virginia προκύπτει, λοιπόν, ότι η κατάρρευση του σοσιαλισμού επέφερε δραματικές αλλαγές στη ζωή των μελών της ρουμάνικης κοινωνίας. Στη σταδιοδρομία ζωής τους, τη θέση της σταθερότητας και της ασφάλειας φαίνεται να παίρνει η ανασφάλεια της ανεργίας και το αβέβαιο μέλλον που λόγω μετανάστευσης μεγαλώνει καθώς επιφέρει, μεταξύ άλλων, την αποκοπή από τα δεσμά της κοινότητάς τους. Επιπλέον, η Virginia υπογραμμίζει την έντονη απώλεια κύρους που προκύπτει από τη διαδικασία αυτή. Μέσα από την απασχόλησή τους στο εξωτερικό, κατά κύριο λόγο σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους, όπως θα προκύψει και από τα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν, σταδιακά οι μετανάστες αποκτούν συνήθειες και αξίες υπηρετικότητας οι οποίες έχουν καταστροφικές επιπτώσεις για την πορεία κοινωνικής τους ανάπτυξης.

4.2. Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΑ

Η ανάλυση της ζωής στη χώρα καταγωγής των μεταναστριών που απασχολούνται στην Ελλάδα στις υπηρεσίες καθαρισμού είναι ένα απαραίτητο στάδιο στην εξέταση της παρούσης διατριβής. Παρ' όλο που η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού εκτελείται στην Ελλάδα, η ανάλυση των συνεπειών του συγκεκριμένου επαγγέλματος επάνω στη σταδιοδρομία των οικιακών εργατριών δεν μπορεί να αποκοπεί από τη γενικότερη πορεία πριν τη μετανάστευση. Αυτό διότι οι συνεντευξιζόμενες, μέσα από τη σχέση τους με την εργασία και την κοινωνία της Ρουμανίας, έχουν ήδη διαμορφώσει έναν εργασιακό προσανατολισμό που είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη όταν εξετάζει κανείς τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας στο επάγγελμα που εκτελούν στο παρόν.

4.2.1. Περιοχή προέλευσης και τόπος διαμονής

Όπως φαίνεται και από τον πίνακα δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών, οι 69 Ρουμάνες μετανάστριες που συμμετείχαν στην έρευνα, στην πλειονότητά τους προέρχονται από δύο νομούς (Botosani & Suceava) που βρίσκονται στη βορειοανατολική περιοχή της χώρας, σχετικά κοντά στα σύνορα με την Ουκρανία και τη Μολδαβία¹⁸⁸. Όπως φαίνεται και από το χάρτη της σελίδας 3, πρόκειται ως επί το πλείστον για χωριά που βρίσκονται στα περίχωρα δύο βασικών πόλεων. Τη Suceava και το Botosani¹⁸⁹. Οι υπόλοιπες συνεντευξιζόμενες προέρχονται από την ίδια γεωγραφική περιοχή και συγκεκριμένα τους νομούς Bacau, Iasi, Neamt αλλά και από

¹⁸⁸ Συγκριτικά με άλλες περιοχές της χώρας η πυκνότητα του πληθυσμού δε φαίνεται να σημειώνει μεγάλες διαφορές. Συγκεκριμένα, για το νομό Botosani η πυκνότητα ανέρχεται το 2002 σε 91 κατοίκους/τμ και στο νομό Suceava 80 κατοίκους/τμ, ενώ ο μέσος όρος στο σύνολο της Ρουμανίας για την ίδια χρονιά ήταν 93,78 κάτοικοι/τμ.

¹⁸⁹ Ελάχιστες από τις γυναίκες ζούσαν μέσα στις πόλεις αυτές. Οι περισσότερες ζούσαν σε χωριά που βρίσκονταν σε απόσταση 5 με 100 χιλιόμετρα από την πόλη.

άλλες περιοχές της χώρας, από τους νομούς Tulcea, Sibiu, Arges, Resita, Valcea, Mures, Bucuresti. Κοινό γνώρισμα των συνεντευξιαζομένων αποτελεί το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους έχουν ζήσει σε χωριό¹⁹⁰ προτού μεταναστεύσουν (μόνο 19 σε πόλεις της επαρχίας¹⁹¹).

Χάρτης 1. Χάρτης Ρουμανίας

Ο τόπος προέλευσης και διαμονής των συνεντευξιαζομένων παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον καθώς η εικόνα του έχει αλλάξει ριζικά στην πορεία ζωής και εργασίας τους. Συγκεκριμένα, οι βιομηχανικές μονάδες οι οποίες αποτελούσαν κύριο χώρο εργασίας για τους ανθρώπους πριν την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, με την αλλαγή του συστήματος υπέστησαν μεγάλο πλήγμα. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 αποτέλεσμα ήταν οι συνεχόμενες αποκρατικοποιήσεις και οι μαζικές απολύσεις των εργατών κι έτσι η ασφάλεια που τους παρείχε προηγούμενο το σύστημα έπαψε να υπάρχει. Κατά συνέπεια, οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του τόπου αλλάζουν καθοριστικά και, όπως προκύπτει τόσο από τον πίνακα 5 αλλά και

¹⁹⁰ Πρόκειται για χωριά των οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται από 500 έως 4000 κατοίκους.

¹⁹¹ Ο πληθυσμός των επαρχιακών πόλεων είναι συνήθως γύρω στους 100.000 κατοίκους.

από την έρευνα πεδίου, η δραματική μείωση των θέσεων εργασίας είχε σημαντικές επιπτώσεις στις πορείες ζωής και τις προσδοκίες των συνεντευξιαζομένων. Συγκεκριμένα, η μισθωτή εργασία στις δύο κύριες οικονομικές κατηγορίες στις οποίες απασχολούνταν οι συνεντευξιαζόμενες σημείωσε μεγάλη πτώση την περίοδο που εκείνες ξεκίνησαν το ταξίδι τους προς την Ελλάδα¹⁹².

Πίνακας 5: Αριθμός μισθωτών ανά οικονομική κατηγορία (σε χιλιάδες)

Περιοχή Έτος	Εθνικό επίπεδο			Νομός Botosani				Νομός Suceava			
	Σύνολο	Γεωργία	Βιομηχανία	Σ	Ηλικία 15-59	Γεωργία	Βιομηχανία	Σ	Ηλικία 15-59	Γεωργία	Βιομηχανία
1995	6766.7	480.4	2984.0	81.3	266.6	8.1	31.5	-	-	-	-
2000	6037.0	288.6	2412.6	59.3	267.9	2.5	22.8	107.1	429.2	5.6	40.4
2005	5920.7	175.5	2269.2	52.4	278.7	1.3	17.6	96.9	440.3	3.3	32.7
2007	6197.2	142.5	2258.9	57.1	276.5	1.4	18.1	100.3	444.1	2.8	28.6
2008	6316.9	149.1	2198.4	56.6	275.5	1.5	16.1	101.6	446.2	3.1	27.3

Πηγή: ILO, INSSE

Πίνακας 6: Πληθυσμός της Ρουμανίας

Περιοχή Έτος	Πληθυσμός Ρουμανίας	Πληθυσμός Νομού Botosani	Πληθυσμός Νομού Suceava
1995	22.712.394	462.017	710.023
2000	22.455.485	463.325	716.301
2005	21.658.528	460.507	705.343
2007	21.565.119	457.693	706.967
2008	21.528.627	453.958	707.251

Πηγή: INSSE

Ακόμα, από τον πίνακα 7 προκύπτει ότι ο μέσος μισθός στους κύριους τομείς απασχόλησης των συνεντευξιαζομένων, τη γεωργία και τη βιομηχανία, είναι σημαντικά χαμηλότερος από τον γενικό μέσο μισθό στη χώρα καταγωγής. Όμως, ο μισθός ενός ατόμου χωρίς τη σύνδεσή του με την αγοραστική δύναμη βασικών

¹⁹² Παραδείγματος χάριν, ενώ στο νομό Suceava ο αριθμός των εργοστασίων πριν το 1989 ξεπερνούσε τις 100, μία δεκαετία αργότερα υπολειπονταν μόλις 14 από αυτά. Ανάλογα, για το νομό Botosani, μόνο στην ομώνυμη πόλη λειτουργούσαν 24 εργοστάσια τα οποία, μέσα σε μία δεκαετία, στην πλειονότητά τους έκλεισαν.

προϊόντων δεν μπορεί να μας δώσει μια σαφή εικόνα για τις συνθήκες ζωής του. Μελέτες αναφέρουν ότι στη Ρουμανία η αγοραστική δύναμη του κατώτατου μισθού είχε την τάση να μειώνεται μεταξύ 1990-2008, φθάνοντας στο ελάχιστο κατά τα έτη 1999 - 2000, όταν ο πραγματικός κατώτατος μισθός αντιστοιχούσε στο ένα τέταρτο του πραγματικού κατώτατου μισθού για το έτος 1990¹⁹³. Από το 1994 έως το 2002, με εξαίρεση το 1999 και το 2000, η αγοραστική δύναμη του κατώτατου μισθού ήταν περίπου το ένα τρίτο του έτους 1990¹⁹⁴. Κατά συνέπεια, το εισόδημα της πλειοψηφίας του πληθυσμού κατέστη ανεπαρκές για την εκπλήρωση ενός αξιοπρεπούς ελάχιστου επιπέδου κατανάλωσης (Mihailescu 2006).

Πίνακας 7: Μέσος μηνιαίως μισθός σε αμερικάνικα δολάρια ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας

Περιοχή Τομέας οικονομικής δραστηριότητας	Εθνικό επίπεδο			Νομός Botosani			Νομός Suceava		
	Σύνολο	Γεωργία	Μεταποιητικές βιομηχανίες	Σύνολο	Γεωργία	Μεταποιητικές βιομηχανίες	Σύνολο	Γεωργία	Μεταποιητικές βιομηχανίες
1985	-	155,29	159,88	-	-	-	-	-	-
1989	-	191,53	194,66	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	86	80,75	78,48	7077	6424	6245
1992	82,48	70,31	76,81	-	-	-	-	-	-
1995	135,67	108,00	132,03	81,62	71,74	73,45	-	-	-
2000	130,94	95,59	116,87	78,83	72,37	67,76	81,77	77,08	69,45
2005	332,22	230,97	284,51	212,10	201,80	179,12	219,30	241,61	169,88
2007	572,54	402,32	469,99	476,15	359,26	356,80	363,36	359,67	270,68
2008	-	-	-	551,82	405,73	399,77	433,12	405,33	313,23

*Η αντιστοιχία USD – ROL ήταν: το 1985 – 17, το 1989 – 15, το 1991 – 76, το 1992 – 307, το 1995 – 2033, το 2000 – 21692, το 2005 – 2,9137, το 2007 – 2,4383, το 2008 – 2,5189.

Πηγή: ILO, INSSE

Κοιτάζοντας τις τιμές σε βασικά προϊόντα (βλέπε παράρτημα II), μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι η αγοραστική δύναμη των μισθωτών έχει υποστεί δραστικές αλλαγές στη δεκαετία 1985-1995. Συγκεκριμένα, εάν υποθέσουμε ότι ένας μισθωτός έβαζε στο καλάθι αγορών του 4 κιλά ρύζι, 4 κιλά βόειο κρέας, 4 πακέτα βούτυρο, 24

¹⁹³ Συγκεκριμένα, ο κατώτατος μισθός το 1989 οριζόταν στα 133,33 USD, την 1η Μαΐου 1991 στις 78,61 USD και την 1η Μαΐου 1999 στις 29,30 USD.

¹⁹⁴ Μια περίοδος σχετικής αποκατάστασης της αγοραστικής δύναμης σημειώθηκε μόλις το 2007, όταν αυξήθηκε κατά 16% συγκριτικά με το επίπεδο του 1989.

αβγά, 1 λίτρο λάδι, 4 κιλά μήλα, 10 κιλά πατάτες, 1 κιλό ζάχαρη, 250 γραμμάρια καφέ και 8 κουτιά μπίρα, το 1985 έπρεπε να πληρώσει 27,09 USD για να τα αγοράσει, το 1991 27,93 USD και το 1995 37,41. Στην πρώτη περίπτωση, το συνολικό αυτό ποσό αντιστοιχεί στο 16,94% του μηνιαίου μισθού ενός εργαζομένου στις μεταποιητικές βιομηχανίες, στη δεύτερη περίπτωση στο 34,00% του μηνιαίου μισθού ενός εργαζομένου στον ίδιο οικονομικό κλάδο στο νομό Suceava, ενώ το 1995 στο 50,93% του μηνιαίου μισθού ενός εργαζομένου του ίδιου οικονομικού κλάδου στον νομό Botosani. Είναι ξεκάθαρο, λοιπόν, ότι το κόστος ζωής έχει αυξηθεί σε τέτοιο βαθμό ούτως ώστε οι εργαζόμενοι, είτε του δημόσιου είτε του ιδιωτικού τομέα, με δυσκολία μπορούν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για την επιβίωση προϊόντα διατροφής, χωρίς σε αυτά να υπολογιστούν όλα τα υπόλοιπα αναγκαία προϊόντα (π.χ. είδη ένδυσης, υποδήματα, είδη σπιτιού, είδη προσωπικής υγιεινής), ή οι πληρωμές λογαριασμών ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, νερού κ.λπ.

Τα κοινωνικοοικονομικά γνωρίσματα του τόπου διαμονής δεν έχουν μόνο μια περιγραφική χρησιμότητα, αλλά φαίνεται πως έχουν ουσιαστική σημασία για την πορεία των μεταναστριών προς και μέσα στην εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Παρ' ότι από τον πίνακα 5 φαίνεται ότι υπάρχει μια μεγάλη μείωση στην απασχόληση του πληθυσμού στη γεωργία με τη μορφή της μισθωτής εργασίας σε φάρμες ή συνεταιρισμούς, αυτό που χαρακτηρίζει τους τόπους προέλευσης των μεταναστριών μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού και την επιστροφή της γης στους ιδιοκτήτες της ή τους απογόνους τους¹⁹⁵ είναι ότι ο πληθυσμός απασχολείται πλέον κυρίως στην καλλιέργεια ιδιόκτητων αγροτικών εκτάσεων και την εκτροφή ζώων. Από την άλλη, αν και μεμονωμένα, μετά την πτώση του κομμουνισμού και της ουσιαστικής κατάρρευσης της βιομηχανικής παραγωγής κάποιες συνεντευξιζόμενες εργάζονταν σε

¹⁹⁵Η επιστροφή της γης στους ιδιοκτήτες της ξεκίνησε το 1991 βάσει του νόμου 18/1991.

διάφορα εργοστάσια σε κοντινές πόλεις, όπως εξάλλου ίσχυε για τους εργάτες που προέρχονταν από αγροτικές περιοχές και πριν την αλλαγή του 1989¹⁹⁶. Όπως αναφέρουν οι ίδιες οι συνεντευξιαζόμενες, που εργάστηκαν στη Ρουμανία επί κομμουνισμού και μετά την κατάρρευση του συστήματος, σχετικά με τις δραστηριότητες στις οποίες απασχολούνται οι άνθρωποι του τόπου τους:

«...τόρα ασχολούνται με τη καλλιέργεια της γης [...] Μηλιές, δαμασκηνιές, η περιοχή είναι πολύ πλούσια σε δαμασκηνιές. Επίσης καλλιεργείται η πατάτα, το καλαμπόκι, τα πάντα εκτός από σιτάρι. Στην εποχή του Ceausescu πάρα πολλοί δουλεύανε σε εργοστάσια. Εργοστάσια επίπλων, βελόνες, ανταλλακτικά για ραδιόφωνο, πορσελάνη, εργοστάσια ενδυμάτων». (Nutî, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Ο τόπος καταγωγής, ιδιαίτερα για τις μετανάστριες εκείνες που ζούσαν στην ύπαιθρο, εμφανίζεται στις αφηγήσεις ως ένας χώρος όπου, παρά τις πολλές δυσκολίες οικονομικής φύσεως, κυριαρχούσε η «γαλήνη». Η Marina, η οποία πριν τη μετανάστευση στην Ελλάδα και την απασχόληση στην οικιακή εργασία εργαζόταν αποκλειστικά σε αγροτικές δουλειές, αναφέρει:

«... πώς να σου πω, σαν να είμαστε μια οικογένεια, ζώντας στο χωριό, είμαστε όλοι σαν μια οικογένεια. Το χωριό είναι μεγαλούτσικο, έχει δημοτικό σχολείο και γυμνάσιο, έχει αγροτικό ιατρείο. Αλλά όλοι γνωρίζουν όλους. Εδώ ήρθαμε πιο αφελείς, δεν είχαμε μάθει με τη χαοτική ζωή της πόλης. Έχουμε πληρώσει πάρα πολλά εδώ γιατί βρεθήκαμε στο στόμα του λύκου. Αχ, εκείνη η γαλήνη... Είναι μια ζωή που δεν έχει άγχος. Εντάξει, συμβαίνουν και εκεί διάφορα, μπορεί να έχεις καμία στενοχώρια αλλά τα προσπερνάς διαφορετικά όλα αυτά. Εδώ βιώνεις την παρακμή πολύ πιο εύκολα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Ωστόσο, όπως οι ίδιες οι συνεντευξιαζόμενες αναγνωρίζουν στις αφηγήσεις τους, η εικόνα του χωριού φαίνεται ότι τα τελευταία χρόνια έχει αλλάξει ραγδαία λόγω

¹⁹⁶ Να σημειωθεί ότι οι θέσεις εργασίας σε εργοστάσια είναι πολύ περιορισμένες στα τελευταία 15-20 χρόνια λόγω της συρρίκνωσης που υπέστη ο βιομηχανικός κλάδος στη Ρουμανία μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος.

μαζικής μετανάστευσης των νέων. Πρόκειται για ένα σχεδόν έρημο τοπίο όπου ζουν πλέον άνθρωποι μεγάλης ηλικίας και κάποια παιδιά που έμειναν πίσω μετά τη μετανάστευση των γονέων τους: ακατοίκητα νοικοκυριά, ακαλλιέργητοι κήποι και ακαλλιέργητες αγροτικές εκτάσεις, εγκαταλειμμένες οικοδομές. Όπως αναφέρει η Corina,

«Η πλειονότητα των νέων έφυγε. Πάρα πολύ λίγοι μείνανε πίσω. Δηλαδή στο χωριό, εάν κοιτάς γύρω γύρω, εμείς συναντιόμαστε το καλοκαίρι, βλέπεις ότι ένας έρχεται από την Ιταλία, άλλοι από την Ισπανία ή ξέρω κι εγώ από πού. Δεν ξέρω τι κάνουν, όλοι αλλά έρχονται πίσω με καλά λεφτά. Εκεί μείνανε μόνο οι γέροι και τα παιδιά». (Corina, 26 ετών. Συνέντευξη 57)

4.2.2. Ηλικία

Οι ηλικίες των Ρουμάνων μεταναστριών που απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα και αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνας κυμαίνονται από 22 μέχρι 55 χρονών. Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι, στην πλειονότητά τους, οι γυναίκες οι οποίες αποτέλεσαν τον πληθυσμό της έρευνας έχουν περάσει στη χώρα καταγωγής τους την περίοδο της παιδικής ηλικίας, την εφηβεία και, σε λίγες μόνο περιπτώσεις (7 συνεντευξιαζόμενες), την τρίτη δεκαετία της ζωής τους. Συνεπώς, η υπό εξέταση ομάδα αποτελείται από γυναίκες που έχουν έρθει στην Ελλάδα σε νεαρή ηλικία και την πιο παραγωγική ηλικία την περνούν απασχολούμενες στην οικιακή εργασία¹⁹⁷. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής οι περισσότερες ξεκινούν τη δική τους οικογένεια και αποκτούν και παιδιά. Η Ani, που γνώρισε το σύζυγό της στην Ελλάδα όταν ήταν 26 ετών, αναφέρει:

¹⁹⁷ Μάλιστα, για δεκατέσσερις συνεντευξιαζόμενες που δεν είχαν καμία εργασιακή εμπειρία στη χώρα καταγωγής τους, η οικιακή εργασία αποτελεί και το μοναδικό επάγγελμα στο οποίο έχουν απασχοληθεί.

«Με τον άνδρα μου γνωριστήκαμε εδώ. Μας έκανε προζενιό μια κοινή φίλη. Στην αρχή δεν ήθελα να πάω να συναντηθούμε γιατί δεν πίστευα ότι μπορεί να μου αρέσει κάποιος έτσι. Αλλά μια χαρά ταιριάζαμε, είχε δίκιο η φίλη μας. Τον γνώρισα το Φεβρουάριο του 2001, αλλά έμεινα εσωτερική μέχρι το χειμώνα. Η γιαγιά, αφού έφυγα από το σπίτι, μου έδωσε προίκα, μου έδωσε σεντόνια, μαξιλάρια, πετσέτες, μου λέει: ``Δεν μπορείς να φύγεις έτσι! Η μητέρα σου είναι μακριά, είναι στη Ρουμανία, θα σου δώσω εγώ!`` Ήξερε ότι θα μετακομίσω με τον Ηλία». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

4.2.3. Ταξική προέλευση

Ένα άλλο στοιχείο που φαίνεται να παίζει ρόλο στον εργασιακό προσανατολισμό και την πορεία εξέλιξης των Ρουμάνων μεταναστριών που απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα είναι η ταξική τους προέλευση. Αυτό διότι οι προσδοκίες των παιδιών, η επιλογή του επαγγέλματος και εν τέλει η κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα τους φαίνεται πως, έως ένα βαθμό, επηρεάζονται από τη θέση των γονιών τους στην κοινωνία (Κασιμάτη 2004). Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι, στην πλειοψηφία τους, οι γυναίκες προέρχονται από αγροτικές ή βιομηχανικές εργατικές οικογένειες. Οι γονείς τους, τις περισσότερες φορές, έχουν ολοκληρώσει οκτώ έτη σπουδών και απασχολήθηκαν αποκλειστικά σε αγροτικές εργασίες ή στα εργοστάσια. Η Mihaela, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια, αναφέρει για τους γονείς της:

«Οκτώ χρόνια η μαμά στο χωριό και ο μπαμπάς πήγε κάτι σαν επαγγελματικό γυμνάσιο για τις σιδηροδρομικές γραμμές. Η μαμά δούλεψε τη γη και ο μπαμπάς στις σιδηροδρομικές γραμμές. Το 1994, μετά τις μαζικές απολύσεις, κατάφερε και βγήκε σε πρόωρη σύνταξη για λόγους υγείας. Είχε πρόβλημα με την καρδιά. Η μαμά μου και εκείνη πήρε μια μικρή σύνταξη γιατί δούλεψε στο CAP με τους κομμουνιστές. Πολύ μικρή σύνταξη όμως». (Mihaela, 49 ετών. Συνέντευξη 58)

Μάλιστα, πολλές από τις συνεντευξιαζόμενες οικιακές εργάτριες δε γνωρίζουν λεπτομέρειες για τη ζωή των γονέων τους, ή προκύπτουν πολλά κενά που αφορούν την ιστορία της οικογένειάς τους, κάτι που αναδεικνύει ότι η επικοινωνία μέσα στο σπίτι ήταν πολλές φορές περιορισμένη. Η Silvia αναφέρει αναφορικά με τους γονείς της:

«Δεν ξέρω, πραγματικά δεν ξέρω. Ξέρω ότι είχαν τελειώσει το γυμνάσιο (8 χρόνια), αλλά περισσότερα δε γνωρίζω. Ξέρω ότι είχαν ζήσει σε χωριό και δεν ξέρω κάτι άλλο. Δεν ξέρω και πολλά. Ο πατέρας μου, επειδή ήταν από χωριό κοντά στην Botosani, εκεί όπου τώρα καλλιεργεί τη γη, είχαν πεθάνει οι γονείς του όταν ήταν παιδί. Και εκείνος, επειδή ήταν ο πιο μικρός, είχε έρθει στην Botosani να δουλέψει σε αφέντη. Να φροντίσει τα ζώα, το σπίτι. Και τότε η συγκεκριμένη οικογένεια ήταν συνταγματάρχες, κάτι πολύ σημαντικό και του είπαν: `Κοίτα, απέναντι από το σπίτι μας πωλείται ένα σπιτάκι. Δε θέλεις να το αγοράσεις; Γιατί εμείς θα σε βοηθήσουμε. Ήταν ένα δωμάτιο και με οικόπεδο. Δωμάτιο που το θυμάμαι και εγώ όταν ήμασταν εμείς μικρά, όταν γεννηθήκαμε εμείς. Το είχε αγοράσει ο πατέρας μου μόνος του, προτού παντρευτεί. Αλλά θυμάμαι, και όταν ήμασταν εμείς μικρά, σε εκείνο το δωμάτιο μέναμε. Για τη μαμά δεν ξέρω και θα ήθελα να το ξέρω, αλλά δεν υπήρχε κάποιος που να μου τα πει όλα αυτά. Εάν ζούσε η μαμά... αλλά ο μπαμπάς όχι, και ύστερα, εγώ ήμουν κορίτσι, ο μπαμπάς ήταν με τα αγόρια». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Η αφήγηση της Silvia, πέραν της περιορισμένης επικοινωνίας με τον πατέρα της, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε την απουσία των γονέων στην ανατροφή της και στη διαμόρφωσή της ως προσωπικότητας¹⁹⁸. Σε αυτό προστίθεται και η φυσική απουσία της μητέρας, που δε στερεί στη συνεντευξιαζόμενη μόνο το γυναικείο πρότυπο της οικογένειας, αλλά ίσως και το μοναδικό πρόσωπο με το οποίο θα μπορούσε να συζητήσει προσωπικά θέματα. Όμως, το γεγονός ότι δεν υπήρχε ουσιαστική επικοινωνία με την οικογένεια, κάτι που από τη βιβλιογραφία αναδεικνύεται ως ένα κύριο χαρακτηριστικό της εργατικής τάξης (Engels 1892/1969,

¹⁹⁸ Σε βιβλιογραφία που αφορά τις επαγγελματικές επιλογές, όλα τα εμπειρικά ευρήματα δείχνουν την υψηλή συσχέτιση ανάμεσα στην κοινωνική τάξη και τις φιλοδοξίες των παιδιών για περαιτέρω σπουδές και επαγγελματική πρόοδο (Κασιμάτη 2004: 150).

Thompson 1991), σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί το δυνατό συναισθηματικό δέσιμο τόσο με τα μέλη της οικογένειας όσο και με τα μέλη της κοινότητάς τους.

Σε ό,τι αφορά τις συνεντευξιαζόμενες που ζούσαν σε χωριά, μια άλλη διάσταση που συμβάλλει ουσιαστικά στη δυνατότητα διαμόρφωσης προοπτικών για τη μελλοντική ζωή φαίνεται να αφορά την ευρύτερη *κοινότητα* στην οποία ζούσαν. Έτσι, το γεγονός ότι ζούσαν σε μια σχετικά κλειστή κοινωνία, χωρίς πολλές (έως καθόλου) επαφές με τη ζωή στα αστικά κέντρα φαίνεται ότι μειώνει καθοριστικά τις ευκαιρίες των συνεντευξιαζομένων να συνεχίσουν τις σπουδές. Η Marina διηγείται:

«Εμείς, τα παιδιά στο χωριό, το μόνο που ξέραμε ήταν οι δουλειές του σπιτιού. Δεν είχαμε αυταπάτες γιατί δε γνωρίζαμε τον κόσμο. Για να σου πω την αλήθεια εγώ ήμουν ένα παιδί ντροπαλό. Και να σου πω την αλήθεια την πρώτη φορά μπήκα σε ένα πούλμαν στα 7 μου χρόνια. Ήμουν ένα παιδί από χωριό. Είχα ελευθερία όσο βλέπεις μπροστά σου. Έκανα βόλτες στο δάσος, δίπλα από το ποτάμι, πήγαινα με τις αγελάδες, τις άρμεγα. Εμείς έτσι μεγαλώσαμε, χωρίς να φανταστούμε τι υπήρχε πιο έξω». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Από την αφήγηση της Marina προκύπτει ότι οι προσδοκίες που αναπτύσσει επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τη γεωγραφική περιοχή από την οποία προέρχεται και από το ότι είχαν να κάνουν πιο πολύ με τον μικρόκοσμο του χωριού της. Ακόμα, από τα λεγόμενά της γίνεται κατανοητό ότι δεν ήταν προετοιμασμένη για τη ζωή σε ένα αστικό περιβάλλον.

Πέραν της ταξικής προέλευσης των μεταναστριών οικιακών εργατριών, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι το μορφωσιογόνο περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγάλωσαν (που σε μεγάλο βαθμό συναρτάται με την κοινωνική τάξη) επηρεάζει τόσο την απόφασή τους να συνεχίσουν τις σπουδές τους όσο και να εκδηλώσουν φιλοδοξίες για τη μελλοντική τους επαγγελματική σταδιοδρομία και τη σταδιοδρομία ζωής τους. Παραδείγματος χάριν, για τη Nuti τα όνειρα δεν είχαν να κάνουν με τη συνέχιση

σπουδών πέραν της υποχρεωτικής εκπαίδευσης ή με μια ενδεχόμενη ανοδική κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα. Η ίδια αναφέρει:

«Όχι, δε σκεφτόμουν. Μόνο να τελειώσω το σχολείο και να πάω σε μια δουλειά. Εγώ δεν ήξερα όταν ήμουν μικρή ότι έπρεπε να τελειώσω 12 τάξεις. Εγώ μόνο αυτό έβλεπα στο χωριό, αυτό ήξερα, να τελειώσω γρήγορα το σχολείο, στο χωριό, 8 τάξεις. Εκείνο το σχολείο έβλεπα και πίστευα πως εάν το τελειώνα μπορούσα να πιάσω δουλειά. Μετά το ίδιο, να τελειώσω το λύκειο και δουλειά. Για να πας πανεπιστήμιο τότε, την εποχή του Ceausescu, ήταν πολύ δύσκολο, πολύ δύσκολες εποχές». (Nutî, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Επιπλέον, τα όνειρά τους ή η έλλειψη ονείρων ήταν σε απόλυτο συμβιβασμό με κάποιες βασικές αρχές που είχε η οικογένειά τους. Παραδείγματος χάριν, η αποταμίευση των χρημάτων με σκοπό το φτιάξιμο της προίκας από τη δουλειά που εκτελούσε η ίδια η κοπέλα αποτελούσε μια ένδειξη καλής ανατροφής και αξιοπρέπειας.

«Έλεγαν να πάω σε δουλειά για να έχω εγώ δικά μου χρήματα. Και το θέμα είναι ότι έλεγαν πως ήταν η νοοτροπία στο χωριό. Η μανούλα έβαζε τα λεφτά μου στην τράπεζα (CEC). Αυτή ήταν η νοοτροπία, ότι εάν παντρεύεσαι πρέπει να έχεις λεφτά στην τράπεζα. Να δουν ότι είσαι γυναίκα που μαζεύει τα χρήματα. Αυτή ήταν η νοοτροπία στο χωριό. Ότι είσαι σοβαρή κοπέλα, δεν είσαι σπάταλη, ότι δεν ξενογυρνάς ξέρω και εγώ πού. Παρ' όλο που υπήρχαν ντίσκο τότε, εγώ δεν ήξερα τι είναι αυτό. Στο πνευματικό κέντρο, πήγαινα σε χορό, κάθε κοπέλα με τη μάνα της. Χωρίς τη μαμά δεν πήγαινες πουθενά. Ήταν νόμος». (Nutî, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

4.2.4. Οικογενειακή Κατάσταση

Παράλληλα με την ηλικία, ενδιαφέρον έχει η οικογενειακή κατάσταση των μεταναστριών από τη Ρουμανία. Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, αρκετές οικιακές εργάτριες έχουν έρθει στην Ελλάδα είτε για να ακολουθήσουν το σύζυγό τους

είτε επειδή γνώρισαν τον μέλλοντα σύζυγο στη Ρουμανία ο οποίος βρισκόταν ήδη στην Ελλάδα και αποφάσισαν να έρθουν για να είναι μαζί. Η Silvia για παράδειγμα λέει:

«Δεν ήθελα απαραίτητα να φύγω από τη χώρα. Κάποια στιγμή, δουλεύοντας, κάποια στιγμή χρειαζόμουν μια αλλαγή. Ήθελα μια αλλαγή, όχι απαραίτητα να φύγω από τη χώρα, αλλά να κάνω και κάτι άλλο. Και κάτι άλλο ήθελα να κάνω και έτυχε να συναντηθούμε, να γνωριστούμε και σκέφτηκα το γάμο. Ήρθα γιατί ήταν εκείνος εδώ. Εάν ήταν αλλού, θα πήγαινα αλλού». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Και για την Gabi το γεγονός ότι ο σύζυγος βρισκόταν ήδη στην Ελλάδα έπαιξε καθοριστικό ρόλο για να πάρει τελικά την απόφαση να μετακομίσει στη χώρα. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Έφυγα από τη Ρουμανία εξαιτίας του συζύγου μου, που έμενε ήδη εδώ δύο χρόνια. Εγώ ήρθα κατά λάθος. Δεν ήταν λάθος όμως. Ήρθα την πρώτη φορά για να τον επισκεφθώ για τρεις μήνες. Και έμεινα». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Άρα, ο ερχομός τους στην Ελλάδα και η απασχόλησή τους στην οικιακή εργασία γίνεται κατανοητή σαν μέρος μιας συνολικότερης προσπάθειας διαμόρφωσης ή διατήρησης της οικογένειας και ενίσχυσης του προϋπολογισμού της. Η Marina αναφέρει:

«Εμείς (εκείνη και ο άνδρας της) ήμασταν νέοι και ονειρευόμασταν να φτιάξουμε και εμείς το σπίτι μας, να κάνουμε κάποια ανακαίνιση. Γι' αυτό και για το παιδί ήρθαμε». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Ενδεικτικό αυτού του σχεδιασμού είναι ότι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις των συνεντεύξεων, οι μετανάστριες τονίζουν πως η αρχική τους πρόθεση ήταν να συγκεντρώσουν κάποια χρήματα και στη συνέχεια να επιστρέψουν γρήγορα στη χώρα τους και την οικογένειά τους. Όπως λέει η Irina από το Botosani:

«Τα χρήματα, για τα χρήματα ήρθαμε... Για λίγο και έκλεισα 9 χρόνια εδώ. Και κάθε καλοκαίρι λέμε λίγο, λίγο ακόμα, φέτος και επιστρέφουμε. Να δούμε πότε θα έρθει η ώρα...» (Irina, 37 ετών. Συνέντευξη 55)

Ωστόσο, αυτό που προκύπτει από τα λεγόμενα της Igina είναι ότι η απασχόληση στις υπηρεσίες καθαρισμού την οδηγεί σε μια μεταβολή των αρχικών της σχεδίων. Οι μηχανισμοί που συμβάλλουν στη διαφοροποίηση αυτή, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, σχετίζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό με τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα.

Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, παρ' όλο που η γυναίκα ακολουθεί τον άνδρα της, δε συμβαίνει το ίδιο και με τα άλλα μέλη της οικογένειας, δηλαδή τα παιδιά. Τα παιδιά μένουν πίσω, με άμεσες επιπτώσεις για την ισορροπία της οικογένειας.

«Τα παιδιά μείνανε πίσω. Μιλάγαμε πολύ συχνά στο τηλέφωνο, μια φορά στις δύο μέρες [...] Όταν έφυγα, η μικρή ήταν τριών χρονών και η μεγάλη πέντε. Από φωτογραφίες [τις έβλεπα]. Όταν πήγα σπίτι μετά από τρία χρόνια ούτε που τη γνώρισα τη μικρή (κλαίει). Δεν μπορώ να σου πω τι αισθάνθηκα. Ανατρίχιασα από την τρίχα του κεφαλιού μέχρι τις πατούσες μου. Μουμίλαγε και μου έλεγε: ``Και η μαμά μου πρέπει να έρθει σπίτι``. Και εγώ της έλεγα: ``Narcisa, πώς τη λένε τη μαμά σου;`` ``Lucica``. ``Και δε γνωρίζεις τη μαμά σου;`` ``Πώς, την έχω δει σε φωτογραφίες``. Και όταν της είπα ότι εγώ είμαι η μητέρα της ... τρελάθηκα.... Είναι στιγμές που δεν ξεχνιούνται, λυπηρές στιγμές, δύσκολες στιγμές...» (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Επιπλέον, αυτό που υπενθυμίζει η Daniela είναι ότι για τις παντρεμένες γυναίκες τα όνειρα για μια επαγγελματική πορεία αλλάζουν με το γάμο και τον ερχομό των παιδιών. Την πρωταρχική θέση καταλαμβάνουν τα παιδιά και η εργαζόμενη καλείται να αντεπεξέλθει σε περισσότερες απαιτήσεις.

«Τα όνειρα αλλάζουν γιατί εμφανίζονται τα παιδιά και βλέπεις ότι τα πράγματα δυσκολεύουν όλο και περισσότερο, δεν υπάρχουν ευκαιρίες, τα όνειρα συντρίβονται. Άλλα όνειρα έχεις όταν είσαι έφηβος και άλλα μετά. Πολλά, μπορώ να πω πάνω από το 50% εάν όχι παραπάνω, γυρίζουν τούμπα». (Daniela, 42 ετών. Συνέντευξη 61)

4.2.5. Μορφωτικό επίπεδο

Το μορφωτικό επίπεδο των Ρουμάνων μεταναστριών που απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα είναι αντίστοιχο με εκείνο που έχουν και άλλες εθνικές ομάδες όπως οι Αλβανές ή οι Βουλγάρες που απασχολούνται στο συγκεκριμένο επάγγελμα (Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008, Νικόλοβα 2010). Όπως φαίνεται από τον πίνακα δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι συνεντευξιαζόμενες έχουν ολοκληρώσει μόνο την υποχρεωτική εκπαίδευση¹⁹⁹, ενώ μόνο τρεις συνεντευξιαζόμενες κατέχουν πτυχία ανώτατης ή ανώτερης εκπαίδευσης.

Τα όνειρα των συνεντευξιαζομένων για μόρφωση τις περισσότερες φορές δεν αντικατοπτρίζονται στην πραγματική ζωή τους και αυτό φαίνεται να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στα προβλήματα που αντιμετώπιζε η δική τους οικογένεια στα χρόνια της παιδικής τους ηλικίας. Τα προβλήματα αυτά δεν έχουν να κάνουν απαραίτητα με οικονομικές δυσκολίες, αλλά αφορούν και εμπόδια που προκύπτουν λόγω ζητημάτων υγείας γονέων ή/και άλλων μελών της οικογένειας. Η Marina αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Τελείωσα το δημοτικό και το γυμνάσιο στο χωριό και μετά τέσσερα χρόνια στο λύκειο, τελείωσα πληροφορική, στη Suceava. Και μετά την πληροφορική έδωσα εξετάσεις στο κολέγιο για τη οικονομική-τραπεζική διαχείριση και δεν

¹⁹⁹ Να σημειωθεί ότι τα χρόνια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης διαφέρουν από περίοδο σε περίοδο και αυτός είναι και ο λόγος που υπάρχουν διαφορές ως προς το σύνολο των ετών σπουδών ανάλογα με τις ηλικίες των συνεντευξιαζομένων. Με τον εκπαιδευτικό νόμο του 1968 η υποχρεωτική εκπαίδευση ορίζεται στα 10 χρόνια, ενώ τη δεκαετία του 1980 και μέχρι την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος η υποχρεωτική εκπαίδευση ήταν για 12 χρόνια. Τα 12 χρόνια που ήταν απαραίτητα για την ολοκλήρωση της μέσης εκπαίδευσης χωρίζονταν σε: 4 χρόνια δημοτικό, 4 χρόνια γυμνάσιο και 4 χρόνια γενικό λύκειο. Υπήρχαν επίσης και τα επαγγελματικά λύκεια όπου η διάρκεια σπουδών ήταν 3 χρόνια, αλλά απέκλειαν τους αποφοίτους τους από τη δυνατότητα εισαγωγής στην ανώτερη ή την ανώτατη εκπαίδευση. Επίσης, τη δεκαετία του 1980 εισήχθη το σύστημα των εξετάσεων μετά την ολοκλήρωση των δέκα ετών σπουδών. Η επιτυχία στις συγκεκριμένες εξετάσεις ήταν υποχρεωτική για τη συνέχιση των σπουδών. Η υποχρεωτική εκπαίδευση των 12 ετών καταργήθηκε με την πτώση του συστήματος και ακολούθησε μια μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος με την επαναφορά της υποχρεωτικής εκπαίδευσης στα 10 έτη (Tudosiu, 2010).

πέρασα. Για ιδιωτικό πανεπιστήμιο δεν υπήρχαν λεφτά. Η αδερφή μου είχε πάει πανεπιστήμιο, μόνο που εκείνη πρόλαβε... νομίζω ότι τη χρονιά που ήταν η επανάσταση ήταν το τελευταίο έτος της. Λογιστική έκανε, λογιστική και οικονομικά. Και οι γονείς μου τη στήριζαν οικονομικά και τώρα σκέφτονταν πάλι έξοδα, τι θα κάνουν; Σε εμένα δεν υπήρχαν τέτοιες δυνατότητες και οι γονείς δεν ήταν και πολύ χαρούμενοι (με τα όνειρά της) γιατί σκέφτονταν ότι δε θα μπορέσουν να με στηρίζουν». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Αυτό που με μια πρώτη ματιά μπορεί να φανεί ως μια οπισθοδρομική νοοτροπία της οικογένειας της συνεντευξιαζόμενης που δεν ήθελε να βοηθήσει τα παιδιά να συνεχίσουν τις σπουδές, ουσιαστικά συνδέεται με την προσπάθεια προστασίας των νεαρών μελών από τη σκληρή πραγματικότητα που επικρατούσε σε μια κοινωνία που άλλαζε. Μια κοινωνία στην οποία η αξιοκρατία και τα φυσικά talenta των ανθρώπων δεν είχαν θέση για τα παιδιά των φτωχών στρωμάτων της. Έτσι, οι προσπάθειες των συνεντευξιαζομένων είναι μάταιες και τα όνειρά τους παραμένουν ανεκπλήρωτα. Η Marina συνεχίζει την αφήγησή της:

«Έκανα όμως λογιστικά στον υπολογιστή στον Οργανισμό Προσωπικού (το αντίστοιχο ΟΑΕΔ) για δύο μήνες και μετά κάθισα στο σπίτι γιατί δεν ήξερα τι θα κάνω. Ναι, θα μου άρεσε να δουλέψω σε μια τράπεζα, αλλά νομίζω ότι αυτό είναι ένα ανεκπλήρωτο όνειρο, δε νομίζω ότι είναι ένα όνειρο που μπορεί να πραγματοποιηθεί εύκολα. Συνήθως δεν πραγματοποιούνται τέτοια όνειρα... Έπρεπε να δώσω πολλά λεφτά για να μπω σε μια τράπεζα. Ακόμα και όταν ήταν ο Ceausescu έπρεπε να έχεις γνωριμίες για να μπεις σε μια τράπεζα. Και ειδικά μετά ήταν γνωστές και οι τιμές με ακρίβεια [...] κάποιος για να μπει να δουλέψει σε μια τράπεζα έδωσε γύρω στα 30 εκατομμύρια που τότε ήταν γύρω στις 2000 γερμανικά μάρκα, ίσως και πιο πολλά...» (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Το μορφωτικό επίπεδο των συνεντευξιαζομένων φαίνεται να αντανακλάται στην επαγγελματική πορεία που ακολουθούν στη χώρα προέλευσής τους. Για την πλειονότητα των γυναικών η μισθωτή εργασία περιορίζεται σε βιομηχανικές,

χειρωνακτικές, υπαλληλικές δραστηριότητες στο εμπόριο και σε αγροτικές δουλειές. Κυρίως για τις γυναίκες που αποφοίτησαν πριν την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος η τοποθέτηση στην αγορά εργασίας ήταν μέρος μιας αυτόματης διαδικασίας. Όπως αναφέρει η Vica:

«Όταν αποφοιτούσες από το επαγγελματικό σχολείο σε τοποθετούσαν σε μια θέση εργασίας αλλά, είτε σε βόλευε είτε όχι, δεν είχες το δικαίωμα να αλλάξεις [θέση εργασίας] από το συγκεκριμένο εργοστάσιο γιατί το κράτος είχε επενδύσει σ' εσένα». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Από την αφήγηση της Vica προκύπτει ότι για εκείνη, αφενός, η επαγγελματική της πορεία ήταν προκαθορισμένη, αφετέρου, χαρακτηριζόταν από έναν υψηλό βαθμό ασφάλειας.

Επίσης, η πλειονότητα των γυναικών φαίνεται να εμφανίζει χαρακτηριστικά ανεργίας²⁰⁰ για ένα μικρό διάστημα πριν τη μετακίνησή τους προς την Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση, ανεξαρτήτως εάν βίωσαν ή όχι την ανεργία, πολλές γυναίκες είχαν να αντιμετωπίσουν σε καθημερινή βάση την ανασφάλεια και τις χαμηλές σε κύρος συνθήκες εργασίας. Όπως αναφέρει και η Rodica, εργαζόμενη στον ρουμάνικο οργανισμό τηλεπικοινωνιών (ROMTELECOM):

«Μετά την επανάσταση ο σύζυγος έμεινε χωρίς δουλειά, ήταν ξυλουργός, αλλά τον απέλυσαν όταν αποκρατικοποιήθηκε το εργοστάσιο. Το μοναδικό εισόδημα ήταν το δικό μου πια. Αλλά και σ' εμάς άλλαζαν τα πράγματα γρήγορα. Ξεκίνησε το ξεπούλημα των θέσεων εργασίας, αποκρατικοποίηση και άμεσα πολύ άγχος και ανασφάλεια. Κάθε χρόνο είχαμε απολύσεις πριν το Πάσχα και τα Χριστούγεννα και έτσι έχασα και εγώ τη δουλειά». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

²⁰⁰ Η ανεργία εμφανίζεται από τη βιβλιογραφία ως ένα ιδιαίτερο στάδιο μέσα στη διαδικασία ελέγχου του εργατικού δυναμικού και έκθεσής του σε κάθε είδους εκμετάλλευση (Gutman 1987, Δεδουσόπουλος & Κουτρούκης 2011, Ψημμένος 2013).

4.3. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΜΕΣΑ ΣΕ ΑΥΤΗ

Σε αυτή την ενότητα η ανάλυση θα επικεντρωθεί στα θέματα εργασίας και απασχόλησης, και ειδικότερα στο εργασιακό αντικείμενο των συνεντευξιαζομένων, τις συνθήκες απασχόλησής τους και τις συνθήκες διαβίωσης. Επίσης θα επικεντρωθεί και στο πώς αντιλαμβάνονται και αντιμετωπίζουν όλα τα παραπάνω και ποιες είναι οι επιπτώσεις στην καθημερινή τους επαφή με την εργασία. Η εργασία των μεταναστριών που συμμετείχαν στην έρευνα χαρακτηρίζεται είτε από την απασχόληση σε βιομηχανίες είτε στις αγροτικές εργασίες. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών, αρκετές γυναίκες εργάζονταν σε εργοστάσια (20 από τις 55 συνεντευξιαζόμενες οι οποίες είχαν εργαστεί προτού μεταναστεύσουν στην Ελλάδα²⁰¹), με διαφορετικές θέσεις στην ιεραρχία της μαζικής παραγωγής, ενώ 14 εργάζονταν στην οικιακή οικονομία. Μερικές απασχολούνταν στην παροχή υπηρεσιών όπως σερβιτόρες ή πωλήτριες (16 συνεντευξιαζόμενες). Μόνο 5 από το σύνολο των συνεντευξιαζομένων εργάζονταν σε θέσεις εξειδικευμένης εργασίας ή υψηλότερης ειδημοσύνης όπως δασκάλα ή νοσοκόμα.

Κυρίως για τις συνεντευξιαζόμενες που ζούσαν σε αγροτικές περιοχές η πρώτη επαφή με την εργασία ξεκινά από πολύ παιδική ηλικία. Εκτός της εργασίας στους αγρούς ή μέσα στο νοικοκυριό (τάισμα ζώων, μάζεμα φρούτων ή λαχανικών από τον κήπο), πολλές γυναίκες ως παιδιά και μέχρι την ολοκλήρωση των σπουδών εργάζονταν το καλοκαίρι με αμοιβή²⁰². Όπως αναφέρει η Mariana, μικρή δούλευε στο Gostat²⁰³ μαζί με τη γιαγιά της:

²⁰¹ Από το σύνολο των 69 συνεντευξιαζομένων μόνο 55 είχαν κάποια εργασιακή εμπειρία πριν τη μετανάστευση στην Ελλάδα.

²⁰² Η εργασία στην οποία αναφέρεται η συνεντευξιαζόμενη εκτελείτο κατά τη διάρκεια των διακοπών και δε συμπίπτει με την πρακτική άσκηση που όφειλαν να κάνουν όλοι οι σπουδαστές. Η τελευταία αποτελούσε μέρος του προγράμματος σπουδών και ονομαζόταν «αγροτική/τεχνική πρακτική» ή

«Οχ, από τις 7, 8 το πρωί μέχρι τις 5 το βράδυ. Πολλή ώρα. Λεφτά [...] κάθε μήνα ή κάθε εβδομάδα. Μάλλον κάθε τέλος της εβδομάδας, δε θυμάμαι τώρα. Πολλά. Φύτεψα και λάχανα, και μαϊντανό, τα πάντα. Και μετά το φθινόπωρο, τα κόψαμε, και οι πατάτες, τα πάντα. Πολλά παιδιά. Εγώ πάντα ήθελα να έχω τα δικά μου λεφτά». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Πέραν της εποχιακής εργασίας, όμως, σε πολλές περιπτώσεις η είσοδος στην εργασία σε τακτική βάση γίνεται επίσης πριν την ενηλικίωση. Παραδείγματος χάριν, η Otilia εργαζόταν σε θερμοκήπιο λουλουδιών. Η είσοδός της στην αγορά εργασίας πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά την ολοκλήρωση των δέκα ετών σπουδών.

«Εργαζόμουν στην πόλη με πλήρη απασχόληση. Εκεί πήγα γιατί εκεί μπόρεσα. Έπρεπε να γνωρίζεις κάποιον για να βρεις δουλειά. Ήταν πολύ δύσκολη δουλειά, εργαζόμουν επτά ημέρες την εβδομάδα και πηγαينوερχόμουν με το πούλμαν». (Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Για την πλειονότητα των συνεντευξιαζομένων, η εύρεση εργασίας, σε λιγότερο βαθμό κατά τη διάρκεια του σοσιαλισμού και σχεδόν πάντα στη μετασοσιαλιστική περίοδο, είναι κάτι που στηρίζεται έντονα στις πελατειακές σχέσεις²⁰⁴. Ακόμα και για τις γυναίκες που μπήκαν στην αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος, μια περίοδος κατά την οποία η εύρεση εργασίας δεν ήταν κάτι που απασχολούσε ιδιαίτερα τον απόφοιτο, εάν επιθυμούσαν να βρουν μια καλύτερη θέση εργασίας είτε από άποψη συνθηκών απασχόλησης είτε λόγω γειτνίασης με το πατρικό τους σπίτι, οι συνεντευξιαζόμενες αναφέρουν ότι έπρεπε να προσφύγουν σε «γνωριμίες». Όπως αναφέρει η Geta:

«πατριωτική εργασία». Η διάρκειά της κατά τη δεκαετία του 1980 έφτανε και στο 10-15% της συνολικής διάρκειας σπουδών (Tudosiu 2010).

²⁰³ Το Gostat ήταν το Κρατικό Νοικοκυριό στις αρχές της κομμουνιστικής εποχής. Στη συνέχεια παρέμειναν άλλες δύο μορφές οργάνωσης, το I.A.S. και το C.A.P. Η διαφορά μεταξύ τους ήταν ότι το I.A.S. ήταν μια Κρατική Γεωργική Επιχείρηση ενώ το C.A.P. ένας συνεταιρισμός. Το Gostat ήταν το κατάστημα όπου πωλούνταν κρέας και αλλαντικά στην εν λόγω επιχείρηση. Σε πολλές περιοχές ωστόσο και στο κοινό λεξιλόγιο ο όρος Gostat χρησιμοποιείτο ως αντικατάστατο του όρου I.A.S.

²⁰⁴ Κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος ο κρατικός και ο κομματικός παράγοντας έπαιζαν τον πρωταρχικό ρόλο στην εύρεση εργασίας. Ωστόσο, οι διαπροσωπικές σχέσεις έπαιζαν ρόλο στη διαδικασία μετάθεσης του εργαζομένου σε μια θέση εργασίας που να είναι της αρεσκείας του εργαζομένου (π.χ. γειτνίαση με το σπίτι του). Στη μετασοσιαλιστική περίοδο ο ρόλος των πελατειακών σχέσεων διευρύνεται και καλύπτει όλο το φάσμα της διαδικασίας εύρεσης εργασίας.

«Η κάθε μια προσπαθούσε, η κάθε μια ευελπιστούσε να τελειώσει το λύκειο. Τότε ήταν ο Ceausescu στην εξουσία, όταν τελειώνες το λύκειο σε στέλνανε σε δουλειά, σου έδιναν μια θέση εργασίας [...] Διότι τελείωσα το λύκειο και μου δόσανε δουλειά κάπου στην Chitila και δε με άφησαν οι γονείς να πάω, ήταν μακριά. Τι έκανε, τι δεν έκανε ο πατέρας μου, δεν το ξέρω, αλλά βρήκε μια άκρη και ξεκίνησα δουλειά στο Textila. Δούλεψα στο Textila και μετά ήρθε η επανάσταση». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

4.3.1. Αντικείμενο εργασίας

4.3.1.1. Μισθωτή εργασία

Για τις εργαζόμενες στις βιομηχανίες το αντικείμενο εργασίας αφορά συνήθως την παραγωγή κάποιου μέρους ενός τελικού προϊόντος, την επίβλεψη ενός τμήματος στην παραγωγή ή τον έλεγχο ποιότητας του τελικού προϊόντος. Ανεξαρτήτως παραγόμενου αντικειμένου ή θέσης μέσα στην παραγωγική διαδικασία κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος, αυτό που φαίνεται να ισχύει για τις συνεντευξιαζόμενες είναι ο ρητός προκαθορισμός των καθηκόντων της εργαζομένης καθώς και ο τρόπος εκτέλεσής τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Vica:

«Δεν ήταν ελεύθερα [τα καθήκοντα]. Υπήρχαν κάποιες οδηγίες και τότε δεν είχες πολύ ελευθερία. Γιατί αλλιώς σε φωνάζανε να δώσεις εξηγήσεις γιατί δεν ολοκλήρωσες το πλάνο. Εάν σε έβλεπε να μιλάς με μια συνάδελφο, σου έλεγε: ``Μη μιλάς γιατί τελειώνεις και δεν έκανες τη νόρμα σου, μιλάς!`` και ξέρω εγώ τι άλλο. Ήταν επικίνδυνο γιατί σου ``έλυναν`` τη σύμβαση εργασίας με την παράγραφο ``i``, όπως λεγόταν τότε, λόγω απειθαρχίας (indisciplinar). Αυτό σήμαινε ότι μετά δεν έβρισκες δουλειά πουθενά. Δε σε προσλαμβάνανε πια». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Ανεξαρτήτως εάν εργάζονταν πριν ή μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, όλες οι εργαζόμενες σε εργοστάσιο αντιλαμβάνονται το αντικείμενο της εργασίας τους ως κάτι αρκετά περίπλοκο. Παραδείγματος χάριν, η Alina εργαζόταν στην ευρύτερη διαδικασία ελέγχου ποιότητας (defalcat) στα τέλη του 1999 και αρχές

του 2000 και όπως η ίδια περιγράφει η δουλειά της ήταν δύσκολη. Αναφέρει ότι τα καθήκοντά της συνεπάγονταν μεγάλη ευθύνη καθώς τα καθήκοντα που εκείνη εκτελούσε αποτελούσαν σημαντικό στάδιο στην παραγωγική αλυσίδα και ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την επιτυχή ολοκλήρωση της παραγγελίας:

«Το εμπόρευμα ερχόταν από ένα τμήμα της παραγωγής και έφτανε σε μια γυναίκα για έλεγχο. Και από εκεί έφτανε το εμπόρευμα σε εμάς. Και πολλές φορές αυτό ήταν πιο σημαντικό από τον άλλο έλεγχο. Έφτανε σε εμάς το εμπόρευμα και εμείς είχαμε το καθήκον, εάν παρατηρούσαμε κάτι, ένας κρίκος ή ένα κουμπί εάν έλειπε, να δώσουμε πίσω το παντελόνι. Δηλαδή, όταν έφτανε το εμπόρευμα σε εμάς, εμείς έπρεπε να βάλουμε ετικέτες. Αυτό ήταν κάτι λίγο πιο περίπλοκο γιατί έπρεπε να κοιτάξεις κάτι κωδικούς. Υπήρχε ένας πολύς μεγάλος αριθμός παντελονιών σε μια παραγγελία (order). Δηλαδή, ένα συγκεκριμένο σχέδιο είχε έναν αριθμό παντελονιών, αυτό λεγόταν order. Και έπρεπε να προσέχεις πάρα πολύ το μέγεθος, το χρώμα, κοίταγες ένα συγκεκριμένο κωδικό πάνω στην ετικέτα. Και δεν υπήρχε μία μόνο ετικέτα. Ήταν δύο τρεις σε κάθε παντελόνι. Και όλοι οι κωδικοί έπρεπε να είναι σε αντιστοιχία. Έπρεπε να ξέρεις ακριβώς εάν σε ένα συγκεκριμένο order έλειπε ένα παντελόνι. Σε εμάς έφτανε το order. Αλλά, ταυτόχρονα είχαμε και άλλα order. Και πολλά ήταν παρόμοια. Δηλαδή, εσύ έπρεπε να ξέρεις ακριβώς το χρώμα, το μέγεθος και το σχέδιο. Εάν δεν έβγαине όπως έπρεπε γινόταν χαμός». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Όσον αφορά την ανέλιξη στην τυπική ιεραρχία του επαγγέλματος, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις με εργαζόμενες στα εργοστάσια είναι ότι αυτή συνδέεται με τα χρόνια παραμονής μέσα στο επάγγελμα, την εμπειρία και την απόδοσή τους. Έτσι, η επίβλεψη ενός τμήματος στη γραμμή παραγωγής συνήθως προϋποθέτει κάποια προϋπηρεσία στον συγκεκριμένο χώρο εργασίας. Ωστόσο, αυτό δεν είναι πάντα κάτι το απαραίτητο, καθώς υπάρχουν άλλα χαρακτηριστικά του εργαζομένου που φαίνεται ότι αξιολογούνται με μεγάλη βαρύτητα από τους εργοδότες. Στη μετασοσιαλισμού περίοδο, αυτά δεν έχουν να κάνουν τόσο πολύ με την απόδοση, αλλά με τις ικανότητες της εργαζομένης να συμβάλει στην ομαλή λειτουργία μέσα στο τμήμα

που επιβλέπει και να επικοινωνήσει αποτελεσματικά με τη διοίκηση (social skills)²⁰⁵.

Όπως αναφέρει η Silvia, αρχικά εργάτρια σε φασόν και μετά υπεύθυνη του τμήματος:

«Δούλευα φασόν. Στην πρώτη θέση εργασίας φτιάχναμε παντελόνια, πουκάμισα, φούστες, ρούχα γενικά. Εγώ δούλευα μόνο δύο εβδομάδες στη μηχανή ραπτικής. Μετά με βάλανε εκεί που κόβεις τα υφάσματα, πατρόν ή πώς λέγεται. Και στη δεύτερη θέση εργασίας κάναμε αντικείμενα για παιδιά. Για έναν Ιταλό. Καρότσια, τσαντούλες για μωρά, καρέκλες για τα αυτοκίνητα, αντικείμενα για μωρά, ας πούμε. Εκεί ήμουν λίγο αφεντικάνα. Αλλά δε με είχαν βάλει σε εκείνη τη θέση γιατί ήξερα να κάνω τέλεια τη δουλειά, ότι ήμουν τέλεια στη ραπτική, αλλά γιατί ήξερα να βάζω τα πράγματα στην τάξη, ήμουν σωστή, δεν μπερδευα τα πράγματα και γι' αυτό με έβαλαν. Γιατί όλος ο κόσμος με ρωτούσε: ``Αλλά εσύ ξέρεις να το κάνεις αυτό;`` ``Δεν ξέρω γιατί σταδιακά μαθαίνουμε, αλλά οι ανώτεροι με έβαλαν γι' αυτό, για τη δουλειά και τη σωστή στάση``». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Όμως, μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, η ανέλιξη στην ιεραρχία του επαγγέλματος προϋποθέτει κάτι περισσότερο: τη διαθεσιμότητα ανά πάσα ώρα και στιγμή στο εργοστάσιο. Ακόμα, η συγκεκριμένη θέση συνεπάγεται και ένα επιπλέον κόστος: το τίμημα της μη αποδοχής των συναδέλφων. Η Silvia συνεχίζει τη διήγηση της:

«Και επιπλέον και στην προσωπική μου ζωή ήμουν μόνη μου και εκείνοι είχαν ανάγκη από ένα άτομο με πολύ ελεύθερο χρόνο για να κάτσει εκεί, καταλαβαίνεις; Και όσοι ήταν υφιστάμενοί μου, να το πω έτσι, κάποιοι με δεχόταν και κάποιοι άλλοι όχι γιατί έλεγαν ότι: ``Πώς έφτασε αυτή έτσι;`` Και οι άλλες γυναίκες που ήταν σε μεγαλύτερη ηλικία, το 90% δε με χώνευαν

²⁰⁵ Όπως προκύπτει από τις κοινωνιολογικές μελέτες, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που απαιτούνται πλέον από τους εργαζομένους, κυρίως σε επαγγέλματα στον τομέα των υπηρεσιών, δε βασίζονται μονάχα σε τεχνικά ή εργασιακά προσόντα, αλλά σε κοινωνικά προσόντα όπως η διαπροσωπική επαφή, το καλωσόρισμα κ.λπ. Όμως τα κοινωνικά προσόντα έχουν επηρεάσει το περιεχόμενο της επαγγελματικής σχέσης, βάζοντας στο επίκεντρο τη «φροντίδα του πελάτη» (Crompton 1998). Με παρόμοιο τρόπο, στη μετασοσιαλιστική εργασία, ακόμα και σε βιομηχανίες, εκείνο που απαιτείται είναι η εμπλοκή της προσωπικότητας του εργαζομένου στην εργασιακή διαδικασία, κάτι που μπερδεύει το διαχωρισμό ανάμεσα στον παραγωγό και καταναλωτή, καταργώντας τους διαχωρισμούς του παρελθόντος (Du Gay 1996).

και μου έλεγαν: ``Εγώ έχω παιδιά στη δική σου ηλικία και εσύ έρχεσαι να μου πεις πώς να κάνω τη δουλειά μου;`` Και τότε εγώ δεν έλεγα τίποτα, ποτέ δεν ερχόμουν σε διαμάχη με εκείνες και όταν κάποιος δεν έκανε τη δουλειά του και δεν έβγαινε η νόρμα της ημέρας, έμενα εγώ στη δουλειά στο τέλος και το έκανα για να μην τσακωθώ μαζί τους γιατί έτσι κι αλλιώς δε μου έδιναν σημασία και δε μου φαινόταν ωραίο και σωστό να τσακωθώ».
(Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

4.3.1.2. Οικιακή οικονομία²⁰⁶

Οι εργασίες στον τομέα της γεωργίας είναι διαφορετικές και δεν έχουν τα γνωρίσματα της βιομηχανικής εξειδίκευσης. Σε περιοχές όπου η πρακτική είναι η πολυκαλλιέργεια, η ποικιλομορφία των καθηκόντων αυξάνεται αναλογικά με τον αριθμό των γεωργικών καλλιεργειών. Ακόμη και στις περιοχές όπου επικρατεί η μονοκαλλιέργεια (όπως στον τομέα του οίνου για παράδειγμα), ο αριθμός και η πολυπλοκότητα των εργασιών που απαιτούνται είναι εξαιρετικά μεγάλος.

Συνεπώς, για τις συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν στις αγροτικές δουλειές, το αντικείμενο της εργασίας είναι σύνθετο. Ξεκινούν την ημέρα τους με τη φροντίδα των ζώων (αρμέγουν τις αγελάδες ή τις κατσίκες, ταΐζουν τα ζώα και τα πουλερικά, καθαρίζουν) και στη συνέχεια πηγαίνουν στους αγρούς και δουλεύουν. Το αντικείμενο της εργασίας δεν είναι σταθερό και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εποχή²⁰⁷.

Όπως αναφέρει η Mariana,

²⁰⁶ Από τον πληθυσμό της έρευνας προκύπτουν δύο μεγάλες κατηγορίες εργαζομένων ως προς τον τύπο απασχόλησής τους. Από τη μια αυτές που απασχολούνται σε διάφορες εργασίες ως μισθωτές εργάτριες. Από την άλλη, μια ομάδα γυναικών που απασχολούνται στην αγροτική παραγωγή και στην οικονομία του νοικοκυριού (αγρότισσες, παραγωγοί γαλακτοκομικών προϊόντων, πλανόδιες πωλήτριες), οι οποίες δε βρίσκονται σε σχέση εξαρτημένης μισθωτής εργασίας. Συνεπώς, ο όρος «οικιακή οικονομία» (domestic economy) ή «οικονομία του νοικοκυριού» (household economy) χρησιμοποιείται εδώ για να περιγράψει της άτυπες οικονομικές δραστηριότητες των συνεντευξιαζομένων οι οποίες εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία (Omarí 1988).

²⁰⁷ Όπως σε όλες τις αγροτικές περιοχές, την άνοιξη και το φθινόπωρο εκτελούνται οι πιο πολλές εργασίες.

«Δεν είναι πάντοτε το ίδιο, εξαρτάται από την εποχή. Σκαλίζεις μια φορά, μετά σκαλίζεις και δεύτερη φορά, μετά έχει ένα διάλειμμα. Εντάξει, την άνοιξη σπέρνουμε αλλά αυτό το κάνουν τα τρακτέρ, δε πηγαίναμε εμείς πια. Τις πατάτες όμως τις βάζουμε με το χέρι. Τώρα σκαλίζαμε δύο φορές, καμιά φορά και τρεις εάν βγαίνει το χόρτο και το καλοκαίρι είναι το σιτάρι που το αλωνίζω το μαζεύουν, μαζεύονται τα καλάμια, είναι το χόρτο που το κόβω, το αλλάζεις. Και το φθινόπωρο είναι οι πατάτες που πρέπει να μαζεύεις, το καλαμπόκι να το μαζεύεις, να κόψεις τα παντζάρια και να τα βγάλεις από τη γη, να καθαρίζεις φύλα. Τι άλλο; Ηλιόσπορο είχαμε για κάποια περίοδο, κόβαμε τα καπέλα και μετά τα πηγαίναμε στο σπίτι, τα χτυπάγαμε και τα αφήναμε να στεγνώσουν, πολλή δουλειά». (Mariana, 30 ετών. Συνέντευξη 43)

Η εργασία όμως στους αγρούς δε θεωρείται πάντα «τυπική» ενασχόληση/εργασία. Αντιθέτως, ήδη από την παιδική ηλικία αποτελεί κομμάτι της ζωής των συνεντευξιαζομένων και εμφανίζεται ως μια προέκταση του νοικοκυριού τους. Για την Rodica είναι αυτονόητο ότι εκτελείς όλα αυτά τα καθήκοντα και δεν περιμένεις ανταλλαγή ούτε σε χρήμα ούτε με άλλα προϊόντα:

«Στο χωριό δεν τελειώνει ποτέ η δουλειά. Πουλερικά, γουρούνια, πρόβατα, έτσι μεγάλωσα. Από εκεί τρώμε. Δεν ντρέπομαι. Και τώρα μου αρέσει να δουλέψω τη γη, δεν ντρέπομαι. Γιατί εάν δεν το κάνεις πώς να βγάλεις τις καλλιέργειές σου, πώς θέλεις να έχεις ψωμί, πατάτες, να έχεις όλα όσα χρειάζεσαι». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Τα καθήκοντά τους και η «αποτελεσματικότητα» των εργασιών που εκτελούν εξαρτώνται, όμως, σε μεγάλο βαθμό από τις καιρικές συνθήκες. Η παραγωγή δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια και κατά συνέπεια φαίνεται ότι δεν υπάρχει ούτε έλεγχος της απόδοσης, όπως, κατά κάποιον τρόπο, συμβαίνει στην περίπτωση της βιομηχανικής παραγωγής, διότι οι καλλιέργειες δεν μπορούν να είναι κάτι το προβλέψιμο.

«Με την αγροτική δουλειά δεν μπορείς να υπολογίσεις, δεν ξέρεις ποτέ τι μπορεί να συμβεί. Στους αγρούς δουλεύεις, βάζεις, κάνεις και όλο

προσεύχεσαι: ``Κάνε, Θεέ μου, να είναι έτσι, κάνε, Θεέ μου, να μη ρίξει χαλάζι!'' Και όταν ήταν πιο ωραία τα πράγματα, έτοιμα να τα μαζέψουμε, ρίχνει χαλάζι και όλα τελειώνουν εκεί. Η δε βρέχει, αλλά εγώ τα λεφτά που έπρεπε να επενδύσω τα επένδυσα και δεν έβγαλα τίποτα». (Valentina, 33 ετών. Συνέντευξη 49)

Η σημασία της αφήγησης της Valentina έγκειται στην ανάδειξη πιθανών μεταβολών στην έννοια της σταδιοδρομίας. Συγκεκριμένα, η συνεντευξιαζόμενη μας προϊδεάζει για τις μεταβολές που αφορούν τις αντιλήψεις της όσον αφορά το ζήτημα της *σταθερότητας* στο εισόδημα.

4.3.2. Συνθήκες εργασίας και απασχόλησης

4.3.2.1. Μισθωτή εργασία

Εξετάζοντας τις μισθωτές γυναίκες που εργάζονται σε εργοστάσιο αλλά και εκείνες που εκτελούν υπαλληλικές εργασίες στο εμπόριο, αυτό που διαπιστώνει κανείς είναι ότι:

Πρώτον, είτε πρόκειται για τη σοσιαλιστική είτε για τη μετασοσιαλιστική περίοδο, όλες οι μισθωτές συνεντευξιαζόμενες εργάζονται *ασφαλισμένες* και έχουν κάλυψη για τη συνταξιοδότηση ή τα προβλήματα υγείας. Οι εισφορές προς το κράτος καθώς και η ιατρική κάλυψη των εργαζομένων ήταν κάτι το δεδομένο και το αδιαπραγμάτευτο. Όπως λέει η Lenuta, αναφερόμενη στην εργασία της:

«Όλοι νόμιμα δουλεύαμε, εκεί δεν υπήρχε κάποιος χωρίς χαρτιά γιατί είχαν φόβο. Γιατί εάν κάποιος πάθαινε κάτι στη δουλειά (ατύχημα) έμπαιναν φυλακή. Όχι όπως εδώ. Και για νοσοκομείο και φάρμακα όλα ήταν μέσα». (Lenuta, 38 ετών. Συνέντευξη 59)

Δεύτερον, στη μετασοσιαλιστική περίοδο, τα ωράρια εργασίας δεν είναι πάντοτε συγκεκριμένα όπως δεν είναι και ο μισθός²⁰⁸. Ενώ οι ώρες εργασίας ορίζονταν πριν το 1989 στις 46 εβδομαδιαίως (6ήμερη εργασία) και στις 40 (5ήμερη εργασία) από το 1990²⁰⁹ και μετά, στην πράξη οι ώρες όπως και ο μισθός των εργαζομένων εξαρτιόνταν ουσιαστικά από τις παραγγελίες που είχε το εργοστάσιο²¹⁰. Πολλές φορές οι συνεντευξιζόμενες αναγκάζονταν να πηγαίνουν για δουλειά και τα Σάββατα και τις Κυριακές. Όπως αναφέρει η Silvia:

«Ξεκινούσα τη δουλειά στις 5:30 το πρωί, στις 4:30 ξυπνούσα, ήταν 2 στάσεις με το τραμ η απόσταση. Γενικά δουλεύαμε 10-12 ώρες. Δεν είχαμε σταθερό πρόγραμμα. Και είχα ένα μισθό για το οκτάωρο και ό,τι δούλευες παραπάνω ήταν έξτρα. Έπαιρνα 800.000 λεί (περίπου 250 USD). Με βόλευε, αλλά από ένα σημείο και μετά δεν το άντεχε ο οργανισμός σου. Εγώ άντεχα γιατί ήμουν παιδί και δεν είχα οικογένεια, παιδιά για να έρθω στο σπίτι και να μου ζητήσουν φαγητό». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Επίσης, οι απολαβές εξαρτιόνταν άμεσα από την παραγωγικότητα και τις πιθανές ποινές που επιβάλλονταν στις εργάτριες εάν κάτι δεν πήγαινε καλά στη διαδικασία παραγωγής του τελικού προϊόντος. Η Alina θυμάται ότι:

«Σου έκαναν παρακράτηση μισθού. Αν δε βρισκόταν το συγκεκριμένο παντελόνι κάποιο στη διαδρομή, είτε μας έδιναν εμάς την ποινή είτε μας έστελναν κάτω στην αποθήκη για να ελέγξουμε το εμπόρευμα. Ήταν μια

²⁰⁸ Στη σοσιαλιστική περίοδο, ενώ τα ωράρια εργασίας ακολουθούσαν έναν αυστηρό προγραμματισμό, όσον αφορά τους μισθούς, ενώ θεωρητικά ήταν και αυτοί προκαθορισμένοι, στην πράξη, ανάλογα με την απόδοση του εργαζομένου, υπήρχαν αυξομειώσεις εξαιτίας των ποινών σε περίπτωση μη εκτέλεσης του πλάνου ή χάρη στα πριμ.

²⁰⁹ Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας.

²¹⁰ Μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος και τις ραγδαίες αλλαγές, τα εργοστάσια τα οποία δεν έκλεισαν αποκρατικοποιήθηκαν και ξεκίνησαν να λειτουργούν βάσει συστήματος παραγωγής Lohn. Το σύστημα παραγωγής Lohn είναι ένα είδος διεθνούς συμφωνίας βάσει της οποίας ο παραγωγός (εκτελεστής) συμφωνεί να παράξει ένα προϊόν κατά παραγγελία του πελάτη (εντολέας) επ' αμοιβή και βάσει της τεχνικής τεκμηρίωσης που διατίθεται από τον εντολέα. Ο πελάτης παρέχει τα υλικά και τις πρώτες ύλες, την τεκμηρίωση παραγωγής (σχέδια κ.λπ.) βάσει του οποίου θα πρέπει να παραχθεί το τελικό προϊόν, θέτει τις τεχνικές παραμέτρους και τους δείκτες ποιότητας του τελικού προϊόντος. Με τη σειρά του, ο παραγωγός δεσμεύεται ως προς το τελικό προϊόν, σύμφωνα με τις τεχνικές προδιαγραφές που καθορίζονται από τον πελάτη μέχρι την ημερομηνία που ορίζεται στη σύμβαση. Στον παραγωγό, ωστόσο, αντιστοιχεί ένα μικρό ποσοστό του κέρδους, κάτι που δεν του επιτρέπει να αναπτύξει τη δική του επιχείρηση. Παραμένει έτσι εξαρτώμενος από τους πελάτες που του δίνουν παραγγελίες. Επίσης, ο όγκος των παραγγελιών πρέπει να είναι πολύ υψηλός ούτως ώστε το εισόδημα του παραγωγού να αυξηθεί αναλογικά.

εταιρεία όπου έπρεπε να υπογράμεις για όλα αυτά, να κάνεις υπεύθυνη δήλωση. Ήταν πολύ αυστηρά». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Ως προς τη συχνότητα με την οποία πληρώνονταν οι συνεντευξιαζόμενες, για τις περισσότερες, ο κανόνας ήταν η πληρωμή στο δεκαπενθήμερο. Η Nuti αναφέρει συγκεκριμένα:

«Είχαμε έναντι και εκκαθαριστικό. Κάθε 15 και 1 του μήνα. Στο τέλος, όταν τελειώσα με τη δουλειά αυτή, πολύ χάλια. Πήγαινα για να πω ότι κάπου πάω, δούλευα μέχρι τις 10 το βράδυ, αλλά τα λεφτά δεν έφταναν στους εργάτες». (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Αν και στο ωράριο εργασίας πάντα προβλεπόταν ένα μισάωρο διάλειμμα για φαγητό και σε ορισμένες περιπτώσεις άλλο ένα δεκάλεπτο διάλειμμα για καφέ ή τσιγάρο, ο ρυθμός της εργασίας ήταν τόσο απαιτητικός που σπάνια είχαν το χρόνο να το χρησιμοποιήσουν.

«Στις 9:30, ένα διάλειμμα 30 λεπτών για φαγητό και στις 12 για τσιγάρο. Τα διαλείμματα φαγητού συνήθως δεν τα έπαιρνα κυρίως τις ημέρες που έκαναν τις παραδόσεις εμπορευμάτων, γιατί δεν είχες χρόνο. Καθόταν η διευθύντρια παραγωγής δίπλα σου και έκανε έτσι (χτυπάει παλαμάκια). Και δεν είχες χρόνο». (Elena, 45 ετών. Συνέντευξη 53)

Αυτό όμως που θυμούνται πολλές συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν στα εργοστάσια τα οποία λειτουργούσαν βάσει συστήματος Lohn είναι το άγχος της εργασίας όταν έπρεπε να γίνουν οι παραλαβές. Εκείνες όχι μόνο εργάζονταν σε καθεστώς «αντίστροφης μέτρησης», καθώς ο χρόνος παραλαβής ήταν αυστηρά προκαθορισμένος και κάθε καθυστέρηση συνεπαγόταν μια σημαντική ποινή για το εργοστάσιο από τον πελάτη του, αλλά δεν ήταν λίγες οι φορές που υπήρχαν σοβαρές αλλαγές στο αντικείμενο της εργασίας τους²¹¹. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει η Alina,

²¹¹ Σε πολλά εργοστάσια, τα προϊόντα που κατασκευάζονται είναι για διαφορετικές εταιρείες (π.χ. πουκάμισα για δυο τρεις μάρκες). Για τις εργάτριες ήταν πολύ ενοχλητικό να τους αλλάζουν συνεχώς την εταιρεία για την οποία έπρεπε να κατασκευάζουν το προϊόν ή να το ελέγχουν.

η απρόβλεπτη αλλαγή της εταιρείας για την οποία εργαζόταν εκλαμβάνονταν από την ίδια ως μια σημαντική αλλαγή στον παραγωγική διαδικασία:

«Ήμουν κουρασμένη γιατί εγώ δεν ήξερα, πήγαινα στη δουλειά και δεν ήξερα για ποια εταιρεία θα δούλευα. Κάθε γυναίκα είχε δική της εταιρεία, αλλά όταν ήταν ανάγκη σε κάποια άλλη παραγγελία και ήξεραν ότι τα καταφέρνεις, σε βάζανε και εκεί μόνο για να φύγει η παραγγελία. Δε σε κράταγαν στη δική σου εταιρεία. Αυτό ήταν ένα άγχος και έφτασα κάποια στιγμή να του πω του αφεντικού μου, πριν φύγω, που ήταν και αυτός σαν μια σβούρα, που έκοβε βόλτες μέσα στο εργοστάσιο, να τον ρωτήσω εάν πάνω στο μέτωπό μου γράφει ``χαζή``. Γιατί το πρωί μου είχε πει ότι θα δουλέψω στην τάδε παραγγελία, στις 11 η ώρα με παίρνει και με βάζει σε μια άλλη παραγγελία. Αλλά δεν είχες τι να κάνεις». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Για τις συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν σε επαγγέλματα υψηλότερου κύρους, το ωράριο εργασίας και ο μισθός ήταν πιο σταθερά. Συγκεκριμένα για τις νοσοκόμες τα ωράρια και οι ημέρες εργασίας ήταν προκαθορισμένα και δεν άλλαζαν παρά μόνο σε περίπτωση που κάποιος συνάδελφος αρρώσταινε και έπρεπε να τον αντικαταστήσουν ούτως ώστε να μην υπάρχει πρόβλημα στη λειτουργία του ιατρείου και στην εξυπηρέτηση των ασθενών.

«Ξεκινούσα στις 8 το πρωί. Πρώτα έκανα ενέσεις, θεραπείες, μετά πήγαινα στα μωρά... Από τις 8 μέχρι τις 4. Πέντε ημέρες την εβδομάδα. Όταν δούλευα το Σαββατοκύριακο, όταν είχα βάρδια, μετά είχα άδεια τη Δευτέρα και την Τρίτη. Εχ, όταν δούλευα το Σαββατοκύριακο ήταν πιο δύσκολο, ήμουν μόνη γιατί δεν υπήρχαν γιατροί και ερχόντουσαν και έκτακτα περιστατικά, άτομα που είχαν καεί, είχαν πνιγεί κ.λπ. Έπαιρνα περίπου 100 δολάρια. Δε θυμάμαι ακριβώς. Τόσο περίπου». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Σε ό,τι αφορά τους μισθούς, αυτό που παρατηρεί κανείς είναι ότι τα επίπεδα μισθοδοσίας δε διαφέρουν κατά πολύ από εκείνα των εργαζομένων στο εργοστάσιο. Συγκεκριμένα, ενώ μια ανειδίκευτη εργάτρια πληρωνόταν με 90-95 δολάρια το μήνα, ο

μισθός μιας νοσοκόμας έφτανε τα 100 δολάρια. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, όπως εκείνη των αναπληρωτών δασκάλων και καθηγητών, ο μισθός ήταν χαμηλότερος και από εκείνον των εργατριών σε εργοστάσια. Οι χαμηλές απολαβές πολλές φορές οδηγούσαν τις συνεντευξιζόμενες να μπουν στη διαδικασία αναζήτησης δεύτερης δουλειάς στην προσπάθεια αύξησης του εισοδήματός τους. Αυτό βεβαίως ήταν εφικτό λόγω του σταθερού ωραρίου που προσέφερε η απασχόληση στην εκπαίδευση. Ωστόσο, τις περισσότερες φορές, η δεύτερη θέση εργασίας δεν είχε καμία σχέση ούτε με τη μόρφωσή τους και ούτε με τον κλάδο στο οποίο εργάζονταν. Για την Iuliana, εκπαιδευτικός (δασκάλα), η εργασία στη μετασοσιαλιστική Ρουμανία της προσέφερε κυρίως ενδογενή ικανοποίηση. Για εκείνη η εργασία είναι μια εμπειρία πνευματικού εμπλουτισμού, αλλά οι πολύ χαμηλές απολαβές σε συνδυασμό με τις αυξημένες υποχρεώσεις για την επιβίωση της οικογένειάς της την οδήγησαν στην ετεροαπασχόληση. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Ήταν μια ωραία δουλειά. Η δουλειά με τα παιδιά πάντα για τους ανθρώπους που τους αρέσουν τα παιδιά είναι μια όμορφη δουλειά. Και έχεις μεγάλη ελευθερία. Μπορείς να εκφραστείς, να γνωρίσεις κόσμο, υπάρχουν πολλά πλεονεκτήματα. Πνευματικά ναι, ήμουν ευχαριστημένη στη δουλειά γιατί έκανα αυτό που μου άρεσε. Ο μισθός μου ήταν 60 ή 70 αμερικάνικα δολάρια το 2001. Τα λεφτά αυτά έφταναν μόνο για να φας, ίσα ίσα. Αλλά να μένεις με ενοίκιο και να πληρώνεις και ως οικογένεια ήταν πολύ δύσκολο. Και τα λεφτά ήταν ένας από τους λόγους που πήρα διαζύγιο και που έφυγα από τη χώρα. Γιατί ο σύζυγος μου δούλευε στο στρατό και έπαιρνε τα διπλάσια λεφτά από εμένα που δούλευα στο εκπαιδευτικό σύστημα και πάντοτε υπήρχαν λόγια τύπου: ``Εγώ βγάζω περισσότερα και εσύ φέρνεις λιγότερα!`` Και τότε έπρεπε να προσθέσω, να βγάλω και άλλα χρήματα. Προσπάθησα με μια δεύτερη δουλειά, για παράδειγμα, έχω κάνει κάποια μαθήματα κομμωτικής. Και ταυτόχρονα προσπαθούσα να προγραμματίσω τις ώρες μαθημάτων. Για παράδειγμα, να βάλω τα μαθήματα στο σχολείο το πρωί και το απόγευμα να δουλέψω στο κομμωτήριο. Αλλά πρέπει να πιάνει

το χέρι σου. Αλλά εγώ δεν τα κατάφερα να βάζω μπικουτί, να βάλω σε δύο δευτερόλεπτα ένα μπικουτί. Και τελικά, όταν γεννήθηκε το αγοράκι μου, τα παράτησα». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Από την αφήγηση της Iuliana προκύπτει ότι στη μετασοσιαλιστική περίοδο οι οικονομικές απολαβές διαμορφώνονται ως μια σημαντική παράμετρο για την εξέλιξη ζωής των ανθρώπων και διαμορφώνουν ένα πλαίσιο ανταγωνιστικότητας όχι μονάχα ανάμεσα σε συναδέλφους ή γνωστούς αλλά ακόμα και στην ίδια την οικογένεια. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την προτροπή των εργαζομένων σε ανώτερα επαγγέλματα με χαμηλές απολαβές σε μια διαδικασία *πτώχευσης* και αλλαγής της αξίας της δεξιότητας και στο να αναζητούν επιπλέον εισοδήματα και εν τέλει, σε ορισμένες περιπτώσεις, να οδηγηθούν στη μετανάστευση (Ψημμένος 2013).

Όσον αφορά την *επιτήρηση*, κυρίως για τις εργαζόμενες στο εργοστάσιο, η ύπαρξη της επιτήρησης αξιολογείται αρνητικά καθώς οι ίδιες θυμούνται ότι λόγω αυστηρής επιτήρησης το άγχος στην εργασία ήταν ιδιαίτερα αυξημένο. Οι αφηγήσεις υπογραμμίζουν ότι η αρνητική αναφορά του επιστάτη προς τη διοίκηση σχετικά με την απόδοση ή τη συμπεριφορά μιας εργάτριας είχε ως αποτέλεσμα την αυτόματη μείωση μισθού. Συγκεκριμένα η Alina αναφέρει:

«Ήταν μια σύμβουλος της διευθύντριας, που έκανε βόλτες συνέχεια. Εκείνη ήταν η πιο, ας πούμε, επικίνδυνη, αυστηρή. Αυτή είχε το τετράδιό της. Έκανε βόλτες μέσα στο εργοστάσιο και δε σου έκανε παρατήρηση εκτός εάν ήταν κάτι πολύ χοντρό. Αλλά ξαφνικά είχες παρατηρήσεις στη διευθύντρια ή μάθαινες ότι εκείνο το μήνα έπαιρνες 200.000 λιγότερα χρήματα στο μισθό. Και μετά σου έλεγε γιατί. Ότι ας πούμε εν ώρα δουλειάς, στις 11 η ώρα που δεν ήταν ώρα διαλείμματος, εσύ είτε μίλαγες είτε είχες πάει για τσιγάρο. Και σε `ηρεμούσε`. Μετά ήταν και η γυναίκα με τις απουσίες που παρατηρούσε την ώρα που ερχόσουν και εάν φοράς τη στολή. Εγώ τη στολή δεν την έχω φορέσει ποτέ γιατί ήταν ένα άσπρο μπλουζάκι έτσι μεγάλο, βαμβακερό και εγώ πνιγόμεν με αυτό γιατί έκανε πολλή ζέστη μέσα». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Πέραν των αρνητικών επιπτώσεων στη μισθοδοσία και την ψυχική ηρεμία των συνεντευξιζομένων, φαίνεται ότι η συμπεριφορά του επιστάτη που αποσκοπούσε στην επίδειξη εξουσίας δημιουργούσε, κατά την άποψη των εργατριών, ουσιαστικά προβλήματα στην καλή λειτουργία της παραγωγής. Όπως αναφέρει η Nuti:

«Ο επιστάτης [...] πολύ αυστηρός. Δε θέλω να μιλήσω, δε θέλω να το θυμάμαι. Ένας αυστηρός επιστάτης που κατέστρεψε το εργοστάσιο. Το καθήκον του το κατέστρεψε. Ήταν το ίδιο με τον Ceausescu. Όταν πέθανε ο Ceausescu εκείνος ήταν στο κόμμα, έκλαιγε για το θάνατο του Ceausescu και έκανε μετά συνέχεια εκθέσεις στο διευθυντή μέχρι που κατέστρεψε το εργοστάσιο. Παρ' όλο που ήταν από το χωριό μας, οι συγχωριανοί δεν του μιλάγανε. Ήταν ένα πολύ ιδιότροπο άτομο [...] ανυπόφορος. Μας έκοβε και ώρες (εργασίας)». (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Οι σχέσεις με τους υπόλοιπους συναδέλφους αξιολογούνται από τις συνεντευξιζόμενες ως θετικές. Στις συνεντεύξεις προβάλλεται η συναδελφικότητα και η έλλειψη εχθρότητας ανάμεσα στους εργαζομένους που κατείχαν παρόμοιες θέσεις στην ιεραρχία του επαγγέλματος.

«Πολύ καλές (οι σχέσεις). Πάρα πολύ καλές. Πλακίτσες μεταξύ μας, δεν μπορώ να πω. Βλεπόμασταν και στο λεωφορείο και στο σπίτι, στο χωριό. Μετά από 25 χρόνια είναι φυσιολογικό να έχεις στενές σχέσεις. Ήταν και άλλοι πιο νέοι, που δεν πολυκάθονταν μαζί μας. Αλλά εμείς οι παλαιοί, ναι». (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Ωστόσο, για τη Silvia, που εργάστηκε και ως επόπτρια ενός τμήματος μέσα στην παραγωγή, η εργασία των συναδέλφων αξιολογείται διαφορετικά. Τα κριτήρια με τα οποία αξιολογεί τη σχέση της με τους συναδέλφους δε συνδέονται τόσο με την ανθρώπινη φύση των σχέσεων αλλά φιλτράρονται μέσα από τη σχέση τους με την εργασία. Για εκείνη καλοί συνάδελφοι είναι εκείνοι οι οποίοι είναι σωστοί στη δουλειά τους παρά κάποιοι οι οποίοι διηγούνται ιστορίες και διαμορφώνουν ευχάριστη ατμόσφαιρα στο χώρο εργασίας εις βάρος της απόδοσης του τμήματος που εκείνη εποπτεύει. Αυτό ίσως να αναδεικνύει το γεγονός ότι η ανέλιξη στην τυπική ιεραρχία

του επαγγέλματος επιφέρει και μια μεταβολή στον τρόπο που αντιλαμβάνεται η εργάτρια το καθήκον της στην εργασία αλλά και τη συναδελφικότητα.

«Ήταν κάποιοι που έκαναν λούφα, προσπαθούσαν να κάνουν άνω κάτω τη δουλειά για να τελειώσουν πιο γρήγορα ή ξέρω εγώ, από 60 καρτόσια, ας πούμε, 60 κομμάτια/ημέρα που έπρεπε να κάνουν, έκαναν λιγότερα. Δεν ξέρω πώς τα καταφέρανε γιατί τους τα μέτραγαν, δεν ξέρω πώς τα κατάφερναν. Αλλά υπήρχαν γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας που είχαν εμπειρία ζωής και ξέρανε πώς να κρύψουν πράγματα. Και εμένα δε λειτουργεί το μυαλό μου έτσι. Εγώ ξέρω μόνο να κάνω καλά τη δουλειά μου για να μην μπορέσει να μου την πει κανείς». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Κάτι που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η στάση των συνεντευξιαζομένων απέναντι στην εργασία τους. Η Mihaela, όπως και αρκετές γυναίκες της έρευνας που εργάζονταν στη μαζική παραγωγή, είτε ως εργάτριες είτε ως επόπτριες, εξέφραζε για την εργασία της μια σχετική απάθεια²¹². Φαίνεται, δηλαδή, ότι η εργασία της θα μπορούσε εύκολα να χαρακτηριστεί ως «βαρετή» ή απλώς ως ένα μέσο βιοπορισμού που δεν αποτελούσε ιδιαίτερη πηγή ικανοποίησης. Για εκείνη, η δημιουργικότητα, το υψηλό κύρος και η ενδογενής ικανοποίηση είναι χαρακτηριστικά επαγγελματιών υψηλής ειδημοσύνης από τα οποία εκείνη αισθάνεται ότι απέχει πολύ λόγω ενός αγεφύρωτου χάσματος που τη χωρίζει από αυτά.

«Για τα λεφτά δούλευες, για τι άλλο; Εμείς είμαστε όλοι ίδιοι. Τι εργοστάσιο, τι πωλήτρια. Το ίδιο. Εμείς δεν ήμασταν ούτε γιατροί ούτε διευθυντές, να βγάλουμε το ψωμί μας και τίποτα άλλο...» (Mihaela, 49 ετών. Συνέντευξη 58)

Όμως, αυτό που ίσως προκαλεί μεγαλύτερη εντύπωση είναι το γεγονός ότι το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση των γυναικών που εκτελούσαν εργασίες υψηλότερου κύρους.

²¹² Σύμφωνα με τον Strauss (1974), η απάθεια αποτελεί μια μορφή προσαρμογής σε αντίξοες συνθήκες μέσω της επικέντρωσης σε όποια εργαλειακά οφέλη μπορεί να αποκτήσει ο εργαζόμενος.

«Δεν ξέρω. Αλλά το πιο σημαντικό ίσως ήταν αυτό ακριβώς, αισθανόμουν ότι δεν είχα τι να κάνω, ότι δεν είχα προοπτικές και αισθανόμουν ότι υπήρχε μια ρουτίνα στα πάντα. Ίσως εάν ήμουν σε ένα μεγαλύτερο νοσοκομείο να είχα άλλες επιλογές». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η στάση της Ani είναι, λοιπόν, άμεσα συνδεδεμένη με το γεγονός ότι δεν υπήρχαν δυνατότητες προαγωγής και ότι η όποια προαγωγή μέσα στο επάγγελμα δε συνεπαγόταν και αύξηση του κοινωνικού της κύρους. Η Ani συνεχίζει τη διήγηση της:

«...ούτως ή άλλως δεν υπήρχε δυνατότητα να ανέβω. Δηλαδή, η μοναδική προαγωγή που μπορούσες να πάρεις ήταν στο νοσοκομείο, εκεί μπορούσες να γίνεις αρχινοσοκόμα. Μόνο εκεί. Βασικά, μετά το πρώτο έτος που ήμουν στη δουλειά, έχω δώσει μία εξέταση ειδικότητας. Για να σου πω ακριβώς, ήμουν δόκιμη το πρώτο έτος. Στο τέλος του έτους έχω δώσει εξετάσεις και νομιμοποιήθηκα ως γενική νοσοκόμα. Αλλά δεν υπήρχε μια άλλη ειδικότητα. Για να φανταστείς, οι νοσοκόμες που ήταν εκεί 20 χρόνια, είχαν τις ίδιες αρμοδιότητες μ' εμένα και από λεφτά περίπου τα ίδια. Αυτές είχαν κάτι παραπάνω λόγω ``παλαιότητας`` στη δουλειά». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

4.3.2.2. Οικιακή οικονομία

Για τις συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν στην οικιακή οικονομία (αγροτική παραγωγή ή στην παραγωγή κάποιων προϊόντων), αναφορικά με το ζήτημα της ασφάλισης η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική συγκριτικά με εκείνη των μισθωτών εργατριών στις βιομηχανίες. Αμέσως μετά την πτώση του κομμουνιστικού συστήματος, την κατάργηση της κολεκτίβας (CAP) και την επαναφορά της ιδιοκτησίας της γης στους αγρότες, η αγροτική εργασία χαρακτηρίζεται από έλλειψη συμβάσεων εργασίας καθώς και την έλλειψη ιατροφαρμακευτικής και συνταξιοδοτικής κάλυψης. Όπως αναφέρει η Valentina:

«Οι παππούδες μας πήραν σύνταξη και η μαμά μου πρόλαβε και πήρε μια μειωμένη από την κολεκτίβα, αλλά εμείς τι να πάρουμε; Τίποτα. Δουλεύεις, δουλεύεις και εάν αρρωστήσεις πρέπει να πας να δώσεις λεφτά σε γιατρούς. Και πού να τα βρεις τα λεφτά;» (Valentina, 33 ετών. Συνέντευξη 49)

Όσον αφορά τα ωράρια εργασίας, η κατάσταση επίσης διαφέρει από τις μισθωτές εργαζόμενες. Οι ώρες εργασίας δεν είναι αυστηρά προκαθορισμένες, αλλά εξαρτώνται από τις δουλειές που πρέπει να βγάλουν εις πέρας, από τη διάρκεια της ημέρας ανάλογα με τον εποχή του χρόνου αλλά και από τις καιρικές συνθήκες. Η Angela μας εξηγεί ότι ο κύκλος των τεσσάρων εποχών είναι καθοριστικός για τα ωράρια και το ρυθμό με τον οποίο εργάζονται:

«Ξύπναγα το πρωί, εάν ήταν χειμώνας δεν πήγαινα στους αγρούς. Εάν ήταν καλοκαίρι, μπορεί να ξύπναγα και στις 3 το πρωί. Άλλες φορές μπορεί να είχαμε αγρότες να δουλέψουν για μας. Τότε έπρεπε να τους μαγειρέψω πριν πάω. Το χειμώνα είναι τα ζώα, είχαμε πολλά ζώα δίπλα στο σπίτι μας. Είχαμε γη, γη που κληρονομήσαμε²¹³. Τι έκανα; Είχα πουλερικά, πουλιά, πάπιες, από όλα είχα. Ξύπναγα, καθάριζα τα ζώα και τους έβαζα τροφή και νερό, μετά είχα και τα παιδιά, τους έστελνα στο σχολείο το πρωί, τη μια στο σχολείο, την άλλη στο νηπιαγωγείο. Μετά ξεκινούσα την ημέρα μου. Στις 7 πήγαινα ίσως για φύτευση ή, εξαρτάται από το τι είχα να κάνω, στους αγρούς και γύρναγα το βράδυ, πριν νυχτώσει. Και το βράδυ, πάλι από την αρχή, όλο το νοικοκυριό. Μετά, να φτιάξω φαγητό για εμάς. Όπως είναι στο χωριό».
(Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Ακόμα, οι απολαβές τους δεν ήταν ανάλογες με τις ώρες που αφιέρωναν οι συνεντευξιαζόμενες στην εργασία όπως στην περίπτωση των εργαζομένων στη βιομηχανία ή σε υπαλληλικές εργασίες. Όπως αναφέρει η Marina:

«Τα λεφτά δεν ήταν ικανοποιητικά για τη δουλειά γιατί τα προϊόντα ήταν φτηνά, δεν άξιζε να δουλέψεις και να τα εμπορεύεσαι. Μια χρονιά,

²¹³ Μετά την πτώση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, το 1991 ψηφίζεται ο Νόμος του Ταμείου της Γης ο οποίος προέβλεπε την επιστροφή των αγροτεμαχίων που δεν υπερέβαιναν τα δέκα εκτάρια στους ιδιοκτήτες πριν από την κολεκτιβοποίηση ή, σε περίπτωση θανάτου, στους κληρονόμους τους. Επίσης, σε όλους εκείνους που είχαν εργαστεί ως υπάλληλοι στους συνεταιρισμούς και σε κολεκτίβες παραχωρήθηκε μια έκταση ίσα με 0,5 ή 1 εκτάριο γης (Frunza & Voicu 1997).

παράδειγμα, πουλήσαμε κάτι πατάτες γιατί είχαμε πάρα πολλές εκείνη τη χρονιά, αλλά δεν άξιζε. Δηλαδή, πήραμε κάτι χρήματα αλλά πολύ λίγα, δεν τα ένωθες, μόνο για τα έξοδα του σπιτιού, όχι για να βάλεις κάτι στην άκρη ή να πάρεις κάτι πιο σημαντικό. Ήταν πολύ χαμηλή η τιμή στις πατάτες και του καλαμποκιού, δεν άξιζε να τα πουλήσεις. Πιο πολύ για το σπίτι, για δική μας κατανάλωση». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Τις περισσότερες φορές το μοναδικό σταθερό εισόδημα μέσα στο νοικοκυριό (σε περίπτωση που ούτε ο σύζυγος εργαζόταν κάπου ως μισθωτός) ήταν το επίδομα των παιδιών. Επιπλέον, οι γυναίκες προσπαθούσαν να βρουν ένα επιπρόσθετο εισόδημα από την πώληση γάλακτος ή πουλερικών. Παρ' όλα, αυτά και σε αυτή την περίπτωση, το εισόδημα παρέμενε πολύ χαμηλό και ασταθές.

«Ήταν μόνο τα λεφτά των παιδιών (το επίδομα). Και μετά είχαμε και μια δυο αγελάδες με γάλα. [...] Το γάλα το πουλάγαμε. Και πάλι στο χωριό μέσα ήταν ένας συγχωριανός που μάζευε το γάλα και είχε ένα μικρό εργοστάσιο στο χωριό και στο τέλος του μήνα μου έφερνε τα λεφτά. [...] Πάντα είχα και έκανα έτσι για να μπορέσω να συντηρήσω την οικογένειά μου, έτσι συντηρούσα την οικογένειά μου. Είχαμε θερμοκήπια, θερμοκήπια για τα πουλερικά, εκείνα τα στρογγυλά, και πούλαγα και πάλι σε άλλους στο χωριό. Δεν πήγαινα πουθενά. Τα πουλάκια είτε τα πούλαγα από πολύ μικρά είτε στο μήνα πάνω. Και έτσι τα κατάφερα»». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Τα *διαλείμματα* δεν υπάγονται σε κάποιους κανόνες ή χρονικά περιθώρια όπως στην περίπτωση της μισθωτής εργασίας σε κάποια βιομηχανία ή σε υπαλληλικές εργασίες. Οι συνεντευξιαζόμενες που εργάζονται στον αγροτικό τομέα κάνουν διαλείμματα κάθε φορά που νιώθουν την ανάγκη αυτή χωρίς να ζητήσουν άδεια από κανέναν. Συνήθως σταματούν τη δουλειά όταν πεινάνε.

«Κάναμε διάλειμμα το μεσημέρι για φαγητό και ξεκούραση για μισή ώρα και μετά δουλεύαμε μέχρι το βράδυ. Όταν πεινάγαμε ή εάν πλησίαζε το μεσημέρι, λέγαμε: ``Όταν τελειώσουμε αυτή τη σειρά σταματάμε για μεσημέρι``»». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Επίσης, όπως εξηγεί η Marina, δεν τίθεται ποτέ θέμα επιτήρησης ή προαγωγής αλλά ούτε και καλών ή κακών συναδελφικών σχέσεων. Η γη ήταν δική τους και η εργασία ήταν μια «οικογενειακή υπόθεση» και μια «ευχάριστη υποχρέωση». Έτσι, στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις οικογενειακού χαρακτήρα η εργασία είναι πιο σημαντική και έχει ένα ιδιαίτερο νόημα συγκριτικά με άλλες εργασίες όπως εκείνες σε ένα εργοστάσιο. Για τον αγρότη ο έλεγχος της γης, των εργαλείων και της εργασίας είχε κανόνες που απέρρεαν από την κοινοτική αλληλεγγύη. Επιπλέον, ο αγρότης εργάζεται για τον εαυτό του και την κοινότητά του, στο δικό του οικόπεδο, και δεν αισθάνεται το βάρος και τη δυσκολία των εργασιών που εκτελεί. Έτσι, τις περισσότερες φορές η απόδοση είναι υψηλότερη τόσο από άποψη ποιότητας αλλά και της ποσότητας της εργασίας σε σύγκριση με άλλες κατηγορίες γεωργικών εργατών (όπως είναι οι μισθωτοί στις αγροτικές εργασίες). Η Marina αναφέρει:

«Τη δουλειά την έκανα με ευχαρίστηση διότι ήταν πιο πολύ για μας, δεν το έκανα για τα λεφτά και δεν είναι και μια δουλειά που σου δίνει ικανοποίηση. Για παράδειγμα, εάν ήταν για σκάλισμα, ο καθένας παίρνει μια σειρά, δηλαδή προχωράς με τη σειρά και εάν κάποιος μένει πίσω τον βοηθάνε στο τέλος. Όλοι τελειώνουν μαζί, δεν υπάρχει ανταγωνισμός. Εκεί (στους αγρούς) λες πολλές αναμνήσεις, ανέκδοτα, οτιδήποτε θυμάσαι, ό,τι περνάει από το μυαλό σου λες για να περάσει πιο εύκολα η μέρα. [...] Δούλευες με ευχαρίστηση όσο μπορούσες». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

4.3.3. Συνθήκες ζωής

Οι συνθήκες εργασίας και απασχόλησης που παρουσιάστηκαν παραπάνω, όμως, δεν επηρεάζουν μονάχα τη συμπεριφορά των ανθρώπων μέσα στο χώρο εργασίας. Αντιθέτως, έχουν προεκτάσεις και άμεσες επιπτώσεις και στη ζωή τους εκτός του χώρου αυτού όπως στη στέγαση και στον ελεύθερο χρόνο, στις

καταναλωτικές προτιμήσεις και στο κοινωνικό κύρος των εργαζομένων (Dennis & al 1969, Cohen 1987, Ψημμένος 1995).

Σε ό,τι αφορά τις συνθήκες στέγασης, μελέτες αναφέρουν ότι τις τελευταίες τρεις δεκαετίες η Ρουμανία αντιμετωπίζει συστηματικά ένα μεγάλο έλλειμμα κατοικιών. Συγκεκριμένα, το 2008 υπήρχαν στη χώρα περίπου 8,2 εκατομμύρια κατοικίες, εκ των οποίων 784.000 στο Βουκουρέστι. Υπό αυτές τις συνθήκες, υπολογίζεται ότι το εθνικό έλλειμμα στέγασης αγγίζει τουλάχιστον ένα εκατομμύριο σπίτια, εκ των οποίων τουλάχιστον 300.000 στο Βουκουρέστι. Ακόμα, καθώς οι τιμές των κατοικιών είναι πολύ υψηλές, σε πολλά διαμερίσματα ζουν δύο ή τρεις γενιές, ενώ τα τετραγωνικά που αντιστοιχούν σε κάθε άτομο για τη διαμονή του είναι μικρότερη κατά 15 τετραγωνικά μέτρα από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα²¹⁴ με αποτέλεσμα πολλές οικογένειες της Ρουμανίας να υποφέρουν εξαιτίας αυτού του λόγου²¹⁵.

Ως προς τις καταναλωτικές προτιμήσεις του πληθυσμού, η Ρουμανία είναι μία από τις δύο χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έχουν τις καλύτερες φυσικές προϋποθέσεις για τη διασφάλιση της ομαλής τροφοδοσίας του πληθυσμού. Ωστόσο, το πρότυπο κατανάλωσης τροφίμων του συνολικού πληθυσμού χαρακτηρίζεται από: α) ένα σχετικά υψηλό επίπεδο δαπανών για τρόφιμα στο σύνολο των δαπανών για κατανάλωση, β) μια σχετικά υψηλή κατανάλωση τροφίμων από τη γεωργική παραγωγή του ιδίου του νοικοκυριού (μειωμένη εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας), γ) υπερβολική κατανάλωση δημητριακών και πατάτας (τροφές με σχετικά χαμηλή θρεπτική δύναμη και υψηλό κίνδυνο εμφάνισης διαβήτη), δ) υπερβολική κατανάλωση

²¹⁴ Συγκεκριμένα, η επιφάνεια μέσα στην οποία ζει ένας κάτοικος της Ρουμανίας ανέρχεται σε 14,2 τ.μ. το 2002, ενώ την ίδια χρονιά στη Δανία η αντίστοιχη επιφάνεια ανέρχεται σε 48,7 τ.μ. (Voicu 2005a).

²¹⁵ Έτσι, ένας από τους κύριους λόγους που πάνω από 2,3 εκατομμύρια άνθρωποι έχουν μεταναστεύσει από τη Ρουμανία στο εξωτερικό φαίνεται να είναι η ανάγκη/επιθυμία να αγοράσουν ή να χτίσουν μια κατοικία όπως και να ανακαινίσουν ή να αναβαθμίσουν την υπάρχουσα (Οργανισμός για κυβερνητικές στρατηγικές και Gallup Organization).

αλκοόλ και ε) τουλάχιστον 2,5% του πληθυσμού πάσχει από χρόνια υποσιτισμό (Stanciu 2010).

Η συνολική κοινωνική κατάσταση και η σχέση των συνεντευξιαζομένων με την εργασία στη χώρα καταγωγής, πέραν των αντικειμενικών επιπτώσεων στην καθημερινή τους ζωή, επηρεάζει άμεσα και το κοινωνικό τους γόητρο. Σε μια κοινωνία σε μετάβαση από ένα κομμουνιστικό καθεστώς προς την υιοθέτηση ενός καπιταλιστικού προτύπου όπως ήταν η ρουμάνικη κοινωνία στην οποία ζούσαν οι συνεντευξιαζόμενες της έρευνας τα τελευταία χρόνια προτού μεταναστεύσουν, το κοινωνικό γόητρο των ανθρώπων φαίνεται πως συνδέεται περισσότερο με το εισόδημα ενός εργαζομένου και λιγότερο με το γόητρο της εργασίας, τη θέση στην ιεραρχία ενός επαγγέλματος ή το βαθμό αυτονομίας που απολαμβάνει στο χώρο εργασίας (Voicu 2005).

4.3.3.1 Χώρος διαμονής και ελεύθερος χρόνος

4.3.3.1.1. Μισθωτές εργάτριες

Για τις εργαζόμενες στα εργοστάσια ή στις υπαλληλικές εργασίες στο εμπόριο, η εργασία που εκτελούν καθορίζει και το χώρο διαμονής τους. Τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας δεν επιτρέπουν τη μετακίνηση σε μακρινές περιοχές της πόλης ή στον τόπο καταγωγής των συνεντευξιαζομένων (αφορά τις γυναίκες που προέρχονται από χωριά που βρίσκονται σε ακτίνα 15 χιλιομέτρων από την πόλη στην οποία εργάζονται). Όπως αναφέρει η Alexandra, πωλήτρια σε αρτοποιείο, το σπίτι πρέπει να είναι κοντά στη δουλειά για να μπορέσει να φτάσει στην ώρα της, αλλά και για να μην κινδυνεύει.

«Πού να είναι; Μένουμε κοντά στις δουλειές μας. Όταν ξεκινάς δουλειά από τα χαράματα (5 η ώρα), πώς να είσαι μακριά. Και ευτυχώς δηλαδή που ήμουν κοντά και δε φοβόμουν κιόλας πολύ για να περπατήσω τόσο νωρίς».
(Alexandra, 34 ετών. Συνέντευξη 63)

Για τις συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν στη μισθωτή εργασία σε αγροτικές περιοχές, οι συνθήκες στέγασης δε διαφέρουν από εκείνες των εργαζομένων στην οικιακή οικονομία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι συνεντευξιαζόμενες συνήθως έχουν το ίδιο νοικοκυριό είτε με τους γονείς τους είτε με τους γονείς του συζύγου τους. Η Lucia αναφέρει ότι:

«Εμείς στην αυλή είχαμε δύο σπίτια. Το παλαιό και το καινούριο. Και είχαμε και μια κουζίνα ξεχωριστά όπου μαγειρεύαμε. Οι γονείς μου και τα αδέρφια μου έμεναν στο παλαιό σπίτι και είχαν και την κουζίνα. Και εμείς μέναμε στο καινούριο». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Επίσης, οι συνθήκες στέγασης φαίνεται να καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τον τρόπο που περνάνε τον ελεύθερο χρόνο τους. Οι περισσότερες συνεντευξιαζόμενες που ζούσαν σε πόλη διέμεναν σε εργατικές πολυκατοικίες και τον ελεύθερο χρόνο τους είτε έβλεπαν τηλεόραση είτε πήγαιναν βόλτες στην πόλη. Η Monica αναφέρει:

«Ζούσα σε ένα δωάρι στο Botosani. Ξέρεις, εκεί τα διαμερίσματα είναι πιο μικρά, ούτε μπαλκόνι ούτε τίποτα. [...] Ήταν περίπου 40 τετραγωνικά, τι να κάνεις μέσα; Έπλενα, μαγείρευα, όπως κάθε νοικοκυρά. Και όποτε είχε καλό καιρό βγαίναμε βόλτα στο πάρκο. Για να πάρεις και λίγο αέρα. Στο χωριό είναι πιο καλά νομίζω. Έχει και τον κήπο σου και όλα». (Monica, 39 ετών. Συνέντευξη 62)

Για τις γυναίκες που κατάγονταν από τις αγροτικές περιοχές ο ελεύθερος χρόνος ταυτίζεται με την επιστροφή στο χωριό. Η ανάγκη τους να δουν τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, αλλά κυρίως να προμηθευτούν τα απαραίτητα είδη διατροφής από το χωριό τις σπρώχνει στη συνεχή μετακίνηση προς το χωριό στον ελεύθερο χρόνο τους²¹⁶. Χαρακτηριστικά, η Vioreica διηγείται:

²¹⁶ Αυτή εμφανίζεται ως κυρίαρχη τάση τόσο στη σοσιαλιστική όσο και στη μετασοσιαλιστική περίοδο. Η σχέση των κατοίκων των αστικών περιοχών (οι περισσότεροι εσωτερικοί μετανάστες από τις αγροτικές περιοχές) με το χωριό παραμένει πολύ δυνατή και κυριαρχείται από το μοντέλο του «διάχτου μεικτού νοικοκυριού» όπου τα παιδιά που βρίσκονται στην πόλη μοιράζονται και διαχειρίζονται τον προϋπολογισμό από κοινού με τις προηγούμενες γενιές οι οποίες παρέμειναν στο χωριό (βλέπε Mihailescu & Nicolau 1995).

«Μέχρι το 1989 δεν είχα καταλάβει τις δυσκολίες γιατί ήμουν στο χωριό. Το 1989 ξεκίνησα να πάω στο λύκειο. Αυτό σήμαινε ότι ζούσα τη ζωή της πόλης, αλλά είχα όμως την ίδια κατάσταση που είχα στο χωριό. Οι γονείς δουλεύανε και πηγαίναμε το Σάββατο και την Κυριακή και παίρναμε τις προμήθειές μας για όλη την εβδομάδα. Εγώ με τα λεφτά που είχα πληρώναμε το ενοίκιο. [...] Πάντα τον ελεύθερο χρόνο στη μαμά στο χωριό. Στη μαμά, είχαμε να φυτεύουμε, να μαζεύουμε, πάντοτε υπήρχε κάτι να κάνεις στο χωριό». (Viorica, 33 ετών. Συνέντευξη 46)

Οι πιο νεαρές κοπέλες που δεν είχαν δημιουργήσει ακόμα δική τους οικογένεια περνούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους πιο ξένοιαστα, με φίλους και συναδέλφους, καθώς δεν είχαν τόσες υποχρεώσεις όσες είχαν οι γυναίκες οι οποίες ήταν ήδη παντρεμένες ή είχαν αποκτήσει παιδιά. Η Alina θυμάται:

«Εγώ δεν έβγαινα μεσοβδόμαδα, την Παρασκευή και το Σάββατο έβγαινα. Γιατί ήταν κουραστικό πιο πολλές φορές. [...] Το πιο δύσκολο ήταν το Σάββατο το απόγευμα. Έπρεπε να πάρω μαζί μου αλλαξιές. Πήγαινα γρήγορα στο μπάνιο (μέσα στο εργοστάσιο), πλενόμουν λίγο, άλλαζα και πήγαινα κατευθείαν σε ντίσκο. Τότε ήταν πιο δύσκολο από ποτέ. Πήγαινα γρήγορα τα ρούχα στη μαμά, τα έπαιρνε στο σπίτι και εγώ πήγαινα στο ντίσκο». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

4.3.3.1.2. Εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία

Για τις εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία οι οποίες εκτελούσαν αγροτικές εργασίες ή παρήγαν κάποια προϊόντα, οι χώροι διαμονής και εργασίας δεν είναι πάντοτε απόλυτα διαχωρισμένοι. Όπως αναφέρει η Daniela, παραγωγός γαλακτοκομικών προϊόντων:

«Το σπίτι μου δεν ήταν σπίτι. Έμπαινες μέσα και είχα παντού τυριά. Για να μη σου πω για τη μυρωδιά... Άσε, δεν είναι καλό αυτό το πράγμα. Να μην ξέρεις πότε αρχίζει και πότε τελειώνει η δουλειά. Δουλειά, δουλειά, δουλειά. Από το πρωί μέχρι το βράδυ». (Daniela, 42 ετών. Συνέντευξη 61)

Επίσης, φαίνεται ότι ο τρόπος που ήταν χτισμένο το σπίτι τους και οι συνθήκες στέγασης είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις κλιματικές συνθήκες. Όπως αναφέρει η Marina:

«Σ' εμάς τα σπίτια είναι ξύλινα. Σ' εμάς τα σπίτια είναι ξύλινα γιατί το χειμώνα κάνει πάρα πολύ κρύο και τα ξύλινα σπίτια είναι πολύ ζεστά. Και είναι σπίτια 100 ετών. Δεν υπάρχει πρόβλημα γιατί εάν το ξύλο είναι στεγνό αντέχει. Και δεν είναι μεγάλο το σπίτι, είναι μικρούλι». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Όσον αφορά τον ελεύθερο χρόνο, αυτό που προκύπτει από την έρευνα, είναι ότι οι συνεντευξιζόμενες, τις περισσότερες φορές, δεν είχαν πολλές ελεύθερες στιγμές στη διάθεσή τους γιατί, όπως αναφέρουν οι ίδιες, οι δουλειές στο χωριό δεν τελειώνουν ποτέ. Στην αφήγησή της η Valentina μας υπενθυμίζει ότι ο ρυθμός της εργασίας στο χωριό δεν ακολουθεί έναν προκαθορισμένο προγραμματισμό ούτε κάποιο αυστηρό ωράριο εργασίας, γιατί οι αγροί δεν έχουν «σιδερένιες πόρτες» που τις περνάς στο τέλος του ωραρίου και είσαι ελεύθερος να κάνεις ό,τι θέλεις. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Δεν υπήρχε αυτή η περίπτωση, όλη την ώρα κάτι είχες να κάνεις. Στο χωριό όσο έχεις φως της ημέρας δεν κάθεται καθόλου. Μόνο την Κυριακή που δεν πηγαίναμε στους αγρούς. Τότε πηγαίναμε στην εκκλησία και ξεκουραζόμασταν και λίγο. Βέβαια, έκανα κανένα γλυκό, αλλά ήταν πιο ξεκούραστα. Και καθάριζα και μέσα στο σπίτι λίγο». (Valentina, 33 ετών. Συνέντευξη 49)

Η μοναδική ημέρα όταν οι γυναίκες ξεκουράζονται είναι η Κυριακή, που είναι αφιερωμένη στην παρακολούθηση της Θείας Λειτουργίας και στην, επιβαλλόμενη από τη χριστιανική παράδοση, ξεκούραση. Αυτό που σημειώνει η Rodica, όμως, είναι το γεγονός ότι με τον ερχομό στην Ελλάδα αυτή η παράδοση διακόπτεται λόγω της οικιακής εργασίας.

«Την Κυριακή ξεκουραζόμασταν και πηγαίναμε στην Εκκλησία. Πραγματικά στην πατρίδα ξέραμε τι θα πει Κυριακή. Αλλά εδώ όχι. Στην Ελλάδα δεν ξέρω πια τι θα πει Κυριακή. Εδώ δουλεύεις και την Κυριακή. Είχαμε μια

ασπρόμαυρη τηλεόραση και βλέπαμε. Μετά, όταν ήρθα στην Ελλάδα, τους έστειλα μια έγχρωμη. Μαζευόμασταν μπροστά στην πόρτα της αυλής και έρχονταν οι γείτονες και τα λέγαμε». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

4.3.3.2. Καταναλωτικές συνήθειες

4.3.3.2.1. Μισθωτές εργάτριες

Στην περίπτωση των συνεντευξιαζομένων που εργάζονταν ως μισθωτές εργάτριες στη Ρουμανία αυτό που φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στον καθορισμό των καταναλωτικών συνηθειών είναι η οικογενειακή κατάστασή τους. Έτσι, για τις παντρεμένες γυναίκες απόλυτη προτεραιότητα στις επιλογές τους φαίνεται πως είχαν τα παιδιά τους. Συνεπώς, όσον αφορά τις καταναλωτικές προτιμήσεις, οι συνεντευξιαζόμενες κάνουν αναφορά στις συνήθειές τους να αγοράζουν τα απαραίτητα για τα μέλη της οικογένειάς τους, παραμελώντας σε μεγάλο βαθμό τον εαυτό τους. Η Lucia αναφέρει:

«Να σας πω την αλήθεια, δεν αγοράζα για μένα. Πιο πολύ για τα παιδιά, γιατί ήθελα να τα δω ευχαριστημένα, ήθελα να τα δω περιποιημένα. Τον εαυτό μου τον άφηνα τελευταίο. Ακόμα και το σύζυγο τον έβαζα πριν από εμένα. Εγώ ήμουν ευχαριστημένη με αυτά που είχα». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Η κατάσταση στην περίπτωση των ελεύθερων κοριτσιών είναι κάπως διαφορετική. Πέραν της συνηθισμένης συνεισφοράς στον οικογενειακό προϋπολογισμό, φαίνεται πως οι συνεντευξιαζόμενες της συγκεκριμένης κατηγορίας, ιδιαίτερα στη μετασοσιαλιστική περίοδο, ξόδευαν ένα μέρος των χρημάτων από τη μισθοδοσία για την εκπλήρωση μικρών προσωπικών επιθυμιών. Η Silvia αφηγείται:

«Με τα λεφτά από τη δουλειά μου στη Ρουμανία μπορούσα. Δηλαδή, επειδή ήμουν ελεύθερη, μπορούσα. Πήγαινα σε αισθητικό κέντρο τακτικά, μια φορά στις δύο εβδομάδες. Αλλά ούτε να χαλάσω όλα τα λεφτά σε φαγητό ούτε σε

ρούχα. Από όλα από λίγο. Και αγοράζα και κανένα ρούχο αλλά καλής ποιότητας, όχι από τη λαϊκή». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

4.3.3.2.2. Εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία

Για τις συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν στην οικιακή οικονομία τα χρήματα πριν το γάμο κατευθύνονταν κυρίως στην προίκα. Όπως αναφέρει η Gabi:

«Τα λεφτά φεύγανε σε είδη ένδυσης και, εκείνη την περίοδο, ήταν έτσι που μια κοπέλα έπρεπε να έχει προίκα. Αγόραζα ένα πάπλωμα, κάτι. Μπορεί να βοηθούσα στο σπίτι, τους γονείς, δεν ήμουν μόνο εγώ, έχω και έναν αδερφό και έπρεπε να βοηθήσω». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Λόγω της φύσης της εργασίας που εκτελούσαν και του ασταθή χαρακτήρα του εισοδήματος οι μηνιαίες απολαβές ήταν κυμαινόμενες. Σε κάθε περίπτωση οι γυναίκες αναφέρουν ότι τα χρήματα ήταν πάρα πολύ λίγα και συνήθως προορίζονταν για τα πάγια και την αποταμίευση για έκτακτα περιστατικά, όπως θέματα υγείας και περίθαλψης. Η Angela θυμάται:

«Πολλοί λένε ότι εάν ζεις στο χωριό τι να τα κάνεις τα λεφτά, τι σου χρειάζονται; Δεν είναι έτσι. Δεν είναι έτσι, είτε στο χωριό είσαι είτε σε πόλη είσαι, εάν δεν έχεις λεφτά, δε γίνεται. Ρεύμα πλήρωνα και εγώ, πληρώνει και αυτός από την πόλη. Όποιος είναι στο χωριό πληρώνει και αυτός. Μόνο που δεν πληρώνει νερό, είναι λίγο πιο μειωμένα τα έξοδα, αλλά αυτό μόνο εάν θέλεις να είναι μειωμένα. Εάν όχι, το ίδιο είναι. Και ιδιαίτερα όταν υπάρχουν παιδιά που πρέπει να τους εξασφαλίσεις ρούχα, πρέπει να πάνε σχολείο. Είναι δύσκολο. Είτε στο χωριό είτε στην πόλη, το ίδιο είναι». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις συνεντευξιαζόμενες που ζουν στις αστικές και τις αγροτικές περιοχές έγκειται στη δυνατότητα για αυτοκατανάλωση. Αυτό που διαφαίνεται από την έρευνα είναι η δυνατότητα των γυναικών που ζούσαν στα χωριά να μη στερούνται τρόφιμα, παρ' όλο που είχαν ένα ασταθές ή καθόλου εισόδημα.

«Πώς να πω, πολλά δεν αγοράζα, ο σύζυγός μου είχε γη στη μητέρα του. Πηγαίναμε εκεί, Παρασκευή, Σάββατο και Κυριακή και βοηθούσαμε στη δουλειά, έτσι, το φθινόπωρο φέρναμε από εκεί πατάτες και πολλά άλλα. Λαχανικά και φρούτα είχαμε στον κήπο, στη Ρουμανία δε χρειάζεται να αγοράζουν όπως αγοράζουν εδώ. Ο καθένας είχε το δικό του κομμάτι γης και δούλευε για να βγάλει κάτι. Εκτός από λάδι, ζάχαρη, εκείνα τα αγοράζαμε. Είχαμε ένα γουρούνι, κότες και πρόβατα. Μου άρεσε το νοικοκυριό, ήταν καλά γιατί είχαμε, για παράδειγμα, ένα φρέσκο αυγό. Τα τρόφιμα ήταν ίσως πιο υγιεινά στη Ρουμανία απ' ό,τι εδώ». (Irina, 37 ετών. Συνέντευξη 55)

4.3.3.3. Κοινωνικό κύρος

Όσον αφορά το κοινωνικό κύρος που απολάμβαναν οι συνεντευξιαζόμενες στη χώρα καταγωγής, αυτό που διαφαίνεται από την έρευνα είναι ότι πέραν του τύπου απασχόλησης οι άνθρωποι διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό βάσει περιοχής προέλευσης. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο διαχωρισμός πόλη-χωριό παίζει σημαντικό ρόλο για τη θέση των συνεντευξιαζομένων στην κοινωνία, αλλά και για το πώς οι ίδιες αντιλαμβάνονται τη θέση αυτή.

4.3.3.3.1. Μισθωτές εργάτριες

Στη περίπτωση των μισθωτών εργατριών που απασχολούνται στην πόλη αλλά έχουν ως τόπο κατοικίας το χωριό, στην έρευνα υπογραμμίζεται ότι τόσο οι σχέσεις με τους συναδέλφους στο χώρο εργασίας όσο και οι κοινωνικές σχέσεις διαφέρουν από εκείνες των μισθωτών εργατριών που ζουν στις αστικές περιοχές. Το αποτέλεσμα αυτής της διαφοράς είναι η αδυναμία διαμόρφωσης στενών σχέσεων μεταξύ των κατοίκων των αγροτικών και αστικών περιοχών. Η Nuti θυμάται:

«Πρώτον, με εκείνον από τη πολυκατοικία δεν μπορούσες να μιλήσεις για τα ζώα, δεν μπορούσες να μιλήσεις. Παρ' όλο που και εκείνοι, στο χωριό τους,

είχανε. Αλλά ήταν διαφορετικοί, πώς να σου πω, πιο ψηλομύτες γιατί ήταν από πόλη. Και ξέρετε, εκείνοι είχαν καλωδιακή τηλεόραση, σε εμάς στο χωριό πιάναμε μόνο το κρατικό κανάλι (TVR). Και καθόμασταν και τους ακούγαμε γιατί εκείνοι είχαν ξεκινήσει ήδη: ``Εσείς είσαστε χωριάτες, δε θα δείτε ποτέ στην τηλεόραση αυτό που βλέπουμε εμείς``. Γιατί εκείνοι μένανε σε διαμερίσματα και εμείς ακόμα στην ουρά της αγελάδας είχαμε μείνει. Το λέγανε έτσι, σαν αστείο, αλλά δεν ήταν αστείο. Φαντάσου, εμείς το βράδυ πηγαίναμε στο χωριό εκείνοι κάνανε βόλτες στο δρόμο, στο πάρκο, στην πόλη, μια χαρά». (Nutí, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Επίσης, αυτή η κατηγορία εργαζομένων θεωρούν ότι το κύρος τους αλλάζει με την αλλαγή του είδους εργασίας, από τη *μισθωτή εργασία* στο εργοστάσιο στην *οικιακή οικονομία* στις γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες. Η Maria εξηγεί τις διαφορές που αισθάνεται να έχει υποστεί σε αυτή την περίπτωση:

«Η δουλειά που έκανα στο εργοστάσιο ήταν όμορφη, πιο πολιτισμένη για μένα. Στο σπίτι [οικιακή οικονομία] ήταν πιο δύσκολο, πιο ντροπιαστική για μένα γιατί έπρεπε να πας με τα γουρούνια στη λαϊκή. Είχαμε ζώα και πήγαινε η κόρη και πούλαγε γάλα, είχα τις κυρίες στην πόλη και τους πήγαινε για να έχουμε χρήματα. Πήγαινα και εγώ, γιατί να μην το πω, δεν έκλεβα, δούλευα. Άλλοι με κορόιδευαν: ``Θεέ μου, έρχεσαι με μικρό παιδί. Και έχεις και τον άνδρα σου στο εξωτερικό``. Αλλά προσπαθούσα να μην τους δίνω σημασία γιατί, αν δεν πήγαινα, δεν μπορούσα να ζήσω τα παιδιά μου». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Επιπλέον, για τις μισθωτές εργαζόμενες στις πόλεις το κύρος τους είναι άμεσα συνδεδεμένο με τη γυναικεία αξιοπρέπεια και τη διατήρησή της. Για την Ana, εργαζόμενη σε κρεοπωλείο, η διαφορά εντοπίζεται σε ζητήματα ηθικής:

«Δε διέφερα από αυτούς που μαζί τους δούλευα. Μόνο στην αρχή, επειδή ήμουν καινούρια, αισθανόμουν λίγο ξένη. Αλλά αυτό συμβαίνει οπουδήποτε μέχρι να ενταχθείς στην [εργασιακή] κοινότητα. Εγώ αισθανόμουν τυχερή γιατί σε μια πόλη όπως το Βουκουρέστι, τόσο μεγάλη και όπου άκουγα ότι τα αφεντικά κακοποιούσαν [σεξουαλικά] τις εργαζόμενες, τις νεαρές κοπέλες, σ' εμάς ήταν καλά». (Ana, 34 ετών. Συνέντευξη 12)

Ωστόσο, μια διαβάθμιση κύρους φαίνεται να προκύπτει από τις διαφορές που υπάρχουν από άποψη χρηματική. Για τις μισθωτές εργαζόμενες που ζούσαν στις αστικές περιοχές οι διαφορές με άλλους εργαζομένους μεταφράζονται σε διαφορές στο εισόδημά τους. Η Alina θυμάται:

«Οι φίλοι, κάποιοι πιο ζηλιάρηδες, άλλοι πιο χαρούμενοι, τι να πουν; Η μαμά έλεγε: ``Πώς εγώ εργάζομαι εδώ και 20 χρόνια και παίρνω 1.800.000 (λέι) και εσύ παίρνεις 4.000.000 (λέι);'' Έπαιρνα τα διπλάσια λεφτά από εκείνη». (Alina, 33 ετών. Συνέντευξη 10)

Επιπλέον, για την Aura, κομμώτρια στο επάγγελμα, το έξτρα εισόδημα από τα φιλοδωρήματα φαίνεται να τις χαρίζει μεγαλύτερο βαθμό αυτοεκτίμησης και μια αντίληψη για τη θέση της στον κοινωνικό περίγυρο ως προνομιούχου:

«Και πώς να μην είμαι καλύτερα από τις φίλες μου. Αυτές μπορεί να διάβασαν παραπάνω, αλλά εγώ είχα καλή δουλειά. Τι να το κάνεις το γραφείο αν δεν έχεις λεφτά να αγοράζεις αυτά που θέλεις; Εγώ δούλευα, αλλά έπαιρνα πουρμπουάρ καλό. Ήταν πιο πολλά και από το μισθό μου. Και ήμουν κυρία, δεν έψαχνα λεφτά για να πάω να αγοράσω κάτι που ήθελα». (Aura, 32 ετών. Συνέντευξη 54)

4.3.3.3.2. Εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία

Για τις εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία που δεν είχαν καθόλου εμπειρία στη μισθωτή εργασία η αυτοεκτίμηση είναι πολύ χαμηλή κυρίως όταν σημείο σύγκρισης και αναφοράς είναι οι εργαζόμενες στην πόλη. Στο χωριό, για τις γυναίκες που εργάζονται ως μισθωτές (ανεξαρτήτως κλάδου εργασίας) έχουν μια αντίληψη στην οποία κυριαρχεί ο θαυμασμός, καθώς η συγκεκριμένη εργασία ταυτίζεται με υψηλότερο κύρος λόγω απομάκρυνσης από τη χειρωνακτική αγροτική εργασία. Όπως αναφέρει η Rodica:

«Έλεγα στον εαυτό μου ότι έμεινα στο σπίτι της μάνας μου ενώ θα έπρεπε να το παλέψω, να ψάξω μια δουλειά [μισθωτή εργασία]. Ήταν δύσκολο. Ντρεπόμουν κατά κάποιον τρόπο. Οι παλαιές φίλες μου ήταν στην πόλη και δεν ήταν τόσο δύσκολο όσο στους αγρούς. Από το πρωί μέχρι το βράδυ ιδρώτας». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Η εικόνα αλλάζει όμως στην πόλη, όπου φαίνεται πως οι συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν στα εργοστάσια και σε άλλα επαγγέλματα χαμηλής ειδίκευσης ή/και ειδημοσύνης αντιλαμβάνονται ότι η εργασία τους δε διαφέρει από εκείνη των συναδέλφων τους και άρα ούτε η θέση τους στην κοινωνία. Η Rodica, η οποία πριν την ανεργία και τη δραστηριοποίησή της στην οικιακή οικονομία ήταν εργαζόμενη στον ρουμάνικο οργανισμό τηλεπικοινωνιών, εξηγεί:

«Σε τίποτα [δε διαφέραμε], ένα λύκειο είχαμε τελειώσει. Ίσως αν ήμουν γιατρός υπήρχε διαφορά γης-ουρανού, αλλά έτσι δεν ήμουν διαφορετική. Συγκριτικά με κάποιον που δούλευε σε εργοστάσιο, όχι, το ίδιο, δεν υπήρχε διαφορά». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

Επιπλέον, στις αγροτικές περιοχές όπου εντοπίζονται οι περισσότερες συνεντευξιαζόμενες που υπάγονται στην κατηγορία των εργαζομένων στην οικιακή οικονομία, το κύρος των εργατριών συνδέεται περισσότερο με τη γενικότερη εικόνα που έχουν οι συγχωριανοί για την οικογένεια της συνεντευξιαζόμενης ως σύνολο και λιγότερο με το άτομο μεμονωμένα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Marina όταν εξηγεί τους λόγους που η οικογένεια του συζύγου της δεν την αποδέχθηκε και προσπάθησε να εμποδίσει το γιο τους να την παντρευτεί, το κύρος της οικογένειάς της επηρέασε καθοριστικά τη συγκεκριμένη στάση:

«Έτσι είναι η νοοτροπία σ' εμάς. Δε με ήθελαν γιατί αυτοί είναι πλούσιοι και εμείς ήμασταν πολλά παιδιά στο σπίτι. Αλλά μπορεί να είναι πλούσιοι και στο σπίτι μέσα και στο φαγητό να είναι χειρότεροι από έναν που έχει πολλά παιδιά. Εγώ, όμως, ήμουν και εγώ μια ψυχή». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Από την αφήγηση της Μαρίνα προκύπτει, λοιπόν, ότι το κύρος της δε συνδεόταν τόσο με τα ατομικά χαρακτηριστικά της (μόρφωση, επάγγελμα, εργασιακή κατάσταση κ.λπ.) όσο κυρίως με την ιδιότητα του μέλους στην οικογένεια.

4.4. ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

Το νόημα που τα άτομα αποδίδουν στην εργασία τους φαίνεται ότι τους προδιαθέτει τόσο να σκέφτονται όσο και να ενεργούν με συγκεκριμένους τρόπους σε ό,τι αφορά την εργασία αυτή (Watson 2005). Αυτό βεβαίως έχει σημαντικές προεκτάσεις τόσο για την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα όσο και για τη σχέση τους με την κοινωνία στην οποία εργάζονται και ζουν.

Για την ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο οι εργαζόμενες κατανοούν την εργασιακή αλλά και την κοινωνική τους εξέλιξη στη χώρα καταγωγής θα ληφθούν υπόψη: α) οι αντιλήψεις για την εργασία, β) οι αντιλήψεις για τον εαυτό τους και την εξέλιξή τους στο επάγγελμα, γ) οι προσδοκίες τους γύρω από την εργασία και τη ζωή.

4.4.1. Μισθωτή εργασία

Για τις συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν σε βιομηχανίες ή στις υπηρεσίες φαίνεται πως ο εργασιακός προσανατολισμός ήταν κυρίως εργαλειακός. Έτσι, η εργασία δεν προσπορίζει ενδογενείς ικανοποιήσεις και ο κύριος λόγος παραμονής στο επάγγελμα ήταν η ύπαρξη κάποιου σταθερού εισοδήματος. Όπως αναφέρει η Ancuta,

«Δουλειά. Ήξερες ότι πας στη δουλειά και κάθε δεκαπενθήμερο περίμενες κάτι, ήξερες ότι κάτι έπαιρνες. Πήγαινες και ήξερες γιατί πας. Δουλεύω και

πληρώνομαι, δεν πήγαινες στη δουλειά γιατί σήμαινε κάτι άλλο. Χωρίς λεφτά δεν πας». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Ωστόσο, κάποιες συνεντευξιαζόμενες αναγνωρίζουν ότι η εργασία έχει, έως ένα βαθμό, κάποιο εκφραστικό νόημα καθώς την αντιλαμβάνονται και ως έναν τρόπο αυτοεκπλήρωσης και ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων. Όπως εξηγεί η Gabi,

«Όχι μόνο για τα χρήματα αλλά και για τον εαυτό μου. Να μείνεις 24 ώρες το εικοσιτετράωρο στο σπίτι, δεν πιστεύω ότι είναι καλό για μια γυναίκα, ούτε για έναν άνδρα. Θέλεις να πηγαίνεις να δεις τον κόσμο, να μένεις στη δουλειά σου, να γελάς με τους φίλους, τους συναδέλφους, να πεις ένα αστείο. Αλλιώς είναι στη δουλειά, αλλιώς θα περάσει η ώρα, και άλλο πράγμα στο σπίτι». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Ως προς τις αντιλήψεις για τον εαυτό τους και την εξέλιξή τους μέσα στην εργασία, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι η κατανόηση της εικόνας του εαυτού τους φιλτράρεται μέσα από την αλληλόδραση με το χώρο εργασίας. Οι συνεντευξιαζόμενες βρίσκονται σε ένα χώρο που τους υπενθυμίζει ότι υπάρχουν ιεραρχίες και διαφοροποιήσεις όσον αφορά τους εργαζομένους τόσο σε όρους απολαβών όσο και κύρους. Οι συνεντευξιαζόμενες δεν είχαν την ελευθερία να καθορίσουν ούτε το ωράριο εργασίας ούτε το ρυθμό με τον οποίο εκτελούσαν τα καθήκοντα. Έτσι, η ικανοποίηση από την εργασία τους ήταν αρκετά χαμηλή και δεν μπορούσαν να δουν κάποια εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα. Όπως αναφέρει η Mihaela:

«Σε ομάδα είναι πιο δύσκολο να δουλεύεις. Δεν μπορούσες να κάνεις ό,τι ήθελες, ήταν στάνταρ. Ήταν μονότονο. Κάθε μέρα το ίδιο. Εδώ μιλάς και στο τηλέφωνο την ώρα που κάνεις κάτι, βγαίνεις στο μπαλκόνι, κάθεται λίγο, κάνεις ένα διάλειμμα εάν θέλεις. Εδώ εγώ αλλάζω, έχω αρρώστια με τις φωτογραφίες. Σε άλλα σπίτια δεν μπορούσα. Εδώ που δουλεύω τέσσερις ημέρες [την εβδομάδα] συνέχεια τις αλλάζω. Χαίρομαι που τους αρέσουν τα γούστα μου, ότι έχω και εγώ άποψη». (Mihaela, 41 ετών. Συνέντευξη 11)

Από την αφήγηση της Mihaela προκύπτει ότι η εργασιακή ομάδα συμβάλλει στη διαμόρφωση διαφορετικών αντιλήψεων σχετικά με την αυτονομία²¹⁷ στο χώρο εργασίας. Αυτό διότι, μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο χώρο εργασίας στη χώρα καταγωγής, φαίνεται ότι η αυτονομία δε γινόταν κατανοητή με αναφορά το άτομο αλλά την εργασιακή ομάδα, ενώ στην τωρινή εργασιακή κατάσταση η αυτονομία εκλαμβάνεται περισσότερο ως μια κατάσταση όπου η φυσική παρουσία οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου δεν υφίσταται.

Ακόμα, μέσα από τις συνεντεύξεις προκύπτει μια ενδιαφέρουσα πτυχή που αναδεικνύει κάποιες μεταβολές στον τρόπο που οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα λόγω αντικειμενικών μεταβολών στην εργασιακή τους κατάσταση εξαιτίας της κατάρρευσης του υπαρκτού πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού συστήματος. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες που είχαν εργαστεί κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος, υπογραμμίζουν τη χαμένη σταθερότητα που είχαν βιώσει εκείνα τα χρόνια. Η αλλαγή του συστήματος δεν επέφερε αλλαγές μονάχα στη δομή της αγοράς εργασίας, αλλά και όσον αφορά τους ρόλους των ίδιων των συνεντευξιζομένων στην οικογένεια και την κοινωνία. Ξαφνικά χάνουν τις δουλειές τους και η καινούρια κατάσταση με την οποία έρχονται αντιμέτωπες διαλύει τόσο την εσωτερική τους ισορροπία όσο και την ισορροπία στις σχέσεις μέσα στο νοικοκυριό.

«Στο εργοστάσιο, μεγαλύτερη ασφάλεια, αλλά την τελευταία περίοδο είχαν χαλάσει τα πράγματα. Πριν είχα δουλειά, πήγαινα στην πόλη, μισθό είχα. Ερχόμουν το βράδυ στο σπίτι, δεν είχα έννοια. Αργότερα άλλαξε η κατάσταση. [...] Να δουλεύεις με ζώα είναι πολύ δύσκολο. Βρόμικο. Αρμέγεις τα ζώα το πρωί. Μπορούσα να πλυθώ 10 φορές, να κάνω ντους 10 φορές, αλλά το ίδιο μύριζε. Στο στάβλο ήταν καθαρά, μα νομίζω ότι μου

²¹⁷ Για την πολυπλοκότητα της μέτρησης της αυτονομίας, της ποιότητας και της ειδίκευσης της εργασίας, καθώς και για τη συμβολή υποκειμενικών παραγόντων σε αυτή βλέπε Felstead 2012, Penn, Rose & Rubery 1994.

είχε μείνει η μυρωδιά στη μύτη. Και ερχόταν ο σύζυγος από την Ελλάδα και μου έλεγε: ``Nutî, έχουμε πλακάκια, πατώματα, είναι καθαρά εδώ, αλλά μυρίζει αγελάδα!''» (Nutî, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Όσον αφορά τις προσδοκίες των μισθωτών εργατριών από την εργασία και για τη ζωή τους γενικότερα, αυτό που προκύπτει από την έρευνα είναι ότι οι προσδοκίες αυτές είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη θέση τους στην αγορά εργασίας. Οι προοπτικές τους για αναζήτηση μιας καλύτερης θέσης εργασίας είναι περιορισμένες όχι μόνο λόγω των αντικειμενικών τους προσόντων, αλλά κυρίως λόγω της επικρατούσας κατάστασης στην αγορά εργασίας. Έτσι τα σχέδιά των εργαζομένων στη βιομηχανία εξαρτώνται από το μάννατζμεντ του εργοστασίου.

«Από τη δουλειά στο εργοστάσιο τι να περιμένω; Να συνεχίζω να δουλεύω, να βγάλω καλά λεφτά αλλά αυτοί, όταν είδαν ότι παίρνουμε καλά λεφτά, άρχισαν να μειώσουν τους χρόνους παραγωγής για να μας μειώσουν τους μισθούς. Έβλεπαν ότι τα καταφέρνουμε και δεν ήθελαν να μας δώσουν καλά λεφτά. Ουσιαστικά θέλανε να μας κρατήσουν στο ελάχιστο μισθό της αγοράς. Και έτσι από 6-6.5 εκατομμύρια (λέι), είχα φτάσει να πάρω 5 εκατομμύρια (λέι) καθαρά λεφτά, 4 εκατομμύρια (λέι)». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Για τις μισθωτές εργάτριες, οι συνθήκες που επικρατούσαν στην αγορά εργασίας στη Ρουμανία δεν τους επέτρεπαν να διαμορφώνουν κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο ζωής. Όπως εξηγεί η Geta, εργάτρια σε εργοστάσιο ένδυσης και ύστερα, μετά την αποκρατικοποίηση και το κλείσιμο του εργοστασίου, πωλήτρια σε σουπερμάρκετ, ήταν αδύνατον να κάνει κανείς σχέδια. Η ανασφάλεια κυριαρχούσε στη ζωή της και οι προσδοκίες από την ίδια τη δουλειά ήταν μάλλον ανύπαρκτες:

«Δεν περίμενα ποτέ τίποτα. Περίμενα πως μια μέρα θα με απολύσουν. Γιατί φαινόταν, φαινόταν, κάτι δεν πήγαινε καλά μετά την επανάσταση». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Επίσης, πέραν της ρευστότητας της κατάστασης στην οικονομία και την αγορά εργασίας, η αλλαγή των συνθηκών ζωής λόγω γάμου ή γέννησης ενός παιδιού

συμβάλλουν καθοριστικά στη μετατόπιση των αρχικών σχεδίων. Έτσι, για τις ίδιες, ο αρχικός εργασιακός προσανατολισμός μεταβάλλεται και προτεραιότητα καταλαμβάνει η οικογενειακή ζωή και ο μητρικός ρόλος. Όλα τα παραπάνω οδηγούν τις εργαζόμενες στην αδυναμία να διαμορφώσουν κάποιο σχέδιο επαγγελματικής ζωής μακροπρόθεσμα.

«Κάνεις κάποια σχέδια, αλλά ποτέ δεν εκπληρώνονται όπως το επιθυμείς. Μετά το γάμο, κάνεις ένα παιδί και αναπτύσσεται το μητρικό ένστικτο, τα άλλα περνάνε σε δεύτερη μοίρα, αρχίζεις να αναρωτιέσαι αν θα τα καταφέρεις». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

4.4.2. Οικιακή οικονομία

Για τις εργαζόμενες που πριν την απασχόληση στην οικιακή εργασία στην Ελλάδα εργάζονταν σε αγροτικές εργασίες στη χώρα καταγωγής η εργασία δεν αποτελούσε μονάχα μια δραστηριότητα από την οποία πληρώνονταν. Αντιθέτως ήταν ένας τρόπος ζωής που, παρά την ανέχεια την οποία επέφερε η έλλειψη ενός σταθερού εισοδήματος, τους λείπει και γι' αυτό μελαγχολούν. Όπως αναφέρει η Marina:

«Εκείνη, πώς να το πω, η δουλειά που έκανα σπίτι [στη Ρουμανία] δεν τη θεωρώ ακριβώς εργασία. Παρ' όλο που εμείς εκεί στο χωριό σηκώναμε βάρη, σαν τους άνδρες, κόβαμε ξύλα, εμείς δουλεύαμε χέρι χέρι με τους άνδρες, στο σκάψιμο της γης και όλα. Όλα τα ξέρω. Ο μπαμπάς μάς έμαθε τα πάντα. Και στο δάσος πηγαίναμε, Θεέ μου, όλα τα κάνουν οι γυναίκες. Αλλά σαν να μην ένιωθα ότι δουλεύω. Δεν είχα ωράριο, δεν είχα τέτοιο θέμα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Οι ίδιες οι συνεντευξιαζόμενες, όταν κάνουν αναφορά στις αντιλήψεις τους για την εργασία στη χώρα καταγωγής, φαίνεται πως συνειδητά υπογραμμίζουν τις μεταβολές που υπέστησαν μέσα από την ενασχόλησή τους με την οικιακή εργασία στην Ελλάδα. Η αναφορά στην έλλειψη σημασίας των χρημάτων όταν ήταν

εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία και τα αντιμετώπιζαν ως ένα μέσο για την επίτευξη κάποιων στόχων γίνεται με εμφατικό τρόπο και εκφράζει μια μετατόπιση των αντιλήψεών τους για την εργασία. Σταδιακά, τα χρήματα αποκτούν μια κεντρική θέση στη ζωή τους, γίνονται αυτοσκοπός, και η εργασία αποκτά έναν πιο εργαλειακό προσανατολισμό. Η Rodica αναφέρει χαρακτηριστικά στην αφήγησή της:

«Τα λεφτά δεν είχαν σημασία. Τώρα μόνο τα λεφτά, τα λεφτά, τα λεφτά. Τότε δεν είχαν σημασία. Πολλά αλλάζανε. Ο κόσμος είναι πιο άπληστος, δεν ξέρω πώς να το πω, ο καθένας για τον εαυτό του, να έχει περισσότερα. Γίναμε κακοί, το παραδέχομαι, καμιά φορά ούτε εγώ χαίρομαι γι' αυτά που κάνουμε. Αλλά χωρίς λεφτά δεν κάνεις τίποτα. Όπου και να πας, λεφτά. Και πρέπει να παλέψεις γι' αυτά τα λεφτά. Αυτή είναι η αλήθεια». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Όσον αφορά το ζήτημα της εικόνας του εαυτού τους και της εξέλιξής τους μέσα στην εργασία, από τις συνεντεύξεις με εργαζόμενες σε αγροτικές εργασίες προκύπτει ότι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως ελεύθερο. Υπογραμμίζουν ότι δεν υπήρχε πίεση και την εργασία τους την εκτελούσαν από συνείδηση.

«Η δουλειά [ήταν] στους αγρούς και είναι πολύ κουραστική, μπορείς να πεις ότι έρχεσαι κομμάτια στο σπίτι, αλλά δε σκέφτεσαι: ``Οχ, άργησα, έχει απεργία το λεωφορείο, φτάνω στο σπίτι με δύο ώρες καθυστέρηση, άργησα στη δουλειά, τι θα πει η κυρία, πότε θα προλάβω να τα κάνω όλα, πότε θα τελειώσω αυτό που έχω να κάνω;'' Ενώ στους αγρούς, είναι εξαντλητική η δουλειά, αλλά δε σε πιέζει κανείς από πίσω: ``Κάνε πιο γρήγορα, γιατί δεν έκανες αυτό, κάνε το άλλο!''» (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Ωστόσο, οι συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν στις γεωργικές δουλειές πιστεύουν ότι δε θα μπορούσαν να εξελιχθούν στο συγκεκριμένο επάγγελμα διότι η συγκεκριμένη εργασία ήταν κάτι το φυσικό, χωρίς προοπτικές για αλλαγή συνθηκών εργασίας, μια εργασία την οποία εκτελούσαν ήδη από την παιδική τους ηλικία.

«Τι να ήμουν μια γυναίκα που τάιζε τις κότες, τις αγελάδες, που σκάβει τη γη. Δεν άλλαζε κάτι. Δεν είχα κάποιον πάνω στο κεφάλι, είναι αλήθεια,

αλλά ούτε και χρήματα είχαμε. Και όταν έπρεπε να πληρώνεις ένα σωρό πράγματα τι να κάνεις;» (Valentina, 33 ετών. Συνέντευξη 49)

Όσον αφορά τις προσδοκίες των συνεντευξιαζομένων που απασχολούνταν στις αγροτικές εργασίες, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι η ταύτιση με την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής για τις ίδιες και τις οικογένειές τους. Τα σχέδια αφορούν τη δημιουργία ενός νοικοκυριού ή ο εκσυγχρονισμός του ήδη υπάρχοντος, καθώς και την εξασφάλιση ενός σταθερού εισοδήματος.

«Ήθελα κάτι καλύτερο. Να μη μείνω άλλο με τα πεθερικά μου. Να κάνουμε και εμείς ένα σπιτάκι δικό μας. Αλλά από τη δουλειά που κάναμε δεν μπορούσες να ξέρεις τι θα βγάλεις. Μπορεί να έριχνε χαλάζι και να σου κατέστρεφε όλη την καλλιέργεια. Τσάμπα δουλειά. Πώς να χτίσεις έτσι;» (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, οι οικιακές εργάτριες που στη χώρα καταγωγής τους απασχολούνταν στην οικιακή οικονομία φαίνεται πως αδυνατούν να κάνουν σχέδια για το μέλλον το δικό τους και της οικογένειάς τους. Αισθάνονται πως αυτό που κάνουν είναι στάσιμο και δεν υπάρχουν προοπτικές για να καλυτερέψει η θέση τους. Χαρακτηριστικά η Angela αναφέρει σχετικά με τις προσδοκίες της από την εργασία:

«Τι να περιμένω; Τη μια χρονιά βάζεις πατάτες και η τιμή είναι πολύ κάτω, την άλλη χρονιά έχει χαλάζι και σου χαλάει τη σοδειά, δουλειά, δουλειά, δουλειά και χωρίς αντίκρισμα. Τίποτα δεν αλλάζει στους αγρούς».

(Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Ακόμα, όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, ο εργασιακός προσανατολισμός φαίνεται πως μεταβάλλεται σημαντικά με τον ερχομό των παιδιών στην οικογένεια. Οι συνεντευξιαζόμενες δεν αναζητούν από την εργασία τους κάτι καλύτερο για τον εαυτό τους αλλά κυρίως για την οικογένεια ως μονάδα και για το μέλλον των παιδιών τους. Συνεπώς, αυτό που αναδεικνύεται ως σημαντικό χαρακτηριστικό στον εργασιακό προσανατολισμό των εργατριών είναι η αρχή μιας

διαδικασίας μετατόπισης της όποιας αφωσίωσης υπήρχες προς την εργασιακή ομάδα ή τον οργανισμό στον οποίο δραστηριοποιούνται οι εργαζόμενοι (Goldthorpe, Lockwood κ.ά. 1968) προς την οικογένειά τους. Η Daniela αναφέρει στην αφήγησή της:

«Το όνειρο γίνεται [να αποκτήσουμε] το σπίτι γιατί γι' αυτό ήρθαμε και εμείς εδώ. Και πιο πολύ για τα παιδιά, για το μέλλον τους». (Daniela, 42 ετών. Συνέντευξη 61)

4.5. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

4.5.1. Κύκλος ζωής και κινητικότητα

Για τις συνεντευξιαζόμενες οικιακές εργάτριες η μετανάστευση εμφανίζεται ως μέρος του κύκλου ζωής τους. Η διαδικασία αυτή φαίνεται να συνδέεται με παράγοντες που αφορούν την κληρονομιά ενός καθεστώτος μέσα στο οποίο η κυκλοφορία στο εξωτερικό απαγορευόταν μεν, αλλά πληροφορίες για ένα πιο υψηλό επίπεδο ζωής στις δυτικές χώρες συχνά διαδίδονταν στη ρουμάνικη κοινωνία. Επιπλέον, με την αλλαγή του συστήματος και τη δύσκολη μεταβατική περίοδο που περνούσε η ρουμάνικη οικονομία και η κοινωνία, η δυνατότητα των πολιτών της χώρας να μεταναστεύουν έστω και παράνομα σε άλλες χώρες με υψηλότερο βιοτικό επίπεδο εμφανίζεται ως μια πιθανή λύση στα καθημερινά προβλήματα που αντιμετώπιζαν στη ζωή τους. Έτσι, για τον πληθυσμό της έρευνας, είτε πρόκειται για αυτοαπασχολούμενες είτε για μισθωτές οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα, η αφετηρία της διαδικασίας της μετανάστευσης φαίνεται να ήταν κυρίως οι ανεκπλήρωτοι στόχοι της οικογένειας όπως, παραδείγματος χάριν, η επιθυμία και η ανάγκη τους για στεγαστική αυτονόμηση. Η Lucia εξηγεί:

«Θυμάμαι τις δυσκολίες που είχαμε στο παρελθόν. Αυτός ήταν και ο λόγος που ήρθαμε εδώ. Επειδή δεν είχαμε δικό μας σπίτι, μέναμε με τους γονείς

μου, ο σύζυγος ταξίδευε στη χώρα [ήταν οδηγός] και έβγαζε πολύ λίγα χρήματα. Και δεν μπορούσαμε να μείνουμε για πολύ ακόμα γιατί τα αδέρφια μου είχαν μεγαλώσει ήδη. Θέλαμε και εμείς να είμαστε μόνοι μας. Αυτοί ήταν οι λόγοι που μας οδήγησαν στην Ελλάδα». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Ακόμα και για τις ανύπαντρες γυναίκες η επιθυμία για μια καλύτερη ζωή τις ώθησε στη μετανάστευση. Η αδυναμία να βρουν μια θέση εργασίας στη χώρα τους και οι χαμηλοί μισθοί φαίνεται πως παίζουν καθοριστικό ρόλο για την απόφασή τους. Η Adina θυμάται τις επανειλημμένες προσπάθειές της να εργαστεί στη Ρουμανία:

«Ήρθα για μια καλύτερη ζωή. Αισθανόμουν ότι όποια προσπάθεια θα έκανα στη Ρουμανία θα ήταν μάταια. Τελείωσα το λύκειο και ξεκίνησα να ψάξω δουλειά. Στην αρχή στις τηλεπικοινωνίες, μετά στο εμπόριο, τίποτα. Έβαλα και γνωστούς και δε βρήκα. Τι να έκανα;» (Adina, 28 ετών. Συνέντευξη 64)

Επιπλέον, φαίνεται πως η μετανάστευση εμφανίζεται ως μια μόνιμη ιδέα στη σκέψη και τη δράση των συνεντευξιαζομένων (Sayad 2004). Η χίμαιρα της Δύσης ως «Γη της Επαγγελίας» όπου τα όνειρα εύκολα γίνονται πραγματικότητα οδηγεί τις συνεντευξιαζόμενες στη διαμόρφωση προσδοκιών για την αναζήτηση μιας διεξόδου στο εξωτερικό. Έτσι, ιδιαίτερα για τις νεαρές κοπέλες, δεν παρατηρείται κάποια μεγάλη προσπάθεια για την πραγματοποίηση σχεδίων για μελλοντική επαγγελματική πορεία στη χώρα καταγωγής. Στην αφήγησή της, η Alina ανακαλύπτει:

«Έλεγα ότι θα πάω στην Ελλάδα, αυτή ήταν η ελπίδα και το όνειρό μου, να φύγω, να φτιάξω το μέλλον μου γιατί ήξερα ότι οι γονείς δεν είχαν [οικονομικές] δυνατότητες [...] γι' αυτό δεν έδωσα εξετάσεις για το λύκειο [εισαγωγικές], όχι επειδή δε δούλευε το μυαλό μου, αλλά δεν ήθελα. Δεν ήθελα γιατί τι να κάνω στην πατρίδα, ήταν δύσκολα στην πατρίδα, με τους μισθούς που ήταν». (Alina, 26 ετών. Συνέντευξη 23)

4.5.2. Δίκτυα

Ως προς την απόφαση να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα, φαίνεται πως τα δίκτυα παίζουν καθοριστικό ρόλο. Η επιλογή αυτή έχει να κάνει με δύο σημαντικές συνιστώσες. Αφενός, τα μονοπάτια²¹⁸ που επρόκειτο να ακολουθήσουν ήταν ήδη γνωστά στο οικογενειακό ή στενό φιλικό περίγυρο, *αφετέρου*, οι συγγενείς ή οι φίλοι που βρίσκονταν ήδη στη χώρα, τους παρείχαν πληροφορίες και βοήθεια για τη δυνατότητα απασχόλησής τους εδώ.

Η *πρώτη* συνιστώσα αφορά την ακολουθία μιας πεπατημένης για την πραγματοποίηση του ταξιδιού στην Ελλάδα που στη δική τους περίπτωση δεν ήταν διαθέσιμη για άλλες χώρες. Οι Ρουμάνες οικιακές εργάτριες έχουν σχεδόν στο σύνολό τους ακολουθήσει τα μονοπάτια που είχαν ακολουθήσει και άλλοι γνωστοί ή συγγενείς όσον αφορά την είσοδό τους στη χώρα. Ωστόσο, τα παραπάνω δε συνεπάγονται και την εξασφάλιση ενός σίγουρου και ακίνδунου ταξιδιού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Marina, η οποία αναφέρει:

«Νόμιζα ότι αν είναι συγγενείς δεν πηγαίνουμε τυχαία και μας είπαν πως αν καταφέρουμε και φτάσουμε, θα βρούμε δουλειά και θα έχουμε πού να μείνουμε για κάποιο διάστημα. Όχι να πάμε εμείς έτσι τυχαία, όχι, όπως λέγεται, να πέσεις στον γκρεμό και να μην ξέρεις πού πέφτεις. Ξέραμε ότι θα περπατήσουμε πολύ, ξέραμε ότι θα είναι αρκετά δύσκολο, είχαμε ακούσει ιστορίες από άτομα που τα είχαν πιάσει και τα είχαν κυνηγήσει οι τελωνειακοί και ότι πυροβόλησαν προς εκείνους. Ήξερα άτομα που τα είχαν πιάσει και τα είχαν στείλει στο σπίτι, και πήδηξαν από το τρένο και γύρισαν πίσω». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

²¹⁸ Ο όρος «μονοπάτια» συνδέεται με μια διαδικασία κατά την οποία η περιοχή των Βαλκανίων πάντοτε γινόταν αντιληπτή ως μια περιοχή κοινωνικοοικονομικών μονοπατιών. Σε αντίθεση με την ιδέα των πολιτιστικών ζωνών (cultural zones) που αναλύθηκαν από τον Braudel (1995), τα πολιτιστικά-οικονομικά μονοπάτια αφορούν μια «πραγματικότητα» της κοινωνικής αλληλεπίδρασης που βασίζεται στην ανταλλαγή και τη μεταφορά των αγαθών και των ιδεών μέσω μετακινήσεων. Βλέπε Psimmenos & Georgoulas 2000.

Η *δεύτερη* συνιστώσα της μεταναστευτικής ροής προς την Ελλάδα έχει να κάνει με την ύπαρξη συγγενικών προσώπων που ήδη απασχολούνται στην οικιακή εργασία σε αυτή τη χώρα. Ο ερχομός ενός μετανάστη σε μια χώρα όπου ήδη ζει και εργάζεται ένα συγγενικό του πρόσωπο διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό την επιβίωσή του. Αυτό διότι, *αφενός*, κάνει την όλη μεταναστευτική διαδικασία πολύ πιο ασφαλή, καθώς σχεδόν εκμηδενίζει το φόβο εκμετάλλευσης των μεταναστριών από τα γραφεία ευρέσεως εργασίας. *Αφετέρου*, η μετανάστρια που μόλις έφτασε χρησιμοποιεί τα δίκτυα επαφών των συγγενικών προσώπων για εύρεση μιας καλύτερης θέσης εργασίας και την πιο «γρήγορη» ένταξή της στην αγορά εργασίας.

«Γιατί ήρθα; Είχα την αδερφή μου εδώ και μου το πέταξε όταν ήρθε να με δει στη Ρουμανία: ``Έλα, έλα στην Ελλάδα. Έλα στην Ελλάδα να δουλέψεις, να κάνεις και εσύ κάτι!`` Ως αδερφές μιλήσαμε. Εγώ τώρα όμως είχα τα παιδιά μου μικρά. Μίλησα με τον άνδρα μου στο σπίτι, έτσι και έτσι, και φτάσαμε στο συμπέρασμα να φύγω. Και έφυγα». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Αυτό που θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ως σημαντικός παράγοντας για την πορεία εξέλιξης των συνεντευξιζομένων έχει να κάνει με την αρχική εκτίμησή τους σχετικά με τη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας τους. Στην πλειονότητά τους, οι οικιακές εργάτριες που αποτέλεσαν τον πληθυσμό της έρευνας αρχικά θεωρούσαν τη μεταναστευτική κίνηση *προσωρινή*. Ωστόσο, με τα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα και την απασχόληση στην οικιακή εργασία παρατηρείται μια σημαντική μετατόπιση των αρχικών σχεδίων, με την προσωρινότητα να μετατρέπεται σε μια σχεδόν μόνιμη κατάσταση.

«Ήθελα να κάνω λεφτά, ένα χρόνο λέω, και πέρασαν 10 χρόνια. Τώρα, αυτά που ήθελα εγώ, πάει, πέρασε. Τώρα θέλω άλλα πράγματα». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

4.5.3. Η μεταναστευτική πορεία

Η πορεία των συνεντευξιαζομένων από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα είναι μια διαδικασία που θα μπορούσε να χωριστεί σε τρία στάδια. Το πρώτο αφορά την προετοιμασία ταξιδιού. Το δεύτερο ταυτίζεται με την ίδια τη μετακίνηση, ενώ το τρίτο έχει να κάνει με τις προσδοκίες των συνεντευξιαζομένων για απασχόληση στην Ελλάδα.

4.5.3.1. Προετοιμασία ταξιδιού

Η προετοιμασία του ταξιδιού προς την Ελλάδα αφορά κυρίως τη διαδικασία εύρεσης χρημάτων που είναι απαραίτητα για τη μετακίνηση. Από τις συνεντεύξεις προκύπτει πως τα χρηματικά ποσά που κατέβαλαν οι Ρουμάνες για τη μετακίνησή τους ξεκινούν από τα 300 γερμανικά μάρκα και φτάνουν σε κάποιες περιπτώσεις μέχρι και τα 2000 γερμανικά μάρκα. Στην τιμή αυτή συμπεριλαμβάνονται η αμοιβή του διακινητή και τα εισιτήρια λεωφορείων με τα οποία ταξίδευαν κατά καιρούς στις χώρες διέλευσης και στην Ελλάδα. Αναφορικά με τη μεγάλη διακύμανση της τιμής, αυτή φαίνεται να εξαρτάται από δύο τουλάχιστον παράγοντες. *Πρώτον*, η τιμή μεταβάλλεται ανάλογα με τη χρονική συγκυρία κατά την οποία πραγματοποιείται το ταξίδι. Έτσι, με την πάροδο του χρόνου και τη δυνατότητα των Ρουμάνων πολιτών να κυκλοφορούν ως τουρίστες στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης η τιμή μειώνεται σημαντικά. *Δεύτερον*, το ποσό εξαρτάται από το εάν ήταν η πρώτη ή δεύτερη προσπάθεια εισόδου στη χώρα με τον ίδιο διακινητή.

Δεδομένου ότι ο μέσος μισθός στη Ρουμανία (για όσες είχαν ένα σταθερό εισόδημα) ξεκινούσε από 60 δολάρια και δεν ξεπερνούσε τα 200 δολάρια, η εύρεση χρημάτων για να καλυφθούν τα έξοδα μετανάστευσης γίνεται εξαιρετικά δύσκολη για τον πληθυσμό της έρευνας. Η πιο διαδεδομένη πρακτική αντιμετώπισης του

προβλήματος είναι ο δανεισμός από συντοπίτες ή, για τις παντρεμένες συνεντευξιαζόμενες των οποίων οι σύζυγοι βρίσκονταν ήδη στην Ελλάδα, η πληρωμή του ποσού στον προορισμό.

Η Mariana, 48 ετών από το Ιάσιο, διαζευγμένη και με ένα παιδί, κάνει αναφορά στη διαδικασία δανεισμού και στο άγχος της σε περίπτωση που δε θα κατάφερνε να εργαστεί στην Ελλάδα.

«Δανείστηκα από τη νύφη μου για να φύγω. Στην κατάσταση που ήμουν θα έκανα τα πάντα. Στη Ρουμανία δοκίμασα τα πάντα, αλλά στην ηλικία μου δεν μπορούσα να βρω τίποτα. Δανείστηκα 2000 γερμανικά μάρκα. Για μένα δεν υπήρχε πιστωγύρισμα, δεν μπορούσα να γυρίσω χωρίς χρήματα. Εγώ για να μπορέσω να δώσω πίσω τα λεφτά, τα 2000, έπρεπε να πουλήσω το σπίτι μου. Και θα έμενα στο δρόμο και με ένα παιδί. Και μπορούσα και να χάσω το παιδί μου σε περίπτωση αποτυχίας». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9).

Ακόμα και για τις συνεντευξιαζόμενες που ήρθαν στην Ελλάδα μετά την υλοποίηση του μέτρου για την ελεύθερη μετακίνηση των Ρουμάνων πολιτών στο χώρο Σένγκεν, η διαδικασία δανεισμού συνεχίζει να ισχύει διότι τα έξοδα του ταξιδιού παραμένουν υψηλά. Η Gabriela, βρεφονηπιοκόμος σε παιδικό σταθμό, εξηγεί την πρακτική της για να βρει χρήματα να έρθει:

«Εγώ είχα πολύ χαμηλό μισθό. Και με τα λεφτά που έπαιρνα, ίσα ίσα που έβγαζα το μήνα, πώς να βάλω στην άκρη; Η γειτόνισσα που μου βρήκε δουλειά μου δάνεισε λεφτά για να έρθω. Υποσχέθηκα ότι θα τα δώσω πίσω από τους πρώτους μισθούς. Και έτσι και έκανα». (Gabriela, 31 ετών. Συνέντευξη 66)

4.5.3.2. Μονοπάτια μετανάστευσης

Σε ό,τι αφορά αυτό το στάδιο, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η διαδικασία της μετακίνησης διαφέρει ανάλογα με τη χρονική περίοδο στην οποία πραγματοποιείται το ταξίδι.

Αφενός, για τις μετανάστριες που έφυγαν από τη Ρουμανία πριν την 1η Ιανουαρίου του 2002, το ταξίδι ταυτίζεται με το παράνομο πέρασμα των συνόρων. Όπως γίνεται κατανοητό, οι κίνδυνοι και ο φόβος κυριαρχούσαν κατά τη διαδικασία αυτή. Η απόφαση όμως να έρθουν με τα πόδια έχει να κάνει με το γεγονός ότι η εναλλακτική λύση που προϋπέθετε την έκδοση τουριστικής βίζας ήταν πρακτικά αδύνατη. Η Iuliana, εκπαιδευτικός, εξηγεί:

«Μίλησα με το σύζυγο της συναδέλφου μου, που μου εξήγησε ότι μπορείς να έρθεις με τα πόδια γιατί με βίζα είναι πάρα πολύ ακριβά, γύρω στα 3000 αμερικάνικα δολάρια και αυτά τα λεφτά δεν υπήρχανε σε καμία περίπτωση, εάν ο μισθός ήταν 70 το μήνα, μπορείτε να φανταστείτε. Και τότε μας στοίχισε 350 δολάρια τον καθένα από την ομάδα. [...] Ήρθαμε με τα πόδια, από τα βουνά. Είχε 40 βαθμούς, τέλη Ιουλίου, και μείναμε χωρίς νερό, χωρίς κονσέρβες, χωρία απολύτως τίποτα πια για μία μέρα με αποτέλεσμα να πιω νερό από ένα ποτάμι που λεγόταν Βαρδάρη. Ήταν ψηλά, στο Βορρά, και έκανα λέπρα. Μας το είχαν πει να μην πιούμε γιατί στα δέκα μέτρα από εκεί που ήπια νερό έπλεναν τα άλογα, τα πρόβατα και όλα τα ζώα. Εγώ δεν άντεξα όμως, είπα ότι θα πεθάνω αν δεν πιω νερό και έκανα μια ωραία λέπρα, από το κεφάλι μέχρι τα πόδια. Ήμουν σαν μαιμού, ολοκόκκινη και ξυνόμουν λες και είχα ψύλλους παντού». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Αφετέρου, για τις μετανάστριες που πραγματοποίησαν τη μετακίνησή τους μετά την 1η Ιανουαρίου του 2002, η διαδικασία αυτή φαίνεται να απλουστεύεται σε σημαντικό βαθμό²¹⁹. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι σε αυτή την περίπτωση η είσοδος στη χώρα έγινε με νόμιμους τρόπους. Απλώς το πέρασμα των συνόρων γίνεται με ταξιδιωτικά έγγραφα και χωρίς οι συνεντευξιαζόμενες να διατρέχουν άμεσο κίνδυνο για τη ζωή τους. Ωστόσο, όπως θα προκύψει και στη συνέχεια από την ανάλυση, οι μετανάστριες κινούνται σε ένα πλαίσιο ημι-νομιμότητας για τους πρώτους τρεις μήνες

²¹⁹Η ευκολία εισόδου στην Ελλάδα οφείλεται στο γεγονός ότι από την 1η Ιανουαρίου του 2002 οι Ρουμάνοι πολίτες αποκτούν το δικαίωμα να μετακινηθούν και να παραμείνουν στο έδαφος των χωρών που ανήκουν στο χώρο Σένγκεν για χρονική διάρκεια έως 3 μήνες για τουριστικούς λόγους.

της εισόδου τους στη χώρα, ενώ η άδεια εργασίας συνεχίζει να μην υφίσταται για τις περισσότερες συνεντευξιαζόμενες.

Στην πρώτη περίπτωση η διαδρομή που ακολουθείται ξεκινάει από την κοντινότερη πόλη της Ρουμανίας από τον τόπο κατοικίας τους και ακολουθεί πολλούς σταθμούς μέχρι την άφιξη στην Αθήνα. Σε πολλές περιπτώσεις πρώτος σταθμός στη διαδρομή είναι η πρωτεύουσα της χώρας όπου οι συνεντευξιαζόμενες φτάνουν συνήθως με το τρένο. Από εκεί το ταξίδι ακολουθεί δυο τρεις σταθμούς σε άλλες πόλεις της χώρας όπου, πολλές φορές, συναντάνε και άλλες ομάδες και το γκρουπ πληθαίνει. Έτσι, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων οι συνεντευξιαζόμενες μετακινήθηκαν οργανωμένα και με διακινητές μεταναστών²²⁰. Η Marina, που ακολούθησε το «μονοπάτι» Ρουμανία-Σερβία-ΠΓΔΜ-Ελλάδα, θυμάται χαρακτηριστικά:

«Ήρθαμε με οδηγό. Φύγαμε από το σπίτι με οδηγό [διακινητή]. Ήταν και αυτός από το Bosanci και συναντηθήκαμε όλοι στη Suceava, στο σιδηροδρομικό σταθμό. Φύγαμε με το τρένο από τη Suceava μέχρι το Βουκουρέστι. Από το Βουκουρέστι αλλάξαμε προς Craiova. Γιατί φτάσαμε στην Craiova; Στην Craiova φτάσαμε και περιμέναμε εκεί ένα πούλμαν. Ήταν εκεί ένας άλλος οδηγός, μάλλον ήταν σημείο συνάντησης. [...] Στο δρόμο συναντηθήκαμε με έναν οδηγό με 40 άτομα. Από την Craiova φτάσαμε στο Baile Herculane (ένα θέρετρο κοντά στα σύνορα με την πρώην Γιουγκοσλαβία). Βασικά φτάσαμε στο τελωνείο και καταλάβαμε ότι δεν ήταν εκεί ο τελωνειακός που ήξεραν και καθίσαμε ένα βράδυ στο Baile Herculane, μέχρι την επόμενη μέρα». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Μετά την αποχώρηση από τη Ρουμανία, επόμενος σταθμός για την Marina ήταν η Σερβία, όπου η πορεία της προς την Ελλάδα αρχίζει να περιπλέκεται. Ουσιαστικά, όσο μεγαλώνει η απόσταση από τον τόπο καταγωγής τόσο πιο δύσκολη φαίνεται να είναι και η πορεία του ταξιδιού καθώς οι αντοχές που απαιτείται να έχει η μετανάστρια

²²⁰Ο κολαούζος (calauza) ήταν συνήθως κάποιος γνωστός από το χωριό ή κάποιος γνωστός συγγενικού ή φιλικού προσώπου που είχε ήδη μπει στη διαδικασία της μετανάστευσης.

για να τα καταφέρει είναι μεγάλες. Οι καιρικές συνθήκες και οι συνθήκες στέγασης παρουσιάζονται ως πάρα πολύ δύσκολες και η αναμονή πολλές φορές πολύ μεγάλη. Η συνεντευξιαζόμενη συνεχίζει την αφήγησή της:

«Περάσαμε στη Σερβία και περιμέναμε σε ένα παλαιό κατάστημα που ήταν κλειστό, ήταν άδειο [...] εκεί δύο μέρες και μια νύχτα. Το κακό όμως ήταν ότι έκανε πολύ κρύο, δεν υπήρχε θέρμανση και εμείς φύγαμε από το σπίτι με χιόνια και παγετό και έξω χιόνιζε και εμείς κοιμηθήκαμε σε πλακάκια και δεν είχατε και τη δυνατότητα να πλυθείς. Υπήρχε μία μόνο τουαλέτα και εκείνη ήταν ακριβώς δίπλα στο χώρο όπου καθόμασταν και βρόμαγε απίστευτα πολύ. Και δεν ξέραμε και αν θα φύγουμε τελικά γιατί ο Σέρβος έφυγε να βοηθήσει τον άλλο οδηγό για να τους περάσει και τους υπόλοιπους που είχαν μείνει στη Ρουμανία. Και ήρθαν τελικά και συνεχίσαμε το ταξίδι. Και πήγαμε με το πούλμαν που είχε ο Σέρβος εκείνος μέχρι τα σύνορα με τη Μακεδονία²²¹. Και φτάσαμε μέχρι τα σύνορα με τη Μακεδονία, τη νύχτα, περπατήσαμε με τα πόδια, όλοι 40, δε θυμάμαι, αλλά νομίζω ότι περπατήσαμε μέσα από τα αμπέλια. Πάντως περπατήσαμε πάρα πολύ. Πρώτα μας πήγε το πούλμαν, μετά περπατήσαμε, φτάσαμε στο σπίτι ενός που λειτουργούσε ως κομβικό σημείο και καθίσαμε εκεί αρκετές μέρες, νομίζω γύρω στις 3 μέρες. Και εκεί συναντήθηκαν δυο τρεις οδηγοί στο ίδιο σπίτι. Και μας έβαλαν όλους σε δυο δωμάτια». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Πολλές φορές οι συνεντευξιαζόμενες μετανάστριες ήδη κατά τη διάρκεια της μετακίνησής τους από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα έρχονται σε μια πρώτη επαφή με άλλους μετανάστες άλλων εθνικοτήτων που προορίζονταν για συγκεκριμένες εργασίες στην Ελλάδα. Ουσιαστικά, ήδη από την αρχή του ταξιδιού αντιλαμβάνονται ότι η αγορά εργασίας στην Ελλάδα είναι διαθέσιμη για τις μετανάστριες. Έτσι, βλέποντας τις εναλλακτικές λύσεις για εργασία, ήδη διαμορφώνουν απόψεις για την «κατάλληλη» θέση τους στην αγορά εργασίας, για το ποια είναι η αξιοπρεπής εργασία. Συνεπώς, το ταξίδι προς την Ελλάδα αποτελεί και ένα μέσο περιχαράκωσης στα στενά όρια της

²²¹ Με τον όρο «Μακεδονία» και «Μακεδόνοι» οι συνεντευξιαζόμενες εννοούν την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ) και τους πολίτες της αντίστοιχα.

αγοράς εργασίας των χαμηλού κύρους υπηρεσιών (είτε ενήλικης διασκέδασης είτε φροντίδας και καθαρισμού). Η Mariana, σερβιτόρα σε εστιατόριο, θυμάται την εμπειρία της:

«Βρεθήκαμε στη Μακεδονία [ΠΓΔΜ], κάπου που νομίζω ότι ήταν κόμβος και όλο συνέχιζαν να έρχονται. Εμείς ήμασταν ήδη 40 και ήρθαν άλλοι πολλοί, όλες οι φυλές. Συναντηθήκαμε εκεί με Ινδούς, με Πακιστανούς και το κακό είναι ότι δεν είχαμε τουαλέτα, δεν μπορούσαμε να πλυθούμε, μέναμε όλοι μαζί, 4 μέρες και νύχτες, στριμωγμένοι, δεν μπορούσαμε να ξαπλώσουμε στο πάτωμα, κοιμόμασταν κουλουριασμένοι, ο ένας με το κεφάλι στον ώμο του άλλου. Και έρχονταν Μακεδόνες, Αλβανοί, ξέρω και εγώ τι ήταν, και προσπαθούσαν να βρουν καμία ``διασκέδαση`` μέσα στα πλήθη. Και διάλεγαν κορίτσια. Και ένας από αυτούς, κάποια στιγμή, με είχε βάλει εμένα στο μάτι. Και ήξερε ο οδηγός μας ότι ήμουν παντρεμένη και του είπε: ``Μακριά από αυτήν γιατί δε γίνεται!`` Φαντάσου για τις άλλες κοπέλες που δεν είχαν προστασία. Υπήρχαν και πολλές όμως που, απ' ό,τι κατάλαβα, από την αρχή ξεκίναγαν το ταξίδι αυτό για ``διασκέδαση`` τέτοιου είδους. Θυμάμαι, ήταν δύο κοπέλες, Μολδαβές [Δημοκρατία της Μολδαβίας] που φαινόταν από την αρχή ότι γι' αυτό είχαν έρθει. Ήταν, δεν ξέρω τι τους είχαν πει, εντάξει, φαινότουσαν από μακριά ότι δεν ήταν σοβαρές κοπέλες. Δεν ξέρω τι τους είχαν πει ότι θα κάνουν ή πού θα φτάσουν, αλλά από τον τρόπο που φερόντουσαν φαινόταν ξεκάθαρα πού θα έφταναν. Εκεί κατάλαβα τι γίνεται». (Mariana, 46 ετών. Συνέντευξη 60)

Το εναλλακτικό μονοπάτι που ακολουθείται από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα από τις συνεντευξιαζόμενες είναι μέσω Βουλγαρίας. Ωστόσο, ως προς την περιπλοκότητα της διαδικασίας και τους κινδύνους στους οποίους έχουν εκτεθεί οι μετανάστριες δε φαίνεται να υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφορές ανάμεσα στις διαδρομές που ακολουθήθηκαν. Η διαδικασία της μετακίνησης περιγράφεται ως άκρως επικίνδυνη όχι μονάχα λόγω του παράτυπου στοιχείου που τη χαρακτηρίζει (είσοδος σε μια χώρα χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα), αλλά και λόγω της ιδιότητας «γυναίκα». Η Mariana μας υπενθυμίζει ότι για μια γυναίκα, και ακόμη περισσότερο για μια

παντρεμένη γυναίκα προερχόμενη από μια μικρή κοινότητα, μια τέτοια διαδικασία συνεπάγεται και τον κίνδυνο αμφισβήτησης της «αξιοπρέπειάς» της. Συγκεκριμένα, η συνεντευξιαζόμενη αναφέρει σχετικά με τη μετακίνησή της:

«Από το χωριό μέχρι το Βουκουρέστι με ένα αυτοκίνητο, με τον κουνιάδο του αδερφού μου. Από εκεί με αυτοκίνητο πήγαμε Calafat, μέχρι τα σύνορα Ρουμανία-Βουλγαρία, συναντήσαμε άλλους εκεί, και είμαστε σύνολο 40 άτομα. Είμαστε 1-2 γυναίκες, δεν είμαστε πολλές. Αλλά και από την Calafat εκεί πέρα περάσαμε στη Βουλγαρία με το καράβι που λέμε. Από εκεί μας έπαιρνε ένα πούλμαν όλους μέχρι ένα σημείο και μετά από ένα σημείο χωριστήκαμε. 20 άτομα πήγανε με άλλον και 20 άτομα με άλλον. Να έρθω με τόσους άνδρες στο δρόμο; Επικίνδυνο πράγμα, δεν είναι έτσι. Και από εκεί, με τα πόδια, από ένα σημείο της Βουλγαρίας με τα πόδια μέχρι... μια εβδομάδα, μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Μείναμε χωρίς φαγητό, φάγαμε slanina [λίπος γουρουνιού] με ψωμί». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Πολλές φορές, όπως οι ίδιες οι μετανάστριες αναφέρουν, κατά τη διάρκεια της διαδρομής υπάρχουν απρόοπτα, αποτυχημένες προσπάθειες και ακολουθία εναλλακτικών μονοπατιών. Η αλλαγή σχεδίων μερικές φορές γίνεται επί τόπου, χωρίς να υπάρχει χρόνος για πολλή σκέψη σχετικά με τους επιπρόσθετους κινδύνους στους οποίους εκτίθεται η μετανάστρια. Για την Dana – η οποία είχε ήδη το σύζυγό της στην Ελλάδα– η επιθυμία να βρεθεί σε αυτή τη χώρα είναι τόσο μεγάλη, που οι αποτυχημένες προσπάθειες να περάσει τα σύνορα όχι μόνο δεν την αποθαρρύνουν αλλά την οδηγούν σε μια απελπισμένη απόφαση. Αντί να γυρίσει σπίτι με τον οδηγό με τον οποίο είχε ξεκινήσει το ταξίδι της, συνεχίζει την πορεία της με κάποιους άγνωστους ανθρώπους και χωρίς οδηγό. Η απόφαση αυτή την έβαλε σε μια επιπρόσθετη περιπέτεια γιατί οι συγκεκριμένοι άνθρωποι την εγκατέλειψαν στη διαδρομή:

«Προσπάθησα να περάσω από τους Μακεδόνες [ΠΓΔΜ] με οδηγό, όμως μας έπιασαν και μας γύρισαν πίσω. Γύρισα σπίτι, περίμενα λεφτά από τον άνδρα μου και ήρθαμε δεύτερη φορά. Και πάλι μας έπιασαν. Και όπως

καθόμασταν στο σταθμό του τρένου γνώρισα μια οικογένεια Ρουμάνων που είχαν ξαναέρθει στην Ελλάδα. Μιλήσαμε και τους είπα ότι θα τους δώσω λεφτά στην Αθήνα να με πάρουν μαζί τους. Και έτσι φύγαμε από άλλη διαδρομή, από τη Βουλγαρία. Αυτοί περπατούσαν μπροστά και εγώ πίσω. Και εξαντλημένη που ήμουν τους παρακάλεσα να σταματήσουμε. Αλλά με αφήσανε εκεί. Και φώναζα όσο μπορούσα: ``Σας παρακαλώ, μη με αφήσετε, σκεφτείτε ότι έχω ένα παιδί!`` Και 10 μέτρα πιο πέρα λιποθύμησε η γυναίκα του. Και εγώ είχα ασβέστιο μαζί μου και σύρθηκα μέχρι εκεί και της έδωσα και συνήλθε. Και έτσι σταμάτησαν και ξεκουραστήκαμε. Φτάνουμε Θεσσαλονίκη και εκεί με άφησαν στο σταθμό του τρένου, είπαν ότι πάνε να αγοράσουν εισιτήρια για το πούλμαν και με παράτησαν εκεί. Δεν τους ξαναείδα ποτέ». (Dana, 41 ετών. Συνέντευξη 17)

Ακόμα και για τις γυναίκες που έρχονται ομαδικά, οργανωμένα και με διακινητή μεταναστών η σωματική ασφάλεια και η επιβίωση κατά τη διάρκεια του ταξιδιού δεν είναι δεδομένες. Αντιθέτως, σε πολλές περιπτώσεις, οι συνεντευξιζόμενες αφήνουν την τύχη τους «στα χέρια του Θεού». Ακόμα, η μετακίνηση από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα περιγράφεται ως μια διαδικασία που στιγματίζει τη ζωή τους για πάντα. Αυτό οφείλεται, πέραν των δύσκολων συνθηκών με τις οποίες οι ίδιες έχουν έρθει αντιμέτωπες, σε τραγικά συμβάντα στα οποία ήταν μάρτυρες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Συγκεκριμένα, υπήρχαν περιπτώσεις όπου συνάνθρωποί τους με τους οποίους ταξίδευαν μαζί όχι μόνο δεν κατάφεραν να φτάσουν στην Ελλάδα, αλλά πλήρωσαν την αποτυχημένη προσπάθεια με την ίδια τους τη ζωή. Για τη Mariana η εμπειρία του ταξιδιού είναι μια εμπειρία που τη σημάδεψε για όλη της τη ζωή και την έκανε να αλλάξει τον τρόπο που βλέπει την ίδια τη ζωή:

«Το πούλμαν μας άφησε κοντά στα σύνορα με τη Μακεδονία [ΠΓΔΜ]. Και μετά με τα πόδια, το βράδυ περπατάγαμε και την ημέρα κοιμόμασταν. Μέσα από δάση, αμπέλια, ό,τι βρísκαμε. Αλλά όσο κουρασμένη και να ήμουν δεν ξεκόλλαγα από κοντά από τον οδηγό. Και σε 10 λεπτά έπρεπε να περάσουμε

μια κορυφή βουνού όπου ήταν ο φρουρός. Και τι έκανα; Πήρα ένα ρόπαλο στο ένα χέρι και ένα στο άλλο. Και έτσι βοηθήθηκα. Και υπήρχε μια γυναίκα που έπεσε κάτω και περνάγανε από πάνω της. Κανείς δεν προσπάθησε να τη σώσει, τελικά – βρέθηκαν δύο άνθρωποι που τη λυπήθηκαν και τη βοήθησαν. Ήταν για πρώτη φορά που είδα ότι ο νόμος του Δαρβίνου ισχύει, ο δυνατότερος επιβιώνει. Είδα και ανθρώπινα κόκαλα. Είδα και ανθρώπους –ήταν ένα γκρουπ από Suceana–, στέκονταν από 7 ημέρες σε ένα μέρος και τρώγανε τις ρίζες από σπασόχορτο. Ξέρεις, αυτά που έχω περάσει και αυτά που είδα με βοήθησαν να δω τη ζωή διαφορετικά». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Το μεταναστευτικό ταξίδι των γυναικών δεν τελειώνει όμως με το πέρασμα των συνόρων. Αντιθέτως, μετά ακολουθεί μια μακρά πορεία, πιο επικίνδυνη και από το πέρασμα των συνόρων, μέχρι το σημείο που θα βρεθεί το μέσο μεταφοράς για τον τελικό τους προορισμό, συνήθως την Αθήνα. Στην περίπτωση της Marina, μετά τα σύνορα ακολούθησε μια ακόμα περιπέτεια όπου το ταξίδι συνεχίστηκε με τα πόδια και σημαδεύτηκε από πολλά απρόοπτα γεγονότα.

«Φτάσαμε σε κάτι λόφους όπου υπήρχανε τσομπάνοι και μας είδαν και ξεκίνησαν να φωνάζουν, ``Αστυνομία!`` και άρχισαν να τρέξουν προς εμάς. Και τρέχαμε όσο πιο γρήγορα μπορούσαμε, πέφταμε κάτω, εγώ γρατζούνισα τη μύτη μου. [...] Γλιτώσαμε και από αυτό και φτάσαμε σε ένα άλλο κομβικό σημείο, στο Πολύκαστρο νομίζω ότι λέγεται η πόλη. Φτάσαμε σε μια φάρμα με ζώα όπου δούλευε ένας Ρουμάνος. Ο οδηγός μάς έλεγε να πάμε να πάρουμε το λεωφορείο εκείνο που περνούσε από το χωριό και να πάμε μέχρι τη Θεσσαλονίκη στο σταθμό και να πάρουμε το τρένο. Άλλοι αποφασίσανε ότι είναι καλύτερα να πάνε με τα πόδια μέχρι τη Λάρισα και να πάρουν το τρένο από εκεί, από έναν πιο μικρό σταθμό. Και εκείνοι δεν έκαναν καλά γιατί, φτάνοντας σε ένα πιο μικρό σταθμό, φάνηκαν ύποπτοι και τους πιάσανε όλους. Εμείς μοιραστήκαμε, δύο δύο, και περιμέναμε σε διαφορετικές στάσεις το λεωφορείο. Και ανεβήκαμε σταδιακά στο ίδιο λεωφορείο και φτάσαμε στη Θεσσαλονίκη. Εκεί πήγε ο οδηγός μας και πήρε εισιτήρια για το τρένο. Και φτάσαμε σώοι, προσπαθήσαμε να μην

τραβήξουμε την προσοχή, βάλουμε καθαρά ρούχα και από τη Θεσσαλονίκη φτάσαμε εδώ, στο Σταθμό Λαρίσης». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Πέραν των παραπάνω, για τις περιπτώσεις εκείνες των συνεντευξιαζομένων που δεν είχαν κάποιο συγγενή ή γνωστό στην Ελλάδα, το ταξίδι τελματώνεται προσωρινά στο σπίτι κάποιου αγνώστου –γνωστός του οδηγού με τον οποίο ήρθαν– του οποίου τα μόνα στοιχεία που έχουν είναι ένας αριθμός τηλεφώνου. Η Mariana θυμάται τις επανειλημμένες προσπάθειες επικοινωνίας, την άφιξη στο προσωρινό σημείο στέγασης και την ανακάλυψη μιας διαφορετικής από την υποσχόμενη πραγματικότητα.

«Ο οδηγός που μας έφερε μας έδωσε τον αριθμό τηλεφώνου του αδερφού του. Και τι ξέραμε; Ότι ήταν παντρεμένος με μια Ελληνίδα με γνωριμίες που θα μας βρει δουλειά. Όλα αυτά ήταν παραμύθια. Τον πήραμε τηλέφωνο και μας πήρε στο σπίτι του, και είχε πολλή αστυνομία και δεν μπορούσαμε να συναντηθούμε. Και εμείς φοβόμασταν, φοβόμασταν πολύ. Και μας είπε να πάρουμε ταξί. Και πήγαμε στον ``Άγιο Νικόλαο, εκκλησία!`` έτσι μας είπε να πούμε. Και ο ταξιτζής μας πήρε όλα τα λεφτά, 180 γερμανικά μάρκα». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή της μετακίνησης μετά την αλλαγή του καθεστώτος κυκλοφορίας των Ρουμάνων πολιτών στο χώρο Σένγκεν, η μεταναστευτική διαδικασία φαίνεται να είναι λιγότερο επικίνδυνη και λιγότερο απαιτητική όσον αφορά τις σωματικές αντοχές των μεταναστριών. Όπως αναφέρει η Angela:

«Ήρθα με ένα γραφείο από την Botosani μέσω Ιταλίας. Μέχρι την Ιταλία, δύομισι μέρες μέχρι την Ιταλία και από εκεί με αεροπλάνο. Πλήρωσα τη μεταφορά, 450 ευρώ. Τόσο, 450 ευρώ, αλλά αυτά ήταν πολλά λεφτά. Εγώ δούλεψα ένα μήνα για να μπορέσω να βγάλω τα λεφτά που έδωσα για να έρθω. Δούλεψα εδώ τον πρώτο μήνα για να δώσω τα λεφτά πίσω». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Ωστόσο, ενώ η φυσιολογική διαδρομή λόγω απόστασης αλλά και κόστους θα ήταν μέσω Βουλγαρίας, οι συνεντευξιαζόμενες ακολουθούν το μονοπάτι που καθορίζουν τα ταξιδιωτικά γραφεία τα οποία έχουν εξειδικευτεί στην «εγγυημένη μεταφορά τουριστών» από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα. Επίσης, ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις, το ταξίδι δεν είναι πάντοτε ομαλό. Αντιθέτως προκύπτουν πολλά απρόοπτα κατά τη διάρκειά του. Η Raluca θυμάται:

«Εγώ κανονικά έπρεπε να έρθω με το αεροπλάνο, αλλά ο αδερφός μου άκουσε για ένα παιδί που το είχανε γυρίσει πίσω και έτσι έφυγα με ένα ταξιδιωτικό γραφείο, στα μαύρα [ημι-νόμιμα], με το αμάξι. Ήμουν μπροστά με τον οδηγό και με άλλα 3 άτομα πίσω. 4 ημέρες και 5 νύχτες. Μέσω Ουγγαρίας, Αυστρίας, Ιταλίας και από την Ιταλία με το καράβι. Στην Ιταλία τρακάραμε γιατί τον πήρε ο ύπνος τον οδηγό, αλλά ευτυχώς δεν ήταν σοβαρό. Αλλά έπρεπε να περιμένουμε ένα βανάκι της ίδιας εταιρείας με 10 άτομα που ήταν μπροστά μας 2-3 ώρες για να έρθει να μας πάρει. Και ήρθαμε από Ανκόνα μέχρι την Πάτρα. Στο πλοίο με κλέψανε, μια άλλη Ρουμάνια μου πήρε το κινητό. Και δεν είχα ούτε τον αριθμό τηλεφώνου [του αδερφού]. Ευτυχώς που μου το είχε σημειώσει η μαμά μου στην τσάντα και τον πήρα από τον οδηγό. Φτάσαμε στην Πάτρα, από εκεί μας πήρε άλλο αμάξι και μας έφερε μέχρι την Αθήνα». (Raluca, 29 ετών. Συνέντευξη 34)

4.5.4. Προσδοκίες για απασχόληση

Το τέλος της διαδικασίας μετανάστευσης οριοθετείται ουσιαστικά με την εγκατάσταση των γυναικών στην Ελλάδα και τη σχεδόν άμεση είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Η άμεση εύρεση εργασίας είναι κάτι στο οποίο προέβησαν σχεδόν όλες οι μετανάστριες που συμμετείχαν στην έρευνα. Το επάγγελμα στο οποίο εντάσσονται είναι σχεδόν αποκλειστικά η οικιακή εργασία (είτε πρόκειται για την εσωτερική οικιακή εργασία είτε για την εργασία σε κάποιο συνεργείο καθαρισμού). Υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις συνεντευξιαζομένων οι οποίες, πριν την είσοδο τους στην οικιακή

εργασία, έκαναν ένα πέρασμα από άλλα επαγγέλματα, κυρίως φασόν. Ιδιαίτερα για τις γυναίκες που δεν είχαν την πολυτέλεια να βρίσκονται κοντά σε δικούς τους ανθρώπους στην Ελλάδα και άρα δεν είχαν στη διάθεσή τους ένα εύλογο χρονικό περιθώριο μέχρι να βρουν εργασία σε κάποιο νοικοκυριό, ο κανόνας που επικρατούσε ήταν: «Αρπάζω την πρώτη ευκαιρία», δηλαδή, την πρώτη θέση εργασίας που ήταν άμεσα διαθέσιμη για εκείνη.

Οι συνεντευξιαζόμενες έρχονται συνήθως στην Ελλάδα με το όνειρο να αποκτήσουν μια καλύτερη ζωή για εκείνες και την οικογένειά τους. Όπως αναφέρει η Marina:

«Πρώτα από όλα είχαμε διαμορφώσει μια πολύ θετική άποψη για την Ελλάδα, ροζ, η χώρα όλων των δυνατοτήτων, έτσι νόμιζα τότε. Αυτή ήταν η εικόνα που είχα στη Ρουμανία (γελάει). Από εκείνους που ήταν ήδη εδώ. Ήταν πάρα πολλοί γνωστοί εδώ, πολλοί είχαν φύγει μετά την επανάσταση, εκείνο τον καιρό. Όταν ήρθαμε εμείς είχαν περάσει ήδη 10 χρόνια, όσοι έρχονταν στη Ρουμανία τους έβλεπες ότι έρχονται με χρήματα, χτίζουν, με αυτοκίνητα, αγοράζουν, κάνουν. Και δεν είχες τη δυνατότητα στη Ρουμανία, ακόμα κι αν δούλευες, ακόμα κι αν είχες, δεν μπορούσες να αποταμιεύσεις». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Ανεξαρτήτως εάν αρχικά καταφέρνουν ή όχι να μπουν στην οικιακή εργασία, η ανάγκη ένταξης στο συγκεκριμένο επάγγελμα ήταν ένα ζήτημα που λίγο πολύ γνώριζαν όλες οι μετανάστριες ήδη προτού έρθουν στη χώρα. Αυτό που γνώριζαν σχεδόν όλες οι μετανάστριες είναι ότι τουλάχιστον στην αρχή η εσωτερική εργασία αποτελούσε ένα αρχικό στάδιο που έπρεπε να διαπεράσουν στην πορεία ένταξής τους στην ελληνική αγορά εργασίας αλλά και στην κοινωνία της χώρας. Η Lucia είχε αντλήσει τις πληροφορίες από την αδερφή της, που εργαζόταν ήδη στην Ελλάδα στη φύλαξη παιδιών.

«Η αδερφή μου ήταν ήδη τρία χρόνια εδώ. Και μου είχε διηγηθεί και σχεδόν φανταζόμουν πώς θα ήταν. Αλλά αυτά που φανταζόμουν δεν ήταν ούτε ένα

τέταρτο από αυτά που είδα στην πραγματικότητα. Δεν ξέρω γιατί, αλλά όταν κάποιος σου διηγείται φαντάζεσαι ότι είναι κάτι πιο ιδιαίτερο. Και εγώ δεν ήξερα και τη γλώσσα...» (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Επιπλέον, η ένταξη στην οικιακή εργασία, κυρίως στην εσωτερική οικιακή εργασία, θεωρείται ιδιαίτερα επιθυμητή για τις γυναίκες εκείνες που εισήλθαν άτυπα στην Ελλάδα και διέμεναν στη χώρα χωρίς χαρτιά. Η Marina εξηγεί πως η συγκεκριμένη μορφή εργασίας τους προσέφερε κάποια μορφή ασφάλειας ως προς τον κίνδυνο σύλληψης από τις αστυνομικές αρχές και κατά συνέπεια της απέλασης από τη χώρα:

«Ήξερες ότι στην πλειονότητά τους οι κοπέλες δουλεύουν έτσι και πολλές εσωτερικές. Ήταν πολύ λίγες εκείνες που δουλεύανε εξωτερικές εκείνη την περίοδο. Μόνο εκείνες που ήταν πιο παλιές. Νομίζω ότι τότε θα ήθελα να δουλέψω εξωτερική γιατί ήμουν εδώ με το σύζυγο, αλλά όλος ο κόσμος έλεγε ότι είναι καλύτερα έτσι. Καλύτερα εσωτερική γιατί είσαι πιο προστατευόμενη από την αστυνομία. Ναι, γιατί δεν έμπαινες τόσο συχνά στο στόμα του λύκου». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Όμως, για τις συνεντευξιαζόμενες, παρ' όλο που υπήρχε ενημέρωση για το επάγγελμα στο οποίο επρόκειτο να εργαστούν, η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία φαίνεται πως τις στιγματίζει πάντοτε και ίσως για πάντα. Ακόμα και για τις περιπτώσεις εκείνες, όπως είναι της Angela, η οποία θεωρεί τον εαυτό της τυχερό που είχε ως «εκπαιδύτρια» την αδερφή της, οι αναμνήσεις τις πρώτης επαφής με την οικιακή εργασία κυριαρχούνται από τις δυσκολίες που είχαν αντιμετωπίσει στην πρώτη τους επαφή με το συγκεκριμένο επάγγελμα. Έτσι, η συνεντευξιαζόμενη μας διηγείται:

«Το ήξερα γιατί μου είχε πει η αδερφή μου ότι θα πήγαινα να καθαρίζω. Αυτή με πήρε στη δουλειά. Γιατί λένε: ``Τι, εγώ δεν καθάρισα στο σπίτι, δεν ξέρω να κάνω; Τι δηλαδή, δεν ξέρω να καθαρίσω ένα τραπέζι;`` Έτσι είναι, καθαρίζεις, αλλά δεν είναι το ίδιο με τη δουλειά εδώ. Η δουλειά που κάνεις εσύ μέσα στο σπίτι στη Ρουμανία δεν είναι όπως εδώ. Δηλαδή, εγώ ίσως να μην είχα πριν σφουγγαρίστρα, παρκέ, δεν ήξερα να σφουγγαρίσω. Η αδερφή μου φώναζε: ``Πως, ούτε καν το περίμενα από εσένα, μετά από τόση δουλειά που κάνεις εσύ να μην ξέρεις να σφουγγαρίζεις;`` Τρεις μέρες έκλαιγα και

έλεγα ότι θα γυρίσω σπίτι. Ότι θα βγάλω χρήματα και θα πάω στη Ρουμανία. Αισθανόμουν πολύ ξένη. Ιδίως επειδή η αδερφή μου μου έλεγε ότι δεν ξέρω να κάνω τίποτα. Και από εκεί που ήξερα να κάνω τα πάντα στη Ρουμανία (γελάει) ξαφνικά δεν ήξερα τίποτα». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Ουσιαστικά, αυτό που προκύπτει από την παραπάνω αφήγηση είναι μια πολύ σημαντική διαπίστωση για τις επιπτώσεις του συγκεκριμένου επαγγέλματος στην πορεία εξέλιξης των συνεντευξιαζομένων τόσο σε σχέση με τις αρχικές τους προσδοκίες όσο και μέσα στο ίδιο το επάγγελμα. Όσο καλά προετοιμασμένες και να είναι οι γυναίκες αυτές σχετικά με τη μελλοντική τους απασχόληση στην οικιακή εργασία, η οποία πολλές φορές στο μυαλό τους αρχικά μοιάζει να είναι μια απλή προέκταση των καθηκόντων που ούτως ή άλλως εκτελούσαν μέσα στο νοικοκυριό τους προτού φτάσουν στην Ελλάδα, η πραγματικότητα αναδεικνύει μια πολύ διαφορετική διάσταση του επαγγέλματος. Για τις συνεντευξιαζόμενες η πολυπλοκότητα την ενασχόλησης με το συγκεκριμένο επάγγελμα και οι επιπτώσεις που συνεπάγονται για τη ζωή και την ψυχосύνθεσή τους δεν μπορούν να κατανοηθούν στην πραγματική τους διάσταση χωρίς την άμεση επαφή τους με την οικιακή εργασία.

Οι Ρουμάνες μετανάστριες ξεκίνησαν το ταξίδι τους από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα ως μέρος του κύκλου ζωής τους όπου τη διαδικασία αυτή την αντιλαμβάνονταν ως μια προσωρινή διέξοδο επιβίωσης και, έως ένα βαθμό, μια «μαγευτική» λύση. Αυτό φαίνεται να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην κληρονομιά του παρελθόντος όπου η μετακίνηση στο εξωτερικό ήταν πρακτικά αδύνατη, ενώ η «Δύση» εμφανιζόταν ως ένα εξιδανικευμένο μέρος με οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες για όλους. Οι εργαζόμενες σε αυτό το ταξίδι «κουβαλάνε» μαζί τους συγκεκριμένους εργασιακούς προσανατολισμούς αλλά και αξίες κινητικότητας που επηρεάζουν και την πορεία εξέλιξής τους στην οικιακή εργασία. Πρόκειται για έναν αλληλέγγυο κυρίως προς την οικογένειά τους εργασιακό προσανατολισμό και αξίες

κινητικότητας όπου η εργασιακή τους πορεία ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τον τόπο και την παραγωγή, ενώ ο καταμερισμός των καθηκόντων έχει να κάνει με την οικογένεια και τις ανάγκες της.

Εάν και κατά πόσο όλα τα παραπάνω μεταβάλλονται είναι μια διαδικασία η οποία θα εξεταστεί στη συνέχεια της ανάλυσης, όπου αρχικά θα παρουσιαστούν οι διαφορετικοί σταθμοί της εργασίας των Ρουμάνων μεταναστριών στην Ελλάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΡΟΥΜΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (Η ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗΣ)

Όπως θα φανεί και από την ανάλυση, η σύνδεση των Ρουμάνων μεταναστριών με την οικιακή εργασία και συγκεκριμένα με τις υπηρεσίες καθαρισμού ακολουθεί μια **πορεία** η οποία, όπως αναδείχθηκε στην παραπάνω ενότητα, έχει ξεκινήσει ήδη από πριν αλλά και μέσα από τη μεταναστευτική διαδικασία προς την Ελλάδα. Αυτή η πορεία έχει κάποια **στάδια** που φαίνεται ότι αντανακλούν μια διαδικασία ένταξης των μεταναστριών σε ένα εργασιακό και πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς. Συνεπώς, για να μπορέσει να γίνει κατανοητή η επίδραση της οικιακής εργασίας στην πορεία εξέλιξης αλλά και στην κατανόηση της σταδιοδρομίας των μεταναστριών στις υπηρεσίες καθαρισμού, η ανάλυση οφείλει να επικεντρωθεί στα αντικειμενικά και υποκειμενικά στάδια μέσα από τα οποία περνούν οι οικιακές εργάτριες στα πλαίσια του επαγγέλματός τους. Πέραν όμως της εκτενούς ανάλυσης της αντικειμενικής πορείας μέσα στην οικιακή εργασία, για να μπορέσει κανείς να κατανοήσει την εξέλιξη στο συγκεκριμένο επάγγελμα είναι απαραίτητο να γίνει αναφορά και στις πρώτες εργασιακές εμπειρίες στη χώρα υποδοχής. Έτσι η ανάλυση θα χωριστεί σε τρία μέρη: την εργασία σε άλλα επαγγέλματα πλην της οικιακής εργασίας, την πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία και την εξέλιξη μέσα σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης στις υπηρεσίες καθαρισμού. Στόχος είναι να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο οι παραπάνω παράμετροι συμβάλλουν στην πορεία εξέλιξης και στην κατανόηση της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα.

Όπως και στην περίπτωση της πορείας ζωής και εργασίας στη χώρα προέλευσης, σε αυτή την ενότητα η ανάλυση θα επικεντρωθεί στα θέματα εργασίας και απασχόλησης, και ειδικότερα το πώς αντιλαμβάνονται και αντιμετωπίζουν οι συνεντευξιαζόμενες το εργασιακό τους αντικείμενο, τις συνθήκες εργασίας τους και τις συνθήκες ζωής, για να διαπιστωθούν οι επιπτώσεις στην εξω-εργασιακή σφαίρα από την καθημερινή τους επαφή με την εργασία ανάλογα με τον τύπο απασχόλησής τους στην εργασία που εκτελούν στη χώρα υποδοχής.

5.1. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΕ ΆΛΛΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΠΛΗΝ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η πρώτη επαφή των συνεντευξιαζομένων με την εργασία στη χώρα υποδοχής χαρακτηρίζεται κυρίως από την απασχόληση στην ίδια την οικιακή εργασία. Ωστόσο υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις τόσο στις αυτοαπασχολούμενες όσο και στις μισθωτές εργάτριες, όπου πριν την εισαγωγή στην οικιακή εργασία γίνεται ένα «πέραςμα»²²² από άλλα επαγγέλματα. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα των κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών (παράρτημα ΙΙΙ), στη συντριπτική πλειοψηφία πρόκειται για την ενασχόλησή τους με την εργασία σε μικρές βιοτεχνίες φασόν ή σε κάποια εργοστάσια²²³. Υπάρχει και μια περίπτωση γυναίκας που εργάστηκε σε καφετέρια, καθώς και δύο περιπτώσεις μεταναστριών που απασχολήθηκαν στην ευρύτερη βιομηχανία ενήλικης διασκέδασης κάνοντας κονσομασιόν σε νυχτερινό μπαρ. Σε όλες τις περιπτώσεις οι συνεντευξιαζόμενες εργάζονται ως μισθωτές.

²²² Εδώ ο όρος «πέραςμα» αφορά μια διαδικασία η οποία σηματοδοτεί ένα στάδιο μέσα στην πορεία εξέλιξής τους προς την οικιακή εργασία. Μέσα σε αυτήν, οι συνεντευξιαζόμενες διαμορφώνουν αντιλήψεις για τη θέση τους μέσα στην κοινωνία αλλά και για την καταλληλότητά τους μέσα στην οικιακή εργασία.

²²³ Η εργασία σε άλλα επαγγέλματα πλην της οικιακής εργασίας φαίνεται να διαμορφώνεται ως ένας «προθάλαμος» μέχρι την εύρεση εργασίας στην οικιακή εργασία. Σε πολλές περιπτώσεις τα συγγενικά ή φιλικά δίκτυα τους ωθούν στην απασχόληση σε μια βιοτεχνία για να μη «χάνουν» χρόνο στο σπίτι στο διάστημα που αναζητούν εργασία στις υπηρεσίες φροντίδας ή καθαρισμού. Ωστόσο, ο χρόνος παραμονής στο επάγγελμα πλην της οικιακής εργασίας δεν ξεπερνά τον ένα χρόνο.

5.1.1. Αντικείμενο εργασίας

Ανάλογα με την οικονομική δραστηριότητα στην οποία απασχολούνται, οι μετανάστριες εκτελούν εργασίες οι οποίες είναι χαμηλής ειδίκευσης και δεν χρειάζονται ιδιαίτερες γνώσεις ή εμπειρίας. Παραδείγματος χάρη, για τις εργαζόμενες σε φασόν το αντικείμενο εργασίας αφορά συνήθως την παραγωγή κάποιου μέρος ενός τελικού προϊόντος, το σιδέρωμα των τελικών προϊόντων ή τη συσκευασία προϊόντων.

Η Nuti περιγράφει η ίδια το αντικείμενο της εργασίας της:

«Η πρώτη δουλειά εδώ ήταν φασόν. Έκοβα κλωστές. Πιο δύσκολο ήταν όταν ξεκίνησα να κάνω μια αλυσίδα. Μια πολύ χοντρή αλυσίδα, ενός μέτρου και κάτι απ' όπου έφτιαχνα τιραντάκια για μπλούζες. Ήταν πολύ περίπλοκο. Σε Σύριους δούλευα». (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

5.1.2. Συνθήκες εργασίας και απασχόλησης

Εξετάζοντας τις συνεντευξιαζόμενες που εργάζονταν σε φασόν αλλά και τις υπόλοιπες περιπτώσεις, αυτό που διαπιστώνει κανείς είναι ότι:

Πρώτον, όλες εργάζονται ανασφάλιστες και χωρίς καμία κάλυψη είτε για συνταξιοδότηση είτε για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ή για τυχόν εργασιακά ατυχήματα. Η Valentina, εργάτρια σε φασόν, αναφέρει:

«Στα μαύρα τόσα χρόνια. Τα πρώτα χρόνια ήταν πολύ καταθλιπτικό. Όλη την ώρα στο τηλέφωνο με το σύζυγο. ``Έφτασες στη δουλειά;`` Ήταν πολύ αγχωτικό να πας στη δουλειά και να γυρίσεις στο σπίτι. Αυτή η διαδρομή. Ανέβαινες στο λεωφορείο και δεν ήξερες εάν θα επέστρεφες ή όχι στο σπίτι». (Valentina, 33 ετών. Συνέντευξη 49)

Δεύτερον, τα ωράρια εργασίας δεν είναι πάντοτε συγκεκριμένα όπως δεν είναι και ο μισθός. Σε γενικές γραμμές, όμως, οι συνεντευξιαζόμενες εργάζονταν έξι ή επτά ημέρες την εβδομάδα, με μέσο όρο 12 ώρες την ημέρα. Ο μισθός ήταν κυμαινόμενος ανάλογα με τη χρονική περίοδο στην οποία απασχολήθηκαν και οι απολαβές ήταν σε

ωριαία βάση. Παραδείγματος χάριν, μια εργάτρια που εργάστηκε σε φασόν το 2000 θυμάται ότι πληρωνόταν με 1,5 ευρώ (το αντίστοιχο ποσό σε δραχμές) την ώρα, ενώ μια άλλη εργάτρια που απασχολήθηκε στην ίδια δουλειά το 2005 ξεκίνησε με 2,5 ευρώ την ώρα. Η Marina, και εκείνη εργάτρια σε φασόν, θυμάται:

«Πληρωνόμουν μια φορά στις δύο εβδομάδες. Έπαιρνα 2,50 ευρώ την ώρα. Αλλά μπορώ να πω ότι έπαιρνα καλά λεφτά γιατί ήταν πάρα πολλές οι ώρες. Έπαιρνα και 800 και 900 ευρώ το μήνα. Όταν έφυγα, έπαιρνα 3 ευρώ την ώρα, μου είχαν κάνει μια αύξηση. Σταδιακά, ανάλογα με τα καθήκοντά σου, εάν έβλεπε ότι βγάζεις δουλειά και ξέρεις, σου έκαναν αύξηση». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Για τα διαλείμματα υπήρχε ένας άγραφος κανόνας, τον οποίο μάθαιναν από τους υπόλοιπους εργαζομένους στο συνεργείο, ή από συγγενικά πρόσωπα που εργάζονταν στο συγκεκριμένο επάγγελμα, σύμφωνα με τον οποίο υπήρχε ένα μισάωρο διάλειμμα για φαγητό. Ωστόσο η Cristina, εργάτρια σε φασόν, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το συγκεκριμένο διάλειμμα δεν πληρωνόταν.

«Είχαμε μισή ώρα διάλειμμα στις 12 αλλά δε μας το πληρώνανε». (Cristina, 28 ετών. Συνέντευξη 11)

Όσον αφορά την επιτήρηση, κυρίως για τις εργαζόμενες στο εργοστάσιο, η ύπαρξη της επιτήρησης αξιολογείται αρνητικά. Πέραν του άγχους που εξ αρχής τους δημιουργεί η παρουσία του επιστάτη στο χώρο εργασίας, το πολιτισμικό και θρησκευτικό χάσμα ανάμεσα στους εργαζομένους και τους επιτηρητές-αφεντικά φαίνεται να προσθέσει περαιτέρω αρνητική χροιά σε όλη την κατάσταση. Όπως εξηγεί η Vica:

«Δεν είχαμε ελευθερία κίνησης. Είσαι εξαναγκασμένος σωματικά και ψυχικά. Μουσουλμάνοι... μας απαγόρευαν και να μιλάμε. Μας έκανε παρατήρηση. Σε όλους μας εάν κάναμε καμία πλάκα, άνδρες και γυναίκες, δεν έπρεπε ούτε να μιλάμε μεταξύ μας». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Ως προς τις σχέσεις με τους συναδέλφους, η ίδια συνεντευξιζόμενη αναφέρει ότι οι διαφοροποιημένες αξίες και αντιλήψεις όσον αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα έκαναν αδύνατη την επικοινωνία μεταξύ τους:

«Ήμουν με 20 περίπου άνδρες, ήταν μόνο άνδρες στις ραπτικές μηχανές. Σε γραμμή παραγωγής εργάζονταν όπως και σε εμάς, μόνο που οι άνδρες είναι πολύ πιο γρήγοροι. Ήταν από το Μπανγκλαντές, Πακιστάν. Και εμείς τα κορίτσια που καθαρίζαμε τα ρούχα από κλωστές, μετράγαμε. Και μετά από εμένα πήγαν εκεί 5-6 κοπέλες. Αλλά τα αγόρια ήταν μουσουλμάνοι, εκείνη δεν τιμούν τη γυναίκα, δε μας χαιρετούσαν καν. Περνάγανε από δίπλα μας σαν να ήμασταν μια μάντρα (με πρόβατα). Αργότερα λέγανε ``καλημέρα``. Αλλά δεν υπήρχαν σχέσεις. Μόνο με τις κοπέλες μίλαγα. Αυτά». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη16)

Και στην περίπτωση της Iuliana, εργάτρια σε αγροτικές εργασίες, οι σχέσεις με τους συναδέλφους είναι μηδαμινές. Η αδυναμία επικοινωνίας λόγω έλλειψης γνώσης ελληνικής γλώσσας τις κρατάει στο περιθώριο ακόμα και στο χώρο εργασίας. Οι επικοινωνία είναι περιορισμένη και μόνο με συντοπίτες, όπου υπάρχουν.

«Οι συνάδελφοι ήταν πιο πολύ Έλληνες, πολύ λίγοι ήταν Ρουμάνοι. Μμμ, να, δεν καταλάβαινα και πολύ τη γλώσσα. Και στα αγγλικά, κυρίως στο χωριό, ο κόσμος δε μίλαγε, με τα χέρια μιλάγαμε πιο πολύ». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Αναφορικά με τις σχέσεις με τους εργοδότες τους, όλες οι συνεντευξιαζόμενες αναφέρουν πως οι σχέσεις αυτές περιορίζονταν στην επαφή τους για την πληρωμή του μισθού. Επίσης, διευκρινίζουν ότι δεν υπήρχε δυνατότητα προαγωγής μέσα στο επάγγελμά τους. Η Ana, αρχικά εργαζόμενη σε φασόν και τώρα μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού, αναφέρει:

«Δε διέφερα [από άλλους εργαζομένους εκεί]. Όλοι ήμασταν το ίδιο, ούτε πάνω ούτε κάτω. Ήταν μια αγγαρεία (ο όρος αναφέρεται στα ελληνικά). Από ανάγκη πήγα. [Ψυχολογικά] Ήταν άσχημα, άσχημα, δεν ήταν για μένα». (Ana, 23 ετών. Συνέντευξη 32)

5.1.3. Συνθήκες ζωής

5.1.3.1. Χώρος διαμονής και ελεύθερος χρόνος

Για τις συνεντευξιαζόμενες που απασχολούνται αρχικά σε άλλα επαγγέλματα πλην της οικιακής εργασίας, οι συνθήκες στέγασης δε φαίνεται να διαφέρουν από άλλες περιπτώσεις μεταναστριών. Έτσι, ο χώρος διαμονής είναι σχεδόν πάντα σε κοντινή απόσταση από το χώρο εργασίας, ενώ τις περισσότερες φορές οι γυναίκες μοιράζονται το σπίτι με πολλά άτομα. Επίσης, ο συγκεκριμένος χώρος στέγασης δε φαίνεται να αποτελεί επιλογή της ίδιας της μετανάστριας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Otilia, αρχικά εργάτρια σε φασόν και τώρα αυτοαπασχολούμενη:

«Στην αρχή έμεινα στον Πειραιά, σε ένα σπίτι με 13 άτομα, και γνωστοί και άγνωστοι. Ήταν 4 δωμάτια και εμείς μέναμε 4 σε ένα δωμάτιο [...] Από ανάγκη έμεινα εκεί, πού αλλού να πήγαινα;» (Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Για την Iuliana, εργάτρια στην αγροτική παραγωγή στην Πελοπόννησο, οι συνθήκες στέγασης ήταν ακόμα χειρότερες. Χωρίς χρήματα και μόνη σε έναν ξένο τόπο, η μοναδική επιλογή ήταν η διαμονή σε μια παράγκα μέσα στο χωράφι όπου εργαζόταν.

«Στην αρχή [έμεινα] στο χωράφι, πώς το λένε, σε μια παράγκα ανάμεσα στα αμπέλια. Μόνη μου γιατί ο καθένας είχε κάποιον. Η φίλη μου με το σύζυγο της πήγανε σε κάποιον άλλο και μένανε, αλλά δεν υπήρχε θέση και για μένα. Και τότε μίλησα με τον Έλληνα που δούλευα στο εργοστάσιό του να με αφήσει να κοιμηθώ εκεί όπου ήταν μαζεμένα τα σταφύλια για να μην κοιμηθώ στο χωράφι έξω, στο δρόμο». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Ως προς τον ελεύθερο χρόνο, οι συνεντευξιαζόμενες αναφέρουν ότι ήταν ανύπαρκτος. Τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας δεν άφηναν χώρο για τίποτε άλλο εκτός από την αναζήτηση ξεκούρασης και ύπνου. Η Lenuta αναφέρει στην αφήγησή της:

«Πού να βρεις ελεύθερο χρόνο; Μετά από 13 ώρες στη δουλειά το μόνο που ήθελα ήταν να βρω ένα κρεβάτι να κοιμηθώ. Ούτε να δω τον άνδρα

μου, ούτε τίποτα. Μόνο όταν έβγαινα να πάρω τηλέφωνο σπίτι για να ακούσω τα παιδιά μου, τίποτε άλλο». (Lenuta, 38 ετών. Συνέντευξη 59)

5.1.3.2. Καταναλωτικές προτιμήσεις

Έχοντας ως δεδομένο τους περιορισμούς που επέβαλλε το επάγγελμα και που περιγράφηκαν στην προηγούμενη υποενότητα, οι καταναλωτικές προτιμήσεις των συνεντευξιαζομένων είχαν να κάνουν με την αναζήτηση κάποιων προϊόντων που ήταν αναγνωρίσιμα ή/και των πιο φτηνών που υπήρχαν. Η είσοδος σε έναν καινούριο κόσμο, σε μια χώρα όπου δε γνωρίζουν ούτε τη γλώσσα ούτε και έχουν τη δυνατότητα να επικοινωνήσουν ανά πάσα στιγμή με κάποιον άνθρωπο δικό τους για να τις βοηθήσει, τις οδήγησε πολλές φορές σε λάθος επιλογές με αποτέλεσμα να θεωρούν την πρώτη αυτή περίοδο εν τέλει μια περίοδο σπατάλης χρημάτων σε άσκοπα προϊόντα. Η Adina θυμάται ότι πολλές φορές γύριζε στο σπίτι από το σουπερμάρκετ και ανακάλυπτε ότι τα προϊόντα που αγόρασε δεν είχαν σχέση με αυτά που χρειαζόταν.

«Πάρα πολλές φορές, πήγαινα για ψώνια και έπαιρνα άλλα αντ' άλλων. Θυμάμαι ότι πήγα να πάρω αλεύρι και πήρα αυτό που φουσκώνει μόνο του και μου χάλασε τη συνταγή. Ξέρεις, ήμουν και τόσο πολύ κουρασμένη και βιαστική να ψωνίσω που αυτά μου συνέβαιναν αρκετά συχνά. Πεταμένα λεφτά. [...] Και είχα βαρεθεί με τόσο κοτόπουλο που έτρωγα. Τι να έκανα, ήταν το πιο φτηνό κρέας. Τώρα έχω 5 χρόνια να φάω κοτόπουλο». (Adina, 28 ετών. Συνέντευξη 64)

Στην περίπτωση των γυναικών που εργάζονταν στην παροχή υπηρεσιών ενήλικης διασκέδασης, αυτό που προστίθεται είναι ο περιορισμός των επιλογών τους λόγω επαγγέλματος και των αντιλήψεων που απορρέουν από αυτό. Συγκεκριμένα, η Alexandra, αρχικά εργαζόμενη σε μπαρ-κονσομασιόν αναφέρει:

«Τι να αγοράζω; Λίγα πράγματα. Τι να τα κάνεις εκεί μέσα; Αυτή η δουλειά

δεν είναι μια ντροπιαστική δουλειά, είναι μια δουλειά για πουτάνα, μόνο μια πουτάνα μπορεί να αντέξει και τις πουτάνες δεν τις ντροπιάζουν σήμερα, τις αναζητάνε στη σημερινή εποχή. Αλλά για να είσαι πουτάνα πρέπει να ξέρεις, ενώ εγώ ποτέ δεν είχα αυτό το χαρακτήρα. Να είμαι πουτάνα κλέφτρα. Εγώ και με εκείνον που τα είχα δεν ήξερα να είμαι πουτάνα κλέφτρα. Εγώ ήμουν με την ψυχή, ένα πακέτο τσιγάρα να έπαιρνε, ήθελε και το έπαιρνε. Εάν μου πήρε ένα άρωμα, μια μπλούζα, ήθελε και μου τα πήρε, δε ζήτησα ποτέ». (Alexandra, 31 ετών. Συνέντευξη 27)

Από την αφήγηση της Alexandra προκύπτει ότι οι καταναλωτικές της προτιμήσεις ήταν επηρεασμένες από το επάγγελμά της και από τις αντιλήψεις που είχε διαμορφώσει στο χώρο εργασίας σχετικά με το τι οφείλει μια εργαζόμενη να αγοράζει για τον εαυτό της.

5.1.3.3. Κοινωνικό κύρος και αντιλήψεις για την εργασία

Το κοινωνικό κύρος έχει να κάνει συνήθως με την εικόνα που έχει η κοινωνία για έναν άνθρωπο και τις οικονομικές και κοινωνικές του δυνατότητες να διαμορφώσει τις συνθήκες του περιβάλλοντός του (Mills 1953). Όμως, το πώς βλέπει η ελληνική κοινωνία τις εν δυνάμει εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού μετανάστριες είναι ένα θέμα στο οποίο η παρούσα διδακτορική διατριβή δεν μπορεί να απαντήσει γιατί δεν το εξέτασε από την πλευρά των φορέων της ελληνικής κοινωνίας. Ωστόσο, το πώς η ίδια η εργαζόμενη μετανάστρια βλέπει τον εαυτό της είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την πορεία εξέλιξής της τόσο στην ελληνική κοινωνία όσο και σε συγκεκριμένα επαγγέλματα.

Αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις δεν είναι μονάχα ότι οι γυναίκες αυτές αποτελούν ένα εργατικό δυναμικό χαμηλού κύρους αλλά και χωρίς καμία αναγνώριση από το ελληνικό κράτος. Η άτυπη απασχόλησή τους σε συγκεκριμένες εργασίες έχει άμεσες αρνητικές επιπτώσεις όσον αφορά το κύρος τους στην κοινωνία.

Οι συνεντευξιαζόμενες κυριαρχούνται από το φόβο κατά τη μετακίνησή τους, την αδυναμία επιλογής του επαγγέλματος αλλά και από την ανικανότητα ελέγχου της οργάνωσης ζωής τους. Όπως αναφέρει και η Marina, εργάτρια σε φασόν:

«Η δουλειά αυτή μου προσέφερε χρήματα αλλά και πολλή δυσαρέσκεια στο σπίτι. Τι να μαγειρέψεις όταν εσύ δεν μπορούσες να σταθείς στα πόδια σου πια. Όλη την ημέρα όρθια. Η πρέσα, 250 βαθμοί η θερμοκρασία, και εσύ με αυτή την πλάκα στο πρόσωπο. Δεν ήταν λίγες οι φορές που λιποθύμησα. Από τη θερμοκρασία. Πολλή κούραση. Ψυχολογικά έπεσα. Όλη την ημέρα φασαρία, αυτός ο θόρυβος, ερχόσουν στο σπίτι μόνο για να κοιμηθείς. Και είχα και το παιδί. Πού να το βγάλω στο πάρκο;;; Τίποτα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Επιπλέον, το κοινωνικό κύρος προκύπτει και από τις σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία. Οι κοινωνικές σχέσεις των συνεντευξιαζομένων περιορίζονται κυρίως στο χώρο του σπιτιού όπου κατοικούν. Η Otilia αναφέρει ότι η συγκεκριμένη εργασία ήταν μια υποχρέωση. Αποτελούσε μονάχα ένα μέσο εξασφάλισης κάποιου εισοδήματος, αναγκαίο για την αποπληρωμή των χρεών τους.

«Ψυχολογικά ήταν πολύ άσχημα. Μια ολόκληρη μέρα, κάθε μέρα, να μην έχεις με ποιον να επικοινωνείς... Και μετά τη δουλειά το ίδιο. Πάρα πολύ δύσκολο». (Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Από την αφήγηση της Otilia προκύπτει ότι η απασχόλησή της στη βιοτεχνία ρούχων σηματοδοτεί τα πρώτα στάδια στη διαδικασία αλλοτρίωσης της εργαζομένης. Αυτό αφορά το αίσθημα αδυναμίας και την ανικανότητα να συσχετιστεί στενά με άλλους στην εργασία της.

Τέλος, η επαφή με άλλες εργασίες φαίνεται να ωθεί τις συνεντευξιαζόμενες μετανάστριες στην αναζήτηση μιας θέσης εργασίας στην οικιακή εργασία. Για την Ana η εμπειρία της ως εργαζομένης σε καφετέρια την ωθεί στην ανάπτυξη αντιλήψεων για την καταλληλότητά της σε ένα συγκεκριμένο επάγγελμα καθώς της δίνει τη δυνατότητα να διατηρήσει κατά κάποιον τρόπο την αξιοπρέπειά της.

«Δούλεψα σε καφετέρια αλλά δεν έμεινα γιατί δε μου άρεσε. Είδα τη συμπεριφορά των Ελλήνων που πιστεύουν ότι οι Ρουμάνες σε τέτοιες δουλειές κάνουν τα πάντα. Καλύτερα σε σπίτι, με τις κυρίες και χωρίς παρενόχληση» (Ανα, 34 ετών. Συνέντευξη 12)

5.2. Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Σε αυτή την ενότητα η ανάλυση θα επικεντρωθεί στα θέματα εργασίας και απασχόλησης όπως αυτά προκύπτουν από την πρώτη επαφή με το επάγγελμα της οικιακής εργάτριας. Ενώ για ορισμένες γυναίκες ως σημείο εκκίνησης εργασίας στην Ελλάδα δεν αποτέλεσε η οικιακή εργασία, για την κατανόηση της εξέλιξης των συνεντευξιαζομένων μέσα στο επάγγελμα είναι απαραίτητο να δοθεί έμφαση στην πρώτη θέση εργασίας μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Ειδικότερα θα εξεταστούν ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η επιλογή του επαγγέλματος, το αντικείμενο εργασίας των συνεντευξιαζομένων, οι συνθήκες εργασίας τους και οι συνθήκες ζωής για να διαπιστωθούν οι επιπτώσεις στην εξω-εργασιακή σφαίρα από την καθημερινή τους επαφή με την εργασία.

5.2.1. Η επιλογή του επαγγέλματος

Η επιλογή του επαγγέλματος στην περίπτωση των συνεντευξιαζομένων στην παρούσα έρευνα υπαγορεύεται σε λιγότερο βαθμό από την πλευρά του ατόμου (προτιμήσεις του) και περισσότερο από την πλευρά της τοπικής αγοράς εργασίας και των ευκαιριών που εμφανίζει. Συγκεκριμένα, όπως σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις της πλειονότητας των μεταναστών που μετακινήθηκαν προς την Ελλάδα, για τις μετανάστριες από τη Ρουμανία το φάσμα των επιλογών του επαγγέλματος είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Συγκεκριμένα, οι συνεντευξιαζόμενες μπορούν να

«επιλέξουν» μια θέση εργασίας κυρίως σε υπηρεσίες χαμηλού κύρους όπως οικιακή εργασία ή ενήλικη διασκέδαση, η αγροτική παραγωγή και σε κάποιες βιοτεχνίες. Για την Cristina, μισθωτή εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού, η «επιλογή» του επαγγέλματος φαίνεται πως είχε γίνει ουσιαστικά πριν τον ερχομό της στην Ελλάδα στα 16 της χρόνια. Έχοντας μια αδερφή στην Αθήνα που εργαζόταν σε ένα συνεργείο καθαρισμού, η εύρεση εργασίας ήταν σχετικά απλή και προέκυψε άμεσα (σε μια εβδομάδα μετά την άφιξή της στην Αθήνα):

«Δεν είχα προσδοκίες, ήξερα ότι θα δουλεύω [στο συνεργείο]. Δεν μπορούσα πολλά πολλά γιατί ήμουν μικρή». (Cristina, 25 ετών. Συνέντευξη 69)

Όπως και στην περίπτωση της Cristina, η οποία ήξερε εξ αρχής ότι η μοναδική διαθέσιμη εργασία για εκείνη ήταν στο συνεργείο καθαρισμού, φαίνεται ότι και στην περίπτωση της αυτοαπασχόλησης, πέραν των υπαρκτών περιορισμών στην αγορά εργασίας και της διαθεσιμότητας για την απασχόληση μεταναστών σχεδόν αποκλειστικά στις υπηρεσίες χαμηλού κύρους, τα κοινωνικά/συγγενικά δίκτυα συμβάλλουν καθοριστικά στην τοποθέτηση των συνεντευξιαζόμενων στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Για την Dumitru η οικιακή εργασία ως μοναδική επιλογή γίνεται γνωστή για εκείνη από την ξαδέρφη της που εργαζόταν στο ίδιο επάγγελμα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Στην καθαριότητα. Ήξερα. Δεν ήξερα ακριβώς τι θα προκύψει, αλλά η ξαδέρφη μου ήταν έξω και μου έλεγε πώς είναι, είχε και μια φίλη της, το ίδιο, και αυτομάτως σκεφτόμουν ότι και εγώ με την καθαριότητα. Και έτσι και έγινε». (Dumitru, 23 ετών. Συνέντευξη 8)

Για άλλες συνεντευξιαζόμενες, η πρώτη επιλογή μιας θέσης εργασίας δε βρίσκεται στο χώρο της οικιακής εργασίας αλλά αφορά την απασχόληση σε: α) εργοστάσια, β) αγροτική παραγωγή και γ) παροχή υπηρεσιών ενήλικης διασκέδασης.

Στην πρώτη περίπτωση, εκείνη της εργασίας σε εργοστάσιο/βιοτεχνία, η Elena αναφέρει ότι η μοναδική διαθέσιμη εργασία για εκείνη ήταν ως εργάτρια σε φασόν:

«Η πρώτη θέση εργασίας στην Ελλάδα ήταν σε ένα υφαντουργικό κατάστημα, πώς το λένε. Τέλος πάντων, δεν είχα μεγάλες ικανότητες [γι' αυτή τη δουλειά], κάτι ήξερα όμως. [...] Δε σήμαινε και πολλά η εργασία αυτή αλλά, τέλος πάντων, ήταν καλά για να μπορέσω να επιβιώσω λίγους μήνες μέχρι να καταφέρει να μου βρει ο αδερφός μου εδώ. Στα σπίτια είναι πιο εύκολο γιατί στο φασόν καθόμουν από τα ξημερώματα μέχρι τη νύχτα, ενώ στα σπίτια είναι λίγες οι ώρες και παίρνω τα χρήματα αμέσως».
(Elena, 32 ετών. Συνέντευξη 38)

Με τη σειρά της, η Adriana, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια, αναφέρει ότι η πρώτη θέση εργασίας ήταν στο μάζεμα σταφυλιών και κρεμμυδιών.

«Στο χωράφι, στα σταφύλια και μετά κρεμμύδια. Ήταν δύσκολο εκεί, αλλά δεν έβρισκα [αλλού]. Στην αρχή δούλεψα στο χωράφι 6-7 μήνες και μετά, μέσω μιας γυναίκας, της καθάρισα και της άρεσε». (Adriana, 45 ετών. Συνέντευξη 38)

Από τις αφηγήσεις της Elena και της Adriana προκύπτει, λοιπόν, ότι η εργασία στο φασόν αποτελούσε απλώς μια προσωρινή λύση μέχρι που θα έβρισκαν μια θέση στην οικιακή εργασία.

Στην περίπτωση των γυναικών που εργάζονταν στην παροχή υπηρεσιών ενήλικης διασκέδασης φαίνεται πως το συγκεκριμένο επάγγελμα σπρώχνει ίσως περισσότερο τις συνεντευξιζόμενες στην αναζήτηση μιας θέσης εργασίας στην οικιακή εργασία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Pamela:

«Σε νυχτερινό μπαρ. Όχι στριπτίζ, κονσομασιόν. Να σερβίρω ποτά και μετά από μια εβδομάδα μου λέει ότι πρέπει να κάτσω με τους πελάτες, να πίνεις και ένα ποτό. Και είπα: ``Εγώ δεν ξέρω να πίνω, εάν πίνω ούισκι θα χορέψω σε ένα πόδι, τι στο διάολο κάνω;`` Άντεξα λίγο και έφυγα. Και είπα μετά ή θα πάω σπίτι και θα πεθάνω ή θα κάνω κάτι για το παιδί. Και έφυγα σε μια ταβέρνα να καθαρίζω». (Pamela, 32 ετών. Συνέντευξη 26)

Επιπλέον, η «επιλογή» της μισθωτής εργασίας σε συνεργείο καθαρισμού ως «επιθυμητός» χώρος απασχόλησης πηγάζει κυρίως από τη μακροπρόθεσμη αδυναμία των συνεντευξιζομένων να εισαχθούν στην αγορά εργασίας σε οποιοδήποτε επάγγελμα. Έτσι, η απελπισία και η ανάγκη για επιβίωση τις οδηγούν στην αποδοχή της πρώτης ευκαιρίας για απασχόληση στην Ελλάδα:

«Λοιπόν, στην αρχή δεν είχα δουλέψει. Και ήμουν τόσο αποπροσανατολισμένη, χαμένη. Και μετά, μετά βρήκα τις σκάλες που δούλεψα για ένα χρόνο και οχτώ μήνες και μετά ήρθα εδώ, σε αυτή τη δουλειά, στο συνεργείο [αυτό]». (Manuela, 38 ετών. Συνέντευξη 20)

Από την αφήγηση της Manuela προκύπτει, λοιπόν, ότι η μισθωτή εργασία στο συνεργείο καθαρισμού εμφανίζεται ως η πρώτη πιο προσιτή θέση εργασίας μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας.

5.2.2. Αντικείμενο εργασίας

Για τις συνεντευξιζόμενες που συμμετείχαν στην έρευνα, είτε πρόκειται για αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού είτε για μισθωτές σε συνεργεία καθαρισμού, η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία γίνεται μέσω: α) της απασχόλησής τους σε συνεργείο καθαρισμού, β) της απασχόλησης στην εσωτερική οικιακή εργασία ή γ) της απασχόλησής τους ως καθαρίστριες σε διάφορα νοικοκυριά.

Πίνακας 8: Η πρώτη επαφή των συνεντευξιζομένων με την εξωτερική οικιακή εργασία (ανά τύπο απασχόλησης)

Τύπος απασχόλησης	Μισθωτές εργάτριες	Αυτοαπασχολούμενες εργάτριες	Σύνολο
Απασχολούμενες σε συνεργείο καθαρισμού	23	5	28
Απασχολούμενες στην εσωτερική οικιακή εργασία	6	19	25
Απασχολούμενες ως καθαρίστριες σε διάφορα νοικοκυριά	2	14	16
Σύνολο	31	38	69

Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή της απασχόλησης σε συνεργείο καθαρισμού, αντικείμενο εργασίας αποτελεί ο καθαρισμός πολυκατοικιών (σκάλες, είσοδος, κήπος), αλλά και ο καθαρισμός καινούριων διαμερισμάτων ή σπιτιών προτού μετακομίσουν μέσα οι ιδιοκτήτες ή οι ενοικιαστές²²⁴. Η Μαρί αναφέρει σχετικά με το αντικείμενο εργασίας της:

«Έχεις σκούπα, σφουγγαρίστρα και κουβά και πας. Καθαρίζεις τη σκάλα, το ασανσέρ και την είσοδο. Κάνεις και παράθυρα και τα κάγκελα και την κουπαστή αλλά όχι κάθε εβδομάδα». (Μαρί, 22 ετών. Συνέντευξη 13)

Με τη σειρά της, η Angela, για την οποία η εργασία σε συνεργείο καθαρισμού είναι η μοναδική εργασία που κάνει εξ αρχής στην Ελλάδα, αναφέρει σχετικά με την πρώτη της εμπειρία ως εργαζομένης στις υπηρεσίες καθαρισμού:

«Στις σκάλες. Με ξένους. Αλβανοί και Έλληνες. Εγώ η μοναδική Ρουμάνα. Έβαζα το πράγμα²²⁵ στο ασανσέρ, δύο κουβάδες, τη σφουγγαρίστρα, τη σκούπα, το φαράσι. Ξεκίναγα από πάνω, Σκούπιζα τη σκάλα, μετά σφουγγάριζα, σκούπιζα ό,τι ήταν πάνω στη σκάλα, τα κάγκελα. Δύο άτομα πηγαίναμε. Η μια σκούπιζε και η άλλη σφουγγάριζε. Εγώ ήμουν καινούρια και με άφηνε με μια άλλη που ήταν πιο παλιά. Εγώ ήξερα τι έπρεπε να κάνω, σκούπιζα τη σκάλα. Εάν εγώ έπαιρνα τη σκούπα, σκούπιζα τη σκάλα. Όταν τελείωνα μέσα, έβγαινα έξω, τώρα πια ήξερα τι έπρεπε να κάνω. Τελείωνα με το σκούπισμα έξω, έμπαινα μέσα, έπαιρνα το ασανσέρ, έπαιρνα γρήγορα τους κουβάδες, όσο πιο γρήγορα γινόταν γιατί ήμουν πολύ γρήγορη, καθάριζα και την πόρτα, τα πάντα, και τελείωνα. Τώρα ήξερα πλέον, γι' αυτό και δε μίλαγε μαζί μου». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Δεύτερον, για τις γυναίκες που απασχολούνται στην εσωτερική οικιακή εργασία το αντικείμενο εργασίας, σε αντίθεση με τις γυναίκες που εργάζονται σε συνεργείο

²²⁴ Οι ίδιες οι εργαζόμενες, όταν αναφέρονται στη συγκεκριμένη εργασία, χρησιμοποιούν τον όρο «γενικό». Ο όρος αυτός είναι ιδιαίτερης σημασίας καθώς, όπως προκύπτει από μελέτες που αφορούν την οικιακή εργασία, συνδέεται με την ενδοεπαγγελματική στρωμάτωση των εργατριών βάσει της οποίας υπάρχουν εργάτριες εσωτερικών και εξωτερικών καθηκόντων. Έτσι ο όρος αυτός δεν αφορά μονάχα το αντικείμενο εργασίας αλλά και το κύρος της εργαζομένης. Βλέπε Ψημμένος & Σκαμνάκης (2008: 16-17).

²²⁵ Με τον όρο «πράγμα» οι εργαζόμενες εννοούν τα απαραίτητα εργαλεία για την εκτέλεση των καθηκόντων τους.

καθαρισμού, προϋποθέτει πολλές δραστηριότητες μαζί. Εκτός από το ότι οι συνεντευξιζόμενες που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία εργάζονται σχεδόν σε 24ωρη βάση, το αντικείμενο της εργασίας είναι όλα τα καθήκοντα του σπιτιού (το μαγείρεμα, το καθάρισμα, η κηπουρική, η φροντίδα κατοικίδιων και γενικότερα οτιδήποτε μπορεί να χρειαστεί στα πλαίσια της φυσικής αναπαραγωγής ενός νοικοκυριού) αλλά και η φροντίδα των μελών της οικογένειας (είτε πρόκειται για βρέφη είτε για νεαρά παιδιά είτε για ηλικιωμένους). Η Mariana θυμάται σχετικά με τη δουλειά της ως γενικής εσωτερικής οικιακής εργάτριας:

«Δούλεψα στο Λουτράκι, σε μια γριά, μέσα. Ήταν η μόνη δουλειά όπου με δέχτηκαν χωρίς να ξέρω τη γλώσσα. Ήταν ένα μεγάλο σπίτι με 12 δωμάτια. Εγώ ούτε ρούχα δεν είχα. Ήταν πολύ δύσκολη γυναίκα. Δίπλα στο κρεβάτι είχε ένα κουδούνι και όταν είχε κάποια ανάγκη το χτύπαγε για να πάω. Τώρα με έστελνε να της φτιάξω τσάι και προτού προλάβω να φτάσω με το τσάι μού έλεγε ότι δε θέλει άλλο τσάι, θέλει γάλα». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Με τη σειρά της, η Elena θυμάται σχετικά με τις πρώτες της εμπειρίες στην εσωτερική οικιακή εργασία:

«Εργάστηκα σε μια ηλικιωμένη. Της έβαφα κανένα νύχι, τη φρόντιζα. Αλλά η γυναίκα δεν ήταν στα καλά της, κράταγε σφιχτά την τσάντα της όλη την ώρα: ``Πού είναι να τα λεφτά μου, πού είναι τα λεφτά μου;`` Μέχρι που μια νύχτα ήρθε πάνω μου στο κρεβάτι. ``Τι θέλεις;`` ``Ήρθα να δω αν κοιμάσαι``. ``Με τρομάζεις!`` [φράση στα ελληνικά]. Και πήρα τηλέφωνο το γιο της, τον Γιάννη, και του είπα ότι η μάνα του τρελάθηκε. Και έφυγα». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

Μετά τη συγκεκριμένη εμπειρία, η Elena αναγκάζεται να παραμείνει στη συγκεκριμένη μορφή εργασίας λόγω της αδυναμίας της να βρει εργασία κάπου αλλού. Έτσι, μέσω της Εκκλησίας βρίσκει δουλειά σε ένα άλλο σπίτι όπου έπρεπε να φροντίζει έναν ηλικιωμένο με ένα σοβαρό πρόβλημα υγείας: τη νόσο Alzheimer. Η συνεντευξιζόμενη περιγράφει τα καθήκοντά της τα οποία υπενθυμίζουν ότι η απασχόληση στη φροντίδα ηλικιωμένων/παιδιών προϋποθέτει γνώσεις ιατρικής που

οι περισσότερες από τις γυναίκες που απασχολούνται στο συγκεκριμένο επάγγελμα δεν τις κατέχουν. Έτσι, η φροντίδα ηλικιωμένων συνεπάγεται τις πλέον απαιτητικές συνθήκες εργασίας και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τονίζονται από τις εργάτριες σε όλες τις συνεντεύξεις. Οι άνθρωποι τους οποίους φροντίζουν οι οικιακές εργάτριες δεν είναι σε θέση να αυτοεξυπηρετηθούν, κάτι που δυσκολεύει εξαιρετικά την εργασία των γυναικών. Ένα από τα χαρακτηριστικά προβλήματα που περιγράφονται αφορά τα κινητικά προβλήματα αλλά και την αδυναμία εκτέλεσης βασικών σωματικών αναγκών. Πέραν της σωματικής δυσκολίας, όμως, η απασχόληση στην εσωτερική οικιακή εργασία έχει άμεσες επιπτώσεις στην ψυχική κατάσταση των εργαζομένων και φαίνεται πως τις σημαδεύουν για πάντα. Χαρακτηριστικά, η Elena αφηγείται κλαίγοντας τις τελευταίες ημέρες από τη ζωή του ηλικιωμένου που φρόντιζε:

«Τον φρόντιζα, του έκανα ενέσεις, του έδινα φαγητό μόνο από μπλέντερ, σαν να ήταν μικρό παιδί. Οτιδήποτε μου ζητούσε του το έκανα. Μια μέρα μου ζήτησε πατάτες τηγανητές. Αλλά εκείνος δεν μπορούσε να μασάει. Του τηγάνισα τις πατάτες, τις πέρασα στο μπλέντερ και του τις έδωσα. Ήμουν εξαντλημένη. Δεν κοιμόμουν. Είχα ένα δωμάτιο δικό μου, αλλά δε γινόταν να κοιμηθώ εκεί. Εγώ κοιμόμουν σε έναν καναπέ δίπλα του. Μια κίνηση να έκανε, άνοιγα τα μάτια μου. Και πήγαινα στον ιερέα που μου έλεγε ότι από ψηλά ο Θεός δίνει δύναμη στους ανθρώπους». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

Κάνοντας μια αρχική σύγκριση ανάμεσα στα καθήκοντα που εκτελούν οι μετανάστριες στις τρεις διαφορετικές μορφές οικιακής εργασίας, βλέπει κανείς ότι ενώ στην καθαριότητα των διαφορετικών σπιτιών και στην εργασία σε συνεργείο καθαρισμού υπάρχουν πολλές σωματικές απαιτήσεις, η εσωτερική οικιακή εργασία παρουσιάζει επιπλέον δυσκολίες για τις εργάτριες. Σ' αυτές τις περιπτώσεις έχουν να κάνουν με τη συμπεριφορά που καλούνται να επιδείξουν απέναντι σε ανθρώπους που, είτε λόγω προβλημάτων υγείας (ηλικιωμένοι) είτε ιδιαίτερων απαιτήσεων

(οικοκυρικά και μικρά παιδιά), είναι πολύ δύσκολοι στον καθημερινό χειρισμό και στην αντιμετώπισή τους.

Επιπλέον, μέσα από τις παράλογες απαιτήσεις που συχνά είχαν οι εργοδότες και τις οποίες οι συνεντευξιαζόμενες τις αντιλαμβάνονται ως απαιτήσεις που ίσως να μην είχε η ίδια η εργοδοτική οικογένεια από τα ίδια της τα μέλη αν δε μίσθωναν μια εσωτερική οικιακή εργάτρια, οι οικιακές εργάτριες μαθαίνουν ότι αποτελούν κομμάτι ενός εκμεταλλεύσιμου από άλλες ομάδες της κοινωνίας και της οικονομίας εργατικού δυναμικού. Η Marina αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Το πρωί ετοιμάζα το αγόρι να πάει στον παιδικό σταθμό, του έβαζα το φαγάκι του στη τσάντα, τον έντυνα, ετοιμάζα το πρωινό για εκείνους μέχρι να φύγουν, προσπαθούσα να φάω και εγώ. Και μετά καθάριζα. Έκανα τα πάντα, μαγειρεύα για τα παιδιά ξεχωριστά τις περισσότερες φορές γιατί το κοριτσάκι ήταν αρκετά μικρό και για εκείνους για το βράδυ, άλλο φαγητό. Εκείνη συνήθως γύρναγε από τη δουλειά στις 4 το απόγευμα, πολλές φορές έφενυγε και το απόγευμα και συνήθως ερχόταν το βράδυ. Και σε αυτό το διάστημα εγώ έπρεπε να καθαρίζω τα μπάνια κάθε μέρα, την κουζίνα, το χολ, τα υπνοδωμάτια κάθε μέρα και το σαλόνι δύο φορές την εβδομάδα. Σίδερο είχα σχεδόν κάθε μέρα, να ξεσκονίσω κάθε μέρα, τα σεντόνια μια φορά την εβδομάδα. Την κηπουρική περίπου μια φορά την εβδομάδα, μια φορά στις δύο εβδομάδες το πεζοδρόμιο, γύρω, γύρω. Με είχαν, να μη με χρησιμοποιούν; [με ειρωνεία]». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Μια επιπλέον σημαντική διάσταση της εσωτερικής εργασίας που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι συνεντευξιαζόμενες έχει να κάνει με την απόλυτη έλλειψη αυτονομίας στην εκτέλεση των καθηκόντων τους. Η Lucia αφηγείται την εμπειρία της ως εσωτερικής οικιακής εργάτριας:

«Είχαν τρία παιδιά και ήταν πολύ κακομαθημένα, μιλούσανε πολύ άσχημα. Εάν καθάριζα το δωμάτιό τους και τακτοποιούσα τα πράγματά τους δεν τους άρεσε. Και αρχίζανε να με μαλώνουν: ``Γιατί μου πήρες το τάδε πράγμα και μου το έβαλες εκεί;`` Ήταν πολύ άσχημα, δεν άντεχα άλλο, αναγκάστηκα να αφήσω τη δουλειά». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Τρίτον, οι συνεντευξιαζόμενες που εκτελούν εργασίες καθαρισμού σε διάφορα νοικοκυριά καλούνται να εκτελούν όλα εκείνα τα καθήκοντα που αφορούν την καθαριότητα του σπιτιού. Σε πολλές περιπτώσεις οι συνεντευξιαζόμενες δεν εργάζονται μόνες τους, αλλά πηγαίνουν αρχικά μαζί με κάποια γνωστή ή ένα συγγενικό πρόσωπο μέχρι να είναι σε θέση να βρουν μόνες τους σπίτια να καθαρίζουν. Η Maria εξηγεί σχετικά με την εργασία της:

«Καθάριζα. Αρχικά με πήρε μαζί της μια γνωστή, Ρουμάνα και εκείνη. Πηγαίναμε σε σπίτια. Ξεκινάγαμε. Μία καθάριζε τα φωτιστικά, μία σε ένα δωμάτιο, μία σε άλλο δωμάτιο. Γρήγορα. Μόνο όταν έπρεπε να μετακινήσουμε έπιπλα και να στρώσουμε χαλιά το κάναμε μαζί». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

5.2.3. Συνθήκες εργασίας και απασχόλησης

Σε ό,τι αφορά τις αυτοαπασχολούμενες συνεντευξιαζόμενες, η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία συνοδευόταν από τις εξής συνθήκες εργασίας και απασχόλησης:

Πρώτον, εξετάζοντας τις συνεντεύξεις διαπιστώνει κανείς ότι καμία από τις εργαζόμενες, ανεξαρτήτως τύπου απασχόλησης (εσωτερική οικιακή εργασία, μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού ή καθαριότητα διαφορετικών σπιτιών) δεν είχε *ασφάλιση*. Όπως αναφέρει η Angi, της οποίας η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία ήταν ως εσωτερικής οικιακής εργάτριας:

«Δούλεψα μαύρα όσο καιρό ήμουν εσώκλειστη. Μετά πήγα να δουλέψω σε συνεργείο καθαρισμού. Και εκεί τα ίδια. Κάποια στιγμή ζήτησα τα δικαιώματά μου, μου κάνανε ασφάλιση και με έδιωξαν. Αυτοί δε θέλουν να δώσουν ένσημα». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Επίσης, η Lili, για την οποία η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία ήταν ως εργαζόμενη με την ημέρα σε συνεργείο καθαρισμού, αναφέρει:

«Ασφάλιση; Δεν υπάρχει κάτι τέτοιο. Ειδικά εάν είσαι καινούρια; Δεν πληρώνει κανείς για σένα τίποτα. Υπήρχαν κοπέλες που δουλεύανε 5-6 χρόνια εκεί και δεν είχαν και περίμενα εγώ να μου βάλει ένσημα; Όχι βέβαια». (Lili, 36 ετών. Συνέντευξη 65)

Μια σημαντική διάσταση αναφορικά με τα ζητήματα ασφάλισης έχει να κάνει με τις αντιλήψεις των γυναικών σχετικά με ζητήματα υγείας. Η Lucia θυμάται ότι εργαζόταν ως εσώκλειστη οικιακή εργάτρια και δεν είχε χαρτιά. Ωστόσο, για εκείνη τα ζητήματα ασφάλισης φαίνεται πως παραμελούνται:

«Ειλικρινά, την υγεία μου δεν τη σκεφτόμουν. Σκεφτόμουν όμως ότι με είχε πιάσει η αστυνομία και εγώ χρώσταγα για το σπίτι, πώς να πήγαινα στη χώρα μου χωρίς λεφτά και με χρέη και εκεί ήξερα τι γίνεται. Αυτό μου δημιουργούσε άγχος, η υγεία όχι». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Δεύτερον, τα ωράρια εργασίας είναι πολύ σημαντικά και ταυτόχρονα προβληματικά. Ιδίως στην περίπτωση της εσωτερικής οικιακής εργασίας οι ημέρες εργασίας είναι συνήθως 6 και υπάρχει ένα ρεπό. Ωστόσο αυτό δε σημαίνει ότι το ρεπό τηρείται πάντα ενώ, ταυτόχρονα, τα ωράρια εργασίας είναι εξαντλητικά. Η Marina, έχοντας ως πρώτη εργασιακή εμπειρία στην Ελλάδα την εσώκλειστη οικιακή εργασία, θυμάται με θλίψη την πρώτη φορά που περίμενε την ελεύθερη ημέρα:

«Δούλευα από τις 7 το πρωί μέχρι τις 11 το βράδυ. Περίμενα ρεπό την Κυριακή. Το κακό είναι ότι ενώ είχαμε συμφωνήσει, και είχα πάει με μια Ελληνίδα στο ραντεβού, αλλά υποτίθεται ότι εγώ δεν κατάλαβα καλά. Αλλά μου είπε από τότε – μαζί συζήτησαν στα αγγλικά πολλές λεπτομέρειες και πάρα πολύ λίγο έχουν μιλήσει μαζί της στα ελληνικά. Δε νομίζω ότι υπήρχε καμία αμφιβολία για το ρεπό. Έπρεπε να μου δώσει από το Σάββατο το βράδυ μέχρι τη Δευτέρα το πρωί και όταν ήρθε η ώρα μου έδωσε από την Κυριακή το πρωί μέχρι τη Δευτέρα το πρωί. Θυμάμαι ότι εκείνο το Σάββατο περίμενα πώς και πώς να έρθει η στιγμή να φύγω και όταν πλησίασε το βράδυ, γιατί δεν ήξερα τι ώρα θα έφευγα, τους είδα εκείνους ότι βάζουν τα καλά τους και πάνε βόλτα και εμένα μου άφησαν τα παιδιά. Και εγώ τους ρωτάω τι ώρα θα γυρίσουν για να ξέρω τι ώρα θα φύγω εγώ

και έρχεται η απάντηση: ``Πού να φύγεις εσύ;'' Και αυτό ήταν το πιο δύσκολο κομμάτι γιατί την επόμενη μέρα, όταν τελικά έφτασα στο σπίτι, όλη την ημέρα έκλαψα. Και με ρώτησε ο σύζυγος τι μου έχουν κάνει και κλαίω, αν έχει γίνει κάτι. Εκείνη ήταν η πιο οδυνηρή ημέρα». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Η αφήγηση του περιστατικού που αφορά τη στέρηση ρεπό στη Marina δε μας υπενθυμίζει μονάχα ότι η οικιακή εργασία είναι ένα επάγγελμα όπου η εργαζόμενη είναι πάντα στη διάθεση του εργοδότη της. Επιπρόσθετα, μας υπογραμμίζει ότι η απασχόληση στην οικιακή εργασία της στερεί όχι μόνο κάποια βασικά εργασιακά δικαιώματα αλλά και τη δυνατότητα οργάνωσης και ελέγχου της ίδιας της ζωής της.

Ωστόσο, η κατάσταση όσον αφορά τα ωράρια εργασίας δεν είναι πιο «φυσιολογική» ούτε στην περίπτωση της εργασίας σε συνεργεία καθαρισμού. Η Otilia, μισθωτή εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού, αναφέρει:

«Δούλευα 7 στις 7. Δεν είχες ωράριο. Ξεκινούσες στις 7 το πρωί και καθόσουν όσο κρατούσε, μέχρι που τελείωνε η δουλειά. Κάναμε και ``γενικό'' [αναφέρεται στην ελληνική γλώσσα] σε πολλά σπίτια καινούρια». (Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Και η Nicoleta, αρχικά μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού, θυμάται για το διάστημα που εργαζόταν στον καθαρισμό στις σκάλες των πολυκατοικιών ότι πέραν των πολλών ωρών που απασχολείτο ήταν και η ίδια η στάση του σώματος που της δημιουργούσε τεράστια προβλήματα:

«Την πρώτη εβδομάδα ερχόμουν στο σπίτι με τα πόδια στο κεφάλι που λέμε [επειδή καθόταν σκυμμένη πολλές ώρες]. Έπιανα δουλειά στις 6 και τελείωνα στις 2:30. Έξι ημέρες την εβδομάδα». (Nicoleta, 25 ετών. Συνέντευξη 4)

Ακόμα, η Ancuta, εργαζόμενη σε συνεργείο καθαρισμού, θυμάται ένα περιστατικό που σχετίζεται άμεσα με το ωράριο εργασίας της. Το εν λόγω περιστατικό αποδεικνύει ότι η οικιακή εργασία σε πολλές περιπτώσεις όχι μόνο δεν

αφήνει περιθώρια στην εργαζόμενη για ελεύθερο χρόνο, αλλά υψώνει εμπόδια ως προς την πρόσβασή της σε οποιαδήποτε υπηρεσία του ελληνικού κράτους.

«Ήθελα και εγώ να φτιάξω τα χαρτιά μου [την άδεια διαμονής]. Και χρειαζόμουν ρεπό για να μπορέσω να πάω. Αλλά δεν ήθελε να μου δώσει. Εγώ δούλευα από τη Δευτέρα μέχρι και το Σάββατο. Αλλά εμένα δε μου χρειαζόταν ρεπό την Κυριακή, εγώ χρειαζόμουν μια εργάσιμη μέρα. Τότε που έφτιαξα εγώ τα χαρτιά έπρεπε να έχεις λεφτά στην τράπεζα. Και εκείνη την ημέρα χρειαζόμουν 10 λεπτά να πάω στην τράπεζα να καταθέσω τα λεφτά. Όλος ο κόσμος ξέρει πώς ήταν, ήταν ανάγκη όταν πήγαινες να καταθέσεις να φανεί ότι έχεις 4000 [ευρώ] στο λογαριασμό. Και του είπα: ``Άνθρωπέ μου, σήμερα πρέπει να φύγω εγώ, 10 λεπτά``. Αυτός: ``Όχι και όχι``». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Πολλές φορές, τα εξαντλητικά ωράρια και κυρίως η ψυχολογική πίεση ότι πρέπει να είσαι ανά πάσα στιγμή στις υπηρεσίες του εργοδότη έχουν άμεση επίπτωση τόσο στη σωματική όσο και στην ψυχική υγεία των συνεντευξιζομένων. Με την απασχόληση στην οικιακή εργασία, η παρέμβαση στην ιδιωτική σφαίρα της εργαζομένης ξεπερνά τα όρια εισβολής στη ζωή του εργαζομένου ίσως περισσότερο από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο επάγγελμα της σύγχρονης οικονομίας και κοινωνίας. Αυτό διότι φαίνεται πως ακόμα και τα όνειρά των οικιακών εργατριών «ελέγχονται» λόγω δυσβάστακτου βάρους και άγχους που επιφέρει η ενασχόληση με το συγκεκριμένο επάγγελμα. Όπως περιγράφει η Elena:

«Σε τρεις εβδομάδες είχα φτάσει μέσα στον ύπνο μου, γιατί ξύπναγα τη νύχτα, έβλεπα όνειρο συνεχώς το κουδούνι [το κουδούνι που είχε η ηλικιωμένη που φρόντιζα δίπλα στο κρεβάτι της]. Και σηκώνόμουν από το κρεβάτι και πήγαινα στο δωμάτιό της σαν υποβότης, χωρίς να με είχε φωνάξει εκείνη. Η πίεση ήταν πάρα πολύ μεγάλη». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

Τρίτον, φαίνεται πώς σε ό,τι αφορά τους μισθούς υπάρχει μια σχετική ποικιλία των επιπέδων τους. Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι οι διακυμάνσεις αυτές έχουν

να κάνουν με:

- τον τύπο απασχόλησης,
- τη χρονική περίοδο στην οποία απασχολούνται,
- τις ώρες εργασίας,
- το διάστημα παραμονής στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης.

Για τις εσώκλειστες οικιακές εργάτριες ο μισθός κυμαίνεται από 220 ευρώ (75.000 δραχμές) το 1993 έως 600 ευρώ το 2001-2002. Συνήθως η αύξηση μισθού ήταν αποτέλεσμα παραμονής στον ίδιο χώρο εργασίας για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι η αύξηση μισθού επιτυγχάνεται πάντα. Η Marina, εσωτερική οικιακή εργάτρια, αναφέρει σχετικά με την εμπειρία της:

«Στην αρχή ξεκίνησα με 140.000 δραχμές που ήταν τότε λιγότερο από 400 ευρώ, ήταν γύρω στα 390 ευρώ. Όταν είπα ότι θα φύγω, μετά από πέντε μήνες, είπα ότι βρήκα με 160.000 δραχμές, και είπαν ότι θα μου δώσουν και εκείνοι 160.000, με έκαναν να αλλάξω γνώμη και όταν ήρθε η μέρα της πληρωμής μου έδωσαν 150.000 και μου είπαν ότι θα προσπαθήσουν να με αφήσουν ελεύθερη πιο συχνά, να μου δώσουν περισσότερο ρεπό και συμφώνησα. Μου έδωσαν ρεπό 5 ή 4 συνεχόμενα Σαββατοκύριακα από το Σάββατο το βράδυ μέχρι τη Δευτέρα το πρωί και μετά μου κόψανε πάλι τα ρεπό». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού, οι αποδοχές υπολογίζονται σε ωριαία βάση και η πληρωμή γίνεται μία φορά το μήνα ή κάθε 15 ημέρες. Συνήθως το ποσό κυμαίνεται από 3 ευρώ/ώρα έως 3,5 ευρώ/ώρα και οι μηνιαίες απολαβές φτάνουν στα 600-650 ευρώ.

Για τις γυναίκες που εκτελούν εργασίες μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού ως αυτοαπασχολούμενες οι απολαβές φαίνεται να είναι πιο υψηλές. Συνήθως οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες πληρώνονται επίσης σε ωριαία βάση και οι απολαβές ξεκινούν από 6 ευρώ/ώρα ενώ η πληρωμή γίνεται στο τέλος της ημέρας. Οι απολαβές είναι μειωμένες σε περίπτωση που η οικιακή εργάτρια εργάζεται όλες τις

ημέρες της εβδομάδας σε ένα μόνο σπίτι. Τότε η πληρωμή της γίνεται μία φορά το μήνα ή κάθε 15 ημέρες. Παραδείγματος χάριν, η Angela αναφέρει:

«Μία φορά το μήνα έπαιρνα το μισθό μου. Ξεκίνησα στο συνεργείο, οκτάωρο, έτσι λέγεται, αλλά εάν δεν τελειώσεις το πρόγραμμα δεν μπορείς να φύγεις μετά από οκτώ ώρες, κάθεται μέχρι να τελειώσεις. Έχω ξεκινήσει με 450 ευρώ. Ο πρώτος μισθός». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Επιπλέον, η αύξηση του μισθού είναι αποτέλεσμα παραμονής για διάστημα άνω του ενός έτους μέσα στο ίδιο νοικοκυριό. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι, σε πολλές περιπτώσεις, δεν τυχαίνει να μην υπάρχει αύξηση μισθού ούτε μετά από τρία συνεχόμενα χρόνια απασχόλησης στην ίδια οικογένεια, καθώς η σχέση εργασίας ανάμεσα σε εργαζόμενη και τον εργοδότη της δε ρυθμίζεται από κανένα συμβόλαιο. Η Ana, που μετά από το πολύ σύντομο πέρασμά της από την εργασία σε καφετέρια ξεκίνησε να εργαστεί ως εξωτερική οικιακή εργάτρια σε μία μόνο οικογένεια, θυμάται χαρακτηριστικά:

«Έπαιρνα 300 ευρώ [το αντίστοιχο ποσό σε δραχμές]. Ήμουν ευχαριστημένη γιατί μου δίνανε και δώρα το καλοκαίρι, το Πάσχα. Μετά από τρία χρόνια ζήτησα ένσημα και να μου αυξήσουν το μισθό. Και ήθελε να μείνω τις Τρίτες και Πέμπτες μετά τις 5 μέχρι τις 9 με τα παιδιά. Δε μου έδινε επιπλέον χρήματα, μόνο τα λεφτά για ταξί. Και αυτό γινόταν ένα χρόνο. Και έτσι ζήτησα, πίστευα ότι έχω το δικαίωμα. Στην αρχή συμφώνησε. Και πήγα με το σύζυγο να μιλήσουμε. Μου είπε ότι δέχεται, αλλά μου έβαλε όρο: να μη μείνω έγκυος, να είναι σίγουρος ότι θα καθίσω έτσι τουλάχιστον 2-3 χρόνια ακόμα. Αλλά πώς να σου το πω, εγώ δεν παίρνω το μισθό της Σκλεναρίκοβα για να μου βάλεις εσύ όρους να μη μείνω έγκυος σαν να ήμουν μοντέλο. Εγώ δεν είμαι η σκλάβια σου για να μου βάλεις τέτοιους όρους. Και έτσι έφυγα και ξεκίνησα στα μεροκάματα». (Ana, 34 ετών. Συνέντευξη 12)

Σχετικά με τα διαλείμματα των συνεντευξιαζομένων, αυτό που προκύπτει από την έρευνα είναι η συνήθης έλλειψή τους. Όσον αφορά την εσωτερική οικιακή εργασία, σε λίγες περιπτώσεις όπου υπάρχει, το διάλειμμα ακολουθεί το ωράριο των

μελών του νοικοκυριού. Παραδείγματος χάριν, εάν τα παιδιά έπρεπε να κοιμηθούν, τότε και η συνεντευξιαζόμενη έπρεπε να κάνει ησυχία.

Όσον αφορά την εργασία σε συνεργεία καθαρισμού, τα διαλείμματα ταυτίζονται με το χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι εργαζόμενες μεταφέρονται από τη μια πολυκατοικία σε μια άλλη. Σε αυτό το διάστημα μπορούν να κάνουν ένα μικρό διάλειμμα να πουν λίγο νερό ή καφέ. Για τη Nicoleta, μισθωτή εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού, το διάλειμμα δεν υφίσταται.

«Δεν κάνεις διάλειμμα. Κάνεις μια δυο σκάλες, μπορεί να είναι κοντά η μια στην άλλη, ανεβαίνεις στο αυτοκίνητο και έχεις 2-3 λεπτά μέχρι να φτάσεις στις επόμενες σκάλες, αυτό είναι το διάλειμμα». (Nicoleta, 25 ετών. Συνέντευξη 50)

Σχετικά με το ζήτημα της επιτήρησης, κυρίως για τις εσωκλειστές οικιακές εργάτριες, η ύπαρξή της αναφέρεται ως κανόνας. Η Rodica θυμάται την εμπειρία της σχετικά με την επιτήρηση και εξηγεί τι την οδήγησε να αποδεχτεί τη συγκεκριμένη κατάσταση:

«Είχα, είχα επιτήρηση, ήταν η κυρία στο σπίτι. Ήταν συνταξιούχος και ήταν στο σπίτι. Εκείνη μου έλεγε: ``Κάνε αυτό, κάνε το άλλο!'' Με ενοχλούσε, αλλά δεν είχα επιλογή. Μετά είχα μάθει έτσι. Ήταν σαν αστυνόμος πίσω μου. Αλλά τότε, αν ήμουν νέα, το αποδέχτηκα πιο εύκολα όλο αυτό». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η απασχόληση στην εσωτερική οικιακή εργασία συμπίπτει με την πλήρη αφαίρεση ελέγχου της εργαζομένης πάνω στο αντικείμενο και το ρυθμό εκτέλεσης της εργασίας της που γίνεται ήδη από την πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία. Ανεξαρτήτως προηγούμενης εργασιακής εμπειρίας, μόρφωσης ή χαρακτήρα, με την είσοδο στην οικιακή εργασία, η μετανάστρια εργαζόμενη καλείται να συμμορφωθεί και να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις των εργοδοτών χωρίς οποιαδήποτε αντίρρηση. Η παραπάνω πρακτική των εργοδοτών, όμως, μας υπενθυμίζει κάτι πολύ σημαντικό: ότι οι κανόνες της σύγχρονης οικιακής

εργασίας συμβαδίζουν με εκείνους παλαιότερων μορφών οργάνωσης της εργασίας και κοινωνικής στρωμάτωσης όπως η δουλεία (Ψημμένος 2013).

Στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών στα συνεργεία καθαρισμού η ύπαρξη της επιτήρησης δεν αξιολογείται πάντα αρνητικά. Όπως αναφέρει η Otilia, η ύπαρξη επιτήρησης σημαίνει έλλειψη επιπρόσθετης ευθύνης για την ίδια:

«Ήταν μια κοπέλα, Ρουμάνα και αυτή. Βοηθούσε και εκείνη, αλλά μας επιτηρούσε. Ήταν καλά γιατί αν κάτι συνέβαινε εκείνη είχε την ευθύνη».
(Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Μια άλλη διάσταση σχετικά με την επιτήρηση προσθέτει η αφήγηση της Angela. Για τη συγκεκριμένη εργαζόμενη, η επιτήρηση δεν ταυτίζεται με το πρόσωπο του εργοδότη αλλά των κατοίκων των πολυκατοικιών που καθαρίζει.

«Όχι, ποτέ, κανείς δεν ήταν ποτέ πάνω από το κεφάλι μου. Αλλά δεν καταλάβαινα τίποτα, δεν ήξερα καθόλου. Ήξερα μόνο να πω "σκούπα" και "σφουγγαρίστρα", μόνο αυτό ήξερα. Ό,τι μου έπεφτε στο χέρι πήγαινα και το έκανα. Υπάρχουν σκάλες όπου κάθονται και παρακολουθούν από το ματάκι για να δουν τι κάνεις, πώς σκουπίζεις, πώς σφουγγαρίζεις και αν δεν του πήγαν καλά τα πράγματα το περασμένο βράδυ βγαίνει και με τις πιτζάμες και σ' το φωνάζει. Αυτό είναι πολύ άσχημο. Στην αρχή στενοχωριόμουν, αλλά τώρα τους απαντάω: "Δείξε μου ποιο είναι το πρόβλημα που δεν έχω κάνει καλά και μετά εγώ σου λέω!" Πριν, όταν δεν ήξερα, ήμουν αγχωμένη, στενοχωριόμουν, γύρναγα πίσω, αλλά τώρα δεν έχω πρόβλημα άλλο». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιπτώσεις, η έλλειψη της επιτήρησης θεωρείται από τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες ως πολύ σημαντικό στοιχείο για την ψυχολογία της εργαζομένης. Έτσι, οι γυναίκες που απασχολούνται σε αυτό τον τύπο απασχόλησης θεωρούν ότι η έλλειψη επιτήρησης είναι επιθυμητή στο χώρο της εργασίας που εκτελούν.

«Δεν είχα [επιτήρηση]. Ήταν πολύ σημαντικό για μένα γιατί δεν πήγαινα από μια φυλακή σε μια άλλη». (Alina, 33 ετών. Συνέντευξη 10)

Λόγω της φύσης της οικιακής εργασίας οι σχέσεις με τους συναδέλφους είναι πολύ περιορισμένες έως ανύπαρκτες. Για τις εσώκλειστες και τις αυτοαπασχολούμενες εξωτερικές οικιακές εργάτριες η ύπαρξη συναδέλφων αποτελεί εξαίρεση. Ωστόσο, για τις εσωτερικές οικιακές εργάτριες η συνάδελφος αποτελεί και μια συντροφιά, ένας άνθρωπος που βρίσκεται στην ίδια κοινωνική και επαγγελματική κατάσταση, που περνάει τις ίδιες δυσκολίες μέσα στο νοικοκυριό όπου εργάζονται.

Όπως αναφέρει η Marina:

«Δούλευε στο ίδιο σπίτι μια κοπέλα από τη Χιλή. Οι σχέσεις μαζί της ήταν πολύ καλή και κρατήσαμε επαφές και όταν έφυγα. Μάλιστα έλεγε ότι καμία δεν ήταν σαν και εμένα. Και εκείνη είχε πάει περισσότερα κορίτσια που ήταν σε εκείνο το σπίτι και δούλευαν και πριν και μετά από εμένα. Αλλά δεν κάθισαν πολύ. Όταν έφυγα εγώ, πήγα εγώ μια κοπέλα που είναι από το ίδιο χωριό μ' εμένα, αλλά μόνο δύο μήνες άντεξε». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Στην περίπτωση των συνεντευξιζομένων που είχαν την πρώτη τους επαφή με την οικιακή εργασία είτε ως αυτοαπασχολούμενες σε διάφορα σπίτια είτε ως μισθωτές σε συνεργείο καθαρισμού, οι σχέσεις με τους συναδέλφους είναι αρκετά διαφορετικές.

Για τις εξωτερικές οικιακές εργάτριες σε διάφορα νοικοκυριά οι σχέσεις αξιολογούνται μάλλον ως ανταγωνιστικές. Από την αφήγηση της Maria προκύπτει ότι συνήθως η γυναίκα που παίρνει μαζί της μια άλλη γυναίκα για να τη βοηθήσει επιβάλλει τόσο τον τρόπο εκτέλεσης των καθηκόντων όσο και τους κανόνες συμπεριφοράς με τους εργοδότες.

«Ήταν κακιά ζέρεις... Εγώ δίψαγα και της είπα: ``Ελα, πήγαινε και πες της [εργοδότης] να μου δώσει ένα ποτήρι νερό γιατί διψάω``. Και εκείνη απάντησε: ``Άσε με, έχω δουλειά``. Αλλά εγώ δεν άντεχα άλλο από τη δίψα και θυμήθηκα πώς το λέμε στα ελληνικά γιατί είχα ρωτήσει τον αδερφό μου και πήγα και είπα: ``Δώσε μου ένα ποτήρι νερό`` [αναφορά στην ελληνική

γλώσσα] (γελάει). Και μου έφερε νερό. Και εκείνη, όταν είδε ότι μου έφερε νερό, νευρίασε τόσο πολύ και μου μίλησε πολύ άσχημα. ``Ναι, και εσύ ούτε δεν ξέρεις να μιλάς και χώνεσαι παντού''». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Και η εμπειρία των μισθωτών σε συνεργεία καθαρισμού έχει κοινά στοιχεία με τις παραπάνω. Η Otilia διευκρινίζει ότι οι σχέσεις με τους συναδέλφους είναι επιφανειακές και πολλές φορές ανταγωνιστικές.

«Εξαρτάται. Υπήρχαν κάποιες που μαζί τους ήταν καλές οι σχέσεις. Με άλλες υπήρχε πολλή ζήλια. Κυρίως ανάμεσα στις παλιές και τις καινούριες. Οι καινούριες δεν έδιναν σημασία, δεν τους ενδιέφερε να εργαστούν όπως πρέπει. Και εμείς που ήμασταν πιο παλιές αν είχαμε κάποιο πρόβλημα εμείς είχαμε ευθύνη. Και έτσι δεν ήταν καλές». (Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Για τις αυτοαπασχολούμενες μετανάστριες οικιακές εργάτριες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται ότι η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία αποτελεί και η αρχή μιας καινούριας διάστασης ως προς τις σχέσεις με τους εργοδότες. Κυρίως για τις εσώκλειστες και τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες είναι η πρώτη φορά, ανεξαρτήτως προηγούμενης εργασιακής εμπειρίας, που οι σχέσεις με τους εργοδότες αποτελούν μια βασική συνιστώσα για την παραμονή ή μη παραμονή τους στο επάγγελμα. Η συχνή επαφή με τους εργοδότες έχει σαν συνέπεια να τους αντιμετωπίζουν ως κάτι παραπάνω από απλούς εργοδότες. Η Gabi, από την εμπειρία της ως εσώκλειστης οικιακής εργάτριας, αναφέρει:

«Ήταν πολύ καλοί άνθρωποι. Πολύ καλοί. Δεν ήξερα να μιλήσω. Δεν πολύ καταλάβαινα. Καταλάβαινα τι καταλάβαινα, αλλά δεν μπορούσα να μιλήσω. Σιγά σιγά έμαθα. Από εκεί έμαθα. Τα Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά, το Νέο Έτος θυμάμαι ότι έκανα γιορτές μαζί, με όλη την οικογένεια. Τέλος πάντων, ήμουν αγαπητή. Πολύ αγαπητή. Σαν την κόρη τους. Είχαν και ένα αγόρι που όλο με κυνηγούσε. Ακόμη και αν ήμουν παντρεμένη, έλεγε ότι αν ποτέ θα άφηνα τον Gheorghe, να ερχόμουν εκεί, θα με έπαιρναν έτσι κι αλλιώς. Το

αγόρι ήταν πιο χοντρούλης, ήταν περίπου 40, αλλά είχε προβλήματα με το διαβήτη. Δε δούλευε, άρα είχαν περιουσία... Η γριά ήταν για περίπου 10 χρόνια στην Αμερική με το σύζυγό της και είχε τα αγόρια εκεί, τέσσερα αγόρια στην Αμερική. Τα αγόρια ήταν στην Αμερική και όταν έβλεπε τον Gheorghe σαν να έβλεπε τον Μάκη, το γιο της». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Ωστόσο δεν είναι λίγες οι φορές που υπάρχουν εντάσεις μέσα στο νοικοκυριό ανάμεσα στην εργάτρια και τους εργοδότες. Η αφήγηση της Marina θυμίζει σε πολλά σημεία τις σχέσεις ψυχοκόρης με την εργοδότριά της (Χαντζαρούλα 2012):

«Ήθελα να φύγω από εκεί. Και μια φορά όταν με γύρισαν πίσω εκείνοι, μετά από πέντε μήνες, με γύρισαν στην κυρία, να εξηγήσω στην κυρία γιατί πρέπει να φύγω. Αναρωτιόταν μάλλον η κυρία, δεν καταλάβαινε γιατί [το λέει ειρωνικά]. Και ήθελα να φύγω άλλη μια φορά, αλλά δεν είχα βρει άλλη δουλειά και άντεξα λίγο γιατί δεν μπορούσαμε να πληρώσουμε το δωμάτιο χωρίς δουλειά. Δηλαδή, ίσως να μπορούσαμε, αλλά δε θέλαμε να χρεωθούμε, θέλαμε με κάθε δύναμη όσο θα καθόμασταν, να δουλέψουμε και να πληρώσουμε τα χρέη που είχαμε και να φύγουμε στη Ρουμανία». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού οι σχέσεις με τους εργοδότες είναι λιγότερο στενές. Τις περισσότερες φορές οι σχέσεις αυτές περιορίζονται σε επαφές για την πληρωμή των εργατριών και για να τους προμηθεύει τα απαραίτητα προϊόντα για την εκτέλεση εργασιών. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι λίγες οι φορές που υπάρχουν εντάσεις και σε αυτή την περίπτωση. Η Angi θυμάται την εποχή που ήθελε να φύγει με άδεια για να μπορέσει να πάει να παντρευτεί:

«Ήταν καλοκαίρι. Μετά από σχεδόν δύο χρόνια ζήτησα κάτι. Είπα ότι θέλω να πάω σπίτι [στη Ρουμανία] για να κάνουμε το γάμο μας. Και δεν ήθελε να με αφήσει να φύγω. Γιατί δεν του άρεσε που ζητούσα ένσημα και δώρο. Και δε συμφέρει γιατί μιλάς και με τους άλλους συναδέλφους και μπορείς να τους επηρεάσεις και δεν τους βολεύει». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

5.2.4. Συνθήκες ζωής

Η συνολική κατάσταση των μεταναστριών οικιακών εργατριών, όπως αναλύθηκε παραπάνω, αναδεικνύει την ύπαρξη σοβαρών προβλημάτων. Αυτά τα προβλήματα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τόσο τις συνθήκες ζωής όσο και την πορεία εξέλιξής τους μέσα στο επάγγελμα, αλλά και στην κοινωνία στην οποία εργάζονται και ζουν.

Σε ό,τι αφορά το χώρο *διαμονής* των συνεντευξιαζομένων, φαίνεται ότι αυτός είναι άμεσα συνδεδεμένος με τη μορφή εργασίας στην οποία απασχολούνται οι οικιακές εργάτριες. Έτσι, για τις μετανάστριες οικιακές εργάτριες που εργάζονταν αρχικά ως εσώκλειστες, ο χώρος διαμονής ταυτίζεται με το χώρο εργασίας. Η Iuliana, παραδείγματος χάριν, η οποία μπήκε στον κόσμο της οικιακής εργασίας ως εσώκλειστη οικιακή εργάτρια, ζούσε αποκλειστικά στο χώρο εργασίας της, ακόμα και τις ημέρες που είχε ρεπό. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι βρισκόταν μόνη της στην Ελλάδα και δεν είχε κανέναν γνωστό για να μοιραστεί κάποιο σπίτι, ενώ το να ενοικιάσει μόνη της ήταν πρακτικά απαγορευτικό. Όπως αναφέρει και η ίδια:

«Το σπίτι ήταν παλαιό. Δεν ήταν μεγάλο, είχε δύο δωμάτια και την κουζίνα. Και το δωμάτιο που κοιμόμουν εγώ μπορώ να πω ότι ήταν πολύ μικρό. Όσο είναι το μπαλκόνι μου. Δηλαδή, μπορώ να πω ότι χώραγε μόνο ένα κρεβάτι και μια ντουλάπα. Πολύ, πολύ μικρό. Αλλά δε μου έλειπε το φαγητό, δε μου έλειπε. Και είχε αυλή, μπορούσα να βγω στην αυλή να χαλαρώσω. Είχα ανακαλύψει, η γιαγιά είχε τηλεόραση και έβλεπα τηλεόραση στα ελληνικά και σιγά σιγά ξεκίνησα να μάθω τη γλώσσα».
(Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Επίσης, οι συνθήκες στέγασης εξαρτώνται από το μέγεθος του σπιτιού όπου εργάζονται. Συνήθως παρατηρείται ότι η οικιακή εργάτρια έχει ένα δικό της ανεξάρτητο δωμάτιο. Ωστόσο, αυτό που προκύπτει από την έρευνα είναι ότι ακόμα και στην περίπτωση της εσωτερικής οικιακής εργασίας οι συνθήκες στέγασης

διαφοροποιούνται ανάλογα με το αντικείμενο εργασίας. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες που απασχολούνται κυρίως στη φροντίδα ηλικιωμένων ή μικρών παιδιών, εάν και θεωρητικά έχουν ένα δικό τους δωμάτιο, λόγω των απαιτήσεων της εργασίας, σε πολλές περιπτώσεις, οι εργαζόμενες αναγκάζονται πρακτικά να μένουν στο ίδιο δωμάτιο με το άτομο στο οποίο παρέχουν φροντίδα. Η Elena θυμάται την περίοδο που εργαζόταν ως εσωτερική οικιακή εργάτρια στη φροντίδα μιας ηλικιωμένης:

«Είχα ένα μικρό δωμάτιο, αλλά προλάβαινα να κάτσω μέσα καθόλου; Μπα. Όταν κοιμόταν η γριά έπρεπε να καθαρίσω και μετά αυτή ήταν όλο το βράδυ ζύπνια και ήθελε παρέα. Δεν κοιμόμουν και πολύ... Ούτε θέλω να θυμάμαι εκείνη την περίοδο. Το βράδυ έκλαιγα και έλεγα ότι την επόμενη μέρα θα φύγω στη Ρουμανία. Κάθε βράδυ συνέβαινε αυτό». (Elena, 45 ετών. Συνέντευξη 53)

Η μοναδική ημέρα που οι εργαζόμενες μπορούν να απολαμβάνουν τον προσωπικό τους χώρο είναι τις ημέρες που έχουν ρεπό. Παρ' όλα αυτά και σε αυτές τις περιπτώσεις κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό διότι, αυτό που παρατηρείται τόσο από τις συνεντεύξεις όσο και από άλλες μελέτες για την οικιακή εργασία και τη μετανάστευση (Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008, Φούσκας 2012), οι οικιακές εργάτριες και οι οικογένειές τους εξωθούνται στη συγκατοίκηση με άλλους συγγενείς ή συντοπίτες. Όπως αναφέρει και η Marina:

«Για ένα μήνα μέναμε με τον ξάδερφό του στην γκαρσονιέρα. Εμείς [με το σύζυγο] κοιμόμασταν στο πάτωμα σε κάτι στρώματα και εκείνοι είχαν ένα κρεβάτι. Μετά μετακομίσαμε με μια άλλη οικογένεια». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Και για τις οικιακές εργάτριες που το πρώτο διάστημα εργάστηκαν ως μισθωτές σε συνεργεία καθαρισμού ή σε άλλα επαγγέλματα ο συνωστισμός είναι ιδιαίτερα αυξημένος. Η Simona, αρχικά απασχολούμενη σε μια καντίνα στη λαϊκή, αφηγείται σχετικά με τις συνθήκες στέγασης εκείνη την περίοδο:

«Έμενα με τον άνδρα μου, ένας φίλος του με τη γυναίκα του και καμιά δεκαριά άλλα άτομα. Τι να σου πω; Ήμασταν σε ένα διαμέρισμα με τρία

δωμάτια και κοιμόμασταν 5 άτομα σε ένα δωμάτιο. Ήταν πολύ δύσκολο, αλλά έπρεπε να μαζέψω χρήματα». (Simona, 28 ετών. Συνέντευξη 42)

Ο ελεύθερος χρόνος ήταν σχεδόν ανύπαρκτος για τις γυναίκες που εργάζονταν ως εσώκλειστες οικιακές εργάτριες. Ωστόσο, όπως προέκυψε και από την ανάλυση στην ενότητα που αφορά τα ωράρια εργασίας, το διάστημα που περνούν οι εργαζόμενες, ανεξαρτήτως τύπου απασχόλησης, εκτός χώρου εργασίας είναι πολύ περιορισμένο. Έτσι, τη μέρα που είχαν ρεπό, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, οι γυναίκες αυτές προτιμούσαν να την περάσουν με γνώριμα άτομα, συνήθως συγγενείς ή γνωστούς από τη Ρουμανία. Μια επιπλέον διάσταση της περιόδου αυτής που συμβάλλει στον περιορισμό των συνεντευξιαζομένων στο σπίτι ήταν ο κίνδυνος που διέτρεχαν στους δημόσιους χώρους και στις μετακινήσεις τους λόγω έλλειψης χαρτιών.

Η Lucia θυμάται:

«Θεέ μου, πού να πας; Σε αυτή την περιοχή έμενα και τότε [Άγιος Νικόλαος] και ήταν η αστυνομία που έκανε ελέγχους στα στοιχεία των περαστικών. Και η αδερφή μου κοίταγε από το μπαλκόνι και μου έλεγε [στο τηλέφωνο]: "Luci, πρόσεχε γιατί είναι η αστυνομία στη στάση!" Άρα αναγκαζόμουν να κατέβω από το τρένο, να μείνω στη στάση μέχρι να φύγει η αστυνομία και μετά να έρθω σπίτι. Αλλά τελικά μια φορά με σταματήσανε. Έμεινα 10-11 μέρες σε κρατητήριο (η λέξη αναφέρεται στα ελληνικά), μέχρι που με έβγαλε ένας δικηγόρος. Και του έδωσα 800 ευρώ. Μου βάλανε σφραγίδα για απέλαση, αλλά με το δικηγόρο βγήκα από το κρατητήριο. Δεν έφυγα, έμεινα εδώ, αλλά ο κίνδυνος ήταν πια ακόμα μεγαλύτερος». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Αυτό που παρατηρείται σχετικά με τις καταναλωτικές προτιμήσεις είναι η πρακτική των οικιακών εργατριών, ανεξαρτήτως μορφής εργασίας στην οποία απασχολούνταν, να αποταμιεύουν στο μέγιστο τις απολαβές τους. Βεβαίως, λόγω του ότι οι εσωτερικές οικιακές εργάτριες ζούσαν ουσιαστικά μέσα στο νοικοκυριό όπου εργάζονταν, ήταν εφικτό να αποταμιεύσουν σχεδόν ολόκληρο το μισθό. Αυτό φυσικά γινόταν εις βάρος οποιασδήποτε ελευθερίας επιλογής κάποιων προϊόντων είτε για τη

διατροφή τους είτε για την προσωπική τους υγιεινή και ένδυση. Η Mariana, η οποία αρχικά εργάστηκε ως εσωτερική οικιακή εργάτρια, αναφέρει:

«Έμενα μέσα και δε χάλαγα καθόλου λεφτά. Μόνο για τις κάρτες για να πάρω τηλέφωνο στο σπίτι. Καλά, δε σου λέω. Τα πρώτα ρούχα τα αγόρασα μετά από 3 χρόνια στην Ελλάδα. Δεν ήθελα να χαλάσω δραχμή για να τα στείλω πίσω. Εκεί τα είχαν ανάγκη περισσότερο από εμένα. Εντάξει, θυμάμαι που μια φορά ήθελα μια κρέμα για τα χέρια γιατί είχα πρόβλημα από κάποιο απορρυπαντικό και παρακάλεσα την κυρία να μου την πάρει. Την παρακάλαγα για 3 εβδομάδες και τελικά μου την πήρε». (Mariana, 46 ετών. Συνέντευξη 60)

Ωστόσο και η Simona, εργαζόμενη σε λαϊκή αρχικά και ύστερα αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια, είχε μια παρόμοια εμπειρία:

«Θυμάμαι ότι δε χάλαγα σχεδόν καθόλου λεφτά. Μόνο όσα έδινα στο νοίκι και για το φαγητό, λίγο φαγητό. Θυμάμαι ότι είχαμε αγοράσει το σπίτι και είχα δανειστεί λεφτά από τα αδέρφια μου. Ό,τι έβγαζα το έστελνα σπίτι και πλήρωνα το χρέος μου. Δηλαδή, δεν έμεναν για μένα». (Simona, 28 ετών. Συνέντευξη 42)

Επίσης, η Maria, η οποία για κάποιο διάστημα δούλευε μαζί με μια άλλη γυναίκα σε μεροκάματα, θυμάται:

«Όταν έφυγα από την πρώτη δουλειά [εσωτερική] ήταν πολύ δύσκολο. Ξαφνικά έπρεπε να τα καταφέρω και με ενοίκιο, φαγητό, λογαριασμούς, όλα αυτά. Ευτυχώς έμενα με κάτι συγχωριανούς μου και μοιραζόμασταν τα έξοδα, αλλά πάλι ήταν δύσκολο. Και δεν είχα και στάνταρ σπίτια για να ξέρω πόσα λεφτά βγάζω. Για μένα τίποτα. Τότε κατάλαβα πάλι ότι τα λεφτά φεύγουν πολύ εύκολα». (Maria, 36 ετών. Συνέντευξη 51)

Αναφορικά με το ζήτημα του κοινωνικού κύρους των οικιακών εργατριών, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις δεν είναι μονάχα ότι οι γυναίκες αυτές αποτελούν ένα εργατικό δυναμικό χαμηλού κύρους χωρίς καμία αναγνώριση από το ελληνικό κράτος λόγω της άτυπης απασχόλησης. Επιπλέον, οι γυναίκες αυτές για πρώτη φορά αντιλαμβάνονται ότι διαφέρουν από άλλους εργαζομένους και έρχονται αντιμέτωπες

με την ταπείνωση στο χώρο εργασίας. Ακόμα, το κοινωνικό κύρος προκύπτει από τις σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία. Οι κοινωνικές σχέσεις των συνεντευξιαζομένων περιορίζονται κυρίως στο χώρο του σπιτιού όπου κατοικούν. Έτσι, οι εσωτερικές οικιακές εργάτριες αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις κυρίως με την οικογένεια των εργοδοτών τους. Πρόκειται όμως για σχέσεις υποτέλειας και εκμετάλλευσης των οικιακών εργατριών από τους εργοδότες τους. Όπως αναφέρει η Marina, εσωτερική οικιακή εργάτρια:

«Η πρώτη δουλειά νόμιζα ότι ήταν καλά γιατί είχα ακούσει από άλλες κοπέλες ότι υπήρχαν και πιο κακές, αλλά στην πραγματικότητα ήταν κάπου στη μέση. Γιατί δε μου συμπεριφερόταν, αυτό που δε μου άρεσε ήταν ότι δε μου συμπεριφερόταν σαν να είμαστε ίσοι. Δε με αφήνανε να καθίσω στο ίδιο τραπέζι μαζί τους. Μια φορά έκαναν τραπέζι και μου είπαν να καλέσω και το σύζυγό μου, αυτό γιατί δεν μπόρεσαν να μου δώσουν ρεπό και για να με καλοπιάνουν μου είπαν να καλέσω το σύζυγο και μας έβαλαν στο ίδιο τραπέζι με τα παιδιά. Δηλαδή, με παιδάκια 4-5 χρονών, σε ένα χαμηλό τραπέζι, και να καθίσουμε και εμείς εκεί. Αυτό σήμαινε ότι εγώ έπρεπε να τα φυλάζω πιο πολύ, δε μας είχε καλέσει στο τραπέζι εμένα και το σύζυγο, αυτό κατάλαβα εκείνη την ημέρα. Εγώ εκείνη την ημέρα αισθάνθηκα πολύ ταπεινωμένη». (Marina, 34 ετών. Συνέντευξη 43)

Οι συνεντευξιαζόμενες αντιλαμβάνονται ότι δεν υπάρχουν ευκαιρίες για ανοδική επαγγελματική κινητικότητα προς άλλα επαγγέλματα εκτός οικιακής εργασίας, ούτε έχουν την ικανότητα να ελέγχουν την οργάνωση της ζωής τους. Όπως αναφέρει και η Andreea, μισθωτή εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού:

«Η δουλειά αυτή ήταν πολύ χαμηλά. Σκέψου να πλένεις σκάλες... Αλλά δεν υπήρχε τίποτε άλλο για μένα. Και με τον καιρό συνηθίζεις, δε δίνεις σημασία άλλο. Το κακό είναι ότι δεν έχεις καθόλου χρόνο για τον εαυτό σου. Δεν μπορείς να υπολογίσεις τίποτα. Εάν σε έπαιρνε τηλέφωνο το αφεντικό, Κυριακή να ήταν, πήγαινες». (Andreea, 25 ετών. Συνέντευξη 67)

Αυτό που μας υπογραμμίζει η αφήγηση της Andreea είναι ότι η σταδιακή ένταξη στο επάγγελμα φέρνει μαζί της και την προσαρμογή και τη διαμόρφωση μιας εικόνας του εαυτού τους ως «κατάλληλου για εκμετάλλευση».

Ως προς τις αντιλήψεις των οικιακών εργατριών σχετικά με την εργασία τους, η Rodica περιγράφει τη δική της πρώτη εμπειρία και το τι σήμαινε για εκείνη η δουλειά στα πλαίσια της οικιακής εργασίας.

«Χάρηκα γιατί έρχεσαι από τη Ρουμανία και έρχεσαι να έχεις ένα φράγκο στην τσέπη σου, χάρηκα. Δεν είχε σημασία που πήγα με λίγα χρήματα. Αλλά ήταν δύσκολο στην αρχή. Δεν μπορούσα να κοιμηθώ, αισθανόμουν ξένη. Ψυχολογικά πιστεύω ότι αρρώστησα, δεν το αρνούμαι. Αλλά όλα τα προσπέρασα. Ήταν δύσκολο, δύσκολο, ζύπναγα το βράδυ και δεν ήξερα πού βρίσκομαι. Άγχος, δεν μπορούσα να φάω». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Τα ακραία περιστατικά στο χώρο εργασίας ωθούν τις μετανάστριες γυναίκες απασχολούμενες στην οικιακή εργασία στο να μεταβάλουν τον τρόπο αντιμετώπισης των συνανθρώπων τους και τις οδηγούν στην υιοθέτηση κάποιων πρακτικών «αυτοάμυνας» που έχουν στοιχεία κυνισμού (Bryan 1965, Terkel 1977). Η Mariana περιγράφει μια εμπειρία στο χώρο της εργασίας η οποία τη σημάδεψε:

«Μια καινούρια εμπειρία. Υπήρξε μια στιγμή όταν η γριά, ο γιος της καθυστέρησε 10 λεπτά το βράδυ να γυρίσει σπίτι γιατί μίλαγε με το γείτονα. Και όταν γύρισε τον έβγαλε έξω από το δωμάτιο και προσπάθησε να κρεμαστεί. Στη μαξιλαροθήκη είχε ένα σεντόνι και ένα ψαλίδι, αλλά εμείς δεν το ξέραμε. Μας έβγαλε και εμάς έξω από το σπίτι και έδεσε το σεντόνι γύρω από το λαιμό και την άλλη άκρη από την καρέκλα και σερνόταν προς την άκρη του κρεβατιού για να κρεμαστεί. Ακούγονταν τα πόδια της καρέκλας να τρίζουν στο πάτωμα.. Μπήκα μέσα και όταν είδα ότι ήταν έτοιμη να πεθάνει έτρεξα και την έσωσα. Το μόνο που σκεφτόμουν ήταν ότι θα με βρει η αστυνομία εκεί, θα με βάλει μέσα και θα μείνω χωρίς παιδί. Και από τότε εγώ της έλεγα ``σας φιλώ το χέρι`` [το αναφέρει στα ελληνικά], όπως λέμε εμείς, ή δεν την έλεγα ``κυρία Μαίρη`` αλλά

‘‘μανούλα’’ γιατί δε μου ήταν τίποτα, δε με πόνναγε το στόμα. Και αυτό ήταν καλό για εκείνη. Ήμουν κάπως διαφορετική από άλλες δηλαδή. Ό,τι έκανα το έκανα για να είμαι εγώ καλά και οι γύρω μου» (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Ωστόσο οι οικιακές εργάτριες, κυρίως εκείνες που απασχολούνται από την αρχή στην εργασία στα μεροκάματα, αντικρίζουν κάποια πιθανή εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα που, έστω σε υποκειμενικό επίπεδο, επιφέρει κάποια μορφή κύρους. Σε αυτό το πλαίσιο και η Μαρία, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια σε διαφορετικά σπίτια, αναφέρει:

«Δουλειά. Εγώ ήξερα ότι πρέπει να δουλεύεις. Εγώ έτσι ξέρω: εάν δε δουλεύεις, δεν έχεις. Και έβλεπα την άλλη να παίρνει τα λεφτά. Πολλές φορές ευχόμουν να φτάσω να πάρω και εγώ τα λεφτά. Κοίτα, αισθάνεσαι λίγο... σε πιο χαμηλή θέση. Αλλά τώρα μου τα δίνει εμένα». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Και η Nicoleta, πρώην εργαζόμενη σε συνεργείο καθαρισμού, αντιλαμβάνεται την παραμονή στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας σε συνάρτηση με την αλλαγή του τύπου απασχόλησης ως μια ευκαιρία απόκτησης αυτονομίας στα πλαίσια του εργασιακού χώρου και γενικότερα στην κοινωνία.

«Στο συνεργείο πιστεύω ότι ήμασταν όλοι ίδιοι. Κοίτα, η αδερφή μου δούλευε όπως δουλεύω εγώ τώρα. Και ευχόμουν να φτάσω σαν εκείνη, γιατί ήταν ανεξάρτητη στη ζωή της». (Nicoleta, 25 ετών. Συνέντευξη 4)

Τέλος, οι συνεντευξιζόμενες που εργάζονται κυρίως ως μισθωτές σε συνεργεία καθαρισμού ή ως εσωτερικές οικιακές εργάτριες αντιλαμβάνονται την απασχόλησή τους ως ένα σταθμό στη μελλοντική τους πορεία προς άλλους τύπους απασχόλησης. Για την Elena, της οποίας η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία ήταν ως εσώκλειστης για τη φροντίδα μιας ηλικιωμένης, η απασχόληση σε αυτό τον τύπο απασχόλησης είναι πολύ ταπεινωτική:

«Το γεγονός ότι δεν ήξερα την ελληνική γλώσσα ήταν το μόνο επάγγελμα όπου μπορούσα να κερδίσω χρόνο για να ψάξω μετά για κάτι άλλο. Αλλά

ξέρεις τι σημαίνει να βλέπεις ότι βάζει τα υπολείμματα από το πιάτο της πίσω στην κατασρόλα [η ηλικιωμένη που φρόντιζε] και εσύ να πρέπει να φας από εκεί; Όταν την είδα, έκανα εμετό όλη την ημέρα. Και μετά δεν μπορούσα να φάω. Ό,τι έτρωγε εκείνη δεν έτρωγα εγώ». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

Από τη μέχρι τώρα ανάλυση προέκυψε ότι πριν μπουν στην οικιακή εργασία οι συνεντευξιαζόμενες κάνουν ένα «πέραςμα» από άλλα επαγγέλματα μέχρι να βρεθούν στην οικιακή εργασία. Επίσης, από την πρώτη επαφή με την εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού, οι οικιακές εργάτριες μαθαίνουν πολύ γρήγορα ότι αποτελούν κομμάτι ενός εκμεταλλεύσιμου, από άλλες ομάδες της οικονομίας και της κοινωνίας, εργατικού δυναμικού. Ανεξαρτήτως μορφής απασχόλησης, η πρώτη επαφή με την οικιακή εργασία επιφέρει δύσκολες συνθήκες εργασίας και απασχόλησης: ανασφάλιστη εργασία, εξαντλητικά ωράρια εργασίας και, πιο πολύ, στέρηση όχι μονάχα κάποιων βασικών εργασιακών δικαιωμάτων (π.χ. ρεπό, άδεια, δώρα), αλλά και της δυνατότητας οργάνωσης και ελέγχου της ίδιας της ζωής της. Στις δύσκολες συνθήκες εργασίας προστίθενται όμως και ανάλογες συνθήκες ζωής: συγκατοίκηση, ανύπαρκτος ελεύθερος χρόνος. Έτσι, η σταδιακή ένταξη στο επάγγελμα έχει ως συνέπεια την προσαρμογή και τη διαμόρφωση μιας εικόνας του εαυτού της εργαζομένης ως «κατάλληλης προς εκμετάλλευση».

5.3. ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ

Μετά την παράθεση των πρώτων σταδίων που αφορούν την πορεία των γυναικών μεταναστριών μέσα από την πρώτη επαφή με το επάγγελμα της οικιακής εργασίας, η ανάλυση θα επικεντρωθεί στην ανάδειξη των σταθμών εκείνων που συμβάλλουν στη μεταβολή των εργασιακών προσανατολισμών και τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού. Συγκεκριμένα θα αναλυθούν οι πιθανές μεταβολές που επέρχονται σε αντικειμενικές παραμέτρους που

λαμβάνονται υπόψη για να αναδειχθεί το πώς διαμορφώνεται η διαδικασία της σταδιοδρομίας (operationalization of career) ανάλογα με τη θέση ή την ιεραρχία σε δύο τύπους απασχόλησης: τη μισθωτή εργασία στα συνεργεία καθαρισμού και την αυτοαπασχόληση σε διαφορετικά σπίτια.²²⁶ Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η ιστορία των γυναικών μεταναστριών που απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού έχει κάποιους σημαντικούς σταθμούς που σχεδόν πάντα αντανakλούν μια εξέλιξη μέσα στο επάγγελμά τους.

5.3.1. Μισθωτή εργασία σε συνεργεία καθαρισμού

5.3.1.1. Αντικείμενο εργασίας: Μεταβολές

Για τις μισθωτές οικιακές εργάτριες που συμμετείχαν στην έρευνα το αντικείμενο εργασίας είναι η καθαριότητα κυρίως μέσα σε πολυκατοικίες. Ταυτόχρονα, όμως, είναι αποτέλεσμα μιας πορείας μέσα σε διάφορους τύπους απασχόλησης. Οι διαδρομές που ακολούθησαν οι μισθωτές οικιακές εργάτριες ξεκινούν συνήθως: α) από την εργασία σε άλλα επαγγέλματα (φασόν, γεωργικές εργασίες), β) την εσωτερική οικιακή εργασία και γ) τα συνεργεία καθαρισμού.

Όμως, τα καθήκοντα ποικίλλουν ανάλογα: α) με την πολυκατοικία και β) με τη θέση της συνεντευξιαζομένης μέσα στο συνεργείο.

Αναφορικά με την πρώτη περίπτωση διακρίνονται: το σκούπισμα, το ξεσκόνισμα, εάν οι διακόπτες είναι βρόμικοι πρέπει να καθαριστούν, το σκούπισμα της πόρτας του ασανσέρ. Επίσης, οι πόρτες, τα παράθυρα, τα παράθυρα που είναι στις σκάλες, σε κάθε όροφο, πρέπει επίσης να καθαριστούν. Ύστερα η εργάτρια οφείλει να σηκώσει τα χαλάκια που είναι έξω από τις πόρτες των διαμερισμάτων και μετά να

²²⁶ Η απασχόληση στην εσωτερική οικιακή εργασία δε θα αναλυθεί διότι ο συγκεκριμένος τύπος απασχόλησης, όπως αναδείχθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, δεν περιορίζεται στην εκτέλεση καθηκόντων που έχουν να κάνουν με την καθαριότητα.

σφουγγαρίζει. Όσον αφορά τη δουλειά έξω από την πολυκατοικία, πρώτα από όλα η εισοδός της πρέπει να είναι πολύ καθαρή. Εάν οι πολυκατοικίες έχουν και κήπους, τότε πρέπει να μαζευτούν και τα φύλλα από τα δέντρα που είναι πεσμένα στο έδαφος.

Ανάλογα με τη θέση μέσα στο συνεργείο και την παλαιότητα σε αυτό τα καθήκοντα κατανέμονται ως εξής:

- Εάν η εργαζόμενη είναι καινούρια, τότε συνήθως εργάζεται μαζί με μια άλλη εργάτρια που ίσως είναι πιο έμπειρη²²⁷ και με αυτό τον τρόπο μαθαίνει όχι μόνο ποια καθήκοντα οφείλει να εκτελέσει σε κάθε πολυκατοικία αλλά και με ποια σειρά.
- Εάν η εργαζόμενη απασχολείται κατά μέσο όρο για ένα διάστημα άνω των τριών μηνών στο συγκεκριμένο συνεργείο, τότε οι πολυκατοικίες μοιράζονται είτε από τον οδηγό είτε από την πιο έμπειρη εργάτρια μεταξύ δύο εργατριών και η κάθε μια εκτελεί όλα τα καθήκοντα στις πολυκατοικίες που της αναλογούν.
- Εάν η εργαζόμενη είναι και οδηγός του φορτηγού που μετακινεί τις εργάτριες, τότε συνήθως τα καθήκοντά της περιορίζονται στον καθαρισμό της εισόδου της πολυκατοικίας και, όπου υπάρχει κήπος, στο μάζεμα των φύλλων από το έδαφος. Αυτό γίνεται συνήθως με ένα πιεστικό μηχάνημα που σπρώχνει τα φύλλα σε μια γωνία και ύστερα τα μαζεύει, τα βάζει σε σάκο και τα πετάει. Επίσης, συνήθως η συγκεκριμένη εργαζόμενη έχει το ρόλο του επιτηρητή των υπόλοιπων εργατριών, αλλά γίνεται και αποδέκτης πιθανών παραπόνων από τους πελάτες.

²²⁷ Η εμπειρία φαίνεται να καθορίζεται βάσει παλαιότητας στην εργασία στο ίδιο συνεργείο καθαρισμού και άρα καλύτερης γνώσης του προγράμματος (ποια καθήκοντα πρέπει να εκτελεστούν σε κάθε πολυκατοικία). Συνήθως τα καθήκοντα της πιο «έμπειρης» εργάτριας δε διαφέρουν από εκείνα της καινούριας εργαζομένης.

Αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι το γεγονός ότι για να φτάσει μια εργαζόμενη στο **δεύτερο** στάδιο, δηλαδή να εκτελεί μόνη της τα καθήκοντα, ανεξαρτήτως εμπειρίας, είναι απαραίτητο να έχει περάσει από το **πρώτο** στάδιο το οποίο και αξιολογείται ως το πιο δυσάρεστο. Η Lili, στη μισθωτή οικιακή εργάτρια από το 2001 και στο συγκεκριμένο συνεργείο καθαρισμού στο οποίο εργάζεται από το 2007, αναφέρει σχετικά με την εμπειρία της:

«Στην αρχή ήταν δύσκολο. Ήμουν με μια κοπέλα από την Αλβανία για κανένα τρίμηνο τετράμηνο που μου φέρθηκε άσχημα. Όλη την ώρα μου φώναζε και εγώ δεν καταλάβαινα. Αλλά και εδώ που είμαι τώρα, εντάξει, για πιο λίγο διάστημα, μια εβδομάδα γιατί ήξερα τη δουλειά, αλλά το ίδιο έπρεπε να μου δείξει μια πιο παλαιά τι γίνεται. Δεν είναι εύκολο μέχρι να μάθεις τι πρέπει να κάνεις σε κάθε πολυκατοικία. Τώρα θα μπορούσα να είμαι και οδηγός, αλλά δεν έχω δίπλωμα και δεν έχω χρόνο να πάω να μάθω». (Lili, 36 ετών. Συνέντευξη 65)

Ωστόσο, ανάλογα με την πελατεία του συνεργείου, πολλές φορές, εκτός από τον καθαρισμό πολυκατοικιών, οι μισθωτές εργάτριες καλούνται να καθαρίζουν γραφεία τραπεζών ή άλλων ιδιωτικών επιχειρήσεων, εμπορικά καταστήματα ή χώρους διασκέδασης. Συνήθως για τους συγκεκριμένους χώρους επιλέγονται πιο έμπειρες εργαζόμενες διότι οι απαιτήσεις των πελατών είναι μεγαλύτερες. Η απασχόληση σε αυτούς τους χώρους εργασίας συνήθως συνεπάγεται αυξημένο κύρος συγκριτικά με τους άλλους συναδέλφους. Επίσης, από τις ίδιες τις εργαζόμενες η εργασία στα γραφεία μιας τράπεζας αξιολογείται ως πιο εύκολη. Η Elena, η οποία μετά την εσωτερική οικιακή εργασία άλλαξε τύπο απασχόλησης και εργάζεται σε ένα συνεργείο καθαρισμού, αναφέρει:

«Καθαρίζω μια τράπεζα καινούρια. Είναι μόνο τέσσερα άτομα και εύχομαι όλες να έχουν μια τέτοια δουλειά. Γιατί έχω ακούσει για πολλές περιπτώσεις άσχημες. Τι κάνω. Εάν δεν είναι η ώρα που τελειώνει το πρόγραμμα με το κοινό ακόμα, κατεβαίνω και πλένω 4 κούπες. Βράζω νερό σε ένα βραστήρα.

Μετά πηγαίνω πάνω και καθαρίζω το τζάμι του ταμείου, το παράθυρο της εξώπορτας. Είναι και οι κάδοι απορριμμάτων, τους αλλάζω τις σακούλες μέσα. Μετά πηγαίνω κάτω να δω εάν στο διάστημα αυτό φέρανε τίποτε άλλο στο νεροχύτη. Μετά καθαρίζω το μπάνιο. Σφουγγαρίζω. Αλλά είναι πάρα πολύ καθαροί. Ούτε τα φυτά ούτε τα τζάμια τα κάνω εγώ. Πρακτικά μόνο συντηρώ την καθαριότητα». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

Με τον καιρό οι εργάτριες αποκτούν μια σχετική αυτονομία από τον οδηγό του αυτοκινήτου και την πιο έμπειρη εργάτρια, καθώς συνηθίζουν τους χώρους που καθαρίζουν και αποφασίζουν μόνες τους τον ρυθμό εκτέλεσης των καθηκόντων. Έτσι, αυτό που παρατηρείται είναι μια *μεταβολή* στα καθήκοντα καθώς αποφασίζουν κάθε φορά τι είναι αναγκαίο να κάνουν. Η Ancuta, εργαζόμενη στον καθαρισμό πολυκατοικιών, αναφέρει σχετικά με την εκτέλεση των καθηκόντων της:

«Έχω 11 με 15 σκάλες. Αλλά επαναλαμβάνονται. Ό,τι έχω τη Δευτέρα έχω και την Τετάρτη, ό,τι κάνω την Τρίτη κάνω και την Πέμπτη. Κατά κανόνα έχω πολυκατοικίες που κάνω τρεις φορές την εβδομάδα, άλλες δύο φορές και υπάρχουν και κάποιες που πηγαίνω μόνο μία φορά. Και από τότε που δουλεύω σε αυτό το συνεργείο δε μου τις αλλάζει. Συνήθισα και ο κόσμος έχει μάθει μαζί μου και εγώ με εκείνους. Εντάξει, δεν κάνω κάθε μέρα τζάμια ή ξέρω εγώ κάτι άλλο, τα τζάμια τα κάνω εγώ όταν ξέρω ότι πρέπει, όταν είναι βρόμικα και πρέπει να τα κάνω. Τώρα πια το αφεντικό δε μου λέει τι να κάνω. Μόνο αυτό μου είπε: ``Ancu, αυτές είναι δικές σου [πολυκατοικίες], κάνεις ό,τι κάνεις για να είναι καλά, να μην έχω εγώ προβλήματα, να μη με πάρουν τηλέφωνο οι πελάτες γιατί αν αυτοί με πάρουν τηλέφωνο εμένα και εγώ θα πάρω εσένα». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Επίσης, αντικείμενο εργασίας για τις εργαζόμενες σε συνεργεία καθαρισμού αποτελεί και το «γενικό» ή το «αρχικό»²²⁸. Η συγκεκριμένη εργασία θεωρείται από

²²⁸ Οι δύο όροι χρησιμοποιούνται από τις συνεντευξιαζόμενες για να περιγράψουν τη συμπληρωματική εργασία που εκτελούν και η οποία αφορά τον καθαρισμό νέων οικοδομών πριν την είσοδο των ενοίκων σε αυτές ή τον καθαρισμό μεγάλων κτιρίων όπως μεζονέτες που ενοικιάζονται για θερινούς μήνες, κ.λπ.

τις εργαζόμενες ιδιαίτερα απαιτητική, αλλά συνήθως σημαίνει ένα έξτρα εισόδημα για εκείνες επειδή καλούνται να εκτελούν τα καθήκοντα τις Κυριακές.

«Κάνουμε αρκετά ``γενικά`` [ο όρος αναφέρεται στα ελληνικά]. Εκεί καταλαβαίνεις ότι το σπίτι δεν είναι έτσι όπως είναι τώρα. Θα βρεις βαφές, τσιμέντο, πολλά. Και στο μπάνιο, εννοείται, ούτε στην τουαλέτα δεν μπορείς να πας. Εκεί αυτομάτως χρειάζεσαι ένα μηχάνημα με νερό και με πίεση για να τα καθαρίσει όλα. Και, δεύτερο, μια κοπέλα καθαρίζει τη σκόνη. Πηγαίνουμε τις Κυριακές ή το απόγευμα. Για παράδειγμα, ένα αρχικό το κάνουμε σε 5 ώρες. Μέσα σ' αυτές τις ώρες συμπεριλαμβάνεται και η μεταφορά. Και εξαρτάται και από το σπίτι. Για παράδειγμα, αν το σπίτι είναι πολύ μεγάλο, μπορεί να το καθαρίζουμε σε δύο μέρες, δύο τρεις μέρες. Και έτσι αυξάνεται το εισόδημα». (Maria, 36 ετών. Συνέντευξη 51)

Μια ιδιαιτερότητα που ταυτόχρονα αναδεικνύει το *πέραςμα* από διάφορους σταθμούς μέσα στην οικιακή εργασία είναι η αποσπασματική ενασχόληση των μισθωτών εργατριών με τον καθαρισμό σπιτιών η οποία λειτουργεί *συμπληρωματικά* στην κύρια εργασία τους στο συνεργείο. Η απασχόληση στα μεροκάματα γίνεται μετά από χρόνια απασχόλησης στις υπηρεσίες καθαρισμού σε συνεργείο καθαρισμού και πολλές φορές αποτελεί σημείο εκκίνησης μιας πορείας εξέλιξης των μισθωτών εργατριών προς την αυτοαπασχόληση. Για τη Marina η απασχόληση στη μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού αποτέλεσε μια ευκαιρία να γνωρίσει κυρίες πρόθυμες να τους καθαρίσει το σπίτι.

«Μέσω του συνεργείου βρήκα και έξτρα δουλειά. Με γνώρισαν οι γριούλες μου στις πολυκατοικίες όπου καθαρίζω. Και μου μίλησαν. Μια μου έδωσε χυμό, τι να σου πω, ήταν πολύ καλές. Κάποιες είναι τόσο καλές και μου είναι πολύ αγαπητές [φωτίζεται το πρόσωπό της]. Υπάρχουν ημέρες που τελειώνω το πρόγραμμα πιο νωρίς, τις Παρασκευές και τις Τετάρτες, και πηγαίνω σε αυτές. Δουλεύω πιο σκληρά στις σκάλες και πιο γρήγορα. Φεύγω από τις 5 το πρωί από το σπίτι, δουλεύω μέχρι τις 11 και μετά μένω σε εκείνες. Καθαρίζω, καθαρίζω τζάμια, σφονγγαρίζω, τα πάντα. Μόνο που δε σιδερώνω, δε μου το επιτρέπει ο χρόνος. Αλλά οι γριούλες είναι

νοικοκυρές, δε σε αφήνουν. Για εκείνες το πιο σημαντικό είναι να σκουπίσω, να ξεσκονίσω όλα αυτά τα μικρά αντικείμενα που έχουν πάνω στα έπιπλα, να γυαλίζει παντού». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Από τις παραπάνω αφηγήσεις προκύπτει ότι, ενώ ως κύρια εργασία οι συνεντευξιαζόμενες παρουσιάζουν τη μισθωτή εργασία στο συνεργείο καθαρισμού, στην πορεία αναδεικνύεται μια σημαντική διάσταση που αφορά: α) την κατανόηση της κύριας και της δεύτερης εργασίας και β) το ρόλο της δεύτερης εργασίας σε σχέση με την πρώτη²²⁹. Συγκεκριμένα, στην *πρώτη* περίπτωση, για τις ίδιες τις εργαζόμενες φαίνεται ότι η συμπληρωματική εργασία που προϋποθέτει τον καθαρισμό διαφόρων νοικοκυριών εκλαμβάνεται από τις ίδιες ως μια εργασία που, μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσουν με τις εργοδότης τους, εξελίσσεται σε πιο θελκτική απασχόληση από την οποία αποκτούν ενδογενείς ικανοποιήσεις (π.χ. η εργασία αντιμετωπίζεται από τις ίδιες ως μια εμπειρία συναισθηματικού εμπλουτισμού). Στη *δεύτερη* περίπτωση, η απασχόληση στην παροχή υπηρεσιών καθαρισμού σε νέες οικοδομές (π.χ. «αρχικό»), καθώς προσφέρει ένα επιπλέον εισόδημα πέραν του συμφωνημένου μηνιαίου μισθού, συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην παραμονή των εργαζομένων στη μισθωτή εργασία. Ακόμα, στις περιπτώσεις που η μισθωτή εργάτρια στο συνεργείο καθαρισμού είναι και οδηγός του οχήματος που μεταφέρει τις εργαζόμενες στο χώρο εργασίας, φαίνεται πως η συμπληρωματική εργασία επηρεάζει τα κριτήρια αξιολόγησης της κύριας εργασίας με όρους που πηγάζουν από τη δεύτερη εργασία, δηλαδή με όρους αυτοαπασχόλησης.

²²⁹ Σχετικά με τις επιπτώσεις της δεύτερης εργασίας στην κύρια εργασία βλέπε Wilensky 1963, Alden 1977, Alden & Spooner 1982.

5.3.1.2. Μεταβολές στις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης

Οι διαφορές αλλά και οι ομοιότητες ορισμένων πτυχών μεταξύ μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού και των αυτοαπασχολούμενων εργατριών σε μεροκάματα είναι εμφανείς σε όλες τις συνεντεύξεις. Οι διαφορές αλλά και οι ομοιότητες αυτές παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας και στην ένταξή τους στους ρόλους του επαγγέλματος.

Για τις μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού η *αλλαγή* του τύπου απασχόλησης μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας (π.χ. το πέρασμα από την εσωτερική οικιακή εργασία στη μισθωτή στο συνεργείο καθαρισμού), αλλά κυρίως η *παραμονή* μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης φαίνεται να φέρνει κάποιες μεταβολές ως προς το θέμα της *ασφάλισής* τους. Έτσι διακρίνονται τέσσερις κατηγορίες εργαζομένων: α) οι ασφαλισμένες από τον εργοδότη, β) οι ασφαλισμένες για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με οικογενειακή ασφάλιση, γ) οι ασφαλισμένες για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με οικογενειακή ασφάλιση και προσωπική ασφάλιση στη Ρουμανία και δ) οι ανασφάλιστες. Από το σύνολο των 31 συνεντευξιαζομένων οι οποίες εργάζονται ως μισθωτές σε συνεργείο καθαρισμού, 13 ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, 2 στη δεύτερη, 3 στην τρίτη και 13 στην τελευταία.

Συνήθως οι γυναίκες που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία έχουν διανύσει μια μακρά πορεία μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησής τους, μέχρι που κατάφεραν να αλλάξουν το καθεστώς τους από ανασφάλιστες σε ασφαλισμένες. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις η ασφάλιση δεν αντιστοιχεί στις ώρες που πραγματικά εργάζεται η συνεντευξιαζόμενη για το συνεργείο καθαρισμού. Συνήθως η ασφάλιση γίνεται για τετράωρη εργασία, ενώ οι εργαζόμενες απασχολούνται 8 ή ακόμα και 10 ώρες.

Όμως, αυτό που φαίνεται να έχει μεγάλο ενδιαφέρον ως προς τις επιπτώσεις του επαγγέλματος στη νοηματοδότηση της ασφάλισης και κατά συνέπεια στη σταδιοδρομία τους είναι η αντίληψη των μισθωτών εργατριών πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα. Συγκεκριμένα, για την Geta, η ασφάλιση δεν είναι κάτι το απαραίτητο ή σημαντικό και δεν αποτελεί ένα καθολικό δικαίωμα των εργαζομένων ούτε ένα μέσο εξασφάλισης κάποιας σύνταξης στο μέλλον. Αντιθέτως, για εκείνη αποτελεί ένα ασήμαντο για τη ζωή της «προνόμιο» που απλώς έτυχε να προκύψει κάποια στιγμή στην επαγγελματική της πορεία μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού.

«[Δούλευα] παράνομα για ένα χρόνο και μετά μου έδωσε αύξηση και μου έκανε πρόσληψη, τα πάντα. Δε με ενδιέφερε και πολύ η άδεια εργασίας και το ΙΚΑ, αλλά από τη στιγμή που δεν ήμουν ευχαριστημένη με τα λεφτά που μου έδιναν, τουλάχιστον αυτό να μου βάλουν. Και δεν ήμουν ευχαριστημένη γιατί όλοι έτσι είναι, δε σε πληρώνουν αρκετά για τη δουλειά που κάνεις». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Αναφορικά με τα *ωράρια εργασίας*, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι συγκριτικά με προηγούμενες εργασιακές εμπειρίες σε άλλους τύπους απασχόλησης μέσα στην οικιακή εργασία, το ωράριο εργασίας ξεκινά ιδιαίτερα νωρίς. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις των συνεντευξιζομένων, η ημέρα εργασίας ξεκινάει τις περισσότερες φορές προτού ξημερώσει η ημέρα. Ωστόσο, ανάλογα με την περιοχή στην οποία βρίσκονται οι πολυκατοικίες είναι πιθανό να αλλάξει το ωράριο εργασίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Iuliana:

«Ουσιαστικά πρέπει να ξυπνήσεις πολύ νωρίς. Στις 4.30-5. Στις 6 πρέπει να είσαι ήδη στις σκάλες. Το πρόβλημα είναι ότι σε ορισμένες περιοχές, για παράδειγμα όπως είναι το κέντρο, μπορείς να πας και τη νύχτα να καθαρίζεις. Στις περιοχές όπου υπάρχουν πλούσιοι άνθρωποι, γενικά Έλληνες με απαιτήσεις δε δέχονται να τους ενοχλήσεις το πρωί στις 4-5. Μερικές φορές η σφουγγαρίστρα χτυπάει τους τείχους ή την κάσα της πόρτας και τότε ξεκινάει η φασαρία. Οπότε πρέπει να είσαι πάντοτε στη διάθεση του πελάτη και να κάνεις ό,τι θέλει ο πελάτης. Ορισμένοι θέλουν να τους

καθαρίζεις μόνο σε μια συγκεκριμένη ώρα. Αλλά αυτό δε γίνεται γιατί όταν έχεις 10-15 σκάλες την ημέρα αυτό είναι αδύνατο». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Οι εργάσιμες ημέρες για τις μισθωτές εργάτριες είναι κατά κανόνα από τη Δευτέρα έως και το Σάββατο, ενώ τις περισσότερες φορές οι εργαζόμενες καλούνται να εργαστούν και τις Κυριακές συμπληρωματικά. Επιπλέον, όπως αναφέρει και η Angela, ο όγκος της εργασίας δεν είναι σταθερός.

«Οι σκάλες που κάνουμε τη Δευτέρα επαναλαμβάνονται την Πέμπτη. Αυτό είναι ένα πρόγραμμα. Οι σκάλες που κάνουμε την Τρίτη επαναλαμβάνονται την Παρασκευή και το Σάββατο την Τετάρτη. Επαναλαμβάνεται. Ένα πρόγραμμα μπορεί να έχει 21[σκάλες], μπορεί να έχει 19, και υπάρχουν ημέρες που έχω και 17, όταν οι αποστάσεις ανάμεσα στις σκάλες είναι πολύ μεγάλες». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Αυτό που παρατηρείται με τον καιρό είναι μια σταθεροποίηση των ωραρίων εργασίας. Οι εργαζόμενες είναι σε θέση να βάζουν κάποια όρια ως προς τις ώρες απασχολησιμότητας. Πιο συγκεκριμένα, σπάνια προκύπτουν πια «έκτακτα περιστατικά» εκτός του συμφωνημένου ωραρίου εργασίας και όταν αυτό συμβαίνει οι εργαζόμενες πληρώνονται υπερωρίες.

«Παλιά με έπαιρνε τηλέφωνο κάθε φορά που είχε ανάγκη από κοπέλα. Αλλά εγώ κουράστηκα πια, δε θέλω να πάω για δουλειά όποτε θέλει αυτός. Γιατί λέει ότι με σέβεται γιατί του κάνω πολλή δουλειά και τέτοια. Και τότε δέχθηκε και μου πληρώνει και εξτρά. Τώρα πια πηγαίνω μόνο όταν μου το λέει από καιρό και πιο πολύ γιατί δεν έχει άλλη κοπέλα που μπορεί να βασιστεί πάνω της». (Lenuta, 38 ετών. Συνέντευξη 59)

Μια άλλη μεταβολή ως προς τα ωράρια εργασίας, και συγκεκριμένα τη μείωσή τους, απορρέει από τη σταθεροποίηση όσον αφορά την οργάνωση της εργασίας. Οι μισθωτές εργάτριες, με το πέρασμα του χρόνου, «απελευθερώνονται» από την επιτήρηση του οδηγού του οχήματος ή της πιο έμπειρης εργάτριας με την οποία εργάζονται και αποκτούν κάποια μορφή αυτονομίας ως προς τον ρυθμό

εκτέλεσης των καθηκόντων. Αυτή η αυτονομία, μεταξύ άλλων, συνεπάγεται μια πιο γρήγορη περάτωση των εργασιών. Η Daniela αναφέρει σχετικά με το εν λόγω ζήτημα:

«Τώρα πια που είμαι μόνη και δε με ελέγχει κανείς κάνω τη δουλειά μου πιο καλά. Έμαθα τι πρέπει να κάνω και πού και έτσι σχολάζω και πιο νωρίς. Παλιά, ήθελες δεν ήθελες έπρεπε να περιμένεις και την άλλη, μετά το αυτοκίνητο να σε πάρει. Τώρα πάω με το μετρό και φεύγω όποτε είμαι έτοιμη». (Daniela, 42 ετών. Συνέντευξη 61)

Ως προς τα *διαλείμματα* εν ώρα εργασίας, αυτό που υπενθυμίζουν οι μισθωτές εργάτριες είναι ότι οι υπηρεσίες καθαρισμού προϋποθέτουν τη σχεδόν ασταμάτητη δουλειά. Οι μοναδικές στιγμές που μια εργαζόμενη μπορεί να ξεκουραστεί λίγο είναι κατά τη διάρκεια της μετακίνησης από τη μια πολυκατοικία στην άλλη.

«Για παράδειγμα, έχω να πάω με το αυτοκίνητο 5 λεπτά, αυτό είναι το διάλειμά μου, μέσα στο αυτοκίνητο. Μπορώ να πω μια γουλιά νερό, μπορώ να καπνίσω ένα τσιγάρο, μπορώ να πω μια γουλιά καφέ. Αυτό είναι όλο». (Irina, 36 ετών. Συνέντευξη 31)

Ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου οι εργαζόμενες μαθαίνουν πώς και πότε μπορούν να ξεκλέψουν λίγο χρόνο για ξεκούραση χωρίς να δημιουργηθεί πρόβλημα στη δουλειά τους.

«Δεν έχουμε διάλειμμα, αλλά αν θέλεις κάνεις εσύ. Αλλά αν ήταν το αφεντικό δίπλα σου δε θα μπορούσες να το κάνεις. Δε σε αφήνει ούτε νερό να πίνεις». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

Όσον αφορά τους *μισθούς* των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού, αυτό που παρατηρεί κανείς είναι μια ανοδική πορεία του εισοδήματος ανάλογα με το χρόνο παραμονής και τα καθήκοντά τους (π.χ. οδηγός οχήματος) μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης. Η Geta, μισθωτή οικιακή εργάτρια στο ίδιο συνεργείο καθαρισμού για μεγάλο χρονικό διάστημα, αναφέρει:

«Ξεκίνησα με 300 και κάτι και τώρα σε πόσα χρήματα έφτασα; Στα 1000, αλλά σε περίπου 9 χρόνια». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Ωστόσο, η αύξηση του μισθού δεν είναι απόρροια μόνο της παλαιότητας στο επάγγελμα. Οι ίδιες οι μισθωτές εργάτριες κατανοούν την αύξηση εισοδήματος ως συνέπεια της εξέλιξής τους σχετικά με την *αποδοτικότητα* μέσα στο επάγγελμα.

«Τώρα μου το κάνουνε 1000. Ξεκίνησα με 800. Έφυγα από άλλον που μου έδινε 700. Επειδή ήταν φίλοι οι δυο τους, αυτός που είμαι τώρα ήξερε ότι έφυγα από τον άλλο με 700. Έκανε την κίνηση γιατί ήξερε τι κοπέλα είμαι. Γιατί έτσι πάει άμα σε ξέρει πώς δουλεύεις. Κάνουν διαφορά ανάμεσα στις κοπέλες που δουλεύουν και τις κοπέλες που είναι καινούριες. Έχω μια κοπέλα τώρα μαζί μου στο αυτοκίνητο που είναι καινούρια στην Αθήνα. Δεν μπορεί να πάρει τα λεφτά που παίρνω εγώ. Και σε ένα πρόγραμμα πάει μια κοπέλα καλή και μια πιο... που κάνει δουλειά για 550, 600 ευρώ».
(Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Από την αφήγηση της Angela προκύπτει ότι οι ίδιες οι εργαζόμενες διαμορφώνουν αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες οι απολαβές τους είναι σε άμεση συνάρτηση με την εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα. Συγκεκριμένα, όσο πιο γρήγορα, αποτελεσματικά και χωρίς παράπονα από τους πελάτες εκτελεί μια εργαζόμενη τα καθήκοντά της τόσο πιο πολύ «δικαιούται» να πάρει αύξηση.

Όντας απασχολούμενες χωρίς άδεια εργασίας, οι μισθωτές εργάτριες δεν έχουν το προνόμιο των προβλεπόμενων από το νόμο δώρων. Η έλλειψη αυτού του προνομίου, όμως, σταδιακά ερμηνεύεται με έναν τρόπο που ίσως να αναδεικνύει και μια εξέλιξη των εργαζομένων μέσα στο επάγγελμα. Έτσι, η μη ύπαρξη δώρων δεν αποδίδεται στην άτυπη απασχόλησή τους αλλά στην κατανόηση της κοινωνικής τους θέσης ως κατώτερης τόσο σχετικά με τους γηγενείς όσο και με άλλες εργάτριες.

«Αλλά γιατί να μη μου δώσει και εμένα τουλάχιστον πενήντα ευρώ, όταν εγώ δουλεύω για αυτόν το Πάσχα, τα Χριστούγεννα, τον Αύγουστο, όταν αυτοί όλοι, οι Έλληνες τώρα, κανένας από αυτούς δεν είναι στη δουλειά, από την πρώτη του μήνα όλοι φεύγουν με άδεια. Αλλά εφόσον είμαστε ξένες, αυτά είναι». (Alexandra, 34 ετών. Συνέντευξη 63)

Μια σημαντική μεταβολή όσον αφορά τους μισθούς έχει να κάνει με τη σταθεροποίηση του εισοδήματος και τη στασιμότητά του. Φαίνεται πως για ορισμένες εργαζόμενες, με το πέρασμα το χρόνου, η συνεχόμενη αναζήτηση μεγιστοποίησης του μισθού αφήνεται πίσω, ενώ πρωταρχικό ρόλο αρχίζουν να παίζουν άλλες σημαντικές παράμετροι. Έτσι, οι εργαζόμενες φαίνεται πως προσανατολίζονται προς άλλα κίνητρα όπως είναι η **απουσία επιτήρησης** και η ελεύθερη επιλογή κινήσεων ως προς τον ρυθμό περάτωσης των καθηκόντων.

«Εδώ πληρώνομαι σε μηνιαία βάση. Παίρνω 600 ευρώ. Παίρνω πιο λίγα, αλλά είμαι ευχαριστημένη γιατί είναι μια δουλειά όπου πηγαίνω με άνεση. Εκεί [προηγούμενη θέση εργασίας] έπαιρνα 700 αλλά ήταν από τις 4 το πρωί μέχρι τις 4 το απόγευμα. Δουλειά όχι αστεία. Πολύ περισσότερη δουλειά. Εδώ μου παίρνει περισσότερη ώρα να μετακινηθώ από τη μια πολυκατοικία στην άλλη. Αλλά είναι καλύτερα γιατί είμαι ήσυχη. Γιατί τώρα να πάρω περισσότερα χρήματα και να αρρωστήσω, να μην είμαι άνθρωπος; Καλύτερα πιο λίγα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Ωστόσο, με μια πιο προσεκτική ματιά, αυτό που ανακαλύπτει κανείς μέσα από τις αφηγήσεις των συνεντευξιαζομένων είναι η *συμπλήρωση* των μηνιαίων αποδοχών μέσω της απασχόλησής τους στην αυτοαπασχολούμενη εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού. Οι μισθωτές εργάτριες αντιλαμβάνονται πλέον την εργασία τους στα συνεργεία καθαρισμού ως κάτι το σταθερό, ενώ τα μεροκάματα αποτελούν είτε ένα συμπληρωματικό εισόδημα είτε λειτουργούν σε αυτό το στάδιο ως μια «γέφυρα» εξέλιξης προς την αυτοαπασχόληση.

«Σε αυτή τη δουλειά νιώθω σιγουριά. Με τα σπίτια είναι αλλιώς, ακόμα δεν έχω βρει να γεμίσω όλες τις ημέρες της εβδομάδας. Όταν γίνει αυτό, θα σκεφτώ τι θα κάνω». (Andreea, 25 ετών. Συνέντευξη 67)

Για τις μισθωτές εργάτριες η ύπαρξη ή μη μιας μορφής *επιτήρησης* είναι μια πολύ σημαντική παράμετρος ως προς την εξέλιξή τους. Αυτό που παρατηρείται με το πέρασμα του χρόνου είναι ότι η παραμονή στο ίδιο συνεργείο καθαρισμού επιφέρει

την εξάλειψη της φυσικής παρουσίας κάποιου επιτηρητή κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης των καθηκόντων. Για της εργαζόμενες, αυτό υποδεικνύει την ανάπτυξη εμπιστοσύνης του εργοδότη προς το πρόσωπό τους και ταυτόχρονα την αύξηση ικανοποίησης από τη διαδικασία αυτή. Η Marina αναφέρει τις διαφορές με προηγούμενες εμπειρίες:

«Δεν έχω τώρα [επιτήρηση]. Είναι πολύ σημαντικό για μένα. Με γνωρίσανε. Είδαν τι μπορώ, τι ξέρω. Έκανα προσπάθεια και βλέπω ότι δε με έχουν έννοια. Αν μου είπαν κάτι μετά δε με ελέγχουν. Ξέρουν ότι έτσι θα γίνει. Και είμαι πολύ ευχαριστημένη. Αυτό για μένα είναι το πιο σημαντικό. Υπήρχαν περιπτώσεις που με παρακολουθούσαν. Εσύ έκανες καλά τη δουλειά σου, αλλά όλο κάτι σου έβρισκαν». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Ωστόσο οι μισθωτές εργάτριες θεωρούν ότι η ύπαρξη επιτήρησης στην αρχή είναι απαραίτητη και την αντιλαμβάνονται ως μια διαδικασία μέσα από την οποία σκληραγωγήθηκαν στο επάγγελμα αυτό.

«Ήταν πάνω από το κεφάλι μου στην αρχή, αλλά ίσως να έκανε καλό που το έκανε, γιατί από εκείνον τα έχω μάθει όλα. Με ενοχλούσε στην αρχή γιατί δεν ήξερα, έκλαιγα, ερχόμουν στο σπίτι και έλεγα ότι δε θα ξαναπάω την επόμενη μέρα. Μετά ζύπναγα και πήγαινα πάλι. Και ίσως να έκανε καλό κατά κάποιον τρόπο, ίσως εκείνος να μην ήθελε το κακό μου. Έτσι βλέπω τα πράγματα τώρα». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Πλέον, όταν είναι μόνη, η εργαζόμενη νιώθει μια αυτονομία «ευθύνης» για να ασκήσει το επάγγελμά της τόσο καλά ούτως ώστε να μην υπάρχουν παράπονα από τους πελάτες.

«Δε με ελέγχει. Μόνο αν υπάρχουν παράπονα. Αν τον παίρνει τηλέφωνο ο διαχειριστής της πολυκατοικίας και του λέει, ``Σωτήρη, σήμερα συνέβη αυτό``, τότε με παίρνει τηλέφωνο και μου λέει: ``Anca, στην τάδε πολυκατοικία δεν πήγες, δεν έκανες αυτό`` και με ρωτάει γιατί. Και εγώ του λέω, δεν είμαι άτομο που να κρύβει κάτι και αναγνωρίζω ότι δεν το έκανα. Δε λέω ψέματα». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Ως προς τις σχέσεις με τους συναδέλφους, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι μια τυπική και επιφανειακή επικοινωνία με τις άλλες εργατρίες του συνεργείου όπου απασχολούνται.

«[Δουλεύω] μόνη. Είμαστε περισσότερες [στο συνεργείο], αλλά η κάθε μια με τη δουλειά της. Το πρωί εγώ φεύγω μόνη μου γιατί έχω πολυκατοικίες που η μία είναι κοντά στην άλλη. Τη σκούπα και όλα τα υπόλοιπα τα κουβαλάω εγώ, δε χρειάζομαι αμάξι. Έτσι οι σχέσεις είναι περιορισμένες γιατί δεν είμαστε κοντά. Μόνο μια συνάδελφο βλέπω πού και πού γιατί μένουμε κοντά». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Οι περιορισμένες σχέσεις είναι απόρροια της κατάστασης που επικρατεί στο χώρο εργασίας. Έτσι, όταν βρίσκονται στην αρχή της πορείας τους μέσα στη μισθωτή εργασία, οι συνεντευξιζόμενες αναζητούν να μάθουν τα καθήκοντά τους και δεν τολμούν να ρωτήσουν τις υπόλοιπες εργαζόμενες κάτι που θα μπορούσε να τις ενοχλήσει και να δημιουργήσει προβλήματα. Με το πέρασμα του χρόνου, όταν οι μισθωτές εργατρίες εξελίσσονται σε «παλαιές», θεωρούν ότι δεν έχουν πολλά να μοιραστούν με τις καινούριες κοπέλες. Όπως αναφέρει η Alina σχετικά με την εξέλιξη στις σχέσεις της με τους συναδέλφους της:

«Στην αρχή δεν τόλμησα ποτέ να ρωτήσω κάτι. Ήμουν περίεργη να μάθω πόσα παίρνανε. Αλλά δεν είχα κουράγιο. Εγώ ήμουν ευχαριστημένη που με έπαιρναν μαζί τους. Δεν ήξερα πώς λειτουργούσαν τα πράγματα, δεν ήξερα τίποτα. Τώρα δουλεύω μόνη, με τις κοπέλες που μου φέρνει να τους μάθω τη δουλειά δε λέμε και πολλά. Σκέφτομαι ότι είναι και εκείνες όπως ήμουν εγώ στην αρχή». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 56)

Μια πιο προσεκτική ματιά στις αφηγήσεις των μισθωτών εργατριών αναδεικνύει, όμως, ότι η έλλειψη επικοινωνίας δεν οφείλεται μονάχα στην περιορισμένη διάρκεια επαφών μεταξύ συναδέλφων λόγω φύσεως της εργασίας. Αντιθέτως, σταδιακά, οι εργαζόμενες διαμορφώνουν αντιλήψεις που εμποδίζουν την ύπαρξη εργασιακής αλληλεγγύης ή μιας αλληλέγγυας επαγγελματικής κοινότητας

λόγω διαφοροποιημένων και μεταβαλλόμενων εργασιακών προσανατολισμών. Για την Geta, η εξέλιξη και ο βαθμός ένταξης στο επάγγελμα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τη στάση απέναντι στους συναδέλφους. Έτσι, οι συνάδελφοι δε θεωρούν τις μισθωτές εργαζόμενες σε συνεργεία καθαρισμού ως πιθανούς «συμμάχους» για τη διεκδίκηση προνομίων στο χώρο εργασίας, αλλά πιο πολύ τις αντιμετωπίζουν ως «εχθρικά» πρόσωπα που δεν έχουν ούτε τις ίδιες προθέσεις ούτε και την ίδια διάθεση να εργαστούν σκληρά:

«Οι συνάδελφοι, ξέρεις... Ένας εργάζεται και άλλος εκμεταλλεύεται. Και οι Ρουμάνοι μας το ίδιο είναι. Όταν έρχεται για μια μέρα, για ένα μεροκάματο και για σένα η δουλειά αυτή είναι η σταθερή σου δουλειά, το παλεύεις, δουλεύεις σκληρά γιατί θέλεις να την κρατήσεις. Αυτός που έρχεται για μια μέρα, έρχεται για τα λεφτά, δεν τον ενδιαφέρει ούτε ποιότητα ούτε τίποτα».
(Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Αναφορικά με τις σχέσεις με τους εργοδότες τους, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι το γεγονός ότι αυτές παραμένουν στάσιμες και μετά από πολλά χρόνια απασχόλησης στο ίδιο συνεργείο καθαρισμού.

«Έτσι και έτσι. Βλεπόμεστε πολύ σπάνια. Μόνο αν έρχονται να μας κάνουν παρατήρηση ή αν με καλούν για δουλειά την Κυριακή. Τότε έρχονται και αυτοί». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

Η μοναδική μεταβολή ως προς τις σχέσεις αυτές εντοπίζεται στη μείωση φυσικού ελέγχου των εργαζομένων και, υπό αυτή την έννοια, την αύξηση αισθήματος αυτονομίας των εργαζομένων. Η Liliana αντιλαμβάνεται τη συγκεκριμένη διάσταση:

«Είμαστε καλά, καλύτερα από την αρχή, γιατί ο ένας έχει εμπιστοσύνη στον άλλο. Μου λέει τι να κάνω, εγώ το κάνω, εκείνος με πληρώνει και είμαστε μια χαρά. Στην αρχή αισθανόμουν πιο περιορισμένη, τώρα πια είμαι σαν να δουλεύω για τον εαυτό μου». (Liliana, 36 ετών. Συνέντευξη 65)

Μια ενδιαφέρουσα μεταβολή που επέρχεται στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών είναι η σταδιακή αντιμετώπιση των πελατών του συνεργείου (των κατοίκων των πολυκατοικιών όπου καθαρίζουν) ως εργοδοτών. Φαίνεται πως η

επιτήρηση και οι παρατηρήσεις που κάνουν οι ένοικοι των πολυκατοικιών στις ίδιες τις εργαζόμενες τις οδηγεί στην ανάπτυξη της παραπάνω αντίληψης και τους προσθέτει επιπλέον άγχος στο χώρο εργασίας:

«Καμιά φορά μας ζητάνε τα ρέστα και πρέπει να τους εξηγήσουμε πράγματα. Τι να κάνεις, δε θέλεις να χάσεις τη δουλειά σου. Και το αφεντικό από το συνεργείο ποιον θα πιστέψει, σε ποιον θα δώσει δίκιο; Όχι σ' εσένα. Γι' αυτό τους φοβάμαι». (Andreea, 25 ετών. Συνέντευξη 67)

Για τις εργαζόμενες που παρέχουν υπηρεσίες καθαρισμού και σε διάφορα νοικοκυριά, οι σχέσεις με τους εργοδότες των σπιτιών δε διαφέρουν από των εργαζομένων που απασχολούνται αποκλειστικά στην αυτοαπασχολούμενη εργασία. Έτσι, οι σχέσεις με τις εργοδότες είναι πολύ στενές και συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην αντιμετώπιση του συγκεκριμένου τύπου απασχόλησης ως μιας μορφής εξέλιξης μέσα στο γενικότερο επάγγελμα της οικιακής εργασίας.

«Υπάρχει διαφορά. Το αφεντικό μου (από το συνεργείο) όσο καλός και να είναι, αν λείπω μια μέρα να πω ότι είμαι άρρωστη, που μου έτυχε, μου κόβει από το μισθό. Δηλαδή, τα χάνεις τα λεφτά. Δε θα πει ότι: ``Άσε, ήταν άρρωστη η κοπέλα'', όχι. Στις γριούλες, παρ' όλο που δούλεψες και της είπες ότι είναι 7 ευρώ η ώρα, θα σου δώσει περισσότερα. Καμιά φορά μου δίνουν 10 [ευρώ] παραπάνω για να πάρω κάτι στο παιδί, πολύ καλές (χαμογελά). Δεν ξέρω, αλλά σαν να πήρα θάρρος. Τις νιώθω πιο κοντά». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Επιπλέον, μια άλλη εξέλιξη που συμβάλλει στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα έχει να κάνει με την ανάπτυξη μιας ικανότητας «επιλογής» των θέσεων εργασίας. Για τη Marina, αυτό που έχει σημασία σταδιακά είναι η απασχόλησή της σε ένα χώρο όπου επικρατεί η ηρεμία και δεν υπάρχουν εντάσεις στο χώρο εργασίας.

«Έχω αλλάξει εργοδότες. Για παράδειγμα, ήταν ένα ανδρόγυνο. Εκείνη ήταν τρελή, Θεός φυλάξει. Εκείνος ήταν πολύ καλός και είδε πώς δουλεύω. Ήταν πολύ ευχαριστημένος. Είδε ότι η γυναίκα μου φώναζε, μου έπαιρνε το

vetex από τα χέρια, μου τράβαγε τα πράγματα, δηλαδή έτσι άρρωστη, δεν ξέρω. Και εγώ τους είπα ότι εγώ δεν μπορώ να δουλεύω έτσι, με είχε τρελάνει. Και έφυγα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Και είναι ακριβώς αυτή **η ευελιξία** την οποία αντιλαμβάνεται ως προαγωγή μέσα στο επάγγελμα. Επιπλέον, η προαγωγή θεωρείται από τις μισθωτές εργάτριες ως *ικανότητα* όχι μόνο να διαλέξουν το συνεργείο στο οποίο θα εργαστούν, αλλά και τα καθήκοντα που εκτελούν στα πλαίσια της εργασίας τους. Οι εργαζόμενες οι οποίες αποδεικνύουν ότι είναι «ποιοτικές» και αποτελεσματικές στη δουλειά τους βρίσκονται πιο ψηλά στην άτυπη ιεραρχία της μισθωτής εργασίας στα συνεργεία καθαρισμού συγκριτικά με τις υπόλοιπες εργαζόμενες. Έτσι η Geta εξηγεί:

«Δούλεψα σε περισσότερα συνεργεία, αλλά σε ένα που δούλεψα από την αρχή και σήμερα δουλεύω. Μόνο που δε δουλεύω, δεν κάνω οτιδήποτε. Με τον καιρό διαλέγεις. Ταξινομείς τις δουλειές, ό,τι σου είναι πιο εύκολο, ό,τι σε βολεύει, ό,τι μπορείς να κάνεις. Και πηγαίνω μόνη. Ναι, μόνη μου». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Παρ' ότι λίγες οι περιπτώσεις, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι μια μορφή προαγωγής στην ιεραρχία του επαγγέλματος αποτελεί η ανάληψη θέσης οδηγού μέσα στο συνεργείο. Οι μεταβολές που επέρχονται με τη συγκεκριμένη θέση εργασίας αφορούν τόσο την αύξηση εισοδήματος όσο και τη μείωση καθηκόντων και την υιοθέτηση ρόλου «επιτηρητή» στην ομάδα. Η Maria, η οποία μετά από 5 χρόνια απασχόλησης σε συνεργείο καθαρισμού πήρε δίπλωμα οδήγησης, αναφέρει:

«Πήρα το δίπλωμα και επειδή ήμουν καλή στη δουλειά με κάνανε οδηγό. Γι' αυτό το πήρα. Πιο πολλά λεφτά, γλίτωσα από κουβάλημα και τώρα κάνω εγώ το πρόγραμμα. Εντάξει, έχω μεγαλύτερη ευθύνη, αλλά είμαι πιο ψηλά». (Maria, 36 ετών. Συνέντευξη 51)

Για τη Maria, λοιπόν, η συγκεκριμένη θέση στην ιεραρχία του επαγγέλματος της προσφέρει περισσότερη εργασιακή ικανοποίηση, ταυτόχρονα μετατρέποντάς τη σε πιο υπεύθυνη εργαζόμενη (job involvement).

Τα παραπάνω σημάδια εξέλιξης-προαγωγής μέσα στο επάγγελμα θα πρέπει, όμως, να κατανοηθούν ως μέρος της κοινωνικοποίησης στην οικιακή εργασία που επιβάλλεται πάνω σε ένα παρελθόν πολύ διαφορετικό από εκείνο στη χώρα καταγωγής τους. Πράγματι, σταδιακά, οι οικονομικές απολαβές αυξάνονται όπως αυξάνεται και ο βαθμός αυτονομίας στο χώρο εργασίας (Θανοπούλου 2007, Μαρούκης 2009, Μπέλλας 2012). Ωστόσο, αυτό που αναδεικνύει η μετατροπή της συνεντευξιαζόμενης σε υπεύθυνη εργαζόμενη είναι η ένταξή της σε ένα εργασιακό και κοινωνικό καθεστώς εξάρτησης και υποτέλειας (Ξυπολυτάς & Lazarescu 2012: 165 – 166). Επιπλέον, σε αντίθεση με το παρελθόν όπου η κοινωνικοποίηση μέσα στο επάγγελμα γινόταν σε μια συλλογική βάση, στην οικιακή εργασία οι εργαζόμενες κοινωνικοποιούνται απομονωτικά (Βασιλικού 2007, Φούσκας 2012, Παπαδοπούλου 2013).

5.3.1.3. Μεταβολές στις συνθήκες ζωής των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού

Όπως επισημάνθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, οι συνθήκες ζωής αποτελούν σημαντική παράμετρο για τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού. Οι μεταβολές στις συνθήκες ζωής είναι σε θέση να επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τόσο την εξέλιξη των εργαζομένων μέσα στο επάγγελμά τους όσο και τη γενικότερη σταδιοδρομία ζωής τους.

5.3.1.3.1. Χώρος διαμονής και ελεύθερος χρόνος

Οι μεταβολές στις *συνθήκες στέγασης* των μισθωτών οικιακών εργατριών αποτελούν μια περαιτέρω εξέλιξη στην επαγγελματική σταδιοδρομία τους. Με την πάροδο του χρόνου αυτό που αποκτά σημασία δεν είναι πια να βρίσκονται κοντά σε

φίλους ή συγγενείς, αλλά η επιλογή σπιτιού καθορίζεται βάσει γειτνίασης με Μέσα Μαζικής Μεταφοράς που διευκολύνουν την πρόσβαση των μεταναστριών στο χώρο εργασίας τους. Όπως αναφέρει η Geta:

«Την περιοχή τη διάλεξα να μου είναι εύκολο στη δουλειά, να έχω Μέσα Μαζικής Μεταφοράς. Να είναι κοντά στο ηλεκτρικό, να είναι κοντά σε λεωφορεία, να μην είναι μόνο ένα λεωφορείο, να έχω και το τρόλεϊ. Να μπορώ να πηγαίνω γρήγορα και να μη χάσω χρόνο στη μεταφορά». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Πίνακας 9: Μεταβολές στις συνθήκες στέγασης των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού

Στάδιο	Μεταβολή
1 ^ο στάδιο	Σπίτι εργοδότη → Συγκατοίκηση
2 ^ο στάδιο	Συγκατοίκηση → Στέγαση με τη μονοπυρινική οικογένεια
3 ^ο στάδιο	Στέγαση με τη μονοπυρινική οικογένεια με ενοίκιο → Στέγαση σε ιδιόκτητη κατοικία

Επιπλέον, όπως προκύπτει και από τον πίνακα 9, αυτό που παρατηρείται από τις συνεντεύξεις είναι ότι σταδιακά οι μισθωτές εργάτριες καταφέρνουν και αυτονομούνται από τη συγκατοίκηση με πολλούς ανθρώπους. Με άλλα λόγια, βρίσκονται πλέον σε θέση να νοικιάζουν ένα δικό τους δωμάτιο, ή για τις παλαιότερες μέσα στο επάγγελμα ισχύει και η αυτόνομη ενοικίαση αρχικά μιας μικρής γκαρσονιέρας και στην πορεία κάποιου διαμερίσματος.

«Στην αρχή, όταν ήρθα, έμενα Πευκάκια με το σύζυγο. Με μια οικογένεια ακόμη. Μετά μετακομίσαμε εδώ, σε μια γκαρσονιέρα στην περιοχή Αττική. Το πρόβλημα ήταν ότι στην Αττική δεν είχαμε μπαλκόνι, έκανε πολύ κρύο το χειμώνα. Έληξε το συμβόλαιο και μετακομίσαμε εδώ, σε ένα δωάρι. Εσύ κλειδώνεις, εσύ ξεκλειδώνεις». (Nutí, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Παρ' ότι ελάχιστες, υπάρχουν και περιπτώσεις μισθωτών εργατριών που έχουν προβεί στην αγορά κατοικίας στην Αθήνα. Βεβαίως πρόκειται για γυναίκες οι οποίες βρίσκονται στο συγκεκριμένο επάγγελμα τα τελευταία 12 χρόνια, είναι

ασφαλισμένες και η αγορά έγινε με δάνειο από τράπεζα και από κοινού με το σύζυγο. Μια τέτοια περίπτωση είναι η Mariana, 46 ετών, παντρεμένη με δύο παιδιά και απασχολούμενη στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης τα τελευταία 13 χρόνια:

«Αποφασίσαμε πριν από 4 χρόνια να πάρουμε ένα σπίτι εδώ. Τα παιδιά δε θέλουν να γυρίσουν πίσω και ακόμα και να φύγουμε εμείς, είναι κάτι που θα τους μείνει. Δεν είναι πάρα πολύ μεγάλο το σπίτι. 78 τετραγωνικά, τριάρι είναι, αλλά είμαστε σε καινούρια πολυκατοικία. Και είναι όλα κοντά». (Mariana, 46 ετών. Συνέντευξη 60)

Αναφορικά με το πώς περνάνε τον ελεύθερο χρόνο τους οι περισσότερες μισθωτές εργάτριες αναφέρουν ότι ο χρόνος είναι περιορισμένες. Ο κύριος λόγος είναι οι ατελείωτες ώρες εργασίας τόσο στο συνεργείο όσο και στα σπίτια στα οποία κάποιες από αυτές εργάζονται για να μεγιστοποιήσουν το εισόδημά τους.

«Τις Κυριακές; Αν είμαι στο σπίτι, καθαρίζω. Αν έχω να πάω σε δουλειά, πάω στη δουλειά και δουλεύω σαν μια κανονική ημέρα. Και καμιά φορά, την Κυριακή, δουλεύω πιο πολύ από ό,τι σε μια κανονική ημέρα. Ναι, αλλά και άλλες δουλειές. Όταν δε δουλεύω, να έχω χρόνο να κοιμηθώ λιγάκι». Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Επιπλέον, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι σταδιακά οι πολλές ώρες εργασίας και η εκτέλεση καθηκόντων που επιβαρύνουν εξαιρετικά το σώμα των εργαζομένων οδηγεί σε μια φυσική κατάπτωση τους. Έτσι, οι ίδιες αποκόπτονται από σχέσεις με άλλους ανθρώπους και το μόνο που τους απασχολεί είναι να μπορούν να ξεκουραστούν και να κοιμηθούν όσο περισσότερο χρόνο γίνεται στο διάστημα που δεν εργάζονται. Όπως αναφέρει η Marina:

«Τον ελεύθερο χρόνο; (γελάει), τι να πω, αν έχω ελεύθερο χρόνο προσπαθώ να ξεκουραστώ λίγο. Δεν ξέρω γιατί, αλλά πέφτω κάτω πια. Προσπαθώ να ξεκουραστώ, δεν ξέρω, αλλά πριν δεν κοιμόμουν έτσι. Αλλά τώρα, αν βρω μια ώρα ελεύθερη, ξαπλώνω και τελειώσε. Νιώθω ότι είμαι κουρασμένη. Πριν, μου φαίνεται ότι έβγαινα περισσότερο. Σαν να είχα

περισσότερο κουράγιο. Καθόμουν μέχρι αργά, καθαρίζα όλο το σπίτι».
(Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που αναφέρουν ότι υπάρχει ελεύθερος χρόνος, φαίνεται πως η κύρια ασχολία των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού είναι η παρακολούθηση ρουμάνικων καναλιών μέσω δορυφορικής τηλεόρασης. Όπως η ίδια η Rodica παραδέχεται:

«Τον ελεύθερο χρόνο βλέπω τηλεόραση, στους Ρουμάνους, γιατί αν έβλεπα ελληνικά κανάλια ίσως να μάθαινα [ελληνικά], αλλά έτσι όχι. Αυτό μόνο, δουλειά και σπίτι». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

Απόρροια της συγκεκριμένης δραστηριότητας είναι η ουσιαστική έλλειψη επαφής με την ελληνική κοινωνία έστω και διαμέσου μέσων μαζικής ενημέρωσης. Αντ' αυτού, οι συνεντευξιαζόμενες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε μια κοινωνία στην οποία έχουν πάψει να ζουν εδώ και πάρα πολλά χρόνια.

5.3.1.3.2. Μεταβολές στις καταναλωτικές προτιμήσεις

Για τις μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού τα είδη σπιτιού και άλλα πράγματα όπως ρούχα ή προϊόντα ομορφιάς δε φαίνεται να βρίσκονται ανάμεσα στις καταναλωτικές τους προτιμήσεις.

Πίνακας 10: Μεταβολές στις καταναλωτικές προτιμήσεις των μισθωτών εργατιών σε συνεργεία καθαρισμού

Στάδιο	Μεταβολή
1 ^ο στάδιο	Αυστηρή αποταμίευση & αναζήτηση φθηνότερων προϊόντων
2 ^ο στάδιο	Αναζήτηση ποιοτικών προϊόντων διατροφής & συνεχής αποταμίευση
3 ^ο στάδιο	Συνεχής αποταμίευση για την ικανοποίηση καταναλωτικών προτιμήσεων των παιδιών στη χώρα καταγωγής και επιδεικτική κατανάλωση κατά τη διάρκεια των διακοπών

Όπως προκύπτει και από τον πίνακα 10, πρωταρχικό ρόλο στην αρχή της επαγγελματικής τους πορείας παίζει η αγορά προϊόντων που είναι απαραίτητα για την

ουσιώδη λειτουργία του νοικοκυριού τους, όπως μεταχειρισμένες ηλεκτρικές συσκευές ή έπιπλα.

«Φεύγει κάποιος στη Ρουμανία, για παράδειγμα, και έτσι πήραμε εμείς το ψυγείο. Έτσι γίνεται. Μέσω γνωριμιών τα έχω αποκτήσει. Δε μου το επιτρέπει η τσέπη μου να αγοράσω, να δώσω λεφτά και να τα αφήσω εδώ. Όταν εγώ μπορώ να τα αγοράσω στη Ρουμανία και να μείνουν εκεί στο σπίτι. [...] Πολύ σπάνια βλέπεις πού πάνε και αγοράζουν». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Η Angela, στη συνέχεια της αφήγησής της, υπογραμμίζει ότι περιορίζει στο ελάχιστο την προσωπική κατανάλωση ούτως ώστε να μπορέσει να στείλει τα χρήματα στην οικογένειά της στη Ρουμανία.

«Είμαι πολύ μαζεμένη. Καμιά φορά κάθομαι και σκέφτομαι, άραγε γιατί δουλεύω; Έτσι σκέφτομαι. Για το ενοίκιο που είναι το πρώτο πρώτο,, μετά το ρεύμα, και μετά το νερό. Μετά το φαγητό, να είναι γεμάτο το ψυγείο, όπως εδώ στην Ελλάδα (γελάει). Τα υπόλοιπα τα στέλνω στη Ρουμανία, στο σπίτι. Στη Ρουμανία κάνω σπίτι. Μετά έχω δύο μήνες από τότε που ήρθαν τα κορίτσια και ο άνδρας μου, χίλια και κάτι ευρώ κάθε μήνα ξοδεύονται, αλλά δεν το μετανιώνω. Γιατί να το μετανιώσω; Όταν έρχονται τα παιδιά δε βάζω λεφτά στην άκρη». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Σταδιακά, μια μεταβολή ως προς τις καταναλωτικές συνήθειες αφορά τις προτιμήσεις που έχουν να κάνουν με τα είδη διατροφής. Έτσι, φαίνεται πως οι συνεντευξιαζόμενες δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στην ποιότητα των προϊόντων που αγοράζουν. Η Marina εξηγεί τις διαφορές που επήλθαν με το πέρασμα του χρόνου:

«Με ενδιαφέρει πάρα πολύ το φαγητό. Να βρουν καλό φαγητό όταν έρθουν από τη δουλειά και ας είμαι εγώ κουρασμένη. Στα ρούχα δε με ενδιαφέρει. Η αλήθεια είναι ότι οι κυρίες μού έχουν κάνει δώρα. Και ρούχα καλά, όμορφα, χάρηκα, γιατί όχι. Στην αρχή δεν ήμασταν και πολύ καλά. Μέναμε σε μια γκαρσονιέρα δύο οικογένειες, δύο κρεβάτια και ένας διάδρομος που ίσα ίσα χώραγες να περάσεις. Να σου πω, τότε η βάση ήταν οι πατάτες και το κοτόπουλο γιατί ήταν πιο φτηνό. Δηλαδή, πολύ μαζεμένα στην αρχή. Αν αγοράζαμε ένα μπουκάλι χυμό, πίναμε όλοι. Τώρα είμαι πιο απαιτητική.

Και στο φαγητό και σε άλλα. Να πάρω ένα φτηνό απορρυπαντικό, έκανα τη σύγκριση και μένει πάνω στα ρούχα. Δηλαδή, προτιμώ να πληρώσω παραπάνω και να είναι καλό. Υπάρχει μια διαφορά». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Αυτό που διακρίνει κανείς σε πολλές περιπτώσεις συνεντευξιαζομένων είναι το γεγονός ότι αυτό που φαίνεται να υπερισχύσει είναι η τάση να επενδύσουν σε σπίτι στη χώρα καταγωγής, ή να βοηθήνε χρηματικά τα μέλη της οικογένειάς τους στη Ρουμανία. Όμως, ενώ τα εμβάσματα αρχικά χρησίμευαν στο να καλύψουν οι συνεντευξιαζόμενες τις ανάγκες επιβίωσης και διαβίωσης της οικογένειας στη Ρουμανία, στη συνέχεια το έμβασμα κατευθύνεται κυρίως προς τη δημιουργία περιουσίας με όρους και προδιαγραφές πολύ ευκατάστατων νοικοκυριών που υπηρετούν στην Ελλάδα. Αυτό έχει μια συμβολική αξία που έρχεται να σηματοδοτήσει μια πηγή κύρους (Veblen 1970). Η Geta αναφέρει ότι, ενώ αρχικά σαν πρώτος στόχος ήταν οι ανάγκες της οικογένειας, στην πορεία η αποταμίευση προορίζεται κατά κύριο λόγο στις επενδύσεις:

«Επενδύοντας. Μέχρι στιγμής στο σπίτι πήγαν τα λεφτά. Σε κάτι άλλο; Βοηθάμε τους συγγενείς μας στη Ρουμανία όσο μπορούμε, κυρίως τους γονείς και τα αδέρφια, όταν έχουν κάποια ανάγκη, ο καθένας τους μας ζητάει». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Μια άλλη πηγή γοήτρου, κυρίως σε σχέση με τους συντοπίτες τους στη χώρα καταγωγής, φαίνεται να είναι τα προϊόντα που αγοράζουν για τα παιδιά τους, ή το αμάξι που θα παρουσιάσουν όταν πάνε για διακοπές στον τόπο τους.

«[Της κόρης] της αρέσουν πάρα πολύ τα ρούχα από εδώ. Αλλά δεν ξέρω γιατί. Ίσως επειδή στο λύκειο που ήταν, τα παιδιά, οι γονείς των περισσότερων παιδιών ήταν στο εξωτερικό. Και νομίζω ότι έχει χαραχθεί βαθιά στο μυαλό της αυτό. Ήταν πιο πολύ στην Ιταλία, και οι γονείς της κοπέλας που καθόταν μαζί της στο ίδιο θρανίο το ίδιο. Και της έστειλαν δέμα και τώρα στο πανεπιστήμιο είναι πολλά παιδιά που έχουν τους γονείς έξω. Και δεν ξέρω, της έχει αποτυπωθεί έτσι στο μυαλό ότι είναι πιο

όμορφα. Και της αρέσουν πάρα πολύ οι τσάντες από εδώ. Έχει πάρα πολλές τσάντες από εδώ». (Nutí, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Οι ίδιες οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται ότι είναι όλα ρευστά όπως είναι και οι ανάγκες τους. Ωστόσο, σταδιακά αντιλαμβάνονται την πορεία τους μέσα στο επάγγελμα υπό το πρίσμα ικανότητας να εκπληρώσουν μικρές δικές τους επιθυμίες που το πρώτο διάστημα της απασχόλησής τους μέσα στο επάγγελμα ήταν κάτι αδύνατο.

«Πώς εξελίχθηκαν οι ανάγκες μου; Σε αυτή τη ζωή δεν μπορείς να βάλεις κάποιο σάνταρ, ότι έτσι πρέπει να είναι και έτσι να είναι. Όλα αλλάζουν. Αλλά πια, αν βλέπω κάτι και μου αρέσει, το παίρνω». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Επιπλέον, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι η διαμόρφωση μιας ψευδαίσθησης ότι οι ανάγκες τους αυξάνονται σταδιακά, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να εργάζονται όσο περισσότερο γίνεται για να μπορέσουν να εκπληρώσουν τις επιθυμίες που προκύπτουν.

«Δε γίνεται εργασία χωρίς πληρωμή, αλλά ούτε πληρωμή χωρίς εργασία. Και τελικά έχουμε την εντύπωση ότι έχουμε ανάγκη από περισσότερα πράγματα απ' ό,τι στην πραγματικότητα έχουμε». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

5.3.1.4. Μεταβολές στις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις αλληλεγγύης

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η παραμονή στο επάγγελμα τις οικιακής εργασίας έχει άμεσες επιπτώσεις και στις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις αλληλεγγύης των συνεντευξιζομένων οι οποίες και επηρεάζουν τη σταδιοδρομία τους μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα (Βασιλικού 2007, Ξυπολυτάς 2012).

Πίνακας 11: Η πορεία των οικογενειακών σχέσεων και των σχέσεων αλληλεγγύης των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού

Στάδιο	Οικογενειακές σχέσεις		Σχέσεις Αλληλεγγύης	
	Σχέσεις ζευγαριού	Σχέσεις με τα παιδιά	Σχέσεις με τους συντοπίτες	Σχέσεις με άλλες οικιακές εργάτριες
1 ^ο στάδιο	Ανύπαρκτες λόγω φυσικής απόστασης	Ανύπαρκτες λόγω απόστασης	Τυπικές λόγω συγκατοίκησης	Τυπικές λόγω εξάρτησης για εύρεση εργασίας
2 ^ο στάδιο	Περιορισμένες λόγω εργασίας	Εντάσεις λόγω εργασίας	Επιφανειακές λόγω ανάπτυξης ατομικιστικών αντιλήψεων	Επιφανειακές & ανταγωνιστικές
3 ^ο στάδιο	Ανύπαρκτες λόγω φυσικής απόστασης/εργαλειακές	Συχνές αλλά τυπικές/εργαλειακές	Ανύπαρκτες λόγω παγίωσης ατομικιστικών αντιλήψεων	Ανύπαρκτες λόγω παγίωσης ατομικιστικών αντιλήψεων

Για τις μισθωτές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού οι οικογενειακές σχέσεις φαίνεται, σε ένα **πρώτο** στάδιο, να καθορίζονται από την παρουσία ή μη της οικογένειας στην Ελλάδα (πίνακας 11). Έτσι εντοπίζονται δύο κατηγορίες εργαζομένων: α) χωρίς όλα ή κάποια μέλη στην Ελλάδα (συνήθως παιδιά) και β) με οικογένεια στην Ελλάδα.

Στην *πρώτη* περίπτωση αυτό που διαφαίνεται από τις συνεντεύξεις είναι μια διάρρηξη των σχέσεων με τα μέλη της οικογένειας. Παρ' ότι οι επαφές με τα παιδιά είναι πολύ συχνές μέσω τηλεφώνου, η φυσική απουσία της μητέρας έχει άμεσες επιπτώσεις στις μεταξύ τους σχέσεις:

«[Μιλώ] πολύ συχνά, δεν περνάει μέρα που να μη μιλήσουμε. Μπορεί και δυο τρεις φορές την ημέρα. Όχι, σε αυτό δεν κάνω οικονομία. Οικονομία δεν κάνω, μιλάω σαν να ήταν δίπλα μου. Άλλο πράγμα, δεν είναι πια όπως στη Ρουμανία. Στη Ρουμανία είσαι μαζί κάθε μέρα. Για παράδειγμα, όπως είμαι εγώ σε χωριό και δεν πάω, δεν έχω δουλειά έξω για να πάω, όλο τον καιρό είμαστε μαζί και στους αργούς μαζί. Μαζί, το βράδυ ήμουν μαζί και με τα παιδιά, καμία σχέση, δεν υπάρχει σύγκριση. Τώρα είμαι μητέρα μέσω τηλεφώνου». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Ωστόσο, αυτό που φαίνεται να επηρεάζει τις σχέσεις τους δεν είναι μόνο η έλλειψη της φυσικής παρουσίας αλλά και οι επιπτώσεις της απασχόλησης στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Όπως αναφέρει στη συνέχεια της αφήγησής της η Angela:

«Για παράδειγμα, τώρα, την περίοδο που έρχονται και μένουν εδώ. Είναι πολύ δύσκολο. Και για αυτούς είναι πολύ δύσκολο. Γιατί τι λένε: ``Έρχεσαι στο σπίτι και κοιμάσαι;`` Καμιά φορά μου λένε: ``Μανούλα, πήγαινε και φάε κάτι!`` Αλλά εγώ τι να φάω γιατί αν πίνω καφέ, έρχομαι κουρασμένη και πίνω έναν καφέ, και νυστάζω, έτσι δεν είναι; Ο καφές δεν είναι για μένα πια, δεν έχει καμία επίδραση. Νυστάζω και κοιμάμαι». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Ακόμα, η έλλειψη χρόνου και η συσσωρευμένη κόπωση από την απασχόληση μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα δημιουργεί εντάσεις στη σχέση του ζευγαριού με άμεσες επιπτώσεις στην ισορροπία του. Αυτό πολλές φορές οδηγεί τις εργαζόμενες να πάρουν πολύ οδυνηρές αποφάσεις για τις ίδιες και τις οικογένειές τους: αποχωρίζονται τα παιδιά τους στέλνοντάς τα πίσω στη χώρα καταγωγής για να μεγαλώσουν μαζί με τους παππούδες τους. Αυτό, όπως γίνεται κατανοητό, έχει άμεση επίπτωση στη μεταξύ τους σχέση.

«Είχαμε προβλήματα. Φτάσαμε στο σημείο να προχωρήσει ο καθένας στο δικό του μονοπάτι. Δεν άντεχε άλλο ούτε το παιδί. Κάτι, δεν ξέρω, άλλαξε. Πράγματι εγώ δούλευα πάρα πολλές ώρες. Μου έλεγε ότι δεν είμαι πια ελκυστική σαν γυναίκα, το παιδί το χτυπούσε για να μπορέσει εκείνος να κοιμηθεί. Εγώ δούλευα όλη την ώρα και ερχόμουν και το παιδί βαριόταν. Και έτσι τον έστειλα σπίτι. Και όταν πήγα δε με γνώρισε. Κλάμα. Ήθελα να πεθάνω. ``Γιαγιά μη με δώσεις, μη με δώσεις, γιαγιά``, έτσι φώναζε. Τίποτα δεν τον ενδιέφερε από αυτά που του είχα πεί. Πολύ δύσκολα τον πλησίασα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Όμως η έλλειψη των παιδιών τους δημιουργεί άγχος και ανασφάλειες. Πολλές φορές φοβούνται ότι τα παιδιά τους δε θα μπορέσουν να πορευτούν σωστά στη ζωή,

ότι οι συμβουλές που τους δίνουν μέσω τηλεφώνου δεν έχουν αντίκτυπο. Όπως αναφέρει η Nuti:

«Δύσκολο, δύσκολο. (Κλαίει) Μου είναι πολύ, πολύ πολύ δύσκολο. Και δέκα φορές την ημέρα μιλάμε στο τηλέφωνο. Μου λέει τα πάντα. Μιλάμε στο τηλέφωνο γιατί εκείνη προσπαθεί να μιλήσει μαζί μου σαν να ήμασταν κοντά. ``Έλα να σου πω τι έκανα σήμερα στο πανεπιστήμιο! Πήγα εκεί, ο καθηγητής μου είπε αυτό``. ``Παιδί μου, δεν μπορούμε όμως να μιλάμε έτσι στο τηλέφωνο``, της λέω εγώ. Και λέω εγώ και στη μανούλα και στον μπαμπάκα μου να τη ρωτήσουν αυτά τα πράγματα για να τα πει κάπου, αλλά δεν είναι το ίδιο. Κυρίως που ήταν πολύ κοντά σ' εμένα. Προσπαθώ να της εξηγήσω ότι είμαστε μακριά, αλλά τίποτα». (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Επίσης, για τις εργαζόμενες των οποίων τα παιδιά είναι πολύ μικρά και βρίσκονται μακριά τους οι τύψεις είναι τεράστιες. Η ισορροπία των συνεντευξιαζομένων είναι κλονισμένη καθώς αντιλαμβάνονται ότι τα παιδιά τους δε μεγαλώνουν φυσιολογικά.

«Έχω τύψεις ότι δεν τον μεγαλώνω εγώ, γιατί να μην το χαρώ εγώ, γιατί αυτά τα χρόνια δε γυρνάνε πίσω. Δε θα τα συναντήσω πια. Όταν πηγαίνω εγώ σπίτι περνάει σχεδόν χρόνο που δεν τον έχω δει. Και δεν έχω δει πώς προχωράει αυτό το διάστημα». (Corigina, 26 ετών. Συνέντευξη 57)

Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή των μισθωτών εργατριών που δεν έχουν παιδιά ή τα παιδιά βρίσκονται μαζί τους στην Ελλάδα, οι σχέσεις με το σύζυγο έχουν υποστεί μεγάλες αλλαγές. Με τον καιρό ανάμεσα στο ζευγάρι εμφανίζεται μια απόσταση, απόρροια της οργάνωσης της εργασίας την οποία κάνουν.

«Δεν έχεις και πολύ χρόνο για την οικογένεια. Εμείς δεν έχουμε παιδιά, αλλά αν είχαμε παιδιά θα ήταν ακόμα πιο τραγικό». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι ατελείωτες ώρες εργασίας και η φύση της οδηγούν το ζευγάρι στα πρόθυρα του διαζυγίου που ορισμένες φορές αποτρέπεται χάρη στην παρέμβαση άλλων μελών της οικογένειας. Όπως αναφέρει η Marina,

«Πολλή δουλειά. Είδα ότι δεν είμαστε καλά, ότι δεν επικοινωνούμε καθόλου πια και μάζενα τα πράγματά μου και είπα στη μάνα μου ότι θα πάω. Πήρα τηλέφωνο και την πεθερά μου, Θεός σωρέσ' τη, ήταν χειμώνας και της είπα: ``Μητέρα, να ξέρεις ότι έρχομαι σπίτι!`` Δεν ξέρω, τον πήρε τηλέφωνο και του είπε να μην ξαναπατήσει πόδι στο σπίτι της, ότι δεν είναι πια παιδί της. Εκείνος ήρθε και μου έκανε φασαρία γι' αυτά που είπα στη μητέρα του. Έτσι την πήραμε μαζί τηλέφωνο και εκείνη του είπε ότι εγώ δεν της είπα τίποτα, αλλά από μόνη της αισθάνθηκε ότι κάτι δεν πάει καλά. Μετά εκείνος μου είπε να μη φύγω, ότι θα κάνει κακό στον εαυτό του και από τότε ήταν πιο προσεκτικός. Δηλαδή, χρειάστηκε να έχω υπομονή. Και μετά αρχίσαμε πάλι να επικοινωνούμε και να πάρουμε πιο στα σοβαρά τα πράγματα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Από τις συνεντεύξεις ξεχωρίζει η περίπτωση των συνεντευξιαζομένων που οι ίδιες υπήρξαν παιδιά μεταναστών. Για τις συγκεκριμένες γυναίκες, ενώ σε θεωρητικό επίπεδο η οικογένεια αποτελεί ίσως ο πιο σημαντικός θεσμός, στην πράξη, οι σχέσεις με τους γονείς είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες. Όπως αναφέρει η Mariana, η οποία εργάζεται μαζί με τη μητέρα της ως μισθωτή εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού:

«Για μένα πιο πολύ οικογένεια είναι οι παππούδες μου πιο πολύ από τη μητέρα και τον πατέρα μου. Εδώ όταν επιστρέφουμε από τη δουλειά η μια κάθεται στην κρεβατοκάμαρα και η άλλη στο σαλόνι. Αυτό είναι. Η μαμά είναι πιο ψυχρή και τσαντίζεται εύκολα. Και για να αποφύγω παρεξηγήσεις, μακριά. Όταν έχω κάτι, όταν κάτι με απασχολεί, το κρατάω για τον εαυτό μου. Όταν έφτασα εδώ οι γονείς ήταν σαν ξένοι. Λέγεται αλλά έχουμε γονείς αλλά πιο πολύ δεν έχουμε. Μόνο που μας έστειλαν λεφτά». (Mariana, 22 ετών. Συνέντευξη 3)

Για τη συνεντευξιαζόμενη, λοιπόν, η οικονομική άνεση που ενδεχομένως της προσέφεραν οι γονείς της όταν ζούσε στη χώρα καταγωγής με τους παππούδες της δε φαίνεται να έχει καλύψει κανένα συναισθηματικό κενό που της είχε δημιουργηθεί λόγω της απουσίας τους στο εξωτερικό. Αυτό όμως που είναι ακόμα πιο προβληματικό και ίσως αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τη συμβολή της εξέλιξης

μέσα στην οικιακή εργασία στη διάρρηξη οικογενειακών σχέσεων είναι το γεγονός ότι ακόμα και μετά τον ερχομό της στην Ελλάδα και την απασχόλησή της στον ίδιο χώρο εργασίας με τη μητέρα της οι σχέσεις τους φαίνεται ότι παραμένουν επιφανειακές και δεν εξελίσσονται σε ισχυρό δεσμό.

Ως προς τις σχέσεις αλληλεγγύης των μισθωτών εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού, αυτό που παρατηρείται είναι ότι, με την πάροδο του χρόνου, οι εργαζόμενες περιορίζουν τις επαφές τους με άλλους ανθρώπους εκτός του ευρύτερου οικογενειακού κύκλου. Συνήθως, έχουν γνωριμίες από την πατρίδα τους και συγκεκριμένα από την ίδια περιοχή από την οποία προέρχονται οι ίδιες, αλλά οι σχέσεις είναι συνήθως επιφανειακές. Οι συζητήσεις περιορίζονται σε θέματα που αφορούν τον τόπο καταγωγής, αλλά κυρίως περιστρέφονται γύρω από το μικρόκοσμο της οικιακής εργασίας.

«Μπορεί να καθόμαστε να πιούμε έναν καφέ και ίσως μετά από ένα διάστημα ξέρω και εγώ 3-4 μηνών, να τα ξαναπούμε. Για ποιο θέμα; Για τη δουλειά. Η κάθε μια λέει τι έκανε και τι κάνει. Για την τιμή της αγοράς αν είναι σε διαφορετικά συνεργεία. Για παράδειγμα, εγώ δεν μπορώ να μιλήσω με μια κοπέλα που είναι μαζί μου στο συνεργείο. Εμένα στο γραφείο όταν ήρθα και όταν μου δίνουν τα λεφτά μου λέει: ``Εσύ δεν πρέπει να συζητήσεις με άλλον για το πόσα λεφτά σου δίνω εσένα!`` Μιλάμε και για την οικογένεια, όχι μόνο για τη δουλειά ακριβώς. Για παράδειγμα, εγώ δεν έχω την οικογένειά μου μαζί μου, είμαι μόνη μου και με ρωτάνε: ``Εσύ μπορείς να αντέξεις ακόμα μόνη σου; Για πόσο καιρό ακόμα θα το αντέξεις αυτό; Τόσο καιρό μένεις μόνη σου, τι κάνουν τα παιδιά σου;`` Εχ, τέτοια πράγματα». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Από την αφήγηση της Angela, όμως, μαθαίνουμε επίσης κάτι πολύ σημαντικό για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Ότι σταδιακά οι μισθωτές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού εσωτερικεύουν τους κανόνες του επαγγέλματος που η εργοδοσία επιβάλλει. Η Angela δε συζητάει με τις συναδέλφισσές της για τις αμοιβές

της όχι επειδή ακόμα φοβάται τον εργοδότη της να μην την απολύσει αλλά εξαιτίας της αποξένωσής από εκείνες.

Ακόμα, φαίνεται ότι είναι εξαιρετικά σπάνιες οι περιπτώσεις εκείνες όπου οι εργαζόμενες έχουν αποκτήσει κάποια φίλη την οποία εμπιστεύονται και μπορούν να τις εκμυστηρευτούν τα προβλήματά τους. Αυτό οφείλεται κυρίως σε διάφορα προβλήματα που τους έχουν δημιουργηθεί στο χώρο εργασίας από άλλες συναδέλφισσες.

«Γνώρισα πολλές φίλες, λεγόμενες φίλες, συναδέλφισσες που εργαζόμουν μαζί τους, αλλά να σου πω την αλήθεια είναι πάρα πολύ δύσκολο να βρεις μια αληθινή. Βρήκα μια κοπέλα που είναι από την Oltenia (άλλη περιοχή της χώρας), αλλά μου φαίνεται ότι σκεφτόμαστε το ίδιο. Και μια γυναίκα που, είτε κλαίω είτε γελάμε ή χαιρόμαστε, είναι εκεί. Είναι η μοναδική. Οι υπόλοιπες κοπέλες, κάποιες προσπάθησαν να μου κάνουν κακό. Ζήλευε. Ήταν πιο παλιά η αλήθεια είναι. Και είπε στο αφεντικό ότι εγώ είπα στα κορίτσια να δουλεύουν αργά. Μέχρι που την πήρα μαζί και πήγαμε στο αφεντικό και τον ρώτησα: ``Σου αρέσει πώς δουλεύω; Εγώ κάνω τη δουλειά μου και μη με ανακατεύετε``. Και έτσι έληξε το θέμα». (Lenuta, 38 ετών. Συνέντευξη 59)

Η οικιακή εργασία και η συναναστροφή με γυναίκες οι οποίες εργάζονται στο ίδιο επάγγελμα οδήγησαν τις συνεντευξιαζόμενες να χάσουν την εμπιστοσύνη τους και να απομονωθούν για να αποφύγουν τυχόν προβλήματα. Όπως αναφέρει η Marina στην αφήγησή της:

«Έχω γνωρίσει πολλές κακές κοπέλες. Μια του ρίχτηκε του άνδρα μου. Δηλαδή, είχα δυσάρεστες καταστάσεις. Μπορώ να σου πω ότι σιγά σιγά άρχισα να απομονώνομαι από την παρέα που είχα. Πριν, μπορώ να σου πω ότι όλος ο κόσμος ήταν στο σπίτι μας. Εμείς ήμασταν αφελείς και θέλαμε να βοηθήσουμε. Και όταν γυρίσαμε ένα καλοκαίρι από τη Ρουμανία δώσαμε το σπίτι που είχαμε και έκανα έκκληση στην καλύτερή μου φίλη που είχα τότε. Πριν, ήταν όλη την ημέρα στο σπίτι μου, και στη Ρουμανία είχε έρθει σπίτι μου διακοπές τρεις εβδομάδες. Και είπα να πάω να μείνω για

15 ημέρες, γιατί ήξερα ότι είχε ένα δωμάτιο άδειο και το σπίτι ήταν μεγάλο. Και πήγαμε και με έβαλε να πληρώσω για δύο μήνες και νερό και ρεύμα. Αλλά για μένα δεν υπάρχει πια. Με ψάχνει, αλλά δεν τη θέλω άλλο».
(Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Έτσι, όταν πρόκειται να χρειαστούν κάποια βοήθεια, είτε οικονομικής είτε ψυχολογικής φύσεως, οι συνεντευξιζόμενες αντιμετωπίζουν μόνες τις όποιες δυσκολίες.

«Κανείς [δε με βοηθάει]. Τη συμβουλή που σου δίνει, σου τη δίνει, αλλά εμένα δε με βοηθάει κανείς ούτε με μια συμβουλή ούτε με τίποτα. Αλλά ούτε που νιώθω εγώ ότι δε με βοηθάει κανείς, αλλά ούτε και που ζητώ βοήθεια. Μόνο αυτό που μπορώ να κάνω εγώ, αυτό μόνο. Όσο αντέχουν οι δυνάμεις μου. Κατά τα άλλα, όχι». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

5.3.1.5. Κοινωνικό κύρος και αντιλήψεις για την εργασία

Οι μεταβολές που αφορούν το κοινωνικό και επαγγελματικό κύρος φαίνεται πως παίζουν σημαντικό ρόλο για την παραμονή των εργαζομένων μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά στις εν λόγω παραμέτρους έχοντας υπόψη δύο παράγοντες: τον *οικονομικό* και τον *ψυχολογικό/πολιτισμικό*.

Για τις μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού το κύρος τους συνδέεται άμεσα με την ικανότητα να εκπληρώσουν στόχους και επιθυμίες δικές τους και κυρίως της οικογένειάς τους. Έτσι η εργασία τους αποτελεί ένα μέσο για την εκπλήρωση των εν λόγω στόχων και επιθυμιών²³⁰.

²³⁰ Όπως επισημαίνουν και οι Κασιμάτη κ.ά. (1991) στη μελέτη για τους Πόντιους μετανάστες από τη Σοβιετική Ένωση, οι προσδοκίες των μεταναστών κάτω από την επίδραση της πραγματικότητας που βιώνουν μορφοποιούνται και προσανατολίζονται προς απολύτως αναγκαία αγαθά (εργασία, σπίτι). Το όραμα για μια καλύτερη ζωή δίνει τη θέση του σε πράγματα της καθημερινότητας (Κασιμάτη κ.ά. 1991: 435-456).

«Δε σκέφτομαι τίποτα. Έγινα κακιά. Δηλαδή, εγώ κάθομαι και δουλεύω, μόνο εγώ ξέρω πώς, δεν είναι εύκολο και υποφέρω γιατί δεν έχω το παιδί μαζί μου (κλαίει) για να μαζέψω λεφτά. Αλλά νιώθω ότι πάμε καλά. Θα κάνουμε αυτό που θέλαμε όλα αυτά τα χρόνια. Ναι, ναι. Όλα από την αρχή τα ξεκινήσαμε». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Πίνακας 12: Οι παράγοντες από τους οποίους πηγάζει το κύρος των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού

Στάδιο	Παράγοντες που υπερισχύουν
1 ^ο στάδιο	Σωματική προσπάθεια για εκπλήρωση στόχων
2 ^ο στάδιο	Σταθερή οργάνωση της εργασίας
3 ^ο στάδιο	Προσαρμογή στα δεδομένα της αγοράς → Η εργασία ως καταφύγιο αξιοπρέπειας

Επίσης, όπως προκύπτει από τον πίνακα 12, σταδιακά το γόητρο των μισθωτών εργατριών πηγάζει κυρίως από την πιο σταθερή οργάνωση της εργασίας και των συνθηκών απασχόλησής τους μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης. Αυτό που επισήμαιναν οι συνεντευξιαζόμενες είναι ότι σε αντίθεση με τη δική τους δουλειά, η αυτοαπασχόληση είναι ένας τύπος απασχόλησης που μειονεκτεί λόγω της πλήρους εξάρτησης της εργαζομένης από την κάθε εργοδότη και τις απαιτήσεις της. Όπως αναφέρει η Iuliana:

«Όταν καθαρίζεις μέσα στο σπίτι ο άνθρωπος που σε πληρώνει έχει απαίτηση για κάθε λεπτομέρεια, σε κάθε γωνία. Λοιπόν, καμιά φορά πήγαινα και καθάριζα ένα σπίτι και από κακία, ή για να σε μειώσουν, μια γυναίκα σε έβαζε να πλύνεις τη λεκάνη του μπάνιου και τρεις φορές. Δεν της άρεσε και σου έλεγε: ``Δεν είναι καλά έτσι όπως έκανες! Πλύνε άλλη μια φορά!`` Στο σπίτι είσαι ουσιαστικά ένα αντικείμενο, πρέπει να κάνεις σαν ρομπότ, όπως σου διατάζουν. Και στο τέλος, αν κάτι δεν της άρεσε, μπορεί να σου δώσει 5 αντί για 7 ευρώ την ώρα. Μπορεί να σου δώσει λιγότερα λεφτά. Η μπορεί την επόμενη φορά να μη σε φωνάζει άλλο να της καθαρίσεις, να βρει άλλη κοπέλα. Δηλαδή, υπάρχουν και τέτοιοι κίνδυνοι». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Ακόμα, οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται τη μισθωτή εργασία στο συνεργείο ως μια εργασία που προσφέρει αξιοπρέπεια στις ίδιες. Παρ' ότι αναφέρουν ότι δεν είναι μια δουλειά που θα την έκανε μια Ελληνίδα, φαίνεται πως την προτιμούν διότι δεν τις εκθέτει σε πιθανά περιστατικά κακοποίησης ή παρενόχλησης σεξουαλικού χαρακτήρα.

«Στο συνεργείο ξέρεις ότι πρέπει να κάνεις τη δουλειά σου, καλά, έχουν απαιτήσεις, αλλά δεν είναι αυτή η δουλειά με πολύ λεπτομέρεια όπως είναι όταν πηγαίνεις σε ένα σπίτι. Και σε ένα σπίτι υπάρχει και άλλος κίνδυνος. Τυχαίνει κανένας άνδρας από την οικογένεια να έχει και άλλου είδους απαιτήσεις. Δηλαδή, τυχαίνει όταν η γυναίκα δεν είναι στο σπίτι ο άνδρας να έρθει σ' εσένα με προτάσεις τύπου: "Θέλεις να βγούμε για καφέ; Θέλεις να βγάλεις άλλο ένα μεροκάματο;" Μου έχει τύχει γιατί πρώτα από όλα είμαστε ξένες και ξέρουν ότι έχουμε έρθει εδώ για να μαζέψουμε χρήματα και τότε εμφανίζεται και ο πειρασμός των χρημάτων. Και σου τα δείχνει και λέει: "Θέλεις; Δουλεύεις 7 ώρες για 50 ευρώ. Θέλεις να βγούμε για καφέ και να πάρεις 50 ευρώ σε μια ώρα;" Υπάρχουν και τέτοιου είδους προτάσεις. Ενώ στο συνεργείο δεν υπάρχει κάτι τέτοιο. Και όταν υπάρχουν τέτοιου είδους προτάσεις, αυτομάτως πρέπει να αφήσεις το συγκεκριμένο σπίτι. Γιατί αν μάθει η γυναίκα θα σε διώξει εκείνη οπότε είναι καλύτερα να φύγεις μόνη σου και να ψάξεις αλλού». (Aura, 32 ετών. Συνέντευξη 54)

Η Aura, λοιπόν, αντιλαμβάνεται την εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού ως *ένα καταφύγιο* που την προστατεύει όχι μονάχα από κινδύνους που έχουν να κάνουν με τη σωματική της ακεραιότητα, αλλά και με το στιγματισμό ως «εύκολης γυναίκας» και την απώλεια κύρους.

Ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις μισθωτών εργατριών για τις οποίες η εργασία στο συνεργείο αποτελεί μόνο μια γέφυρα προς την αυτοαπασχολούμενη εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού την οποία οι ίδιες την αντιλαμβάνονται ως μια μορφή εργασίας με αυξημένη ελευθερία και αναγνώριση από τους εργοδότες.

«Ξέρω από γνωστές ότι σε ορισμένα σπίτια, αν τα καθαρίζεις πολλά χρόνια και σε έχουν μάθει, σου αφήνουν το κλειδί, πηγαίνεις και καθαρίζεις εσύ, μόνη σου όπως ξέρεις και όσο μπορείς. Και σε εμπιστεύονται, δε σε κοιτάνε σαν να είσαι κλέφτης. Γι' αυτό και εγώ κάθομαι και περιμένω να βρω μια τέτοια δουλειά». (Ioana, 23 ετών. Συνέντευξη 52)

Μια ενδιαφέρουσα διάσταση που φαίνεται να επηρεάζει το πώς οι ίδιες οι συνεντευξιαζόμενες αντιλαμβάνονται την εργασία τους καθώς και τη θέση στην ευρύτερη κοινωνία έχει να κάνει με την προσαρμοστικότητά τους στα δεδομένα της αγοράς εργασίας. Έτσι, φαίνεται πώς οι μισθωτές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού ουσιαστικά παραιτούνται από οποιαδήποτε προσπάθεια αναζήτησης μιας καλύτερης, σε εργασιακούς και κοινωνικούς όρους, εργασίας.

«Έτσι συνήθισα. Τι να κάνω τώρα; Πού να πάω; Εδώ [στο συνεργείο] με έχουν μάθει όλοι και με σέβονται γι' αυτό που κάνω. Θα ήθελα να πάω σε ένα γραφείο, αλλά και εκεί δουλειά είναι, μη νομίζεις, αφεντικό έχεις και σου τη λέει όλη την ώρα. Και χωρίς εμάς θα τους έτρωγαν οι κατσαρίδες, να το ξέρεις αυτό». (Maria, 36 ετών. Συνέντευξη 51)

5.3.2. Αυτοαπασχολούμενη εργασία

5.3.2.1. Αντικείμενο εργασίας: Μεταβολές

Για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού το αντικείμενο εργασίας είναι συνήθως αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας μέσα στο γενικότερο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Οι διαδρομές που ακολουθούν οι συνεντευξιαζόμενες ποικίλλουν: α) από την εσωτερική οικιακή εργασία στην εξωτερική σε έναν εργοδότη, β) από τη μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού σε εξωτερική εργασία σε περισσότερα σπίτια και γ) από την απασχόληση σε πολλά σπίτια μέχρι τη σταθεροποίηση σε συγκεκριμένα νοικοκυριά.

Οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες που απασχολούνται πλέον στην εξωτερική εργασία σε περισσότερα σπίτια και που αποτελούν τον πληθυσμό της έρευνας, έχουν ως αντικείμενο εργασίας τον καθαρισμό των νοικοκυριών όπου εργάζονται. Έτσι, αντικείμενο της εργασίας αποτελούν όλα εκείνα τα οικοκυρικά καθήκοντα που είναι απαραίτητα για τη λειτουργία και φυσική αναπαραγωγή του νοικοκυριού: σκούπισμα, σφουγγάρισμα, ξεσκόνισμα, πλύσιμο, σιδέρωμα, μαγείρεμα, ψώνια κ.λπ. Βεβαίως, όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών σε συνεργείο καθαρισμού, τα καθήκοντα των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών ποικίλλουν ανάλογα με:

- Τα μέλη που κατοικούν μέσα στο νοικοκυριό (ύπαρξη παιδιών, κατοικιδίων)
- Τη φύση του νοικοκυριού (μονοκατοικία, διαμέρισμα, κήπος)
- Τη συχνότητα που εκτελούνται
- Το χρόνο παραμονής μέσα στο επάγγελμα
- Τη συμφωνία που έχουν κλείσει με τους εργοδότες
- Την εθνικότητα
- Τη δικτύωση
- Το κύρος

Όπως εξηγεί η Vica, η οποία εργάζεται σε εβδομαδιαία ή σε δεκαπενθήμερη βάση σε περισσότερο από έξι σπίτια, τα καθήκοντα ποικίλλουν ανάλογα με το νοικοκυριό.

«Όταν πηγαίνεις την πρώτη φορά στο σπίτι σου λένε τι πρέπει να κάνεις. Εγώ προσωπικά δε μαγειρεύω σε κανένα σπίτι, σε ορισμένα σπίτια σιδερώνω. Δε μου ζητήθηκε να μαγειρεύω. Ίσως, αν αναγκαζόμουν, να μάθαινα. Ούτε ψώνια κάνω. Μόνο εκείνες που έχουν ένα σπίτι σταθερό, για εκείνες είναι μέρος της δουλειάς. Καθαρίζω τα μπαλκόνια, τα παντζούρια, την αυλή αν υπάρχει, παίρνω το λάστιχο και πλένω. Και μετά μπαίνω στο σπίτι και καθαρίζω. Έχω και δύο σπίτια όπου σιδερώνω. Εκεί το καλοκαίρι πρώτα σιδερώνω γιατί μετά κάνει πολλή ζέστη. Σκόνη, χαλιά, σφουγγάρισμα».
(Vica, 42 ετών, Συνέντευξη 16)

Γενικότερα αυτό που υπενθυμίζει η Vica είναι ότι η οικιακή εργάτρια πρέπει να είναι στη διάθεση του εργοδότη και να εκτελεί τα καθήκοντα έτσι όπως της υποδεικνύει εκείνος/εκείνη. Με τον καιρό η συνεντευξιαζόμενη αντιλαμβάνεται ότι ο καθαρισμός σπιτιών είναι μια εργασία στην οποία είναι πολύ σημαντικό η εργαζόμενη να αναπτύξει δεξιότητες συγκινησιακού χαρακτήρα. Έτσι η εργαζόμενη αντιλαμβάνεται την αυτοαπασχολούμενη εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού ως μια σκληρή δουλειά στην οποία αυτό που έχει σημασία δεν είναι απαραίτητα αυτό που πιστεύεις εσύ, αλλά να αφήνεις την εντύπωση στον εργοδότη ότι είναι καθαρό το σπίτι. Όπως αναφέρει η Gabi:

«Υπάρχουν σπίτια όπου σφουγγαρίζω το πάτωμα γονατιστή, μόνο με πανί, όχι με σφουγγαρίστρα, γιατί έτσι θέλουν. Υπάρχουν σπίτια και σπίτια. Δεν έχει σημασία τι πιστεύω εγώ ότι είναι καλύτερο, [κάνω] όπως μου λένε... Λοιπόν, κάνω αυτό που θέλουν. Η καθαριότητα έχει πολλή δουλειά, και πρόσεξα ότι δε φαίνεται και πολύ. Η καθαριότητα είναι κάτι που δεν τη βλέπεις πολύ. Εγώ όμως έμαθα να κάνω τα πράγματα καλά, ένα τραπέζι θα το κάνω καλά, για να φανεί. Ό,τι πέρασαν τα χέρια μου από εκεί». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Η αφήγηση της Gabi επιτρέπει την ανάδειξη μιας σημαντικής διάστασης της εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Αφενός, η απαίτηση των εργοδοτών για τον καθαρισμό του πατώματος στα γόνατα έχει μια σημασία από την άποψη του **ταξικού διαχωρισμού** ανάμεσα στην εργοδότρια και την εργαζόμενη που αναδεικνύει την *εκμετάλλευση* και καταστρώνει ή θέτει την εργαζόμενη σε μια υποτελή σχέση με την εργοδότριά της (Χαντζαρούλα 2012). Αφετέρου, από τη φύση της ίδιας της διαδικασίας, ο καθαρισμός του πατώματος στα γόνατα αποτελεί ένα μέρος της **εξειδίκευσης** της εργάτριας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη μεταφορά γνώσης που οι ίδιες οι εργοδότριες κατέχουν ή γνωρίζουν ότι υπάρχει προς την εργαζόμενη, η οποία ενδεχομένως να μη γνώριζε την αξία της συγκεκριμένης

διαδικασίας.

Επίσης, τα καθήκοντα ποικίλλουν σύμφωνα με τις απαιτήσεις των εργοδοτών. Έτσι μπορεί τη μια φορά που θα πάει η εργαζόμενη να εκτελεί κάποια συγκεκριμένα καθήκοντα, ενώ κάποια άλλη φορά να της ζητηθεί να κάνει κάτι άλλο. Η Mihaela εξηγεί πώς κυλά μια μέρα στη δουλειά της:

«Λοιπόν, δεν εξαρτάται από μένα. Εξαρτάται και από το άλλο πρόσωπο, γιατί όταν πάω, μια ημέρα θέλει, για παράδειγμα, ``κοίτα, μου κανείς το σπίτι πεθερικά [αναφέρεται στα ελληνικά], δηλαδή, μόνο αυτό που βλέπεις, δηλαδή όχι πολύ, πολύ. Μου κάνεις την κουζίνα και το μπάνιο καθαρά. Καλά''. Δηλαδή, εγώ πρέπει να κάνω την κουζίνα από πάνω μέχρι κάτω, ντουλάπια, πλακάκια, τα πάντα απολύτως. Τα πάντα, τα πάντα, τα πάντα. Να τραβήξω την κουζίνα, να σκουπίσω κάτω, να καθαρίσω την κουζίνα».
(Mihaela, 49 ετών. Συνέντευξη 58)

Αυτό που υπογραμμίζει η αφήγηση της Mihaela είναι ότι η «επιβαλλόμενη» από τις εργοδότες ευελιξία αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό της οικιακής εργασίας και η «υιοθέτησή» του από τη μεριά της εργαζομένης φέρνει και την ικανοποίηση των πελατών και τη σταθεροποίηση της πελατείας της εργαζομένης. Για την ίδια την εργαζόμενη, όμως, η συγκεκριμένη «αρετή» αναδεικνύει την έλλειψη του ελέγχου κατά τη διάρκεια εκτέλεσης της εργασίας. Σε αυτό προστίθεται και μια επιπλέον εξέλιξη η οποία παρατηρείται από τις ίδιες τις συνεντευξιαζόμενες. Αυτή έχει να κάνει με το γεγονός ότι, με το πέρασμα του χρόνου, τα καθήκοντα που καλούνται να εκτελέσουν αυξάνονται. Ωστόσο, οι ίδιες οι εργαζόμενες δεν εκλαμβάνουν την αύξηση των καθηκόντων ως κάτι που τις επιβαρύνει. Αντιθέτως για εκείνες αποτελεί μια ένδειξη προόδου και αύξηση της εμπιστοσύνης που τους δείχνει η εργοδοτική οικογένεια. Επίσης ο χώρος που τους αφήνουν οι εργοδότες για ελεύθερη επιλογή προϊόντων τα οποία ψωνίζουν συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας αίσθησης αυτονομίας στα πλαίσια εκτέλεσης των καθηκόντων τους. Η Mariana

θυμάται την πορεία εξέλιξης άσκησης καθηκόντων σε ορισμένα σπίτια όπου εργάζεται:

«Τα πάντα. Καθαρίζω, πλένω, σιδερώνω, μαγειρεύω, βγαίνω βόλτα με το σκύλο, ψωνίζω, τα πάντα. Όλα από την αρχή, εκτός από το μαγείρεμα. Και μετά, σιγά σιγά: ``Κυρία Μαριάννα, θέλεις να μαγειρέψεις αυτά;``, ``Κυρία Μαρία, μου αρέσει το φαγητό αυτό``. Είδε ότι εμένα μου αρέσει το μαγείρεμα και εκείνης δεν της αρέσει καθόλου και μαγειρεύω. [...] εγώ κάνω τα ψώνια. Μου δίνει τα λεφτά και λέει: ``Ό,τι ξέρεις να παίρνεις``». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Με το πέρασμα του χρόνου οι συνεντευξιαζόμενες αναπτύσσουν δική τους μέθοδο για την εκτέλεση των καθηκόντων. Ως προς τη συγκεκριμένη παράμετρο εντοπίζονται δύο κατηγορίες εργαζομένων: α) εκείνες οι οποίες, ανάλογα με το νοικοκυριό, εφαρμόζουν κάθε φορά διαφορετική μέθοδο και β) εκείνες οι οποίες χρησιμοποιούν μία και μοναδική μέθοδο που κατά κάποιον τρόπο την επιβάλλουν σε κάθε σπίτι. Ως προς την πρώτη περίπτωση, η Cristina ξεκαθαρίζει:

«Σε κάθε σπίτι έχω άλλη μέθοδο. Για παράδειγμα, τη Δευτέρα ξεκινάω με το σίδερο. Η ξεκινάω με τα μπαλκόνια. Και διαφέρει από μια εβδομάδα στην άλλη. Σιδερώνω, καθαρίζω και δεν πολύ μαγειρεύω. Ψώνιζα κιόλας, αλλά τώρα δεν ψωνίζω πια. Εγώ το επέβαλα γιατί τώρα τελευταία οι τιμές στο σουπερμάρκετ έχουν αυξηθεί και με ρώταγαν για το ένα και το άλλο και έτσι τους είπα: ``Χωρίς παρεξήγηση, αλλά από εδώ και πέρα θα κάνετε μόνοι σας τα ψώνια``». (Cristina, 28 ετών. Συνέντευξη 15)

Στη δεύτερη περίπτωση η Mariana εξηγεί την πρακτική της για την εκτέλεση των καθηκόντων, μια πρακτική την οποία εκείνη εξέλιξε σε κανόνα:

«Έχω έναν κανόνα, γιατί αν δεν τηρείς τους κανόνες, εγώ αν έπρεπε να ξεκινήσω από το τέλος προς την αρχή, δε θα μπορούσα. Ο κανόνας είναι λογικός, είναι ο κανόνας που θα έπρεπε να εφαρμόζουν όλοι. Πρώτα κάνεις τα μπαλκόνια, μετά βάζεις τα σεντόνια, τα μαξιλάρια, το πάπλωμα στο μπαλκόνι να αεριστούν. Επίσης βγάζεις έξω οτιδήποτε σε εμποδίζει μέσα για να σου μείνει ο χώρος όσο πιο άδειος γίνεται. Βάζεις τη σκάλα και

ξεκινάς με τα φωτιστικά. Μετά παντζούρια, παράθυρα και μετά σιγά σιγά κατεβαίνεις στα κάτω. Τα έπιπλα, τα διακοσμητικά, βάζεις ηλεκτρική σκούπα, σφουγγαρίζεις και πας στο επόμενο δωμάτιο μέχρι να στεγνώσει εκεί. Και στο τέλος καθαρίζεις το μπάνιο γιατί εκεί πετάς τα βρόμικα νερά οπότε είναι τελευταίο». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Η σταδιακή ανάπτυξη ενός προσωπικού τρόπου εκτέλεσης των καθηκόντων σηματοδοτεί μια εξέλιξη σε ό,τι αφορά την ικανότητα της κάθε εργαζομένης να ασκήσει κάποια μορφή ελέγχου στην εργασία της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας *αίσθησης αυτονομίας* στο χώρο εργασίας που συμβάλλει στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα και την παραμονή σε αυτό.

5.3.2.2. Μεταβολές στις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης

Για πολλές από τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού σε διαφορετικά σπίτια η αλλαγή του τύπου απασχόλησης μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας ή η παραμονή μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης φαίνεται να φέρνει σημαντικές μεταβολές ως προς την *ασφάλισή τους*.

Έτσι, διακρίνονται τέσσερις κατηγορίες εργαζομένων: α) οι ανασφάλιστες, β) οι ασφαλισμένες για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με οικογενειακή ασφάλιση, γ) οι ασφαλισμένες για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με οικογενειακή ασφάλιση και προσωπική ασφάλιση στη Ρουμανία και δ) οι αυτοασφαλισμένες. Από το σύνολο των 38 αυτοαπασχολούμενων συνεντευξιζομένων 15 ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, 7 στη δεύτερη, 6 στην τρίτη και 10 στην τελευταία.

Συνήθως οι γυναίκες που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία έχουν διανύσει μια μακρά πορεία αναφορικά με την ασφάλισή τους. Από τη μαύρη εργασία, κάποια στιγμή, κατάφεραν να φτιάξουν άδεια παραμονής και άδεια εργασίας και έπεισαν τους

εργοδότες να τις ασφαλίσουν. Στη συνέχεια αυτοασφαλίστηκαν για να καταλήξουν στην παρούσα κατάσταση ανασφάλιστες. Όπως αναφέρει η Vica, την ασφάλιση την αντιλαμβάνονται ως μια αναγκαιότητα για τη νόμιμη παραμονή στη χώρα και όχι σαν φυσιολογική προϋπόθεση για την εξασφάλιση απαραίτητων ενσήμων για συνταξιοδότηση.

«Είχα το τελευταίο διάστημα αυτοασφάλιση, αλλά μετά το 2007 διέκοψα γιατί ήταν σχεδόν 1500 ευρώ το χρόνο». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και στην περίπτωση των εργαζομένων που έχουν οικογενειακή ασφάλιση. Η Dana αναφέρει σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα:

«[Δουλεύω] χωρίς ασφάλεια γιατί στα μεροκάματα (αναφέρεται στα ελληνικά) πρέπει να πληρώσεις μόνη σου. Εγώ έχω ασφάλιση από το σύζυγο, όπως και το παιδί, και δε χρειάζομαι». (Dana, 41 ετών. Συνέντευξη 17)

Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος αποτελεί η στροφή που φαίνεται να κάνουν με τον καιρό οι συνεντευξιαζόμενες οι οποίες ανήκουν στην τρίτη κατηγορία, δηλαδή εκείνων που έχουν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στην Ελλάδα χάρη στην οικογενειακή ασφάλιση και κάνουν προσωπική ασφάλιση στη Ρουμανία. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει διότι με την ένταξη της χώρας καταγωγής τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Ρουμάνους πολίτες αναγνωρίζονται τα χρόνια που έχουν εργαστεί ασφαλισμένοι ανεξαρτήτως από τη χώρα της ΕΕ στην οποία έχουν δραστηριοποιηθεί. Έτσι, για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα, το μειωμένο κόστος των ασφαλιστρών στη Ρουμανία της προτρέπει να προβούν στη συγκεκριμένη διαδικασία είτε σε δημόσιο είτε σε ιδιωτικό φορέα κοινωνικών ασφαλίσεων. Για τις περισσότερες η παραπάνω απόφαση είναι ένδειξη εξέλιξης μέσα στο επάγγελμά τους, διότι σταδιακά αποκτούν αντιλήψεις που ταυτοποιούν την οικιακή εργασία με τη μαύρη, ανασφάλιστη, χωρίς μέλλον για μια εργασία με συνταξιοδότηση στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει ότι η εργασία που

εκτελούν απομακρύνει τις εργαζόμενες από τις επίσημες κρατικές κοινωνικές παροχές και προσανατολίζονται προς εναλλακτικές μορφές ασφάλισης. Η Rodica αναφέρει:

«Εδώ είμαι ανασφάλιστη. Αλλά πληρώνω μόνη μου στη Ρουμανία. Έχω περίπου 5 χρόνια που πληρώνω εκεί. Το κατάλαβα κάπως αργά. Ίσως να έπρεπε να είχα πληρώσει εδώ. Αλλά κανείς δε με βοήθησε εδώ να φτιάξω χαρτιά. Το κράτος, δε μας θέλουν ασφαλισμένες. Αλλά έχει ο σύζυγος χαρτιά, δεν έχει πρόβλημα, και εγώ και το παιδί είμαστε ασφαλισμένοι με τη δική του ασφάλιση.. Και στη Ρουμανία πληρώνω εγώ στην ING και ακόμα και αν πάθω κάτι θα πληρώσουν αυτοί. Παρ' όλο που φοβάμαι. Έχω εικοσαετές συμβόλαιο, αλλά δεν ξέρω τι θα κάνω. Μήπως πληρώνουμε τσάμπα;» (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Σε ό,τι αφορά την τελευταία κατηγορία, εκείνη των ασφαλισμένων εργαζομένων με αυτασφάλιση, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η συγκεκριμένη διαδικασία αποτελεί ένα αναγκαίο μέσο για την εκπλήρωση άλλων σκοπών όπως η εγγραφή παιδιών στο σχολείο ή σε παιδικό σταθμό. Όπως εξηγεί η Angi:

«Πληρώνω μόνη μου. Και αυτό γιατί αλλιώς δεν μπορούσα να γράψω την κόρη μου στο σχολείο. Γιατί αλλιώς είχα ασφάλιση (εννοεί ιατροφαρμακευτική) από το σύζυγο, με τη δική του ασφάλιση». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Μεγάλο ενδιαφέρον ως προς τις επιπτώσεις του επαγγέλματος στη νοσηματοδότηση της ασφάλισης έχει η αντίληψη μιας ανασφάλιστης εργαζομένης για το συγκεκριμένο ζήτημα. Για τη Mihaela η παραμονή στο επάγγελμα προσέφερε μια αίσθηση ανασφάλειας σχετικά με το μέλλον, αλλά και απαισιοδοξίας αναφορικά με τις ευκαιρίες που έχει μια οικιακή εργάτρια να συνταξιοδοτηθεί.

«Παλαιά πλήρωνα 128 ευρώ το μήνα στο ΙΚΑ. Τώρα πια σταμάτησα γιατί δε θα προλάβουμε εμείς να βγούμε στη σύνταξη. Στα 70 που θέλουν αυτοί, μετά από μια ζωή με τέτοιες συνθήκες εργασίας, εγώ σε εκείνη την ηλικία ίσα ίσα που θα μπορέσω να κουβαλήσω τον εαυτό μου». (Mihaela, 41 ετών. Συνέντευξη 11)

Για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού τα *ωράρια εργασίας* δεν είναι σταθερά. Σε αντίθεση με τις μισθωτές εργάτριες για τις οποίες η ώρα έναρξης εργασιών παραμένει ίδια, για τις συνεντευξιαζόμενες που ανήκουν στην κατηγορία των αυτοαπασχολουμένων σε διαφορετικά σπίτια οι ώρες κυμαίνονται ανάλογα με την κατάσταση.

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι τα ωράρια των εργαζομένων, τις περισσότερες φορές, εξαρτώνται από εξωεργασιακούς παράγοντες όπως είναι οι σχολικές υποχρεώσεις των παιδιών τους. Αυτό προκύπτει σταδιακά και φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο για την παραμονή των εργαζομένων στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Όπως αναφέρει η Monica:

«Στην αρχή ντρεπόμουν να τους το πω. Αλλά η ντροπή δεν κάνει πέρα την πείνα. Τώρα τους λέω: ``Κυρία, έχει απεργία το σχολείο και δεν μπορώ να έρθω σήμερα``. Ή τους λέω όταν πρέπει να πάω με το παιδί στο γιατρό ότι θα αργήσω. Καταλαβαίνουν πια». (Monica, 39 ετών. Συνέντευξη 62)

Επίσης οι ημέρες εργασίας δεν είναι σταθερές, όπως σταθερή δεν είναι ούτε η σειρά ούτε και η πυκνότητα με την οποία καθαρίζουν τα σπίτια.

«Δεν έχω σταθερό ωράριο. Σε μία δουλεύω πέντε ώρες, σε μια άλλη εξίμισι, στο γραφείο δυο ώρες. Σε μια άλλη που πηγαίνω μια φορά στις δύο εβδομάδες κάθομαι έξι εξίμισι ώρες. Ξυπνάω το πρωί, ετοιμάζω σάντουιτς για το παιδί και για μένα, την πηγαίνω στο σχολείο, πίνω μια γουλιά καφέ και ξεκινάω». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Αυτό που παρατηρείται στις αφηγήσεις των συνεντευξιαζομένων είναι μια σταδιακή τάση για σταθεροποίηση των ημερών εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, οι εργαζόμενες μειώνουν τις ημέρες απασχόλησης λόγω της αυξημένης ανάγκης για ξεκούραση. Μια οικιακή εργάτρια η οποία για πολλά χρόνια εργαζόταν επτά ημέρες την εβδομάδα αναφέρει σχετικά με τη σωματική κόπωση λόγω εργασίας:

«Τις Κυριακές πηγαίνω πού και πού. Πολύ σπάνια. Θέλω να ξελαφρώσω λίγο το πρόγραμμά μου για να ξεκουραστώ λιγάκι. Αλλά συμβαίνει να σε

καλέσει καμία κυρία και να σου πει να πας. Πηγαίνω, τι να κάνω. Δεν αρνούμαι». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Επίσης, μια άλλη μεταβολή ως προς τα ωράρια εργασίας αποτελεί η τελμάτωση των λεγόμενων «διπλών μεροκάματων».

«Σταδιακά ξεκίνησα διπλό μεροκάματο. Αργότερα βέβαια. Το απόγευμα καθαρίζω γραφεία. Γιατί πήγαινα να καθαρίζω σε μια κυρία που με έστειλε να καθαρίζω και το γραφείο του άνδρα της. Και από εκεί έκανα και άλλα γραφεία. Τώρα εργάζομαι μόνο τέσσερις ημέρες την εβδομάδα. Πριν, όλη την εβδομάδα ή έξι μέρες. Αλλά τώρα πια έχω ανάγκη να ανασαίνω, να ξεκουραστώ». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Ακόμα, με το πέρασμα του χρόνου οι εργαζόμενες καταφέρνουν να μειώσουν τις ώρες εργασίας σε κάθε νοικοκυριό όπου εργάζονται. Η Dana εξηγεί την πορεία της ως προς τα ωράρια εργασίας:

«Τώρα θέλω να σου πω ότι είμαι πιο χαλαρά (αναφέρεται στα ελληνικά). Την Τετάρτη και την Κυριακή δε δουλεύω. [...] Τουλάχιστον 3 ώρες και ο μεγαλύτερος χρόνος είναι 6 ώρες την ημέρα. Στην αρχή εκεί που κάθομαι τώρα 6 ώρες καθόμουν 7. Αλλά με το χρόνο οι ώρες εργασίας μειώνονται σε κάποια σπίτια. Τα τελειώνω πιο γρήγορα». (Dana, 41 ετών. Συνέντευξη17)

Ωστόσο, η αυτονομία που αναπτύσσουν οι εργαζόμενες οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου μειώνουν τα ωράρια εργασίας μερικές φορές έχει διπλή όψη. Η ευθύνη που αισθάνονται οι ίδιες λόγω της «ελευθερίας» που τους παρέχεται τις οδηγεί, όταν ο όγκος εργασίας είναι μεγαλύτερος από το συνηθισμένο, να παρατείνουν τις ώρες εργασίας χωρίς να έχουν απαίτηση να πληρωθούν για υπερωρίες.

«Για παράδειγμα, αν είναι πολλά ρούχα για σιδέρωμα και έχουμε συμφωνήσει να καθίσω 5 ώρες εγώ θα κάτσω και μισή ώρα παραπάνω. Πώς να αφήσω ένα πουκάμισο ή κάποια σεντόνια... αισθάνομαι κάπως. Λέω να τα σιδερώσω για να είναι και εκείνοι ευχαριστημένοι. Να κοιτάζω

τώρα το μισάωρο όταν άλλες φορές φεύγω πιο νωρίς;» (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Αυτό που σημειώνουν κάποιες συνεντευξιαζόμενες είναι η συσσωρευμένη κούραση από τις συχνές διαδρομές με τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς μέχρι να φτάσουν στους διάφορους χώρους εργασίας. Για την Gabi όμως η κούραση δεν προκύπτει μονάχα λόγω της απόστασης, αλλά κυρίως επειδή η συχνή μετακίνηση με τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς της υπενθυμίζει πια είναι η θέση της μέσα στην κοινωνία:

«Σκέφτομαι τελικά να αγοράσω ένα αυτοκίνητο ή ένα παπάκι για να πάω στη δουλειά. Γιατί χόρτασα τα λεωφορεία! Όταν πηγαίνεις το πρωί και βλέπεις τα ίδια πρόσωπα, τους ίδιους υπνοβάτες, τους ίδιους ανθρώπους, σαν εσένα, σου έρχεται κάπως πολύ. Ακόμα και αν βάζω τα ακουστικά, τους ακούω πρωί πρωί πώς βρίζουν για τις θέσεις, γιατί δε χωράνε στο λεωφορείο». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που διαμορφώνεται από την αυτοαπασχόληση στις υπηρεσίες καθαρισμού σε διαφορετικά νοικοκυριά είναι η δυσκολία να αντιληφθούν οι εργαζόμενες ποια είναι τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας. Η συνεχής επικοινωνία με τις εργοδότες όχι μονάχα μετά την περάτωση του ωραρίου εργασίας αλλά ακόμα και κατά τη διάρκεια των διακοπών των εργαζομένων θολώνουν τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας. Όπως αναφέρει η Mihaela:

«Με παίρνουν τηλέφωνο πολλές φορές και με ρωτάνε πού είναι το ένα, πού είναι το άλλο. Από τη μία με κουράζει, αλλά από την άλλη σκέφτομαι πόσο απαραίτητη τους είμαι. Είναι εξαρτημένες από εμένα. Ακόμα και όταν ξέρουν ότι είμαι διακοπές στη Ρουμανία με παίρνουν τηλέφωνο». (Mihaela, 49 ετών. Συνέντευξη 58)

Η ευελιξία ως προς της ημέρες και τις ώρες εργασίας διαμορφώνει στις συνεντευξιαζόμενες μια αίσθηση πορείας καθώς τους «λύνει τα χέρια» να συμβιβάζουν την επαγγελματική με την προσωπική ζωή.

«Δεν έχω σταθερό ωράριο, είναι ευέλικτο γιατί είναι τα παιδιά. Για μένα είναι πολύ καλά γιατί το πρόγραμμά μου εξαρτάται από τα παιδιά. Υπάρχουν ημέρες που πρέπει να μείνω και άλλο στη δουλειά, αλλά λέω: ``Κυρία, εγώ έχω να πάρω τα παιδιά από το σχολείο και δεν μπορώ να κάτσω άλλο``. Και δε μου λένε τίποτα». (Cristina, 28 ετών. Συνέντευξη15)

Ωστόσο, φαίνεται πως η οικειότητα που δημιουργείται ανάμεσα στις εργοδότες και τις εργαζόμενες διαμορφώνει το κατάλληλο πλαίσιο για την εκμετάλλευση των μεταναστριών οικιακών εργατριών. Παραδείγματος χάριν, τα πραγματικά καθήκοντα είναι περισσότερα από τα συμφωνημένα και τα ωράρια εργασίας είναι ρευστά. Όπως αναφέρει η Rodica:

«Έμαθα με τις κυρίες μου. Όταν βλέπω ότι δεν μπορώ άλλο ή βλέπω ότι δεν αντέχω, της λέω ότι δεν μπορώ άλλο. Να έρθω και άλλη μέρα. Με καταλαβαίνουν. Αλλά μετά έρχονται δύσκολες ημέρες. Όταν δεν αντέχω. Μου φαίνεται ότι είναι πιο δύσκολο και από το σκάψιμο της γης. Να σιδερώνεις 3-4 ώρες, μετά να καθαρίζεις τα τζάμια, κάτι τεράστια τζάμια, είναι πολύ δύσκολο, να βάλεις σκούπα σε κάτι σαλόνια όπου χωράει να γυρίζει αυτοκίνητο. Είναι μεγάλα σπίτια, όχι σαν τα δικά μας εδώ. Κάνω τα πάντα, λοιπόν. Μαγειρεύω κιόλας, πηγαίνω και στο σουπερμάρκετ, στη λαϊκή. Υπάρχουν κυρίες που μου λένε: ``Rodî, πήγαινε και αγόραζε ό,τι ξέρεις``. Τους φέρνω την απόδειξη στο σπίτι. Με εμπιστεύονται αλλά και εγώ είμαι σωστή». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Σε αντίθεση με τις μισθωτές εργάτριες, τα διαλείμματα των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού κατά τη διάρκεια του ωραρίου εργασίας είναι, τις περισσότερες φορές, και μεγαλύτερες και πιο συχνές. Όμως, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι τα διαλείμματα εξαρτώνται από: α) την ύπαρξη των εργοδοτών στο σπίτι εν ώρα εργασίας της εργαζομένης και β) από τις σχέσεις με τους εργοδότες.

Ως προς την πρώτη παράμετρο, όταν οι εργοδότες/εργοδότες δεν είναι στο σπίτι, αυτό που συνήθως συμβαίνει είναι ότι οι εργαζόμενες προτιμούν να κάνουν

μικρά διαλείμματα είτε για να ξεκουραστούν λίγο και να φάνε ή/και να πιουν κάτι είτε για να μιλήσουν στο τηλέφωνο. Σε κάποιες περιπτώσεις, όμως, οι γυναίκες αυτές προτιμούν να εργαστούν ασταμάτητα ούτως ώστε να φέρουν εις πέρας τα καθήκοντά τους και να μπορέσουν να φύγουν πιο νωρίς από τη δουλειά. Αυτό, αρχικά, για να πάνε για το επόμενο μεροκάματα και σταδιακά για να βρίσκονται κοντά στην οικογένειά τους. Η Maria αναφέρει:

«Εγώ δεν κάνω [διαλείμματα] να πω την αλήθεια. Δεν κάνω. Σκέφτομαι να τελειώσω, να έρθω στο σπίτι στα αγόρια για να δω τι έχω να κάνω και στο σπίτι από δουλειές. Δεν αισθάνομαι καλά να χάνω χρόνο. Δεν ξέρω γιατί. Θέλω να τελειώνω γρήγορα. Και καλά. Και μετά, με το Θεό μαζί μου».
(Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Επιπλέον, αυτό που υπογραμμίζει η Vica είναι ότι στην περίπτωση που οι εργοδότες βρίσκονται στο σπίτι, τα διαλείμματα είναι μεγάλα και συγκεκριμένα. Ωστόσο, αυτό που έχει σημασία στην αφήγησή της είναι η ανάδειξη της προσαρμοστικότητας των εργαζομένων στις απαιτήσεις και πρακτικές των εργοδοτριών τους και την παραίτησή τους από προσπάθειες αλλαγής των δεδομένων.

«Όταν φτάνω μου φτιάχνουν έναν καφέ. Μετά έχω σπίτια όπου κατά τις 11.00 μου φέρνουν μια τυρόπιτα ή κάποια άλλη πίτα. Αλλά έχω και σπίτια όπου δε μου φέρνουν. Δε με πειράζει, δεν προσπαθώ πια να αλλάξω την κατάσταση, σε κάθε σπίτι έχω συνηθίσει. Απλά συνηθίζεις ψυχολογικά γιατί αυτή είναι η πραγματικότητα». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Ως προς τη δεύτερη παράμετρο συγκεκριμένα, όταν οι σχέσεις με τις εργοδότες αξιολογούνται από τις ίδιες τις εργαζόμενες ως «καλές», τότε τα διαλείμματα είναι μεγάλα.

«Είναι πολύ καλές οι κυρίες, μου προσφέρουν και φαγητό, μου προσφέρουν και καφέ, νερό, δεν είναι έτσι: ``Έλα, έλα γρήγορα, γρήγορα και πήγαινε [όπως κάνουν άλλες]``». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Όταν οι σχέσεις δεν είναι τόσο καλές, οι συνεντευξιαζόμενες προτιμούν να αποφύγουν οποιαδήποτε διακοπή κατά τη διάρκεια του συμφωνημένου ωραρίου. Η

Lucia αναφέρει συγκεκριμένα:

«Όχι. Ιδιαίτερα όταν είναι στο σπίτι, προσπαθώ να εργαστώ συνεχώς. Όταν δεν είναι στο σπίτι κάνω ένα διάλειμμα 5-10 λεπτά. Πιο πολύ δεν μπορώ, γιατί ξέρω ότι στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα πρέπει να τελειώσω το σπίτι και δε γίνεται διαφορετικά». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Σε ό,τι αφορά τους μισθούς, οι συνεντευξείς ανέδειξαν ότι η πορεία τους στην περίπτωση των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών έχει μια κυμαινόμενη τάση, κυρίως ανάλογα με τον τύπο απασχόλησης από το οποίο μετακινήθηκαν προς την αυτοαπασχολούμενη εργασία. Έτσι, με την αλλαγή από την εσωτερική στην εξωτερική οικιακή εργασία οι μισθοί υπέστησαν μια ουσιαστική μείωση κι αυτό συμβαίνει λόγω του ότι ξαφνικά οι οικιακές εργάτριες καλούνται να πληρώσουν όλα τους τα έξοδα διαβίωσης τα οποία πριν, σε μεγάλο βαθμό, καλύπτονταν από την εργοδοτική οικογένεια. Για τις συνεντευξιαζόμενες οι οποίες εργάζονταν πριν ως μισθωτές εργάτριες είτε σε άλλα επαγγέλματα (φασόν) είτε στα συνεργεία καθαρισμού το εισόδημα αυξάνεται.

Μια άλλη μεταβολή έχει να κάνει με τον τρόπο πληρωμής των εργαζομένων. Στις προηγούμενες εργασιακές τους εμπειρίες σε άλλους τύπους απασχόλησης του ίδιου επαγγέλματος η πληρωμή γινόταν είτε σε μηνιαία είτε σε διμηνιαία βάση. Ξαφνικά οι οικιακές εργάτριες καλούνται να προσαρμοστούν σε ένα νέο τρόπο πληρωμής και αυτό φαίνεται να έχει επιπτώσεις στις αντιλήψεις τους. Οι ίδιες, σε αντίθεση με τις προηγούμενες εργασιακές τους εμπειρίες, διαμορφώνουν μια αντίληψη της εργασίας για άμεση πληρωμή (work for cash mentalité):

«Δεν είναι το ίδιο όταν περιμένεις ένα μήνα και όταν βλέπεις το πενηντάευρω κάθε μέρα. Τα παίρνεις και βλέπεις γιατί δουλεύεις. Και μια μέρα να είσαι άρρωστη, αν ξέρεις ότι έχεις να πας σουπερμάρκετ να πάρεις φαγητό για την οικογένεια, δεν πας; Πας». (Elena, 45 ετών. Συνέντευξη 53)

Από την αφήγηση της Elena προκύπτει ότι τη θέση της μισθοδοσίας που επέφερε μια σταθερότητα στη ζωή της εργαζομένης παίρνει η άμεση πληρωμή η οποία όμως, μεταξύ άλλων, συνεπάγεται έλλειψη κάποιων βασικών εργασιακών προνομίων όπως είναι η ασφάλιση ή η ιατροφαρμακευτική κάλυψη. Επιπλέον, η εν λόγω πρακτική φαίνεται να συμβάλλει στη διαμόρφωση αντιλήψεων απομάκρυνσης από παλαιές μορφές κατανόησης της απασχόλησης και στη μεταβολή των εργασιακών τους προσανατολισμών.

Αναφορικά με το ζήτημα των μισθών, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού σε διαφορετικά νοικοκυριά δεν έχουν σταθερό ωρομίσθιο. Έτσι, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι οι απολαβές εξαρτώνται από:

- τη χρονική περίοδο στην οποία απασχολούνται στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης,
- τις ώρες εργασίας,
- το διάστημα παραμονής στο συγκεκριμένο νοικοκυριό,
- την οικονομική κατάσταση των εργοδοτών,
- την εθνικότητα της εργαζομένης,
- τους τρόπους υπολογισμού τους.

Όπως χαρακτηριστικά εξηγεί η Gabi, οι παραπάνω παράγοντες παίζουν καθοριστικό ρόλο για τον ορισμό των μισθών:

«Εξαρτάται από τα κορίτσια. Αλλά είναι κορίτσια που παίρνουν και 5 ευρώ, και 6 ευρώ, και 10 ευρώ. Δεν είναι σάνταρ. Αλλά οι περισσότερες Ρουμάνες παίρνουν 7». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Σε ό,τι αφορά τις εργαζόμενες στην επαρχία, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η περιοχή στην οποία δραστηριοποιείται η οικιακή εργάτρια παίζει επιπρόσθετο ρόλο στον καθορισμό των μισθών. Συγκεκριμένα, οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες σε διάφορα νοικοκυριά στη Θήβα αναφέρουν ότι οι ωριαίες απολαβές τους

είναι χαμηλότερες από εκείνες των εργαζομένων στην περιοχή της Αττικής ή σε κοσμοπολίτικα νησιά της Ελλάδος (π.χ. Σαντορίνη). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Lili:

«Παίρνω 5 ευρώ. Ξεκίνησα με 3. Πιο φτηνά εδώ. Τι να κάνουμε όμως; Έτσι είναι όλες εδώ». (Lili, 38 ετών. Συνέντευξη 28)

Επιπλέον, ο τρόπος υπολογισμού των απολαβών επιφέρει αυξομειώσεις στη μισθοδοσία της εργαζομένης. Συνήθως οι απολαβές υπολογίζονται σε ωριαία βάση. Ωστόσο, δεν είναι λίγες οι φορές που η πληρωμή γίνεται σε ημερήσια βάση. Η Lucia αναφέρει σχετικά με τη συγκεκριμένη διάσταση:

«[Συνήθως] 8 ευρώ την ώρα. Δηλαδή έχω σπίτι όπου δουλεύω 6 ώρες και παίρνω 50 ευρώ. Έχω σπίτι όπου δουλεύω 7 ώρες και παίρνω πάλι 50 ευρώ. Εξαρτάται από το σπίτι». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Στην πλειοψηφία τους οι εργαζόμενες βρίσκονται στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης και σε συγκεκριμένα σπίτια για πολυετή διάρκεια. Αυτό επιφέρει μια μεγάλη εξέλιξη ως προς το μέγεθος των απολαβών τους, δηλαδή την αύξησή τους.

«Παίρνω 7 ευρώ την ώρα. Σταδιακά, όμως, έχω σπίτι όπου εργάζομαι εδώ και 6 χρόνια, υπάρχει αύξηση. Συνήθως εγώ τη ζητάω. Τώρα, τελευταία φορά ζήτησα πριν από δύο χρόνια. Αλλά είχα περιμένει άλλα δύο τρία για να ζητήσω πάλι. Ξεκίνησα με 5 ευρώ όταν τότε πηγαίνανε οι άλλες με 6, 7». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Σε άλλες περιπτώσεις η αύξηση δεν είναι μια απαίτηση της ίδιας της εργαζομένης αλλά μια παροχή των ίδιων των εργοδοτών.

«Ξεκίνησα να δουλεύω με 5 ευρώ την ώρα. Τώρα δουλεύω με 7. Αύξηση δεν τόλμησα ποτέ να ζητήσω, μου την έκαναν εκείνοι. Γενικά μου την κάνουν το Σεπτέμβριο, όταν επιστρέφω από την άδειά μου. Για παράδειγμα, έπαιρνα 35, μου δίνουν 40. Έπαιρνα 42, μου δίνουν 45. Δεν είναι στάνταρ. Στρογγυλοποίηση γίνεται. Ή μπορεί να κάτσω παραπάνω και να μου δώσουν 50». (Cristina, 28 ετών. Συνέντευξη 15)

Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις όπου, παρ' ότι οι εργαζόμενες διεκδικούν

κάποια αύξηση, οι εργοδότες τους δε δέχονται να την κάνουν. Είναι σε αυτή την περίπτωση όπου αναδεικνύεται μια πορεία εξέλιξης προς την «ελεύθερη επιλογή» των νοικοκυριών όπου η εργαζόμενη προσφέρει τις υπηρεσίες της. Έτσι, σε αυτές τις περιπτώσεις όπου η εργαζόμενη κρίνει ότι χρειάζεται να πάρει αύξηση και ο εργοδότης δεν τη δίνει, είναι θέμα χρόνου να αντικαταστήσει αυτό το νοικοκυριό με άλλο και να παραιτηθεί από τον εν λόγω εργοδότη.

«Έχω δύο τσιγκούνηδες. Σε μία ζήτησα αύξηση και μου την έκανε. Στον άλλο ζήτησα, αλλά δε μου την έκανε. Ζήτησα, αλλά ακόμα μου δίνει 7 ευρώ την ώρα. Αν μου δίνει 40 ευρώ μου ζητάει πίσω τα 5. Καμιά φορά δεν έχω να του δώσω ρέστα και την επόμενη φορά με ρωτάει: ``Έχουμε καμιά εκκρεμότητα;`` Και εγώ επίτηδες του λέω: ``Δε θυμάμαι``. Και εκείνος λέει: ``Νομίζω πως ναι``. Και μου δίνει 30 και με τα 5 από την προηγούμενη φορά γίνονται 35. Αλλά το φθινόπωρο θα του πω πάλι: ``Για να μην μπερδευτούμε άλλο, 40 την ημέρα``. [Το διάλογο το αναφέρει στα ελληνικά] Και αν δε θέλει τα παρατάω, φεύγω. Γιατί έτσι νιώθω ότι εργάζομαι τσάμπα». (Alina, 33 ετών. Συνέντευξη 10)

Μια άλλη ενδιαφέρουσα εξέλιξη αφορά τη συνάρτηση των μισθών με το πελατολόγιο της κάθε αυτοαπασχολούμενης οικιακής εργάτριας. Συγκεκριμένα, οι εργοδότες είναι συνήθως γνωστοί μεταξύ τους και η πελατεία διαμορφώθηκε αλυσιδωτά.

Πίνακας 13: Μονοπάτια δικτύωσης των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών

Τύπος δικτύου	Είσοδος στην αυτοαπασχολούμενη εργασία	Διεύρυνση πελατολογίου
Συγγενείς	Συχνά	Σπάνια
Φίλοι/Συντοπίτες	Συχνά	Σπάνια
Εργοδότες	Σπάνια	Συχνά

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 13, τα δίκτυα συγγενών και φιλικών προσώπων σπρώχνουν τις συνεντευξιαζόμενες προς συγκεκριμένες θέσεις εργασίας. Με την παραμονή τους στο επάγγελμα, η διεύρυνση του πελατολογίου τους

εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από τους εργοδότες τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την άμεση εξάρτηση της εργαζομένης από τους εργοδότες τους. Αυτό διότι η δυσαρέσκεια μιας εργοδότης επιφέρει αρνητικές επιπτώσεις σε όλο τον κύκλο των εργοδοτών της. Συνεπώς, εάν η ίδια δεν μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες της μίας εργοδότης, δεν κινδυνεύει μονάχα να χάσει ένα μεροκάματο από το πελατολόγιό της, αλλά πρακτικά να βρεθεί χωρίς πελατολόγιο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η εργαζόμενη, όντας αιχμάλωτη του κοινωνικού δικτύου των εργοδοτών, δεν μπορεί να διεκδικήσει κάτι διαφορετικό από τον ένα χώρο εργασίας στον άλλο.

«Με στείλανε από φίλους σε φίλους. Από αδερφή σε αδερφή. Αν από τη μια παίρνω 8, από την άλλη δεν μπορώ να ζητήσω 9 ή 7. Δηλαδή, ίδια τιμή. Παρ' όλο που μπορεί να δουλεύω λιγότερες ώρες τι να κάνω. Θα παίρνω λιγότερα. Έτσι είναι η κατάσταση». (Luminita, 38 ετών. Συνέντευξη 37)

Από την αφήγηση της Luminita προκύπτει λοιπόν ότι με την παραμονή στο επάγγελμα η πορεία της μέσα σε αυτό εξαρτάται από τις σχέσεις της με τους εργοδότες. Έτσι, για τις εργαζόμενες αρχίζει και αποκτά περισσότερη σημασία η σχέση τους με την εργοδότης, καθώς και το εάν και σε ποιο βαθμό έχει ελευθερία κίνησης στο χώρο εργασίας.

«Προτίμησα συγκεκριμένα σπίτια γιατί δεν είμαι ο τύπος που της αρέσει να ταραάζεται. Δεν έχω προβλήματα, σπάνια μου κάνουν παρατήρηση. Καμιά φορά τεμπελιάζω. Υπάρχει αμοιβαία κατανόηση». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Σε αντίθεση με τις μισθωτές εργάτριες για τις οποίες τα δώρα, είτε χρηματικά είτε σε αντικείμενα, αποτελούν μια σπάνια εξέλιξη, στην περίπτωση των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού τα δώρα αποτελούν μια πηγή αύξησης του εισοδήματος. Ωστόσο, αναφορικά με τα χρηματικά δώρα, δεν υπάρχει σταθερότητα ούτε ως προς το ύψος του ποσού ούτε ως προς τη συχνότητα με την οποία το λαμβάνουν.

«Μου δίνουν χρήματα. Μου λένε: ``Κοίταξε, αυτά τα 10, 20 ευρώ [είναι] για το παιδί``. Αλλά δεν είναι στάνταρ». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Ως προς τα δώρα που τους κάνουν σε αντικείμενα, φαίνεται πως οι συνεντευξιαζόμενες είναι περήφανες για την πράξη αυτή των εργοδοτών τους, η οποία προκύπτει σταδιακά, και τη θεωρούν μια ένδειξη εκτίμησης ως προς το πρόσωπό τους. Η Alina εξηγεί τι πιστεύει για την πράξη αυτή:

«Όταν σου κάνουν δώρα, νιώθεις ότι πραγματικά εκτιμούν αυτό που κάνω για εκείνους. Και στο τηλέφωνο, όταν μιλάμε, μου λένε: ``Τι καθαρό που είναι το σπίτι, τι ωραία που μυρίζει!`` (αναφέρεται στα ελληνικά) Με παίρνουν τηλέφωνο για να ευχαριστήσουν και εγώ αισθάνομαι όμορφα». (Alina, 33 ετών. Συνέντευξη 10)

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες η ύπαρξη η μη επιτήρησης θεωρείται μια σημαντική παράμετρος στην εργασιακή τους σταδιοδρομία. Σταδιακά, οι εργαζόμενες αποκτούν τη δυνατότητα επιλογής σπιτιών και αυτή γίνεται συνήθως βάση της μη ύπαρξης επιτήρησης. Όπως αναφέρει η Maria:

«Εμένα μου αρέσει όταν δεν είναι στο σπίτι. Κάνω καλύτερα τη δουλειά μου. Όταν είναι εκείνες στο σπίτι, ``κάνε εδώ``, δηλαδή, δεν τελειώνεις καλά καλά μια δουλειά και σε φωνάζουν κάπου αλλού. Και τι να κάνεις, πας. Πάντως λέω ότι είναι καλύτερα όταν είσαι μόνη. Για παράδειγμα την Τρίτη η κυρία φεύγει, μου λέει, ``Κάνεις αυτό και αυτό`` και εγώ ξέρω τι πρέπει να κάνω. Και όταν έρχεται πρέπει να βρει το σπίτι καθαρό. Γιατί όταν έρχεται εννοείται ότι κοιτάζει για σκόνη τα παράθυρα. Αλλά έτσι κάνεις πιο γρήγορα, ξένοιαστα». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Επίσης, η Rodica διευκρινίζει ότι η έλλειψη επιτήρησης είναι ένα σταδιακό αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι στην αρχή σε όλα τα σπίτια υπήρχε αυστηρή επίβλεψη που ήταν αποτέλεσμα έλλειψης εμπιστοσύνης λόγω προκαταλήψεων και στερεοτύπων που κυριαρχούν ιδιαίτερα για συγκεκριμένες εθνικότητες. Η αλλαγή όλων αυτών ήταν σταδιακή και επετεύχθη μέσω μιας υποταγμένης συμπεριφοράς.

«Τώρα όχι, αλλά στην αρχή ναι. Ξέρανε μόνο ότι είμαι από τη Ρουμανία και ότι εμείς κλέβουμε και τέτοια. Όταν άκουγαν στην τηλεόραση ότι κλέψανε οι Ρουμάνοι: ``Rodi, Ρουμανία!'' Κατάλαβες; Και έσκυβα και εγώ το κεφάλι, τι να πω. Πραγματικά στην αρχή με επιτηρούσαν, με παρακολουθούσαν, δύσκολο». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Επιπρόσθετα, η ταπεινωτική διαδικασία της «δοκιμασίας» στην οποία υποβλήθηκαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι συνεντευξιαζόμενες και την οποία αρχικά τη θεωρούσαν ως τέτοια, με τον καιρό αποκτά ένα διαφορετικό νόημα. Οι εργαζόμενες την αντιλαμβάνονται ως μια απαραίτητη διαδικασία μέσα από την οποία μια κοπέλα που προσλήφθηκε πρόσφατα για να απασχοληθεί στην οικιακή εργασία σε διάφορα νοικοκυριά οφείλει να περάσει, καθώς είναι «φυσιολογικό» να αποδείξει ότι είναι άξια της εμπιστοσύνης των εργοδοτών.

«Στην αρχή ήταν και εκείνη στο σπίτι, το πρώτο τετράμηνο. Μου είπε [μετά] ότι παρακολουθούσε τι κάνω. Σε όλα τα σπίτια σε δοκιμάζουν στην αρχή. Όταν σε στέλνουν για ψώνια σου δίνουν περισσότερα λεφτά για να δουν πόσα φέρνεις πίσω. Ή σου αφήνουν λεφτά σε σημεία άσχετα για να δουν τι κάνεις. Τώρα ξέρω με τι σκοπό ήταν εκεί, έτσι πρέπει να είναι. Αυτό έχει διαφορετική διάρκεια από σπίτι σε σπίτι». (Mirela, 27 ετών. Συνέντευξη 22)

Ένα ακόμα στάδιο ανέλιξης στην άτυπη ιεραρχία της οικιακής εργασίας αφορά τα κλειδιά του νοικοκυριού στο οποίο εργάζεται η αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια. Η παράδοση από την εργοδότηρα στην εργαζόμενη των κλειδιών του σπιτιού είναι ένα ακόμα αποτέλεσμα της διαδικασίας της δοκιμασίας η οποία αποτελεί και την απόδειξη της εμπιστοσύνης της εργοδότηρας ως προς την εργαζόμενη. Ωστόσο, ενώ αυτό σαφώς αποτελεί πηγή περηφάνιας για την εργαζόμενη και κατά κάποιον τρόπο σηματοδοτεί προαγωγή μέσα στο επάγγελμα, ταυτόχρονα το αντιλαμβάνεται και ως μια ένδειξη αυτονομίας ευθύνης (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008).

«Τα κλειδιά εγώ τα έχω τώρα. Είναι σημαντικό για μένα γιατί σκέφτομαι ότι με εμπιστεύεται. Σταδιακά πήρα προαγωγή έτσι. Αλλά είναι και ευθύνη μη γίνει κάτι». (Mihaela, 41 ετών. Συνέντευξη 11)

Στην περίπτωση των νοικοκυριών όπου η εργοδότηρια βρίσκεται στο σπίτι κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης των καθηκόντων από την εργαζόμενη, αυτό που φαίνεται να ισχύει ως προς την εξέλιξή της μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα είναι η σταδιακή δυνατότητα επιλογής και διατήρησης μόνο εκείνων των νοικοκυριών όπου αισθάνεται ότι δεν την επιτηρούν και δεν την εμποδίζουν στη δουλειά. Η Mariana αναφέρει στην αφήγησή της:

«Δε με επιτηρούν. Έχω γυναίκες που δεν εργάζονται και είναι σπίτι. Έχω γυναίκες που δε φεύγουν από το σπίτι, δεν πάνε ούτε στη λαϊκή, ούτε στα καταστήματα όταν είμαι εγώ εκεί. Ίσως κάποτε να τους έχει συμβεί κάτι. Εμένα με εμπιστεύονται. Και δε με ενοχλεί. Θα με ενοχλούσε αν με διατάρασσαν στη δουλειά μου. Να μου λένε: ``Άφησε αυτό που κάνεις και έλα να κάνεις αυτό εδώ``. Αυτό θα με ενοχλούσε γιατί δε θα μπορούσα να τελειώσω μέσα στον προβλεπόμενο χρόνο». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Ως προς τις σχέσεις με τους συναδέλφους, λόγω της ίδιας της φύσης του επαγγέλματος, οι περιπτώσεις όπου οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού εργάζονται μαζί με άλλη οικιακή εργάτρια στο ίδιο νοικοκυριό είναι εξαιρετικά σπάνιες. Οι λίγες περιπτώσεις που αυτό συμβαίνει είναι όταν οι εργαζόμενες που έχουν πια σταθεροποιηθεί στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας και σε συγκεκριμένα νοικοκυριά χρειάζονται μια προσωρινή βοήθεια²³¹. Τότε επιλέγουν κάποια άλλη οικιακή εργάτρια για να εργαστεί μαζί με εκείνες σε ρόλο βοηθού. Σε αυτή την περίπτωση είναι εκείνες που καθορίζουν τόσο το μέγεθος των απολαβών της «βοηθού» όσο και την εκτέλεση των καθηκόντων, ενώ οι σχέσεις

²³¹ Αυτό συμβαίνει συνήθως όταν ο όγκος της εργασίας είναι ιδιαίτερα μεγάλος, κυρίως μετά το Πάσχα και τον Οκτώβριο, όταν οι νοικοκυρές θέλουν να ξεστρωθεί ή να στρωθεί το σπίτι με χαλιά και να γίνει η αλλαγή των ρούχων (καλοκαιρινά/χειμερινά). Επίσης, όταν οι εργαζόμενες καλούνται εκτάκτως να καθαρίσουν περισσότερα νοικοκυριά μέσα σε μια μέρα, συνήθως άνω των δύο.

τους είναι τυπικές.

«Συνέβη να πάρω κάποια μαζί στη δουλειά. Γιατί ήταν τρεις ημέρες που είχα τρία σπίτια την ημέρα. Και δεν κατάφερα για να τα κάνω όλα. Και τότε λέω: ``Κοίτα, θα έρθω με ακόμα μια κοπέλα, για να τελειώσουμε``. Αλλά σπανίως το κάνω αυτό, γιατί μου αρέσει να καθαρίζω μόνη. Γιατί δεν το κάνω..., γιατί ο συγκεκριμένος άνθρωπος δεν κάνει τη δουλειά που κάνω εγώ. Η δεν μπορώ να πω όλη την ώρα ``Πήγαινε, κάνε αυτό, κάνε το άλλο!`` Το κάνω εγώ, παρά να λέω όλη την ώρα κάνε αυτό, κάνε το άλλο!»
(Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Από την αφήγηση της Gabi προκύπτει ότι οι σχέσεις ανάμεσα σε συνάδελφους στο χώρο της οικιακής εργασίας δεν είναι απλώς επιφανειακές αλλά κυρίως ανταγωνιστικές. Η παραμονή και η εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας αποτρέπει τις εργαζόμενες να βλέπουν άλλες οικιακές εργάτριες συναδελφικά και αντιθέτως διαμορφώνουν αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες οι υπόλοιπες δεν είναι αρκετά αφοσιωμένες στη δουλειά τους και τις εμποδίζουν στην άρτια εκτέλεση των καθηκόντων τους.

Επιπλέον, η έλλειψη των επαφών φαίνεται να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη ατομικιστικών αντιλήψεων για την εργασία. Η Angi, η οποία εργάστηκε στη χώρα καταγωγής ως σεββιτόρα σε εστιατόριο αλλά και ως διαχειρίστρια πολυκατοικίας, αναφέρει:

«Δεν ξέρω τι θα έκανα αν έπρεπε πάλι να δουλεύω σε ομάδα, με συναδέλφους. Θα μου ήταν πολύ δύσκολο. Σε μια ομάδα είναι πολλοί χαρακτήρες. Είναι πάρα πολύ δύσκολο, πολύ διαφορετικό». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού, *προαγωγή* σημαίνει για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες η σταδιακή δυνατότητα επιλογής σπιτιών όπου εργάζονται. Όπως αναφέρει η Dana, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια τα τελευταία 15 χρόνια:

«Αν δεν είμαι ευχαριστημένη, δεν πάω άλλο. Για παράδειγμα, αν μου μιλάει απότομα, αν μου λέει κάτι απότομα με ενοχλεί. Σε σέβομαι, να με σέβεσαι [αναφέρεται στα ελληνικά]». (Dana, 41 ετών. Συνέντευξη 17)

Επιπλέον, η προαγωγή συνδέεται με την προσαρμογή των καθηκόντων στις δικές τους απαιτήσεις και επιλογές. Εάν στην αρχή μπορεί να δέχονται να εκτελούν οποιοδήποτε καθήκον ορίσει η νοικοκυρά, με τον καιρό, είναι η ίδιες οι οποίες επιλέγουν το χώρο εργασίας ανάλογα με τα καθήκοντα που «ταιριάζουν» σε εκείνες. Ωστόσο, αυτό που παρατηρείται από τις συνεντεύξεις είναι ότι με το πέρασμα του χρόνου και την παραμονή στα ίδια νοικοκυριά τα καθήκοντα αυξάνονται και συνήθως αυτό το γεγονός οι εργαζόμενες το αντιλαμβάνονται ως κάτι το επιθυμητό, μια ένδειξη εμπιστοσύνης της νοικοκυράς προς το πρόσωπό τους.

«Τώρα πια εγώ κάνω τη λίστα για το φαγητό. Θέλουν όλα βιολογικά, αλλά εγώ δεν τα πολύ ξέρω αυτά, παίρνω και κανονικά. Εγώ παραγγέλνω το κρέας. Το αγόρι δε ζει χωρίς κρέας και εκείνη δεν τρώει καθόλου κρέας. Εγώ ξέρω». (Mihaela, 41 ετών. Συνέντευξη 11)

Επίσης, μια άλλη μεταβολή που επέρχεται σταδιακά είναι η επιλογή από τις ίδιες τις εργαζόμενες των προϊόντων με τα οποία καθαρίζουν το νοικοκυριό. Η επιβολή της άποψής τους και η αποδοχή από τη νοικοκυρά του σπιτιού αποτελεί για τις ίδιες ένδειξη εξέλιξής τους μέσα στο επάγγελμα.

«Εκείνη αγοράζει, αλλά εγώ τη συμβουλεύω. Λέω: ``Κοίτα, στην τάδε κυρία χρησιμοποιώ αυτό [το προϊόν] και είναι πολύ καλό''. Ναι, ακούνε. Και πολλές φορές με ρωτάνε. Είναι σημαντικό για μένα. Γιατί τέλος πάντων εκτιμούν τη δουλειά σου». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Όπως προκύπτει και από τα παραπάνω, οι σχέσεις με τους εργοδότες τους και η εξέλιξη αυτών των σχέσεων αποτελεί μια σημαντική διάσταση για την επαγγελματική σταδιοδρομία των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού. Οι συζητήσεις με τις εργοδότες, που με την πάροδο του χρόνου γίνονται πιο σύνθετες, φαίνεται να παίζουν ρόλο για την πορεία των

εργαζομένων μέσα στο επάγγελμά τους.

«Μιλάμε πάρα πολύ και κατά τη διάρκεια του ωραρίου εργασίας και μετά. Για παράδειγμα, την Τετάρτη εργάζομαι σε μια οικογένεια όπου ο ένας εργάζεται σε τηλεοπτικό σταθμό και ο άλλος στο ραδιόφωνο και εξαρτάται πώς τους βρίσκω στο σπίτι. Αλλά την προηγούμενη Τετάρτη η κυρία είχε άδεια και μιλήσαμε για θέματα που αφορούσαν τις μανάδες μας, τα παιδιά μας, πολλά. Και αρχίζουμε και μιλάμε και περνάει μια ώρα χωρίς να το καταλάβουμε. Εγώ πηγαίνω με ευχαρίστηση γιατί βλέπεις ότι έχεις με ποιον να επικοινωνείς. Και από μια γυναίκα που είναι πιο μεγάλη σε ηλικία εννοείται ότι έχεις τι να μάθεις». (Nicoleta, 25 ετών. Συνέντευξη 4)

Με την πάροδο του χρόνου οι σχέσεις με τις εργοδότες γίνονται πιο στενές και αυτό φαίνεται να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων για την οργάνωση της ζωής τους. Πιο συγκεκριμένα, οι εργαζόμενες φαίνεται να αντιμετωπίζουν τις εργοδότες τους ως κάτι το ξεχωριστό, ως έναν άνθρωπο εμπιστοσύνης, κατάλληλο να ακούσει τα προβλήματά τους και να τις συμβουλευεί:

«Μιλώ με τις κυρίες. Πολλές φορές είναι πράγματα που δεν μπορώ να τα πω σε κανέναν άλλο και για να τα βγάλω από μέσα μου τα λέω εκεί. Γιατί ξέρω ότι δεν μπορεί να πάει να το πει παραπέρα, εκεί μένει. Είναι πολλά πράγματα, οικογενειακά προβλήματα, το παιδί μου που ήταν άρρωστο, τόσα έχω περάσει. Και για να φύγουν από τη ψυχή μου τα λέω εκεί. Και εκείνες το ίδιο. Είναι σημαντικό, και ιδιαίτερα για μένα, από τότε που πέθανε η μαμά μου, αν πάρεις υπόψη ότι μόνο δύο είναι στην ηλικία μου, οι υπόλοιπες είναι πιο μεγάλες, κολλάω. Γεμίζω το κενό γιατί είναι ηλικιωμένες και έχουν ψυχή μητέρας που κάπως αλλιώς σε παρηγορεί. Αυτές που είναι στην ηλικία μου τι να σου κάνουν; Δεν έχουν περάσει από τη ζωή. Εμείς όταν τους λέμε πώς φτάσαμε εδώ τους φαίνεται σαν παραμύθι. Ξέρεις πώς είναι: όποιος παθαίνει, μαθαίνει». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Σταδιακά, λοιπόν, για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού η εργοδότης δεν είναι απλώς ένας άνθρωπος που τους προσφέρει «το μεροκάματο», αλλά και ένα πρόσωπο που εμπιστεύονται και κατά

κάποιον τρόπο καλύπτει τις ψυχολογικές και συναισθηματικές ανάγκες της εργαζομένης όταν χρειάζονται μια σοβαρή συμβουλή.

Επιπλέον, η Marina εξηγεί για τη σχέση της με μια εργοδότη, μια σχέση η οποία συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην υιοθέτηση ορισμένων προτύπων που αφορούν πρακτικές στην καθημερινότητά της:

«Έχω ``κλέψει`` πολλά. Εκείνη είναι γιατρός και ένας πολύ καλός άνθρωπος γενικά και είναι πολύ δεμένοι και οι δύο με τα παιδιά τους και προσπάθησα να κλέψω από την παιδεία που έδωσε στα παιδιά της. Νομίζω ότι έχω αυξήσει αρκετά τις γνώσεις μου όσο καιρό κάθισα εδώ στην Ελλάδα. Και από τις συζητήσεις και από τις πράξεις της. Γενικά ενδιαφέρεται αν είμαι στενοχωρημένη ή ένα έχω κάποιο πρόβλημα. Από τότε που κάνω αυτή τη δουλειά προσπαθώ να μιμηθώ την κυρία γιατί μου άρεσε, γιατί ήταν πολύ οργανωμένη, έγραφε συνέχεια, ό,τι ήθελε να κάνει το έγραφε στην ατζέντα της. Εγώ δε γράφω σε ατζέντα, αλλά προσπαθώ από το βράδυ να σκεφτώ τι πρέπει να κάνω την επόμενη μέρα για να καταφέρω να κάνω πιο εύκολα το πρόγραμμα μου. Είναι καλύτερα από το να ξυπνήσω το πρωί και να μην ξέρω από πού να ξεκινήσω». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Έτσι, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι οι στενές σχέσεις που αναπτύσσονται σταδιακά ανάμεσα στις εργαζόμενες και τις εργοδότης τους έχουν ως αποτέλεσμα την παρέμβαση των τελευταίων, και πρακτικά και ηθικά, στην εξω-εργασιακή σφαίρα των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών οι οποίες απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού.

Σταδιακά οι σχέσεις μεταξύ εργαζομένης και εργοδότης διευρύνονται και δίνουν χώρο και για τη συναναστροφή των παιδιών τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Mariana:

«Που σταματήσανε το σχολείο τα παιδιά, πάρα πολύ ωραία παίζουν. Πάρα πολύ ωραία. Το κοριτσάκι είναι ακριβώς στην ηλικία της Alexandra. Το αγοράκι είναι λίγο πιο μικρό, ένα χρόνο. Πάρα πολύ ωραία παίζουν, ναι.

Μόλις μπαίνει η Alexandra στο σπίτι, την πάει μέσα στο δωμάτιο και εκείνη παίρνει ρούχα όμοια, δηλαδή, παίρνει δύο μπλούζες, το ένα είναι με κόκκινο εδώ, το άλλο είναι με μπλε, ας πούμε, το ίδιο σχέδιο. Δεν κατάλαβες. Το κοριτσάκι, αν πάει να αγοράσει ρούχα με τη μαμά της [για τον εαυτό του], παίρνει δύο όμοιες μπλούζες, μια είναι μπλε και ή άλλη άσπρη. Και ντύνεται με την Alexandra τα ίδια. Ωραία, περνάνε ωραία». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Ακόμα, οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στην εργαζόμενη και τις εργοδότης της πολλές φορές υπενθυμίζουν τον υπηρετικό χαρακτήρα της οικιακής εργασίας. Έτσι αναβιώνουν φαινόμενα που ήταν γνώριμα στις αρχές του 20ού αιώνα στην Ελλάδα, όταν η υπηρέτρια μέσα στο σπίτι αποκτούσε την ιδιότητα της ψυχοκόρης (Χαντζαρούλα 2012, Μπάδα και Αργυρού 2013). Η Mariana, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια 48 ετών, αναφέρει για τις σχέσεις τις με τους εργοδότες:

«Είναι πάρα πολύ στενή. Για παράδειγμα, η Γιώτα με τον Λάζαρο μου πρότειναν, αν παντρευτώ, να έρθουν στη Ρουμανία να με παντρέψουν. Και εκείνος είναι διευθυντής του στρατιωτικού αεροδρομίου. Είναι ένας άνθρωπος με πολύ σημαντική θέση, αλλά είναι πάρα πολύ απλοί άνθρωποι». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Επιπλέον, οι σχέσεις με τους εργοδότες φαίνεται πως επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό και τον τρόπο με τον οποίο οι συνεντευξιαζόμενες αντιλαμβάνονται τη θέση τους μέσα στο νοικοκυριό και την κοινωνία γενικότερα. Έτσι, σταδιακά, θεωρούν ότι η αξιοπρέπειά τους δεν πλήττεται τόσο πολύ από την ενασχόλησή τους με την οικιακή εργασία.

«Η σχέση είναι καλή όσο καιρό ξέρεις ποια είναι η θέση σου. Δεν είναι ότι με ταπεινώνουν γιατί καθαρίζω. Αν θέλω, μου λένε: ``Cristina, θέλεις να πεις έναν καφέ;'' Έχω αυτή την ελευθερία, δε με κοιτούν μόνο σαν μια σκλάβα. Με τη δουλειά που κάνω το κερδίζω αυτό». (Cristina, 28 ετών. Συνέντευξη 15)

Η Cristina αντιλαμβάνεται ότι το επάγγελμα στο οποίο απασχολείται της προσφέρει ίσως το κατώτατο δυνατό κοινωνικό κύρος καθώς ορίζει τη θέση της με όρους δουλείας. Ωστόσο, στην προσπάθειά της να διατήρηση την αυτοεκτίμησή της, την καλή συμπεριφορά των εργοδοτών της την αντιλαμβάνεται ως μια ένδειξη καλύτερευσης/ ανέλιξης της θέσης της μέσα στο νοικοκυριό.

Ωστόσο, οι ίδιες οι εργαζόμενες πολλές φορές καταλαβαίνουν ότι οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε εκείνες και τις εργοδότες συντηρούν κατά κάποιον τρόπο την εκμετάλλευσή τους.

«Είναι καλές [οι σχέσεις], θέλουν να μάθουν, σε ρωτάνε. Αλλά ξέρεις τι; Μια μου έδωσε 50 ευρώ και μετά μου τράβηξε τα 15. Γιατί είπε ότι μπορώ να τελειώσω και πιο νωρίς. Αλλά δεν τελειώνεις τη δουλειά. Και δεν μπορείς να τα αφήνεις εκεί, όλα πρέπει να τα τελειώνεις. Δηλαδή, δε με αφήνει η καρδιά αν και χθες είπα ``αν μου μείνουν 2 πουκάμισα εδώ θα της τα αφήσω``. Αλλά μετά λέω: ``Άσε, και να μείνω παραπάνω, τι να κάνω...`` Όλοι θέλουν να τους δουλεύεις, αλλά εσύ να δουλεύεις περισσότερο και εκείνοι να σε πληρώνουν λιγότερα. Έτσι είναι». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη των σχέσεων με τους εργοδότες τους, οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες αναπτύσσουν καινούριες δεξιότητες που έχουν να κάνουν με τη διατήρηση μιας διακριτικότητας ως προς τις συζητήσεις τους και τη διατήρηση των μυστικών σε κάθε σπίτι. Η Rodica αναφέρει:

«Μου λένε τα μυστικά. Εγώ δε λέω πολλά. Δηλαδή, δε λέω τι συμβαίνει στο σπίτι μέσα. Ή αν βλέπω κάτι σε ένα σπίτι και πάω σε ένα άλλο δε λέω, δε λέω. Έχω κυρίες που δουλεύω σε συγγενείς τους. Αλλά δε μιλάω, Θεός φυλάξει! Γιατί μετά λέει ότι είμαι κουτσομπόλα. Και έτσι, αν πάω σε μια κυρία και κουτσομπολεύει μια άλλη και με ρωτάει η άλλη: ``Rodí, είπε κάτι για μένα;`` ``Όχι, τίποτα``. Ενώ είπε». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Τέλος, ο χρόνος που οι συνεντευξιαζόμενες αφιερώνουν, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αναδεικνύεται στην αφήγηση τους η κοινωνική και επαγγελματική θέση

των εργοδοτών φαίνεται πως αποτελούν ένα κριτήριο αυτοπροσδιορισμού. Με άλλα λόγια, αυτό που προκύπτει είναι ότι σε μια άτυπη ιεραρχία κύρους, τα επαγγέλματα των εργοδοτών παίζουν σημαντικό ρόλο για τη θέση της εργαζομένης στη στενή «κοινότητα» των οικιακών εργατριών.

«Είναι Αιγύπτιοι, αλλά έμειναν πολλά χρόνια στη Γαλλία, και αυτός πολύ καλός άνθρωπος. Ήταν λογιστής κάπου σε κάποιες καλλυντικές επιχειρήσεις. Ήξερε 5 γλώσσες. Γνωρίζει και τώρα: αραβικά, αυτή... πώς τη λένε; γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, ελληνικά. Έτσι, ήταν πολύ βγαλμένος! Από εκεί ξεκίνησα με την οικογένειά της. Με τη μητέρα της, τον αδερφό της, που είναι καθολικός ιερέας στην Καθολική Εκκλησία στην Ακαδημία. [...] Και λέει: ``Έχω μια φίλη φαρμακοποιό, που έχει τη θεία της, που θέλει κάποια κοπέλα να πάει για μερικές ώρες σε αυτήν. Μπορείς να πας;'' [...] Η [άλλη] κυρία είναι η αδερφή του πάτερ Θεόφιλος, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων. [...] Και αυτός που έχει το γραφείο [που καθαρίζω] είναι προγραμματιστής Microsoft». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

5.3.2.3. Μεταβολές στις συνθήκες προσωπικής ζωής των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών στα συνεργεία καθαρισμού, οι συνθήκες ζωής αποτελούν σημαντική παράμετρο για τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στην αυτοαπασχολούμενη εργασία. Αυτό διότι οι μεταβολές στις συνθήκες ζωής φαίνεται ότι επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τόσο την εξέλιξη των εργαζομένων μέσα στο επάγγελμά τους όσο και τη γενικότερη σταδιοδρομία ζωής τους.

5.3.2.3.1. Χώρος διαμονής και ελεύθερος χρόνος

Ως προς τις συνθήκες στέγασης των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι οι συνεντευξιαζόμενες έχουν διανύσει μια μακρά πορεία.

Πίνακας 14: Μεταβολές στις συνθήκες στέγασης των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών

Στάδιο	Μεταβολή
1 ^ο στάδιο	Σπίτι εργοδότη → Συγκατοίκηση
2 ^ο στάδιο	Συγκατοίκηση → Στέγαση με τη μονοπυρινική οικογένεια
3 ^ο στάδιο	Στέγαση με τη μονοπυρινική οικογένεια με ενοίκιο → Στέγαση σε ιδιόκτητη κατοικία

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 14, η πρώτη μεγάλη μεταβολή επέρχεται, ειδικά για τις εργαζόμενες για τις οποίες η εσωτερική οικιακή εργασία ήταν η αφετηρία, μέσα στην οικιακή εργασία. Όπως αναφέρει η Marina:

«Σε ένα διαμέρισμα με περισσότερο κόσμο, έτσι μέναμε στην αρχή, συνήθως τρεις οικογένειες σε ένα σπίτι. Όλοι ήμασταν από το ίδιο χωριό, ήμασταν γνωστοί. Αλλάξαμε περίπου τρία σπίτια σε ένα χρόνο και κάτι, όταν ήμουν εσωτερική. Όταν βγήκα και δούλενα ως εξωτερική μέναμε για κάποια περίοδο, είχαμε το δωμάτιο μας, ένα μικρό δωμάτιο δικό μας στο ίδιο διαμέρισμα και μετά μετακομίσαμε απέναντι, σε ένα διαμέρισμα με τρία δωμάτια, ήμασταν 5 άτομα. Αλλά ήταν πολύ πιο ωραίο το διαμέρισμα και πιο μεγάλο. Και εμείς, επειδή ήμασταν παντρεμένοι, πήραμε εμείς το πιο μεγάλο δωμάτιο. Και μετά από 5 χρόνια, τέσσερα χρόνια και κάτι, μετακομίσαμε εδώ όταν ήμουν έγκυος. Εδώ έχουμε 5 χρόνια που μένουμε σε αυτό το τριάρι». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Η μεταβολή από την κατάσταση της συγκατοίκησης στη στέγαση με τη μονοπυρινική οικογένεια είναι μια μεταβολή που συνεπάγεται μια μορφή αυτονόμησης. Τώρα πια οι εργαζόμενες μπορούν να έχουν τον προσωπικό τους χώρο και οικειότητα με το χώρο όπου στεγάζονται.

«Όταν μετακομίσαμε εδώ στην αρχή, μέναμε με τη νύφη μου. Και αυτοί έχουν δύο παιδάκια και με την Alexandra τρία και εμείς τέσσερα, εχ, φαντάσου δηλαδή. Ήταν τριάρι, δηλαδή, δύο δωμάτια και ένα σαλόνι, δεν μπορούν να ζουν τόσα άτομα. Και μια μέρα είπαμε με τον άνδρα μου να νοικιάζουμε κάτι. Αλλά τότε ήταν πάρα πολύ δύσκολο να νοικιάζουμε ένα σπίτι. Τώρα βρίσκεις παντού, τότε όχι. Και θυμάμαι μια μέρα είχε ο άνδρας

μου το αυτοκίνητο της εταιρείας και είδε στην πόρτα ότι νοικιάζεται μια γκαρσονιέρα έτσι και έτσι. Τώρα πια είμαστε σε ένα δυομισάρι, εμείς και το παιδί». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Ακόμα, οι ίδιες θεωρούν ότι οι τωρινές συνθήκες στέγασης είναι πάρα πολύ καλές συγκριτικά με το παρελθόν. Πιο συγκεκριμένα, όταν συγκατοικούσαν ακόμα και με μέλη της ευρύτερης οικογένειας, οι καταστάσεις ήταν πολύ πιο δύσκολες διότι λόγω των διαφορετικών ωραρίων που είχαν οι συγκατοικοί τις περισσότερες φορές αδυνατούσαν να ξεκουραστούν. Επίσης, κατά τη διάρκεια της συγκατοίκησης υπάρχουν διάφορα περιστατικά, όπου εξαφανίζονται κοσμήματα και οι υποψίες για κλοπή είναι δύσκολο να αντιμετωπιστούν. Όπως αναφέρει και η Μαρία:

«Μέναμε με έναν ανιψιό. Είχαμε δύο δωμάτια. Ήταν δύσκολο. Ξέρεις γιατί ήταν δύσκολο; Εκείνος εργαζόταν σε ταβέρνα, ερχόταν, μας ζύπναγε και μετά δεν μπορούσα να κοιμηθώ άλλο. Είναι δύσκολο όλοι μαζί, ακούς; Είναι πολύ δύσκολο. Χάθηκε ένα δαχτυλίδι, χρυσό. Εγώ δούλεψα για όλα». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Η συνηθισμένη για την οικιακή εργασία πρακτική κατά την οποία οι εργοδότες κάνουν δώρο στις εργαζόμενες παλαιά τους έπιπλα φαίνεται από τις συνεντεύξεις ότι ενισχύει την εξάρτηση των τελευταίων από τις εργοδότες.

«Τα έπιπλα; Μου έδωσε μια κυρία έναν καναπέ, μια άλλη κυρία μου έδωσε ένα ψυγείο, όπως στην αρχή». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Εάν και σε λίγες περιπτώσεις, όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, οι αυτοαπασχολούμενες έχουν αγοράσει κάποια κατοικία στην Ελλάδα. Εκτός από αυτό, πολλές φορές οι εργαζόμενες, πέραν του δανείου για την αγορά σπιτιού, έχουν προχωρήσει και στην αγορά επίπλων για την πλήρη επίπλωση και εξοπλισμό του σπιτιού. Αυτό έχει ως συνέπεια τη συνεχόμενη εξάρτηση από το εισόδημα που προσφέρει η εργασία. Επίσης, αυτό που φαίνεται να επικρατεί σαν άποψη είναι η αντίληψη των συνεντευξιαζομένων σύμφωνα με την οποία ό,τι έχουν

καταφέρει, είτε σε προσωπικό είτε σε οικογενειακό επίπεδο, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εργασία την οποία οι ίδιες εκτελούν.

«Αν δεν ήταν αυτή η δουλειά δε νομίζω να τα είχα καταφέρει. Βασικά είμαι σίγουρη ότι δε θα τα είχα καταφέρει. Από τη δουλειά πήραμε το σπίτι, το επιπλώσαμε, έχω φέρει και τα παιδιά μου εδώ». (Mihaela, 49 ετών. Συνέντευξη 58)

Σε ό,τι αφορά τον ελεύθερο χρόνο, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι μια σταδιακά αυξανόμενη τάση για απομόνωση από παλαιά κοινωνικά δίκτυα. Αυτό φαίνεται να οφείλεται σε επανειλημμένες απογοητεύσεις. Η Gabi περιγράφει με τον καλύτερο τρόπο τους λόγους που την οδήγησαν στο να προτιμά να περάσει τις ελάχιστες ελεύθερες ώρες που διαθέτει μόνη της.

«Είναι λιγότερος ο ελεύθερος χρόνος. Και απαλλάχτηκα, καλά το είπα, από τους παλιούς φίλους, γιατί ... Δεν είναι οπωσδήποτε ότι δεν έχω χρόνο, τα πράγματα έχουν γίνει τόσο χάλια, που... η ζήλια είναι πολύ μεγάλη τώρα. Και δεν υπάρχει κανένα νόημα να επιβαρυνθώ με τα προβλήματα των άλλων, που, ουσιαστικά, δε με ενδιαφέρουν. Δεν είναι ότι δε με ενδιαφέρει, θα με ενδιέφερε, γιατί αν κάποιος θα είχε ένα πρόβλημα, θα με ενδιέφερε να τον βοηθήσω, αλλά παρ' όλο που βοηθάς, μετά σου βάζει και ``κέρατα``. Αφήστε που είναι καλύτερα στο σπίτι, κουρασμένη όπως είμαι, στο σπίτι κοιμάμαι, και είναι καλύτερα να κοιμηθώ, παρά να ακούσω τα ψέματα και τις ανοησίες των άλλων και στη συνέχεια να ακούσω και σχόλια από πάνω». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Ωστόσο, στην πλειοψηφία τους οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες φαίνεται ότι περνούν τον ελεύθερο χρόνο μαζί με την οικογένειά τους. Συγκριτικά με τα παλαιότερα χρόνια, οι εργαζόμενες επισημαίνουν ότι τώρα πια έχουν περισσότερο κουράγιο και δε φοβούνται πια να κυκλοφορούν σε ανοιχτούς χώρους.

«[Βγαίνω] συνήθως βόλτα με την οικογένειά μου. Και το καλοκαίρι πηγαίνουμε κατασκήνωση. Συνήθως την Κυριακή πηγαίνουμε στο πάρκο, στη Βεϊκου. Είναι πάρα πολύ ωραία. Συγκριτικά με τις αρχές, τότε ήμασταν σαν να είχαμε μπει φυλακή, τώρα είμαι ελεύθερη. Έχω προοδέψει. Σου

είπα, τώρα να αφήσω αυτή τη δουλειά. Δε θα το έκανα. Παρ' όλο που θα έπρεπε να κάνω ένα ακόμα παιδί. Αλλά νιώθω ότι δεν έχω χρόνο να ασχοληθώ. Όταν έρχομαι από τη δουλειά, κάνω ένα ντους, μαγειρεύω, τρώμε, βλέπουμε τηλεόραση σε ρουμάνικα κανάλια». (Nicoleta, 25 ετών. Συνέντευξη 4)

Μια σημαντική μεταβολή στον τρόπο που περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους οι συνεντευξιζόμενες έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν οι ίδιες να τις επηρεάζει το επάγγελμά τους. Έτσι θεωρούν πως οι πολλές ώρες εργασίας και η ρουτίνα που επέρχεται από την ενασχόληση με την οικιακή εργασία δεν τους αφήνει χώρο για πολλή σκέψη. Η Lucia αναφέρει σχετικά:

«Δηλαδή, πριν σαν να ήμουν πιο ελεύθερη, είχα χρόνο να πάω και κάπου, να βγούμε. Να πάμε σε φίλους. Τώρα, αν έρχομαι αργά, μαγειρεύω, καθαρίζω, πλένω, όλο έτσι σαν ένα ρομπότ. Να μην υπάρχει χρόνος για σκέψη. Περιμένω πώς και πώς την Κυριακή για να μπορέσω να ξεκουραστώ λιγάκι». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Από την άλλη, υπάρχουν περιπτώσεις συνεντευξιζομένων που επισημαίνουν πως με τον καιρό η αίσθηση σταθερότητας που τους προσφέρει η εργασία τους τους επιτρέπει να αξιοποιούν με τον καλύτερο τρόπο ακόμα και τις λίγες ώρες που έχουν στη διάθεσή τους. Η Mariana είναι μια τέτοια περίπτωση:

«Όταν φτάνω σπίτι κεντάω παραδοσιακές στολές. Με χαλαρώνει. Στην αρχή δεν ήμουν σταθερή [στη δουλειά] και όταν δεν έχεις αυτοπεποίθηση ψυχολογικά είσαι στον πάτο. Πολύ δύσκολα ηρεμείς. Και μια ώρα ύπνου να έχεις, ο ύπνος δεν είναι ίδιος. Τώρα δε φοβάμαι πια, και να μείνω χωρίς ένα σπίτι (εννοεί μεροκάματο), αμέσως βρίσκω». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

5.3.2.3.2. Καταναλωτικές προτιμήσεις

Όπως στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, αυτό που παρατηρείται και στις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού είναι μια σταδιακή μεταβολή των καταναλωτικών προτιμήσεων.

Πίνακας 15: Μεταβολές στις καταναλωτικές προτιμήσεις των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών

Στάδιο	Μεταβολή
1 ^ο στάδιο	Αυστηρή αποταμίευση & αναζήτηση φθηνότερων προϊόντων
2 ^ο στάδιο	Αναζήτηση ποιοτικών προϊόντων & αποταμίευση
3 ^ο στάδιο	Αναζήτηση προϊόντων που χρησιμοποιούν οι εργοδότες

Όπως φαίνεται και από τον πίνακα 15, οι συνεντευξιαζόμενες σταδιακά προσανατολίζονται προς την αναζήτηση ποιοτικών προϊόντων. Όπως εξηγεί η Ana, οι ανάγκες εξελίσσονται με το πέρασμα του χρόνου όπως εξελίσσεται και η ίδια σαν άνθρωπος.

«Στην αρχή δεν αντέχαμε οικονομικά. Αλλά με τον καιρό οι ανάγκες εξελίσσονται, εξελίσσεσαι και εσύ σαν άνθρωπος, αντιλαμβάνεσαι ότι πρέπει να σέβεσαι τον εαυτό σου, ότι η ζωή είναι σύντομη και φτάνει με αυτή την οικονομία. Και τότε καταλαβαίνεις ότι είναι καλύτερα να φας κάτι ποιοτικό. Τη λίστα για τα ψώνια την ακολουθώ, αλλά για τα παιδιά, αν θέλουν κάτι, τους το παίρνω. Είναι πολύ σημαντικό για τους γονείς να μπορέσουν να προσφέρουν στα παιδιά τους». (Ana, 34 ετών. Συνέντευξη 12)

Ωστόσο, για πολλές συνεντευξιαζόμενες, η αποταμίευση παραμένει ένας σημαντικός παράγοντας μέχρι την εκπλήρωση των στόχων τους. Έτσι, προτεραιότητα είναι να επενδύσουν στη χώρα καταγωγής, συνήθως στη δημιουργία ακίνητης περιουσίας. Η δημιουργία αυτή, πέραν του χρηστικού σκοπού που μπορεί να έχει μια οικία για έναν άνθρωπο, εκπληρώνει μια βαθύτερη ανάγκη. Για τις συνεντευξιαζόμενες αποτελεί απόδειξη επιτυχίας και κύρους.

«Κάναμε το σπίτι. Είναι σχεδόν έτοιμο. Επιπλωμένο. Στο Bosanci. Το οικόπεδο το αγοράσαμε, δεν είχαμε δυνατότητα από τους γονείς. Εμείς μόνοι μας το αγοράσαμε. Και φτιάξαμε ωραίο σπίτι (το λέει με περηφάνια). Αρκετά μεγάλο. Οροφος, σοφίτα, όμορφα παράθυρα, μοντέρνο, τέλειο. Αν το έβλεπαν οι κυρίες μου (γελάει). Μου αρέσει. Αλλά δούλεψα. Έχω εμπνευστεί από τα σπίτια όπου δουλεύω. Πήραμε και έπιπλα. Έχω και ένα

δωμάτιο για τα ρούχα. Έχω δύο μπάνια. Πάνω έχω ντους, κάτω μπανιέρα, έτσι είδα εδώ. Δεύτερη φορά τώρα, γιατί στην αρχή το κάναμε παλαιού τύπου, όπως είχαν οι γονείς, και μετά από 4 χρόνια το χαλάσαμε και το ξαναφτιάξαμε. Και το φτιάξαμε μοντέρνο, όπως έχουν οι Έλληνες. Τώρα χαίρομαι, μου αρέσει». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Κάποιες συνεντευξιαζόμενες, με την απασχόλησή τους στην οικιακή εργασία, με την πάροδο του χρόνου, θεωρούν ότι καταφέρνουν να εκπληρώνουν κάποιες επιθυμίες που στη Ρουμανία δε θα μπορούσαν. Όπως αναφέρει η Angi:

«Έχω λίστα για τα ψώνια, αλλά πάντα επιστρέφω με περισσότερα πράγματα. Είναι σημαντικό, πιστεύω, ότι εδώ έχω την ελευθερία και την άνεση να πάρω περισσότερα. Έχω τη δυνατότητα να πάρω δύο κουτιά απορρυπαντικό ή τρία σαμπουάν. Στη χώρα έπαιρνα όταν τελείωνε και μερικές φορές δεν μπορούσα. Τώρα έχω αποθήκη [αναφέρεται στα ελληνικά] στο σπίτι, ο σύζυγος μου λέει πώς αν έρθει η πείνα, εγώ θα είμαι η τελευταία που θα πεθάνει (γελάει)». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Επίσης, μια μεταβολή που επέρχεται μετά από χρόνια απασχόλησης στην οικιακή εργασία έχει να κάνει με την αναζήτηση προϊόντων που χρησιμοποιούν και οι εργοδότης τους .

«Τους μιμούμαι με τα βιολογικά προϊόντα. Αν δω κάτι που μου αρέσει το παίρνω. Είναι σημαντικό να μην περιορίζεσαι. Στη Ρουμανία περιορίζεσαι γιατί δεν μπορείς διαφορετικά. Μιλώ με τη νύφη μου στο τηλέφωνο και μου λέει ότι καμιά φορά δεν έχει λεφτά ούτε για να πάρει ψωμί. Και από τότε που κάνω τη δουλειά αυτή έχω πάθει εμμονή με την καθαριότητα στο μπάνιο. Με betadine και τέτοια». (Mihaela, 41 ετών. Συνέντευξη 11)

Η αφήγηση της Mihaela υπογραμμίζει ότι η κατανάλωση προϊόντων που χρησιμοποιούν και οι εργοδότες τους δεν αποτελεί απλώς μια πρακτική που αναπτύσσεται από περιέργεια ή συνήθεια. Αντιθέτως πρόκειται για μια διαδικασία που έχει μια συμβολική αξία και τους προσδίδει κύρος.

5.3.2.4. Μεταβολές στις οικογενειακές σχέσεις και τις σχέσεις αλληλεγγύης

Για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού, οι σχέσεις με την οικογένειά τους δε διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από εκείνες των μισθωτών εργατριών.

Πίνακας 16: Η πορεία των οικογενειακών σχέσεων και των σχέσεων αλληλεγγύης των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών

Στάδιο	Οικογενειακές σχέσεις		Σχέσεις Αλληλεγγύης	
	Σχέσεις ζευγαριού	Σχέσεις με τα παιδιά	Σχέσεις με τους συντοπίτες	Σχέσεις με άλλες οικιακές εργάτριες
1 ^ο στάδιο	Ανύπαρκτες λόγω φυσικής απόστασης	Ανύπαρκτες λόγω απόστασης	Τυπικές λόγω συγκατοίκησης	Τυπικές λόγω εξάρτησης για εύρεση εργασίας
2 ^ο στάδιο	Περιορισμένες λόγω εργασίας	Περιορισμένες λόγω εργασίας	Επιφανειακές λόγω ανάπτυξης ατομικιστικών αντιλήψεων	Επιφανειακές & ανταγωνιστικές
3 ^ο στάδιο	Συχνές αλλά τυπικές/εργαλειακές	Συχνές αλλά τυπικές/εργαλειακές	Ανύπαρκτες λόγω παγίωσης ατομικιστικών αντιλήψεων	Ανύπαρκτες λόγω παγίωσης ατομικιστικών αντιλήψεων

Όπως προκύπτει και από τον πίνακα 16, σταδιακά οι σχέσεις του ζευγαριού περιορίζονται σε θέματα οικονομικής φύσεως και η επικοινωνία είναι τυπική. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στις μεταβολές εργαλειακού χαρακτήρα στον εργασιακό τους προσανατολισμό που προκύπτουν από την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα.

«Δεν έχουμε [χρόνο]. Μόνο την Κυριακή, γιατί ερχόμαστε και οι δύο κουρασμένοι, εγώ να κάνω τις δουλειές του σπιτιού, εκείνος να κάνει ένα ντους και να ξεκουραστεί. Δεν ξέρω τι άλλαξε. Δεν έχουμε πια χρόνο. Δεν μπορώ να αντιληφθώ γιατί. Είμαστε πιο αγχωμένοι. Και όταν κουβεντιάζουμε, όλα καταλήγουν στα χρήματα, στην ανέχεια. Πώς να κάνουμε, τι να κάνουμε. Ξέρεις γιατί, πιστεύω ότι στο σπίτι [στη Ρουμανία] σαν να μη θέλαμε τόσα πολλά. Δε χρειαζόμασταν τόσα πολλά. Ξέρετε πώς είναι; Ο άνθρωπος, αν έχει λίγο, είναι ευχαριστημένος με λίγο. Και αν έχει

πολλά, θέλει περισσότερα. Έτσι σκέφτομαι». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Όμως, η αφήγηση της Lucia αναδεικνύει κάτι ακόμα πιο σημαντικό για τη γενικότερη σταδιοδρομία ζωής της. Η ίδια αντιλαμβάνεται ότι το επάγγελμα που ασκεί έχει συμβάλει καθοριστικά στη μετατόπιση των προτύπων ζωής, των κινήτρων και των προσδοκιών της. Ακόμα, συνειδητοποιεί ότι οι ανάγκες της προκύπτουν από μια «λανθασμένη συνείδηση» βάσει της οποίας λειτουργεί η κοινωνία στην οποία εργάζεται και ζει.

Οι σχέσεις του ζευγαριού έχουν ήδη υποστεί τις πρώτες «ρωγμές» από την απόσταση που τους χωρίζει τα πρώτα χρόνια απασχόλησης στην Ελλάδα και ενώ ο σύζυγος βρίσκεται ακόμα στη Ρουμανία. Η Lucia συνεχίζει την αφήγησή της:

«Ήταν πολύ δύσκολο, πολύ δύσκολο. Τρία χρόνια [μακριά]. Υπήρχαν στιγμές που έλεγα φτάνει, θα γυρίσω πίσω. Φοβόμουν να μη διαλυθεί η οικογένεια. Πιστεύω ότι η απόσταση ήρθε εδώ και ένιωθα λίγο ξένη. Αισθανόμουν ότι δεν ανήκα πουθενά. Τώρα είμαι μισοολοκληρωμένη. Γιατί τα παιδιά δεν είναι μαζί μας». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Ακόμα, η Vica θεωρεί ότι η εργασία παίζει σημαντικό ρόλο στην πορεία ζωής ενός ανθρώπου καθώς αποτελεί κύριο παράγοντα καθορισμού του χρόνου και των σχέσεων με την οικογένεια.

«Ήταν πολύ λυπηρό γιατί έπρεπε να φύγω και να αφήσω τα παιδιά μου. Ο ένας ήταν 10 και ο άλλος 11 ετών (αναστενάζει). Αλλά ούτε με το σύζυγο δεν έχω χρόνο. Δεν υπάρχει χρόνος. Στη Ρουμανία είχαμε περισσότερο χρόνο ο ένας για τον άλλο. Η δουλειά σου προγραμματίζει το χρόνο και την οικογένεια». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Επίσης οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες αντιλαμβάνονται πως οι σχέσεις με τα παιδιά τους είναι πολλές φορές προβληματικές, καθώς η απουσία των γονέων δεν εκπληρώνεται με αντικείμενα ή χρήματα²³².

«Υπήρχαν προβλήματα. Πολλές κουβέντες. Γιατί τα παιδιά που μείνανε μόνα με άνθρωπο που πληρώναμε για να τους μαγειρεύει. Και τα παιδιά μου πιο πολύ δίνανε σε άλλους. Και εγώ σκεφτόμουν ότι όταν χρειάστηκαν κάτι, κανείς δεν τους έδωσε τίποτα και τους κοροϊδεύανε ότι οι γονείς τους φύγανε και τους αφήσανε. Πονάει αυτό. Και τώρα ο μικρός μάς απορρίπτει. Και αυτό που είναι εδώ μαζί μας λέει ότι οτιδήποτε ζητήσει αυτός από τη Ρουμανία εμείς του το δίνουμε. Και ο άλλος λέει ότι ο άλλος έχει όμως εμένα κοντά». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Ακόμα και για τις εργαζόμενες που έχουν τα παιδιά τους μαζί στην Ελλάδα, οι μεταξύ τους σχέσεις αντιμετωπίζουν σχεδόν πάντα κάποιες δυσκολίες. Αυτές προκύπτουν κυρίως από τη μειωμένη επαφή τους και την αίσθηση των εργαζομένων ότι δεν αφιερώνουν όσο χρόνο θα ήθελαν στην ανατροφή των παιδιών τους. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Rodica,

«Πολύ δουλεύουμε. Από το πρωί μέχρι το βράδυ. Και όταν έρχεσαι στο σπίτι, κάνεις ένα ντους και μετά ψάχνεις το κρεβάτι. Και το πρωί τρέχεις πάλι στη δουλειά. Το παιδί μου λέει: ``Μαμά, κάτσε και εσύ στο σπίτι λίγο. Φτάνουν τα λεφτά από τον μπαμπά``. Και εγώ του λέω: ``Δε φτάνουν τα λεφτά από τον μπαμπά``. Είναι λίγα τα λεφτά, αλλά εκείνος λέει ότι του φτάνουν, μόνο να μείνω στο σπίτι. Μου ραγίζει η καρδιά που δεν μπορώ να τον περιμένω με ζεστό φαγητό, του αφήνω στο ψυγείο, μόνος το ζεσταίνει, πολλές φορές δε θέλει να φάει». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Ίσως σε μια πιο ευνοϊκή κατάσταση βρίσκονται οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες οι οποίες έχουν καταφέρει να σταθεροποιήσουν την απασχόληση

²³² Οι έρευνες που εξετάζουν το ζήτημα των επιπτώσεων της μετανάστευσης των γονέων στη σχέση με τα παιδιά που έχουν μείνει πίσω καθώς και τη ζωή των παιδιών έχουν αναδείξει ότι παρουσιάζονται πολλαπλά προβλήματα: συναισθηματικά, προσοχής, εξωτερίκευσης. Συγκεκριμένα αναφέρονται η πρόωρη εγκατάλειψη σχολείου και η ανάπτυξη διαφόρων ψυχολογικών διαταραχών όπως αυξημένη ανησυχία, θυμός, κατάθλιψη. Οι παραπάνω διαταραχές, μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις οδηγούν στην αυτοκτονία. Βλέπε Κολλάρου & Μουσούρου (1980, Cruz Paz 1985, UNICEF Report 2008, Tomsa 2010, Burnaz 2011).

τους σε συγκεκριμένα νοικοκυριά. Αυτό διότι είναι πλέον σε θέση να ορίσουν οι ίδιες το ωράριο εργασίας και κατά συνέπεια να το ρυθμίσουν με τέτοιο τρόπο ώστε να τους αφήνει περιθώριο να είναι με τα παιδιά, κάτι που τουλάχιστον από άποψη φυσικής παρουσίας μέσα στην οικογένεια αποτελεί μια θετική κατά την άποψή τους εξέλιξη.

«Τώρα πια με τα παιδιά δεν έχω τύψεις, γιατί εγώ λείπω στη δουλειά όταν εκείνα είναι στο σχολείο». (Alina, 33 ετών. Συνέντευξη 10)

Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις αλληλεγγύης, οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού, όπως και οι μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού φαίνεται ότι, με την πάροδο του χρόνου και λόγω άσχημων εμπειριών, οδηγούνται στην ελαχιστοποίηση των σχέσεων τόσο με συντοπίτες όσο και με την ευρύτερη οικογένεια.

«Τα αραιώσαμε, όχι εξαιτίας των χρημάτων, αλλά επειδή κάνεις καλό και στη συνέχεια σε κοιτάνε... κάνεις καλό και βρίσκεις κακό. Και είπα, ξέρεις κάτι, καλύτερα να κοιτάζω τη δουλειά μου και να κάθομαι στο σπιτάκι μου, όχι πολλά τηλέφωνα την ημέρα, πάντα εγώ έπαιρνα, πλήρωνα τα τηλέφωνα, εκείνοι δεν έπαιρναν, ένα ``μπιπ`` γιατί δεν έχουν χρήματα. Δηλαδή, εσύ κάνεις σπίτι και παίρνεις αυτοκίνητό και δεν έχεις χρήματα να με πάρεις ένα τηλέφωνο, εγώ πρέπει να σε πάρω όλη την ώρα; Τότε άσε, δε θα είμαι εγώ πια η χαζή να σε πάρω. Πάρε εσύ αν έχεις ανάγκη. Όχι, το έμαθα... Αλλά εγώ έτσι είμαι, πιο μαλακιά...». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Έτσι, οι σχέσεις που διατηρούν οι εργαζόμενες είναι επιφανειακές και αφορούν κυρίως θέματα γύρω από την εργασία τους.

«Με κανέναν δεν κάνουμε παρέα. Ναι, ναι. Με κανείς. Ξέρεις, δε μου αρέσει πολύ πολύ παρέες. Αλλά εδώ, δε μου αρέσει, δηλαδή ο ένας έτσι, ο άλλος αλλιώς. Όχι, μόνο με τη νύφη μου ακριβώς. Εκείνη κάνει τώρα κάποια μεροκάματα, κάτι τέτοιο. Μιλάμε για τις δουλειές, βέβαια. Με άλλες γυναίκες που κάνουν την ίδια δουλειά, όχι. Γνωρίζω πολλές, αλλά δεν έχουμε σχέση». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Όπως επισημαίνει και η Vica, με τον καιρό αλλάζουν οι συμπεριφορές των ανθρώπων που αποτελούν τον κοινωνικό περίγυρό τους. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι, όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών στα συνεργεία καθαρισμού, διαμορφώνουν ατομικιστικές αντιλήψεις και συμπεριφορές που δυσχεραίνουν την επικοινωνία και τις μεταξύ τους επαφές.

«Στην αρχή οι άνθρωποι ήταν πιο καλοί. Με το που καταλαβαίνουν τη γεύση των χρημάτων γίνονται αλαζονικοί και μοναχικοί. Τότε, όταν είχαν πιάσει τον άνδρα μου, ερχόταν κόσμος στο σπίτι το Σάββατο, την Κυριακή για να δουν τι κάνω, να μάθουν τι και πώς. Τώρα δεν υπάρχουν τέτοια».
(Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Απόρροια της παραπάνω κατάστασης και σε συνδυασμό με την επισφαλή σχέση εργασίας τους είναι η απομόνωση και η αντιμετώπιση των προβλημάτων με όρους ατομισμού. Στην περίπτωση που για τις ίδιες τις εργαζόμενες προκύπτει κάποια δυσκολία στη ζωή –που μπορεί να αφορά είτε κάποιο οικονομικό θέμα, είτε ψυχολογικό ή θέμα υγείας–, τότε βρίσκονται εκτεθειμένες και καλούνται να αντιμετωπίσουν μόνες τους το εν λόγω πρόβλημα. Έτσι, μορφές αλληλεγγύης όπως οι εργοδοτικές οργανώσεις δεν αποτελούν για τις ίδιες τις εργαζόμενες μια πιθανή βοήθεια για την επίλυση των προβλημάτων τους, ούτε καν σε περίπτωση εργατικών ατυχημάτων.

«[Τα συνδικάτα] δεν κάνουν τίποτα για μας. Όταν είσαι σε έναν εργοδότη, ίσως να τους αναγκάσουν να κάνουν κάτι, αλλά έτσι, σε μεροκάματα, τίποτα. Εγώ είχα ένα ατύχημα στη δουλειά και ενδιαφέρθηκαν για μένα μόνο δύο μέρες. Έπεσα από τον πρώτο όροφο γιατί ήμουν πάνω σε σκάλα και καθάριζα τα παντζούρια και έσπασα το κεφάλι μου. Είχα 10 ράμματα, κυκλοφορούσα με μαντίλα σαν τις μουσουλμάνες. Με πήγε [στο νοσοκομείο] γιατί δεν είχα ένσημα και φοβήθηκε να μην της κάνω καταγγελία. Και αυτό ήταν. Με πήρε τηλέφωνο μόνο, αλλά έτσι να μου δώσει κάτι γιατί είχα ένα σωρό έξοδα; Τίποτα». (Vica, 42 ετών. Συνέντευξη 16)

Η αφήγηση της Vica έρχεται να αναδείξει μια σημαντική μεταβολή στις αντιλήψεις των οικιακών εργατριών σχετικά με την έννοια της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης, καθώς φαίνεται ότι η πορεία τους μέσα στο επάγγελμα συμβάλλει σε μια παγίωση των ατομικιστικών αντιλήψεων. Για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού τα προβλήματα της οικιακής εργασίας δεν μπορεί να ξεπεραστούν μέσα από συλλογικές δράσεις. Αντιθέτως, το επάγγελμα και τα προβλήματα που υπάρχουν σε αυτό νοηματοδοτούνται ως εμπόδια που μόνο ατομικά μπορεί κανείς να ξεπεράσει.

5.3.2.5. Κοινωνικό κύρος και αντιλήψεις για την εργασία

Για τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού, όπως και για τις μισθωτές εργάτριες, το επάγγελμά τους αποτελεί μια πηγή κύρους στο βαθμό που τους προσφέρει μια καλύτερη ζωή από άποψη απολαβών που είναι πολύ υψηλότερες συγκριτικά με την πρώτη περίοδο στην Ελλάδα ή αναφορικά με τα χρόνια που ζούσαν στη Ρουμανία.

Πίνακας 17: Οι παράγοντες από τους οποίους πηγάζει το κύρος των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών

Στάδιο	Παράγοντες που υπερισχύουν
1 ^ο στάδιο	Ανεξαρτητοποίηση από μισθωτή εργασία & καλύτερες απολαβές
2 ^ο στάδιο	Εκτέλεση πολλαπλών καθηκόντων (Multi task)
3 ^ο στάδιο	Προσωποποίηση και σύνδεση με το χαρακτήρα της εργάτριας

Ωστόσο, σε αντίθεση με τις μισθωτές εργάτριες, ήδη από ένα πρώτο στάδιο (πίνακας 17) το κύρος των εργαζομένων πηγάζει από την κατανόηση της συγκεκριμένης μορφής απασχόλησης ως έναν τρόπο ανεξαρτητοποίησης από τα στενά πλαίσια που προϋποθέτει η απασχόληση σε ένα επάγγελμα το οποίο, τουλάχιστον θεωρητικά, λειτουργεί βάσει πιο αυστηρών τυπικών κανόνων.

«Η δουλειά που κάνουμε εμείς είναι δύσκολη. Προϋποθέτει μεγάλη σωματική προσπάθεια. Αλλά και στο γραφείο κάνεις διανοητική προσπάθεια. Επίσης, αν εργαζόμουν σε ένα μόνο σπίτι [πενθήμερο] ή δούλευα κάπου όπου είχα ένα συγκεκριμένο ωράριο εργασίας δε θα μπορούσα εγώ να πάρω τηλέφωνο και να πω ότι δε θα έρθω. Και με το συνεργείο έχει διαφορά. Τώρα τα λεφτά δεν τα μοιράζομαι με κανέναν και προσφέρω περισσότερα στα παιδιά μου».
(Cristina, 28 ετών. Συνέντευξη 15)

Μια άλλη διάσταση που κατά κάποιον τρόπο προσδίδει κύρος στις εργαζόμενες έχει να κάνει με την εκτέλεση πολλαπλών καθηκόντων (multitasking) και την ανάπτυξη κανόνων όσον αφορά τη διαδικασία παραγωγής της εργασίας. Για τις ίδιες τις εργαζόμενες η σταδιακή ανάπτυξη της ικανότητας καθαρισμού και τακτοποίησης ενός νοικοκυριού βάσει κανόνων που οι ίδιες είναι πλέον σε θέση να ορίζουν τις ωθεί να θεωρούν τον εαυτό τους ως μια «πετυχημένη οικιακή εργάτρια». Η Mariana πιστεύει ότι όλα αυτά τα χρόνια έχει εξελιχθεί σε σημαντικό βαθμό.

«Όλα τα κάνω και τα κάνω πολύ καλά. Σιγά σιγά έμαθα. Και από τις κυρίες και μετά από πολλά σπίτια τώρα είμαι πολύ καλή. Δεν το λέω εγώ, οι κυρίες το λένε. Και ``μπράβο, Mariana`` και ``μη με αφήνεις`` και ``μόνο εσύ ξέρεις να τα κάνεις``, δεν τα ακούει αυτά κάθε γυναίκα. Είναι σημαντικό να ξέρεις να τα κάνεις όλα: μαγείρεμα, πλύσιμο, σιδέρωμα, όχι μόνο καθαριότητα». (Mariana, 46 ετών. Συνέντευξη 60)

Επίσης, η εμπιστοσύνη που τους δείχνουν οι εργοδότες εκλαμβάνεται από τις εργαζόμενες ως μια θετική μεταβολή σε σχέση με το γόητρό τους. Οι ίδιες δε θεωρούν τους εαυτούς τους μόνο «μια καλή υπάλληλο», αλλά πιο πολύ ένα, εάν και περιστασιακό ωστόσο βασικό, μέλος του νοικοκυριού.

«Την εμπιστοσύνη των εργοδοτών [...] αισθάνεσαι καλά όταν βλέπεις ότι κάποιος σε εμπιστεύεται, ιδίως αν σου έχει απόλυτη εμπιστοσύνη. Αυτό νιώθω εγώ, ότι μου έχουν απόλυτη εμπιστοσύνη στη δουλειά γιατί την κάνω καλά. Τα κλειδιά όλης της πολυκατοικίας ήταν στα χέρια μου. Μου έχουν εμπιστευτεί το διαμέρισμά τους και όταν εκείνοι δεν ήταν στο σπίτι,

μπορούσα να πάω και να μείνω αν το ήθελα». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Σε αντίθεση με αυτό που πιστεύουν οι μισθωτές εργάτριες περί ταπεινωτικού χαρακτήρα της αυτοαπασχολούμενης οικιακής εργασίας σε διαφορετικά νοικοκυριά και της πλήρους εξάρτησης από τους εργοδότες, οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες θεωρούν ότι στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης δεν υποχρεώνονται να εκτελέσουν κάποιο καθήκον εάν οι ίδιες δεν το επιθυμούν.

«Μου αρέσει γιατί δεν είμαι υποχρεωμένη να κάνω κάτι αν δε μου αρέσει και είναι πιο καθαρή αυτή η δουλειά. Τα σπίτια όπου δουλεύω εγώ είναι πολύ καθαρά. Έχω ακούσει ότι υπάρχουν άτομα που πάνε στη δουλειά επειδή πρέπει. Εγώ ανυπομονώ να πάω. Για παράδειγμα, στο συνεργείο πρέπει να κάνεις συνέχεια σκάλες, [κουβαλάς] κουβά, σκούπα. Εδώ είσαι με ηλεκτρική σκούπα. Και προϊόντα που εσύ η ίδια διαλέγεις». (Nicoleta, 25 ετών. Συνέντευξη 4)

Επιπλέον, σταδιακά, για τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες η εργασία τους και το κύρος που πηγάζει από αυτή ξεπερνά τα όρια της αποτελεσματικής εκτέλεσης των καθηκόντων. Έτσι, η εργασία και το κύρος της προσωποποιούνται και συνδέονται με το χαρακτήρα της κάθε εργαζομένης. Σε αυτό το πλαίσιο, δεξιότητες όπως η ορθότητα, η ειλικρίνεια και η αφοσίωση όχι μόνο στους εργοδότες αλλά ακόμα και στα αντικείμενα που βρίσκονται μέσα στο νοικοκυριό φαίνεται να αποτελούν σημαντική πηγή εκτίμησης τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Mariana:

«Πρέπει να είσαι σωστός και να μη λες ψέματα. Και σε εκτιμούν. [...] Όταν τραγουδάς, δουλεύεις με ανθρώπους, με ψυχές, ενώ στην καθαριότητα με αντικείμενα. Αλλά φτάνεις στο σημείο να συνδέεσαι με αυτά, δένεσαι, τα αγαπάς, μετανιώνεις όταν χαλάνε». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Συμπερασματικά προκύπτει ότι η πορεία εξέλιξης των Ρουμάνων μεταναστριών μέσα στην εργασία έχει κάποια στάδια που φαίνεται ότι αντανακλούν

μια διαδικασία ένταξης των μεταναστριών σε ένα εργασιακό και πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς. Η πρώτη επαφή των συνεντευξιαζομένων με την οικιακή εργασία προκύπτει ύστερα από ένα σύντομο χρονικό διάστημα παραμονής στη χώρα υποδοχής. Ωστόσο υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις, τόσο στην περίπτωση των αυτοαπασχολούμενων όσο και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών όπου πριν την εισαγωγή στην οικιακή εργασία γίνεται ένα «πέραςμα» από άλλα επαγγέλματα: μικρές βιοτεχνίες φασόν ή σε κάποια άλλα εργοστάσια, καφετέρια, αγροτικές εργασίες, ευρύτερη βιομηχανία ενήλικης διασκέδασης όπου κάνουν κονσομασιόν σε νυχτερινό μπαρ. Τα επαγγέλματα αυτά, όμως, φαίνεται να διαμορφώνονται απλώς ως ένας «προθάλαμος» μέχρι την εύρεση εργασίας στην οικιακή εργασία, ενώ ο χρόνος παραμονής σε αυτά δεν ξεπερνά τον ένα χρόνο. Ύστερα, οι συνεντευξιαζόμενες απασχολούνται στην οικιακή εργασία (αρχικά σε διάφορες μορφές της), ενώ στη συνέχεια σταθεροποιούνται σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης. Σε αυτούς, η πορεία των συνεντευξιαζομένων καθορίζεται και μεταβάλλεται βάσει των συνθηκών που επικρατούν σε κάθε τύπο απασχόλησης. Το ερώτημα που παραμένει είναι γιατί γυναίκες με τόσο διαφορετικά χαρακτηριστικά (καταγωγή, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, εργασιακές εμπειρίες και προσδοκίες για τη ζωή) καταλήγουν και σταθεροποιούνται σε τόσο όμοιες συνθήκες ζωής, στέγασης, εργασίας και αντιλήψεις για εργασία, για προοπτικές εξέλιξης και θέση στην κοινωνία στην οποία εργάζονται και ζουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΣΙΑ

Τα αντικειμενικά στάδια που διανύουν οι εργαζόμενες στην επαγγελματική τους πορεία μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού παίζουν σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας. Ωστόσο, ιδιαίτερα σε ένα επάγγελμα όπως η οικιακή εργασία, που δε χαρακτηρίζεται από μια τυπικά προκαθορισμένη ιεραρχία και οι συνθήκες απασχόλησης είναι άτυπες, η *υποκειμενική σταδιοδρομία* φαίνεται να αποτελεί κεντρική συνιστώσα ανάλυσης της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα σε αυτό το επάγγελμα (Cressey 1932, Liebow 1967). Οι αντιλήψεις που διαμορφώνουν οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού σχετικά με την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα αλλά και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που αναβιώνουν μέσα από την εξέλιξη αυτή φαίνεται πως παίζουν καθοριστικό ρόλο για τη νοηματοδότηση της κινητικότητας και την παραμονή των μεταναστριών στο επάγγελμα, καθώς και για την ίδια την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στην οικιακή εργασία. Σταδιακά οι εργαζόμενες οικιακές εργάτριες, αφενός, αναπτύσσουν εργασιακούς ρόλους μέσα από τους οποίους οι ίδιες εξελίσσονται σε «καλές οικιακές εργάτριες», ενώ η έννοια της εκμετάλλευσης μεταβάλλεται, αφετέρου, διαμορφώνουν μια εικόνα για τον εαυτό τους και την κοινωνία που δεν τους επιτρέπει την αναζήτηση κοινωνικής ανέλιξης ή την ανάπτυξη του κοινωνικού κύρους τους.

Συγκεκριμένα, σε ένα πρώτο στάδιο θα παρατεθούν τα νοήματα που οι εργαζόμενες αποδίδουν στην επαγγελματική τους πορεία μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη τις αντιλήψεις τους τόσο για την εργασία όσο και για το ότι θεωρούν τους εαυτούς τους κατάλληλους για την απασχόληση και την παραμονή τους σε αυτή. Στη συνέχεια θα δοθεί έμφαση στην

κατανόηση από τις ίδιες τις εργαζόμενες της γενικότερης σταδιοδρομίας ζωής τους στις υπηρεσίες καθαρισμού και στις συνέχειες και ασυνέχειες που προκύπτουν σε σχέση με το προηγούμενο εργασιακό καθεστώς.

6.1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το νόημα που αποδίδουν τα άτομα στην εργασία τους δεν είναι μια σταθερή παράμετρος η οποία παραμένει αναλλοίωτη στο χρόνο. Αντιθέτως, ο εργασιακός προσανατολισμός του ατόμου και η σταδιοδρομία του, λόγω μεταβολών που προκύπτουν στην εργασιακή του εμπειρία και γενικότερα στη ζωή του αλλά ακόμα και με την παραμονή του μέσα σε ένα επάγγελμα, είναι πιθανόν να αλλάζει διαρκώς κάτω από την επίδραση παραγόντων που εντοπίζονται όχι μόνο εντός αλλά και εκτός αυτού (Chinoy, 1952, Roy 1952, Brown & Brannen 1970, Beynon & Blackburn 1972, Beynon & Austrin 1980, Beynon 1984, Devine 1992). Για την ανάλυση της έννοιας της σταδιοδρομίας όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από την παραμονή στις υπηρεσίες καθαρισμού θα ληφθούν υπόψη: α) οι αντιλήψεις των εργαζομένων για την εργασία τους και β) οι αντιλήψεις των εργαζομένων γύρω από την «καταλληλότητα» της εργασίας.

Αυτό διότι το πώς οι ίδιες οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται την εργασία τους στις υπηρεσίες καθαρισμού και σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης στους οποίους απασχολούνται είναι ιδιαίτερα σημαντικό για το πώς διαμορφώνεται η έννοια της σταδιοδρομίας μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Ακόμα, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις είναι ότι η παραμονή σε ένα συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης δεν αποτελεί απλώς μια αδιέξοδη κατάσταση, αλλά είναι απόρροια μιας μακράς διαδικασίας προσαρμογής και εν τέλει ένταξης στο συγκεκριμένο

επάγγελμα. Σταδιακά οι οικιακές εργάτριες οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού «επιλέγουν» αυτό που τους «ταιριάζει» καλύτερα και ξεχωρίζουν τα χαρακτηριστικά εκείνα απασχόλησης που τις ωθεί να παραμείνουν μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης.

6.1.1. Μισθωτή εργασία

Για τις μισθωτές εργάτριες στα συνεργεία καθαρισμού το νόημα της εργασίας δεν είναι κάτι το μονοδιάστατο. Υπάρχουν διαβαθμίσεις σχετικά με το πώς κατανοείται η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού οι οποίες φαίνεται να συνδέονται με την ηλικία και το εργασιακό παρελθόν των εργαζομένων τόσο στη χώρα καταγωγής όσο και στην Ελλάδα. Έτσι, για την Elena, 55 ετών, επί χρόνια εσώκλειστη οικιακή εργάτρια φροντίζοντας ηλικιωμένους στην Ελλάδα και πρώην γραμματέας στο Συνδικάτο κατά τη σοσιαλιστική περίοδο της Ρουμανίας, η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού, που αρχικά αποτελούσε μια αναγκαία δραστηριότητα, γίνεται επιθυμητή για λόγους κυρίως οικονομικούς.

«Εμένα δε με πειράζει πια αυτό που κάνω, εγώ ξέρω ότι γι' αυτό παίρνω κάποια λεφτά. Δεν είναι πολλά, αλλά εγώ έχω ένσημα. Ξέρεις ότι εμένα με ρώτησε ένας κύριος στην τράπεζα (όπου εργάζεται ως καθαρίστρια): ``Κυρία, εσείς τι δουλειά κάνατε στη χώρα σας;'' ``Γραμματέας''. ``Φαίνεται, κυρία'. (Ο διάλογος αναφέρεται στην ελληνική γλώσσα) Εγώ είπα στον άνδρα μου: ``Άσε με να μείνω, να μαζέψω τα ένσημα και να τελειώνω, να βγω στη σύνταξη''». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

Για τις συνεντευξιαζόμενες οι οποίες στην οικιακή εργασία απασχολήθηκαν από την αρχή ως μισθωτές σε συνεργεία καθαρισμού, το νόημα της εργασίας φαίνεται να διαφέρει αρκετά. Έτσι, για τις συγκεκριμένες γυναίκες, πέραν των οικονομικών λόγων, η εργασία κατανοείται ως ένας τρόπος «ψυχαγωγίας» και

«απελευθέρωσης» από τα στενά όρια του νοικοκυριού τους²³³. Η Nuti εργαζόταν στη Ρουμανία αρχικά ως εργάτρια σε εργοστάσιο επίπλων και στη συνέχεια ζει την εμπειρία της ανεργίας λόγω κατάρρευσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος και αναγκάζεται να γίνει παραγωγός γαλακτοκομικών προϊόντων για να επιβιώσει. Για αυτήν η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα δεν έχει μονάχα έναν εργαλειακό αντίκτυπο:

«Κατάφερα ότι μάζεψα λεφτά. Έφτιαξα ένα καλύτερο μέλλον για το παιδί μου γιατί αν ήμουν στο σπίτι δεν μπορούσα να πληρώσω τα δίδακτρα στο πανεπιστήμιο. Είναι πολλά τα παιδιά που παράτησαν το πανεπιστήμιο εξαιτίας των χρημάτων. Είναι όμως και ένας τρόπος ψυχαγωγίας, να φύγεις από το σπίτι. Πηγαίνεις, βλέπεις κόσμο, μαθαίνεις κάτι. Η δουλειά για μένα τώρα είναι η βάση της ζωής. Η βάση είναι η δουλειά γιατί αν δε δουλεύεις δε ζεις. Λεφτά, εμπειρία της εργασίας και τρόπος ζωής». (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Ακόμα, για τις συνεντευξιζόμενες εκείνες για τις οποίες η εργασία στα συνεργεία καθαρισμού αποτελεί πρώτη εμπειρία μισθωτής εργασίας, το νόημα που αποκτά με τον καιρό η εργασία είναι βαθύτερο. Για την Marina, 29 ετών και αυτοαπασχολούμενη στις αγροτικές εργασίες στη χώρα καταγωγής, η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού, που αποτελεί και μοναδική μορφή απασχόλησης στην Ελλάδα, μετατρέπεται σταδιακά σε κεντρικό πυλώνα «προσωπικής εκπλήρωσης». Γι' αυτή, η ύπαρξή της είναι συνυφασμένη με την καθημερινή ενασχόληση με το συγκεκριμένο επάγγελμα:

²³³ Εδώ η έννοια της «απελευθέρωσης» κατανοείται ως μια διαδικασία κατά την οποία η εργασία είναι για εκείνες ένα μέσο απελευθέρωσης από «εμπορικές απαιτήσεις» και «ρομαντικές παρορμήσεις», ενώ η εκμετάλλευση και η «στοργή» συνυπάρχουν αμίχχανα (Gelder 2007: 30-39 – Αναφερόμενος στη μελέτη του P.G. Cressey 1932). Επίσης, αναφερόμενοι στις οικιακές εργάτριες από την Αλβανία και την Ουκρανία, οι Ψημμένος και Σκαμνάκης αναδεικνύουν ότι ιδιαίτερα στην περίπτωση των γυναικών οι οποίες απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού, ο χώρος εργασίας θεωρείται ένα έμφυλο δίκτυο. Μέσω της επικοινωνίας και της ανταλλαγής απόψεων μεταξύ των εργαζομένων και των εργοδοτών αναπτύσσεται ένα είδος συντροφικότητας ανάμεσα στις γυναίκες και κατά συνέπεια μια «ευχάριστη» κατανόηση της εργασίας (Ψημμένος 2007: 26-27).

«Είναι πάρα πολύ σημαντικό να έχεις μια καθημερινή δραστηριότητα. Δε σου αρέσει αν ένα μήνα δεν έχεις δουλειά. Νιώθεις ότι πέφτεις, αν έχεις δουλειά είναι πολύ σημαντικό. Γιατί αν κάθε μέρα δουλεύεις, εσύ περπατάς, νιώθεις ότι περπατάς, δε σταματάς». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Όσον αφορά τις αντιλήψεις που οι εργαζόμενες αναπτύσσουν γύρω από την *καταλληλότητα της εργασίας*, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι για τις μισθωτές εργάτριες στα συνεργεία καθαρισμού η επιλογή του συγκεκριμένου τύπου απασχόλησης αποτελεί μια διαδικασία την οποίας αφετηρία ήταν η έλλειψη εναλλακτικών λύσεων. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου οι εργαζόμενες *ανακαλύπτουν* διαφορές ανάμεσα στη μισθωτή εργασία και την αυτοαπασχόληση στα μεροκάματα. Αυτές οι διαφορές τις σπρώχνουν να διαμορφώσουν αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες η μισθωτή εργασία είναι *κατάλληλη* για εκείνες.

Πρώτον, οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται την «ευκολία» μιας μονοδιάστατης εκτέλεσης καθηκόντων στη μισθωτή εργασία σε συνεργεία καθαρισμού που φαίνεται προτιμότερη γι' αυτές σε σύγκριση με την εκτέλεση πολλαπλών καθηκόντων (multi task) που αποτελεί κανόνα στην αυτοαπασχολούμενη εργασία σε διαφορετικά νοικοκυριά.

«Υπάρχει διαφορά γιατί εκείνες κάνουν κάτι τελείως διαφορετικό. Εκείνες και σιδερώνουν και πλένουν, ενώ εμείς έχουμε ένα μόνο ρόλο, ένα πράγμα κάνουμε πάντα. Ποτέ δεν αλλάζει, κάνω το ίδιο πράγμα». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

Δεύτερον, οι μισθωτές εργάτριες αντιλαμβάνονται την εργασία τους ως μια μορφή απασχόλησης που τους εξασφαλίζει ένα μεγαλύτερο βαθμό *αυτονομίας* συγκριτικά με τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες. Αυτό φαίνεται πως οφείλεται κυρίως στην έλλειψη φυσικής παρουσίας εργοδοτών κατά την ώρα της εκτέλεσης των καθηκόντων. Για την Angela, η μισθωτή εργασία στο συνεργείο καθαρισμού συγκριτικά με την αυτοαπασχολούμενη εργασία στα μεροκάματα κατανοείται ως η

κατάλληλη θέση εργασίας για εκείνη καθώς της προσφέρει την ψυχική ηρεμία που αναζητά:

«Άκουσα ότι πολλοί λένε ότι είναι εύκολη, αλλά εμένα δε μου φαίνεται. Γιατί δεν είναι στο σπίτι μου. Δεν είναι πιο εύκολη γιατί σκέφτεσαι ότι μήπως δεν έχεις καθαρίσει καλά εκεί ή κάθεται και σε κοιτάει όταν δουλεύεις. Αυτό ποτέ δε μου άρεσε. Δεν έχω κάνει πολλά σπίτια, έχω πάει σε κάποιο γνωστό. Κάθισε στο σπίτι, δε μου είπε τίποτα, της άρεσε, με φώναζε ξανά. Δε μου αρέσει, γιατί κάθομαι και δουλεύω με άγχος. Ίσως επειδή όταν ήμουν νέα φρόντισα τους γέρους [που κληρονόμησε στη Ρουμανία], ίσως και γι' αυτό. Πάντως εμένα δε μου φαίνεται εύκολη δουλειά. (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Επιπλέον, για τις συνεντευξιαζόμενες η μισθωτή εργασία στο συνεργείο καθαρισμού εμφανίζεται, ίσως, το μοναδικό επάγγελμα που τους επιτρέπει την ανάδειξη των ικανοτήτων τους με ουσιαστικό τρόπο. Κατά τη γνώμη τους, η σκληρή εργασία που εκείνες προσφέρουν είναι καλή και αναγνωρίζεται ως *καλή*. Έτσι, δεν είναι αναγκαία η ανάπτυξη κάποιων άλλων «δεξιοτήτων» όπως, παραδείγματος χάριν, των συγκινησιακών μορφών εργασίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Daniela, εργαζόμενη ως παραγωγός γαλακτοκομικών προϊόντων στη Ρουμανία και στη συνέχεια καθαρίστρια σε βιοτεχνία μετά τον ερχομό στην Ελλάδα:

«[Στο συνεργείο] εξαρτάται από το τι δουλειά κάνεις και όχι από το πού δουλεύεις. Όπου κι αν πας, εγώ δεν έχω δει κάτι τέτοιο, ότι και καλά είμαι παλιά και πρέπει να βγάλεις πολλά λεφτά. Και να είσαι παλιά και να ξέρεις να μιλάς, σήμερα δεν πληρώνεται ποια το στόμα όπως γινόταν παλιά. Όταν ήρθα εγώ, όποια ήξερε να μιλάει, να λέει αυτά που ήθελαν να ακούν οι εργοδότες έπαιρνε πολλά λεφτά. Τώρα και να μην ξέρεις να μιλάς, αλλά ξέρεις λίγο τη δουλειά και ενδιαφέρεσαι, πας καλά. Κατά τα άλλα, μπορεί να έχεις μπλα μπλα και να ξέρεις τη γλώσσα [αλλά να] μην ξέρεις τη δουλειά και τσάμπα, αμέσως σε στέλνει στο σπίτι σου. Και βρίσκεις και κανέναν οδηγό τέτοιο που σε αφήνει και στη μέση του δρόμου και σου λέει: ``Βολέψου μόνη σου! Πήγαινε σπίτι!``» (Daniela, 42 ετών. Συνέντευξη 61)

Μια διάσταση που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αλλαγές που επιφέρει η ίδια η εργασία στις αντιλήψεις περί οργάνωσης της εργασίας και της σταδιοδρομίας μέσα σε αυτό έχει να κάνει με την κατανόηση του εργασιακού περιβάλλοντος ως ενός χώρου που είναι επιθυμητός στο βαθμό που τους προσφέρει τη δυνατότητα να απομονωθούν. Συγκεκριμένα, για τις μισθωτές εργάτριες στα συνεργεία καθαρισμού η εργασία σε ένα περιβάλλον με συναδέλφους με τον καιρό δεν είναι πια κάτι το επιθυμητό. Οι ίδιες οι εργάτριες δε θεωρούν τους συναδέλφους συνοδοιπόρους και πιθανούς «συμμάχους» για τη διεκδίκηση κάποιων δικαιωμάτων στο χώρο εργασίας. Αντιθέτως, οι συνάδελφοι αντιμετωπίζονται ως ανταγωνιστές και ως εκ τούτου είναι προτιμότερο να μείνουν μακριά από τέτοιου είδους μορφές συλλογικότητας.

«Δεν ξέρω γιατί, αλλά η κάθε μια προσπαθεί να σε πατήσει, να είναι πιο ψηλά από εσένα. Δεν ξέρω γιατί. Ψάχνουν αφορμές, ξέρω και εγώ, ότι η άλλη είναι καλύτερη. Πολύ μεγάλη ζήλια. Να δουλεύουν 4-5 μαζί είναι καταστροφή. Και καλύτερα να μην είναι Ρουμάνες. Καλύτερα να είναι ξένες. Σου λέω την αλήθεια ότι καλύτερα δουλεύεις με τις ξένες. Αν είσαι με μια δική σου πολύ δύσκολο να πάει καλά το πράγμα. Κάτι σκαρώνει». (Lili, 36 ετών. Συνέντευξη 65)

Ωστόσο, για ορισμένες μισθωτές εργάτριες η εργασία στο συνεργείο καθαρισμού κατανοείται ως μια «γέφυρα» που εξασφαλίζει την εξέλιξη προς την αυτοαπασχολούμενη εργασία σε διαφορετικά νοικοκυριά. Γι' αυτές, ο συγκεκριμένος τύπος απασχόλησης λειτουργεί ως χώρος αναμονής για την εύρεση κατάλληλων σπιτιών. Βεβαίως, η παραμονή στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης λειτουργεί ως μηχανισμός διαμόρφωσης αντιλήψεων γύρω από την καταλληλότητά τους όσον αφορά την απασχόληση στην αυτοαπασχολούμενη εργασία. Για τη Marina το συνεργείο αποτελεί τον κατ' εξοχήν χώρο όπου ελέγχεται η αξία της ως καλής οικιακής εργάτριας. Μόνο που, με τον καιρό, η εργασία στην καθαριότητα της σκάλας της πολυκατοικίας δεν της δίνει πλέον τα περιθώρια να αναδείξει την πραγματική αξία της.

«Είναι διαφορετικά, πώς να σου πω. Μέχρι πρόσφατα δεν είχα δοκιμάσει από φόβο να πάω σε σπίτια. Οι γριούλες, όμως, με είδαν πώς δουλεύω και με φώναζαν στο σπίτι τους. Και τώρα απέκτησα κουράγιο με τις γριούλες γιατί είναι πολύ γλυκές. Μιλάμε. Η αλήθεια είναι ότι η άποψη είναι πολύ σημαντική. Δουλεύεις πιο άνετα. Ενώ στις σκάλες πρέπει να τρέχεις. Ο ρυθμός είναι ξέφρενος. Αν αργήσεις λίγο, αλλάζει όλο το πρόγραμμα. Υπάρχουν βέβαια σπίτια όπου είναι πολύ καρακάζες. Τώρα είμαι τυχερή γιατί απέκτησα θράσος. Δεν αγχώνομαι πια. Όσο περισσότερο αγχώνεσαι τόσο πιο στραβά πάνε τα πράγματα. Ήταν μάθημα ζωής. Έγινα άλλος άνθρωπος. Νιώθω ότι δε φοβάμαι σε καμία περίπτωση. Στα σπίτια είναι πιο εύκολο. Παρ' όλο που έχεις λεπτομέρεια. Αλλά στις πολυκατοικίες σου λένε να είναι έτοιμοι 6 όροφοι σε 5 λεπτά. Τελειώνω εγώ, αλλά μένουν πράγματα πίσω. Λεπτομέρειες που μένουν». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Για τις μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού η εργασία δεν είναι απλώς μια βαρετή δραστηριότητα, αλλά μια ενασχόληση η οποία τους προσφέρει *σταθερότητα*. Όπως αναφέρει η Elena:

«Μου προσφέρει ασφάλεια. Και, επιπλέον, πηγαίνω με χαρά στη δουλειά. Γιατί οι άνθρωποι είναι καλοί. Για παράδειγμα, πρόσφατα που είχα χειρουργηθεί πήγαινα μέρα παρά μετά. Κανονικά, όταν λείπω εγώ, πρέπει να το αναφέρω στο συνεργείο και να πάει κάποιος άλλος στη θέση μου. Αλλά υπάρχει μια σιωπηρή συμφωνία μεταξύ μας [με τους πελάτες] και εγώ δεν πηγαίνω και εκείνη δεν το αναφέρουν [στο συνεργείο]». (Elena, 55 ετών. Συνέντευξη 68)

Ωστόσο, αυτό που μας υπενθυμίζει η αφήγηση της Elena είναι το γεγονός ότι η πορεία εξέλιξης της εργαζομένης, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την καλυτέρευση ή μη των συνθηκών απασχόλησής της μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα, υπόκειται στον έλεγχο και εξαρτάται από τη διακριτική ευχέρεια όχι μόνο του εργοδότη αλλά και των πελατών για τους οποίους εργάζεται (Bickham Mendez 1998).

Επιπλέον, για τη Nuti, η εργασία της προσφέρει ένα χώρο όπου μπορεί να μιλήσει, να μάθει πράγματα καινούρια και να γίνει *καλύτερη* καθαρίστρια.

«Αν καθόμουν στο σπίτι θα βαριόμουν. Εδώ είναι διαφορετικά, μιλάω πού και πού με κανένα άτομο, με το προσωπικό. Μαθαίνω πράγματα. Επίσης, έμαθα να καθαρίζω γραφεία γιατί εγώ δεν ήξερα όταν ήρθα εδώ. Εγώ έκανα έτσι (δείχνει με τα χέρια επιφανειακές κινήσεις), όπως καθάριζα στο σπίτι μου». (Nutti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Επίσης, στη δουλειά τους οι συνεντευξιαζόμενες θεωρούν ότι μαθαίνουν πράγματα καινούρια που τις μετατρέπουν τόσο σε καλές νοικοκυρές όσο και σε «ανεξάρτητες» εργαζόμενες²³⁴.

«Τι έμαθα; Σ' εμάς δεν υπάρχουν πολυκατοικίες και τελικά και αυτή είναι καλή δουλειά. Καθαρίστρια. Ξέρεις όλες τις μεθόδους. Είναι ένα μυστικό να ξέρεις να καθαρίζεις. Είναι πολύ μεγάλο μυστικό. Εγώ έμαθα πάρα πολλές μεθόδους που ούτε καν μου περνάγανε από το μυαλό. Στα σπίτια πρέπει να πάρεις πρωτοβουλία και να κοιτάξεις κάθε γωνίτσα». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Η κατανόηση της προαγωγής τους μέσα στο επάγγελμα που εκτελούν οι ίδιες οι συνεντευξιαζόμενες δε συνδέεται με την «κατοχή» τεχνικών/εκπαιδευτικών προσόντων (broad qualification skills), όπως γινόταν στο εργασιακό τους παρελθόν, αλλά με την ανάπτυξη επικοινωνιακών και κυρίως ψυχολογικής φύσεως δεξιοτήτων (generic skills) (Ψημμένος 2013). Είτε πρόκειται για γυναίκες που εργάζονταν σε επαγγέλματα πιστοποιημένης ειδημοσύνης (π.χ. δασκάλα) είτε για γυναίκες που εργάζονταν σε ένα εργοστάσιο όπου τα καθήκοντά τους ήταν προκαθορισμένα βάσει τυπικών κανόνων, οι συνεντευξιαζόμενες, πριν τον ερχομό τους στην Ελλάδα και την απασχόλησή τους στην οικιακή εργασία, δεν ήταν εξοικειωμένες με τις δεξιότητες συγκινησιακού χαρακτήρα. Όπως αναφέρει η Iuliana, δασκάλα στη χώρα καταγωγής:

«[Η δουλειά εδώ] δεν είναι όπως στο σχολείο. Έχεις το πρόγραμμα (curriculum), κάνεις της δουλειά σου με ευχαρίστηση. Εδώ πρέπει να

²³⁴Ο Felstead αναδεικνύει ότι στις εργασίες εκείνες οι οποίες προϋποθέτουν υψηλή προσπάθεια οι εργαζόμενοι αποδέχονται την αυξημένη προσπάθεια σε ένα πλαίσιο χαμηλού επιπέδου εργασιακού ελέγχου και ότι οι πιο παλαιοί εργαζόμενοι ταυτίζονται πιο πολύ με τον οργανισμό μέσα στον οποίο εργάζονται ενώ οι εργαλειακοί λόγοι υποχωρούν σταδιακά (Felstead 2011).

προσποιείσαι. Προσποιείσαι για να είναι όλα καλά. Εγώ αυτό εδώ το έμαθα». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Μια επιπλέον διάσταση αφορά τη σταδιακή αύξηση της εκμετάλλευσης της εργαζομένης η οποία προκύπτει με το πέρασμα του χρόνου καθώς παραμένει στην ίδια θέση εργασίας. Η Angela αναφέρει:

«Λιγάκι αν περνάει ο καιρός και καταλαβαίνει ότι του κάνω ό,τι θέλει μου φαίνεται ότι με κοροϊδεύει. Με κοροϊδεύει, τι λέει στον εαυτό του: ``Άσε, ας δουλέψει αυτή γιατί αυτή μπορεί. Δουλεύει τόσο καιρό σε εμένα, της δίνω τόσα λεφτά, μια χαρά, να της φορτώσω δουλειά!`` Έχω αλλάξει 4 συνεργεία για αυτό το λόγο». (Angela, 34 ετών. Συνέντευξη 48)

Ωστόσο, αυτό που αναδεικνύει η αφήγηση της Angela είναι μια σταδιακή εσωτερίκευση της θέσης κατωτερότητας που συνοδεύει το συγκεκριμένο επάγγελμα. Συγκεκριμένα, ενώ η συνεντευξιαζόμενη είναι πλέον σε θέση να αντιληφθεί τις προθέσεις και τις πράξεις εκμετάλλευσης των εργοδοτών, αδυνατεί να αποχωρήσει από τον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης ή επάγγελμα και η έσχατη πράξη αντίστασης αποτελεί μονάχα μια αλλαγή του εργοδότη (Triandafyllidou & Maroukis 2013).

Ακόμα, αυτό που αναδεικνύει μια μεταβολή στον εργασιακό προσανατολισμό των μισθωτών εργατριών είναι η σταδιακή μετατόπιση των λόγων αλλαγής θέσης εργασίας σε άλλο συνεργείο καθαρισμού. Έτσι, οι συνεντευξιαζόμενες αποφασίζουν να αφήσουν μια θέση εργασίας όχι λόγω διαφορών με τους εργοδότες χρηματικής φύσεως όπως θα περίμενε κανείς. Με την πάροδο του χρόνου, οι εργαζόμενες παραιτούνται λόγω προβλημάτων ή δυσχερειών που αφορούν την οργάνωση της εργασίας τους και όχι πρωτίστως των απολαβών. Όπως εξηγεί η Irina:

«Για παράδειγμα, ήταν ένα ζευγάρι [που είχε το συνεργείο]. Εκείνη ήταν τρελή, Θεός φυλάξει. Εκείνος ήταν καλός άνθρωπος και είδε πώς δουλεύω, ήταν πολύ ευχαριστημένος. Αλλά εκείνη μου φώναζε, μου έπαιρνε το σφουγγάρι από τα χέρια, τη σφουγγαρίστρα. Και του είπα ότι εγώ έτσι δεν

μπορώ να δουλέψω. Προτίμησα να πάω με λιγότερα λεφτά και να μπορέσω να κάνω τη δουλειά μου με την ησυχία μου». (Irina, 36 ετών. Συνέντευξη 31)

6.1.2. Αυτοαπασχολούμενη εργασία

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού, οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού κατανοούν την εργασία τους στα πλαίσια ενός εργασιακού προσανατολισμού που, με τα χρόνια παραμονής στο επάγγελμα, φαίνεται πώς μεταβάλλεται σε σημαντικό βαθμό. Πέραν των οικονομικών απολαβών που βεβαίως και συνεχίζουν να αποτελούν μια σημαντική συνιστώσα για την παραμονή στο επάγγελμα, για τις συνεντευξιζόμενες, η εργασία αποκτά σταδιακά περαιτέρω νοηματοδοτήσεις. Η εργασία αποτελεί για πολλές γυναίκες ένα μέσο για να εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον για εκείνες και κυρίως για τις οικογένειές τους. Ωστόσο, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, οι εργαζόμενες αναγνωρίζουν ότι η εργασία μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού είναι μια δραστηριότητα χωρίς την οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει, δεν μπορεί να εξελιχθεί. Παραδείγματος χάριν, η Gabi θεωρεί ότι η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού δεν είναι απλώς μια πηγή εισοδήματος, αλλά και μια *δημιουργική δραστηριότητα* η οποία της φέρνει ικανοποίηση.

«Η δουλειά είναι μια πηγή εισοδήματος. Είναι όμως έμπνευση... Λοιπόν, μου αρέσει η δουλειά που κάνω». (Gabi, 34 ετών. Συνέντευξη 44)

Επίσης, η Mariana, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια που στο παρελθόν έχει απασχοληθεί τόσο ως μισθωτή όσο και ως αυτοαπασχολούμενη στην παραγωγή διάφορων αντικειμένων (είδη προϊόντων) αντιλαμβάνεται την εργασία ως μια επιθυμητή δραστηριότητα ακόμα και για λόγους υγείας (σωματικής και ψυχικής):

«Η δουλειά για μένα είναι τα πάντα. Άμα δεν έχεις δουλειά, δεν έχεις τίποτα.

Να σου πω. Άμα δουλεύεις έχεις λεφτά, άμα δε δουλεύεις δεν έχεις λεφτά. Και άμα έχεις οικογένεια, βλέπεις, τα παιδιά θέλουν τα λεφτά, αρχίζει ο τσακωμός, το ένα, το άλλο. Γι' αυτό εγώ, πώς να σου πω, έτσι νομίζω, η δουλειά είναι τα πάντα. Είναι καλό και στην υγεία, είναι τα πάντα. Γιατί αν κάθεται όλη την ημέρα και βλέπεις τηλεόραση ή τρως, γίνεσαι έτσι (εννοεί χοντρή), εντάξει. Άμα δουλεύεις, κινείσαι, βλέπεις άλλο κόσμο, κατάλαβες; Τώρα δεν ξέρω πώς το παίρνουν οι άλλες. Αλλά εμένα η δουλειά μου αρέσει». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Για πολλές συνεντευξιαζόμενες το νόημα της εργασίας συσχετίζεται με τη διαμόρφωση μιας άποψης περί αυτονομίας χάρη στην απασχόληση στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Για την Angi, η οποία εργαζόταν ως σερβιτόρα σε εστιατόριο και μετά ως διαχειρίστρια πολυκατοικίας, η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού σημαίνει εξασφάλιση κάποιας οικονομικής ανεξαρτησίας.

«[Η δουλειά] μου προσφέρει ελευθερία. Δεν πρέπει να ζητάω λεφτά από το σύζυγο, για μένα είναι πάρα πολύ σημαντικό αυτό το πράγμα. Είμαι ανεξάρτητη». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Ακόμα, για τη Maria τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας δεν είναι καθόλου ξεκάθαρα. Με την πάροδο του χρόνου η απασχόλησή της στις υπηρεσίες καθαρισμού οδηγεί την ίδια να θεωρεί το επάγγελμά της «οικογένεια».

«Μου αρέσει στη δουλειά. Ξέρεις τι είναι παράξενο; Η δουλειά μου είναι σαν οικογένεια. Αν θέλεις να με πιστέψεις! Σαν μια οικογένεια. Δεν ήθελα να τους στενοχωρήσω, ήθελα να είναι ευχαριστημένοι, όπως θέλω και η οικογένειά μου, τα παιδιά μου να είναι ευχαριστημένα μαζί μου». (Maria, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Ταυτόχρονα, όμως, η αφήγηση της Maria υπογραμμίζει τη σημασία της ανάπτυξης τέτοιων αντιλήψεων για την εργασία και την εργοδοτική οικογένεια για τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας. Συγκεκριμένα, φαίνεται πως οι σχέσεις οικειότητας που αναπτύσσονται ενδεχομένως να συμβάλλουν σε μια σχετική

υπέρβαση του χαμηλού κύρους που χαρακτηρίζει την οικιακή εργασία (Ξυπολυτάς 2012).

Ακόμα, υπάρχουν συνεντευξιαζόμενες οι οποίες αντιλαμβάνονται ότι η εργασία τους έχει «πλημμυρίσει» τη ζωή και ως συνέπεια αισθάνονται ότι δεν έχουν πια οι ίδιες τον έλεγχο της οργάνωσης της ζωής τους. Εν αντιθέσει, είναι η ίδια η εργασία και ο ρυθμός εκτέλεσής της που καθορίζει τις σκέψεις και τις δράσεις των συνεντευξιαζομένων. Η Otilia, πρώην εργάτρια σε θερμοκήπιο, αναφέρει:

«Είναι καλά να δουλεύεις, αλλά να μη σου κάνει κατάσχεση [ζωής], στην εργασία και μόνο η εργασία. Να έχεις χρόνο και για τον εαυτό σου, να κάνεις σχέδια και να τα πραγματοποιήσεις. Και εγώ δεν έχω χρόνο». (Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Από την αφήγηση της Otilia προκύπτει, λοιπόν, ότι η παραμονή μέσα στο επάγγελμα συνεπάγεται την ανικανότητα της εργαζομένης όχι μονάχα σε ό,τι αφορά το «σχεδιασμό» της καθημερινότητάς της, αλλά κυρίως της στερεί την ικανότητα απεγκλωβισμού από το συγκεκριμένο πλαίσιο εργασίας και ζωής.

Σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις γύρω από την καταλληλότητα της εργασίας, για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού, όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού, φαίνεται πως αυτές διαμορφώνονται σταδιακά ως απόρροια μιας σύνθετης διαδικασίας. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις μισθωτές εργάτριες, η αφετηρία της διαδικασίας αυτής για πολλές συνεντευξιαζόμενες είναι η ίδια η απασχόλησή τους στον άλλο τύπο απασχόλησης, δηλαδή στη μισθωτή εργασία. Έτσι, μετά την απασχόληση στη μισθωτή εργασία, οι συνεντευξιαζόμενες έχουν να θυμούνται εξαντλητικές συνθήκες εργασίας και απασχόλησης που καθιστούν πια την αυτοαπασχόληση ως μια «επιθυμητή» εργασία. Όπως αναφέρει η Mihaela:

«[Τον πρώτο καιρό] πήγαινα με την κουνιάδα μου να τη βοηθήσω. Είναι δύσκολο [στις σκάλες]. Το βράδυ, όταν έφτασα σπίτι μου, έτρεξε αίμα από

τη μύτη. Και πρέπει να έχεις ταχύτητα γιατί είχε πάρα πολλές σκάλες να βγάλεις. Γρήγορα, γρήγορα και εγώ δεν είχα ταχύτητα γιατί εγώ δουλεύω σιγά σιγά. Και ξυπνάγαμε στις 4 το πρωί. Δε συγκρίνεται. Ούτε καν δικό μου συνεργείο δε θα έκανα, γιατί το ίδιο θα πρέπει να συμπεριφέρεσαι στους ανθρώπους, δεν μπορείς να τους φερθείς ανθρώπινα γιατί θα πτωχεύσεις». (Mihaela, 41 ετών. Συνέντευξη 11)

Επιπλέον, οι προηγούμενες εμπειρίες με τους συναδέλφους σε συνεργεία καθαρισμού προτρέπουν τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες σε ιδιωτικά σπίτια, να αναζητούν και να προσαρμόζονται σε συνθήκες εργασίας πλήρους απομόνωσης από άλλους εργαζομένους όπως είναι εκείνες που προσφέρει η αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία. Συγκεκριμένα, για τη Mariana η μισθωτή εργασία στην οποία είχε απασχοληθεί στο παρελθόν κατανοείται ως ένας χώρος εργασίας όπου οι σχέσεις μεταξύ συναδέλφων είναι άνισες, όπου ο πιο καινούριος είναι και ο πιο εκμεταλλεύσιμος:

«Δούλευα εγώ και δύο κοπέλες, Ελληνίδες, που ήταν το δικό τους συνεργείο, του μπαμπά τους. Και ήταν πάρα πολύ πονηρές. Και πήρε εμένα και πήρε μια άλλη Ρουμάνα. Και μετά είπαν ότι δεν ήξερε να κρατάει τη σφουγγαρίστρα. Μετά πήρε μια Αλβανίδα, γρήγορη να είσαι. Και ήθελε να της κάνω εγώ μια πολυκατοικία από πάνω μέχρι κάτω σε 20 λεπτά. Μια χαρά είμαι τώρα που είμαι μόνη μου. Τι να τους κάνω τους συναδέλφους;» (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Ακόμα, αυτό που φαίνεται να προβάλλουν οι συνεντευξιαζόμενες σχετικά με την εργασία που εκτελούν είναι η σύγκρισή της με άλλες μορφές απασχόλησης εκτός οικιακής εργασίας, όπου η *επιτήρηση* γίνεται ένας λόγος άγχους στο χώρο εργασίας, ενώ οι *διακρίσεις* βάσει εθνικότητας είναι ενοχλητικές για τις εργαζόμενες. Η παραμονή, λοιπόν, μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας, σταδιακά δε φαίνεται να είναι πια για τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού μια τόσο ντροπιαστική ενασχόληση για τις ίδιες και τις οικογένειές τους. Όπως εξηγεί η Mariana, για εκείνη πρωταρχικό ρόλο για την κατανόηση της καταλληλότητάς της

μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης είναι η αντιμετώπιση της εργασίας ως μιας δραστηριότητας η οποία της προσφέρει κάποιο βαθμό αυτονομίας καθώς και απουσία άγχους:

«Εντάξει, από ό,τι μου είπε [η φίλη που δουλεύει σε ένα σουπερμάρκετ], δύσκολα και εκεί γιατί εκεί είσαι όλη μέρα με τον προϊστάμενο. Και άμα είσαι αλλοδαπή σε βάζει όπου είναι πιο δύσκολα. Εγώ προτιμώ να δουλεύω σε καθαριότητα, αλλά να είμαι ήσυχη, κατάλαβες; Δε θέλω να στρεσαριστώ, όχι, όχι. Δεν έχω κανέναν πάνω από το κεφάλι μου».
(Mariana, 46 ετών. Συνέντευξη 60)

Η παραπάνω αφήγηση, όμως, αναδεικνύει ότι τα αίτια της «προτίμησης» των εργαζομένων είναι πολύ πιο σύνθετα. Η παραμονή μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας, και κυρίως η εξέλιξη μέσα σε αυτό, επιτρέπει στις εργαζόμενες να διατηρήσουν κάποιο βαθμό αξιοπρέπειας και να προστατεύονται από την κοινωνική κατωτερότητα, τα επαγγελματικά μονοπώλια και την απομόνωση που θα είχαν από την επαγγελματική-συναδελφική συναναστροφή με ντόπιους (Myrdal 1972). Έτσι η εργασία στα μεροκάματα γίνεται αντιληπτή από τις εργαζόμενες ως ένα επάγγελμα που τις «απελευθερώνει» από ανταγωνιστικά και συγκρουσιακά συμφέροντα με άλλες εργαζόμενες. Η Rodica, πρώην αυτοαπασχολούμενη στις αγροτικές εργασίες στη Ρουμανία και αρχικά απασχολούμενη ως εσωκλειστη οικιακή εργάτρια στην Ελλάδα, εξηγεί στην αφήγησή της:

«Πηγαίνω σαν στο σπίτι μου, κάνω ό,τι μπορώ και όταν δεν μπορώ κάνω την επόμενη φορά. Είναι σημαντικό, γιατί νιώθω ελεύθερη, απελευθερώνομαι έτσι γιατί μπορείς να αρρωστήσεις ψυχικά αν κάθεται με φόβο, ``τι θα πει η κυρία'', ``τι έκανα'', ``οχ, δεν είναι ευχαριστημένη''. Έτσι λέω: ``Κυρία, δεν μπορώ άλλο'' και κάνω την επόμενη εβδομάδα. Έτσι τους κάνω τώρα. Στις σκάλες είναι πιο δύσκολο, μου το είπε η αδερφή μου, τσακώνονται μεταξύ τους οι γυναίκες. Ανταγωνισμός. Εγώ είμαι μόνη μου, κάνω μόνη μου του κεφαλιού μου. Αντιμετωπίζω μόνο τις κυρίες».
(Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Μια άλλη παράμετρος που καθιστά την αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία ως το κατάλληλο επάγγελμα για τις συνεντευξιζόμενες αφορά την κατανόηση του συγκεκριμένου επαγγέλματος ως το πλέον επιθυμητό για *ηθικούς λόγους*. Με την πάροδο του χρόνου, για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες η απασχόληση στις υπηρεσίες καθαρισμού γίνεται ένδειξη της σοβαρότητάς τους ως γυναικών:

«Δέχτηκα να δουλέψω σε σπίτια για να μη βρεθώ σε δύσκολες καταστάσεις. Να σε φωνάζουν να πας μαζί τους [οι πελάτες των καφετεριών] και τέτοια πράγματα. Αυτό που κάνω είναι δουλειά για σοβαρή γυναίκα». (Ανα, 34 ετών. Συνέντευξη12)

Ακόμα, οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται την αυτοαπασχολούμενη εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού ως ένα επάγγελμα που κάθε μέλος του γυναικείου φύλου θα ήθελε να το κάνει. Σταδιακά, η εργασία αυτή κατανοείται ως μια δραστηριότητα για την οποία θα πρέπει να έχεις «χάρισμα» και «κάλεσμα» για να την εκτελείς με τον καλύτερο τρόπο.

«Βάζεις σκούπα, πλένεις, δεν είναι μια δουλειά που να μην αρέσει σε κάθε γυναίκα. Σε κάθε γυναίκα αρέσει η καθαριότητα. Και κυρίως όταν βλέπεις τι αφήνεις πίσω σου. Εμένα μου αρέσει έτσι: όταν τελειώνω τη δουλειά, πάω πίσω και κοιτάζω να δω μήπως άφησα κάτι στραβό πίσω. Και μου αρέσει πολύ όταν βλέπω ότι αφήνω καθαριότητα. Σκέφτομαι ότι θα έρθει η κυρία και θα της αρέσει. Πάντα γυρίζω πίσω και κοιτάζω. Δεν κάνω διαφορά. Και ξέρεις γιατί; Όλα πρέπει να γίνουν. Εγώ έτσι λέω. Και ξέρεις γιατί; Αλλιώς δε γίνεται. Και ούτε που μειώνομαι που κάνω αυτή τη δουλειά. Γιατί εγώ λέω ότι ο κάθε ένας από εμάς έχει ένα χάρισμα. Ο γιατρός έχει και εκείνος ευθύνη, αλλά και μια γυναίκα όταν μαγειρεύει έχει ευθύνη γιατί το φαγητό πρέπει να βγει καλό. Χρειάζεται άνθρωπος για κάθε δουλειά. Εντάξει, είναι πετυχημένος ένας γιατρός που κάνει καλά τη δουλειά του, αλλά και μια γυναίκα που καθαρίζει. Γιατί αν δεν καθαρίζεις, φαντάσου τι γίνεται...» (Μαρία, 40 ετών. Συνέντευξη 40)

Η αφήγηση της Μαρία έρχεται να αναδείξει ότι στις αλλοτριωτικές συνθήκες των επαγγελματιών χαμηλού κύρους όπως είναι η οικιακή εργασία, η ανάγκη των

εργαζομένων να διατηρήσουν τον αυτοσεβασμό τους τις ωθεί να μεγιστοποιήσουν τη σημασία της καθαριότητας για την καλή λειτουργία της κοινωνίας στην οποία εργάζονται και ζουν²³⁵.

Αναφορικά με το ζήτημα των αντιλήψεων για τον εαυτό τους και την εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα, όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού, για τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού η εργασία σημαίνει πολλά παραπάνω από μια δραστηριότητα που τους προσφέρει κάποιες χρηματικές απολαβές.

Η εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού αποτελεί σταδιακά για τις γυναίκες αυτές μια πηγή εμπειριών που δεν αφορούν μόνο τα όρια του επαγγέλματος. Πρόκειται για κώδικες συμπεριφοράς και στάσεις ζωής που οι ίδιες σταδιακά υιοθετούν. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Angi:

«Δεν κάθομαι στο σπίτι και, επιπλέον, έμαθα να είμαι πιο προσεκτική, πιο απαιτητική. Ας πούμε, ένα απλό παράδειγμα, να στολίσω διαφορετικά ένα τραπέζι. Εγώ πηγαίνω και βοηθάω μια κυρία όταν κάνει τραπέζια». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Ακόμα, η Otilia, από την ενασχόληση με το συγκεκριμένο επάγγελμα, έμαθε να «ελέγχει» κάποιες πτυχές της συμπεριφοράς της και να προσαρμόζει το χαρακτήρα της στις απαιτήσεις του επαγγέλματος.

«Έμαθα να έχω υπομονή και ό,τι κάνω να το κάνω με υπομονή. Εγώ ήμουν πολύ γρήγορη, βιαστική σαν χαρακτήρας. Έπρεπε να αλλάξω, γιατί διαφορετικά θα έπρεπε να παρατήσω τη δουλειά και να φύγω. Πρέπει να υποχωρείς συνεχώς». (Otilia, 38 ετών. Συνέντευξη 6)

Από την αφήγηση της Otilia, όμως, φαίνεται πως οι αλλαγές που έχουν επέλθει στον τρόπο συμπεριφοράς εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο έλλειψης

²³⁵ Η ανάπτυξη στοιχείων συγκινησιακού χαρακτήρα (Terkel 1974) όπως και η «επένδυση» χρόνου, αυτοεκτίμησης, προσπάθειας που κάνει το άτομο κατά τη διάρκεια της εργασίας του καθώς και η απόκτηση δεξιοτήτων που συνεπάγεται από αυτή τη διαδικασία (Becker 1960) συμβάλλουν στη αφοσίωση του εργαζομένου στο επάγγελμα και ταυτόχρονα τον αποθαρρύνουν να εγκαταλείψει τη δουλειά του.

ελέγχου της εργαζομένης πάνω στην εργασία της, καθώς οι αλλαγές αυτές δεν ήταν επιλογή της αλλά επιβλήθηκαν από τους εργοδότες.

Επιπλέον, η διακριτικότητα είναι μια «δεξιότητα» η οποία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για μια πετυχημένη πορεία στο χώρο της αυτοαπασχολούμενης εργασίας στις υπηρεσίες καθαρισμού σε διαφορετικά νοικοκυριά. Με τον καιρό, όμως, το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό γίνεται κομμάτι του χαρακτήρα της εργαζομένης. Τα μυστικά των εργοδοτών δεν είναι προς αποκάλυψη ούτε καν στις συζητήσεις με τα μέλη της οικογένειας της εργαζομένης, γιατί η πλήρης αφοσίωση είναι πια «μέρος της δουλειάς».

«Το να είσαι ένας άνθρωπος στη θέση σου, αν βλέπεις να μη μιλήσεις, πρώτα απ' όλα. Η σοβαρότητα ενός ατόμου είναι... Αν δεις κάτι σε ένα σπίτι να μη μιλάς γι' αυτό, έτσι πάνε... Πώς είναι άλλες γυναίκες, πάνε από το ένα σπίτι στο άλλο και είναι μεταξύ τους αδερφές, αδέρφια, έτσι. Να πουν από το ένα σπίτι στο άλλο. Δε γίνεται αυτό. Πρώτα απ' όλα. Λοιπόν, ο καθένας με το σπίτι του. Είναι η αρχή μου. Να μη μιλάς έξω από το σπίτι, ό,τι και να έχεις δει. Μένει σε εκείνο το σπίτι. Λοιπόν, ό,τι είδα στο σπίτι δε με ενδιαφέρει. Εγώ θα κάνω τη δουλειά μου όπως πρέπει. Και ο σύζυγος να ρωτάει κάτι, δεν του λέω». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, οι συνεντευξιζόμενες θεωρούν ότι μέσα από τη δουλειά τους μαθαίνουν πολλά μυστικά της νοικοκυροσύνης που τις μετατρέπουν σε καλές ή καλύτερες νοικοκυρές.

«Έχω μάθει πολλά. Εγώ στη Ρουμανία δεν ήξερα να καθαρίζω τόσο ωραία όπως καθαρίζω εδώ. Οι δουλειές στη Ρουμανία είναι αλλιώς, δεν είναι όπως εδώ. Έχω μάθει και να μαγειρέψω αλλιώς, αυτά. Έμαθα να μαγειρέψω ελληνικό φαγητό που δεν ήξερα. Μου αρέσει, μου αρέσει η δουλειά που κάνω, δεν ντρέπομαι τη δουλειά που κάνω, κατάλαβες; Πού πάω και καθαρίζω το σπίτι αλλοιού; Εντάξει, άλλες ντρέπονται. Έμαθα να μην ντρέπομαι τη δουλειά που κάνω. Αυτό είναι, ναι». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Από την εισήγηση της Mariana, λοιπόν, προκύπτει ότι η εργασία διαμορφώνεται όχι μονάχα ως ένας χώρος από όπου αμείβεται για την εργασιακή προσπάθεια που καταλαμβάνει ή όπου αποκτά κάποιες δεξιότητες. Αντιθέτως, η ενασχόληση με την οικιακή εργασία και η παραμονή μέσα σε αυτήν την οδηγεί στην υιοθέτηση πολιτισμικών προτύπων που την απομακρύνουν τόσο από παλαιότερες προσδοκίες και αξίες ζωής.

Για τις αυτοαπασχολούμενες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού η κατανόηση της προαγωγής τους μέσα στο επάγγελμα που εκτελούν συνδέεται κυρίως με δύο παραμέτρους: α) την *ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης με τους εργοδότες* και β) την *ύπαρξη αμοιβαίου σεβασμού*.

Στην *πρώτη* περίπτωση, το κλειδί του σπιτιού όπου εργάζονται αποτελεί την ύστατη ένδειξη εμπιστοσύνης εκ μέρους των εργοδοτών. Όπως αναφέρει η Gabi:

«Με εμπιστεύονται επειδή μου αφήνουν το κλειδί, έχω κλειδιά. Ανοίγω, πηγαίνω, κάνω καθαριότητα, κλειδώνω και φεύγω. Έχω και από το γραφείο. Γιατί στο γραφείο πηγαίνω και το βράδυ, το πρωί, τις Κυριακές, τα Σάββατα, και δεν είναι εκεί». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Βεβαίως, η συγκεκριμένη πράξη προκύπτει ύστερα από σκληρή δοκιμασία της εργαζομένης από την εργοδότη, η οποία πολλές φορές αφήνει μεγάλα χρηματικά ποσά σε απίθανα μέρη του σπιτιού για να ελέγξει τις αντιδράσεις και το «χαρακτήρα» της εργαζομένης. Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι ίδιες οι εργαζόμενες σταδιακά θεωρούν τη συγκεκριμένη πρακτική ως κάτι το φυσιολογικό, που δεν έχει πια κάποια ταπεινωτική χροιά.

«Είναι δύσκολο. Μέχρι να σε εμπιστευτεί η κυρία, ήταν πολύ δύσκολο. Φοβόταν να μην κλέβεις, να κάνεις καλή δουλειά. Έβρισκα λεφτά πολλές φορές κάτω από πολυθρόνες, κάτω από το κρεβάτι. Και σκεφτόμουν: ``Θέε, τι γίνεται με την κυρία, πετάει χρήματα;`` Αλλά το κατάλαβα. Και εγώ πρόσεχα και της έλεγα ότι βρήκα λεφτά. Η έβρισκα αλυσίδες χρυσές, δαχτυλίδια, και έλεγα: ``Κυρία, βρήκα αυτό!`` Πολλές φορές με δοκίμασαν.

Αλλά εγώ ήξερα ότι με δοκιμάζουν. Δε με πείραζε από ένα σημείο και μετά». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Η αφήγηση της Rodica έρχεται να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο μια πράξη των εργοδοτών, που ήταν πολύ ταπεινωτική για την εργαζόμενη καθώς προσβάλλει την ηθική της ακεραιότητα, σταδιακά μετατρέπεται σε μια ένδειξη εμπιστοσύνης.

Στη δεύτερη περίπτωση, ο σεβασμός των εργοδοτών αποτελεί σημαντική παράμετρο που συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας θετικής εικόνας στην ίδια τη μετανάστρια για την εξέλιξή της μέσα στο επάγγελμα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Mariana:

«Σαν το σπίτι μου είμαι, δε στρεσάρομαι καθόλου. Που δεν έκανα κάτι, α-πα-πα, που δεν ξεσκόνισα, ή δεν έκανα κάτι καλά. Την κυρία δεν τη νοιάζει, είδε από την αρχή που κάνω και ξέρω να κάνω. Και η κυρία να είναι σπίτι και εγώ είμαι στην κουζίνα και σφουγγαρίζω και της λέω: ``Κυρία, θέλω να σφουγγαρίζω``. Μου λέει: ``Κυρία Μαριάννα (έτσι με λέει και η κυρία και ο κύριος και είναι μεγάλοι), κυρία Μαριάννα, συγγνώμη!`` Ξέρεις, αυτό ήρθε με τον καιρό και είναι πολύ για μένα όταν βλέπω ότι με σέβονται. Σέβομαι και εγώ αλλά και εκείνοι, κατάλαβες;» (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, ο εργασιακός προσανατολισμός των συνεντευξιζομένων μεταβάλλεται σταδιακά καθώς εντάσσονται μέσα στο επάγγελμα. Με την παραμονή στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες σε διαφορετικά νοικοκυριά μετατοπίζουν το κύριο ενδιαφέρον τους από την αναζήτηση καλών πληρωτών στην αποδοχή και συνέχιση της απασχόλησης στα σπίτια εκείνα όπου απολαμβάνουν κάποιο βαθμό αυτονομίας και όπου οι εργοδότες δεν τους προσβάλλουν σε τέτοιο βαθμό που να είναι εις βάρος την αυτοεκτίμησής τους.

«Σε κάποια σπίτια σε μειώνουν σε κάποια πράγματα. Δε σε θεωρούν στο

ίδιο επίπεδο με εκείνους. Σε θεωρούν παραδουλεύτρα [αναφέρεται στα ελληνικά ο όρος]. Είναι καλοί μαζί σου, σε σέβονται, σε πληρώνουν καλά, αλλά υπάρχουν στιγμές που το νιώθεις. Και τότε εγώ φεύγω». (Ανα, 34 ετών. Συνέντευξη 12)

Μέσα από την ανάλυση προέκυψε ότι τόσο οι μισθωτές όσο και οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού αναπτύσσουν κάποιες δεξιότητες και διαμορφώνουν αντιλήψεις γι' αυτές και τα κριτήρια καλής εργασίας που αποτελούν μέρος της σταδιοδρομίας τους μέσα στο επάγγελμα.

Πίνακας 18: Δεξιότητες και κριτήρια καλής εργασίας σε μισθωτές και αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού

Τύπος απασχόλησης	Δεξιότητες	Αντιλήψεις για κριτήρια καλής εργασίας
Μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού	Σωματική αντοχή Κοινωνικές δεξιότητες (ευγένεια)	Σταθερότητα Μονοδιάστατη εκτέλεση καθηκόντων Αυτονομία (έλλειψη φυσικής παρουσίας των εργοδοτών, ρυθμός εκτέλεσης καθηκόντων) Απομόνωση (από εργοδότες και συναδέλφους) «Απελευθέρωση» από τα στενά όρια του νοικοκυριού
Αυτοαπασχολούμενη εργασία σε διάφορα νοικοκυριά	Μυστικά νοικοκυροσύνης Συγκινησιακά χαρακτηριστικά/ Κώδικες συμπεριφοράς (υπομονή, διακριτικότητα)	Ευελιξία Εκτέλεση πολλαπλών καθηκόντων Αυτονομία (επιλογή πελατολογίου, τρόπος εκτέλεσης καθηκόντων) Ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης με τους εργοδότες Προστασία που προσφέρει ο χώρος εργασίας (το ιδιωτικό νοικοκυριό) από τον εξευτελισμό σε δημόσιους χώρους

Συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από τον πίνακα 18, οι μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού αναπτύσσουν σωματικές αντοχές και κοινωνικές δεξιότητες οι οποίες συνεπάγονται την εξέλιξή τους μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης. Με τη σειρά τους, οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες αναπτύσσουν κώδικες

συμπεριφοράς όπως η υπομονή και η διακριτικότητα, καθώς και μυστικά νοικοκυροσύνης που συμβάλλουν στην πορεία τους μέσα στο επάγγελμα. Σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις τους για το ποια είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά του τύπου απασχόλησης που καθιστούν την οικιακή εργασία καλή εργασία, οι μισθωτές εργαζόμενες σε συνεργεία καθαρισμού αναφέρουν κυρίως τη σταθερότητα που τους προσφέρει ο συγκεκριμένος τύπος απασχόλησης, το πλεονέκτημα μονοδιάστατης εκτέλεσης καθηκόντων, την αυτονομία με την έννοια της έλλειψης των εργοδοτών στο χώρο εργασίας και τον ρυθμό εκτέλεσης των καθηκόντων, την απομόνωση και την απελευθέρωση από τα στενά όρια του νοικοκυριού. Από την άλλη, οι αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες υπογραμμίζουν την ευελιξία που τους προσφέρει ο συγκεκριμένος τύπος απασχόλησης, τη δυνατότητα εκτέλεσης πολλαπλών καθηκόντων, την αυτονομία ως προς την επιλογή του πελατολογίου και τον τρόπο εκτέλεσης των καθηκόντων, την ανάπτυξη εμπιστοσύνης με τους εργοδότες, καθώς και την προστασία που τους προσφέρει ο χώρος εργασίας.

6.2. ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ

Η κατασκευή της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού φαίνεται να είναι άμεσα συνδεδεμένη και με τις *αντιλήψεις των ιδίων των εργαζομένων για τον εαυτό τους και την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα*, και ιδιαίτερα σε αναφορά με την εικόνα που είχαν για τον εαυτό τους στο παρελθόν. Έτσι η σταδιοδρομία αναδεικνύεται ως μια μετάβαση από το στάδιο αποδοχής της απασχόλησης στην υιοθέτηση συγκεκριμένων ρόλων του επαγγέλματος ως απόρροια

των σχέσεων των εργαζομένων με την οικονομία, τη διαδικασία παραγωγής της εργασίας και τα πολιτισμικά πρότυπα που υιοθετούν. Οι ρόλοι του επαγγέλματος έχουν δικές τους δραστηριότητες, πρότυπα συμπεριφοράς, προσωπικές τεχνικές, καθώς και δικό τους σχέδιο ζωής (Cressey, 1932).

Ακόμα, η έννοια της επαγγελματικής εξέλιξης ή σταδιοδρομίας ενός ανθρώπου δεν εμπεριέχει μονάχα τις πτυχές εκείνες που είναι συνυφασμένες με τις μεταβολές οι οποίες έχουν επέλθει στην εργασιακή εμπειρία και γενικότερα στη ζωή ενός ανθρώπου. Μια σημαντική παράμετρος που αναδεικνύει τις επιπτώσεις της εργασίας πάνω στην πορεία του εργαζομένου έχει να κάνει με την *ικανότητά του να προβάλλει την εξέλιξή του εαυτού του στο μέλλον*. Στην περίπτωση των μεταναστριών γυναικών που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα αυτό προκύπτει μέσα από τρεις παράγοντες: α) τις προσδοκίες από την εργασία και τους εργοδότες τους, β) τα σχέδια για το μέλλον και γ) την εικόνα του εαυτού τους στο μέλλον. Τέλος, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι μεγάλο ρόλο για τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού, ανεξαρτήτως τύπου απασχόλησης, παίζει η συνεχής αναφορά των συνεντευξιζομένων στην εικόνα του εαυτού τους σε σχέση με την κοινωνία προέλευσης. Η εικόνα που κατασκευάζουν οι εργαζόμενες για τον εαυτό τους μέσα από έναν επιδεικτικό, συμβολικό καταναλωτισμό στη Ρουμανία κατά κάποιον τρόπο τους προσδίδει «κύρος» και συντηρεί την παραμονή τους στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Όμως, όταν επιστρέφουν στα σπίτια τους, συνήθως για ένα μήνα το καλοκαίρι, οι συνεντευξιζόμενες πηγαίνουν στην παλαιά τους κοινότητα ως «παραθεριστές». Οι ίδιες είναι κατ' ουσίαν ξένες σε έναν κόσμο που κάθε φορά τους μοιάζει όλο και πιο ξένος (Sayad 2004).

6.2.1. Μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού

Ως προς την εξέλιξη του εαυτού τους μέσα στο επάγγελμα οι συνεντευξιαζόμενες θεωρούν ότι, σταδιακά, άφησαν πίσω τις όποιες ανασφάλειες είχαν και απέκτησαν σιγουριά ως προς την καλή εκτέλεση των καθηκόντων τους στα πλαίσια της εργασίας.

«Τώρα είμαι σίγουρη για τον εαυτό μου. Στην αρχή ήμουν στον κόσμο μου. Δεν ήξερα να κρατάω τη σφουγγαρίστρα στο χέρι μου. Και ήμουν φοβισμένη με όλα αυτά που έπρεπε να κάνω, πίστευα ότι δεν κάνω τίποτα καλά, τώρα έχει αλλάξει. Είμαι σίγουρη για τον εαυτό μου. Σαν όνειρο ήταν». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

Με την πάροδο του χρόνου, οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως πιο αυτόνομες και ικανές να αποφασίσουν μόνες τους για το πώς θα εκτελέσουν τα καθήκοντα στο χώρο εργασίας. Η Geta, μισθωτή εργάτρια στο ίδιο συνεργείο καθαρισμού για περισσότερο από 8 χρόνια, αναφέρει:

«Να πάω κάπου, όπου κι αν πάω, τα καταφέρνω μια χαρά σε αυτό τον τομέα. Δεν έχω πρόβλημα, οτιδήποτε, εντελώς. Τώρα κατάφερα να κάνω τη δουλειά μου έτσι όπως θέλω. Το πρωί κάνω τις δουλειές μου, δεν έχω πια [άμεση] εξάρτηση από αφεντικό.. Εγώ είμαι το αφεντικό, εγώ δίνω διαταγές, εγώ τις πραγματοποιώ (γελάει)». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Αυτό που αναδεικνύει η έρευνα είναι ότι η παραμονή στο επάγγελμα διαμορφώνει συνήθειες και αντιλήψεις για την εργασία και τον εαυτό τους που αποτρέπει τις μισθωτές εργάτριες να αναζητήσουν κάποια άλλη εργασία. Οι δραστηριότητες που προϋποθέτει ο συγκεκριμένος τύπος απασχόλησης, τα πρότυπα συμπεριφοράς που αναπτύσσουν, καθώς και οι προσωπικές μέθοδοι που χρησιμοποιούν οι συνεντευξιαζόμενες στα πλαίσια της εργασίας τους τις οδηγούν στο να θεωρούν τον εαυτό τους όχι μόνο καλή εργάτρια αλλά και «αυτόνομη εργάτρια» και «αξιοπρεπής γυναίκα».

Πίνακας 19: Τυπολογίες στις οποίες εντάσσονται οι εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού

Τυπολογία	Στάδιο ανάπτυξης τυπολογίας	Εμπλοκή στην εργασία	Λόγοι εργασίας/ Βασικό εργασιακό νόημα	Εμπλοκή του εγώ	Αποκτηθείσες συμπεριφορές & αξίες
<i>Η κυνηγός χρημάτων</i>	(Πριν την) εισαγωγή στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας	<i>Εμπορευματοποίηση των προσωπικών υπηρεσιών</i>	Κερδοσκοπικοί λόγοι εισαγωγής στο επάγγελμα	Χαμηλού βαθμού	Προσφορά υπηρεσιών για τα χρήματα ενώ οι πελάτες είναι ικανοποιημένοι
<i>Η εργοδότρια του εαυτού</i>	Ύστερα από τη σταθεροποίηση μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας	<i>Συναισθηματική κατανόηση της εμπορευματοποίησης</i>	Ύπαρξη στιγμών ικανοποίησης στα πλαίσια της εργασίας	Σχετικά χαμηλού βαθμού	Ανάπτυξη μιας μορφής αυτονομίας της εργαζομένης μέσω της επιλογής του ρυθμού εκτέλεσης καθηκόντων
<i>Η αξιοπρεπής γυναίκα</i>	Ύστερα από τη σταθεροποίηση μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας και εσωτερίκευση αξιών	<i>Συναισθηματική κατανόηση και αποδοχή της εμπορευματοποίησης</i>	Ύπαρξη στιγμών ικανοποίησης στα πλαίσια της εργασίας και αναφορά στην εξωεργασιακή σφαίρα	Η θέση και οι προοπτικές της εργαζόμενης αποτελούν πηγές κοινωνικής ταυτότητας	Ανάπτυξη αξιών για την αξιοπρέπεια της απασχόλησης μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού

Συγκεκριμένα, για την Ancuta, καμία άλλη εργασία πέραν της απασχόλησης σε συνεργείο καθαρισμού δεν είναι επιθυμητή και αυτό διότι, για την ίδια, η δουλειά που κάνει είναι εκείνη η οποία της προσφέρει *αυτονομία* και η οποία την κατατάσσει στην τυπολογία «εργοδότρια του εαυτού» της στον παραπάνω πίνακα. Αυτή η τυπολογία προκύπτει σε ένα στάδιο όπου η εργαζόμενη έχει σταθεροποιηθεί μέσα στο επάγγελμά της και αναπτύσσει μια συναισθηματική κατανόηση της εμπορευματοποίησης των προσωπικών υπηρεσιών:

«Ούτε σε μεροκάματα δε θα πήγαινα. Να κάτσω όλη την ημέρα σε σπίτι να καθαρίζω. Θέλω να είμαι ελεύθερη. Εδώ αισθάνομαι ελεύθερη, πάω και κάνω τη δουλειά μου, ειλικρινά, σε σπίτια να καθαρίζω όχι. Μόνο συμπληρωματικά, αλλιώς όχι. Δε θα το άντεχα. Σου είπα, μου αρέσει η συντροφιά, αλλά όχι να κάτσει από πίσω μου. Ναι, έτσι συμβαίνει στα

σπίτια. Όχι, γιατί ο κάθε ένας έχει δικό του σπιλ, ο κάθε ένας έχει τις παραξενιές του και το αντιλαμβάνεσαι ότι εγώ αντέχω, καταπίνω μέχρι ενός σημείου όμως. Αν κάνω μπαμ και γεια χαρά!». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Επιπλέον, για την Adina, μια νεαρή κοπέλα χωρίς επαγγελματική εμπειρία στη χώρα καταγωγής και μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού τα τελευταία 7 χρόνια, η εργασία που εκτελεί, πέραν της αυτονομίας, της προσδίδει κάτι παραπάνω. Για εκείνη η δουλειά στο συνεργείο σημαίνει *αξιοπρέπεια* (βλέπε τυπολογία «αξιοπρεπής γυναίκα» στον πίνακα 19). Αξιοπρέπεια που την κερδίζεις σταδιακά, αποδεικνύοντας σε καθημερινή βάση ότι είσαι σωστή στη δουλειά σου και δεν ενδιαφέρεσαι για το εύκολο χρήμα. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Έχουν δει πολλά τα μάτια μου εδώ. Δούλεψα για λίγο σε καφετέρια, όχι έξω, μέσα έφτιαχνα καφέδες και τέτοια, αλλά πολύ σου την πέφτουν. Νομίζουν ότι είσαι εύκολη. Πολλές έτσι είναι, βγαίνουν με τους πελάτες. Όχι, εγώ δε μεγάλωσα έτσι. Ούτε σε σπίτια πάω να δουλέψω. Και πού ξέρω εγώ τι θα μου κάνουν εκεί μέσα; Έτσι, στο συνεργείο είσαι σε ανοιχτό χώρο. Δουλεύεις σκληρά αλλά όλοι σε σέβονται. Δεν έχω ακούσει ποτέ να πουν ότι είναι εύκολη, πώς το λένε, κατάλαβες, μια καθαρίστρια». (Adina, 28 ετών. Συνέντευξη 64)

Για την Adina λοιπόν, σταδιακά η εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα ταυτίζεται με την ανάπτυξη αντιλήψεων που φαίνεται ότι κατά κάποιον τρόπο αναβιώνουν παλαιότερα πρότυπα απασχόλησης των γυναικών. Συγκεκριμένα, η θέση της νεαρής εργαζομένης σε μισθωτές υπηρεσίες καθαρισμού θυμίζει σε μεγάλο βαθμό εκείνη των γυναικών της εργατικής και της αγροτικής τάξης που το 18ο και το 19ο αιώνα ήταν υπηρέτριες στα σπίτια της μεσαίας και της ανώτερης τάξης. Πρόκειται για την αναβίωση πατριαρχικών προτύπων και ανάλογης εργασιακής κουλτούρας. Έτσι, πέραν των υπαρκτών τυπικών εμποδίων στην αγορά εργασίας, οι συνεντευξιζόμενες αναπτύσσουν αντιλήψεις και αξίες σύμφωνα με τις οποίες η φυσική θέση της

γυναίκας είναι μέσα στο σπίτι, ενώ η εργασία που κάνουν οφείλει να είναι κοντά (ως αντικείμενο) σε αυτό.

Επίσης, για τη Nuti, 45 ετών, πρώην εργαζόμενη σε εργοστάσιο και ύστερα παραγωγός γαλακτοκομικών προϊόντων, η εμπειρία της μισθωτής εργασίας σε συνεργείο καθαρισμού έχει ένα βαθύτερο νόημα. Παρατηρείται μια σημαντική μεταβολή σε σχέση με το παρελθόν ως προς τη σταθερότητα εισοδήματος και την ανεξαρτησία της ως μισθωτής εργαζομένης. Αυτοί οι παράγοντες την καθιστούν μια αξιοπρεπή γυναίκα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Ξυπνάς το πρωί, καθαρός, πλυμένος, ντυμένος, πας στη δουλειά. Είναι ψυχαγωγικό να πάω στη δουλειά. Είμαι μια κυρία, ντυμένη στα λευκά, με στολή. Όταν φτάνω στη Ρουμανία δε μου αρέσει άλλο να κάνω αυτό που έκανα. Παρ' ότι κι εδώ είναι δουλειά [εννοεί σκληρή], εδώ είσαι μια κυρία, με την τσάντα στον ώμο, σε κοιτούν σαν να είσαι από πιο ψηλά. [Ενώ] εκεί το πρωί πας με την αγελάδα στο δρόμο, με το κοντάρι μαζί σου για να την πας στην ερημιά. Το καλοκαίρι για να μαζέψεις χορταρικά, πώς να σε βλέπουν;» (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Ωστόσο, η εξέλιξη του εαυτού της σε μια αυτόνομη ή αξιοπρεπή γυναίκα, καθώς και το κοινωνικό κύρος που συνοδεύει αυτή την εξέλιξη σε καμία περίπτωση δεν ισοδυναμεί με εκείνη μιας γυναίκας που εργάζεται σε ένα τυπικό και ενδεχομένως υψηλού κύρους επάγγελμα. Ως προς αυτό το εύρημα μας οδηγούν οι ίδιες οι μαρτυρίες των συνεντευξιζομένων που αφορούν την ταύτιση της εξέλιξής τους μέσα στο επάγγελμα με την αλλαγή σε αρκετά σημεία του χαρακτήρα τους αλλά και της εικόνας τους.

«Δηλαδή, σαν να μην ήμουν ίδια όταν ήρθα από τη Ρουμανία. Έχω γίνει πιο `ανθεκτική`. Πριν ήμουν πολύ αγχωμένη, δούλευα υπό πίεση, τώρα όχι πια. Τώρα παραπονιέμαι μόνο για τα χέρια γιατί ξυπνάω το πρωί, αν ας πούμε δούλεψα σήμερα πολύ, και όταν ξυπνάω τα χέρια μου είναι μουδιασμένα. Στα εξτρά, έτσι λέγεται, στα εξτρά, στα «γενικά», υπάρχουν κάποια υγρά που είναι πιο δυνατά που χρησιμοποιούσα τον τελευταίο καιρό

και μου είχαν εμφανιστεί κάποια σημάδια στο σώμα μου, παντού, και μου προκαλούσαν μια απίστευτη φαγούρα από ένα υγρό που χρησιμοποιούσα για να καθαρίζω τα πλακάκια. Κατά τα άλλα, δεν έχω πρόβλημα».
(Gabriela, 31 ετών. Συνέντευξη 66)

Παρατηρείται, λοιπόν, μια προσαρμογή του εαυτού στη σκληρή χαλιναγώγηση που «προσφέρει» η παραμονή μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης της οικιακής εργασίας που δεν ακουμπάει μόνο τη σφαίρα της σωματικής αλλά κυρίως της ψυχικής κατάστασης της εργαζομένης.

Έτσι, η *υποταγή* γίνεται αρετή και σταδιακά εκλαμβάνεται από τις ίδιες τις εργαζόμενες ως *προσόν* – σύμβολο καλής και υπεύθυνης εργάτριας. Η Alexandra, πρώην πωλήτρια σε αρτοποιείο στη Ρουμανία και αρχικά απασχολούμενη στις γεωργικές εργασίες στην Ελλάδα (μάζεμα πορτοκαλιών), εξηγεί με ποιο τρόπο προέκυψε η συγκεκριμένη εξέλιξη στη δική της περίπτωση:

«Μια πετυχημένη καθαρίστρια πρέπει να είναι σωστή. Πρέπει να είναι υπεύθυνη για τη δουλειά που αναλαμβάνει. Και να μάθει ότι ο πελάτης έχει πάντα δίκιο. Πρέπει να βάλεις κάτω το κεφάλι και να πεις: ``Ναι αφεντικό!`` Εγώ έχω μια κοπέλα, σου δίνω ένα παράδειγμα. Εγώ μπαίνω σε μια σκάλα παλαιά, 6-7 χρόνια εμπειρίας στις σκάλες έχω. Αυτή έρχεται τώρα από τη Ρουμανία και έχει εμπειρία μιας εβδομάδας και βγαίνει πριν από μένα από τη σκάλα. Τι έκανε αυτή συγκριτικά με εμένα; Δεν είναι αλήθεια ότι δεν έκανε καλή δουλειά; Και αν της πεις κάτι, αμέσως αρπάζει. Εχ, αυτή δε θα προχωρήσει σε αυτή τη δουλειά. Δεν προχωράς έτσι».
(Alexandra, 34 ετών. Συνέντευξη 63)

Αναφορικά με το ζήτημα της εξέλιξης του εαυτού στο μέλλον και των προσδοκιών που αναπτύσσουν οι μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού, αυτό που παρατηρείται από την έρευνα είναι κάποιες σημαντικές μεταβολές από την απασχόληση στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Έτσι, ως προς τις προσδοκίες για την εργασία και τους εργοδότες, αυτό που προκύπτει από τις συνεντεύξεις με τις μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού είναι ότι οι εργαζόμενες δεν ευελπιστούν σε μια

καλύτερευση των συνθηκών εργασίας ή απασχόλησης. Εξάλλου, με τον καιρό τα θέματα που αφορούν την οργάνωση της εργασίας δε φαίνεται πια να απασχολούν ιδιαίτερω τις συνεντευξιαζόμενες λόγω των απαιτητικών συνθηκών εργασίας που δεν τους επιτρέπουν να σκεφτούν εν ώρα εργασίας τίποτε άλλο εκτός από το πώς θα καταφέρουν να εκτελέσουν τα καθήκοντα τους στο προβλεπόμενο από τους εργοδότες και τους πελάτες χρόνο. Τη θέση τέτοιου είδους αναζητήσεων, λοιπόν, λαμβάνουν σκέψεις που αφορούν τη σταθερότητα της θέσης εργασίας και τη διατήρηση καλών σχέσεων με τους εργοδότες και τους πελάτες τους. Ως προς τις προσδοκίες που αφορούν τους τελευταίους, οι μισθωτές εργάτριες το μόνο που ελπίζουν είναι σε μια διατήρηση των σχέσεων στην ισχύουσα κατάσταση. Έτσι η Marina αναφέρει:

«Δεν περιμένω κάτι συγκεκριμένο [από αυτούς]. Μόνο να τους δω ευχαριστημένους, εγώ κάνω προσπάθεια συνέχεια για να τους δω ευχαριστημένους μ' εμένα. Αυτό με γοητεύει περισσότερο από όλα».
(Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Ωστόσο, οι ίδιες οι συνεντευξιαζόμενες δεν εμπιστεύονται τους εργοδότες τους καθώς έχουν βιώσει στο χώρο εργασίας πάρα πολλές απογοητεύσεις. Η αλαζονική συμπεριφορά τους τις οδηγεί στο να είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμες να βρεθούν προ εκπλήξεως εκτός εργασίας. Η Geta διηγείται την εμπειρία της:

«Δεν περιμένω τίποτα. Έτσι μπροστά σου όταν είναι σου μιλάνε ωραία, αλλά όταν είναι να σου δώσουν χρήματα αλλάζει η κατάσταση, είναι άλλοι άνθρωποι. Φύγαμε για διακοπές, με εκτιμούσαν πάρα πολύ, με βλέπανε πάρα πολύ καλά, πώς να σου πω, σαν να ήμουν η υπεύθυνη όλων των εργαζομένων εκεί μέσα. Και στη θέση μας αφήσαμε μια οικογένεια να δουλέψει για το διάστημα που θα λείπαμε διακοπές. Όταν γυρίσαμε πίσω, χάσαμε τη δουλειά μας. Και κάθισα και ρώτησα: ``Γιατί;'' Και μου είπε ότι: ``Βρήκα φτηνότερο εργατικό χέρι, με λιγότερα χρήματα από όσα παίρνετε εσείς. Την ίδια δουλειά κάνουν. Δε με ενδιαφέρει εάν δουλεύουν ποιοτικά ή όχι, εμένα τα λεφτά να μου έρθουν!'' Οπότε δεν έχει σημασία η

ποιότητα για τον Έλληνα. Δεν είχε σημασία ότι είχα δουλέψει, ότι του είχα συντονίσει τη δουλειά για τρία χρόνια, ότι έμαθα τους ανθρώπους του τη δουλειά, δε μετράει τίποτε από αυτά, κατάλαβες;» (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Κάπως διαφορετική είναι η κατάσταση όσον αφορά την περίπτωση των συνεντευξιαζομένων οι οποίες, εκτός από μισθωτές εργάτριες σε συνεργεία καθαρισμού, κάνουν και μεροκάματα σε ιδιωτικά σπίτια. Για εκείνες φαίνεται ότι οι προσδοκίες από την εργασία αλλάζουν. Συγκεκριμένα, η στενή σχέση με τις εργοδότες συμβάλλει σε μια μεταβολή των προσδοκιών και την αναζήτηση της αλλαγής του τύπου απασχόλησης από τη μισθωτή προς την αυτοαπασχολούμενη εργασία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Lenuta:

«Το αφεντικό μου είναι καλός, αλλά όταν είσαι άρρωστη και δεν πας σου κόβει λεφτά. Έτσι είναι όλοι [στα συνεργεία]. Δε θα πει ποτέ: ``Άσε, ήταν άρρωστη η κοπέλα, να της δώσω κάτι``. Ενώ στις κυρίες ακόμα και να τους έχεις πει ότι παίρνεις 7 ευρώ την ώρα και τελειώνεις πιο νωρίς, το ίδιο θα πάρεις τα λεφτά σου. Και σου κάνουν και δώρα για τα παιδιά, είναι πολύ γλυκές. Δεν ξέρω, αλλά τώρα τις νιώθω πολύ κοντά. Πηγαίνω στα σπίτια τους και αισθάνομαι άνετα. Σαν να καθαρίζω στο σπίτι μου. Και έχεις θάρρος, δουλεύεις με αγάπη. Και όταν πηγαίνω στη Ρουμανία ανησυχούν οι κυρίες γιατί φοβούνται μη με χάσουν. Και εγώ είμαι ευτυχισμένη που τις βρήκα. Έτσι θέλω στο μέλλον να δουλεύω». (Lenuta, 38 ετών. Συνέντευξη 59)

Αναφορικά με τα σχέδια για το μέλλον των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού, αυτό που οι συνεντεύξεις αναδεικνύουν είναι ότι οι ίδιες αδυνατούν να κάνουν σχέδια μακροπρόθεσμα. Και αυτό δεν οφείλεται στο γεγονός ότι η παραμονή τους τόσο μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας όσο και στην Ελλάδα θεωρείται προσωρινή από τις ίδιες. Αντιθέτως, η αδυναμία διαμόρφωσης σχεδίων

φαίνεται πως σχετίζεται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, με τη σταδιακή ένταξή τους μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα²³⁶.

«Η φύση της, δεν μπορείς να την κάνεις για πάντα. Είναι μια δουλειά που σου καταστρέφει την υγεία. Από όλες τις πλευρές. Δηλαδή, η σωματική αντοχή πέφτει πιο γρήγορα και, δεύτερο, πρέπει να έχεις πολύ γερά νεύρα σε αυτό το επάγγελμα. Γιατί η καθαριότητα είναι ένα επάγγελμα όπου: "Γινόταν και καλύτερα!" Ο άνθρωπος πάντοτε θα πει ότι γινόταν και καλύτερα. Δηλαδή, πρέπει να έχεις και σωματική και ψυχική αντοχή. Και όταν τα αποκτάς έχεις κουραστεί τόσο πολύ που δεν έχεις δύναμη για κάτι άλλο, δε βρίσκεις λόγο να ψάξεις κάτι άλλο». (Iuliana, 37 ετών. Συνέντευξη 45)

Συνεπώς, τα χρόνια παραμονής μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα «προσφέρουν» στις εργαζόμενες σωματική και ψυχολογική κόπωση, αλλά και αντιλήψεις γύρω από την «επιτυχία» ως καθαρίστριες που δεν τους δίνουν περιθώρια να διαμορφώνουν σχέδια ζωής εκτός επαγγέλματος. Οι ίδιες αισθάνονται την κατάπτωση και την εκφράζουν συνεχώς. Όπως έχει γίνει αναφορά στο τέταρτο κεφάλαιο, οι ηλικίες των συνεντευξιαζόμενων μισθωτών εργατριών μπορούν να χαρακτηριστούν ως σχετικά μικρές (μέσος όρος 32 ετών). Ωστόσο, αυτό που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι τα επίθετα που κατ' επανάληψη οι ίδιες χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τον εαυτό τους. Η Gabriela, που είναι 31 ετών, παντρεμένη και στη χώρα καταγωγής εργαζόταν ως νηπιαγωγός σε παιδικό σταθμό, αναφέρει:

«Τι να λέω τώρα; Εγώ είμαι μεγάλη, γριά αισθάνομαι. Ούτε παιδιά δεν πρόλαβα να κάνω, τώρα είμαι μεγάλη και γι' αυτά. Δε θα κάνω. Και να πάω πίσω στη Ρουμανία δε θα μπορούσα άλλο να δουλεύω στον παιδικό

²³⁶ Παρόμοιο εύρημα αναδεικνύεται και στην περίπτωση των εσωτερικών οικιακών εργατριών για τις οποίες η σχέση με το επάγγελμα τις έχει αλλάξει ριζικά. Η ταύτιση των μεταναστριών με την εσωτερική οικιακή εργασία έχει ως αποτέλεσμα «την υπονόμηση της ψυχικής της ηρεμίας, που είναι απαραίτητη για την εκτέλεση εργασιών όπως αυτή του μελισσοκόμου. Ακόμα, [...] το ζήτημα που προκύπτει είναι εξαιρετικά σημαντικό και αφορά την ενσωμάτωση των χαρακτηριστικών του επαγγέλματός της και την αδυναμία επιστροφής σε προηγούμενους ρόλους» (Ξυπολυτάς 2012: 362-363).

σταθμό. Φασαρία, παιδιά, αυτά θέλουν υπομονή. Εγώ δεν έχω πια».
(Gabriela, 31 ετών. Συνέντευξη 66)

Φαίνεται, λοιπόν, από την αφήγηση της Gabriela ότι η βιολογική και η ψυχική της ηλικία όχι μόνο δε συμβαδίζουν, αλλά η επιβαρημένη ψυχική της κατάσταση προκαλεί σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις όσον αφορά τις προσδοκίες ζωής της εργαζομένης. Ακόμα, τα χρόνια παραμονής μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας φαίνεται πως επηρεάζουν σημαντικά τις προσδοκίες της που σχετίζονται με την ικανότητα της εργαζομένης να ασκεί ακόμα και το επάγγελμα για το οποίο είχε σπουδάσει στη χώρα καταγωγής.

Η *εικόνα του εαυτού*, για πολλές συνεντευξιαζόμενες, έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές από την απασχόληση στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Πρόκειται για μια εικόνα που δεν είναι πλέον αναγνωρίσιμη και οικεία για την ίδια (Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008). Η Marina, μισθωτή εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού, εξηγεί:

«Δεν ξέρω, εγώ ήμουν πιο αδύναμος χαρακτήρας, πιο ντροπαλή. Τώρα δεν είμαι πια το κορίτσι εκείνο. Δεν έχω τίποτα από αυτό που ήμουν. Και δεν είμαι ευχαριστημένη με τον εαυτό μου. Έχω αφήσει τον εαυτό μου. Το νιώθω. Νιώθω ότι παραμελώ εμένα και το σπίτι μου». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Έτσι η Marina επισημαίνει δύο σημαντικά πράγματα. *Πρώτον*, ότι δεν υπάρχει τρόπος να επιστρέψει στον παλιό της εαυτό και, *δεύτερον*, μας προϋδειάζει ότι οι μισθωτές εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού αδυνατούν να προβάλουν κάποια εικόνα του εαυτού τους στο μέλλον.

Και η περίπτωση της Aura έρχεται να αναδείξει για άλλη μια φορά την ψυχολογική κατάπτωση που υπέστη από την απασχόλησή της στο συγκεκριμένο επάγγελμα.

«Δεν ξέρω αν θα φτάσω μετά από χρόνια. Πώς να μπορώ να βλέπω τον εαυτό μου. Τα όνειρα δεν είναι για μένα. Εγώ είμαι τόσο κουρασμένη, που δεν έχω κουράγιο να βρω ούτε άνδρα». (Aura, 32 ετών. Συνέντευξη 54)

Για την Aura, η απασχόληση και η παραμονή μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας έχει καταστροφικές επιπτώσεις που δεν περιορίζονται στην επαγγελματική ή τη γενικότερη κοινωνική σφαίρα της ζωής της. Αντιθέτως οι επιπτώσεις αυτές προεκτείνονται στην απόλυτα προσωπική της ζωή, κυριαρχούν στα όνειρά τους και επηρεάζουν την αυτοπεποίθησή της.

Ακόμα, φαίνεται ότι η οικιακή εργασία εξελίσσεται για τις συνεντευξιζόμενες σε έναν ολοκληρωτικό κόσμο μέσα στο πλαίσιο του οποίου μπορεί μια μετανάστρια οικιακή εργάτρια, μέσα από μια απόλυτη αφοσίωση, να απολαμβάνει κάποια μορφή κοινωνικής αναγνώρισης. Όπως αναφέρει η Ancuta:

«Πρέπει να σου αρέσει αυτό που κάνεις για να έχεις επιτυχία. Εγώ αν σκουπίζω, αν καθαρίζω σκάλες μου αρέσει και το κάνω με αγάπη. Έτσι είναι. Αν κάνεις με αγάπη, βγαίνει καλά. Αυτό είναι επιτυχία». (Ancuta, 36 ετών. Συνέντευξη 19)

Συνεπώς, η εικόνα του εαυτού τους μπορεί να «καθρεφτίζεται» μόνο σε αναφορά με το επάγγελμα μέσα στο οποίο απασχολούνται καθώς για εκείνες αποτελεί ίσως το μοναδικό σταθερό σημείο αναφοράς.

«Βλέπω τον εαυτό μου να δουλεύει συνεχώς. Τι να σας πω; Εδώ να δουλεύω συνεχώς και να πάω μόνο για διακοπές στη Ρουμανία. Ο σύζυγος μου λέει: ``Σαν να μην είσαι εσύ!`` Γιατί εκείνος φοβόταν ότι μπορεί να μη μας αρέσει άλλο, γιατί δεν αρέσει σε όλο τον κόσμο. Αλλά εγώ στη Ρουμανία δε βλέπω τη θέση μου». (Nutu, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Τέλος, υπάρχει μια μόνο πτυχή που σχετίζεται με την εικόνα του εαυτού στο μέλλον η οποία είναι σταθερή και φαίνεται να απασχολεί όλες εκείνες τις συνεντευξιζόμενες οι οποίες έχουν παιδιά. Γι' αυτές η εικόνα του εαυτού τους είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη συνεχή προσπάθεια εξασφάλισης ενός καλύτερου μέλλοντος για τα παιδιά τους. Έτσι, η έννοια της εξέλιξης του εαυτού τους κατά κάποιον τρόπο γίνεται ταυτόσημη με τις προσδοκίες για την κοινωνική και επαγγελματική μελλοντική ανέλιξη των παιδιών τους. Στην αντίληψή τους αυτό

γίνεται εφικτό μόνο μέσα από την παραμονή τους στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας.

«Εμείς τελειώσαμε. Εύχομαι να φτάσει αυτός ψηλά, να έχει όλα αυτά που δεν είχαμε εμείς. Να μορφωθεί, να πάει παραπέρα, να μπορέσω να τον συντηρήσω, να τον βοηθήσω. Θα έκανα τα πάντα, μόνο να θελήσει, να έχει πρόθεση. Εμείς δεν πήγαμε σχολείο και γι' αυτό ταλαιπωρούμαστε έτσι. Με αυτή τη δουλειά όμως μπορώ να τον βοηθήσω. Μόνο έτσι». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Καθώς μεταβάλλονται οι αντιλήψεις για τον εαυτό τους δίνουν όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα στο κύρος τους στη Ρουμανία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η συγκεκριμένη παράμετρος παίζει ουσιαστικό ρόλο για την έννοια της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας.

Συγκεκριμένα, για τις μισθωτές εργάτριες στα συνεργεία καθαρισμού το ταξίδι στη Ρουμανία κάθε χρόνο γίνεται όλο και λιγότερο επιθυμητό. Δραστηριότητες που άλλοτε έκαναν με ευχαρίστηση σταδιακά γίνονται ξένες και δε βρίσκουν πια κάποια ευχαρίστηση από αυτές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Nuti:

«Δεν ξέρω, αλλά όταν φτάνω στη Ρουμανία λες και δεν περνάει η ώρα πιο γρήγορα για να γυρίσω πίσω εδώ. (γελάει) Μου φαίνεται ότι είναι χάλια εκεί, άγχη, πολλά άγχη. Όταν φτάνω εκεί και πρέπει να κάνω ορισμένα πράγματα, να κάνω πράγματα στο νοικοκυριό, ας πούμε, δε θέλω να τα κάνω. Όχι ότι θέλω να ξεκουραστώ, αλλά δε μου αρέσει πια να τα κάνω. Δε μου αρέσει άλλο να κάνω ό,τι έκανα». (Nuti, 45 ετών. Συνέντευξη 24)

Τα παραπάνω αναδεικνύουν με ποιο τρόπο η μετανάστευση και η απασχόλησή τους στην οικιακή εργασία τις απομάκρυνε όχι μόνο από την κοινότητά τους, αλλά κυρίως από τις συνθήκες ζωής και εργασίας που είχαν στο παρελθόν.

Επιπλέον, οι συνεντευξιαζόμενες, όταν πηγαίνουν στον τόπο καταγωγής, προχωρούν σε διάφορες πράξεις ενδεικτικού καταναλωτισμού που πάρα πολλές φορές προκαλούν μεγάλες αποκλίσεις από τα καταναλωτικά πρότυπα των ντόπιων.

«Έχτισα στη Ρουμανία. Αλλά δεν το έχω τελειώσει ακόμα. Εμείς είχαμε το οικόπεδο και είχαμε βάλει και τα μπετά. Εχ, και πριν από δύο χρόνια ξεκινήσαμε και να το χτίσουμε. Κάποιος το προσέχει, αλλά δε μένει κανείς μέσα γιατί είναι ολοκαίνουριο. Μια κουνιάδα μου το προσέχει και οτιδήποτε υπάρχει εκεί στο σπίτι στη Ρουμανία μοιάζει με τα ελληνικά σπίτια. Και τα έπιπλα και όλα. Λοιπόν, το σπίτι μου έχει αξία 60.000 ευρώ ή και περισσότερο. Λίγα λέω. Ακόμα, έχω ένα αυτοκίνητο που όταν το πήρα, πλήρωσα 40.000 ευρώ γι' αυτό. Αυτά είναι λεφτά από τη δική μου δουλειά». (Geta, 40 ετών. Συνέντευξη 47)

Βεβαίως η εικόνα που διαμορφώνουν οι ντόπιοι για τις συνεντευξιαζόμενες είναι αμφιλεγόμενη. Αφενός, υπάρχει θαυμασμός γιατί τα καταναλωτικά πρότυπα που οι συνεντευξιαζόμενες εισάγουν κάτι το καινούριο, το επιβλητικό. Αφετέρου, οι συγκεκριμένες πράξεις διαμορφώνουν ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες πληθυσμού που χωρίζουν περαιτέρω τα μέλη της κοινότητας.

«Όσοι είναι έξω άλλαξαν, έκαναν μεγάλα σπίτια, κάτι βίλες που σε πιάνει πονοκέφαλος. Σε ένα καλοκαίρι έβλεπες το σπίτι έτοιμο, ούτε ξέρεις πότε χτίζουν. Οι άλλοι άνθρωποι [από το χωριό] κοιτάνε. Λένε: ``Κοίτα, ο Τάδε έκανε έτσι!`` Θαυμάζει ο κόσμος. Τους φαίνεται παράξενο να δουν ότι σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα κάποιος χτίζει σπίτι. Ενώ εκείνοι δούλεψαν μια ζωή και δεν έχουν καταφέρει να κάνουν». (Marina, 29 ετών. Συνέντευξη 18)

Ακόμα, ο ανταγωνισμός δεν περιορίζεται στις σχέσεις μεταξύ ντόπιων και μεταναστών. Η επίδειξη κύρους δημιουργεί ανταγωνισμό και ανάμεσα στους απόδημους, ανάλογα με τη χώρα στην οποία έχουν μεταναστεύσει.

«Από τα σπίτια το καταλαβαίνεις. Τα κάνουν σε ένα συγκεκριμένο στιλ. Διαφορετικά. Και είναι σπίτια που μέχρι και τη μάντρα την κάνουν κάπως. Όπως είναι οι μάντρες, ας πούμε, σε ορισμένες περιοχές, έτσι τις κάνουν και εκείνοι. Φαίνεται ότι όποιος μένει εκεί δεν έχει τη δυνατότητα να κάνει όπως ο άλλος που είναι έξω. Δεν μπορεί να κάνει. Ναι, ο κάθε ένας κάνει σύμφωνα με τα γούστα του και με ό,τι έχει δει στη συγκεκριμένη χώρα. Αλλά οι καλύτεροι είναι αυτοί από την Αυστρία». (Nutì, 45 ετών.

Συνέντευξη 24)

Ωστόσο, τα μέλη της κοινότητας από την οποία προέρχονται τις περισσότερες φορές αντιλαμβάνονται και εκφράζουν τις απόψεις τους σχετικά με τις μεταβολές που έχει υποστεί η εικόνα των συνεντευξιαζομένων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Rodica:

«[Μας λένε] ότι είμαστε διαφορετικοί από τότε που φύγαμε, ότι έχουμε αλλάξει. Τα πάντα, και το φαγητό και τη δουλειά. Και με τον τρόπο που ντυνόμαστε. Νιώθεις ότι σε κοιτάνε και λένε: ``Κοίταξέ τους, έχουν καβαλήσει το καλάμι!'' [πιστεύουν] ότι τους κοιτάμε από ψηλά». (Rodica, 44 ετών. Συνέντευξη 14)

Για τις ίδιες τις εργαζόμενες η εικόνα που προβάλλουν στη χώρα τους είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις αντιλήψεις που έχουν διαμορφώσει στα πλαίσια της εργασίας γύρω από τα καταναλωτικά πρότυπα που οφείλουν να υιοθετήσουν. Για εκείνες το κύρος τους είναι άμεσα συνδεδεμένο με την ικανότητα να υιοθετούν τα καταναλωτικά πρότυπα των εργοδοτών ή των πελατών για τους οποίους προσφέρει υπηρεσίες το συνεργείο καθαρισμού. Έτσι, η αρχιτεκτονική ή η διακόσμηση του σπιτιού της στη Ρουμανία γίνεται βάση των προτύπων που έχει παρατηρήσει κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης της εργασίας της στις υπηρεσίες καθαρισμού.

«Θέλω και εγώ, είδα αλλού. Ναι. Ναι. Κάνω ένα σπίτι που να μου αρέσει και εμένα όταν πάω να μαγειρέψω σε μια κουζίνα και να πω: ``Έτσι είχε και εκείνη εκεί στη δουλειά!'' Μου μείνανε, γιατί αυτές είναι κυρίες και εάν κάνω και εγώ έτσι, θα είμαι κι εγώ κυρία». (Maria, 36 ετών. Συνέντευξη 51)

6.2.2. Αυτοαπασχολούμενες εργάτριες

Ως προς την εξέλιξη του εαυτού μέσα στο επάγγελμα, οι συνεντευξιαζόμενες θεωρούν ότι, σταδιακά, έχουν αφήσει πίσω τις όποιες ανασφάλειες είχαν και είναι σε

θέση να διαλέξουν οι ίδιες τα σπίτια στα οποία θα εργαστούν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι αισθάνονται «καλοί επαγγελματίες» που ανά πάσα στιγμή μπορούν να βρουν ένα νοικοκυριό να καθαρίζουν. Η Mariana αναφέρει:

«Τώρα είμαι πολύ καλύτερα γιατί έχω επιλέξει τα σπίτια. Σταδιακά άφησα τα σπίτια που ήταν δύσκολα, που με κούραζαν ψυχολογικά, και έψαξα σπίτια όπου νιώθω καλά, δεν αισθάνομαι ξένη, σαν να είμαστε οικογένεια». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Με την πάροδο του χρόνου, οι εργαζόμενες θεωρούν ότι έχουν γίνει πιο αυτόνομες, ικανές να αποφασίσουν μόνες τους για το πώς θα εκτελέσουν τα καθήκοντα. Όμως, ταυτόχρονα, τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας γίνονται όλο και πιο θολά. Η Nicoleta, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια τα τελευταία επτά χρόνια, αναφέρει:

«Θέλω να σου πω ότι τώρα σαν να μην είναι δουλειά. Πηγαίνω με χαρά, περιμένω πώς και πώς να πάω. Κοίτα, σήμερα έχω ρεπό και σαν να πέρασε τσάμπα η μέρα. Ενώ έτσι ξέρω ότι αύριο πηγαίνω στη δουλειά, βλέπω κάτι καινούριο, ακούω κάτι ενδιαφέρον». (Nicoleta 25 ετών. Συνέντευξη 4)

Ακόμα, όπως και οι μισθωτές εργάτριες, οι συνεντευξιαζόμενες ταυτίζουν την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα με την αλλαγή σε αρκετά σημεία του χαρακτήρα τους αλλά και της εικόνας τους.

«Την προτιμώ τη δουλειά αυτή, επειδή μπορώ να πω ότι έτσι βρήκα περισσότερο τον εαυτό μου. Λοιπόν, πριν δεν ήμουν με την καθαριότητα, ούτε στο σπίτι, δεν μπορώ να πω... αλλά άλλαξα. Και στη μητέρα μου όταν ήρθε εδώ, της φάνηκα αλλιώς. Άλλη Gabi. Λοιπόν, ένας άλλος τρόπος μου. Ωρίμασα, είμαι αλλιώς». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Από την αφήγηση της Gabi προκύπτει ότι η παραμονή μέσα στο επάγγελμα επιφέρει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην ψυχοσύνθεσή της. Έτσι, τόσο η σωματική όσο και η πνευματική της κατάσταση φαίνεται ότι έχουν μεταβληθεί σε τέτοιο βαθμό που ακόμα και η ίδια η μητέρα της αδυνατεί να αναγνωρίσει το παιδί της του οποίου η συμπεριφορά και οι αντιλήψεις για τη ζωή έχουν αλλάξει ριζικά.

Για τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα η εξέλιξη του εαυτού τους και η πρόοδος μέσα στο επάγγελμα ταυτίζεται με τη διαμόρφωση ενός πλαισίου όπου για την εργαζόμενη, σε ψυχολογικό επίπεδο, η εξάρτηση στη σχέση δεν είναι μονόπλευρη. Έτσι για τη Marina η σταδιοδρομία της είναι συνδεδεμένη με την ανάγκη να πιστέψει ότι μέσα στο μυαλό των εργοδοτών έχει καταφέρει να χαράξει μια εικόνα της ίδιας ως «καλής οικιακής εργάτριας» που δύσκολα μπορούν να αντικαταστήσουν:

«Όλα αυτά τα χρόνια στη δουλειά σημαίνουν πρόοδο, γιατί έτσι όπως ήταν όλες έχουν μείνει με το μυαλό σε εμένα, ότι εγώ ήμουν η καλύτερη. Γιατί μετά από μένα ήδη ακολούθησαν, έχουν αλλάξει κορίτσια. Εκείνη με τα δίδυμα όπου δούλεψα για μια περίοδο, τώρα δουλεύει μια κοπέλα εσωτερική και έρχεται και μια άλλη για την καθαριότητα. Αλλά όλες έμειναν με τη σκέψη ότι καμία δεν είναι σαν εμένα. Τώρα, αν αυτή είναι η αλήθεια, εκείνες το ξέρουν, αλλά αυτά μου λένε. Ναι, σημαίνει πρόοδο. Εδώ έχω ωριμάσει πολύ, από ανάγκη ωριμάζεις». (Marina, 31 ετών. Συνέντευξη 43)

Οι συνεντεύξεις με τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού, όπως και εκείνες με τις μισθωτές εργάτριες ανέδειξαν ότι η παραμονή στο επάγγελμα διαμορφώνει συνήθειες και αντιλήψεις για την εργασία και τον εαυτό που αποτρέπει τις εργαζόμενες να αναζητήσουν κάποια άλλη εργασία. Μέσα από τη σταδιακή ένταξη στο συγκεκριμένο επάγγελμα, οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες ασκούν συγκεκριμένους εργασιακούς ρόλους που τους τοποθετούν σε ένα πλαίσιο όπου δεν αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους μονάχα ως καλές οικιακές εργάτριες. Για τις αυτοαπασχολούμενες, όπως και για τις μισθωτές εργάτριες, η σταδιοδρομία μέσα στο επάγγελμα αναδεικνύεται μέσα από την υιοθέτηση ρόλων που εντάσσονται σε τρεις τυπολογίες: «εργοδότης του εαυτού», «αξιοπρεπής γυναίκα» και «κοσμοπολίτισσα».

Στις αυτοαπασχολούμενες, η πορεία εξέλιξης ως προς την υιοθέτηση εργασιακών ρόλων είναι ανάλογη με εκείνη των μισθωτών σε συνεργεία καθαρισμού. Το καινούριο στοιχείο στις αυτοαπασχολούμενες είναι η ανάδειξη της «κοσμοπολίτισσας», που αποτελεί καταληκτική εξέλιξη στην πορεία τους και χαρακτηρίζει τον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης. Στον πίνακα 19 διακρίθηκαν η «εργοδότης του εαυτού» και η «αξιοπρεπής γυναίκα». Το καινούριο, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 20 που είναι η συνέχεια στις τυπολογίες που παρουσιάζονται στον πίνακα 19, είναι ότι η τυπολογία «κοσμοπολίτισσα» αναπτύσσεται σε ένα στάδιο όπου, πέραν της σταθεροποίησης μέσα στο επάγγελμα και της εσωτερίκευσης των αξιών του, είναι σε θέση να προβάλλει και προ τα έξω τις εν λόγω αξίες.

Πίνακας 20: Τυπολογίες στις οποίες εντάσσονται οι εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού (συνέχεια του πίνακα 19)

Τυπολογία	Στάδιο ανάπτυξης τυπολογίας	Εμπλοκή στην εργασία	Λόγοι εργασίας/ Βασικό εργασιακό νόημα	Εμπλοκή του εγώ	Αποκτηθείσες συμπεριφορές & αξίες
<i>Η κοσμοπολίτισσα</i>	Ύστερα από τη σταθεροποίηση μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας, εσωτερίκευση αξιών και προβολή τους προς τα έξω	<i>Κοσμοπολίτικη</i> αντίληψη της καθημερινής ζωής	Παρέχει υπηρεσίες και αντλεί γνώσεις από τους εργοδότες/ πελάτες	Ισχυρή κοινωνική σχέση με τους εργοδότες	Απόκτηση διαφόρων γνώσεων και πολιτισμικών προτύπων

Για την Cristina, η οποία σύμφωνα με τον πίνακα 19 κατατάσσεται στην τυπολογία «εργοδότης του εαυτού», η συγκεκριμένη εργασία όχι μόνο της προσφέρει κάποιο βαθμό ελευθερίας, αλλά και τη δυνατότητα να επιλέξει το ρυθμό που της ταιριάζει και τον τρόπο επιτέλεσης των καθηκόντων ούτως ώστε να μπορέσει να «παντρέψει» την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή:

«Τους έχω κερδίσει την εμπιστοσύνη, το σεβασμό, δε νομίζω ότι θα τα κατάφερναν χωρίς εμένα. Μου το είπαν και το νιώθω και εγώ. Για

παράδειγμα, πηγαίνω τη Δευτέρα στη δουλειά και της λέω ότι δε θα μπορέσω να πάω την επόμενη Δευτέρα. Και μου λένε: ``Cristina, έλα το Σάββατο, αλλά θα έρθεις και τη Δευτέρα, μη με αφήσεις!`` Και έχω και ευελιξία για τα παιδιά. Και είμαι άνετη, δεν είμαι αγχωμένη. Αν χάσω ένα σπίτι, θα βρω άλλο. Νιώθω ότι εξελίχθηκα. Σαν να είμαι σε μια σκάλα, σκαλοπάτι σκαλοπάτι ανέβηκα και εύχομαι να συνεχίσω έτσι. Έχω την ελευθερία και το σεβασμό που δείχνουν». (Cristina, 28 ετών. Συνέντευξη 15)

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, για ορισμένες συνεντευξιαζόμενες, η αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία είναι συνυφασμένη με τη διαμόρφωση ενός πλαισίου ηθικής καταλληλότητας για τις νεαρές κοπέλες οι οποίες εργάζονται στην Ελλάδα. Η Alina, μια νεαρή κοπέλα 26 ετών που εργάζεται ως οικιακή εργάτρια από τα 16 της, λέει αναφερόμενη στη δουλειά της:

«Αυτή είναι θέση για μια σοβαρή κοπέλα, μια οικογενειάρχισσα δεν μπορεί να δουλέψει σε καφετέρια, αυτό είναι για τις κοπέλες που θέλουν να βγάλουν εύκολα χρήματα, δεν είναι για μια σοβαρή κοπέλα». (Alina, 26 ετών. Συνέντευξη 23)

Αυτό που προκύπτει από την αφήγηση της Alina είναι ότι η οικιακή εργασία γίνεται κατανοητή από την εργαζόμενη ως μια μορφή απασχόλησης μέσα από την οποία η εργαζόμενη «προστατεύεται» από κάποιες ετικέτες αμφίβολης ηθικής και αξιοπρέπειας («αξιοπρεπής γυναίκα» σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά που αναφέρονται στον πίνακα 19).

Τέλος, για τη Mariana, 46 ετών, πρώην σερβιτόρα σε εστιατόριο στη χώρα καταγωγής και ύστερα εργαζόμενη ως εσώκλειστη στην Ελλάδα, η εμπειρία της αυτοαπασχολούμενης εργασίας σε διαφορετικά σπίτια κατανοείται ως μια δραστηριότητα που της προσφέρει την ευκαιρία να μάθει πράγματα και να εξελιχθεί (εντάσσεται στην τυπολογία «κοσμοπολίτισσα» από τον πίνακα 20):

«Πηγαίνω στα σπίτια, αλλά δεν είναι μόνο τα λεφτά. Εντάξει, είναι και αυτά γιατί πήραμε σπίτι εδώ στην Ελλάδα, με όλες τις ανέσεις, να ζέρανε οι

κυρίες μου... Αλλά έμαθα πολλά. Έγινα πιο σοφή, πώς το λένε. Από τις κυρίες που μου λένε τόσα πράγματα για τα μέρη όπου πήγαν, για πράγματα που διάβασαν. Αν ήμουν σε καμία άλλη δουλειά θα είχα αυτή την ευκαιρία; Εγώ είμαι σαν σφουγγάρι που ρουφάει πληροφορίες. Τι θέλεις να σου πω; Για την Κίνα, για τη Λατινική Αμερική; Ούτε από το σχολείο δεν τα έμαθα αυτά. Η δουλειά μου είναι το καλύτερο σχολείο». (Mariana, 46 ετών. Συνέντευξη 60)

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η παραμονή στο συγκεκριμένο επάγγελμα δεν είναι μια απλή αδιέξοδη κατάσταση, αλλά απόρροια μιας σύνθετης διαδικασίας ανάθεσης και λήψης εργασιακών ρόλων που σταδιακά οδηγούν τις εργαζόμενες στην ανάπτυξη νέων αντιλήψεων για την ίδια την εργασία τους. Οι αντιλήψεις αυτές συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό τόσο στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα, αλλά πιο πολύ αποτελούν ένα κίνητρο που καθιλώνει τις γυναίκες αυτές σε μια θέση εργασίας που για την κοινωνία της χώρας στην οποία ζουν δεν έχει το ανάλογο κύρος που οι ίδιες προσδίδουν στον εαυτό τους.

Τα παραπάνω ίσως να αποδεικνύονται με τον καλύτερο τρόπο όταν πρόκειται να συνδυαστούν με τα σχέδια για το μέλλον των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών. Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, οι προσδοκίες για την εργασία και τους εργοδότες των αυτοαπασχολούμενων εργατριών στις υπηρεσίες καθαρισμού περιορίζονται στο χώρο της οικιακής εργασίας. Ωστόσο, συγκριτικά με τις μισθωτές εργάτριες, για τις συνεντευξιαζόμενες που απασχολούνται στην αυτοαπασχολούμενη εργασία οι σχέσεις που αναπτύσσουν με τους εργοδότες τους τις προτρέπουν να αντιλαμβάνονται τη θέση τους μέσα στο επάγγελμα ως μια θέση για την οποία υπάρχει χώρος για βελτίωση. Βεβαίως η ανέλιξη στην άτυπη ιεραρχία του συγκεκριμένου επαγγέλματος δεν έχει να κάνει με μια τυπική προαγωγή που μπορεί να γίνει βάσει προκαθορισμένων κανόνων και προσόντων όπως γίνεται σε επαγγέλματα αναγνωρισμένων δεξιοτήτων και υψηλής ειδημοσύνης (Watson 2005:

231-233). Εν αντιθέσει, οι προσδοκίες που αναπτύσσουν οι εργαζόμενες έχουν να κάνουν με την, αν και στενή, *άνιση σχέση* που σταδιακά διαμορφώνουν με τους εργοδότες τους.

«Είναι το ίδιο. Μου λένε τα πάντα. Δηλαδή, μου λένε, για παράδειγμα, αν έπαθαν κάτι, μιλώντας νιώθω μια επικοινωνία μεταξύ μας, που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων, δεν τους βλέπω ως μισθωτός-εργοδότης. Μου είναι γνωστοί πια. Ας πούμε με εντυπωσίασε με έναν ευχάριστο τρόπο όταν έτυχε και χρειαζόμουν χρήματα. Τηλεφώνησα από τη Ρουμανία και στην Τερέζα, και σε μια άλλη κυρία.. Λέω: ``Χρειάζομαι χρήματα. Μπορείτε να μου στείλετε;`` ``Ναι. Δώσε μου το λογαριασμό στην τράπεζα για να σου τα στείλω``. Και την επόμενη ημέρα μου έβαλαν τα χρήματα στην τράπεζα, 300 και 500 ευρώ. Και άλλη δουλειά με λεφτά να μου προσφέρουν δε φεύγω. Πώς να το πω, είναι μερικοί άνθρωποι που δύσκολα μπορείς να τους αποχωρίζεις, και προτιμώ να μείνω έτσι». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι οι προσδοκίες των εργατριών σχετικά με την εργασία τους έχουν να κάνουν, αφενός, με τη διατήρηση των συνθηκών απασχόλησης και κυρίως της ευελιξίας και της αυτονομίας που τους προσφέρει το συγκεκριμένο επάγγελμα. Αφετέρου, με τη συμπεριφορά των εργοδοτών τους, και συγκεκριμένα με τη διατήρηση μιας σχέσης σεβασμού. Εάν οι συγκεκριμένες προϋποθέσεις δεν τηρούνται, οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες φαίνεται ότι έχουν αναπτύξει σημαντικές ικανότητες προσαρμοστικότητας στις απαιτήσεις των νοικοκυριών και έτσι μπορούν με σχετική ευκολία να αλλάξουν θέση εργασίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Dana:

«Αν δεν είμαι ευχαριστημένη δεν πηγαίνω άλλο. Για παράδειγμα, αν μου μιλάνε απότομα [αναφέρεται στα ελληνικά], αν μου λέει κάτι απότομα, με ενοχλεί. Σε σέβομαι, να με σέβεσαι. Έτσι είμαι. Δε μου φαίνεται και μεγάλη δυσκολία να αλλάξω σπίτι. Εγώ προσαρμόζομαι γρήγορα». (Dana, 41 ετών. Συνέντευξη 17)

Από την αφήγηση της Dana φαίνεται λοιπόν ότι, κατά την άποψή της, κατέχει πια όλες τις απαραίτητες δεξιότητες ούτως ώστε, ανά πάσα στιγμή, να μπορέσει να *διαλέξει τα σπίτια εκείνα που της «ταιριάζουν»*.

Αναφορικά με τα σχέδια για το μέλλον, οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού θεωρούν ότι το μέλλον τους είναι *ρευστό* έτσι όπως είναι και το πελατολόγιό τους. Ωστόσο, το επάγγελμα που ασκούν οι ίδιες το αντιλαμβάνονται ως μια εργασία που θα είναι πάντα διαθέσιμη για εκείνες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Mariana:

«Δεν έχει μέλλον, μπορεί να τελειώσει και αύριο η δουλειά αυτή που κάνεις, που κάνω εγώ δηλαδή. Ας πούμε, τα παιδιά θα μεγαλώνουν, θα φύγουν, θα μείνει μόνο η κυρία με τον κύριο, μπορεί να μη με θελήσουν κάθε μέρα, μόνο μια δυο φορές την εβδομάδα, κατάλαβες; Δεν έχει μέλλον. Σαν δουλειά έχει μέλλον. Θα βρεις αλλού και έχει μέλλον, βέβαια. Είναι μέλλον το να είσαι καθαρίστρια, δεν μπορώ να πω που δεν είναι, είναι. Γιατί αυτή η δουλειά είναι μια ζωή. Ναι, είναι μέλλον η δουλειά αυτή. Αυτή η δουλειά θα είναι πάντα». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Ακόμα, η συνεχής απασχόληση σε ένα επάγγελμα όπως είναι η οικιακή εργασία έχει ως συνέπεια την πλήρη αδυναμία των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών να κάνουν σχέδια για το μέλλον τους. Για τη Monica το επάγγελμα δε στερεί στον εαυτό της μονάχα χρόνο από την καθημερινότητά της με την οικογένειά της, αλλά έχει πολύ σοβαρότερες επιπτώσεις για την εξέλιξή της ως ατόμου. Την οδηγεί σε μια ψυχική οδύνη και ανασφάλεια για το μέλλον της ως μέλους της κοινωνίας που την καθιστά ανίκανη να ονειρευτεί τη μελλοντική της ζωή:

«Δεν ξέρω, είναι πολύ δύσκολο. Δεν ξέρω τι θα συμβεί αύριο, πού να ξέρω σε 20 χρόνια ας πούμε. Εγώ ούτε για ένα μήνα δεν κάνω σχέδια. Στην αρχή, όταν ήρθα, έκανα σχέδια. Τώρα όχι πια». (Monica, 39 ετών. Συνέντευξη 62)

Για μια πολύ μικρή μερίδα των συνεντευξιαζομένων, οι οποίες σαν πολύ μακρινή σκέψη τολμούν να σκεφτούν την επιστροφή στη χώρα καταγωγής, μια μελλοντική επαγγελματική επιλογή περιορίζεται αποκλειστικά στην άσκηση κάποιας μορφής απασχόλησης μέσα στην οικιακή εργασία. Η Gabi, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια για περισσότερο από μια δεκαετία, εξηγεί:

«Νομίζω ότι μόνο να έκανα κάτι δικό μου σαν δουλειά. Ας πούμε ένα συνεργείο. Ως ``αφεντικό`` θα ήμουν πολύ απαιτητική. Επειδή είχα τόσο τα κορίτσια που ήρθαν, μαζί μου, βοήθησαν, ή ξέρω εγώ, μαζί μου ήρθε και η μητέρα μου. Λοιπόν, ένα μήνα ήρθε μαζί μου [στη δουλειά]... ήμουν πολύ απαιτητική. Λοιπόν, η δουλειά που κάνω πρέπει να είναι πάντα έτσι όπως την κάνω εγώ. Λοιπόν, επειδή θέλω να είναι όλα στη θέση τους». (Gabi, 35 ετών. Συνέντευξη 44)

Όσον αφορά την *εικόνα του εαυτού*, ένα σημαντικό εύρημα, όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, έχει να κάνει με τις σημαντικές μεταβολές που έχει υποστεί η συγκεκριμένη εικόνα. Οι συνεντευξιαζόμενες προσπαθούν να εξηγήσουν ποια είναι η διαφορά ζωής μεταξύ της χώρας καταγωγής και της Ελλάδας και τι ρόλο παίζει η εργασία, η οικονομία και η σχέση τους με τις συγκεκριμένες δομές της κοινωνίας. Ακόμα, σε σχέση με τον εαυτό τους και τις συνήθειές τους, πιστεύουν ότι δεν είναι πλέον αυτό που ήταν κάποτε ως άνθρωποι, ως γυναίκες στη χώρα τους.

«Σαν να έχω χαλάσει εγώ τον εαυτό μου. Στη Ρουμανία δεν υπήρχε τέλος εβδομάδας που να μην έχω φτιαγμένα τα νύχια μου ή ξέρω εγώ, να καθαρίζω το σπίτι μου. Τώρα κλείνω μήνα και δεν κάνω καθαριότητα. [...] Μιμήθηκα πολύ από τα σπίτια που πάω. Και στα προϊόντα καθαρισμού και στα φαγητά». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Από την αφήγηση της Angi προκύπτει ότι η ίδια αδυνατεί ακόμα και να φροντίζει τον εαυτό της. Η σκληρή και απαιτητική δουλειά στην οικιακή εργασία δεν της επιτρέπει να αφιερώσει χρόνο για παλαιές συνήθειες που είχαν να κάνουν με την

προσωπική φροντίδα. Και αυτό δε φαίνεται να οφείλεται μονάχα στην έλλειψη χρόνου, αλλά κυρίως στις αλλαγές που έχει υποστεί στην εικόνα της ως μέλους μιας κατώτερης τάξης της κοινωνίας στην οποία εργάζεται και ζει. Ίσως αυτό να εξηγεί και γιατί οι συνεντευξιαζόμενες αποκτούν μια εικόνα για τον εαυτό τους και για τις προοπτικές τους που για μια γυναίκα που διανύει την τρίτη δεκαετία της ζωής της είναι εξαιρετικά σπάνια. Για τη Rodica η οικιακή εργασία δεν επηρέασε μονάχα τη σωματική της κατάσταση, αλλά είχε αρνητικές επιπτώσεις κυρίως στην ψυχική της δύναμη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Ποιος θα σε πάρει στη δουλειά, εσύ ίσα ίσα που κουβαλάς τον εαυτό σου, τώρα είμαι και πιο γριά, είμαι 35 ετών. Όταν γέννησα το αγόρι ήμουν 25 ετών, πέταγα. Τώρα νιώθω ότι δεν έχω δυνάμεις». (Rodica, 35 ετών. Συνέντευξη 5)

Όπως και στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών, οι συνεντευξιαζόμενες που εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού αδυνατούν να βλέπουν την εικόνα του εαυτού τους έξω από το πλαίσιο της εργασίας τους.

«Πώς βλέπω τον εαυτό μου μετά από χρόνια; Ελπίζω να παραμείνω έτσι για να μπορέσω να δουλεύω. Αν και με το άγχος δε με βλέπω και πολύ καλά. Νιώθω ότι παραμελώ τον εαυτό μου. Ιδιαίτερα τώρα (είναι 6 μηνών έγκυος). Θα έπρεπε να κάτσω σπίτι, να ξεκουραστώ, αλλά δεν μπορώ να αφήσω τη δουλειά». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Η αφήγηση της Lucia ίσως αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τη σκληρή αλλά πραγματική διάσταση της απασχόλησης μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας: η πορεία που ακολουθεί η εργαζόμενη δεν οδηγεί μονάχα σε μια «οικειοθελή» συγκατάθεσή της να εργαστεί κάτω από δύσκολες συνθήκες εργασίας ή στη μεταβολή του εργασιακού της προσανατολισμού, αλλά και σε ένα μονοπάτι ζωής όπου φαίνεται ότι η διατήρηση της εργασίας γίνεται ακόμα πιο σημαντική από την ίδια την υγεία της και τη ζωή του αγέννητου μωρού της.

Ως προς το εάν και κατά πόσο γυναίκες που έχουν πολύ καλό επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας –στη Ρουμανία είχαν κάποιο επάγγελμα που, τουλάχιστον από νομική άποψη, θα μπορούσαν να εκτελέσουν και στην Ελλάδα²³⁷ – έχουν την ικανότητα να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους εκτός οικιακής εργασίας, η κατάσταση δε φαίνεται να διαφέρει από εκείνη των υπόλοιπων συνεντευξιαζομένων. Αντιθέτως, η παραμονή στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας και η εξέλιξη μέσα σε αυτό φαίνεται πως δεν έχουν αφήσει κανένα περιθώριο για όνειρα και προσδοκίες που να σχετίζονται με την επαγγελματική ζωή του παρελθόντος. Η Mirela, 27 ετών και πρώην δασκάλα, εξηγεί:

«Δε με βλέπω μακριά πια. Δε νομίζω ότι θα μπορούσα να μάθω το curriculum για να μπορέσω να διδάσκω. Εξάλλου, αυτό που κάνω δεν είναι μια βρόμικη δουλειά, μου φαίνεται αξιοπρεπής. Δεν πλένω δημόσιες τουαλέτες». (Mirela, 27 ετών. Συνέντευξη 22)

Σε αυτά τα πλαίσια μονάχα ένα μελλοντικό κίνητρο φαίνεται να υπάρχει στη σκέψη των συνεντευξιαζομένων το οποίο αφορά τη σύνδεση της εικόνας του εαυτού τους με τις προοπτικές για την οικογένειά τους. Προβάλλοντας κάποια όνειρα για επαγγελματική και κοινωνική ανέλιξη των παιδιών τους, κατά κάποιον τρόπο οι συνεντευξιαζόμενες «θρέφουν» την παραμονή και την εξέλιξή τους μέσα στο επάγγελμα. Έτσι, η Ana έχει την πεποίθηση ότι θυσιάζοντας τον εαυτό της, μέσα από την εργασία που εκτελεί είναι σε θέση να εξασφαλίσει στα δύο παιδιά της κάποιες προϋποθέσεις σπουδών και σταδιοδρομίας στην Ελλάδα:

«Ίσως πολλά πράγματα που θα ήθελα δεν τα έκανα και σταδιακά δεν υπήρχε λόγος. Βέβαια αναρωτιέμαι γιατί δεν προσπάθησα να αλλάξω τη μοίρα μου. Πιστεύω, όμως, ότι θα καταφέρω με τη δουλειά μου να κάνω

²³⁷ Οι πολίτες της Ρουμανίας, μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, βάσει κανονισμών που ισχύουν σε ευρωπαϊκό επίπεδο και ενισχύουν την κινητικότητα μέσα στο χώρο της Ένωσης, έχουν τη δυνατότητα να αναγνωρίσουν τα πτυχία τους και να ασκούν το επάγγελμά τους με μια πολύ απλή διαδικασία.

κάτι καλύτερο για τα κορίτσια μου. Να μη νιώθουν μειονεκτικά». (Ana, 34 ετών. Συνέντευξη 12)

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της συνεχούς αναφοράς της εικόνας του εαυτού σε σχέση με τον τόπο καταγωγής τους και το παρελθόν, όπως και στην περίπτωση της μισθωτών εργατριών, για τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού, το διάστημα που περνάνε στη Ρουμανία κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού αποτελεί ένα κίνητρο για την παραμονή τους μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Η επαφή με τις συνθήκες εργασίας και ζωής του παρελθόντος, όταν πηγαίνουν να επισκεφθούν τους συγγενείς τους, σταδιακά τους προκαλεί αρνητικά συναισθήματα και συμβάλλει στη διαμόρφωση της εικόνας της οικιακής εργασίας ως «ιδανικής» εργασίας. Αυτό φαίνεται πως είναι συνέπεια της ένταξής τους στο ρόλο του επαγγέλματος της οικιακής εργασίας και στη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα σε αυτό.

«Βέβαια, τι δουλειά κάνουν στα χωριά και τι δουλειά κάνω εγώ εδώ, τι λες; Για φαντάσου, στο χωριό είναι δύσκολη δουλειά. Εκεί να κάτσεις από το πρωί μέχρι το βράδυ στον ήλιο, να κάνεις, πώς λέγεται να σκαλίζεις, να μαζεύεις. Καμιά φορά λέω, να με βλέπω πάλι με τσάπα στο χέρι, ουφ, δε θα μπορώ, τώρα όχι. Ναι, γι' αυτό σου λέω. Εδώ δε μου φαίνεται. Εντάξει, είναι δύσκολο, είμαστε σε ξένη χώρα, δεν μπορείς. Αλλά να σου πω, έχω γίνει συνηθισμένη εδώ. Τώρα να φύγω και να πάω να ζήσω στη Ρουμανία δεν ξέρω πώς θα αντέχω και άμα θα αντέχω. Δηλαδή, σου είπα, ο άνδρας μου είναι από πόλη. Όταν πάμε, πάμε πρώτα στην γκαρσονιέρα, εκεί. Και δεν μπορώ, δε μου αρέσει, δεν μπορώ να κάτσουμε εκεί. Μένουμε 2 μέρες, ας πούμε, αν έχουμε να φτιάξουμε κάτι χαρτιά ή τέτοια και μετά πάμε σε εμένα. Και πάλι, ούτε σε εμένα δε μου αρέσει». (Mariana, 37 ετών. Συνέντευξη 39)

Από την αφήγηση της Mariana προκύπτει, λοιπόν, ότι η παραμονή στην οικιακή εργασία δεν απομακρύνει τις εργαζόμενες μονάχα από τις συνήθειες του παρελθόντος, αλλά το επάγγελμα στο οποίο απασχολούνται τις αποτρέπει να

διαμορφώσουν κίνητρα για την επιστροφή τους στη χώρα καταγωγής και για τη συνέχιση της ζωής τους μέσα στην κοινότητα από την οποία έχουν αποχωρήσει λόγω μετανάστευσης.

Όμως, οι διακοπές στον τόπο καταγωγής σηματοδοτούν πάντα μια περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας οι συνεντευξιαζόμενες έχουν τη δυνατότητα να προβάλουν επιδεικτικά τα καταναλωτικά τους πρότυπα. Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι τα ποσά που διαθέτουν για το ταξίδι που πραγματοποιούν τα καλοκαίρια για να πάνε στη Ρουμανία είναι πάρα πολύ μεγάλα, καθώς δεν είναι διατεθειμένες να αντισταθούν σε τίποτα κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στον τόπο καταγωγής. Επιπλέον, οι ίδιες συνηθίζουν να κάνουν δώρα σε όλους τους συγγενείς και σε πολλούς φίλους όταν πηγαίνουν να τους δουν. Με τον τρόπο αυτό οι ίδιες έχουν την ευκαιρία αλλά και τα μέσα να αποκτήσουν κοινωνική «προαγωγή» σε σχέση με τα ντόπια μέλη της κοινότητας. Ωστόσο, για τους συμπολίτες τους η εν λόγω προαγωγή, αν και εν μέρει αποδεκτή, θεωρείται «αθέμιτη» γιατί την έχουν αποκτήσει έξω από τους κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες του τόπου τους και, κατά συνέπεια, είναι καταδικαστέα.

«Πολλές ξεχνάνε από πού φύγανε. Και είναι άνθρωποι που στο παρελθόν ήταν πολύ κάτω. Και τώρα είναι ψηλομύτες. Δηλαδή, πήγες σε μια ξένη χώρα αλλά φεύγοντας πας και δουλεύεις ως καθαρίστρια, δεν έχεις φτάσει ξέρω και εγώ τι. Με κοσμήματα, αυτοκίνητα ακριβά, εκεί δεν έχουν. Οι ντόπιοι έχουν αυτή την άποψη. Έχουν την εντύπωση ότι είμαστε ψηλομύτες. Νομίζω ότι η φτώχεια φταίει. Πολλές φορές αναρωτιέμαι για τους γείτονές μου που έχουν παιδιά πώς τα καταφέρνουν. Εμείς δουλεύουμε σκληρά, στέλνουμε λεφτά και πάλι είναι δύσκολο». (Lucia, 35 ετών. Συνέντευξη 2)

Πέραν των αλλαγών στις καταναλωτικές τους συνήθειες, αυτό που οι συντοπίτες παρατηρούν κατά τη διάρκεια της επίσκεψης στη χώρα καταγωγής αφορά τις τεράστιες αλλαγές που έχουν επέλθει στο χαρακτήρα των συνεντευξιαζομένων.

Έτσι, φαίνεται ότι όταν έχουν ως σημείο αναφοράς τον ντόπιο πληθυσμό, οι συνεντευξιαζόμενες προβάλλουν μια υπεροψία για την οποία οι ίδιες έχουν επίγνωση. Ωστόσο θεωρούν ότι μια τέτοια συμπεριφορά είναι δικαιολογημένη, γιατί πρόκειται για κάτι που έχουν αποκτήσει με δικό τους κόπο και δικαιούνται να είναι «κυρίες» τουλάχιστον για ένα μήνα το χρόνο.

«Δουλεύω σκληρά. Γιατί να μην πάω με τα καλά μου όταν πάω στη Ρουμανία; Επειδή πειράζει τη θεία Μαρία ή την Ανίκα τη γειτόνισσα; Εμένα οι κυρίες μού έχουν κάνει δώρα, ρούχα, παπούτσια, ακριβά πράγματα και τα φοράω και νιώθω και εγώ λίγο κυρία. Και ας λένε ό,τι θέλουν, ότι δε με αναγνωρίζουν και τέτοια. Εγώ δεν είμαι πια σαν αυτές».
(Elena, 45 ετών. Συνέντευξη 53)

Έτσι, η στάση των ντόπιων απέναντί τους από τις θεωρείται από τις ίδιες τις συνεντευξιαζόμενες ως ένδειξη ζήλιας προς το «πετυχημένο» άτομό τους. Ακόμα, για τη Mariana, αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια για πάνω από μία δεκαετία, οι σχέσεις με τα μέλη της κοινότητάς της στον τόπο καταγωγής της εξελίσσονται σε ανύπαρκτες.

«Μου φαίνεται μια τεράστια αλλαγή. Θέλω να σου πω ότι μετά από μερικά χρόνια που πήγα σπίτι οι γείτονες δε θέλανε να μου μιλήσουν. Απλά επειδή εγώ τα κατάφερα και βγήκα από την περίμετρο εκείνη όπου εκείνοι υποφέρουν. Γιατί εγώ, μια γυναίκα μόνη, κατάφερα περισσότερα από μια ολόκληρη οικογένεια. Η αδυναμία τους να ανεβούν ενώ εγώ ανέβηκα, εξελίχτηκα». (Mariana, 48 ετών. Συνέντευξη 9)

Επίσης, προβάλλουν στις συνεντεύξεις μια εικόνα του εαυτού τους που έχει εξελιχθεί συγκριτικά με το ντόπιο πληθυσμό στη χώρα καταγωγής. Για εκείνες η εμπειρία της μετανάστευσης και της εργασίας τους έχει ανοίξει κάποιους ορίζοντες που έχουν να κάνουν με μια διαφορετική αντιμετώπιση της ζωής, ενώ για τους ντόπιους οι συνεντευξιαζόμενες δεν αποτελούν παρά μόνο μια μάζα ανθρώπων που με τον επιδεικτικό καταναλωτισμό τους τους δυσκολεύει ακόμα περισσότερο την

επιβίωση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Angi:

«Εμένα μου φαίνονται πολύ αργοί στον τρόπο σκέψης, σαν να μη θέλουν να σκεφτούν διαφορετικά. Ίσως και εκείνοι έτσι να με βλέπουν και εμένα. Εγώ όμως θεωρώ ότι είμαι εξελιγμένη. Δεν ξέρω, μπορεί να τους φαίνομαι ψώνιο. Αλλά δε με νοιάζει. Εδώ έμαθα να είμαι λίγο αναίσθητη. Δε θέλω να χαλάω τη ψυχή μου, να ακούσω μια άποψη που είναι κάπως μακριά από την πραγματικότητα. Εγώ συνήθισα με πολλά πράγματα εδώ και μου αρέσουν και θα τα εφάρμοζα και εκεί. Αλλά πολλοί δεν το καταλαβαίνουν. Υπάρχουν άτομα που δεν τους αρέσει που εμείς ερχόμαστε και δουλεύουμε εδώ και θεωρούν ότι πηγαίνουμε στη Ρουμανία διακοπές και χαλάμε λεφτά και τους χαλάμε το συνάλλαγμα το καλοκαίρι. Και δεν τους αρέσει. Αλλά δεν έχουν ιδέα πόσο πολύ εργάζεσαι εσύ, πόσες θυσίες κάνεις, ότι κάνεις κράτει από πάρα πολλά για να κάνεις αυτό το ταξίδι». (Angi, 36 ετών. Συνέντευξη 7)

Όλες αυτές οι αντιλήψεις που οι αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού έχουν διαμορφώσει στα πλαίσια της εργασίας γύρω από τα καταναλωτικά πρότυπα που οφείλουν να υιοθετήσουν έχουν ως απόλυτη συνέπεια την απομάκρυνσή τους από τις αξίες και τις αντιλήψεις που οι ίδιες είχαν στο παρελθόν. Σταδιακά, οι συνεντευξιζόμενες δεν είναι απλώς «η ψηλομύτα», αλλά οι ίδιες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως απόλυτα αποξενωμένο από την κουλτούρα και τους ανθρώπους του τόπου τους.

«[Με τον καιρό] γίνεσαι ξένος. Ακόμα και οι κοντινοί συγγενείς καταντούν ξένοι για σένα». (Ana, 34 ετών. Συνέντευξη 12)

Συμπερασματικά, αυτό που προκύπτει από την ανάλυση των προσλήψεων της σταδιοδρομίας ζωής και εργασίας των μεταναστριών που απασχολούνται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα είναι ότι η παραμονή τους μέσα στο επάγγελμα οδηγεί σε μια μετατόπιση του εργασιακού τους προσανατολισμού από έναν καθαρά εργαλειακού τύπου που προσπορίζει αποκλειστικά εξωγενείς ικανοποιήσεις προς ένα, κατά κάποιον τρόπο, εκφραστικό εργασιακό νόημα. Έτσι, η εργαζόμενη οικιακή

εργάτρια, είτε απασχολείται ως μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού είτε ως αυτοαπασχολούμενη σε διάφορα νοικοκυριά, σταδιακά αντιλαμβάνεται την εργασία ως ένα χώρο που της επιτρέπει την ανάδειξη «ικανοτήτων νοικοκυροσύνης». Παράλληλα, όμως, η εργαζόμενη υιοθετεί πολιτισμικά πρότυπα που την απομακρύνουν από παλαιότερες προσδοκίες και αξίες ζωής και συμβάλλουν στην εσωτερίκευση της θέσης κατωτερότητας που συνοδεύει το συγκεκριμένο επάγγελμα.

Επιπλέον, η σταδιοδρομία αναδεικνύεται ως μια μετάβαση από το στάδιο απλής αποδοχής της απασχόλησης (ως αναγκαιότητα για οικονομικούς και ψυχολογικούς λόγους) στην υιοθέτηση συγκεκριμένων ρόλων του επαγγέλματος ως απόρροια των σχέσεων των εργαζομένων με την οικονομία, τη διαδικασία παραγωγής της εργασίας και των πολιτισμικών προτύπων που υιοθετούν. Οι μετανάστριες, σταδιακά αναπτύσσουν ρόλους μέσα από τους οποίους υποτιμάται η εκμετάλλευση και η εξάρτηση που βιώνονται στο πλαίσιο της εργασίας. Η σταδιακή ένταξη στους ρόλους του επαγγέλματος της οικιακής εργασίας στις υπηρεσίες καθαρισμού προβάλλεται μέσα από τρεις συγκεκριμένες τυπολογίες οι οποίες ουσιαστικά αντανακλούν την απόκλιση των αντιλήψεων των εργαζομένων από την πραγματικότητα και οι οποίες αναλύθηκαν παραπάνω (παρατίθενται στους πίνακες 19 και 20)²³⁸. Από την ανάλυση προέκυψε, λοιπόν, ότι οι εργαζόμενες, κατά τη διάρκεια παραμονής τους μέσα στο επάγγελμα φαίνεται ότι αναπτύσσουν κάποια μορφή αυτονομίας στο πλαίσιο της εργασίας, διαμορφώνουν αξίες για την αξιοπρέπεια της απασχόλησης μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού ή/και αποκτούν διάφορες γνώσεις και πολιτισμικά πρότυπα που συμβάλλουν καθοριστικά στην παραμονή τους μέσα στο επάγγελμα. Ένα σημαντικό εύρημα της έρευνας έχει να

²³⁸ Η πρώτη τυπολογία αναφέρεται σε ένα στάδιο προγενέστερο της εισαγωγής στην οικιακή εργασία και η παράθεσή του έχει ως σκοπό να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο το συγκεκριμένο επάγγελμα συνέβαλε στη μεταβολή του εργασιακού προσανατολισμού των συνεντευξιζομένων και στην υιοθέτηση μιας εργασιακής κουλτούρας η οποία συμβάλλει στην παραμονή τους στο συγκεκριμένο επάγγελμα.

κάνει με το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες τυπολογίες, αν και με διαφορετικό περιεχόμενο, φαίνεται να ισχύουν τόσο για τις μισθωτές όσο και τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού ενώ η «κοσμοπολίτισσα» αναδεικνύεται ως το πλέον χαρακτηριστικό της ένταξης των εργατριών στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία. Μια διαφορά ανάμεσα στις μισθωτές και τις αυτοαπασχολούμενες εργάτριες στις υπηρεσίες καθαρισμού αφορά τις αποκτηθείσες συμπεριφορές και αξίες από την εργασία τους οι οποίες εντάσσονται στην τυπολογία «εργοδότης του εαυτού». Συγκεκριμένα, ενώ οι αξίες των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών αφορούν την ανάπτυξη μιας μορφής αυτονομίας μέσω της επιλογής τόσο του πελατολογίου όσο και του τρόπου εκτέλεσης των καθηκόντων, στην περίπτωση των μισθωτών σε συνεργεία καθαρισμού η επιλογή αφορά αποκλειστικά τον ρυθμό εκτέλεσης των καθηκόντων. Τέλος, μια ακόμη διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους απασχόλησης αφορά την υπερ-εκπροσώπιση των μισθωτών εργατριών στην τυπολογία «αξιοπρεπείς γυναίκες» και των αυτοαπασχολούμενων σ' εκείνη της «κοσμοπολίτισσας».

Ακόμα, από την ανάλυση προέκυψε ότι οι εργαζόμενες αδυνατούν να αντιληφθούν τον εαυτό τους έξω από το πλαίσιο της οικιακής εργασίας, καθώς η εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα φαίνεται πως δεν έχει αφήσει κανένα περιθώριο για όνειρα και προσδοκίες που να σχετίζονται με την επαγγελματική ζωή του παρελθόντος. Με αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται η σημασία της υποκειμενικής διάστασης της σταδιοδρομίας για την κατανόηση του γιατί η οικιακή εργάτρια παραμένει ενταγμένη σε ένα πλαίσιο σκέψης και δράσης που, αφενός, δεν της επιτρέπει την ανάπτυξη κοινωνικού κύρους και, αφετέρου, την οδηγεί στη διαμόρφωση αξιών κινητικότητας που την καθηλώνουν στην οικιακή εργασία.

Επιπλέον, η επιδεικτική προβολή καταναλωτικών συνηθειών ως αναγκαιότητα διατήρησης του αυτοσεβασμού τους στη χώρα καταγωγής κατά τις καλοκαιρινές τους επισκέψεις στη Ρουμανία φαίνεται να τους προσδίδει κάποια μορφή κύρους. Ωστόσο, για τους συντοπίτες τους αυτό θεωρείται καταδικαστέο καθώς όποια υλικά προνόμια έχουν αποκτήσει οι μετανάστριες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού ήταν έξω από τους κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες του τόπου τους.

Στο παρελθόν, η κινητικότητα των μεταναστριών ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τον τόπο και την παραγωγή. Με τον ερχομό τους στην Ελλάδα και την ένταξή τους στην οικιακή εργασία, η κινητικότητα δεν περιστρέφεται πια γύρω από το νοικοκυριό αλλά γύρω από το άτομο, το φύλο και την εθνικότητά του. Επιπλέον, ο καταμερισμός των καθηκόντων δεν έχει να κάνει ούτε με την οικογένεια ούτε με τις ανάγκες της. Αντιθέτως, αφορά τους εργολάβους του συνεργείου ή τους εργοδότες από τα διάφορα νοικοκυριά. Έτσι, τα καθήκοντα των Ρουμάνων μεταναστριών στο χώρο εργασίας διαμορφώνονται βάσει αναγκών άλλων. Ανάλογα με τον τύπο απασχόλησης, όμως, ο καταμερισμός και οι συνθήκες εργασίας, έως ένα βαθμό, διαφοροποιούνται. Στην περίπτωση των μισθωτών εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού υπάρχουν χαρακτηριστικά που παρομοιάζουν με εκείνα στις βιομηχανίες. Στην αυτοαπασχολούμενη εργασία αυτά συνδέονται πιο πολύ με ένα μοντέλο πατρωνίας όπου το πώς κατανέμονται τα καθήκοντα αλλά και ποιες είναι οι συνθήκες εργασίας εξαρτώνται από τις ανάγκες και τις προθέσεις του εργοδότη. Όλα τα παραπάνω επηρεάζουν καθοριστικά τον τρόπο που οι εργαζόμενες αντιλαμβάνονται την εργασία τους, το πώς αντιλαμβάνονται την αλληλεγγύη, το πώς κατανοούν το κύρος, το πώς βλέπουν τον εαυτό τους και το ποια πρότυπα ζωής υιοθετούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΠΟΡΕΙΕΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ – ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: Η SILVIA, Η VIORICA, Η ALINA ΚΑΙ Η ANI

Οι επιπτώσεις της οικιακής εργασίας στην έννοια της επαγγελματικής σταδιοδρομίας και στην πορεία ζωής ίσως να μην είναι απόλυτα κατανοητές εάν δεν παρατεθούν οι πορείες ζωής των συνεντευξιαζομένων όπως προέκυψαν μέσα από την πραγματοποίηση μελετών περίπτωσης στη χώρα καταγωγής. Αυτές αναλύονται εδώ με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τις αφηγήσεις τους, από τις αφηγήσεις συγγενικών προσώπων και από επίσημα δεδομένα²³⁹.

Μέσα από τις μελέτες περίπτωσης των τεσσάρων αυτών εργατριών, στόχος είναι να διακρίνεται πώς αποκρυσταλλώνονται περαιτέρω ο ρόλος του κοινωνικού πλαισίου, της εργασίας καθώς και του τύπου απασχόλησης στη χώρα καταγωγής για την πορεία εξέλιξης και τις μεταβολές αυτής από τις εργασίες στη Ρουμανία στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Επιπλέον, τα περαιτέρω ντοκουμέντα και οι προσωπικές μαρτυρίες έχουν πρόσθετη αξία για την ανάδειξη του πώς οι γυναίκες αυτές κατανόησαν την πορεία εξέλιξής τους από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Έτσι, οι μελέτες περίπτωσης αποτελούν το ερμηνευτικό εργαλείο του πλαισίου και των περιεχομένων της σταδιοδρομίας των εργαζομένων.

Η ανάλυση, ακολουθώντας μια χρονολογική σειρά, θα επικεντρωθεί στην εξέταση της πορείας ζωής των εργαζομένων λαμβάνοντας υπόψη: α) τα πρώτα χρόνια ζωής που συμβάλλουν στη διαμόρφωση προσδοκιών για τη μελλοντική ζωή, β) την περίοδο της ενηλικίωσης της εργαζομένης όπου η εργασία κατέχει κεντρική θέση, γ) τη μετανάστευση στην Ελλάδα και τις προσδοκίες από αυτή, δ) τα στάδια εξέλιξης

²³⁹ Λαμβάνοντας υπόψη όχι μονάχα τις συνεντεύξεις με τις ίδιες τις εργαζόμενες αλλά εξετάζοντας τα νοικοκυριά, τα κοινωνικά δίκτυα και τον χώρο εργασίας τους στη χώρα καταγωγής, μέσα από την τυπικότητά τους, καταδεικνύεται η δυνατότητα παροχής συμπερασμάτων για το σύνολο των συνεντεύξεων. Επιπλέον, οι μελέτες περίπτωσης συμβάλλουν στη διαδικασία τριγωνισμού των πηγών.

μέσα στην οικιακή εργασία και ε) τις αντιλήψεις γύρω από τη σταδιοδρομία ζωής και την εργασία τους.

7.1. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ SILVIA (ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ ΕΡΓΑΤΡΙΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ)

«Όταν έφυγε ήταν ένα παιδί και όταν ήρθε [επίσκεψη] είχε η ίδια παιδιά. Ήταν πολύ ώριμη». (Teodor, 51 ετών. Πατέρας της Silvia)

7.1.1. Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες

Η Silvia είναι 29 ετών και εργάζεται στην Ελλάδα ως αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια στις υπηρεσίες καθαρισμού από το 2002. Γεννήθηκε, μεγάλωσε και, πριν τον ερχομό της στην Ελλάδα, εργάστηκε στην πόλη Botosani, στη Βορειοανατολική Ρουμανία. Προερχόμενη από μια αγροτική οικογένεια, ζούσε στο προάστιο της πόλης όπου, σε ένα μικρό σπίτι το οποίο είχε αγοράσει ο πατέρας της ερχόμενος από το χωριό του για να εργαστεί καθώς είχε μείνει ορφανός και από τους δύο γονείς. Όταν ήταν 9 ετών η μητέρα της πέθανε και από τότε ζούσε και μεγάλωνε μαζί με τον πατέρα και τα δύο αδέρφια της. Ρωτώντας τον πατέρα της γι' αυτό, είπε:

«Εγώ είπα: ``Τώρα που μείνατε χωρίς μητέρα, να είσαστε φρόνιμοι, να με ακούτε γιατί εγώ θα δουλεύω και θα σας μεγαλώνω έτσι όπως μπορώ``. Γιατί κάποιοι μου έλεγαν να τα εγκαταλείψω, να τα πάω σε ορφανοτροφείο, αλλά εγώ τα κράτησα έτσι όπως μπόρεσα». (Teodor, 51 ετών. Πατέρας της Silvia)

Από την αφήγηση του πατέρα της Silvia προκύπτει ότι για εκείνον και τα παιδιά του η αξία της οικογένειας και η επιθυμία να είναι μαζί ήταν τόσο ισχυρές που, παρά τις όποιες δυσκολίες, η οικογένεια διατηρήθηκε ενωμένη. Σε αυτό, μεγάλη

σημασία έπαιξε και ο στιγματισμός που συνόδευε την πράξη τοποθέτησης των παιδιών σε ορφανοτροφείο, αλλά και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης μέσα σε αυτό.

Σε ό,τι αφορά το μορφωτικό της επίπεδο, η Silvia έχει φοιτήσει 11 χρόνια και αποφοίτησε από ένα επαγγελματικό λύκειο με ειδίκευση στην κοπτική/ραπτική. Τις ώρες που δεν πήγαινε σχολείο βοηθούσε στις δουλειές του νοικοκυριού. Ακόμα, οι κοινωνικές της επαφές ήταν περιορισμένες διότι, αφενός, ο πατέρας της ήταν αρκετά αυστηρός και θεωρούσε ότι η θέση της, ως κορίτσι, ήταν στο σπίτι και όχι μαζί με τα αγόρια στις αλάνες.

«Εγώ ήμουν κορίτσι, αλλά μεγάλωσα μόνο με τον πατέρα μου και εκείνος δε με άφηνε εμένα να παίζω στο δρόμο γιατί θεωρούσε ότι μόνο τα αγόρια μπορούν να πάνε εκεί, ενώ τα κορίτσια πρέπει να κάθονται στο σπίτι».
(Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Αφετέρου, οι συμμαθητές της τη θεωρούσαν διαφορετική λόγω της οικογενειακής της κατάστασης (ορφανή από μητέρα), των συνθηκών διαμονής αλλά και του διαφοροποιημένου από το συνηθισμένο επάγγελμα του πατέρα της (αγροτικές εργασίες). Όπως η ίδια αναφέρει:

«Στο σχολείο δεν είχα και πολλούς φίλους, ήμουν πιο κλειστή γιατί τα περισσότερα παιδιά μένανε σε πολυκατοικία και εγώ ήμουν σε σπίτι και με απέφευγαν. Δεν ήμουν σαν και αυτούς και δεν κάναμε πολλές κουβέντες. Μόνο μια φίλη που μαζί της επικοινωνώ και τώρα. Και εκείνη έμενε σε πολυκατοικία, αλλά οι γονείς της ζούσαν σε χωριό, δουλεύανε τη γη και κατάλαβε τι γίνεται και μάλλον γι' αυτό έχουμε έρθει κοντά». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Όσον αφορά τα όνειρά της φαίνεται πώς, λόγω των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε η οικογένειά της²⁴⁰, οι προσδοκίες της είχαν να κάνουν πιο πολύ με

²⁴⁰ Κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου ο πατέρας της εργαζόταν ως φύλακας με άδεια εργασίας. Αμέσως μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού (Ιανουάριος 1990) ο ίδιος μένει άνεργος και αδυνατεί να βρει σταθερή δουλειά. Σε αυτό προστίθεται το γεγονός ότι το Μάρτιο του 1990 πέθανε η μητέρα της Silvia, οπότε ο πατέρας της μπορούσε να εργαστεί μόνο τις ώρες που τα παιδιά βρίσκονταν στο σχολείο. Συνεπώς εργαζόταν περιστασιακά, κυρίως μεροκάματο σε αγροτικές δουλειές, και όταν

την επαγγελματική της αποκατάσταση και την όσο πιο γρήγορη ένταξή της στην αγορά εργασίας παρά με τη συνέχιση σπουδών ή τη δημιουργία δικής της οικογένειας. Επιπλέον, ακόμα και η επιλογή του επαγγέλματος της ράφτρας φαίνεται πως συνδέεται άμεσα με την παραπάνω διάσταση. Αυτό διότι η προσφορά θέσεων εργασίας στον κλάδο της βιομηχανίας ένδυσης (η οποία και εν μέρει είχε καταφέρει να επιβιώσει μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού) ήταν ίσως μια από τις λίγες αν όχι η μοναδική δυνατότητα εισαγωγής στην αγορά εργασίας της πόλης στην οποία ζούσε.

«Εγώ σκεφτόμουν να διαβάζω, να περάσω την εξέταση, να φτάσω στην ένατη τάξη [να περάσω τις εισαγωγικές εξετάσεις στο λύκειο] για να μπορώ να δουλεύω. Διάλεξα τη ραπτική γιατί τότε μου φάνηκε ότι ήταν το καλύτερο. Εκείνη την περίοδο υπήρχαν πολλές εταιρείες [εννοεί βιοτεχνίες] και μου φαινόταν ότι θα βρω δουλειά». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Φαίνεται, λοιπόν, από την αφήγηση της Silvia ότι η ζωή της δεν της είχε αφήσει περιθώρια για πολλά όνειρα και ότι οι προσδοκίες της για εργασία δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας «τυχαίας» επιλογής, αλλά πηγάζει από την ανάγκη για επιβίωση και τη δημιουργία μιας καλύτερης οικονομικής κατάστασης για την ίδια και την οικογένειά της. Το γεγονός ότι προερχόταν από μια φτωχή οικογένεια και δεν είχε τα υλικά αγαθά που είχαν τα παιδιά πιο εύπορων οικογενειών την ωθούσε να προσδοκά την αναζήτηση ενός επαγγέλματος που να της προσφέρει τη δυνατότητα να τα αποκτήσει:

«Μάλλον ήθελα και εγώ, ξέρω και εγώ, να έχω μια τηλεόραση μεγαλύτερη, δεν ξέρω, τέτοια πράγματα πιο μοντέρνα. Και μάλλον αυτό ονειρευόμουν. Αλλά κοίτα να δεις που τελικά τα έχω καταφέρει όλα αυτά αλλού, όχι στο σπίτι.» (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

επέστρεφαν τα παιδιά από το σχολείο επέστρεφε και εκείνος από τη δουλειά. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η έλλειψη ενός σταθερού εισοδήματος μέσα στην οικογένεια.

Από την αφήγηση της Silvia προκύπτει, λοιπόν, ότι οι τα καταναλωτικά πρότυπα των συμμαθητών της που είχαν ένα υψηλότερο βιοτικό επίπεδο και οι αξίες που απορρέουν από αυτά συμβάλλουν καθοριστικά στον προσανατολισμό της προς ένα επάγγελμα που να της επιτρέπει να τα υιοθετήσει.

7.1.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής

Για τη Silvia πρωταρχικός στόχος ήταν να τελειώσει τα τρία χρόνια σπουδών στο επαγγελματικό λύκειο, να βρει μια θέση εργασίας και παράλληλα με τη δουλειά να συνεχίσει τις σπουδές της σε νυχτερινό γενικό λύκειο. Όμως, με την εισαγωγή της στο επάγγελμα τα σχέδια ζωής μεταβάλλονται καθώς τα χρήματα μετατρέπονται σε πρωταρχικό κίνητρο της ζωής της. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Όταν κατάλαβα τη γέυση των χρημάτων, μου πέρασε το διάβασμα. Και δεν είχα και χρόνο γιατί δούλευα 12 ώρες την ημέρα, πότε να κοιμηθείς, πότε να μαγειρεύεις, πότε να κάνεις κάτι άλλο; [...] Γιατί πριν ήμουν παιδί και ό,τι λεφτά μου έδινε ο μπαμπάς αυτά ξόδευα, ό,τι ρούχο μου έπαιρνε ο μπαμπάς αυτό φορούσα και τίποτε άλλο. Αλλά από τη στιγμή που ξεκίνησα δουλειά, κανείς από την οικογένεια δε μου πείραζε τα λεφτά, εγώ αγόραζα τα ρούχα μου, εγώ αγόραζα ό,τι ήθελα, εγώ έβγαίνα βόλτα, όπου ήθελα εγώ. Δεν έδινα λογαριασμό σε κανέναν γιατί είχα δικά μου λεφτά, δεν ξόδευα κανενός τα χρήματα. Και αισθανόμουν ελεύθερη και αυτόματα όλα άλλαξαν». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Για εκείνη, η πρώτη θέση εργασίας ήταν σε ένα εργοστάσιο παραγωγής ειδών ρουχισμού όπως παντελόνια, φούστες, πουκάμισα κ.ο.κ. και προέκυψε στα 17 της χρόνια, πολύ σύντομα μετά την αποφοίτηση από το επαγγελματικό λύκειο. Ύστερα από μία διετή παραμονή στη συγκεκριμένη θέση εργασίας, η Silvia αλλάζει θέση εργασίας και απασχολείται σε ένα εργοστάσιο το οποίο παρήγε καρότσια για νεογέννητα, τσαντάκια για τα μωρά, καρέκλες αυτοκινήτου για μωρά κ.ο.κ. Στο

συγκεκριμένο εργοστάσιο παραμένει για άλλα δυόμισι έτη, δηλαδή μέχρι να φύγει για την Ελλάδα. Τα ωράρια εργασίας ήταν αρκετά δύσκολα καθώς δεν ήταν σταθερά, η ώρα έναρξης ήταν στις 5:30 το πρωί και τελείωνε γύρω στις 4-5 το απόγευμα. Ακόμα, κυμαινόμενο δεν ήταν μόνο το ωράριο εργασίας αλλά και ο μισθός της. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Είχα ένα μισθό για το οκτάωρο και ό,τι δούλευες παραπάνω ήταν έξτρα. Με βόλευε, αλλά από ένα σημείο και μετά δεν το άντεχε ο οργανισμός σου. Εγώ άντεχα γιατί ήμουν παιδί και δεν είχα οικογένεια, παιδιά για να έρθω στο σπίτι και να μου ζητήσουν φαγητό. Έμεινα στο σπίτι του πατέρα μου και αν μια μέρα δεν έκανα εγώ τις δουλειές του σπιτιού, έκαναν οι υπόλοιποι, δεν ήταν κάτι που να είναι δική μου ευθύνη όπως είναι τώρα». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Η παραμονή της μέσα στο επάγγελμα ακολουθεί μια εξελικτική ανοδική πορεία, καθώς μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα της ανατίθεται η θέση *προϊσταμένης* σε ένα τμήμα της παραγωγής. Όμως, η επιλογή της για τη συγκεκριμένη θέση δεν είχε να κάνει απαραίτητα με τις δεξιότητές της στη ραπτική αλλά πιο πολύ με τις οργανωτικές της ικανότητες και την οικογενειακή της κατάσταση (ανύπαντρη). Όπως η ίδια αναφέρει:

«[...]δε με είχαν βάλει σε εκείνη τη θέση γιατί ήξερα να κάνω τέλεια τη δουλειά, ότι ήμουν τέλεια στη ραπτική, αλλά γιατί ήξερα να βάλω τα πράγματα στην τάξη, ήμουν σωστή, δεν μπέρδευα τα πράγματα και γι' αυτό με έβαλαν. [...] Και, επιπλέον, και στην προσωπική μου ζωή ήμουν μόνη μου και εκείνοι είχαν ανάγκη από ένα άτομο με πολύ ελεύθερο χρόνο για να κάτσει εκεί, καταλαβαίνεις;» (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Όμως, η θέση της προϊσταμένης, πέραν από κάποιο μεγαλύτερο μισθό, δεν της προσέδιδε ούτε κάποιο ενισχυμένο κύρος ούτε μεγαλύτερη αίσθηση αυτονομίας. Οι σχέσεις με τους συναδέλφους αξιολογούνται από την ίδια ως σχετικά ανταγωνιστικές, ενώ οι ευθύνες που συνεπάγονται η θέση της προϊσταμένης της προσφέρει πολύ άγχος στο χώρο της εργασίας:

«[...] εγώ δεν έλεγα τίποτα, ποτέ δεν ερχόμουν σε διαμάχη με εκείνες (τις υφιστάμενες) και όταν κάποιος δεν έκανε τη δουλειά του και δεν έβγαине η νόρμα της ημέρας, έμενα εγώ στη δουλειά στο τέλος και το έκανα για να μην τσακωθώ μαζί τους γιατί έτσι κι αλλιώς δε μου έδιναν σημασία και δε μου φαινόταν ωραίο και σωστό να τσακωθώ. [...] Όταν έκανα κανένα λάθος ή κάποια μέρα είχα την εντύπωση ότι δε θα καταφέρω να κάνω αυτό που έπρεπε, τότε αγχωνόμουν και πανικοβαλλόμουν. Θυμάμαι ότι όταν έκανα κάτι λάθος, γιατί συνέβαινε να κάνεις κάποιο λάθος, έκλαιγα τρεις μέρες ασταμάτητα (γελάει). Αυτό ήταν το καταφύγιο μου, έκλαιγα». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Η συμπεριφορά της στο χώρο εργασίας και η αντίληψη ότι η ανέλιξη στην ιεραρχία του επαγγέλματος δε συνεπάγεται και ένα αυξημένο κύρος οδηγούν τη Silvia στο να διαμορφώσει μια εικόνα για τον εαυτό της που δε διαφοροποιείται από εκείνη των υπόλοιπων εργατριών. Έτσι, η Silvia δεν αισθανόταν να είχε κάποια διαφορά είτε με τις συναδέλφισσες της είτε με μια άλλη κοπέλα η οποία, παραδείγματος χάριν, εργαζόταν ως πωλήτρια σε ένα κατάστημα με είδη ρουχισμού. Καθοριστικός παράγοντας σε αυτό ήταν το γεγονός ότι *ανήκαν στην ίδια τάξη*, την εργατική, και η μοναδική διαφορά τους είχε να κάνει μονάχα με το αντικείμενο της εργασίας που εκτελούσαν.

Ως προς την εικόνα που είχε για εκείνη ο πατέρας της, η Silvia θεωρεί ότι ενώ κάθε γονέας θέλει περισσότερα για το παιδί του, εκείνος ήταν ικανοποιημένος από την επαγγελματική της πορεία διότι ήταν και η μοναδική μισθωτή στο νοικοκυριό η οποία είχε μια σταθερή θέση εργασίας και εργαζόταν με άδεια εργασίας. Έτσι, η σταδιοδρομία της αναδεικνύεται ως μια διαδικασία *σταθεροποίησης* σε ένα επάγγελμα που συνεπάγεται σταθερότητα στην οικογένειά της. Συνεπώς, η πορεία της είναι συνυφασμένη με την *οικογενειακή αντιμετώπιση της εργασίας*.

7.1.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες

Η απόφαση της Silvia να φύγει από τη Ρουμανία δε σχετίζεται με κάποιο «σχέδιο» φυγής με σκοπό την αναζήτηση μιας καλύτερης οικονομικής κατάστασης, ούτε με την ανάγκη εκπλήρωσης κάποιων συμβολικών καταναλωτικών προτύπων. Αντιθέτως, για τη Silvia, το πέρασμα του χρόνου και η εξέλιξή της μέσα στο επάγγελμα την οδήγησε στην αναζήτηση μιας αλλαγής στη ζωή της. Η γνωριμία της με τον νυν σύζυγό της το καλοκαίρι του 2001, όταν εκείνος είχε έρθει για διακοπές στη Ρουμανία²⁴¹, και στη συνέχεια η επικοινωνία τους από απόσταση για ένα χρόνο, την οδήγησε στην απόφαση να τον ακολουθήσει στην Ελλάδα με σκοπό τη δημιουργία οικογένειας. Στο ταξίδι που πραγματοποίησε προς την Ελλάδα δε συνάντησε δυσκολίες διότι ήδη από το 2002 οι Ρουμάνοι δε χρειάζονταν θεώρηση εισόδου για να ταξιδεύουν στις χώρες του χώρου Σένγκεν. Όπως η ίδια περιγράφει:

«Έφυγα με το πούλμαν μέχρι την Ιταλία και μετά από δύο μέρες πήρα το αεροπλάνο από την Ιταλία και έφτασα εδώ. Έτσι πηγαίνανε τότε, όλος ο κόσμος έτσι έφευγε [πιο εύκολα]. Ηρθα ως τουρίστρια, έμεινα τρεις μήνες με βίζα και μετά είχα ένα χαρτί για 18 μήνες για να κάτσω στην Ελλάδα, να είμαι ασφαλισμένη κάπως. Μετά δε θυμάμαι τι χαρτιά είχα. Όχι, μετά δεν είχα τίποτα, γιατί είχε λήξει το προηγούμενο και δεν είχε βγει κανένας νόμος για να φτιάξω τα χαρτιά μου. Αλλά έμεινα έγκυος και δε φοβόμουν πια να περπατήσω στο δρόμο, γιατί η αστυνομία δε σταματά έγκυες γυναίκες, ούτε με μικρό παιδί σε βάζουν μέσα». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Από την αφήγηση της Silvia προκύπτει, λοιπόν, ότι η μεταναστευτική της πορεία αλλά κυρίως οι συνθήκες ζωής και εργασίας που βίωσε στη συνέχεια στην Ελλάδα, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, την απομακρύνουν από την αναζήτηση της νομιμοποίησης του καθεστώτος παραμονής και εργασίας.

²⁴¹ Ο ίδιος ζούσε και εργαζόταν ήδη στην Ελλάδα από το 2000.

7.1.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία

Η ενασχόληση με την οικιακή εργασία αποτέλεσε μια φυσική εξέλιξη στη ζωή της διότι ήξερε από το σύντροφό της και τους φίλους του ότι ήταν το μοναδικό ίσως επάγγελμα που ήταν διαθέσιμο για τις μετανάστριες γυναίκες.

«Να καθαρίζω, αυτό ήξερα [ό,τι κάνουν οι γυναίκες]. Γιατί ήξερα ότι το 90% των γυναικών αυτή τη δουλειά κάνουν. Για να κάνεις κάτι άλλο έπρεπε να ξέρεις να μιλάς». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Ωστόσο, γι' αυτή, η πρώτη θέση εργασίας δεν ήταν μέσα στην οικιακή εργασία, αλλά σε μια καντίνα στις λαϊκές αγορές όπου τα καθήκοντά της περιορίζονταν στο ψήσιμο καλαμακιών. Όμως η ενασχόληση της με την οικιακή εργασία ήρθε πολύ σύντομα, μόλις δύο εβδομάδες μετά την ημέρα που ξεκίνησε δουλειά στην καντίνα. Έτσι η Silvia εργαζόταν το πρωί στην καντίνα και το απόγευμα καθάριζε ένα γραφείο. Ως προς το ζήτημα της ασφάλισής της, η συνεντευξιζόμενη ξεκαθαρίζει ότι και στις δύο θέσεις εργασίας ήταν ανασφάλιστη και ένας λόγος που σταμάτησε να εργάζεται στην καντίνα ήταν ακριβώς επειδή εκεί υπήρχαν έλεγχοι και κινδύνευε με την απέλαση, ενώ στην οικιακή εργασία ήταν «προστατευμένη» διότι ο ιδιωτικός χαρακτήρας του επαγγέλματος την κρατούσε μακριά από τις ελληνικές αρχές. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Ήταν γραφείο και δε με έβλεπε κανείς ότι καθάριζα. Αλλά το γεγονός ότι δε γνώριζα το αφεντικό και υπήρχε ένα άλλο άτομο στη μέση, σκεφτόμουν ότι θα προκύψει κάποια ρωγμή. Και το αρνητικό στον καθαρισμό ήταν αυτό, ότι ήταν μια άλλη κοπέλα στη μέση που με είχε βάλει στη δουλειά. Και αργότερα έμαθα ότι δεν ήταν μόνο τα χρήματα που έπαιρνα εγώ. Εγώ ήμουν το τρίτο χέρι, ήταν και άλλα. Γιατί δούλευα και τον Αύγουστο, όταν ήρθε το καλοκαίρι, η συγκεκριμένη κοπέλα είχε φύγει στη Ρουμανία και τότε χρειάστηκε να πάω εγώ στο αφεντικό να πάρω τα λεφτά. Και τότε είδα 100 ευρώ και άλλα 20, μου έδωσε 120. Δηλαδή, εκείνη έπαιρνε προμήθεια 20 ευρώ». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Στη συνέχεια, από την αφήγηση της Silvia προκύπτει ότι, πέραν της εκμετάλλευσης από τα δίκτυα που της εξασφάλισαν μια θέση εργασίας στις υπηρεσίες καθαρισμού, η ίδια ένιωθε κατώτερη από κάποιες άλλες γυναίκες που απασχολούνταν στο ίδιο επάγγελμα για δύο κυρίως λόγους: *Πρώτον*, διότι η θέση εργασίας που είχε της εξασφάλιζε μια πολύ μικρή αμοιβή αφού απασχολείτο μονάχα για 1-2 ώρες ημερησίως. *Δεύτερον*, η απασχόληση για περισσότερες ώρες, κατά την άποψή της, μπορούσε να της προσφέρει κάποια σταθερότητα στη ζωή της. Όμως, η απασχόλησή της στην οικιακή εργασία διακόπτεται για ένα διάστημα σχεδόν δύο ετών λόγω εγκυμοσύνης και στη συνέχεια αδυναμίας της να εργαστεί εκτός σπιτιού λόγω έλλειψης βοήθειας στην ανατροφή του μωρού. Στη συνέχεια, επιστρέφει στην οικιακή εργασία και απασχολείται πλέον ως αυτοαπασχολούμενη, δηλαδή ως καθαρίστρια σε διαφορετικά νοικοκυριά. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Ξεκίνησα να πάω μια φορά την εβδομάδα, στις 2, κάθε μέρα πήγαινα και σε άλλο σπίτι. Οι διαφορές ήταν ότι σε μια καθόμουν περισσότερες ώρες, σε άλλο σπίτι λιγότερες ώρες, η μια είχε μεγαλύτερο σπίτι, άλλη μικρότερο, άλλη είχε και σιδέρωμα, άλλη δεν είχε, άλλη έμενε πιο μακριά, άλλη πιο κοντά. Κάθε μέρα είχα κάτι άλλο να κάνω». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Μετά την απασχόλησή της σε διάφορα νοικοκυριά, η Silvia *σταθεροποιείται* σε ένα μόνο νοικοκυριό όπου εργάζεται τρεις ημέρες την εβδομάδα και, επιπλέον, κάνει περιστασιακά μεροκάματα σε διάφορα άλλα νοικοκυριά και καθαρίζει και δύο γραφεία. Ως προς τα ωράρια εργασίας της, η ίδια αναφέρει:

«Τώρα δουλεύω τρεις ημέρες την εβδομάδα, μόνο σε ένα σπίτι, μόνο με χαρτιά. Αυτή είναι η σταθερή μου δουλειά. Ξέρω ότι πάω συγκεκριμένες ώρες την ημέρα, 5 ώρες/ημέρα, στην ίδια κυρία, την ίδια δουλειά και αν σήμερα δεν κάνω κάτι, το κάνω αύριο». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Όσον αφορά τα καθήκοντά της, αυτά αφορούν:

- το σιδέρωμα,
- το πλύσιμο ρούχων,

- το πλύσιμο πιάτων,
- το ξεσκόνισμα,
- το καθάρισμα χαλιών,
- το σφουγγάρισμα,
- το τάισμα κατοικιδίων,
- τα ψώνια τροφών και άλλων προϊόντων που είναι απαραίτητα για το νοικοκυριό,
- το πέταγμα σκουπιδιών.

Η ίδια, όμως, διευκρινίζει ότι τα καθήκοντά της διευρύνθηκαν σταδιακά γιατί γενικότερα οι απαιτήσεις των εργοδοτών μεγαλώνουν με την παραμονή της εργαζομένης μέσα σε ένα συγκεκριμένο νοικοκυριό. Όπως εξηγεί χαρακτηριστικά:

«Όταν μπαίνεις σε ένα σπίτι, πρώτα από όλα πρέπει να το γνωρίσεις. Με τον καιρό κατάλαβα ακριβώς τι πρέπει να κάνω. Καμιά φορά μου λένε καμιά λεπτομέρεια που όχι ότι δεν ήξερα, αλλά δεν το είχα σκεφτεί να πάω εκεί για να μη χαλάσω κάτι, ή πώς να το πω. Με τις δουλειές που έκανα πριν, γιατί δούλεψα σε πολλές κυρίες, ο κάθε ένας έχει ένα συγκεκριμένο τύπο προτιμήσεων, να καθαρίζεις με ένα συγκεκριμένο πανί, με νερό ή στεγνό, ή με ένα συγκεκριμένο απορρυπαντικό. Και ξέρουν εκείνες ακριβώς ότι εκείνο δεν πρέπει να το αγγίζεις με νερό, το άλλο με χλωρίνη και πάει λέγοντας. Και γι' αυτό δεν πήρα εγώ όλες τις αποφάσεις και σιγά σιγά μου τις είπε».
(Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Πέραν της περιγραφής των καθηκόντων της, το παραπάνω απόσπασμα από την αφήγηση της Silvia υπογραμμίζει κάτι πολύ σημαντικό που αφορά την αναβίωση παλαιών μορφών εκμετάλλευσης των εργαζομένων στην οικιακή εργασία. Πρόκειται για την πρακτική των εργοδοτριών σύμφωνα με την οποία η επιβολή ενός συγκεκριμένου τρόπου εκτέλεσης των καθηκόντων ταυτίζεται με την άσκηση ελέγχου πάνω στον εργαζόμενο και ταυτόχρονα, την ενίσχυση του κύρους τους (Χαντζαρούλα 2012).

7.1.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής

Για τη Silvia, η πορεία της μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας είναι άμεσα συνδεδεμένη και προβάλλεται μέσα από τρεις βασικές παραμέτρους: τη σταθερότητα, την αξιοπρέπεια και την οικογένεια.

Πίνακας 21: Παράμετροι εξέλιξης της Silvia μέσα στο επάγγελμα

Εργασία	Σταθερότητα	Αξιοπρέπεια	Οικογένεια
Μισθωτή εργασία σε εργοστάσιο παραγωγής ενδυμάτων/φασόν	Σταθερότητα εισοδήματος	Αποδοτικότητα στην εργασία	Οικογενειακή αντίληψη της εργασίας
Αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία	Μονιμότητα/Ασφάλεια Ευελιξία στο χώρο εργασίας	Καλή νοικοκυροσύνη - Πηγή κύρους	Ατομική αντίληψη της εργασίας

Ως προς τη σταθερότητα, όπως προκύπτει και από τον πίνακα 21, αυτό που υπογραμμίζει η Silvia είναι το γεγονός ότι με την παραμονή της μέσα στο επάγγελμα κατάφερε να εξασφαλίσει στον εαυτό της μια θέση εργασίας στην οποία αισθάνεται μόνιμη και η οποία της προσφέρει ένα σταθερό μηνιαίο μισθό. Γι' αυτή, η εργασία δεν αποτελεί μονάχα ένα μέσο για την εκπλήρωση κάποιων επιθυμιών ή υποχρεώσεων χρηματικού χαρακτήρα. Αντιθέτως, η εξέλιξη μέσα στο επάγγελμά της την οδήγησε στην ανάπτυξη αντιλήψεων σύμφωνα με τις οποίες η εργασία είναι μέρος της ζωής της και της προσφέρει τη δυνατότητα «ψυχαγωγίας» και εκμάθησης «μυστικών» της καλής νοικοκυροσύνης. Σε αυτό φαίνεται να συμβάλλει καθοριστικά η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην εργαζόμενη και τις εργοδότες της. Παρ' ότι αντιλαμβάνεται ότι το κύρος της εργασίας της είναι πολύ χαμηλό για την ίδια, έχει μεγάλη βαρύτητα ο τρόπος με τον οποίο της συμπεριφέρονται τα μέλη του νοικοκυριού που καθαρίζει. Στην αφήγησή της αναφέρει:

«Από τη στιγμή που σου δίνει σημασία, σου προσφέρει ένα ποτήρι χυμό, συζητάς, λέω ότι δε σου φέρονται ακριβώς όπως σε μια σερβιτόρα. Μια φορά ήρθε επίσκεψη σε μια κυρία η εγγονή της η οποία ήταν 2-3 χρονών και ρώτησε τη γιαγιά της: ``Ποια είναι;'' Και της είπε: ``Μια φίλη''. Δεν της

είπε ότι είναι η κοπέλα που καθαρίζει. Και καταλαβαίνεις ότι αισθάνεσαι διαφορετικά από ό,τι όταν πας σε ένα σπίτι και λένε αυτή είναι η καθαρίστρια (ο όρος αναφέρεται στα ελληνικά), ή υπηρέτρια. [...] Σαν να είναι κάποιοι αυτοί και εγώ ένα τίποτα, ξέρεις». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Επιπλέον, μέσα από τη σταθερότητα στο συγκεκριμένο επάγγελμα προκύπτει και μια άλλη σημαντική παράμετρος για την παραμονή της μέσα στο επάγγελμα και αφορά την εξασφάλιση κάποιου βαθμού ευελιξίας στο χώρο της εργασίας. Με τον τρόπο αυτό η Silvia είναι σε θέση να περατώσει βασικές υποχρεώσεις όσον αφορά κυρίως τα παιδιά της (π.χ. να πηγαίνει ή να φέρνει τα παιδιά της από το σχολείο) Όπως η ίδια αναφέρει:

«Είμαι ήσυχη γιατί δεν είμαι με την ώρα, δεν είμαι, πώς να το πω, να μη φύγω 5 λεπτά πριν ή να μου πουν γιατί άργησα. Ξέρω, αυτό το άγχος δεν υπάρχει σ' εμένα. Και αν σήμερα έχω να σιδερώσω 30 ρούχα και δεν έχω χρόνο, σιδερώνω 20, τα βάζω στην ντουλάπα και αύριο τα σιδερώνω. [...] ελεύθερη επιλογή. Αν σήμερα θέλω να πάω πιο αργά, τις ημέρες που ο σύζυγος δεν είχε δουλειά, να πάω πιο αργά και να καθίσω παραπάνω γιατί παίρνει εκείνος το παιδί. Και αυτό είναι πολύ σημαντικό για μένα. Και σήμερα αν πρέπει να πάω κάπου, φεύγω πιο γρήγορα και αύριο κάθομαι και καθαρίζω τους τοίχους». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Ωστόσο, η ευελιξία που της προσφέρει σταδιακά η ενασχόληση με την οικιακή εργασία και η διαμόρφωση μιας αίσθησης αυτονομίας δε φαίνεται να έχει την ίδια έννοια και βαρύτητα που έχει για μια αυτοαπασχολούμενη επιχειρηματία που δραστηριοποιείται, παραδείγματος χάριν, στον κλάδο της επιστημονικής έρευνας. Συγκεκριμένα, η Silvia αντιλαμβάνεται την κατωτερότητα της θέσης της όταν πρόκειται να συγκρίνει τη δουλειά που κάνει εκείνη με κάποια άλλα επαγγέλματα:

«Λοιπόν, κοίτα, συγκριτικά με την κυρία, εκείνη δουλεύει, πώς να το πω, δεν ξέρω ακριβώς τι δουλειά κάνει, ποτέ δεν το έχω καταλάβει, κάνει κάτι με ιατρείο [αναφέρεται στα ελληνικά], αλλά εκείνη είναι αφεντικό του εαυτού της. Εκείνη αν θέλει πηγαίνει σήμερα, γι' αυτό και αυτό το πρόγραμμα να

κοιμηθεί πιο αργά και να πάει όποια ώρα επιλέξει εκείνη. Ενώ κι εγώ μπορώ να πάω έτσι». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Από την αφήγηση της Silvia προκύπτει ότι η εξέλιξή της μέσα στο επάγγελμα είναι συνυφασμένη κυρίως με την ανάπτυξη ικανότητας να συμφιλιώσει την οικογενειακή με την επαγγελματική της ζωή. Αυτό, όμως, που φαίνεται να σηματοδοτεί μια μεταβολή στον τρόπο που η ίδια αντιμετωπίζει την εργασία συνδέεται με την ένταξη στους ρόλους του επαγγέλματος. Αυτοί φαίνεται να συνέβαλαν στη μεταβολή των αντιλήψεών της για την αντιμετώπιση της εργασίας όχι πια απαραίτητα ως μέσο σταθεροποίησης της οικογένειας αλλά ως ατομική «εκπλήρωση». Επιπλέον, η ίδια σταδιακά αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μια γυναίκα η οποία μέσα από την απασχόλησή της στην οικιακή εργασία διαφοροποιείται από άλλες συντοπίτισσές της. Συγκεκριμένα, διαμορφώνει αξίες για την αξιοπρέπειά της ως εργαζόμενη, σύζυγος και μητέρα που, κατά την άποψή της, άλλες γυναίκες στερούνται. Όπως η ίδια αναφέρει:

«[Υπάρχουν] γυναίκες που δε δουλεύουν ή κάνουν άλλα πράγματα. Σε εκείνες αρέσει να κάτσουν για καφέ, να καπνίζουν, εγώ όχι. Εγώ προσπαθούσα να ψάξω δουλειά για να έχω δικά μου λεφτά, να μη ζω σε βάρος κανενός. Εκείνες δε συμφωνούσαν ποτέ με αυτό. Εκείνες θεωρούν ότι δουλεύει ο άνδρας και αυτές πρέπει να κάθονται. Είναι γυναίκες που γνώρισα, που ήρθαν πριν από εμένα εδώ, είναι 11, 12 χρόνια εδώ και δεν έχουν δουλέψει ποτέ. Εκείνες μόνο αυτό, κάθισαν στο σπίτι με τα παιδιά και οι άνδρες δουλεύουν». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Ωστόσο, με μια πιο προσεκτική ματιά, αντιλαμβάνεται κανείς ότι στην πραγματικότητα ο κεντρικός ρόλος που φαίνεται να έχει η οικογένεια μέσα στη ζωή της υποβαθμίζεται όταν η ίδια περιγράφει τις σχέσεις της με τις κόρες της. Η έλλειψη χρόνου και η αυξημένη κόπωση από τη δουλειά δεν της αφήνουν μεγάλα περιθώρια για την επιθυμητή ανατροφή των παιδιών:

«Για παράδειγμα, τώρα τους διαβάζω 15 λεπτά, θα τους διάβαζα μισή ώρα [εάν δεν ήμουν κουρασμένη]. Θα καθόμασταν να κουβεντιάσουμε. Για παράδειγμα, η μεγάλη μου κόρη έρχεται και μου κάνει πάρα πολλές ερωτήσεις. Ενώ εγώ, ενώ μιλάω μαζί της, ταυτόχρονα κάνω δουλειά στην κουζίνα. Και δεν είναι καλό για το παιδί να σε βλέπει συνέχεια ότι κάνεις δουλειά, ότι βάζεις συνέχεια σκούπα [η λέξη αναφέρεται στα ελληνικά]. Θα έπρεπε να κάτσεις έτσι ήρεμη και να μιλάς. Ενώ εγώ, κάθε φορά που μιλάω μαζί της, κάνω και κάτι άλλο. Είτε σιδερώνω, είτε μαγειρεύω, κάνω και κάτι άλλο». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Προκύπτει, λοιπόν, ότι οι σχέσεις της με τις κόρες της (όπως και με τον άνδρα της) έχουν κυρίως ένα λειτουργικό χαρακτήρα, καθώς η οικιακή εργασία δεν της άφησε κανένα περιθώριο ύπαρξης επικοινωνίας σε θέματα πιο βαθιά που ενδεχομένως να απασχολούν τα παιδιά της.

Ακόμα, εκείνη αντιλαμβάνεται μια μεγάλη μεταβολή και στην εικόνα του ίδιου του εαυτού της. Στο ξεκίνημα της ενασχόλησής της με την οικιακή εργασία είχε περισσότερη ενέργεια, ενώ μετά από τόσα χρόνια μέσα σε ένα επάγγελμα που δεν της επιτρέπει να κάνει διακοπές ή διαλείμματα η κούραση είναι πολύ μεγάλη:

«Χρειάζομαι ένα διάλειμμα, αλλά δεν ξέρω πώς να το κάνω γιατί απαγορεύεται να πάρεις. Γιατί αν κάνεις ένα διάλειμμα, έχασες τη δουλειά».
(Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Επιπλέον, η ίδια παραμελεί τον εαυτό της και αυτό την προβληματίζει ιδιαίτερα καθώς αντιλαμβάνεται ότι η κατάπτωσή της ίσως επηρεάσει και την εικόνα που διαμορφώνει στα τα παιδιά της ως προς το γυναικείο πρότυπο που πιθανόν μελλοντικά υιοθετήσουν:

«Έπρεπε να δώσω περισσότερη προσοχή, να σκέφτομαι πιο πολύ τον εαυτό μου και να λέω ότι χρειάζομαι να αγοράζω κάποια πράγματα για μένα. Για παράδειγμα, να είχα ένα πιο μοντέρνο ντύσιμο, κάτι που εγώ δεν έκανα γιατί έλεγα ότι πρέπει να κάνω σπίτι και παιδιά. Τώρα δε φοράω ορισμένα ρούχα, μου αρέσει, εγώ στη Ρουμανία ντυνόμουν πιο κομψά. Αλλά τώρα δεν μπορώ να βάλω τα νύχια μου, δεν έχω χρόνο και η δουλειά που κάνω δε μου το

επιτρέπει. Και δεν μπορώ να χαλάσω λεφτά γιατί λέω ότι θα αγοράσω κάτι για τα παιδιά. Αλλά τις προάλλες μιλούσα με τη μεγάλη μου κορούλα που μου έλεγε ότι δεν πειράζει, θα μεγαλώσει εκείνη και θα αλλάξω για να μη γελάσει ο κόσμος μαζί της ή να τις λένε οι φίλες της: ``Κοίτα τι μητέρα έχεις!`` ή κάτι τέτοιο. Αλλά να λένε: ``Κοίτα τι ωραία που φαίνεται η μητέρα σου!``» (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

Στην προσπάθεια να «απαλύνει» την αίσθηση ντροπής της κόρης της για την παραμελημένη εικόνα της μητέρας η οποία προβάλλεται στο παραπάνω απόσπασμα, η Silvia επιδεικνύει τα υλικά «κατορθώματά» της. Αναφερόμενη στην αντίδραση θαυμασμού ενός γείτονα του πατέρα της στη Ρουμανία όταν εκείνος αντίκρισε το πολυτελές αυτοκίνητό τους, η συνεντευξιαζόμενη προσπαθεί να ενισχύσει το κύρος της και εκείνο της οικογένειάς της. Ταυτόχρονα, όμως, προκύπτει ότι ακόμα και στον τόπο καταγωγής τους, όταν γίνεται αναφορά στο επάγγελμα το οποίο η ίδια εκτελεί στην Ελλάδα, η εικόνα της ως καθαρίστριας παραμένει στιγματισμένη:

«Λοιπόν, κάποιο παράδειγμα, ένας γείτονας είχε πει στον μπαμπά: ``Αχ, τι αυτοκίνητο έχει, πολύ ακριβό αυτοκίνητο!`` Αλλά τους άλλους ανθρώπους δεν τους είδα και τόσο ενθουσιασμένους, γιατί εκείνοι ήταν γιατροί στη Ρουμανία ή είχαν σπουδάσει χρόνια στο πανεπιστήμιο και δεν είχαν τίποτα. Και δεν τους φάνηκε φυσιολογικό ότι εγώ που καθαρίζω σπίτια να έρθω με κοτζάμ αυτοκίνητο ή ξέρω εγώ, να έρθω πιο διαφορετική. Γιατί εδώ δουλεύεις σκληρά, βγάζεις καλά λεφτά και αν σκέφτεσαι, κάνεις κάτι με τα λεφτά. Και πάρα πολλοί άνθρωποι, παράδειγμα η φίλη μου από τη Ρουμανία, που εργάζεται σαν νοσοκόμα και έχει το ίδιο βάψιμο μέσα στο σπίτι εδώ και 6-7 χρόνια, από τότε που έφυγα εγώ». (Silvia, 29 ετών. Συνέντευξη 1)

7.2. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ VIORICA (ΜΙΣΘΩΤΗ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΕΙΟ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ)

«Η Viorica το ίδιο θα είχε φτιάξει ένα σπίτι. Θα είχε βρει μια λύση. Έτσι κι αλλιώς τη γη θα την είχαν αγοράσει. Ένα άλογο, ένα κάρο, μια αγελάδα, θα τα είχε, θα είχε ό,τι χρειαζόταν σε ένα νοικοκυριό. Αλλά δε θα έκανε το ίδιο. Δε θα είχε [όμως] το

σπίτι που έχει τώρα, δε γινόταν [αυτό] σε καμία περίπτωση».
(Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

7.2.1. Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες

Η Viorica είναι 35 ετών και προέρχεται από το χωριό Unteni που βρίσκεται στο νομό Botosani και απέχει 13 χιλιόμετρα από την ομώνυμη πόλη. Το χωριό έχει περίπου 1300 κατοίκους, απέχει 3 χιλιόμετρα από την εθνική οδό και οι άνθρωποι ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία. Η Viorica ήρθε στην Ελλάδα το 2000 και από τότε εργάζεται ως οικιακή εργάτρια στις διάφορες μορφές απασχόλησης της οικιακής εργασίας. Αρχικά ως εσωτερική οικιακή εργάτρια, στη συνέχεια ως αυτοαπασχολούμενη εξωτερική οικιακή εργάτρια και μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού. Τα πρώτα χρόνια της ζωής της τα πέρασε στο χωριό μαζί με τους αγρότες γονείς της και τα άλλα τέσσερα αδέρφια της. Μετά την ολοκλήρωση του γυμνασίου (8 χρόνια φοίτησης) η Viorica μετακομίζει προσωρινά στην πόλη όπου θα φοιτήσει στο λύκειο. Επειδή ως πολύτεκνη οικογένεια η οικονομική κατάσταση δεν ήταν πάρα πολύ καλή, οι γονείς της, για να μπορέσουν να συντηρήσουν τα παιδιά τους στην πόλη, χρησιμοποίησαν τα οικογενειακά δίκτυα αλληλεγγύης. Συγκεκριμένα, η Viorica και τα αδέρφια της κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους έμεναν στην πόλη στο σπίτι της θείας τους και τα ξαδέρφια τους, τα οποία ήταν και πολύ πιο μικρά σε ηλικία, τα μεγάλωνε στο χωριό η μητέρα τους. Όπως η ίδια η μητέρα της αναφέρει:

«Πηγαίνανε στις 15 Σεπτεμβρίου και μένανε στην αδερφή μου. Δεν της έδιναν λεφτά, αλλά της κράταγα τα παιδιά της. Γιατί αυτή δεν είχε άδειες, είναι νοσοκόμα και ο άνδρας της ήταν κάτι λογιστής. Και μου έφερε εμένα τα παιδιά, τριών μηνών μωρά, και τα μεγάλωσα. Αλλά εγώ δεν καθόμουν στο σπίτι, με το μωρό αγκαλιά, την τσάπα στην πλάτη και πήγαινα για δουλειά».
(Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Η εργασία φαίνεται πως μπαίνει από πολύ νωρίς στη ζωή της Viorica καθώς ήδη από τα 10-11 της χρόνια πήγε να δουλέψει στο Κρατικό Νοικοκυριό (GOSTAT), κυρίως στο μάζεμα ξερόχορτων, για να συμπληρώσει το εισόδημα της οικογένειας και να μπορέσει να αγοράσει τα απαραίτητα είδη ένδυσης ή υπόδησης.

«Ήταν ένα ρυμουλκό από το Κρατικό Νοικοκυριό και ερχόταν και τα μάζεψε [τα παιδιά]. Και ζύπναγε και πήγαινε να δουλέψει για 9 λεί [0,50 USD] την ημέρα. Και για εκείνα τα 9 λεί έκαναν τη δουλειά τα παιδιά στη θέση των μεγάλων. Τα μικρά παιδιά σηκώνανε τα ξερόχορτα και τα βάζανε στο ρυμουλκό. Και με εκείνα τα χρήματα αγόραζε σανδάλια, φορεματάκια, πράγματα για το σχολείο. Γιατί εμείς είχαμε 1100 λεί [65 USD] το μήνα. Και με αυτά τα λεφτά 5 στόματα και άλλα δύο εμείς δεν μπορούσες να βγάλεις πέρα». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Ακόμα και μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος η Viorica συνεχίζει να εργάζεται παράλληλα με τη φοίτηση στο σχολείο. Είτε πούλαγε γαλακτοκομικά προϊόντα στις λαϊκές της πόλης είτε πήγαινε στους αργούς με τους γονείς της, φαίνεται πως για εκείνη η εργασία και η αμοιβή από αυτή είχαν πάντα πρωταρχικό ρόλο στη ζωή της. Σε ό,τι αφορά τα όνειρά της για το μέλλον, αυτά δεν είχαν να κάνουν με τη συνέχιση των σπουδών μετά το λύκειο αλλά πιο πολύ με την εύρεση μιας σταθερής θέσης εργασίας και τη δημιουργία οικογένειας.

«Εγώ πιο πολύ από όλα ήθελα την υγεία μου. Πάντα δούλεψα για τα χρήματα. Αλλά ήθελα κυρίως μια οικογένεια, τίποτε άλλο. Μια οικογένεια, παιδιά, ένα σπιτάκι». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Για εκείνη, πρότυπο στη ζωή της φαίνεται να ήταν από πολύ μικρή η μητέρα της, η οποία εργαζόταν από το πρωί μέχρι το βράδυ ενώ ταυτόχρονα ήταν και ο ουσιαστικός διαχειριστής του νοικοκυριού.

«Η μαμά δούλενε πάντα. Δε μας έλειψαν το τυρί, τα αβγά, το γάλα, το κρέας. Ο μπαμπάς έφερνε τα λεφτά και τα κρατάγαμε για το ρεύμα και τέτοια. Η μαμά ήταν εγκρατής. Ο μπαμπάς έφερνε τα λεφτά και έλεγε: ``Αυτός είναι ο

μισθός!’’ Ακριβώς έτσι κάνει και ο άνδρας μου. ΄Δες πόσα είναι τα λεφτά: και μετά εσύ πήγαινε, γυναίκα, τρέξε, το σπιτικό’’». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

7.2.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής

Παρ’ όλο που η Viorica εργαζόταν από πολύ μικρή ηλικία, η πρώτη θέση εργασίας με πλήρη απασχόληση ήταν, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σε ένα εργοστάσιο παραγωγής ψωμιού. Εκεί εργάζεται για δύο χρόνια, μέχρι που πτώχευσε η επιχείρηση και αναγκάστηκε να ψάξει δουλειά αλλού. Σε αυτή τη δουλειά η Viorica όχι μόνο δεν εργαζόταν με άδεια εργασίας, αλλά ακόμα και όταν έπαθε ένα εργατικό ατύχημα (κάηκε στα πόδια), αναγκάστηκε από τους εργοδότες να μην πηγαίνει στο νοσοκομείο για να μην κινδυνεύσουν εκείνοι με ελέγχους από τις αρμόδιες Αρχές. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει η μητέρα της:

«Δεν είχε άδεια εργασίας. Δούλευε και κάηκε στα πόδια. Και δεν την πήγαν στο γιατρό και της είπαν να μην πει τίποτα και ότι θα της κάνουν ασφάλιση. Και ήρθε σπίτι με μια μακριά φούστα. ΄΄Παιδί μου γιατί φοράς τη φούστα αυτή;’’ Και δε μου είπε τίποτα. Το έμαθα μετά από μια γειτόνισσα που δούλευε μαζί». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Μετά τη διεισδυτική παραμονή στο εργοστάσιο παραγωγής ψωμιού, η Viorica ξεκινάει δουλειά σε ένα εργοστάσιο παραγωγής ενδυμάτων όπου παραμένει μέχρι να γεννήσει το παιδί της και στη συνέχεια να μεταναστεύσει στην Ελλάδα. Στο συγκεκριμένο εργοστάσιο εργάζεται στο τμήμα σιδερώματος. Το ωράριο εργασίας ήταν οκτάωρο, αλλά όταν είχαν προθεσμία σε κάποια παραγγελία αναγκαζόταν να εργαστεί ακόμα και τη νύχτα. Η πληρωμή της γινόταν με το κομμάτι και σε μηνιαία βάση. Μάλιστα εκείνη αναφέρει ότι εργάστηκε μέχρι και τον έβδομο μήνα της εγκυμοσύνης της για να μπορέσει να συμβάλει στον προϋπολογισμό της οικογένειας.

Όμως, για εκείνη τα χρήματα δεν ήταν αυτοσκοπός αλλά ένα μέσο για να μπορέσει να εξασφαλίσει ένα αξιοπρεπείς επίπεδο ζωής. Όπως αναφέρει η ίδια:

«Τα λεφτά, το πιο σημαντικό (γελάει). Βασικά όχι για να τα βάλω στην άκρη, όχι. Να έχω τα απαραίτητα, να έχω ό,τι χρειάζομαι στο σπίτι. Ονειρευόμουν ένα σπίτι και ένα αυτοκίνητο και μια οικογένεια. Όχι να έχω πολλά χρήματα σε τράπεζες». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Αυτό όμως που προκύπτει από την αφήγηση της Viorica είναι ότι τα υλικά αγαθά κατατάσσονται πρώτα στη σειρά προτεραιότητάς της. Η επιθυμία της για τη διαμόρφωση οικογένειας έρχεται τελευταία και αυτό φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι η απόκτηση σπιτιού θεωρείται προϋπόθεση για την εξέλιξη της οικογενειακής ζωής. Αυτό ίσως να συνδέεται με τα πρότυπα και της αξίες της κοινότητάς της και τη μεγάλη προσήλωση των αγροτών στην ιδιοκτησία και την αντίληψη ότι η ύπαρξή της φέρνει μαζί της κάποια σταθερότητα και ασφάλεια. Ανάμεσα στο σπίτι και την οικογένεια, όμως, η Viorica παρεμβάλλει την απόκτηση αυτοκινήτου η οποία ίσως να αποτελεί μια ένδειξη των κοινωνικών μεταβολών της κοινωνίας στην οποία ζει.

Όσον αφορά τις σχέσεις με τους συναδέλφους, και στις δύο θέσεις εργασίας, αξιολογούνται από την ίδια ως επιφανειακές έως ανύπαρκτες καθώς για εκείνη πρωταρχικό ρόλο στη ζωή της και άξια της εμπιστοσύνης της είναι μονάχα η οικογένειά της. Χαρακτηριστικά υπογραμμίζει:

«Δεν είχα σχέση. Για μένα η οικογένεια είναι, αυτές είναι οι καλύτερες σχέσεις. Άντε καμιά φορά να συναντιόμασταν σαν παρέα πού και πού. Πολύ σπάνια». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Παρ' όλα αυτά, όμως, η Viorica δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως διαφορετικό από τους συναδέλφους της ή από άλλους εργαζομένους καθώς η ίδια ανήκει στη εργατική τάξη. Για εκείνη, λοιπόν, όλοι οι εργάτες είναι ίδιοι είτε παράγουν ψωμί είτε ρούχα είτε αυτοκίνητα.

7.2.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες

Η ιδέα της μετανάστευσης μπαίνει στη ζωή της οικογένειας της Viorica πολύ γρήγορα μετά το γάμο της. Έχοντας συγκεντρώσει κάποια χρήματα από το γάμο, το ζευγάρι αγοράζει από τον αδερφό ένα δωάρι διαμέρισμα μέσα στην πόλη της Botosani. Επειδή όμως δεν είχαν εξ ολοκλήρου το ποσό για να το πληρώσουν, του έδωσαν τα μισά χρήματα που είχαν, ενώ τα υπόλοιπα είχαν συμφωνήσει να τα δώσουν έξι μήνες μετά. Μέσα όμως στο εξάμηνο δεν είχαν ακόμα καταφέρει να μαζέψουν καθόλου χρήματα από τους μισθούς τους²⁴². Συνεπώς αποφασίζουν να φύγει ο σύζυγος στο εξωτερικό για λίγο διάστημα για να μαζέψει το οφειλόμενο ποσό. Μετά από ένα εξάμηνο επέστρεψε ο σύζυγος αλλά χωρίς να έχει καταφέρει να συγκεντρώσει το ποσό που όφειλαν. Ευρισκόμενη σε αδιέξοδο και βλέποντας τις άθλιες συνθήκες ζωής κάποιων γειτόνων της μητέρας της, η Viorica αποφασίζει να δοκιμάσουν αυτή τη φορά από κοινού τη φυγή στο εξωτερικό. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει η μητέρα της:

«Μετά από 6 μήνες γύρισε αυτός [ο σύζυγος της Viorica] και δεν έφερε τίποτα. Μια τηλεόραση (μου τη δείχνει), κάποια ηχητικά, αυτά. Και όταν τον είδε η Viorica να του τα φέρει στο κεφάλι. ``Βρε, άνθρωπε μου, εμείς χρειαζόμαστε λεφτά για το σπίτι όχι τέτοια πράγματα!`` Και είχαμε μια γειτόνισσα που είχε τρία παιδιά και ήρθαν τα εγγόνια της και τότε τους είπε: ``Δε σας δίνω πολλή σούπα [από φασόλια] γιατί θα ανοίξουν τα έντερα σας!`` Και έτσι είπε η κόρη μου ότι και να σπάει πέτρα θα πάει να δουλέψει μόνο μην καταντήσει έτσι». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Ουσιαστικά, όπως η ίδια αναφέρει, τα όνειρά της είχαν να κάνουν με μια καλύτερη ποιότητα ζωής για εκείνη και την οικογένειά της:

«Το μόνο που ήθελα ήταν να έχω ένα σπίτι δικό μου και παιδιά. Αλλά να έχω με τι να τα μεγαλώσω όχι να ακούω καθημερινά: ``Δώσε μου!`` και εγώ να λέω ότι δεν έχω. Και τώρα ελπίζω τα παιδιά μου να μη δουλέψουν όπως

²⁴² Ο σύζυγος της Viorica εργαζόταν ως μηχανικός αυτοκινήτων σε ένα συνεργείο.

δούλεψα εγώ. Δούλεψα πάρα πολύ, αλλά τώρα όταν μου λένε: ``Δώσε μου!`` παίρνουν αυτό που θέλουν». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Έτσι, στα τέλη του 1999 ξεκινάει το μεγάλο ταξίδι της προς την Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού αυτού για τη Viorica δεν υπήρχαν κάποιοι άμεσοι κίνδυνοι για τη ζωή της, καθώς η είσοδός της στη χώρα πραγματοποιήθηκε με νόμιμους τρόπους (με θεώρηση εισόδου).

«Ήρθα με βίζα. Όμορφα, πήγα Βουκουρέστι για συνέντευξη στο προξενείο και μου έδωσαν τουριστική βίζα για έξι μέρες. Και οι έξι μέρες έγιναν 10 χρόνια». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

7.2.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία

Ενώ είχε ενημερωθεί από τον αδερφό της και κάποια φιλικά πρόσωπα που βρίσκονταν ήδη στο εξωτερικό και εργάζονταν, ήδη προτού μεταναστεύσει, ότι υπήρχαν θέσεις εργασίας στην Ελλάδα και είχε γνώση ότι ερχόμενη εδώ θα εργαστεί ως εσωτερική οικιακή εργάτρια, η πρώτη επαφή με το συγκεκριμένο επάγγελμα φαίνεται να την έχει *στιγματίσει* για όλο το υπόλοιπο της ζωής της. Ο αποχωρισμός από το παιδί της και οι συνθήκες εργασίας είχαν σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχική της κατάσταση. Συγκεκριμένα η Viorica αναφέρει:

«Όλο έκλαιγα. Με πήγαν σε ένα σπίτι, εγώ δε μίλαγα καθόλου ελληνικά, αλλά ο άνδρας μου έμενε με πολλούς άλλους σε ένα υπόγειο και δεν είχε πού να με κρατήσει. Και με πήγε στη γριά για δουλειά. Και μου έλεγε τι να κάνω και εγώ δεν ήξερα και όλο έκλαιγα. Και ήταν απέναντι σε ένα σπίτι ένα παιδάκι στην ίδια ηλικία με το δικό μου. Και έκλαιγε αυτό και έκλαιγα και εγώ. Σκεφτόμουν μόνο το παιδί μου που το άφησα και ήμουν σίγουρη ότι έκλαιγε [και εκείνο] επειδή είχα φύγει». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Οι δύσκολες συνθήκες εργασίας και κυρίως ο εγκλεισμός την ωθούν να αφήσει τη συγκεκριμένη θέση εργασίας και να αναζητήσει πλέον δουλειά στην εξωτερική οικιακή εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού. Έτσι, η Viorica

δραστηριοποιείται σε συνεργείο καθαρισμού και, συμπληρωματικά, σε μεροκάματα σε διάφορα νοικοκυριά. Τα ωράρια εργασίας ήταν εξαντλητικά, καθώς το πρωί έπρεπε να ξεκινήσει στις 6 η ώρα και μόλις σχόλαγε από το συνεργείο πήγαινε κατευθείαν και καθάριζε διάφορα σπίτια. Όπως η ίδια περιγράφει:

«Ξεκίνησα δουλειά σε συνεργείο. Άλλος ήταν οδηγός. Και έπρεπε να πάω όταν μου έλεγε: ``Στις 6 πρέπει να είσαι εκεί!`` Άλλος έκανε το πρόγραμμα, όπως κάνω και εγώ τώρα». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Η πορεία της Viorica ως μισθωτής μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού σηματοδοτείται από περισσότερα στάδια τα οποία ταυτίζονται και με την αλλαγή θέσης εργασίας σε διάφορα συνεργεία. Η ίδια αλλάζει εργοδότες τόσο για χρηματικούς όσο και για προσωπικούς, οικογενειακούς λόγους. Οι λόγοι αυτοί έχουν να κάνουν κυρίως με την ύπαρξη ευελιξίας όσον αφορά τη δυνατότητά της να κάνει ένα διάλειμμα για να μπορέσει να πηγαίνει ή να παίρνει τα παιδιά της από το σχολείο. Ωστόσο, η ίδια αναγνωρίζει ότι η αλλαγή της θέσης εργασίας με τη μετακίνηση προς άλλο συνεργείο καθαρισμού συνεπάγεται μια αρνητική επίπτωση για την πορεία εξέλιξής της μέσα στο επάγγελμα. Συγκεκριμένα, η έλλειψη εμπιστοσύνης των εργοδοτών προς το πρόσωπό της έχει αρνητικές επιπτώσεις όσον αφορά την αυτονομία της στο χώρο εργασίας:

«Δύσκολο. Πρέπει να κάνεις ένα σωρό πράγματα, πρέπει να ξέρεις να τους διαβάζεις. Αλλά εγώ, που δουλεύω καιρό με τους ανθρώπους, τους ψυχολογώ καλά. Σου είπα ότι έχω 70 σκάλες το μήνα, συν σπίτια. Πρέπει να υπάρχει κατανόηση. Αυτοί που είναι τώρα είναι πολύ καλοί. Δε με βλέπουν, δεν τους βλέπω». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Από την αφήγηση της Viorica προκύπτει, λοιπόν, ότι η απόκτηση εμπιστοσύνης διαμορφώνεται ως ένας σημαντικός μηχανισμός που επηρεάζει θετικά την εξέλιξη της εργαζομένης μέσα στο επάγγελμα. Για εκείνη, η παραμονή μέσα στην ίδια θέση εργασίας στο ίδιο συνεργείο επιφέρει μια μεταβολή στη σταδιοδρομία της.

Συγκεκριμένα, από απλή εργαζόμενη στο συνεργείο, στην πορεία εξελίσσεται σε πιο έμπειρη εργαζόμενη η οποία και εξηγεί στις νεοπροσληφθείσες τον τρόπο που θα πρέπει να εκτελούν τα καθήκοντά τους. Επιπλέον, η απόκτηση άδειας οδήγησης αποτελεί έναν επίσης μηχανισμό μέσα από τον οποίο η Viorica σημειώνει μια επιπλέον «προαγωγή» στην άτυπη ιεραρχία του επαγγέλματος: οδηγός του οχήματος με το οποίο μετακινούνται οι εργαζόμενες. Πέραν των συνηθισμένων καθηκόντων, η θέση αυτή συνεπάγεται: α) τη διαμόρφωση ωραρίου εργασίας, β) τη διαχείριση και προμήθεια προϊόντων που χρησιμοποιούνται για τον καθαρισμό, γ) την είσπραξη χρημάτων από την πελατεία και δ) τη διαχείριση της πελατείας και τη διαμεσολάβηση με τους ιδιοκτήτες (υποδείξεις, παράπονα κ.λπ.).

Όσον αφορά τα ωράρια εργασίας της στο συνεργείο καθαρισμού, η Viorica αναφέρει ότι συνήθως η ημέρα της ξεκινά στις 2-3 τα ξημερώματα, σταματάει γύρω στις 9 το πρωί για να συνεχίσει σε μεροκάματα μέχρι αργά το απόγευμα. Όπως η ίδια αντιλαμβάνεται και το εκφράζει, τα ωράρια εργασίας της είναι τουλάχιστον ασυνήθιστα και αυτό έχει επιπτώσεις τόσο στη ζωή της όσο και στην ικανότητά της να βλέπει τον εαυτό της εκτός επαγγέλματος:

«Σ' εμένα καμία μέρα δεν είναι κανονική. Γιατί έχω και σπίτια. Εγώ τελειώνω το πρόγραμμα στις σκάλες και αυτές στα σπίτια νομίζουν ότι είναι πρώτη δουλειά που κάνω εκείνη την ημέρα. Εγώ πάω στις 9 και λέω, ``Αχ, μόλις ζύπνησα!`` και εγώ είμαι ήδη μετά από 6-7 ώρες εργασίας. Δεν ξέρουν ότι δουλεύω σε συνεργείο. Κάνω δυο τρεις δουλειές ταυτόχρονα την ημέρα. Εγώ έφτιαξα το πρόγραμμα στο συνεργείο για να μπορέσω να κάνω τη δουλειά χωρίς προβλήματα εκεί και να κάνω και τα άλλα». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Ενώ η ίδια φαίνεται να μην αντιλαμβάνεται τις επιπτώσεις της εξαντλητικής εργασίας, η μητέρα της εκφράζει έντονα τη δυσαρέσκειά της όσον αφορά τις αρνητικές επιπτώσεις του επαγγέλματος πάνω στη ζωή της κόρης της:

«Εκείνη πάντα λέει ότι είναι καλά. Αλλά εγώ βλέπω. Πηγαίνει στις 3 τη νύχτα για δουλειά κάθε μέρα και της λέω: ``Κόρη μου, σκέψου και τη ζωή!`` Πόσο νομίζεις ότι θα αντέξεις ακόμα; Κάτι της εμφανίζεται στο στόμα, έχει πολύ χαμηλό ανοσοποιητικό σύστημα. Και για αυτά τα άτιμα χρήματα τα χέρια της δεν είναι χέρια πια. Αλλά εκείνη δε σκέφτεται και δεν καταλαβαίνει ότι τώρα πια κατάφεραν να κάνουν ό,τι έπρεπε, πήραν το οικόπεδο, έφταιξε το σπίτι. Φτάνει». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Από την αφήγηση της μητέρας της Viorica προκύπτει κάτι πολύ σημαντικό σχετικά με τις επιπτώσεις του επαγγέλματος πάνω στον εργαζόμενο. Συγκεκριμένα, φαίνεται πως η εξέλιξη της μέσα στο επάγγελμα δεν επηρεάζει μονάχα τον τρόπο που η ίδια αντιλαμβάνεται την εξέλιξη αυτή, αλλά ακόμα και την ικανότητα της να προστατεύει την υγεία της. Η Viorica δεν αμελεί μονάχα πιθανές ευκαιρίες να μετακινηθεί προς άλλα επαγγέλματα που ίσως να της εξασφαλίζουν ευνοϊκότερες συνθήκες εργασίας και ζωής αλλά και τους βασικούς κανόνες για τη διατήρηση της υγείας της. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι η μεταβολή που σημειώνεται στα κίνητρα εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα διαμορφώνει ένα πλαίσιο οικειότητας της εργαζομένης με τις εκμεταλλεύσιμες συνθήκες εργασίας.

7.2.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής

Για την Viorica η πορεία της μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας είναι άμεσα συνδεδεμένη και προβάλλεται μέσα από δύο βασικές παραμέτρους: *την αυτονομία και την οικογένεια.*

Πίνακας 22: Παράμετροι εξέλιξης της Viorica μέσα στο επάγγελμα

Εργασία	Αυτονομία	Οικογένεια
Μισθωτή εργασία σε εργοστάσιο παραγωγής ψωμιού και ειδών ένδυσης	Καλές σχέσεις με τους συναδέλφους και τον επιστάτη στο χώρο εργασίας	Οικογενειακή αντίληψη της εργασίας
Μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού	Ανάπτυξη ικανοτήτων διαχειριστικού χαρακτήρα (managerial abilities)	Ατομική αντίληψη της εργασίας

Η εξέλιξή της μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας σταδιακά την οδηγεί στο να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μια *αυτόνομη εργάτρια*. Γι' αυτήν, η ιδιότητα του οδηγού στο βαν του συνεργείου δεν της προσδίδει μονάχα έναν υψηλότερο μισθό, αλλά κυρίως τη δυνατότητα να ακολουθήσει το πρόγραμμα που η ίδια ορίζει για τον εαυτό της. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Τώρα είναι πιο εύκολο. Κάνω ό,τι θέλω, δεν έχω καμία υποχρέωση. Ορίστε, τώρα κάθομαι για καφέ. Ενώ, αν θα ήμουν σε οδηγό, θα μου είχαν κοπεί τα πόδια. Εγώ δεν είμαι ποτέ σε πρόγραμμα. Οι άνθρωποι δεν είναι με την ώρα. Αυτό που έχει σημασία είναι να πας το πρωί και να μη δουλεύεις μετά τις 2 γιατί οι Έλληνες, στην πλειονότητα, στις 2 κοιμούνται». (Vioica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Η εμπειρία της Vioica αναδεικνύει ίσως με τον καλύτερο τρόπο τη σημασία των αντιλήψεων που οι ίδιες οι εργαζόμενες διαμορφώνουν για την παραμονή τους στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Συγκεκριμένα, η Vioica, όπως αναδείχθηκε προηγουμένως, είναι μισθωτή εργαζόμενη σε ένα συνεργείο καθαρισμού όπου σταδιακά κατάφερε να πραγματοποιήσει κάποια ανέλιξη στην άτυπη ιεραρχία του επαγγέλματος: από μια απλή εργαζόμενη σε ασφαλισμένη οδηγό του αυτοκινήτου και προϊστάμενη της ομάδας. Ωστόσο, εκείνη αυτοπροσδιορίζεται ως *«εργοδότης του εαυτού»* της έχοντας αναπτύξει πρακτικές και αξίες που χαρακτηρίζουν την αυτοαπασχολούμενη εργασία: διαμορφώνει μόνη της τα ωράρια της, τα καθήκοντά της και της ομάδας, τον τρόπο εκτέλεσης των καθηκόντων από την ίδια και την ομάδα, τις σχέσεις με την πελατεία. Έτσι, ενώ η ίδια θεωρεί κύρια απασχόλησή της τη μισθωτή εργασία στο συνεργείο καθαρισμού, η εργασιακή της εμπειρία ως αυτοαπασχολούμενης οικιακής εργάτριας σε διάφορα νοικοκυριά φαίνεται να συμβάλλει καθοριστικά στην αντιμετώπιση από την ίδια και των δύο τύπων απασχόλησης με κριτήρια αυτοαπασχόλησης. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στο

γεγονός ότι η απασχόληση στα μεροκάματα την οδηγεί στη μεταβολή των αντιλήψεών της για το ποια είναι η κεντρική εργασία της.

Επιπλέον, σταδιακά, όπως προκύπτει και από τον πίνακα 22, για τη Viorica δεν έχει σημασία μονάχα πόσο καλά εκτελεί τα καθήκοντα της, αλλά κυρίως η συμπεριφορά προς τους εργοδότες ή τους πελάτες:

«Αν δε μιλάς ωραία στον άνθρωπο, μπορείς να δουλεύεις απίστευτα, αλλά δε θα υπάρχει ευχαρίστηση. Τώρα εγώ, όταν βλέπω τον άνθρωπο, ήδη ξέρω περίπου τι θέλει, τι μου ζητάει. Αν μου ζητάει πολλά ή λίγα. Πρέπει να ξέρεις ακριβώς, αν σου είπε σήμερα ότι θέλει μόνο κάτι και τα υπόλοιπα δεν την ενδιαφέρουν, τότε εσένα πρέπει να σου μπει βαθιά μες στο μυαλό. Διαφορετικά δε βγάζεις άκρη. Όσα προβλήματα και να έχεις, πρέπει να ξέρεις για τον κάθε ένα ξεχωριστά τι σκέφτεται». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Όμως, τα χαρακτηριστικά της εργασίας, όπως η ελευθερία και η ανεξαρτησία, που η ίδια προβάλλει στη συνέντευξη, όταν διασταυρώνονται με τα λεγόμενα της μητέρας της αναιρούνται σε μεγάλο βαθμό. Αυτό διότι στην αφήγησή της, η μητέρα της αναδεικνύει τις εκμεταλλευτικές συνθήκες εργασίας στα οποία είναι εκτεθειμένη η κόρη της, έτσι όπως η ίδια τις έχει αντιληφθεί όταν την επισκέφθηκε στην Ελλάδα:

«Πονάει η καρδιά μου για εκείνη, ξυπνάει στις 3 τη νύχτα. Και εγώ δούλεψα, αλλά όχι κάτω από τέτοιες συνθήκες άγχους [...] Και με ένα αμάξι χάλια. Όταν είδα όλο μπετό και τις πολυκατοικίες σαν κουτάκια και το αμάξι που βγάζει περιέργους θορύβους μου ράγισε την ψυχή. Τη βλέπω ότι βγάζει χρήματα αλλά με άγχος, έννοια και φόβο. Εγώ δούλεψα αλλά όχι με άγχος, κάτω από άλλες συνθήκες, σε καθαρό αέρα. Και με αυτά που καθαρίζει, χλωρίνες και όλα αυτά. Για μένα δεν είναι καλό, δεν της χρειάζεται. Καλύτερα με τις αγελάδες παρά με φόβο και άγχος». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Πέραν των δύσκολων συνθηκών εργασίας, από την αφήγηση της μητέρας της Viorica προκύπτει μια εξίσου σημαντική διάσταση η οποία έχει να κάνει με τη σημασία του επαγγέλματος για τον ψυχικό κόσμο της εργαζομένης στις υπηρεσίες

καθαρισμού. Πρόκειται για τη μεταβολή των αξιών της εργάτριας όσον αφορά την αξιοπρέπεια μιας γυναίκας η οποία, για τα μέλη της κοινότητάς της στη χώρα καταγωγής όπως και για την ίδια τη μητέρα της, τίθεται υπό αμφιβολία λόγω της απασχόλησής της στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Όπως αναφέρει η Virginia:

«Εγώ το κατάλαβα ότι περνάει δύσκολα. Εκείνη μου έλεγε ότι είναι καλά, αλλά εγώ ήξερα ότι είναι άσχημα. Και ο μεγαλύτερος φόβος ήταν να μην την κοροϊδεύει κανένα ζώο. Εμείς ζήσαμε με το φόβο του Θεού. Πήγα με τον άνδρα που παντρεύτηκα. Αλλά εκείνη, ποιος ξέρει τι έπαθε. Πολλές φορές μου τρέχουν τα δάκρυα στα μάγουλα (κλαίει). Αν και εκείνη δεν έφυγε ανύπαντρη. Αλλά στο σπίτι που μπήκε και καθάρισε, για ένα ζώο-άνθρωπο, πού να ξέρω εγώ αν δεν της έτυχε καμία αμαρτία; Μια δυσκολία (κλαίει). Ποιος ξέρει τι έχει τραβήξει; Όταν κάποιος της έδινε δουλειά αισθανόταν ότι της έδινε ένα κομμάτι χρυσό». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Φαίνεται, λοιπόν, από τα παραπάνω ότι το επάγγελμα στο οποίο απασχολείται η Viorica, πέραν των κινδύνων στους οποίους εκτίθεται η ίδια, με την παραμονή της μέσα σε αυτό, η εργαζόμενη εξελίσσεται σε ένα άτομο που μετατοπίζει τις αξίες του. Συγκεκριμένα, η ανέχεια και η παραμονή μέσα στο επάγγελμα την οδηγούν σε μια κατάσταση όπου υπονομεύεται η ίδια η αξιοπρέπειά της ως γυναίκας.

Σε ό,τι αφορά την έννοια της σταδιοδρομίας ως μέρος της «οικογενειακής προόδου», για τη Viorica κίνητρο για την παραμονή της μέσα στο επάγγελμα είναι η διαμόρφωση ευκαιριών στα παιδιά της για κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα. Ωστόσο, με μια πιο προσεκτική ματιά στις αφηγήσεις τόσο της εργαζομένης όσο και της μητέρας της, αναδεικνύεται μια διαφορετική εξέλιξη τόσο όσον αφορά τις αντικειμενικές πρακτικές που υιοθετεί η εργαζόμενη όσο και τις αντιλήψεις για την έννοια της οικογένειας. Συγκεκριμένα, ενώ την οικογένεια την αντιλαμβάνεται η ίδια ως κινητήρια δύναμη για τη δουλειά της, στην πράξη τα παιδιά της βρίσκονται τον περισσότερο καιρό της ζωής τους μακριά από τους γονείς καθώς μεγαλώνουν με τους παππούδες. Επιπλέον, αποσπασματικά (για δύο χρόνια) τα

παιδιά έζησαν στην Ελλάδα, γεγονός που τους προκάλεσε δυσκολίες όσον αφορά τη μόρφωσή τους:

«Αν δεν έκανα εγώ το χειρουργείο, ούτε τώρα θα τα έπαιρνε [τα παιδιά] η Viorica. Αλλά δεν ξέρω τι θα κάνει το μεγάλο αγόρι γιατί πρέπει να βγάλει ταυτότητα. Γιατί τώρα είναι 13 χρονών. Δεν ξέρω τι θα κάνει. Αλλά εγώ νομίζω ότι δεν μπορώ να τα κουμαντάρω πια. Όταν ήταν μικρός είχε μάθει να τρώει ό,τι του έδινες, να κάνει δουλειές. Τώρα, μετά από δύο χρόνια, έτσι κάνουν [γκριμάτσες]. [...] Γιατί εδώ έχει πολλή δουλειά. ``Μανούλα, μας λείπεις``. Αλλά όταν έρχονται και έχει δουλειά στα ζώα [λένε]: ``Εμείς πάμε βόλτα στο λούνα παρκ`` (γελάει) Έτσι είναι το παιδί. Όταν ήταν εδώ ήταν μαθημένα με τη δουλειά». (Virginia, 60 ετών. Μητέρα της Viorica)

Από την αφήγηση της μητέρας της Viorica προκύπτει, λοιπόν, ότι το επάγγελμα που εκτελεί η μητέρα των παιδιών έχει άμεσες αρνητικές επιπτώσεις στη συμπεριφορά των παιδιών της. Οι τύψεις της μητέρας, η οποία δεν τους αφιερώνει τον απαιτούμενο χρόνο λόγω πολλής δουλειάς, την οδηγούν στο να υιοθετήσει μια συμπεριφορά πραγματοποίησης όλων των αιτημάτων τους πολύ γρήγορα και εις βάρος των σχολικών επιδόσεων.

«Τα αφήνω μέσα στο σπίτι και σκέφτομαι: ``Τι να κάνουν άραγε;`` [...] Όταν μου ζητούν κάτι, τους δίνω [αμέσως] [...] Και η αδερφή μου μου λέει: ``Άσε τόση δουλειά και κοίτα τα παιδιά καλύτερα``». (Viorica, 35 ετών. Συνέντευξη 46)

Ακόμα, η ίδια η γιαγιά των παιδιών αντιλαμβάνεται την ανατροφή των παιδιών ως προβληματική, ιδιαίτερα λόγω της απόφασης της κόρης της να της αφήσει τα παιδιά στη Ρουμανία. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι τα παιδιά πρέπει να μεγαλώνουν δίπλα στους γονείς τους και εκείνοι θα πρέπει να έχουν χρόνο και διάθεση να παρακολουθούν την εξέλιξή τους, να τα μαλώνουν όταν κάνουν λάθη και να τα επιβραβεύουν όταν το αξίζουν.

Έτσι, «τα επιτεύγματα» που η ίδια προβάλλει μέσα στη συνέντευξή της, κατά κάποιον τρόπο αναιρούνται σε μεγάλο βαθμό και, επιπλέον, γεννιέται ένας

καινούριος προβληματισμός που αφορά τόσο τη μετέωρη κατάσταση στην οποία παραμένει η ίδια η εργαζόμενη όσο και τις αξίες που η ίδια μεταφέρει στα παιδιά της.

7.3. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ALINA (ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ ΕΡΓΑΤΡΙΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ)

«Την άλλαξε η ζωή. Όταν ήρθε την πρώτη φορά σαν να ήταν καλύτερα, δεν είχε αλλάξει ο ψυχισμός της. Παρ' όλο που είχε περάσει πολλά. Εκείνη όμως έχει την εντύπωση ότι είναι καλά».
(Mariana, 50 ετών. Μητέρα της Alina)

7.3.1 Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες

Η Alina είναι 29 ετών και εργάζεται στην Ελλάδα ως αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια στις υπηρεσίες καθαρισμού από το 2004. Γεννήθηκε, μεγάλωσε και, πριν τον ερχομό της στην Ελλάδα, εργάστηκε στην πόλη Botosani. Προερχόμενη από μια οικογένεια εργατικής τάξης, ζούσε σε ένα δυάρι διαμέρισμα μιας εργατικής πολυκατοικίας σε μια από τις περιοχές της πόλης. Όταν ήταν 15 χρονών οι γονείς της χώρισαν και εκείνη, μαζί με τη μητέρα και τον μικρότερο αδερφό της, μετακόμισαν σε μια γκαρσονιέρα. Από πολύ νεαρή ηλικία οι επιδόσεις της Alina στο σχολείο αξιολογούνταν τόσο από την ίδια όσο και από τη μητέρα της ως ικανοποιητικές. Κατά συνέπεια τα όνειρα της είχαν να κάνουν με τη συνέχιση των σπουδών σε πανεπιστημιακό επίπεδο είτε στον επιχειρηματικό τομέα (εφόσον φοιτούσε σε ένα λύκειο με εξειδίκευση στα οικονομικά) είτε στις ξένες γλώσσες (διότι η ίδια εκτιμούσε ότι είχε κλίση προς την εκμάθηση ξένων γλωσσών). Η μητέρα της την περιγράφει ως πάρα πολύ καλή μαθήτρια, ήσυχο παιδί και πολύ οργανωτική. Όμως, παρ' όλο που οι επιδόσεις της στο σχολείο ήταν καλές, μια σοβαρή αρρώστια όταν

ήταν στην προτελευταία τάξη του λυκείου, και σε συνδυασμό με τις αλλαγές στις συνθήκες ζωής που επέφερε το διαζύγιο των γονέων της, την οδηγούν στην παραίτηση από το όνειρο να συνεχίσει τις σπουδές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η μητέρα της:

«Δεν είχε τις συνθήκες. Εγώ φταίω, όχι εκείνη. Οικονομικά δεν μπόρεσα να τη βοηθήσω γιατί είχα και άλλο παιδί από πίσω. Αλλά εκείνη, τώρα όπως είναι, δεν έχει εξελιχθεί καθόλου στη ζωή της..» (Mariana, 50 ετών. Μητέρα της Alina)

Έτσι, η ζωή της Alina αλλάζει ριζικά και η ίδια αναγκάζεται, αμέσως μετά την αποφοίτησή της από το λύκειο, να ψάξει μια θέση εργασίας για να μπορέσει να συμβάλει οικονομικά στον προϋπολογισμό της οικογένειας.

7.3.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής

Η πρώτη θέση εργασίας για την Alina είναι σε μια καφετέρια η οποία ανήκε σε έναν όμιλο εταιρειών που συμπεριλάμβανε και μια αποθήκη τροφίμων, καταστήματα τροφίμων, αρτοποιεία. Η επιλογή της από τους ιδιοκτήτες έγινε σχετικά εύκολα διότι το απολυτήριο ενός λυκείου με οικονομική κατεύθυνση αποτελούσε μια καλή εγγύηση γνώσεων της συνεντευξιαζομένης. Ακόμα, το νεαρό της ηλικίας της (18 χρονών) έδινε το περιθώριο μιας «πρόσληψης» χωρίς την παροχή άδειας εργασίας και ασφάλισης της εργαζομένης σε ασφαλιστικό φορέα καθώς και χαμηλότερες απολαβές. Μετά από μια σύντομη παραμονή στη θέση εργασίας στην καφετέρια, η ίδια μεταφέρεται ως πωλήτρια στην αποθήκη τροφίμων. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Με πήρε γιατί ψάχνανε για μαθητές για να τους πληρώνουν πιο λίγα, χωρίς άδεια εργασίας. Με πήρε γιατί ήξερε ότι είμαι 18 χρονών, ότι πήρα το απολυτήριο οικονομικού λυκείου και τον ενδιέφερε αυτό γιατί ταυτόχρονα τον ενδιέφερε – σε έπαιρνε για την καφετέρια, αλλά αν έβλεπε ότι είσαι καλός σε πήγαινε παραπέρα. Σε έπαιρνε στην καφετέρια για να δει αν μπορεί να σ’

εμπιστευτεί και μετά ανέβαινε. Πράγμα που έγινε, αλλά έφυγα λόγω χρημάτων». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Έτσι, η ίδια παραιτείται και αναζητά εργασία σε ένα εργοστάσιο ενδυμάτων όπου εργαζόταν και η μητέρα της. Με τη βοήθειά της, ύστερα από μια μηνιαία δοκιμαστική περίοδο, η ίδια προσλαμβάνεται άμεσα στο τμήμα Τεχνικού Ελέγχου Ποιότητας (ΤΕΠ). Σε αυτή τη θέση εργασίας ο μισθός ήταν σαφώς υψηλότερος και από εκείνον των υπόλοιπων εργαζομένων (νεοπροσληφθέντων) στην παραγωγή αλλά και από τον προηγούμενό της μισθό. Αυτό διότι η συγκεκριμένη θέση εργασίας απαιτούσε συγκεκριμένες ικανότητες που η ίδια κατείχε (εξοικείωση με αριθμούς). Στη συγκεκριμένη θέση εργασίας τα καθήκοντά της είχαν να κάνουν, αφενός, με τον τεχνικό έλεγχο-ποιότητα και, αφετέρου, με την τοποθέτηση ετικετών στα προϊόντα που παρήγε το εργοστάσιο, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να ελέγξει ότι ο αριθμός των προϊόντων ήταν ο σωστός. Η δυσκολία όμως, όπως η ίδια αναφέρει, εντοπιζόταν στο γεγονός ότι υπήρχε μια πληθώρα προϊόντων τα οποία προορίζονταν για περισσότερες εταιρείες, σε διαφορετικές χώρες. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η απαίτηση άριστης γνώσης όλων των κωδικών του κάθε προϊόντος και της ικανότητας εναλλαγής της σειράς όταν σε μια παραγγελία τα προϊόντα δεν ήταν ίδια. Εκείνη αναφέρει, λοιπόν, ότι η συγκεκριμένη θέση εργασίας προϋπέθετε μεγάλες ευθύνες, καθώς οποιοδήποτε λάθος στην παραγγελία συνεπαγόταν κυρώσεις στην ίδια και τις συναδέλφισσες της στο τμήμα:

«Κυρώσεις. Αν δε βρισκόταν ένα παντελόνι, κύρωση. Ήταν μια επιχείρηση όπου υπέγραφες ότι εργάζεσαι με ευθύνη και τέτοια. Πολύ αυστηρά». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Η Alina εργαζόταν σε δύο βάρδιες, σε εξαήμερη βάση, είχε μισάωρο διάλειμμα και αυστηρή επιτήρηση. Η τελευταία έγκειται στην επιβολή κυρώσεων που είχε άμεση αρνητική επίπτωση στη μισθοδοσία της εργαζομένης.

Ενώ, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αρχικά η συνεντευξιαζόμενη ήταν προσανατολισμένη προς την αντιμετώπιση της εργασίας ως έναν τρόπο απόκτησης εισοδήματος με συνέπεια την αναζήτηση μιας θέσης εργασίας με υψηλότερες χρηματικές απολαβές, στην πορεία φαίνεται πως αυτό μεταβάλλεται σημαντικά. Σταδιακά, ζητήματα που είχαν να κάνουν με το ίδιο το επάγγελμα δημιουργούν προκλήσεις για εκείνη. Συγκεκριμένα, σταδιακά, ένα σημαντικό στοιχείο που της προσφέρει ικανοποίηση στην εργασία συνδέεται με την ίδια τη διαδικασία παραγωγής της εργασίας. Έτσι, η «πετυχημένη» παραγγελία δε σημαίνει για την ίδια απλώς μια εγγύηση για την εξ ολοκλήρου πληρωμή της στο τέλος του μήνα αλλά ένας λόγος εργασιακής ικανοποίησης. Βεβαίως, η σταθερότητα που της προσέφερε ο μισθός σε μηνιαία βάση εξακολουθούσε να κατέχει μια σημαντική θέση ανάμεσα στους λόγους για τους οποίους η ίδια εργάζεται. Έτσι, όταν ξαφνικά η επιχείρηση αποφάσισε να μειώσει τους μισθούς, η ίδια και η μητέρα της, που εργαζόταν στο ίδιο εργοστάσιο στην παραγωγή, βρίσκονται αντιμέτωπες με μια κατάσταση στην οποία αδυνατούν να αντεπεξέλθουν: ο αδερφός της πήγαινε ακόμα σχολείο και δεν μπορούσε να εργαστεί, η γιαγιά της αρρώστησε και χρειαζόταν χρήματα για τη νοσηλεία, ενώ ταυτόχρονα δυσκολεύονταν να αποπληρώνουν τις δόσεις προς την τράπεζα για ένα δάνειο που είχαν πάρει. Αντιμέτωπη με τη συγκεκριμένη κατάσταση, η Alina συμβουλευτήκε τη μητέρα της για την πιθανότητα μετανάστευσης στο εξωτερικό με σκοπό την εργασία με καλύτερες απολαβές.

7.3.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες

Η Ελλάδα ως χώρα μετανάστευσης προέκυψε τυχαία και είχε να κάνει με το γεγονός ότι στον εργασιακό περίγυρο της Alina υπήρχε μια συνάδελφος της οποίας οι γιοι βρίσκονταν ήδη στην Ελλάδα. Έτσι, στην προσπάθεια να φύγει σε έναν τόπο

όπου δεν ήταν τελείως μόνη, βρέθηκε στην Αθήνα. Η διαδικασία μετανάστευσης που ακολούθησε περιγράφεται από την ίδια ως σχετικά απλή. Ο ερχομός της στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε μέσω μιας εταιρείας που είχε την έδρα της σε μια κοντινή πόλη και η οποία εξασφάλιζε ένα σίγουρο και αποτελεσματικό ταξίδι. Το ταξίδι αυτό έγινε με πούλμαν και στη συνέχεια με αεροπλάνο μέχρι την Ελλάδα γιατί, την περίοδο που μετανάστευε η Alina, αυτός ήταν ο πιο εύκολος δίαυλος πρόσβασης στην Ελλάδα.

Τα σχέδια της από τη μετανάστευση στην Ελλάδα, όπως προαναφέρθηκε, είχαν να κάνουν με την εξασφάλιση μιας θέσης εργασίας που θα της προσέφερε ένα μισθό ικανό να καλύπτει τις οικονομικές ανάγκες της οικογένειάς της. Ως προς το επάγγελμα στο οποίο αναμενόταν να εργαστεί η ίδια αναφέρει ότι, μέσα από συζητήσεις που είχε κάνει με συναδέλφους και γνωστούς της που είχαν συγγενείς στην Ελλάδα ή στην Ιταλία, είχε μάθει ότι η μοναδική θέση εργασίας που ήταν διαθέσιμη για εκείνη και άλλες γυναίκες που επιθυμούσαν να πάνε στο εξωτερικό να εργαστούν ήταν η οικιακή εργασία:

«Δεν περίμενα κάτι το ιδιαίτερο. Ήξερα ότι θα βγάζω περισσότερα χρήματα από ό,τι στη Ρουμανία για να μπορέσω να βοηθήσω την οικογένειά μου. Αλλά δεν περίμενα να αλλάξει η ζωή μου προς το καλύτερο. Ήξερα ότι θα ήταν χειρότερα χωρίς οικογένεια, χωρίς φίλους, χωρίς τη ζωή σου. Επιπλέον, ήρθα σε μια περίοδο που δεν υπήρχαν χαρτιά, η φυσιογνωμία μου με προδίδει –δε μοιάζω για Ελληνίδα– και ήταν πολύ δύσκολο». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Ωστόσο, μακροπρόθεσμα, τόσο η ίδια όσο και η μητέρα της προσδοκούσαν σε μια σταδιακή κοινωνική της ανέλιξη. Σκεπτόμενη τα προσόντα της και τις προοπτικές ένταξης της Ρουμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, υπήρχαν κάποια όνειρα για την καλύτερευση της ζωής της όχι μονάχα με οικονομικούς αλλά και με εργασιακούς και κοινωνικούς όρους. Όπως αναφέρει η μητέρα της:

«Την ενθάρρυνα να φύγει. Δηλαδή, πόνταρα στο ότι είναι έξυπνη, ήξερε αγγλικά, ήταν δουλευταρού, δεν ήταν βρομιάρα. Ήξερα [ότι θα δούλευε στην οικιακή εργασία]. Αλλά είπα ότι σιγά σιγά θα είναι καλύτερα. Ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση αξιοποιεί και σέβεται τους ανθρώπους. Και είπα ότι θα έχει μια ανέλιξη γιατί δεν ήταν χαζό παιδί. Ήταν μορφωμένη». (Mariana, 50 ετών. Μητέρα της Alina)

7.3.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία

Για την Alina η εισαγωγή στην οικιακή εργασία ήταν άμεση. Μετά την άφιξή της στην Αθήνα, σε πολύ λίγες μέρες βρήκε δουλειά ως εσωτερική οικιακή εργάτρια μέσω μιας άλλης γνωστής, κόρη μιας άλλης συναδέλφου από το εργοστάσιο. Το νοικοκυριό στο οποίο απασχολείτο ανήκε σε μια εύπορη οικογένεια με ένα μικρό παιδί και αποτελείτο από ένα τριώροφο σπίτι, τεράστιους κήπους τους οποίους όφειλε να καθαρίζει και, επιπλέον, έπρεπε να καθαρίζει και τα αυτοκίνητα της οικογένειας. Ακόμα, αρχικά μια φορά και στη συνέχεια δύο φορές την εβδομάδα, έπρεπε να καθαρίζει και το επαγγελματικό γραφείο του εργοδότη της.

Για την ίδια, τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας και οι δυσκολίες που συνεπαγόταν η συνεχής χρήση χημικών καθαριστικών προϊόντων είχαν άμεσες αρνητικές επιπτώσεις για την υγεία της. Ωστόσο, η κατάπτωσή της ως αποτέλεσμα της απασχόλησης στην οικιακή εργασία συνδέεται με άλλες διαστάσεις που είναι σημαντικές όχι μονάχα για τη σωματική της κατάσταση αλλά και για την ψυχική της υγεία. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Ουσιαστικά ήμουν εξαρτημένη από αυτούς. Έπρεπε να ζητήσω και αν ήθελαν μου έπαιρναν. Για παράδειγμα, ακόμα και μια κρέμα για τα χέρια αν χρειαζόμουν δεν μπορούσα να την έχω. Μου έτρεχε αίμα από τα χέρια [από τη δουλειά]. Κοίτα τι χέρια απέκτησα εγώ εδώ. Και το πρωί δεν μπορούσα ούτε να τα λυγίζω και όταν τα έβαζα στο νερό πέθαινα από τον πόνο. Όλη

την ημέρα με τα χέρια στο νερό και τα απορρυπαντικά». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Επιπλέον, η επαφή και η παραμονή της στην εσωτερική οικιακή εργασία επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό την αυτοπεποίθηση της και την εικόνα για τον ίδιο της τον εαυτό. Η καθημερινή της επαφή με το επάγγελμα της φέρνει στο μυαλό εικόνες με τις οποίες η ίδια είχε εξοικειωθεί όταν παρακολουθούσε στη Ρουμανία κάποιες λατινοαμερικάνικες σειρές. Έτσι, παρομοιάζει τον εαυτό της με τις υπηρέτριες της υψηλής κοινωνίας των συγκεκριμένων χωρών.

«Όπως στις ταινίες. Όχι ακριβώς, γιατί δε σου δίνουν στολή, δε χρειάζεται να κάνεις υποκλίσεις [...] Ήμουν ένα άτομο στο σπίτι τους, μετά από κάποιο καιρό ήμουν σαν οικογένεια, δε με θεωρούσαν υπηρέτρια ακριβώς. Αλλά η δουλειά η ίδια σε κάνει να νιώθεις έτσι». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Από την αφήγηση της Alina προκύπτει κάτι πολύ σημαντικό, που αφορά τη μελλοντική της εξέλιξη και συνδέεται άμεσα με τη διαμόρφωση της έννοιας της σταδιοδρομίας μέσα στην οικιακή εργασία. Για την ίδια, η εσωτερική οικιακή εργασία δεν είναι απλώς μια θέση εργασίας που αποτελεί μέσο για την επίτευξη κάποιον σκοπών όπως είναι η εξασφάλιση μιας οικονομικής «ευμάρειας» της ίδιας και της οικογένειάς της. Αντιθέτως, η παραμονή σε αυτό το επάγγελμα συνέβαλε καθοριστικά στο να αντιληφθεί τη θέση της ως μετανάστριας και το ότι βρισκόταν στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας, χωρίς δικαιώματα, ελπίδες, όνειρα.

Η μετάβαση από την εσωτερική οικιακή εργασία στην απασχόληση στις υπηρεσίες καθαρισμού σε διάφορα νοικοκυριά προέκυψε σταδιακά και είχε τη βάση της στην ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων με κάποιες άλλες κοπέλες που προέρχονταν από τον ίδιο τόπο με την Alina. Συγκεκριμένα, η πρώτη θέση εργασίας ως εξωτερική οικιακή εργάτρια ήρθε μέσω μιας γνωστής που εργαζόταν ως μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού και η οποία την ενημερώνει για την ευκαιρία να εργαστεί σε ένα νοικοκυριό. Στη συνέχεια, το πελατολόγιο της Alina διευρύνεται, καθώς η πρώτη

εργοδότης τη συστήνει και σε φίλες και συγγενείς της. Κατά τη διάρκεια πραγματοποίησης των συνεντεύξεων είχε τρία σταθερά σπίτια και απασχολείτο 6 ημέρες την εβδομάδα, από 5 έως 9 ώρες την ημέρα.

Τα καθήκοντά της περιορίζονται στην καθαριότητα του νοικοκυριού, ενώ τα προϊόντα που χρησιμοποιεί κατά τη διάρκεια εκτέλεσης καθηκόντων είναι εκείνα που η ίδια ζητάει από τις εργοδότες να αγοράζουν. Αυτό φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για την ίδια και, όπως αναφέρει στην αφήγηση της, συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην εξέλιξή της ως εργάτριας.

«Με τον καιρό [το έμαθα]. Εγώ προσπαθώ να χρησιμοποιώ προϊόντα που με βοηθούν στην καθαριότητα. Και αν εγώ θέλω, ξεκίνησα σε ένα σπίτι και δε βλέπω ένα προϊόν, το ζητάω, δεν υπάρχει πρόβλημα. Οι άνθρωποι που σέβονται τον εαυτό τους θα προσπαθήσουν να διευκολύνουν και τη δουλειά σου. Και αν τους δίνεις και το επιχείρημα: ``Το αποτέλεσμα της δουλειάς είναι καλύτερο έτσι!`` τότε δεν υπάρχει θέμα συζήτησης». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Επιπλέον, σταδιακά η Alina έχει αποκτήσει δικούς της κανόνες που ακολουθεί κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των καθηκόντων. Η ίδια φοράει πάντα μια συγκεκριμένη ενδυμασία-στολή όταν καθαρίζει, ενώ προσπαθεί να ακολουθεί την ίδια σειρά σε όλα τα σπίτια στα οποία εργάζεται. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

«[Ξεκινάω] με το μπαλκόνι. Ξέρεις, αν αφήνεις στο τέλος το μπαλκόνι και μπαίνεις μετά στο σπίτι, βρομίζεις το σπίτι. Οπότε ξεκινάω με το μπαλκόνι. Μετά το σαλόνι και μετά είτε στην κουζίνα και μετά στα δωμάτια και στο τέλος το μπάνιο. Το μπάνιο είναι πάντα στο τέλος γιατί το χρειάζεσαι. Να πλύνεις ένα vetex, να πετάξεις το νερό». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Για την ίδια, η παραπάνω εξέλιξη είναι πολύ σημαντική καθώς αναδεικνύει μια πορεία απόκτησης προσόντων που την καθιστούν μια πολύ καλή οικιακή εργάτρια. Όμως, όπως η ίδια αναφέρει, για να είναι πράγματι μια οικιακή εργάτρια

«επαγγελματίας» πρέπει να δουλεύει με χαρά και κυρίως πρέπει να της αρέσει η καθαριότητα:

«Αν είσαι καθαρή και σου αρέσει η καθαριότητα. Όπως δουλεύεις για το δικό σου σπίτι, να μην κάνεις τη διαφορά, ίσως και καλύτερα γι' αυτούς. Πολλές φορές στο σπίτι σου, όταν νιώθεις κουρασμένη, αφήνεσαι, παραμελείς. Ενώ όταν πας σε εκείνους, τα κάνεις όλα. Έτσι έμαθα». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Επιπλέον, οι σχέσεις με τους εργοδότες φαίνεται να αποτελούν μια πολύ σημαντική παράμετρος στην πορεία εξέλιξης και την παραμονή της μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Ενώ στην αρχή της απασχόλησής της σε ένα νοικοκυριό η δουλειά αξιολογείται από την ίδια ως περίπλοκη, ο βαθμός δυσκολίας φαίνεται να ελαφρύνεται σταδιακά με την εξοικείωσή της με τις εργοδότες.

«Η διαφορά [με το χρόνο] είναι το πώς βλέπεις τα άτομα (τις εργοδότες). Η κυρία για την οποία δουλεύω, η μητέρα της Όλγα, μου έδωσε ένα αυτοκίνητο. Είναι περίπου 15 χρονών, αλλά είναι ένα πολύ καλό αυτοκίνητο. Ποιος σου δίνει σήμερα ένα αμάξι τσάμπα; Τώρα οι σχέσεις έχουν γίνει στενές. Η θεία της με βοήθησε να κάνω και τη σχολή μανικιούρ-πεντικιούρ, προσφέρθηκε να μου δώσει χρήματα για να πάω σε αυτό το σχολείο και μου τα κρατάει σταδιακά από το μεροκάματο». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Είναι ακριβώς αυτή η σχέση της με τις εργοδότες που συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στο να μην αναζητήσει κάποια άλλη δουλειά εκτός της οικιακής εργασίας. Αυτό διότι, σταδιακά, αναπτύσσεται ένας δεσμός μεταξύ της εργαζομένης και των εργοδοτριών της ο οποίος ξεπερνά τα όρια του πλαισίου της εργασίας:

«Δουλεύω όπως στο σπίτι μου. Σαν να είναι φίλη μου. Ίσως επειδή είμαστε χρόνια μαζί και έμαθαν μαζί μου, έμαθα και εγώ μαζί τους. Δε θα τους άλλαζα με τίποτα. Και να έβρισκα μια θέση σταθερή αλλού δε θα τσαντιζόντουσαν μαζί μου. Πολλές φορές μου είπαν: ``Κάθε άνθρωπος αξίζει μια σταθερή δουλειά. Αν βρεις κάτι άλλο και δεν πάει καλά, πάλι σε εμάς θα γυρίσεις!`` Αφήνεις τέτοιους ανθρώπους;» (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Πέραν της οικειότητας που πράγματι φαίνεται πως έχει διαμορφωθεί ανάμεσα στην εργαζόμενη και τους εργοδότες της, η αφήγηση της Alina έρχεται να αναδείξει μια άλλη διάσταση της σχέσης οικιακής εργάτριας-εργοδότης. Σταδιακά, τα όρια εργασίας-μη εργασίας θολώνουν και η θεωρητικά «επαγγελματική» σχέση εργαζόμενος-εργοδότης μετατρέπεται σε έναν, παρ' ότι ισχυρό, άνισο δεσμό «φιλίας». Έτσι, η σχέση αυτή καθιλώνει την εργαζόμενη μέσα στο επάγγελμα όχι μονάχα λόγω φραγμών που υφίστανται στην αγορά εργασίας για τις μετανάστριες, αλλά κυρίως λόγω νέων αξιών που υιοθετεί αναφορικά με το ποια είναι τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας και σε ποια βάση διαμορφώνονται «οι φιλίες». Ακόμα, οι φιλικές σχέσεις με συντοπίτες ή ακόμα και με συγγενείς, σταδιακά, έπαψαν να είναι επιθυμητές για την εργαζόμενη:

«Όχι, γιατί δεν είναι και πολύ καλά εδώ να έχεις φίλους. Βγαίνουμε, πού και πού, ο Claudiu (ο σύζυγός της) έχει δύο ανίψια, τα παιδιά της αδερφής του, και καμιά φορά βγαίνουμε μαζί. Σε λούνα παρκ ή στη θάλασσα». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

7.3.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής

Για την Alina, η πορεία της μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας είναι άμεσα συνδεδεμένη και προβάλλεται μέσα από δύο βασικές παραμέτρους: την αυτονομία και την κοσμοπολίτικη αντίληψη της εργασίας της.

Πίνακας 23: Παράμετροι εξέλιξης της Alina μέσα στο επάγγελμα

Εργασία	Αυτονομία	Κοσμοπολίτικη αντίληψη της εργασίας
Μισθωτή εργασία σε εργοστάσιο ειδών ένδυσης	Άμεσος έλεγχος κατά τη διαδικασία παραγωγής της εργασίας	-
Αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία	Υπεύθυνη αυτονομία	Διατήρηση αυτοσεβασμού & απόκτηση γνώσεων και προτύπων

Όπως φαίνεται και από τον πίνακα 23, ως προς την πρώτη παράμετρο, η εργαζόμενη αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως αυτόνομη και αυτή η διάσταση ενισχύεται περισσότερο όταν η ίδια συγκρίνει την παρούσα εργασιακή της κατάσταση με την εσωτερική οικιακή εργασία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Νιώθεις πιο ελεύθερη πρώτα από όλα. Πιο ελεύθερη γιατί είσαι ανεξάρτητη, δεν εξαρτιέσαι από αυτούς για τους οποίους δουλεύεις. Τώρα μπορείς να πας όποτε θέλεις, έχεις χρόνο στη διάθεσή σου να πας σε ένα κατάστημα. Να μαγειρεύεις ό,τι θέλεις εσύ, ό,τι σου αρέσει εσένα. Και δεν αισθάνεσαι ότι σε ελέγχουν». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Από την αφήγηση της Alina προκύπτει, λοιπόν, ότι μέσα από την παραμονή της στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας η ίδια αντιλαμβάνεται μια θετική εξέλιξη ως προς την απόκτηση ενός βαθμού αυτονομίας στο πλαίσιο της εργασίας της. Όμως, η αυτονομία που η εργαζόμενη αποκτά στο χώρο εργασίας δε σημαίνει ότι η εργαζόμενη δεν υπόκειται στον εργασιακό έλεγχο των εργοδοτών της. Αντιθέτως, αυτό που η ίδια η εργαζόμενη περιγράφει αφορά μια υπεύθυνη αυτονομία²⁴³:

«Δουλεύω όπως στο σπίτι μου και συγκεντρώνομαι εκεί, δε σκέφτομαι. Και ο καιρός περνάει γιατί αν θέλεις να δουλεύεις σωστά ο χρόνος περνάει. Για να δουλεύεις σωστά, σου παίρνει ώρα. Και εκείνοι αυτό θέλουν. Δηλαδή, ο λόγος που άφησαν την άλλη κοπέλα ήταν αυτός, δε δούλευε όπως πρέπει. Δούλευε επιφανειακά και γρήγορα. Και αυτό φαίνεται. Το καταλαβαίνουν» (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Επίσης, αυτή η εξέλιξη προς την αυτονομία διαμορφώνεται μέσα στα στενά πλαίσια ενός επαγγέλματος που δεν αναγνωρίζεται βάσει πραγματικής προσπάθειας, ούτε και της επιτρέπει την ανάπτυξη κάποιας μορφής κύρους μέσα στην ευρύτερη κοινωνία. Όπως αναφέρει η μητέρα της:

«Τουλάχιστον να είχε καταφέρει να αξιοποιήσει τις δυνάμεις της. Και να την εκτιμούν. [...] Να έχει και εκείνη μια καριέρα. Γιατί της είπα: ``Βρε, Alina,

²⁴³ Σύμφωνα με τον Friedman (1977), ο εργασιακός έλεγχος (labour control) επιτυγχάνεται μέσω δύο διαφορετικών διαδικασιών: τον άμεσο έλεγχο (direct control) και την υπεύθυνη αυτονομία (responsible autonomy).

με μια άδεια εργασίας και ας είναι λιγότερα τα λεφτά. Γιατί όταν θα έρθει η ώρα για σύνταξη τι θα κάνεις;'' Μου λέει ότι δεν ξέρω πώς είναι στην Ελλάδα. Αλλά εκείνος (ο σύζυγος) έχει άδεια εργασίας και εκείνη τι κάνει; Και δεν την εκτιμούν. Ούτε καν η μητέρα του. Η γνώμη μου είναι, αλλά δεν μπορώ να κάνω κάτι. Σαν μητέρα πονάω, εννοείται ότι πονάω γιατί τη μεγάλωσα. Αλλά εκείνη είναι πολύ, έχει εσωτερικευτεί, έχει κλειστεί στον εαυτό της, δεν ήταν έτσι». (Mariana, 50 ετών. Μητέρα της Alina)

Ως προς το νόημα της εργασίας για την ίδια, η Alina θεωρεί ότι το επάγγελμά της δεν αποτελεί μονάχα ένα μέσο για την απόκτηση χρηματικών απολαβών. Αντιθέτως, παρατηρείται μια σταδιακή *μεταβολή των κινήτρων* της από την εργασία. Έτσι, το να δουλεύει για εκείνη σημαίνει να είναι ενεργή. Επιπλέον, της δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσει καινούριο κόσμο και να διαμορφώσει καινούριες σχέσεις. Ακόμα, συμβάλλει στην υιοθέτηση καινούριων συνηθειών που έχουν να κάνουν με τις προτιμήσεις της σε φαγητά, είδη ρουχισμού κ.λπ. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Ναι, μπορώ να πω και στο φαγητό. Ξεκίνησα να τρώω ό,τι τρώνε και εκείνοι. Να αποκτήσω τα δικά τους γούστα». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Πέραν όμως αυτών των θετικών χαρακτηριστικών που για την Alina συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της παραμονής της μέσα στο επάγγελμα ως μιας δυναμικής κατάστασης που έχει προοπτικές εξέλιξης, η ίδια ποτέ δεν έχει πάψει να ξεχνάει ότι στην ταξική στρωμάτωση βρίσκεται στις χαμηλότερες βαθμίδες. Η ίδια ξέρει ότι, παρ' όλα αυτά που έχει καταφέρει με την παραμονή της στο επάγγελμα, ποτέ δεν έχει ξεπεράσει το κύρος που αντιστοιχεί σε μια οικιακή εργάτρια.

«Πολλές φορές σκέφτεσαι ότι θα μπορούσες να δουλέψεις, ότι έχεις την ικανότητα να δουλέψεις, να έχεις ένα επάγγελμα υψηλό, να είσαι δικηγόρος». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Ωστόσο, στην προσπάθειά της να «δικαιολογήσει» την κατάσταση στην οποία βρίσκεται προβάλλει τα αρνητικά χαρακτηριστικά που συνεπάγονται τα ανώτερα επαγγέλματα. Έτσι αναφέρει:

«Εάν είχες ένα υψηλό επάγγελμα, διευθυντής κάπου ας πούμε, είναι πολλές ώρες [εργασίας]. Κάνεις καριέρα και δεν κάνεις οικογένεια. Εμένα μου αρέσει να έχω και οικογένεια και μια δουλειά. έχεις λιγότερη ευθύνη, πας στον καθαρισμό και τι ευθύνη μπορείς να έχεις όταν καθαρίζεις. Μόνο να μη σπάσεις κανένα βάζο. Αλλά αν είσαι αλλού έχεις μεγαλύτερη ευθύνη, όταν κάνεις οικογένεια και έχεις παιδιά έχεις και άλλα στο κεφάλι σου και στη δουλειά θα ήταν μόνο ένα άγχος παραπάνω». (Alina, 29 ετών. Συνέντευξη 41)

Ακόμα περισσότερο, την αίσθηση ντροπής για το επάγγελμα που εκτελεί η Alina φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τη μητέρα της, η οποία μάλλον δεν μπορεί να συμφιλιωθεί, αφενός, με το γεγονός ότι η κόρη της εργάζεται υπό δύσκολες συνθήκες στις υπηρεσίες καθαρισμού.

«Εδώ ήταν καλύτερα για εκείνη. Είχε προστασία, ζεστασιά, λιγότερο άγχος. Και λιγότερη δουλειά. [...] Και της είπα: ``Για την υγεία σου, πιο χαλαρά, γιατί θα αρρωστήσεις``, αλλά δεν καταλαβαίνει». (Mariana, 50 ετών. Μητέρα της Alina)

Αφετέρου, με το γεγονός ότι η κόρη της έχει παραιτηθεί από οποιαδήποτε σχέδιο και προσπάθεια πραγματοποίησης επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας.

«Ήταν δύσκολα τα πράγματα, αλλά μου έδωσε ο Θεός δύναμη και τα βοήθησα να τελειώσουν το λύκειο. Αλλά η Alina τώρα δεν έχει σκεφτεί ποτέ ότι με τα λεφτά που βγάζει, να έρθει και να γραφτεί σε ένα ιδιωτικό πανεπιστήμιο που πάνε τόσοι, να έρθει και να πληρώσει και να τελειώσει ένα πανεπιστήμιο. Ποτέ». (Mariana, 50 ετών. Μητέρα της Alina)

Ακόμα, φαίνεται ότι η κοινωνία στην οποία η Mariana ζει και από την οποία η Alina έχει αποχωρήσει «καταδικάζει» μια οικιακή εργάτρια με πολύ σκληρό τρόπο. Και αυτό το γεγονός την πληγώνει καθώς δεν μπορεί να ανεχτεί ότι κάποιο μέλος της κοινότητάς της θα μπορούσε να εκφράσει κάποια αρνητική άποψη για το παιδί της. Συνεπώς η ίδια αποκρύπτει «λεπτομέρειες» που αφορούν τη ζωή της κόρης της, όπως είναι το επάγγελμα της:

«[Στον κόσμο] δεν τα λες όλα. Για τη δουλειά. Γιατί ο κόσμος έχει κακία. Και θέλεις να κρατήσεις όπως μια κότα προστατεύει τα παιδιά της. Έτσι κάνουν όλες οι μητέρες». (Mariana, 50 ετών. Μητέρα της Alina)

7.4. Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ANI (ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ ΕΡΓΑΤΡΙΑ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ)

«Όλη τη ζωή είναι όμορφα έτσι; Γιατί πήγες σχολείο, γιατί διάβασες, γιατί χάρηκες με τη δουλειά σου, για τη μόρφωσή σου; Για να κάτσεις έτσι;» (Nutî, 63 χρονών. Μητέρα της Ani)

7.4.1. Τα πρώτα χρόνια – όνειρα και προσδοκίες

Η Ani γεννήθηκε το 1975 σε ένα μικρό πεδινό χωριό (Partesti de Jos) του νομού Suceava. Όταν ολοκληρώνει το γυμνάσιο, φεύγει στην πόλη Suceava για να συνεχίσει τις σπουδές της στο λύκειο, ενώ στη συνέχεια θα φοιτήσει για τρία χρόνια σε μια νοσηλευτική σχολή στο Bacau. Τόσο από τη συνέντευξη της ίδιας όσο και από εκείνη με τη μητέρα της προκύπτει ότι τα παιδικά της χρόνια τα πέρασε ανέμελα, κοντά στη φύση και χωρίς πολλές υποχρεώσεις μέσα στο νοικοκυριό. Ενώ ο αδερφός της, που ήταν και μεγαλύτερος, βοηθούσε τη μητέρα του στις αγροτικές εργασίες, η Ani ήταν πιο προστατευμένη από τους γονείς της. Έτσι, τα μοναδικά καθήκοντά της μέσα στο νοικοκυριό είχαν να κάνουν με την εκτροφή των ζώων που είχε η οικογένεια (αγελάδα και χοιρινά) καθώς και με την προσφορά βοήθειας στη μητέρα της στη γενική καθαριότητα του σπιτιού πριν τις γιορτές. Όπως αναφέρει η μητέρα της:

«Όταν ήταν στο σπίτι δεν ήξερε τι θα πει καθαρισμός. Μόνο πριν τις γιορτές καθάριζε τη βιτρίνα, τα ποτήρια και τα τζάμια». (Nutî, 63 χρονών. Μητέρα της Ani)

Ως μικρό παιδί η Ani ονειρευόταν να γίνει δασκάλα, αλλά αργότερα και μετά την πτώση του κομμουνισμού, αλλάζει ο προσανατολισμός της και η ίδια, με την

παρότρυνση των γονέων της, αποφασίζει να σπουδάσει νοσηλευτική. Πέραν της προσπάθειας της ίδιας, η επιτυχία της ως προς τη συνέχιση των σπουδών μετά την αποφοίτηση από το λύκειο φαίνεται να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη σημαντική στήριξη από την πλευρά των γονέων της, τόσο από οικονομική όσο και από ψυχολογική άποψη. Όπως αναφέρει η μητέρα της:

«Αν δεν ονειρευόμουν, δε θα τους κράταγα στο σχολείο. Βλέπετε πού μένουμε, τι βουνά έχουμε, να πας με τα πόδια. Όταν πέρασε στο λύκειο η Tusa (το χαϊδευτικό της Ani), πέρασε σε λύκειο με κατεύθυνση τροφίμων²⁴⁴ και ήταν πολύ δύσκολο αυτό. Είχα μια ιδιαίτερη ικανοποίηση τότε. Αλλά μέχρι να τελειώσει το λύκειο ήρθε η επανάσταση. Και τότε σκεφτήκαμε να πάει νοσηλευτική στο Basau. Και με άκουσε, αν είπαμε εκεί, εκεί πήγε. Για να έχει ένα επάγγελμα». (Nutí, 63 χρονών. Μητέρα της Ani)

Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών στη νοσηλευτική τα όνειρα της Ani κατέρρευσαν για κάποιο διάστημα διότι οι θέσεις εργασίας στον τομέα της ήταν περιορισμένες και ο διορισμός γινόταν κατόπιν εξετάσεων και βαθμολογίας.

7.4.2. Η ενηλικίωση και η εργασία – μεταβολές στην πορεία ζωής

Παρ' ότι μια θέση εργασίας που να αντιστοιχεί στην εκπαίδευσή της έμοιαζε μια πολύ δύσκολη έως απίθανη δυνατότητα, για την Ani παραμένει ουσιαστικά πρωταρχικός στόχος. Ωστόσο, λόγω της επιθυμίας της να αποκτήσει κάποια οικονομική ανεξαρτησία και να συμβάλει και εκείνη με τον τρόπο της στον προϋπολογισμό της οικογένειας, η ίδια παίρνει την απόφαση να ξεκινήσει δουλειά

²⁴⁴ Πρόκειται για τα λύκεια εκείνα που, κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών παρείχαν στους αποφοίτους τη δυνατότητα να ενταχθούν άμεσα στην αγορά εργασίας σε υπηρεσίες και συγκεκριμένα στα καταστήματα τροφίμων.

στο μπαρ-παντοπωλείο του χωριού. Αυτή η ενασχόλησή της, όμως, δε φαίνεται να της φέρνει κάποια ιδιαίτερη ικανοποίηση. Επιπλέον, για τα μέλη της κοινότητάς της, αυτό το γεγονός ήταν, αφενός, ασυνήθιστο και μη αποδεκτό διότι οι ιδιοκτήτες του καταστήματος είχαν χαμηλότερη μόρφωση από εκείνη και, αφετέρου, ένας άνθρωπος που έχει σπουδάσει δεν έπρεπε να χαραμίσει τις γνώσεις του με αυτό τον τρόπο, αλλά να προσφέρει στην κοινωνία τις πραγματικές της δεξιότητες. Συγκεκριμένα, η Aní αναφέρει στην αφήγηση της:

«Η δασκάλα μου, οι γειτόνισσες, όλοι, δεν τους άρεσε που δούλευα στο μπαρ. Τελείωσε τόσα σχολεία και να έρθει να δουλεύει στο μπαρ;» (Aní, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η παραμονή σε αυτή τη δουλειά δε διήρκεσε πολύ, καθώς μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα μαθαίνει από μια γνωστή ότι θα γίνει διαγωνισμός για κάποιες θέσεις εργασίας για νοσηλεύτριες στο νομό της. Έτσι παίρνει την απόφαση να δοκιμάσει την τύχη της και πηγαίνει να δώσει εξετάσεις. Έχοντας τη δυνατότητα να δηλώσει έως τρεις επιλογές, εκείνη και οι γονείς της αποφασίζουν να δηλώσει ως πρώτη προτίμηση ένα χωριό που βρισκόταν αρκετά κοντά με το δικό της. Η απόφαση αυτή σχετίζεται με τρεις παράγοντες: α) τις ενισχυμένες ευκαιρίες λόγω του ότι η θέση ήταν σε χωριό και όχι σε πόλη, β) τη γειννίαση με το πατρικό της και γ) το γεγονός ότι ήταν ένα ευκατάστατο χωριό.

Μετά την επιτυχημένη προσπάθεια, η Aní διορίζεται ως νοσοκόμα στο πολυιατρείο του χωριού Botosana όπου και μετακομίζει μέχρι να πάρει την απόφαση να μεταναστεύσει στην Ελλάδα. Εκεί, η ζωή της και η εργασία της κυλούν με ομαλούς και όμορφους ρυθμούς, όπως η ίδια και η μητέρα της αναφέρουν. Εργάζεται σε 5ήμερη βάση, 8 ώρες την ημέρα. Επιπλέον, τα Σάββατα και τις Κυριακές, εκ περιτροπής μαζί με τις άλλες δύο νοσηλεύτριες, έκανε εφημερίες. Τα καθήκοντά της είχαν να κάνουν, αφενός, με τη φροντίδα των ασθενών που έρχονταν στο

πολυιατρείο, αφετέρου, με τις θεραπείες των ασθενών εκτός χώρου του πολυιατρείου μέσα στο χωριό. Οι σχέσεις τόσο με τις άλλες συναδέλφισσες όσο και με το γιατρό αξιολογούνται από την ίδια ως πάρα πολύ καλές, ενώ τα καθήκοντα των τριών νοσοκόμων δε φαίνεται να διέφεραν. Η μοναδική διαφορά που υπήρχε φαίνεται να πήγαζε από τη μακροχρόνια εμπειρία μιας εκ των τριών νοσοκόμων η οποία ήταν και η μεγαλύτερη σε ηλικία και η οποία χαιρόταν τον μεγαλύτερο σεβασμό όλων.

«Ήμασταν ίσες στα καθήκοντα, μόνο μία που ήταν πιο μεγάλη και τη σεβόμασταν πολύ. Εκείνη έκανε και τη μαία, εμείς δεν ξέραμε». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Ο μισθός της Ani, όπως η ίδια θυμάται, ανερχόταν στα 100 γερμανικά μάρκα περίπου, ενώ υπήρχε και κάποιο επιπλέον εισόδημα από τις θεραπείες που έκανε κατ' οίκον. Ακόμα, οι ασθενείς πάντα της έκαναν δώρα διάφορα τρόφιμα όπως αβγά, κρέμα γάλακτος, τυρί, αλεύρι, λουλούδια κ.λπ. Ωστόσο, για την ίδια τα χρήματα δε φαίνεται να μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον της παρά μόνο στο βαθμό που της έδιναν τη δυνατότητα να αγοράσει είδη ρουχισμού και υποδήματα, καθώς και να περάσει τον ελεύθερο χρόνο της όμορφα.

«Δεν έμενε τίποτα. Δεν ήξερα τι σημαίνει να αποταμιεύεις. Νομίζω ότι δεν είχα μάθει έτσι γιατί στο σπίτι μας δε βάζαμε λεφτά στην άκρη όπως κάνουμε εμείς τώρα. Ξέρω εγώ, να βάζω στην άκρη τα μισά και τα άλλα μισά τα ζοδεύω. Όχι, δεν το έκανα, παρ' όλο που μάλλον θα μπορούσα. Εγώ ρούχα, σινεμά, τέτοια». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Από την αφήγηση της Ani προκύπτουν δύο σημαντικά στοιχεία τα οποία αναδεικνύουν μια μετατόπιση των κινήτρων και αξιών της μέσα στο χρόνο. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι οι αντιλήψεις της για το χρήμα και τη χρήση του, που τις είχε «κληρονομήσει» από την οικογένειά της, μεταβάλλονται. Τη θέση της ανέμελης ζωής παίρνει μια πιο ορθολογιστική αντίληψη και η αποταμίευση αρχίζει να αποκτά νόημα για τη μελλοντική της εξέλιξη.

Σε ό,τι αφορά το κοινωνικό κύρος, η Aní αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μια εργαζόμενη με αναγνωρισμένη ειδικευση η οποία αντιμετωπίζεται από τα μέλη της κοινότητας με σεβασμό όχι μονάχα για το επάγγελμά της αλλά και γι' αυτό που ήταν ως άτομο:

«Ήμουν κάπως πιο ψηλά στην ιεραρχία [της κοινότητας]. Όλος ο κόσμος με σεβόταν, μου μιλάγανε στο πληθυντικό, με σεβασμό, ``δεσποινίς νοσοκόμα``. Σταδιακά όμως αυτό άλλαξε, ήρθα πιο κοντά τους γιατί ντρεπόμουν να μου μιλάνε έτσι. Και ήμουν πιο κοντά στον πόνο των ανθρώπων. Εγώ ξεκίνησα από χαμηλά, έβλεπα τον κόσμο όπως ήταν στη σκληρή πραγματικότητα. Και μετά με σέβονταν περισσότερο». (Aní, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η ίδια πολλές φορές φαίνεται πως νοσταλγεί το παρελθόν γιατί της άρεσε η δουλειά της και έπαιρνε μεγάλη ικανοποίηση από αυτήν. Ακόμα, μέσα από τη δουλειά της είχε αποκτήσει πολλούς φίλους που της λείπουν. Όπως η ίδια εκμυστηρεύεται:

«Έχω όμορφες αναμνήσεις από εκεί, νομίζω ότι θα μου άρεσε να είχα συνεχίσει [τη δουλειά], να μείνω εκεί». (Aní, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η πορεία της ζωής της αλλάζει ριζικά όταν η ίδια, επηρεασμένη από το κλίμα που επικρατούσε εκείνη τη περίοδο σε όλη την κοινωνία, αρχίζει να σκέφτεται τη πιθανότητα να μεταναστεύσει. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Πολύς κόσμος έφευγε. Όλοι οι φίλοι μας, οι μισοί είχαν φύγει και οι άλλοι μισοί έφτιαχναν διαβατήριο. Όλοι φτιάχναμε διαβατήρια εκείνη την περίοδο». (Aní, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η αφορμή για την ίδια ήταν η αγορά αυτοκινήτου που θα της επέτρεπε να μετακινείται εύκολα ανάμεσα στο πολυιατρείο και το πατρικό της και, κατά συνέπεια, να μπορεί να μένει στο σπίτι της αντί να είναι με ενοίκιο. Αρχικά, η σκέψη της ήταν να πάει να εργαστεί ως νοσοκόμα στο Ισραήλ. Έτσι, μαζί με μια φίλη της που ήταν και συνάδελφος, αρχίζουν να προετοιμάζονται με πρώτο στάδιο την εκμάθηση της αγγλικής γλώσσας. Όμως, ενώ ήταν πολύ διαδεδομένη η συγκεκριμένη

πληροφορία για ζήτηση νοσηλευτικού προσωπικού στο εξωτερικό, οι ίδιες αδυνατούν να βρουν κάποια εταιρεία η οποία να τους εξασφαλίζει τη μετανάστευσή τους με σύμβαση εργασίας για την απασχόλησή τους ως νοσοκόμων.

«[Μάθαινα] από τις εφημερίδες, τηλεόραση, φίλους. Ήταν ένα παραμύθι, φήμες. Γιατί ήταν πολύ όμορφο για να είναι αληθινό. ΄Ψάχνω νοσοκόμα με 2000 δολάρια΄΄. Πολύ αφελείς ήμασταν αλλά μάλλον και ΄΄διψασμένες΄΄ να φύγουμε από τη Ρουμανία». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Από την αφήγηση της Ani προκύπτει όμως κάτι πολύ σημαντικό. Μετά από μια 12ετία στην Ελλάδα και εργαζόμενη στην οικιακή εργασία, στα λόγια της συνεντευξιαζόμενης διακρίνεται μια λύπη. Μια λύπη για τις χαμένες ευκαιρίες της στον τόπο της και στο επάγγελμα για το οποίο η ίδια είχε εκπαιδευτεί και είχε ασκήσει.

Όμως, παρά την αποτυχημένη προσπάθεια, η ιδέα της μετανάστευσης είχε πια κυριαρχήσει το μυαλό της Ani. Έτσι, με παρότρυνση του αδερφού της, ο οποίος βρισκόταν ήδη μαζί με τη σύζυγό του στην Ελλάδα, η συνεντευξιαζόμενη αποφασίζει να ξεκινήσει το ταξίδι της.

7.4.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα – σχέδια και προσδοκίες

Φοβούμενη την αντίδραση αλλά και την πιθανότητα να της αλλάξουν γνώμη, η Ani ενημερώνει τους γονείς της για την απόφασή της να μεταναστεύει κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή. Όπως θυμάται η μητέρα της:

«Ήρθε μια Τρίτη και μου λέει: ΄΄Μαμά, φεύγω στην Ελλάδα!΄΄ Εμένα κάτι είχε πάρει το αυτί μου από το γιο γιατί εκείνος της δάνεισε χρήματα. ΄΄Που πας;΄΄ της είπα. ΄΄Εφτιαξα το διαβατήριό και την Παρασκευή φεύγω΄΄. Με πιάσανε τα κλάματα να μη φύγει. Αλλά μου είπε ότι είναι όλα κανονισμένα ότι για ένα χρόνο θα της κρατήσουν τη θέση εργασίας και αν δεν πάνε καλά τα πράγματα θα γυρίσει πίσω. Πήγα να της πάρω τα πράγματα από τη

σπιτονοικοκυρά και όλο το δρόμο έκλαιγα, σαν να είχα πάει να πάρω τον νεκρό. Σαν να είχε πεθάνει (κλαίει)». (Nuti, 63 χρονών. Μητέρα της Ani)

Η διαδρομή που ακολούθησε για να φτάσει στην Αθήνα μέσω Σερβίας και ΠΓΔΜ παρουσιάζεται από την ίδια ως μια δύσκολη, μακριά και περιπετειώδης διαδικασία. Συγκεκριμένα, όπως η ίδια αναφέρει τόσο στη συνέντευξη όσο και στα γράμματα που έστειλε στη μητέρα της μόλις έφτασε στην Ελλάδα, ξεκίνησαν από την πόλη Suceava με ένα γκρουπ 53 ατόμων με δύο κολαούζους. Τα μοναδικά σύνορα που πέρασαν νόμιμα με τα ταξιδιωτικά τους έγγραφα ήταν εκείνα μεταξύ Ρουμανίας και Σερβίας. Στη συνέχεια, για να περάσουν στην ΠΓΔΜ είχαν τη βοήθεια κάποιων Σέρβων και για να μουν στην Ελλάδα περπάτησαν σε μονοπάτια ανάμεσα σε βουνά. Επίσης, στα σύνορα με την Ελλάδα συνάντησαν ένα άλλο γκρουπ 12 ατόμων από την Ινδία με τους οποίους συνέχισαν το ταξίδι από κοινού μέχρι την Ελλάδα. Η ίδια θυμάται με πολλές λεπτομέρειες όλη τη διαδρομή που ακολούθησαν όπως και τις δυσκολίες της:

«Για να μπούμε στην Ελλάδα περπατήσαμε ασταμάτητα από το βράδυ μέχρι τις 5 το πρωί. Δεν είχα νερό, φαγητό... Πέρασαμε 4 βουνά. Το τελευταίο βουνό που το έλεγαν "Η Κοιλιάδα του Κλάματος" που ήταν ήδη στην Ελλάδα, σκαρφαλώσαμε 2 ώρες. Και η ανηφόρα ήταν από πέτρα μικρή, σαν αλάτι, δεν υπήρχε ούτε γρασίδι ούτε δέντρο, τίποτα. Μετά σταματήσαμε γιατί αποκοιμηθήκαμε από την εξάντληση, αλλά ξημέρωσε και έπρεπε να κρυφτούμε. Ήμασταν ήδη στην Ελλάδα και νομίζαμε ότι έχουμε ξεμπερδέψει, αλλά τότε ξεκίνησαν οι δυσκολίες. Το βράδυ ξεκινήσαμε να περπατήσουμε. 25 χιλιόμετρα, δύο δύο, και όταν κάποιος έβλεπε αυτοκίνητο έπρεπε γρήγορα να κρυφτούμε. [...] Έτρωγα μούρα και [έπινα] νερό από ένα ρυάκι». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Οι τότε προσδοκίες της Ani από τη μετανάστευση φαίνονται στο παρόν πολύ θολές. Η ίδια αντιλαμβάνεται όλη τη διαδικασία ως ένα όνειρο, ένα όνειρο όμως που στη συνέχεια μετατρέπεται σε κάτι τελείως διαφορετικό.

«Να κάνεις κάτι, να ανέβεις κατά κάποιον τρόπο. Όλος ο κόσμος ερχόταν στο σπίτι με ακριβά αυτοκίνητα, με jeep. Τον Αύγουστο κάτι πάθαινες, σε έπιανε ένα τρέμουλο να φύγεις, ακόμα και εκείνοι που ήταν πιο μεγάλοι σε ηλικία, μια δασκάλα έλεγε: `Αν ήμουν πιο νέα τώρα θα έφευγα. Γιατί θα έρθουν οι καιροί που θα πεις τι έκανα εγώ ενώ και αυτός έφυγε και ο άλλος έφυγε. Εκείνοι φύγανε, εγώ δεν πήγα πουθενά και κοίτα τους τι σπίτια έφτιαζαν, αυτοκίνητα έχουν γιατί φύγανε'`. Έτσι λέγανε. Έτσι κυριαρχούσε στο μυαλό». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

7.4.4. Τα στάδια εξέλιξης μέσα στην οικιακή εργασία

Παρ' ότι ήδη πριν τον ερχομό στην Ελλάδα ο αδερφός και η νύφη της την είχαν διαβεβαιώσει ότι της είχαν βρει μια θέση εργασίας σε ένα σπίτι στη φροντίδα μιας ηλικιωμένης, λόγω έλλειψης γνώσης της ελληνικής γλώσσας η Ani αδυνατούσε να εργαστεί για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα. Έτσι, η πρώτη θέση εργασίας προέκυψε μετά από ένα δίμηνο παραμονής στο σπίτι του αδερφού της και ήταν στην εσωτερική οικιακή εργασία και τα κύρια καθήκοντά της αφορούσαν τον καθαρισμό του νοικοκυριού. Η πρώτη επαφή με το συγκεκριμένο επάγγελμα αξιολογείται από την ίδια ως μια πολύ δύσκολη και ψυχοφθόρα διαδικασία. Αυτό φαίνεται να οφείλεται, αφενός, στο γεγονός ότι η ίδια δεν είχε σχεδόν καμία εμπειρία όσον αφορά τη διαδικασία καθαρισμού ενός νοικοκυριού. Αφετέρου, στην προσπάθειά της να είναι ευχαριστημένοι οι εργοδότες με τις αποδόσεις της, εκτελούσε κατά γράμμα, σε επταήμερη βάση, όλες τις απαιτήσεις τους με αποτέλεσμα να κουράζεται υπερβολικά. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Δεν ήξερα. Μου εξήγησε η νύφη μου τι πρέπει να κάνω, αλλά εγώ καθάριζα από το πρωί μέχρι το βράδυ. Το σπίτι από πάνω μέχρι κάτω και την επόμενη μέρα όλα από την αρχή. Ίσως τώρα, αν πήγαινα, να μου φαινόταν εύκολο αλλά τότε...». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η αλλαγή της θέσης εργασίας προέκυψε μετά από ένα δίμηνο παραμονής στο συγκεκριμένο νοικοκυριό, όταν η νύφη της καταφέρνει να της βρει δουλειά επίσης ως εσωτερική οικιακή εργάτρια, αυτή τη φορά στη φροντίδα μιας ηλικιωμένης. Η μεταφορά της από τον καθαρισμό στη φροντίδα σηματοδοτεί για την Ανί την εισαγωγή της σε μια μορφή εργασίας της οποίας τα καθήκοντα ήταν ίσως πιο κοντά στην επαγγελματική της κατάρτιση. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Η νύφη μου τη βρήκε και μου είπε ότι θα ήμουν σαν νοσοκόμα γιατί εκείνη είχε ανάγκη, έβγαινε από το νοσοκομείο με σπασμένο πόδι και ήθελε έναν άνθρωπο να τη βοηθήσει, να της κάνει μασάζ στο πόδι. Εντάξει, και να καθαρίζει το σπίτι». (Ανί, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Στην καινούρια της δουλειά, η Ανί έχει ένα πολύ πιο χαλαρό πρόγραμμα και με λιγότερα καθήκοντα, καθώς η εργοδότηριά της δεν είναι πολύ απαιτητική, ενώ στο νοικοκυριό βρίσκονται μόνο οι δυο τους. Ωστόσο, η ίδια αξιολογεί την εξέλιξη αυτή αποκλειστικά σε σύγκριση με την προηγούμενη της εμπειρία στην οικιακή εργασία. Έτσι αναγνωρίζει πως αν δεν είχε βιώσει την πρώτη εμπειρία, ο φόρτος εργασίας στη δεύτερη δουλειά δε θα της φαινόταν μικρός αλλά μάλλον φυσιολογικός. Η συγκεκριμένη θέση εργασίας αποτέλεσε για την εργαζόμενη ένα σημείο αναφοράς και ασφάλειας μέσα σε έναν τόπο όπου οι διαθέσιμες θέσεις εργασίας ήταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία παρόμοιες με την πρώτη της εμπειρία. Επιπλέον, της έδινε τη δυνατότητα να αποταμιεύει χρήματα που, όπως προέκυψε από τη συνέντευξη, ήταν και αυτό το οποίο αναζητούσε όταν ήρθε στην Ελλάδα. Ωστόσο, σε ψυχολογικό επίπεδο, μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα, η συνεντευξιζόμενη αρχίζει να πιέζεται από την παραμονή της μέσα στο καθεστώς της εσωτερικής οικιακής εργάτριας. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Νομίζω, μετά από μισό χρόνο, ήταν μονότονο και αγχωτικό, εκείνη κλαιγόταν. Δεν αισθανόμουν ότι είμαι σε δουλειά. Ένιωθα ότι θα ήθελα να

φύγω το πρωί και να γυρίσω το βράδυ. Δεν υπήρχε διαχωρισμός μεταξύ δουλειάς και [εκτός δουλειάς] ζωής». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η αφήγηση της Ani αναδεικνύει ίσως με τον καλύτερο τρόπο τη συμβολή της εσωτερικής οικιακής εργασίας στη διαμόρφωση ενός πλαισίου εγκλωβισμού της εργάτριας και των αρνητικών επιπτώσεων για τη μελλοντική της πορεία. Επιπλέον, οι σχεδόν «οικογενειακές» σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στην εργαζόμενη και την εργοδότη που φροντίζει δυσχεραίνουν σε μεγάλο βαθμό την πιθανότητα αναζήτησης μιας επαγγελματικής αλλαγής.

Ωστόσο, η συνεντευξιαζόμενη, παρ' ότι δίσταζε να φύγει λόγω αλλαγής στην οικογενειακή της κατάσταση (παντρεύτηκε), με μεγάλη δυσκολία παίρνει την απόφαση να αποχωριστεί την εργοδότη της και να αναζητήσει πλέον δουλειά σε μια άλλη μορφή απασχόλησης του ίδιου επαγγέλματος: τον καθαρισμό σε διάφορα νοικοκυριά. Ο προσανατολισμός της προς την εξωτερική οικιακή εργασία σε μεροκάματα φαίνεται πως είχε να κάνει με δύο κυρίως παράγοντες: α) τη δυνατότητα να ξεχωρίσει την εργασιακή από τη μη εργασιακή σφαίρα και β) τις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης που προϋπέθεταν άλλους κανόνες.

Ως προς την *πρώτη* παράμετρο, η απασχόλησή της στην εξωτερική οικιακή εργασία της προσέφερε κάποια ευελιξία ως προς τα ωράριά της και τις ημέρες που εργαζόταν. Σε ό,τι αφορά τον *τύπο απασχόλησης*, από την αφήγηση της Ani προκύπτει ότι για πρώτη φορά η ίδια αρχίζει και αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως αυτοαπασχολούμενη. Αυτό φαίνεται πως οφείλεται, *αφενός*, στον τρόπο πληρωμής της εργαζομένης: εκτέλεση των καθηκόντων με άμεση πληρωμή. *Αφετέρου*, με τη δυνατότητα να καθορίζει η ίδια τη συχνότητα με την οποία εργαζόταν και στη συνέχεια τον τρόπο εκτέλεσης των καθηκόντων μέσα στα νοικοκυριά.

Ύστερα από πολυετή απασχόληση στην αυτοαπασχολούμενη εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού, η Ani, όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη, εργαζόταν σε

5ήμερη βάση (4 νοικοκυριά), 5 έως 6 ώρες ημερησίως. Η ίδια διευκρινίζει ότι αυτή τη στιγμή βρίσκεται σε ένα στάδιο όπου η ίδια έχει σταθεροποιηθεί τόσο όσον αφορά τα νοικοκυριά στα οποία εργάζεται όσο και το ωράριο που ακολουθεί. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί ουσιαστικά μια μείωση τόσο των ημερών όσο και των ωρών εργασίας της καθώς η ύπαρξη τριών παιδιών δεν της επιτρέπουν να εργαστεί παραπάνω. Επιπλέον, ως προς το επίπεδο των απολαβών, η ίδια διευκρινίζει ότι αυτό έχει αυξηθεί, φτάνοντας στα 8-9 ευρώ/ώρα και έχοντας ξεκινήσει με 1 ευρώ/ώρα.

Ακόμα, σημαντικό για εκείνη είναι το γεγονός ότι στο χώρο εργασίας έχει αποκτήσει ένα μεγάλο βαθμό αυτονομίας ως προς την εκτέλεση των καθηκόντων.

Έτσι αναφέρει:

«[Διάλειμμα] κάνω εγώ. Δεν έχω διάλειμμα όπως στα εργοστάσια. Δεν ανακατεύονται. Πιο πολύ θα με μπερδευαν να κάτσουν από πίσω μου. Όχι».

(Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η διαμόρφωση της έννοιας στις σταδιοδρομίας μέσα στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία, όπως και στην περίπτωση της απασχόλησης στην εσωτερική οικιακή εργασία, φαίνεται να είναι άμεσα συνυφασμένη με τις σχέσεις που η εργαζόμενη αναπτύσσει με τους εργοδότες της. Οι σχέσεις αξιολογούνται από την Ani ως καλές καθώς με το πέρασμα του χρόνου επιλέγει η ίδια σε ποια νοικοκυριά θέλει να εργαστεί. Συγκεκριμένα, αναζητά εργοδότες οι οποίες να μην της «πενθυμίζουν» συνεχώς ποιο είναι το πραγματικό κύρος του επαγγέλματός της και ποια η θέση της στην κοινωνική στρωμάτωση:

«Δε μου αρέσει, παρ' όλο που κάνω αυτή τη χαμηλή [από άποψη κύρους] δουλειά, δε μου αρέσει να με κοιτούν από ψηλά, ποτέ. Με τους περισσότερους με παίρνουν στη γιορτή μου, στις γιορτές των παιδιών, του Προφήτη Ηλία. Όχι σαν να είμαι ένα ρομπότ καθαρισμού». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Είναι, όμως, ακριβώς αυτή η στενή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην εργαζόμενη και την εργοδότηρια η οποία αφήνει χώρο για περισσότερη εκμετάλλευση της οικιακής εργάτριας. Έτσι, διαμορφώνεται ένα πλαίσιο οικειότητας και με άλλα μέλη της οικογένειας που, αν και όχι άμεσοι εργοδότες της συνεντευξιαζόμενης, επιβάλλουν στην τελευταία εργασιακούς «κανόνες», επεκτείνοντας έτσι τον εργοδοτικό έλεγχο. Συγκεκριμένα η Ανί περιγράφει τις συνθήκες εργασίας όταν η μητέρα μιας εργοδότηριάς της η οποία ζει στη Θεσσαλονίκη επισκέπτεται την κόρη της στην Αθήνα:

«Όταν έρχεται, κάνει κουμάντο, δε σέβεται ωράριο, όλη την ώρα με καθυστερεί να φύγω. Όταν έρχεται η ώρα να φύγω, μου δίνει δουλειές να κάνω και με αγχώνει. [...] Αντί να φύγω 3 με κράτησε μέχρι τις 8». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η ένταξη της Ανί, όμως, έχει άμεσες επιπτώσεις για το πώς η ίδια αντιλαμβάνεται τον τρόπο που οφείλει να συμπεριφερθεί στο πλαίσιο της εργασίας της. Σταδιακά η ίδια μαθαίνει ότι προκειμένου να έχει κάποια άνεση στο χώρο της εργασίας η σωστή συμπεριφορά είναι μια υποτακτική συμπεριφορά. Όπως η ίδια αναφέρει:

«Έμαθα να μη μιλάω γιατί αλλιώς δε γίνεται. Δε μου αρέσει το άγχος στη δουλειά. Και όταν έχεις και έναν άνθρωπο πάνω από το κεφάλι σου. Όταν ήμουν στη γριά και άκουγα μόνο ``Αχ, αχ, αχ, αχ μάνα μου``. [Μετά] μου είχε μείνει αυτό μέσα στο κεφάλι μου. Δεν μπορώ να πάω με σφιχτό το στομάχι. Γιατί δεν κάνω που δεν κάνω δουλειά ακαδημαϊκού, να πάω και να αγχωθώ κιόλας;» (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

7.4.5. Αντιλήψεις για την εξέλιξη μέσα στην εργασία και τη σταδιοδρομία ζωής

Για την Ανί, η πορεία της μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας είναι άμεσα συνδεδεμένη και προβάλλεται μέσα από δύο βασικές παραμέτρους: *την αυτονομία και την οικογένεια.*

Πίνακας 24: Παράμετροι εξέλιξης της Aní μέσα στο επάγγελμα

Εργασία	Αυτονομία	Οικογένεια
Μισθωτή εργασία (νοσοκόμα)	Εκτέλεση καθηκόντων βάσει ιεραρχίας	Ατομική αντίληψη της εργασίας
Αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία	Ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων και αύξηση ελέγχου στην εκτέλεση καθηκόντων	Ατομική αντίληψη της εργασίας

Η σταδιακή μετακίνησή της μέσα σε διαφορετικές μορφές απασχόλησης στην οικιακή εργασία την οδηγεί στο να σταθεροποιηθεί στην αυτοαπασχόληση σε διάφορα νοικοκυριά. Όμως, με την παραμονή μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης η ίδια αποκτά αντιλήψεις για την εργασία και τον εαυτό της καθώς και κίνητρα που καθιστούν τη συγκεκριμένη μορφή απασχόλησης όχι μόνο μια αναγκαία απασχόληση ρουτίνας αλλά και μια θελκτική κατάσταση. Συγκεκριμένα, η ίδια αντιλαμβάνεται την εργασία της ως μια δραστηριότητα την οποία δεν εκτελεί μονάχα για χρηματικούς λόγους, αλλά και επειδή είναι κάτι που της αρέσει. Όπως περιγράφει η ίδια:

«Έχω μια ασχολία, είναι και αυτό ένα επάγγελμα. [...] Και είναι πιο εύκολο για μένα γιατί ξέρω ότι τώρα έχω έναν κανόνα, μια σειρά, δεν είμαι πια τόσο αγχωμένη όσο στην αρχή. Για να μάθεις τη δουλειά, κατά κάποιον τρόπο, έκανες τούμπες. Όμως μου αρέσει. Πάντα επιστρέφω δυο τρεις φορές όταν σφουγγαρίζω και στα τελευταία βήματα για να μη φαίνεται. Όπως κάνω και στο σπίτι μου. Δε βλέπω τα σπίτια [που καθαρίζω] διαφορετικά. Όπως κάνω στο σπίτι, κάνω και εκεί». (Aní, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Επιπλέον, για την ίδια, η εξέλιξή της με το επάγγελμα νοείται ως μια σταδιακή απόκτηση αυτονομίας. Έτσι, η ίδια αντιλαμβάνεται τον εαυτό της περισσότερο με όρους *ελεύθερου επαγγελματία*:

«Έχω [ανεξαρτησία]. Διακοπές πηγαίνω όποτε θέλω και ας μην είναι πληρωμένες. Αν θέλω να φύγω τρεις φορές σε ένα καλοκαίρι, φεύγω. Επέλεξα τα σπίτια με τον καιρό. Αν ένα εμβόλιο, μια γιορτή, μια δουλειά, πάω» (Aní, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Η παραπάνω διάσταση φαίνεται να έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα για την Aní διότι κατ' αυτό τον τρόπο είναι σε θέση να συνδυάζει την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή. Ωστόσο, με μια πιο προσεκτική ματιά στα λεγόμενά της προκύπτει ότι η ίδια αντιλαμβάνεται ότι ο χρόνος που αφιερώνει στα παιδιά της είναι ελλιπής. Ακόμα, η μητέρα της έχει σοβαρούς ενδοιασμούς όσον αφορά τον τρόπο που η κόρη της αντιλαμβάνεται την έννοια της οικογένειας. Συγκεκριμένα η Nuti αναφέρει:

«Δεν περνάει χρόνο μαζί τους. Έρχεται το βράδυ, το πρωί φεύγει. Μόνο το Σάββατο και την Κυριακή. Για ένα γονέα, να τώρα το μπέμπης που είναι μικρός, αρχίζει και μουρμουρίζει. Και την Γκαμπριέλα το ίδιο, εννέα μηνών. Σ' εμένα έκανε τα πρώτα βήματα, εμένα είπε μαμά, σ' εμένα (στη Ρουμανία). Μαζί της το φθινόπωρο και την άνοιξη και κατά τα άλλα σ' εμένα. Και ο Πιι λέει ότι δεν μπορεί χωρίς τα παιδιά. Αλλά πόσο συχνά τα βλέπουν; Για ένα γονέα δεν είναι αρκετό, ούτε για τα παιδιά». (Nuti, 63 χρονών. Μητέρα της Aní)

Οι αντιλήψεις της Aní για την εργασία σταδιακά μεταβάλλονται. Έτσι, ενώ αρχικά αναφέρεται στην οικιακή εργασία ως ένα επάγγελμα που κάνει για οικονομικούς λόγους, στη συνέχεια γίνεται μια συνήθεια και φτάνει στο παρόν να τη θεωρεί αυτοσκοπό για την ίδια ως άτομο (βλέπε πίνακα 24). Όπως εκείνη αναφέρει σχετικά με την εργασία της:

«Έχω σχεδιαστεί γι' αυτόν το σκοπό. Να δουλέψω σε αυτό. [...] Σε συνεργείο, όχι. Δε θα πήγαινα να καθαρίζω στο μετρό ή στο σουπερμάρκετ. Δε θα μου άρεσε παρ' όλο που τελικά κάνουμε την ίδια δουλειά, δεν είναι ταπεινωτική, τώρα δεν τη βλέπω ταπεινωτική, δεν ξέρω πώς θα την έβλεπα εάν ήμουν στη Ρουμανία. Τώρα όμως επειδή κάνω την ίδια δουλειά, πιο κρυφά όμως, δεν την περιφρονώ. [...] Το γεγονός ότι δουλεύω μέσα σε σπίτια είναι ένας τρόπος απόκρυψης, δεν ξέρει όλος ο κόσμος τι κάνω». (Aní, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Ταυτόχρονα, όμως, φαίνεται ότι η ίδια έχει απομακρυνθεί σε τέτοιο βαθμό από την επαγγελματική πορεία του παρελθόντος που, αφενός, το επάγγελμα της

νοσοκόμας τής φαίνεται πολύ περίπλοκο και συνεπάγεται μεγάλες ευθύνες.

Συγκεκριμένα αναφέρει:

«[Νοσοκόμα] είναι πιο δύσκολο, μου φαίνεται πιο δύσκολη δουλειά. Άγχος, ευθύνες. Δουλεύεις με τις ζωές των ανθρώπων, με παιδιά. Παρ' όλο που δε μου έτυχε ποτέ κάτι όσο δούλευα, αλλά ήταν ευθύνη μεγάλη, εδώ είναι η πατσαβούρα και δουλειά. Αλλά και εδώ πρέπει να ευχαριστήσεις τον άνθρωπο». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Αφετέρου, η ίδια αδυνατεί να πιστέψει για τον εαυτό της ότι είναι όχι μόνο ικανό άτομο να εξασκήσει το επάγγελμα της νοσοκόμας αλλά και να εργαστεί εκτός οικιακής εργασίας. Παρ' ότι η οικογένειά της, και ιδιαίτερα η μητέρα της, την παροτρύνει συνεχώς να αναγνωρίσει το πτυχίο της στην Ελλάδα και να προσπαθήσει να βρει δουλειά στο σύστημα υγείας, η ίδια έχει απομακρυνθεί τόσο πολύ από το παρελθόν της που κάτι τέτοιο είναι ανέφικτο.

«Στην αρχή λέγανε ότι πρέπει να δώσεις εξετάσεις, μετά σκέφτηκα ότι δεν ξέρεις αν θα βρεις μια θέση [εργασίας], δε βρίσκουν οι ντόπιοι. Στην αρχή ήταν αυτές οι σκέψεις και μετά παραιτήθηκα. Πέρασαν δέκα χρόνια, ούτε στη Ρουμανία δε θα μπορούσα να το κάνω πια. [Η Ani] καθαρίζει πια». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Προκύπτει, λοιπόν, από την αφήγησή της ότι η ίδια ορίζει τον εαυτό της αποκλειστικά σε αναφορά με την οικιακή εργασία, ενώ οποιαδήποτε πιθανότητα για επαγγελματική κινητικότητα δεν εμφανίζεται ούτε καν ως προσδοκία για την ίδια. Επιπλέον, ακόμα και όσον αφορά τις πιθανές διαφορές που μπορεί να είχε με άλλες γυναίκες που κάνουν την ίδια δουλειά με εκείνη, θεωρεί ότι αυτές *εκμηδενίζονται με την παραμονή μέσα στο επάγγελμα*. Συγκεκριμένα, ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου ή επαγγελματικής κατάρτισης στη χώρα καταγωγής, η ίδια πιστεύει ότι έχει συνάψει φιλίες μαζί τους γιατί δε διαφέρουν πια σε τίποτα:

«Οι διαφορές διαγράφηκαν. Στη Ρουμανία, λαμβάνοντας υπόψη ποια ήμουν, δε νομίζω να έκανα παρέα, με τη δασκάλα έκανα τότε [παρέα]». (Ani, 35 ετών. Συνέντευξη 25)

Και ενώ η ίδια η εργαζόμενη φαίνεται να έχει διαμορφώσει μια εργασιακή ηθική σύμφωνα με την οποία η εργασία που κάνει είναι μια τίμια δουλειά, κατάλληλη για εκείνη ως μητέρα τριών παιδιών, η μητέρα της δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με την τόσο ριζική μεταβολή που έχει υποστεί το κύρος της εργαζομένης κόρης της. Όπως η ίδια περιγράφει:

«Πολύ δυσαρεστημένη. Και τη νύχτα. Έχω κάτι σαν κατάθλιψη. Κοιμάμαι τη νύχτα και δεν κοιμάμαι. Μια δύο ώρες κοιμάμαι και μετά ξυπνάω. Και μόνο αυτό σκέφτομαι. Γιατί έπρεπε να γίνει έτσι και να μην είναι στη θέση της. Εγώ θα είχα φάει το βιβλίο, έχει διασυνδέσεις και τουλάχιστον θα δοκίμαζα. Μπορεί να μην πετύχαινα, αλλά τουλάχιστον θα δοκίμαζα. Και να μην είχε βοήθεια με τα παιδιά... δεν προσπάθησε να έχει ένα καλύτερο μέλλον». (Nutì, 63 χρονών. Μητέρα της Ani)

Ακόμα, το αίσθημα της δυσαρέσκειας οξύνεται όταν η ίδια αναφέρεται στις απόψεις που έχουν οι συντοπίτες της για την κόρη της. Η ίδια αναφέρει ότι η ντροπή που αισθάνεται είναι τόσο μεγάλη, που πολλές φορές αναγκάστηκε να πει ψέματα αναφορικά με το επάγγελμα της Ani στην Ελλάδα:

«Και στο χωριό περίπου την ίδια άποψη μ' εμένα έχουν. Πολλές φορές ντρέπομαι να πω ότι δουλεύει ακόμα [στις υπηρεσίες καθαρισμού]. Κάποιο διάστημα είπα ότι δουλεύει σε ένα νοσοκομείο, σαν βοηθός, κάτι τέτοιο. Αλλά όσοι ξέρουν λένε: ``Δεν μπόρεσε η Tuca να κάνει, να προσπαθήσει αλλού;'' Δεν είναι μόνο ότι δεν μπόρεσε, δεν ήθελε κιόλας. Δεν έχει φιλοδοξία. Ξέρετε, η συνήθεια είναι η δεύτερη φύση. Εάν έχει συνηθίσει σήμερα έτσι, αύριο έτσι, να που σχεδόν μισή ζωή κάνει αυτό [το επάγγελμα]». (Nutì, 63 χρονών. Μητέρα της Ani)

Από την αφήγηση της μητέρας της Ani φαίνεται, λοιπόν, ότι η παραμονή και η εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας δε μετατοπίζει μόνο τα κίνητρα και τις αξίες της εργαζομένης αλλά και τα χαρακτηριστικά του εαυτού της.

Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η μη αναστρέψιμη δέσμευση όσον αφορά την πορεία της κοινωνικής ανάπτυξης της ζωής της.

Συμπερασματικά, η διερεύνηση των τεσσάρων περιπτώσεων μεταναστριών που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού ανέδειξε τις συνθήκες, τις αξίες, καθώς και τις προσλήψεις τόσο των συνεντευξιαζόμενων όσο και οι εκόνα των συγγενών τους για τη ζωή και τη σταδιοδρομία τους. Συγκεκριμένα προκύπτει ότι, ανεξαρτήτως τύπου απασχόλησης, η παραμονή και η εξέλιξη μέσα στην οικιακή εργασία συνεπάγεται μια μεταβολή στην εργασιακό προσανατολισμό, στα κίνητρα και τις αξίες των εργαζομένων. Έτσι, παρατηρείται μια μετατόπιση των βασικών εργασιακών νοημάτων από μια κερδοσκοπική αντίληψη της εργασίας προς άλλους λόγους εργασίας όπως η *αυτονομία*, η *αξιοπρέπεια* ή ο *κοσμοπολιτισμός*. Ταυτόχρονα, όμως, και ως απόρροια των παραπάνω παρατηρείται μια αλλαγή και στην εικόνα του εαυτού τους η οποία δε θυμίζει σχεδόν σε τίποτα την εικόνα του παρελθόντος. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι εργαζόμενες έχουν αποξενωθεί σε τέτοιο βαθμό από τον ίδιο τους τον εαυτό ώστε κάποια βασικά χαρακτηριστικά όπως, παραδείγματος χάριν, η φιλοδοξία, η ικανότητα προστασίας της υγείας αλλά και η γνώση από την αρχική κατάρτιση δεν είναι πια αναγνωρίσιμα για τις ίδιες. Οι εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα, έχουν πια εσωτερικεύσει τη θέση που τους επιβάλλεται από τους κανόνες τους επαγγέλματος και την κοινωνία και αυτό φαίνεται πως είναι εις βάρος της προσωπικότητας, των δεξιοτήτων και του κύρους του παρελθόντος. Ακόμα, η εικόνα του εαυτού τους και της επαγγελματικής πορείας αλλά και γενικότερα της σταδιοδρομίας ζωής των εργαζομένων δεν είναι αντίστοιχη με εκείνη που έχουν διαμορφώσει για εκείνες τα μέλη της κοινότητας και η οικογένειά τους. Έτσι, η «εργοδότης του εαυτού» ή η «κοσμοπολίτισσα» είναι τυπολογίες που αφορούν αποκλειστικά τις προσωπικές εκτιμήσεις των εργαζομένων σχετικά με την

πορεία τους μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού και με τις προοπτικές κοινωνικής τους εξέλιξης.

Ακόμα, οι μελέτες περίπτωσης ανέδειξαν ίσως πιο ξεκάθαρα την απόκλιση των τυπολογιών στις οποίες εντάσσονται οι συνεντευξιαζόμενες από την πραγματικότητα. Ταυτόχρονα, καταδεικνύουν τη σημασία των προσλήψεων της σταδιοδρομίας από τις ίδιες τις εργαζόμενες για την παραμονή μέσα στο συγκεκριμένο επάγγελμα στην Ελλάδα. Αυτό διότι, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των ιδίων των γονέων τους, για την κοινωνία στην οποία εργάζονται και ζουν αλλά και για τα μέλη της κοινότητάς τους στη χώρα καταγωγής, η «καθαρίστρια» είναι και θα είναι μονάχα μια γυναίκα που δεν έχει περιθώρια διατήρησης δεξιοτήτων του παρελθόντος και ανάπτυξης κοινωνικού κύρους ενώ ταυτόχρονα, υπηρετεί και βρίσκεται πάντα στη διάθεση των εργοδοτών τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η διδακτορική διατριβή εξέτασε τις μεταβολές στην πορεία εργασιακής εξέλιξης και πώς αυτή κατανοείται από τις Ρουμάνες μετανάστριες οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, επικεντρώθηκε στο ρόλο της εργασίας και του τύπου απασχόλησης στη διαμόρφωση θετικών ή αρνητικών κινήτρων, αξιών και προσλήψεων σταδιοδρομίας των εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού. Στην περίπτωση των Ρουμάνων μεταναστριών διερευνήθηκε εάν και κατά πόσο η παραμονή τους στις υπηρεσίες καθαρισμού και σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης συνδέεται, πρώτον, με την πρότερη εργασιακή τους πορεία. Δεύτερον, οφείλεται στην οργάνωση και στη λειτουργία των υπηρεσιών καθαρισμού και τρίτον, στα νοήματα που οι εργαζόμενες, ανάλογα με τη θέση που κατέχουν μέσα σε αυτές, διαμορφώνουν σταδιακά για την ανέλιξή τους.

Έναυσμα για τη διερεύνηση των παραπάνω αποτέλεσαν οι διαπιστώσεις των κοινωνιολογικών μελετών που αναδεικνύουν ότι ο τομέας της οικονομικής δραστηριότητας (αγροτική παραγωγή, βιομηχανία, υπηρεσίες) διαμορφώνει και μεταβάλλει τους εργασιακούς προσανατολισμούς των ανθρώπων και επηρεάζει τις προσλήψεις τους, ιδιαίτερα όσον αφορά την οριζόντια και την κάθετη κινητικότητα.

Από τη διεθνή βιβλιογραφία προκύπτει ότι τα παραπάνω είναι σημαντικά για τη μελέτη της πορείας εξέλιξης και την κατανόηση της κινητικότητας μεταξύ διαφόρων επαγγελμάτων. Ωστόσο, ο τύπος απασχόλησης και η ιεραρχία μέσα σε ένα επάγγελμα παίζουν επιπρόσθετο ρόλο για την παραμονή των εργαζομένων μέσα σε αυτό, καθώς και για την ερμηνεία από τους ίδιους για τη θέση τους στην οικονομία και την κοινωνία. Ειδικότερα για τα επαγγέλματα που θεωρούνται χαμηλού κύρους, η διερεύνηση των παραπάνω αντικειμενικών και υποκειμενικών κριτηρίων παίζει έναν επιπρόσθετο ρόλο. Αυτό διότι η βιβλιογραφία δείχνει ότι οι άνθρωποι που βρίσκονται

σε αυτού του τύπου τα επαγγέλματα, συμπεριλαμβανόμενης της οικιακής εργασίας, ακόμα και εάν οι συνθήκες ζωής και η ένταξη στο επάγγελμα μετά από χρόνια τους επιτρέπει την επαγγελματική κινητικότητα, οι ίδιοι παραμένουν σε ίδια ή παρόμοια επαγγέλματα.

Η μέχρι τώρα ερευνητική πορεία μας έχει δείξει ότι αυτό συμβαίνει διότι, πέραν των αντικειμενικών συνθηκών, εμφανίζονται παράμετροι οι οποίες έλκουν και διαμορφώνουν πρότυπα και στάσεις ζωής που εντείνουν την παραμονή αυτή. Αυτό μας σπρώχνει να εξετάσουμε τις νέες πλέον διαμορφωμένες *επιθυμίες* μετακίνησης και εξέλιξης. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οι αξίες και οι κοινωνικές συμπεριφορές που διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια εξέλιξης μέσα στο επάγγελμα και σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης καθλώνουν τις μετανάστριες στο περιθώριο της κοινωνίας στην οποία εργάζονται και ζουν.

Το γιατί και πώς συμβαίνει αυτό και τι σημαίνει για τις οικιακές εργάτριες είναι ένα θέμα το οποίο διερευνήθηκε μέσα από το παράδειγμα των Ρουμάνων μεταναστριών στα συνεργεία καθαρισμού και την οικιακή εργασία σε διάφορα νοικοκυριά στην Ελλάδα. Μέσα από τις ιστορίες ζωής των Ρουμάνων μεταναστριών (69 ημιδομημένες συνεντεύξεις, 10 πιλοτικές και 4 μελέτες περίπτωσης), αναδείχθηκαν οι συνθήκες αλλά και οι ερμηνείες που δίνουν τα ίδια τα υποκείμενα στις πορείες εξέλιξής τους από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση επικεντρώθηκε στις εργασιακές μεταβολές και στις συνέπειες τους για την πρόσληψη της σταδιοδρομίας μέσα στο επάγγελμα. Έτσι, η διερεύνηση προχώρησε σε μια *συγκριτική ανάλυση* των αντικειμενικών συνθηκών, αλλά και των νοημάτων που προκύπτουν μέσα από την απασχόληση σε συγκεκριμένα επαγγέλματα και τύπους απασχόλησης: την οικιακή οικονομία (αγροτικές εργασίες) και τη μισθωτή εργασία στη Ρουμανία (βιομηχανίες και υπηρεσίες) – τη μισθωτή εργασία σε

συνεργεία καθαρισμού και την αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία στην Ελλάδα. Στα πλαίσια των *μελετών περίπτωσης* επιλέχθηκαν εργαζόμενες οι οποίες δούλευαν τόσο στη μισθωτή όσο και στην αυτοαπασχολούμενη εργασία στις υπηρεσίες καθαρισμού και διερευνήθηκε η πορεία εξέλιξής τους (line of descent) από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Επιπλέον, εξετάστηκαν οι πορείες σταδιοδρομίας σε διάφορες μορφές εργασίας (αγροτική εργασία, βιομηχανίες, οικιακή οικονομία) με σκοπό την ανάδειξη του τρόπου που αυτές επηρεάζουν την πορεία των εργαζομένων. Ακόμα, διερευνήθηκε πώς τα παραπάνω συνδέονται με τις βιογραφίες, τις κοινωνικές σχέσεις, τις ιδέες και τις δράσεις γύρω από την σταδιοδρομία ούτως ώστε να αναδειχθεί το πλαίσιο και το περιεχόμενο των εργασιακών προσανατολισμών των εργατριών. Σε όλα τα παραπάνω, βασικό κριτήριο αναφοράς ήταν η σύγκριση τόσο των ομοιοτήτων όσο και των διαφορών, δίνοντας βαρύτητα στην πορεία εξέλιξης και στις μεταβολές αυτής από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Έτσι, οι μελέτες περίπτωσης αποτέλεσαν το ερμηνευτικό εργαλείο του πλαισίου και των περιεχομένων της σταδιοδρομίας των εργαζομένων στις υπηρεσίες καθαρισμού.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι συνθήκες και οι έννοιες γύρω από τη σταδιοδρομία συνδέονται με την εργασία και τον τύπο απασχόλησης. Στην περίπτωση των Ρουμάνων μεταναστριών και των διαδρομών που αυτές έχουν ακολουθήσει, η αγροτική παραγωγή, η βιομηχανία και οι προσωπικές υπηρεσίες, εάν και φαινομενικά ανήκουν σε διαφορετικές σφαίρες οικονομικής δραστηριότητας, ωστόσο συνδέονται. Αυτό διότι κάθε μορφή απασχόλησης της εργαζομένης διαμορφώνει και ένα πλαίσιο συνθηκών και αξιών σταδιοδρομίας. Με αυτή την έννοια, η εξέταση της σταδιοδρομίας στη Ρουμανία αναδείχθηκε ως κομβικό στοιχείο για την κατανόηση της προετοιμασίας των γυναικών από τη Ρουμανία σε πρόσκαιρα και χαμηλού κύρους επαγγέλματα.

Στην Ελλάδα, παρατηρείται ότι αυτό το στάδιο της προετοιμασίας δεν είναι ικανό από μόνο του για τη σταθεροποίηση στις διάφορες μορφές οικιακής εργασίας που αναλαμβάνουν οι Ρουμάνες μετανάστριες. Για τη σταθεροποίηση στο επάγγελμα, είναι απαραίτητο το πέρασμα από διαφοροποιημένες από εκείνες τις Ρουμανίας μορφές απασχόλησης, συνήθειες και αξίες που προκύπτουν σε αυτές. Για τις οικιακές εργάτριες, η κατανόηση της κινητικότητας σε παρόμοια ή άλλα επαγγέλματα σχετίζεται άμεσα με τη θέση και την εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα. Μέσα στην οικιακή εργασία δεν αναπτύσσονται κίνητρα, ιδέες και αξίες που σταθεροποιούν τη γυναίκα στο επάγγελμα, γενικά. Στην περίπτωση της εργασίας στις υπηρεσίες καθαρισμού, πέραν των χαρακτηριστικών της οικιακής εργασίας τα οποία εγκλωβίζουν τις εργαζόμενες μέσα στο επάγγελμα, το κυριότερο κίνητρο σταθεροποίησης στο επάγγελμα είναι ο *τύπος απασχόλησης* στον οποίο δραστηριοποιούνται οι μετανάστριες. Έτσι, τα κριτήρια και τα κίνητρα σταθεροποίησης μέσα στο επάγγελμα διαφέρουν μεταξύ των εργατριών σε συνεργεία καθαρισμού και στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία.

Πιο αναλυτικά, όσον αφορά την εργασία, διαπιστώνουμε ότι στη χώρα καταγωγής, σε ένα *πρώτο στάδιο*, οι συνεντευξιαζόμενες απασχολούνται στην αγροτική εργασία (βλέπε πίνακα 25).

Πίνακας 25: Καταμερισμός εργασίας – Μεταβολές (1984-2013)

Τόπος εργασίας	1 ^ο στάδιο	2 ^ο στάδιο	3 ^ο στάδιο	4 ^ο στάδιο
Ρουμανία	Αγροτική εργασία	Βιομηχανία	Οικιακή οικονομία	Ανεργία
Ελλάδα	Άλλα επαγγέλματα: φασόν, αγροτικές εργασίες, ενήλικη διασκέδαση	Εσωτερική οικιακή εργασία	Εξωτερική οικιακή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού	Αυτοαπασχόληση σε διάφορα νοικοκυριά

Η απασχόληση αυτή προκύπτει συνήθως από την παιδική ηλικία, όταν οι συνεντευξιαζόμενες εργάζονταν κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διακοπών και

μέχρι την ολοκλήρωση των σπουδών, είτε στις κρατικές γεωργικές επιχειρήσεις επί σοσιαλισμού είτε στους αγρούς που ήταν στην ιδιοκτησία της οικογένειάς τους μετά την πτώση του σοσιαλισμού. Η απομάκρυνση από την εν λόγω εργασία προκύπτει όταν οι γυναίκες ενηλικιώνονται και μετακινούνται προς πιο σταθερές μορφές εργασίας.

Έτσι, προκύπτει η απασχόληση στις βιομηχανίες ή σε διάφορες υπηρεσίες, η οποία και σηματοδοτεί το *δεύτερο στάδιο*²⁴⁵. Η μετακίνηση από αυτό το στάδιο προς την οικιακή οικονομία (*τρίτο στάδιο*) είναι συνήθως απόρροια αντικειμενικών συνθηκών οι οποίες σχετίζονται με τις μεταβολές στην αγορά εργασίας της χώρας: αποκρατικοποιήσεις, μείωση μισθών, μετακίνηση πληθυσμού από τις πόλεις στις αγροτικές περιοχές, καταστροφή ή συρρίκνωση δεξιοτήτων που στηρίχτηκαν στην εκπαίδευση κ.λπ. Τέλος, η αστάθεια που βιώνουν σε αυτό το στάδιο ως προς το εισόδημα, την παραγωγή προϊόντων και τη ζήτησή τους, ουσιαστικά ωθεί και καθιλώνει τις συνεντευξιαζόμενες στην ανεργία (*τέταρτο στάδιο*). Ως απόρροια των συνθηκών αυτών, για πολλές συνεντευξιαζόμενες, η μετανάστευση αρχίζει και διαμορφώνεται ως μια πιθανή προσωρινή λύση στα προβλήματά τους.

Με τον ερχομό τους στην Ελλάδα, οι συνεντευξιαζόμενες, σε ένα *πρώτο στάδιο*, απασχολούνται σε κάποια επαγγέλματα χαμηλού κύρους πλην της οικιακής εργασίας (π.χ. φασόν, αγροτικές εργασίες, ενήλικη διασκέδαση). Η απασχόληση αυτή σηματοδοτεί το *πρώτο στάδιο* σε ό,τι αφορά την επαγγελματική, οριζόντια κινητικότητα τους στη χώρα υποδοχής. Οι συνθήκες εργασίας (πολύ χαμηλό ωρομίσθιο, ανασφάλιστη εργασία, το εργασιακό περιβάλλον) τις ωθούν, μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα, στη μετακίνηση προς την οικιακή εργασία.

²⁴⁵ Επίσης, υπάρχει μια μερίδα συνεντευξιαζομένων οι οποίες, κυρίως λόγω της νεαρής ηλικίας, δεν είχαν εργαστεί στη χώρα καταγωγής. Ακόμα, ένας μικρός αριθμός συνεντευξιαζομένων (πέντε) εργάζονταν σε θέσεις εργασίας υψηλότερης ειδημοσύνης όπως δασκάλα ή νοσοκόμα.

Το *δεύτερο στάδιο* σηματοδοτείται από την ένταξη και την παραμονή των συνεντευξιαζομένων στην εσωτερική οικιακή εργασία. Η πρωτόγνωρη εμπειρία της εργασίας σε εικοσιτετράωρη βάση σε ένα ξένο νοικοκυριό, οι σωματικές και ψυχολογικές απαιτήσεις για τη φροντίδα ενός ξένου ανθρώπου, το εύρος και η περιπλοκότητα των καθηκόντων τις ωθούν να επιθυμούν την αλλαγή της μορφής απασχόλησης από την εσωτερική στην εξωτερική οικιακή εργασία. Αυτή η αναζήτηση, όμως, μετά την εμπειρία της προηγούμενης περιόδου εργασίας στην Ελλάδα, συνεχίζει να περιορίζεται στο χώρο της οικιακής εργασίας η οποία εμφανίζεται πλέον στην αντίληψη των εργαζομένων ως ένα επάγγελμα που είναι ίσως το μόνο κατάλληλο για τις γυναίκες μετανάστριες.

Η «επιλογή» μετακίνησης προς τη μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού (*τρίτο στάδιο*) φαίνεται να συνδέεται, αφενός, με τις σχέσεις των συνεντευξιαζομένων με τους εργοδότες τους κατά την απασχόληση στην εσωτερική οικιακή εργασία, αφετέρου, με τις αξίες που διαμόρφωσαν κατά την πορεία εξέλιξής τους στην εργασία στην Ελλάδα. Έτσι, συνήθως, μια απόμακρη σχέση με το άτομο ή την οικογένεια του ατόμου στο οποίο προσφέρει προσωπικές υπηρεσίες η εργαζόμενη έχει ως αποτέλεσμα τη μετακίνησή της προς την συγκεκριμένη μορφή εργασίας. Επιπλέον, η μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού εμφανίζεται ως ένας χώρος που προτιμάται από ένα μέρος των συνεντευξιαζομένων λόγω της δυνατότητας απομόνωσης από εργοδότες (μειωμένος έλεγχος), αλλά και από τους κινδύνους που μπορεί να προκύψουν από την απασχόληση σε ένα ιδιωτικό νοικοκυριό (αμφισβήτηση της αξιοπρέπειάς τους ως γυναικών λόγω πιθανής παρενόχλησης τους).

Τέλος, η έλξη της αυτοαπασχόλησης σηματοδοτεί ένα *τέταρτο στάδιο* εξέλιξης. Οι σχέσεις που αναπτύσσουν με τους πελάτες του συνεργείου για το οποίο

απασχολούνται αυξάνουν και τις πιθανότητες προσανατολισμού προς την αυτοαπασχόληση. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στην κατανόηση της αυτοαπασχολούμενης εργασίας σε διάφορα νοικοκυριά ως ένας τρόπος αυτονόμησης από ένα πλαίσιο εργασίας με αυστηρότερους κανόνες, όπως είναι εκείνο στα συνεργεία καθαρισμού (οι κανόνες του επαγγέλματος δεν ορίζονται μονάχα από τον εργολάβο αλλά και από τους πελάτες του συνεργείου). Επίσης, η μετατόπισή τους στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία συνδέεται ακόμα περισσότερο με την ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης με τους εργοδότες και με την προστασία που προσφέρει η εργασία σε έναν ιδιωτικό χώρο από τον δημόσιο εξευτελισμό (στιγματισμός των καθαριστριών).

Σε ό,τι αφορά τον τύπο απασχόλησης, από την έρευνα προκύπτει ότι στη χώρα καταγωγής οι εργαζόμενες ξεκινούν την εργασιακή τους πορεία ενταγμένες στην εποχική ή την ημερήσια εργασία (βλέπε πίνακα 26).

Πίνακας 26: Απασχόληση – Μεταβολές (1984-2013)

Τύπος εργασίας	1 ^ο στάδιο	2 ^ο στάδιο	3 ^ο στάδιο	4 ^ο στάδιο
Ρουμανία	Εποχική ή ημερήσια	Πλήρης απασχόληση	Αυτοαπασχόληση	Ανεργία
Ελλάδα	Συνδυασμός πολλαπλών τύπων απασχόλησης (ημερήσια, μερική, εποχική, πλήρης)	Πλήρης απασχόληση	«Σύμβαση έργου» μερικής ή πλήρης απασχόλησης	Αυτοαπασχόληση

Η συγκεκριμένη μορφή απασχόλησης η οποία και ήταν χαρακτηριστική για τις ανήλικες που εργάζονταν τους καλοκαιρινούς μήνες στις αγροτικές περιοχές της χώρας επί σοσιαλισμού, μεταβάλλεται με την αλλαγή του επαγγέλματος μετά την ολοκλήρωση των σπουδών και την εισαγωγή των συνεντευξιαζομένων στη μισθωτή εργασία σε βιομηχανίες ή τις υπηρεσίες. Ως εργαζόμενες σε διάφορους τομείς της βιομηχανίας (υφαντουργία, παραγωγή χαλιών, παραγωγή ανταλλακτικών για διάφορα μηχανήματα κ.λπ.), οι συνεντευξιαζόμενες εντάσσονται σε ένα σύστημα εργασίας

πλήρους απασχόλησης από το οποίο αποχωρούν όχι απαραίτητα λόγω δικής τους επιθυμίας, αλλά κυρίως λόγω των συνθηκών στη ρουμάνικη αγορά εργασίας μετά την πτώση του σοσιαλισμού. Έτσι, παρατηρείται μια μετατόπιση προς την αυτοαπασχόληση. Αυτό το στάδιο σηματοδοτεί και μια μετάβαση προς ένα άλλο πλαίσιο εργασίας όπου οι γυναίκες αποκτούν και ανάλογες αξίες. Αυτές διαφέρουν από τις προηγούμενες εμπειρίες διότι οι ίδιες χρειάζεται να προσαρμοστούν σε καινούρια δεδομένα. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες αυτές καλούνται να αναπτύξουν ικανότητες που σχετίζονται περισσότερο με τις απαιτήσεις της αγοράς και την προσαρμογή τους μέσα σε αυτήν. Τέλος, η ανεργία σηματοδοτεί το **τέταρτο στάδιο** στην πορεία εξέλιξης της απασχόλησης των Ρουμάνων μεταναστριών στη χώρα καταγωγής.

Ως προς τις μεταβολές που υφίστανται στον τύπο απασχόλησης στην Ελλάδα, η έρευνα καταδεικνύει ότι σε ένα **πρώτο στάδιο** παρατηρείται η ύπαρξη ενός συνδυασμού πολλαπλών τύπων απασχόλησης, ανάλογα με το επάγγελμα στο οποίο απασχολείται η συνεντευξιαζόμενη. Συγκεκριμένα, όσες εργάζονται στις υπηρεσίες ενήλικης διασκέδασης, η απασχόληση είναι σε ημερήσια βάση. Οι εργαζόμενες σε καφετέριες ή σε κάποιες βιοτεχνίες εργάζονται με μερική ή πλήρη απασχόληση ενώ οι συνεντευξιαζόμενες οι οποίες αρχικά εργάστηκαν στην Ελλάδα σε αγροτικές καλλιέργειες, απασχολούνται ως εποχικές εργάτριες. Η ένταξη στην οικιακή εργασία σηματοδοτεί το **δεύτερο στάδιο**, όπου η απασχόληση είναι πλήρης, ενώ η μετακίνησή τους στην εξωτερική οικιακή εργασία ταυτίζεται με την «κατοχύρωση» μιας πιο συγκεκριμένης «σύμβασης έργου»²⁴⁶ μερικής ή πλήρους απασχόλησης (**τρίτο στάδιο**). Η τελευταία θεωρείται από τις εργαζόμενες ως μια μορφή

²⁴⁶ Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για μια τυπική αλλά για μια σιωπηρή σύμβαση εργασίας, δηλαδή μια «*υπόρρητη συμφωνία ανάμεσα στον εργοδότη και τον εργαζόμενο σχετικά με το τι θα «συνεισφέρει» ο τελευταίος στη δουλειά καθώς και τις αμοιβές και τις πρόσθετες παροχές που θα του δοθούν σε αντάλλαγμα*» (Αναφέρεται στο Watson 2005: 146).

απασχόλησης με την οποία ανταμείβονται οι πιο έμπειρες και αποδοτικές εργαζόμενες στα συνεργεία καθαρισμού. Ταυτόχρονα, η δυνατότητα μετακίνησης προς την πλήρη απασχόληση αποτελεί ένα κίνητρο εξέλιξης για τις καινούριες εργαζόμενες. Τέλος, το **τέταρτο στάδιο** αφορά τη μετάβαση στην αυτοαπασχολούμενη εργασία. Αυτός ο τύπος απασχόλησης έχει ως επακόλουθο την κατανόηση της αυτοαπασχόλησης με αρκετά διαφορετικούς όρους συγκριτικά με την αυτοαπασχολούμενη οικιακή οικονομία. Παραδείγματος χάριν, στην τελευταία, η εργαζόμενη, όπως και η μισθωτή σε κάποια βιομηχανία, παράγει ένα προϊόν το οποίο προορίζεται προς πώληση. Αντιθέτως, στην περίπτωση της αυτοαπασχολούμενης οικιακής εργασίας, όπως και της μισθωτής σε συνεργεία καθαρισμού, η εργαζόμενη πουλάει την εργατική της δύναμη.

Σχετικά με τις συνθήκες εργασίας στη χώρα καταγωγής και τις μεταβολές που προκύπτουν σε αυτές, από την έρευνα προκύπτει ότι οι συνεντευξιαζόμενες ήταν ενταγμένες σε ένα πλαίσιο εργασίας όπου η πορεία εξέλιξής τους επηρεαζόταν κυρίως από το σύστημα παραγωγής, την εργασιακή και τοπική κοινότητα και τις απορρέουσες αντιλήψεις και στάσεις ζωής (βλέπε πίνακα 27).

Συγκεκριμένα, αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι κατά τη διάρκεια της εργασίας στη Ρουμανία μπορεί κανείς να διακρίνει σημαντικές αλλαγές. Έτσι, οι συνεντευξιαζόμενες αρχικά εκτελούν καθήκοντα που έχουν να κάνουν με τη χειρωνακτική αγροτική εργασία, κυρίως ως εργάτριες συγκομιδής (**πρώτο στάδιο**). Στην πορεία, απασχολούνται στη γραμμή παραγωγής (**δεύτερο στάδιο**). Κατά τη διάρκεια παραμονής μέσα στις διάφορες βιομηχανίες παρατηρείται μια τάση που αφορά την ανέλιξη ορισμένων εργατριών και την προαγωγή τους στη θέση της επόπτριας. Μια μεταβολή που παρατηρείται στα πλαίσια της εργασίας στις βιομηχανίες αφορά τη μετατόπιση, μετά τις αποκρατικοποιήσεις των εργοστασίων,

από την απόδοση απλού καθήκοντος (single task) σε προϋποθέσεις πολλαπλών καθηκόντων (multi-tasking).

Πίνακας 27: Συνθήκες εργασίας στη Ρουμανία – Μεταβολές (1984-2007)

Συνθήκες εργασίας	Αγροτικές εργασίες	Βιομηχανίες	Οικιακή οικονομία	Ανεργία
Καταμερισμός καθηκόντων	Εργάτρια συγκομιδής (picker)	Γραμμή παραγωγής Επόπτριες	Παραγωγή προϊόντων Χειροτεχνία	-
Κριτήρια κατανομής	Ηλικία Φύλο	Εμπειρία Ειδίκευση Φύλο	Φύλο Τόπος διαμονής Εμπειρία/ γνώσεις	-
Έλεγχος	Επιστάτης	Επιστάτης παραγωγής	Οικογένεια (στάδια)	-
Ωράρια	Βάσει αναγκών καλλιέργειας	1 ^η φάση Σταθερά 2 ^η φάση Βάσει συστήματος Lohn	Βάσει εργασίας	-
Διαλείμματα	Βάσει αναγκών καλλιέργειας και παραδόσεων	Σταθερά (μισή ώρα + 15')	Βάσει αναγκών οικογένειας	-
Μισθοί	Ημερήσιες αποδοχές	Σταθεροί & πριμ βάσει παραγωγικότητας	Ασταθείς (βάσει πωλήσεων & παραγωγής)	-
Ασφάλιση	Πλήρης (κρατική)	Πλήρης από κράτος ή εργοδότη Πλήρης για συνταξιοδότηση (υπό προϋποθέσεις)	Νοσοκομειακή πλήρης κρατική Βασική σύνταξη (υπό προϋποθέσεις) ή κοινωνικό επίδομα	Νοσοκομειακή πλήρης κρατική Βασική σύνταξη (υπό προϋποθέσεις) ή κοινωνικό επίδομα

Κατά τη διάρκεια απασχόλησης στην οικιακή οικονομία (*τρίτο στάδιο*), τα καθήκοντα των συνεντευξιαζομένων συνδέονται με την παραγωγή προϊόντων και τη χειροτεχνία. Ιδιαίτερα όσον αφορά τις αγροτικές εργασίες, αυτό προϋποθέτει την ικανότητα εκτέλεσης πολλαπλών καθηκόντων (multi tasks) τα οποία μεταβάλλονται ανάλογα με τον κύκλο των τεσσάρων εποχών και τις καιρικές συνθήκες.

Ως προς τα κριτήρια βάσει των οποίων οι συνεντευξιαζόμενες τοποθετούνται μέσα σε ένα επάγγελμα και κατανέμονται τα καθήκοντά τους, στο *πρώτο στάδιο* αυτά έχουν να κάνουν με την ηλικία και το φύλο. Στη συνέχεια (*δεύτερο στάδιο*)

αυτά συνδέονται με την εμπειρία και την ειδίκευση της εργαζομένης ενώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, και με το φύλο. Συγκεκριμένα, από την έρευνα παρατηρείται ότι συνήθως οι εργαζόμενες, όντας γυναίκες, είναι προσανατολισμένες προς συγκεκριμένους κλάδους της βιομηχανίας και κυρίως προς την ελαφριά βιομηχανία (υφαντουργία, χαλιά κ.λπ.). Σε ό,τι αφορά τις εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία (**τρίτο στάδιο**), τα κριτήρια κατανομής των καθηκόντων έχουν να κάνουν τόσο με το φύλο όσο και με τον τόπο διαμονής, την εμπειρία και τις γνώσεις που (συνήθως κατά παράδοση) οι γυναίκες αποκτούσαν.

Ο έλεγχος κατά τη διάρκεια παραγωγής της εργασίας στα **πρώτα δύο στάδια** ασκείται βάσει προκαθορισμένων κανόνων από τη διοίκηση όπου οι απλοί εργάτες ελέγχονται από έναν επιστάτη. Στην περίπτωση των εργαζομένων στην οικιακή οικονομία (**τρίτο στάδιο**), παρατηρείται μια μεταβολή ως προς την επιβολή καθηκόντων. Αρχικά η εργαζόμενη ελέγχεται από πιο έμπειρα μέλη της οικογένειας, ενώ στη συνέχεια αυτός ο έλεγχος εκμηδενίζεται λόγω εξέλιξης και απόκτησης πείρας από πλευράς εργαζομένης.

Ως προς τα ωράρια εργασίας, αυτό που διακρίνεται σε ένα **πρώτο στάδιο** είναι η διαμόρφωσή τους βάσει αναγκών της καλλιέργειας (βλέπε πίνακα 27). Στην περίπτωση της εργασίας στις βιομηχανίες (**δεύτερο στάδιο**), αυτό που παρατηρείται είναι μια σημαντική μεταβολή από μια φάση σταθερότητας των ωραρίων στον καθορισμό τους βάσει αναγκών της παραγωγής (παράδοση των προϊόντων). Αυτή η αλλαγή εντοπίζεται κυρίως στη μετασοσιαλιστική περίοδο, όταν παρατηρείται μια σημαντική μεταβολή ως προς την ιδιοκτησία του εργοστασίου και την παραγωγή σε ένα σύστημα Lohn²⁴⁷. Στην περίπτωση της οικιακής οικονομίας (**τρίτο στάδιο**), τα

²⁴⁷ Το σύστημα παραγωγής Lohn είναι ένα είδος διεθνούς συμφωνίας βάσει της οποίας ο παραγωγός (εκτελεστής) συμφωνεί να παράξει ένα προϊόν κατά παραγγελία του πελάτη (εντολέας) επ' αμοιβή και βάσει της τεχνικής τεκμηρίωσης που διατίθεται από τον εντολέα. Ο παραγωγός έχει ένα μικρό

ωράρια χαρακτηρίζονται από αστάθεια καθώς καθορίζονται βάσει εργασίας. Όμως, η αστάθεια αυτή πηγάζει από τις ανάγκες του νοικοκυριού και από τη φύση της παραγωγής.

Σε ό,τι αφορά τα διαλείμματα, αυτά ακολουθούν μια πορεία από *ένα στάδιο* καθορισμού τους βάσει αναγκών της καλλιέργειας και παραδόσεων (αγροτικές εργασίες) προς ένα *δεύτερο στάδιο* που χαρακτηρίζεται από σταθερότητα (βιομηχανίες) και ξανά σε μια ευελιξία (οικιακή οικονομία), αυτή τη φορά βάσει αναγκών της οικογένειας (*τρίτο στάδιο*).

Με τη σειρά τους, οι μισθοί στις αγροτικές εργασίες είναι βάσει ημερήσιων αποδοχών (*πρώτο στάδιο*), στο *δεύτερο στάδιο* χαρακτηρίζονται από σταθερότητα. Στον βασικό μισθό προστίθενται και τα πριμ βάσει παραγωγικότητας. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια πριν τη μετανάστευση στην Ελλάδα παρατηρείται μια αποσταθεροποίηση στους μισθούς όπου οι υπερωρίες δεν πληρώνονται εξ ολοκλήρου ή καθόλου. Στην οικιακή οικονομία (*τρίτο στάδιο*), οι μισθοί είναι ασταθείς καθώς βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την τιμή των προϊόντων που παράγουν και των πωλήσεων που καταφέρνουν να κάνουν.

Ακόμα, η ασφάλιση των συνεντευξιαζομένων (ένα αγαθό του οποίου η έλλειψη ήταν αδιανόητη ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος), δεν μεταβάλλεται ως προς την παροχή νοσοκομειακής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης η οποία καλύπτει πλήρως όλους τους πολίτες της χώρας και πριν και μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού. Μια μεταβατική τάση εντοπίζεται όμως σε ό,τι αφορά την ασφάλιση για συνταξιοδότηση, η οποία για τις μισθωτές στις βιομηχανίες και στις υπηρεσίες που, στην συντριπτική πλειονότητα, εργάζονται με σύμβαση εργασίας, αυτή παρείχετο από το κράτος πριν την κατάρρευση του

ποσοστό του κέρδους, κάτι που δεν του επιτρέπει να αναπτύξει τη δική του επιχείρηση. Έτσι, παραμένει εξαρτημένος από τους πελάτες που του δίνουν παραγγελίες.

σοσιαλισμού ενώ μετά καλύπτεται από τον εργοδότη. Οι εργαζόμενες στην οικιακή οικονομία, όμως, όπως και οι άνεργες, για να μπορέσουν να συνταξιοδοτηθούν, χρειάζεται να έχουν συμβάλει στα δημόσια ταμεία τουλάχιστον για μία 15ετία. Διαφορετικά, το κράτος μετά τη συμπλήρωση της προβλεπόμενης για συνταξιοδότηση ηλικίας, παρέχει στους πολίτες κάποιο κοινωνικό επίδομα εφ' όρου ζωής. Οι αλλαγές στην οικονομία και την αγορά της χώρας επέφεραν όμως σημαντικές μεταβολές στη ζωή των συνεντευξιαζομένων, με την έννοια ότι κλήθηκαν να προσαρμοστούν αρχικά σε νέες μορφές εργασίας (αυτοαπασχόληση) και στη συνέχεια στην ανεργία. Αυτό οδήγησε στη συρρίκνωση της αξίας των δεξιοτήτων τους και του κύρους που απορρέει από αυτές.

Ερχόμενες στην Ελλάδα, σε ένα **πρώτο στάδιο**, οι Ρουμάνες μετανάστριες καλούνται να εκτελούν καθήκοντα που αφορούν τη χειρωνακτική εργασία: μάζεμα πορτοκαλιών, ελιών ή σταφυλιών, σιδέρωμα και πακετάρισμα προϊόντων. Επίσης, να εξυπηρετούν τους πελάτες στα νυχτερινά μπαρ (βλέπε πίνακα 28).

Μετακινούμενες στην εσωτερική οικιακή εργασία (**δεύτερο στάδιο**), οι εργαζόμενες έρχονται αντιμέτωπες για πρώτη φορά με τη φροντίδα ενός ξένου για την οικογένειά τους ανθρώπου και με την καθαριότητα ενός άλλου νοικοκυριού εκτός του δικού τους. Στο **τρίτο στάδιο**, τα καθήκοντά τους αφορούν την καθαριότητα σε πολυκατοικίες και σε ιδιωτικούς χώρους (π.χ. λογιστικά γραφεία, καταστήματα), ενώ με τον προσανατολισμό τους προς την αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία (**τέταρτο στάδιο**), τα καθήκοντα τους έχουν να κάνουν με όλες εκείνες τις δραστηριότητες που συνδέονται με την εξασφάλιση καθαριότητας σε διάφορα σπίτια (σφουγγάρισμα, σκούπισμα, ξεσκόνισμα, σιδέρωμα, κ.λπ).

Ως προς τα κριτήρια βάσει των οποίων κατανέμονται τα καθήκοντα (allocation of tasks), σε ένα **πρώτο στάδιο** αυτά έχουν να κάνουν με το φύλο και την εθνικότητα

της εργαζομένης. Στη συνέχεια, βάσει προσωπικών αναγκών των εργοδοτών, καθορίζονται από τους ίδιους τους εργοδότες (*δεύτερο στάδιο*). Στο *τρίτο στάδιο*, τα καθήκοντα καθορίζονται βάσει αναγκών του εργοδότη και κατανέμονται από τον εργολάβο. Τέλος, στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία σε διάφορα νοικοκυριά (*τέταρτο στάδιο*), αυτό γίνεται βάσει αναγκών της εργοδοτικής οικογένειας.

Πίνακας 28: Συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα – Μεταβολές (1993-2013)

Συνθήκες εργασίας	Άλλα επαγγέλματα	Εσωτερική οικιακή εργασία	Μισθωτή εργασία σε συνεργεία καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία
Καταμερισμός καθηκόντων	Χειρωνακτική (αγροτική) εργασία Εξυπηρέτηση πελατών	Φροντίδα Καθαριότητα	Καθαριότητα σε πολυκατοικίες και ιδιωτικούς χώρους	Καθαριότητα σε διάφορα σπίτια
Κριτήρια κατανομής	Φύλο Εθνικότητα	Βάσει προσωπικών αναγκών των εργοδοτών	Βάσει αναγκών εργοδότη και καθορισμού από εργολάβο	Βάσει αναγκών εργοδοτικής οικογένειας
Έλεγχος	Επιστάτης	Εργοδοτική οικογένεια	Πελατεία + Εργολάβος Αυτοέλεγχος	Εργοδοτική οικογένεια Αυτοέλεγχος
Ωράρια	Ασταθή (βάσει αναγκών παραγωγής)	Ασταθή (on call)	Ασταθή (βάσει έργου)	Ασταθή (βάσει αναγκών της εργοδοτικής οικογένειας και βάσει έργου)
Διαλείμματα	Μη καθορισμένα (ανάλογα αναγκών παραγωγής)	Ασταθή μη καθορισμένα (βάσει αναγκών εργοδότη)	Μη καθορισμένα (βάσει μετακίνησης από μια πολυκατοικία στην άλλη)	Βάσει απουσίας εργοδότη ή διάθεσής του
Μισθοί	Ασταθείς (ημερήσιες ή μηνιαίες αποδοχές)	Σταθεροί	Σταθεροί + βάσει αναγκών του εργολάβου	Ασταθείς (βάσει αναγκών των εργοδοτών και πελατολογίου)
Ασφάλιση	Ανύπαρκτη	Ανύπαρκτη	Ανύπαρκτη ή μερική (βάσει πρόθεσης του εργολάβου)	Ανύπαρκτη ή μερική/αυτοασφάλιση (βάσει πρόθεσης του εργοδότη) Εναλλακτικές μορφές ασφάλισης

Σε ό,τι αφορά τον εργασιακό έλεγχο, κατά τη διάρκεια παραμονής μέσα σε άλλα επαγγέλματα πλην της οικιακής εργασίας, αυτός ασκείται από τον επιστάτη

(*πρώτο στάδιο*). Με την εισαγωγή των μεταναστριών στην εσωτερική οικιακή εργασία, η επιτήρηση και η επιβολή ρυθμού εκτέλεσης καθηκόντων μετατίθεται στην εργοδοτική οικογένεια (*δεύτερο στάδιο*). Μετά τη μετακίνηση στην εξωτερική οικιακή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού (*τρίτο στάδιο*), ο εργασιακός έλεγχος περνά, αφενός, στα χέρια του εργολάβου, αφετέρου, οι πελάτες του συνεργείου επιτηρούν τις εργαζόμενες και τις ελέγχουν ως προς τη σωστή εκτέλεση των καθηκόντων τους. Μια μεταβολή κατά τη διάρκεια παραμονής μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης αφορά την ανάπτυξη του αυτοελέγχου των εργατριών ως αποτέλεσμα ταύτισης με τον «οργανισμό» για τον οποίο εργάζονται. Τέλος, οι εργαζόμενες που απασχολούνται ως αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες σε διάφορα νοικοκυριά υπάγονται στον εργασιακό έλεγχο της εργοδοτικής οικογένειας στο οποίο προστίθεται και ο αυτοέλεγχος (*τέταρτο στάδιο*). Σταδιακά, καθώς εσωτερικεύουν τους κανόνες του επαγγέλματος, οι Ρουμάνες μετανάστριες αποκτούν κάποια αυτονομία ευθύνης που τις δεσμεύει μέσα στο επάγγελμα.

Αναφορικά με τα ωράρια εργασίας, αυτό που παρατηρείται από την έρευνα είναι μια αστάθεια που διακρίνει όλη την πορεία εξέλιξης των Ρουμάνων μεταναστριών μέσα στην εργασία. Συγκεκριμένα, σε ένα *πρώτο στάδιο* η αστάθεια συνδέεται και εξαρτάται από τις ανάγκες της παραγωγής (βλέπε πίνακα 28). Στη συνέχεια (*δεύτερο στάδιο*), έχει να κάνει με την υποχρέωση της εργαζομένης να είναι ανά πάσα ώρα και στιγμή της ημέρας και της νύχτας στη διάθεση της εργοδοτικής οικογένειας (on call). Με τη μετακίνηση στην εξωτερική οικιακή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού (*τρίτο στάδιο*), τα ωράρια καθορίζονται βάσει έργου. Ωστόσο, διακρίνεται μια τάση σταθεροποίησης των ωραρίων καθώς οι ώρες έναρξης εργασίας, σταδιακά, τείνουν να σταθεροποιούνται ανάλογα με τον κύκλο των εργασιών (π.χ. κάθε Δευτέρα έναρξη την ίδια ώρα). Στην περίπτωση της αυτοαπασχολούμενης

οικιακής εργασίας (**τέταρτο στάδιο**), τα ωράρια είναι ασταθή αφού προσαρμόζονται στις ανάγκες περάτωσης του έργου αλλά και του πελατολογίου. Ως προς το τελευταίο, παρατηρείται μια σταδιακή τάση σταθεροποίησης των ημερών εργασίας, τελμάτωσης των λεγόμενων «διπλών μεροκάματων» και μείωσης των ωρών εργασίας σε κάθε νοικοκυριό όπου εργάζονται. Όμως, τα ωράρια εργασίας σε καμία περίπτωση δεν αποκτούν κάποια σταθερότητα καθώς συνεχίζουν να εξαρτώνται από τις ανάγκες των εργοδοτών τους. Επίσης, οι ημέρες εργασίας δεν είναι σταθερές, όπως σταθερή δεν είναι ούτε η σειρά ούτε η πυκνότητα με την οποία καθαρίζουν τα σπίτια.

Με τη σειρά τους, τα διαλείμματα ακολουθούν μια ανάλογη πορεία στην οποία κυριαρχεί η αστάθεια. Συγκεκριμένα, σε ένα **πρώτο στάδιο** αυτά είναι μη καθορισμένα και εξαρτώνται πλήρως από τις ανάγκες της παραγωγής. Κατά τη διάρκεια παραμονής στην εσωτερική οικιακή εργασία (**δεύτερο στάδιο**), τα διαλείμματα ορίζονται βάσει αναγκών του εργοδότη. Με την ένταξη στη μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού (**τρίτο στάδιο**), η πορεία των διαλειμμάτων αποσταθεροποιείται ακόμα περισσότερο, καθώς αυτά περιορίζονται στο διάστημα κατά το οποίο η εργαζόμενη μετακινείται από μια πολυκατοικία σε μια άλλη. Τέλος, για τις αυτοαπασχολούμενες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού (**τέταρτο στάδιο**), το κριτήριο καθορισμού του διαλείμματος είναι η απουσία του εργοδότη από το νοικοκυριό ή η διάθεση του τελευταίου.

Όσον αφορά τις απολαβές, η πορεία που ακολουθούν είναι από ημερήσιες ή μηνιαίες σε ένα **πρώτο στάδιο** προς σταθερές αποδοχές στην εσωτερική οικιακή εργασία (**δεύτερο στάδιο**). Με την ένταξη στην εξωτερική οικιακή εργασία, οι μισθοί, αν και μειωμένοι, παραμένουν σταθεροί κατά βάση και υπάρχει δυνατότητα αύξησης ανάλογα με τις ανάγκες του εργολάβου (**τρίτο στάδιο**). Με τη μετακίνηση στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία παρατηρείται μια μεταβολή και ως προς τη σταθερότητα των μισθών (**τέταρτο στάδιο**). Συγκεκριμένα, η σταθερή μισθοδοσία που

επέφερε κάποια σταθερότητα στη ζωή της εργαζόμενης αντικαθίσταται με την άμεση πληρωμή (cash for jobs). Έτσι, οι απολαβές καθορίζονται βάσει αναγκών των εργοδοτών και του πελατολογίου της εκάστοτε εργαζομένης.

Ακόμα, το καθεστώς της ασφάλισης των μεταναστριών δε μεταβάλλεται ριζικά κατά τη διάρκεια της εργασιακής τους πορείας στη χώρα υποδοχής, παραμένοντας ανύπαρκτη μέχρι και την ένταξη στην εξωτερική οικιακή εργασία (**πρώτο και δεύτερο στάδιο**). Σε αυτό το στάδιο συναντάει κανείς και εργαζόμενες οι οποίες ασφαλιζονται μερικώς βάσει προθέσεων του εργολάβου (**τρίτο στάδιο**). Επίσης αυτό φαίνεται να ισχύει και στην περίπτωση των αυτοαπασχολούμενων οικιακών εργατριών όπου η ασφάλιση γίνεται βάσει προθέσεως του εργοδότη (**τέταρτο στάδιο**). Ακόμα, υπάρχουν περιπτώσεις γυναικών οι οποίες, κατά καιρούς, αυτοασφαλιζονται. Η διαδικασία της αυτασφάλισης, ωστόσο, τις περισσότερες φορές, εμφανίζεται απλώς ως ένα «εργαλείο» το οποίο χρησιμοποιείται από τις εργάτριες για την εξασφάλιση άδειας εργασίας και διαμονής (στο παρελθόν), ή για την εγγραφή των παιδιών τους στο σχολείο. Όμως, η έλλειψη ασφάλισης, μεταξύ άλλων, συνεπάγεται έλλειψη κάποιων βασικών εργασιακών προνομίων όπως είναι η ιατροφαρμακευτική κάλυψη. Πιο πολύ, αναδεικνύεται ότι η εργασία που εκτελούν τις απομακρύνει από τις επίσημες κρατικές κοινωνικές παροχές και προσανατολίζονται προς εναλλακτικές μορφές ασφάλισης (πχ. ιατροφαρμακευτική περίθαλψη μέσω συζύγου, ιδιωτική συνταξιοδοτική ασφάλιση στη χώρα καταγωγής).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι συνθήκες εργασίας και οι μεταβολές που αυτές υπέστησαν στη χώρα καταγωγής προδιαθέτουν θετικά τις μετανάστριες στην αναζήτηση της εργασίας σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα και την οικιακή εργασία. Στη Ρουμανία, παράγοντες όπως η πολυαπασχόληση, η πολυειδίκευση, ο εργασιακός προσανατολισμός που αφορά κυρίως την αλληλεγγύη προς την οικογένεια, η αστάθεια

στην απασχόληση οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας αντίληψης της εργασίας που δεν έχει να κάνει τόσο με ένα συγκεκριμένο επάγγελμα, αλλά αντιμετωπίζεται περισσότερο ως δουλειά που εξασφαλίζει την οικονομική επιβίωση. Ταυτόχρονα, όμως, συνδέεται με την οικογένεια και τοπική κοινότητα της εργαζομένης που αποτελούν σημείο αναφοράς στην ταυτότητά της. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η κατανόηση της εργασίας και της πορείας μέσα σε αυτή σπρώχνει τις Ρουμάνες μετανάστριες στην αναζήτηση πόρων για την επιβίωση της οικογένειάς τους στην Ελλάδα και την οικιακή εργασία.

Ερχόμενες στην Ελλάδα οι μετανάστριες από τη Ρουμανία, πρώην εργαζόμενες σε βιομηχανίες και την οικιακή οικονομία, μετά από ένα «πέρασμα» από άλλα επαγγέλματα (φασόν, χειρωνακτική αγροτική εργασία, υπηρεσίες ενήλικης διασκέδασης), σταδιακά εντάσσονται στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας και τις συνθήκες που τη χαρακτηρίζουν. Ταυτόχρονα, αποκτούν συνήθειες και αξίες που όχι μόνο σπρώχνουν και σταθεροποιούν τις εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού και σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης λόγω αντικειμενικών συνθηκών που επικρατούν στην αγορά εργασίας και στο ίδιο το επάγγελμα. Επιπλέον, σταδιακά, οι αξίες και οι συνήθειες των εργαζομένων διαμορφώνουν κίνητρα κινητικότητας που «έλκουν» στην οικιακή εργασία και παγιώνουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους καθώς και την κοινωνική τους θέση. Σε αυτό, σημαντικό ρόλο παίζουν οι μεταβολές στην απασχόληση, αλλά και στις συνθήκες εργασίας με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες οι Ρουμάνες μετανάστριες στην Ελλάδα (π.χ. πιο μόνιμη απασχόληση, σταθεροποίηση σε έναν τύπο απασχόλησης, αλλαγή καθηκόντων, αύξηση αμοιβών, ανάπτυξη σχέσεων με τους εργοδότες κ.λπ.), καθώς και τα νοήματα που οι ίδιες δίνουν στις παραπάνω μεταβολές.

Συνεπώς, οι αντικειμενικές μεταβολές που προκύπτουν στην πορεία εξέλιξης των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων εργατριών μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού αναδεικνύουν ένα κεντρικό ζήτημα της κοινωνιολογίας σύμφωνα με το οποίο σε ένα επάγγελμα, παράλληλα με συνθήκες εκμετάλλευσης, πάντοτε υπήρχαν και υπάρχουν κίνητρα και αξίες που οδηγούν στην αποδοχή της εκμετάλλευσης. Αυτά είναι αποτέλεσμα των μεταβολών στους εργασιακούς προσανατολισμούς, στις αξίες και τις συμπεριφορές των εργαζομένων που και εντείνουν την παραμονή μέσα στο επάγγελμα και δεσμεύουν τις εργαζόμενες στην υπηρετικότητα (πίνακες 29 και 30).

Εξετάζοντας τις προσλήψεις της σταδιοδρομίας τόσο στη χώρα καταγωγής όσο και στην Ελλάδα, από την έρευνα προκύπτει ότι οι αξίες και οι συμπεριφορές των εργαζομένων μεταβάλλονται ριζικά μέσα από την εξέλιξή τους στην οικιακή εργασία.

Έτσι, αφενός, οι εργαζόμενες απομακρύνονται από τα αρχικά μεταναστευτικά σχέδια (προσωρινή παραμονή στην Ελλάδα για συσσώρευση οικονομικών πόρων), την κατάρτιση ή/και τις εμπειρίες και τις γνώσεις που απέκτησαν στην εργασιακή τους πορεία στη χώρα καταγωγής. Αφετέρου, οι ρόλοι, τα πρότυπα και οι αντιλήψεις που διαμορφώνονται από το ίδιο το επάγγελμα, με τα χρόνια παραμονής, οδηγούν στην αλλοίωση των διαφορών του παρελθόντος βάσει καταγωγής (πόλη ή χωριό), μόρφωσης (βασική ή τριτοβάθμια εκπαίδευση), εργασιακής πορείας (βιομηχανία, αγροτική παραγωγή, υπηρεσίες) και κύρους (σεβαστό πρόσωπο στην εργασιακή κοινότητα) ανάμεσα στις Ρουμάνες μετανάστριες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, στη χώρα καταγωγής, ο εργασιακός προσανατολισμός των μεταναστριών μπορεί να χαρακτηριστεί ως κυρίως αλληλέγγυος (βλέπε πίνακα 29).

Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της απασχόλησης στις *αγροτικές εργασίες (πρώτο στάδιο)*, για τις συνεντευξιαζόμενες το βασικό εργασιακό νόημα μπορεί να

είναι οικονομικό, αλλά είναι περιορισμένο από τα αισθήματα αφοσίωσης προς τις οικογένειές τους.

Με τη μετάβαση στις *βιομηχανίες (δεύτερο στάδιο)*, ο εργασιακός προσανατολισμός είναι αρχικά εργαλειακός καθώς αποτελεί ένα μέσο για την απόκτηση αγαθών και το επάγγελμα δεν είναι κεντρικό ενδιαφέρον ζωής (μέσο απόκτησης σκοπών για την οικογένεια). Στη συνέχεια, οι εργαζόμενες αποκτούν ισχυρές κοινωνικές σχέσεις στην εργασία οι οποίες και τους δίνουν ικανοποίηση (ευχαρίστηση στη δουλειά λόγω ισχυρών δεσμών με συναδέλφους).

Τέλος, με την ένταξή τους στην *οικιακή οικονομία (τρίτο στάδιο)*, ο εργασιακός προσανατολισμός παραμένει αλληλέγγυος κυρίως λόγω συναισθημάτων αφοσίωσης προς την οικογένεια αλλά και της ταύτισης με τη δραστηριότητά τους («ηθική εμπλοκή» καθώς η εμπλοκή του εγώ αφορά το ίδιο το νοικοκυριό της).

Πίνακας 29: Προσλήψεις της σταδιοδρομίας στη Ρουμανία – Μεταβολές (1984-2007)

Προσλήψεις	Αγροτικές εργασίες	Βιομηχανίες	Οικιακή οικονομία	Ανεργία
Εργασιακός προσανατολισμός	Αλληλέγγυος (αφοσίωση προς την οικογένεια)	Εργαλειακός (οικονομικό κριτήριο) Αλληλέγγυος (αφοσίωση προς την εργασιακή ομάδα)	Αλληλέγγυος (αφοσίωση προς την οικογένεια)	-
Κριτήρια κινητικότητας	Ηλικία	Εισόδημα Εργασιακό περιβάλλον Εκφραστικά νοήματα - Ισχυροί δεσμοί με την εργασιακή κοινότητα	Εισόδημα Εκφραστικά νοήματα - Ισχυροί δεσμοί με την οικογένεια, την παραγωγή & την παράδοση	-

Σε ό,τι αφορά τα κριτήρια κινητικότητας στη Ρουμανία, σε ένα *πρώτο στάδιο* αυτά συνδέονται με την ηλικία της εργαζομένης (μέρος του κύκλου ζωής). Όμως, αυτό το «πέραςμα» (rites of passage) από τις αγροτικές εργασίες αποτελεί αφετηρία μιας διαδικασίας μέσα στην οποία οι συνεντευξιαζόμενες διαμορφώνουν αντιλήψεις για τον κεντρικό ρόλο που κατέχει η εργασία στη ζωή των ανθρώπων. Στη συνέχεια (*δεύτερο στάδιο*), οι αξίες κινητικότητας της εργαζομένης έχουν να κάνουν με το

εισόδημα και το εργασιακό τους περιβάλλον. Έτσι, ο εργασιακός τους προσανατολισμός μπορεί να χαρακτηριστεί ως αλληλέγγυος όχι μονάχα προς την οικογένειά τους αλλά και προς την εργασιακή τους κοινότητα (μισθωτή εργασία σε βιομηχανίες ή υπηρεσίες). Μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού, τόσο η έναρξη των αποκρατικοποιήσεων όσο και η ένταξη σε ένα νέο σύστημα παραγωγής (σύστημα Lohn) διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο ανασφάλειας που έσπρωξε τις εργαζόμενες να αναζητήσουν μια συνέχιση της εργασιακής τους πορείας μέσα από την οικιακή οικονομία. Επιπλέον, συνέβαλε καθοριστικά στη μεταβολή των αξιών και των αντιλήψεών τους για την σταδιοδρομία τους. Αυτό διότι η αναγκαία προσαρμογή τους σε ένα νέο σύστημα παραγωγής οδήγησε στη συρρίκνωση όποιας αξίας είχαν οι δεξιότητες και το κύρος που απορρέει από εκείνες. Στην οικιακή οικονομία (**τρίτο στάδιο**), βασικό κριτήριο κινητικότητας παραμένει το εισόδημά τους που ήταν απαραίτητο για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειάς τους. Όμως, οι συνεντευξιαζόμενες αναγνωρίζουν ότι η εργασία είχε κάποιο εκφραστικό νόημα καθώς την αντιλαμβάνονταν ως έναν τρόπο αυτοεκπλήρωσης λόγω των ισχυρών δεσμών τους με την παραγωγή και την παράδοση.

Με τον ερχομό των Ρουμάνων μεταναστριών στην Ελλάδα και την απασχόλησή τους σε διάφορα επαγγέλματα (φασόν, αγροτικές χειρωνακτικές εργασίες, υπηρεσίες ενήλικης διασκέδασης) (**πρώτο στάδιο**), διακρίνεται ένας εργαλειακός προσανατολισμός όπου η εργασία αποτελεί έναν τρόπο απόκτησης εισοδήματος, ενώ ταυτόχρονα είναι αλληλέγγυος προς την οικογένειά τους (βλέπε πίνακα 30).

Η ένταξη στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας (**δεύτερο στάδιο**) σηματοδοτεί μια μεταβολή από ένα αρχικό στάδιο, όπου ο εργασιακός τους προσανατολισμός προσέδιδε κυρίως εξωγενείς ικανοποιήσεις (εργαλειακός προσανατολισμός), προς ένα πιο εκφραστικό εργασιακό νόημα. Συγκεκριμένα, με την ένταξη στην *εσωτερική*

οικιακή εργασία, παρατηρείται μια μεταβολή, καθώς τα εργαλειακά στοιχεία αρχίζουν να υποχωρούν και αυξάνονται τα αισθήματα αφοσίωσης προς τα εθνοτικά τους δίκτυα. Ταυτόχρονα, αναπτύσσουν στοιχεία γραφειοκρατικού χαρακτήρα προσανατολισμού καθώς, μέσα από τη ενασχόληση με την οικιακή εργασία, η εμπλοκή του εαυτού αποκτά «ηθικά» στοιχεία (αυξημένη αίσθηση καθήκοντος).

Με το πέρασμα στην εξωτερική οικιακή εργασία σε συνεργεία καθαρισμού (*τρίτο στάδιο*), η ρουτίνα που αναπτύσσουν στο χώρο εργασίας βάσει κανόνων του επαγγέλματος και όχι αυστηρά βάσει αναγκών της εργοδοτικής οικογένειας, οδηγούν στην παγίωση ενός εργασιακού νοήματος βάσει του οποίου οι μετανάστριες υπηρετούν τον «οργανισμό» (το συνεργείο) με αντάλλαγμα την προώθηση της σταδιοδρομίας τους (ανέλιξη στην ιεραρχία). Ακόμα, παγιώνεται η αίσθηση του καθήκοντος των εργαζομένων, ενώ η θέση και οι προοπτικές μετακίνησης προς την αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία αποτελούν πηγές κοινωνικής ταυτότητας (γραφειοκρατικός προσανατολισμός). Τα παραπάνω αναδεικνύουν ότι, σταδιακά, ο βαθμός ένταξης στο επάγγελμα εντείνεται. Δηλαδή, η προοπτική να απασχοληθούν σε άλλο επάγγελμα πλην της οικιακής εργασίας παύει να ισχύει.

Τέλος, με τη μετακίνηση και την παραμονή των εργαζομένων στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία (*τέταρτο στάδιο*), παρατηρείται μια σημαντική μεταβολή στον εργασιακό προσανατολισμό των Ρουμάνων μεταναστριών: από αλληλέγγυο προς τη φυσική οικογένεια διαμορφώνεται ως αλληλέγγυο κυρίως προς τις εργοδοτικές οικογένειες. Μπορεί στις αντιλήψεις των εργαζομένων το οικονομικό κριτήριο να παραμένει σημαντικό, ωστόσο, περιορίζεται από τα αισθήματα *αφοσίωσης προς τους εργοδότες*. Η εργαζόμενη είναι ανά πάσα στιγμή στη διάθεση της εργοδότης όχι λόγω τυπικής υποχρέωσης ή φυσικού περιορισμού της εργαζομένης στο χώρο εργασίας. Αντιθέτως, η οικιακή εργάτρια κατανοεί τον εαυτό της ως

κατάλληλο στο να είναι στη διάθεση του εργοδότη ανά πάσα στιγμή (αποδοχή της συνεχούς επικοινωνίας με τις εργοδότες ως κάτι το φυσικό όχι μονάχα μετά την περάτωση του ωραρίου εργασίας αλλά ακόμα και κατά τη διάρκεια των διακοπών των εργαζομένων).

Πίνακας 30: Προσλήψεις της σταδιοδρομίας στην Ελλάδα – Μεταβολές (1993-2013)

Προσλήψεις	Άλλα επαγγέλματα	Εσωτερική οικιακή εργασία	Εξωτερική οικιακή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία
Εργασιακός προσανατολισμός	<p>↑Εργαλειακός (οικονομικό κριτήριο)</p> <p>↑Αλληλέγγυος προς την φυσική οικογένεια</p>	<p>↓Εργαλειακός (οικονομικό κριτήριο)</p> <p>↑Γραφειοκρατικός (αυξημένη αίσθηση καθήκοντος)</p> <p>↑Αλληλέγγυος προς δίκτυα</p>	<p>↑Γραφειοκρατικός (ρουτίνα βάσει κανόνων του επαγγέλματος)</p>	<p>↓Αλληλέγγυος προς την φυσική οικογένεια</p> <p>↑Αλληλέγγυος προς την εργοδοτική οικογένεια</p>
Κριτήρια κινητικότητας	Φυσική οικογένεια Εθνοτική «κοινότητα»	Προσωρινότητα Σταθερό εισόδημα Σχέσεις με δίκτυα Προστασία – Καταφύγιο «Θύμα εκμετάλλευσης»	Σταθερότητα Μείωση εισοδήματος Privacy (Ιδιωτική ζωή και ελεύθερος χρόνος) Αύξηση αυτονομίας Δυνατότητα απομόνωσης Εκφραστικά νοήματα: «Εργοδότης του εαυτού» - ανεξαρτησία, «Αξιοπρεπής γυναίκα» - αξιοπρέπεια	Ευελιξία Αύξηση εισοδήματος Αυτονομία ευθύνης Εκφραστικά νοήματα: Κοινωνικές δεξιότητες - «Ικανότητες νοικοκυροσύνης» «Κοσμοπολίτισσα» - σχέσεις με τους εργοδότες

Στην Ελλάδα, σε ό,τι αφορά τα κριτήρια κινητικότητας, σε ένα **πρώτο στάδιο**, αυτά καθορίζονται βάσει αναγκών της φυσικής οικογένειας και της εθνοτικής «κοινότητας» (δίκτυα, φιλίες). Μέσα σε αυτό, οι συνεντευξιαζόμενες διαμορφώνουν αντιλήψεις για τη θέση τους μέσα στην κοινωνία αλλά και για την καταλληλότητά τους μέσα στην οικιακή εργασία.

Στο *δεύτερο στάδιο*, εκείνο της πρώτης επαφής με την οικιακή εργασία, η *εσωτερική* μορφή απασχόλησης γίνεται κατανοητή ως εκείνη που τους προσφέρει ένα σταθερό εισόδημα και προστασία που σχετίζεται με το μεταναστευτικό τους κύρος. Ταυτόχρονα, όμως, στο στάδιο παραμονής στην εσωτερική οικιακή εργασία, οι μετανάστριες μαθαίνουν ότι δεν αποτελούν απλώς μέρος ενός *εκμεταλλεύσιμου*, από άλλες ομάδες της οικονομίας και της κοινωνίας, *εργατικού δυναμικού*. Αντιθέτως, συγκριτικά με την πρότερη εργασιακή τους πορεία όπου αυτή η κατανόηση αφορούσε τη συλλογικότητα, στην οικιακή εργασία η εκμετάλλευση μεταβάλλεται σε *ατομικό επίπεδο*. Έτσι, η σταδιακή ένταξη στο επάγγελμα επιφέρει την προσαρμογή και τη διαμόρφωση μιας εικόνας του ίδιου του εαυτού τους ως «κατάλληλου προς εκμετάλλευση». Η απασχόληση στην οικιακή εργασία σε αυτό το στάδιο, εκτός των δύσκολων συνθηκών εργασίας και απασχόλησης (ανασφάλιστη εργασία, εξαντλητικά ωράρια εργασίας κ.λπ.) που έχουν ως επακόλουθο την στέρηση κάποιων βασικών εργασιακών δικαιωμάτων (ρεπό, άδεια, δώρα), στερεί στη μετανάστρια και τη δυνατότητα οργάνωσης και ελέγχου της ίδιας της ζωής της (ακόμα και τα όνειρα των οικιακών εργατριών «ελέγχονται»). Όμως, τη παραμονή στην εσωτερική οικιακή εργασία οι μετανάστριες την αντιλαμβάνονται ως έναν προσωρινό σταθμό στη μελλοντική τους πορεία προς άλλες μορφές απασχόλησης. Με αυτή την έννοια συμβάλλει στη διαμόρφωση προσδοκιών των μεταναστριών όπου το πρωταρχικό κίνητρό τους δεν αφορά την αλλαγή του επαγγέλματος αλλά τον *τύπο απασχόλησης* (βλέπε πίνακα 30).

Στη μισθωτή εργασία σε συνεργεία καθαρισμού, η ρουτίνα, οι συνήθειες και οι προσδοκίες των εργατριών επιφέρουν περαιτέρω μεταβολές σχετικά με τα κριτήρια κινητικότητας και σταθεροποιούν την εργαζόμενη μέσα στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης. Για μια μισθωτή εργάτρια στο συνεργείο καθαρισμού (*τρίτο στάδιο*), η

οικιακή εργασία έχει γίνει σαγηνευτική καθώς προσφέρει στην εργαζόμενη μια *σταθερότητα* συγκριτικά με την εσωτερική οικιακή εργασία (όπου η αλλαγή εργοδότη αλλά και οι συνθήκες εργασίας είναι άμεσα συνδεδεμένα με την πορεία υγείας του). Χρησιμοποιώντας την εσωτερική οικιακή εργασία ως στοιχείο σύγκρισης για την «καταλληλότητα» απασχόλησής τους στη μισθωτή εργασία σε συνεργείο καθαρισμού, οι μετανάστριες οδηγούνται στην διαμόρφωση διαφοροποιημένων αντιλήψεων για τη σχέση τους με την οικονομία. Έτσι, η εργαζόμενη προτιμά τις μειωμένες αποδοχές με αντάλλαγμα την απόκτηση κάποιου βαθμού αυτονομίας στο χώρο εργασίας (ως προς το ρυθμό εκτέλεσης καθηκόντων), ενός διαχωρισμένου από τη σφαίρα της εργασίας προσωπικού χώρου, καθώς και κάποιου ελεύθερου χρόνου (privacy). Οι αντιλήψεις των εργαζομένων που αφορούν την επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα τονίζουν τον ατομικισμό, την «αυτονομία» και την προσαρμοστικότητα τους σε εναλλασσόμενες κοινωνικές συνθήκες. Σε αυτό το πλαίσιο, τα προβλήματα της οικιακής εργασίας δε γίνεται να ξεπεραστούν μέσα από συλλογικές δράσεις. Αντιθέτως, το επάγγελμα και τα προβλήματα που υπάρχουν σε αυτό, νοηματοδοτούνται ως εμπόδια τα οποία μόνο ατομικά μπορεί κανείς να ξεπεράσει.

Με άλλα λόγια, φαίνεται πλέον ότι, αφενός, τα κίνητρά τους έχουν αλλάξει (δυνατότητα απομόνωσης). Αφετέρου, η καθημερινότητα και οι συνθήειές τους αρχίζουν όλο και περισσότερο να συνδέονται με την οργάνωση των προσωπικών υπηρεσιών. Από την ανάλυση προέκυψε ότι η σταθεροποίηση των εργαζομένων στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης συνδέεται με την ανάπτυξη κάποιας μορφής *ανεξαρτησίας* («εργοδότης του εαυτού») στα πλαίσια της εργασίας και τη διαμόρφωση *αξιών για την αξιοπρέπεια* («αξιοπρεπής γυναίκα») της απασχόλησης μέσα στις υπηρεσίες καθαρισμού. Αυτές οι συνθήειες και τα πολιτισμικά πρότυπα συμβάλλουν

καθοριστικά στην παραμονή τους μέσα στο επάγγελμα και στον συγκεκριμένο τύπο απασχόλησης.

Στο στάδιο της απασχόλησης στην αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργασία σε διάφορα νοικοκυριά (*τέταρτο στάδιο*), η εργασία γίνεται «γοητευτική» καθώς οι εργαζόμενες αντικρίζουν μια εξέλιξη υπό το πρίσμα της απόκτησης μεγαλύτερου πελατολογίου, αυξημένων αποδοχών (η αξία της οικονομικής επιτυχίας τείνει να μεγαλοποιείται στην προσπάθεια των εργαζομένων να διατηρήσουν τον αυτοσεβασμό τους) ή εργασιακής ευελιξίας.

Για τις Ρουμάνες μετανάστριες οι οποίες παρέχουν υπηρεσίες καθαρισμού σε διάφορα νοικοκυριά, η ίδια η αυτοαπασχόληση αποτελεί κριτήριο και κίνητρο κινητικότητας. Όμως, σε αντίθεση με την αυτοαπασχολούμενη εργασία σε άλλα επαγγέλματα (π.χ. λογιστής, δικηγόρος), όπου το βασικό κίνητρο κινητικότητας είναι η αυτονομία ως προς την επιτέλεση καθηκόντων, στην περίπτωση των μεταναστριών οικιακών εργατριών πρόκειται για μια *αυτονομία ευθύνης* προς τους εργοδότες η οποία έχει ως αποτέλεσμα την όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση από αυτούς (η εμπιστοσύνη της εργοδότης προκαλεί άγχος & αυξημένο αίσθημα ευθύνης στην εργαζόμενη). Ταυτόχρονα, συνδέεται με τις «ικανότητες νοικοκυροσύνης» της κάθε εργαζομένης (η εργασία και το κύρος της *προσωποποιούνται* και συνδέονται με το χαρακτήρα της κάθε εργαζομένης). Σε αυτό το πλαίσιο, δεξιότητες όπως η ορθότητα, η ειλικρίνεια και η αφοσίωση όχι μόνο στους εργοδότες αλλά ακόμα και στα αντικείμενα που βρίσκονται μέσα στο νοικοκυριό φαίνεται να αποτελούν σημαντική πηγή «εκτίμησής» τους.

Όμως, η κινητήρια δύναμη στις αξίες κινητικότητας των μεταναστριών προκύπτει από τις σχέσεις με τους εργοδότες τους. Πιο συγκεκριμένα, σταδιακά, η εργοδότης δεν είναι απλώς ένας άνθρωπος που τους προσφέρει «το μεροκάματο», αλλά και ένα πρόσωπο που εμπιστεύονται και κατά κάποιον τρόπο καλύπτει τις

ψυχολογικές και συναισθηματικές ανάγκες της εργαζομένης. Η εργασία για την ίδια την αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια αποκτά στοιχεία «κοσμοπολιτισμού» μέσα από τη σχέση με τις εργοδότες της. Αυτή η σχέση φαίνεται να συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στην υιοθέτηση πολιτισμικών *προτύπων* που αφορούν πρακτικές στην καθημερινότητα των Ρουμάνων μεταναστριών.

Επιπλέον, η κοινωνική και επαγγελματική θέση των εργοδοτών φαίνεται πως αποτελεί ένα κριτήριο αυτοπροσδιορισμού για τις αυτοαπασχολούμενες οικιακές εργάτριες. Με άλλα λόγια, αυτό που προκύπτει είναι ότι σε μια άτυπη ιεραρχία κύρους, τα επαγγέλματα των εργοδοτών παίζουν σημαντικό ρόλο για τη θέση της εργαζομένης στον στενό κοινωνικό κύκλο των οικιακών εργατριών. Φαίνεται, όμως, πως η οικειότητα αυτή διαμορφώνει το κατάλληλο κοινωνικό πλαίσιο εξάρτησης των μεταναστριών οικιακών εργατριών.

Όλα τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα την αδυναμία των Ρουμάνων μεταναστριών οι οποίες εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού να *αντιληφθούν τον εαυτό τους έξω από το πλαίσιο της οικιακής εργασίας*, καθώς η εξέλιξη μέσα στο επάγγελμα φαίνεται πως δεν έχει αφήσει κανένα περιθώριο για προσδοκίες και επιθυμίες που να σχετίζονται με την επαγγελματική ζωή του παρελθόντος. Με αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται η σημασία των αντιλήψεων και των αξιών που διαμορφώνουν οι οικιακές εργάτριες για τη σταδιοδρομία τους ούτως ώστε να κατανοήσουμε γιατί οι μετανάστριες που εργάζονται στις υπηρεσίες καθαρισμού παραμένουν ενταγμένες σε ένα πλαίσιο σκέψης και δράσης που παγιώνει τις αρνητικές ροπές κινητικότητάς τους.

Η αδυναμία τους να προσδοκούν την επαγγελματική τους κινητικότητα προς την κατεύθυνση άσκησης του επαγγέλματος για το οποίο είχαν σπουδάσει ή και είχαν ασκήσει στη χώρα καταγωγής τους συνδέεται άμεσα με τις μεταβολές που έχει

υποστεί η *εικόνα του εαυτού*. Πρόκειται για μια εικόνα που δεν είναι πλέον αναγνωρίσιμη και οικεία για τις ίδιες. Η σκληρή και απαιτητική δουλειά στην οικιακή εργασία δεν τους επιτρέπει να αφιερώσουν χρόνο ούτε καν για παλαιές συνήθειες που είχαν να κάνουν με την προσωπική φροντίδα. Και αυτό δε φαίνεται να οφείλεται μονάχα στην έλλειψη χρόνου, αλλά κυρίως στις αλλαγές που έχουν υποστεί στην εικόνα τους και την οποία εκλαμβάνουν ως μέρος μιας *κατώτερης τάξης της κοινωνίας* στην οποία εργάζονται και ζουν. Συνεπώς, η πορεία που ακολουθούν οι εργαζόμενες δεν οδηγεί μονάχα σε μια «οικειοθελή» συγκατάθεση να εργαστούν κάτω από δύσκολες συνθήκες εργασίας ή στη μεταβολή του εργασιακού τους προσανατολισμού, αλλά και σε ένα μονοπάτι ζωής όπου φαίνεται ότι η διατήρηση της εργασίας γίνεται ακόμα πιο σημαντική από άλλες πτυχές της ζωής τους (υγεία, προσωπική ζωή).

Επιπλέον, οι μελέτες περίπτωσης ανέδειξαν ίσως πιο ξεκάθαρα την απόκλιση των τυπολογιών στις οποίες εντάσσονται οι συνεντευξιζόμενες από την πραγματικότητα τόσο της κοινωνίας στην οποία εργάζονται και ζουν όσο και εκείνης της χώρας καταγωγής στην οποία συχνά οι ίδιες κάνουν αναφορά. Παραδείγματος χάριν, πολλές φορές στις συνεντεύξεις οι εργαζόμενες τείνουν να δίνουν έμφαση στο κύρος τους, το οποίο φαίνεται να ενισχύεται στην χώρα καταγωγής μέσω των καταναλωτικών προτύπων που επιδεικτικά προβάλλουν κατά τη διάρκεια των διακοπών τους. Ωστόσο, μέσα από τις μελέτες περίπτωσης καταδεικνύεται ότι το κύρος τους δεν αξιολογείται ως τέτοιο ούτε από τους συμπατριώτες τους ούτε από τους ίδιους τους γονείς τους.

Έτσι, το παράδειγμα των Ρουμάνων μεταναστριών κατέδειξε ότι η παραμονή μέσα στο επάγγελμα δεν αφορά μονάχα κάποιους αντικειμενικούς φραγμούς στη μετακίνησή τους είτε προς άλλα επαγγέλματα υψηλότερου κύρους ή ειδημοσύνης

είτε προς το επάγγελμα που εκτελούσαν στη χώρα καταγωγής τους. Επιπλέον, τα ευρήματα της παρούσας μελέτης αναδεικνύουν ότι η ένταξη στο επάγγελμα και σε συγκεκριμένους τύπους απασχόλησης διαμορφώνει συνήθειες και πρότυπα τα οποία απομακρύνουν τις εργαζόμενες από παλαιές συνήθειες και αξίες εργασίας και ζωής και τις καθιλώνουν στο περιθώριο της κοινωνίας στην οποία εργάζονται και ζουν.

Συμπερασματικά, η παρούσα διδακτορική διατριβή εντάσσεται και συμβάλλει στην κοινωνιολογική βιβλιογραφία, αφενός, γύρω από την κοινωνική κινητικότητα των ανθρώπων και ιδιαίτερα όσων εργάζονται σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους, αφετέρου, αναφορικά με την σταδιοδρομία και τις αξίες κινητικότητας των μεταναστριών οικιακών εργατριών.

Συγκεκριμένα, ως προς τη γενικότερη κοινωνιολογική θεώρηση, η διδακτορική διατριβή ταυτίζεται και συμπληρώνει τις μελέτες εκείνες οι οποίες καταδεικνύουν ότι:

Πρώτον, η σταδιοδρομία συνδέεται τόσο με τη θέση που καταλαμβάνει ο εργαζόμενος στην οικονομική δραστηριότητα και την εξέλιξή της όσο και με την κατανόησή της από τον ίδιο. Υπό αυτή την έννοια υπάρχουν αντικειμενικές και υποκειμενικές παράμετροι που διαμορφώνουν τη σταδιοδρομία του.

Δεύτερον, όσον αφορά τις αντικειμενικές παραμέτρους, η εργασία και ο τύπος απασχόλησης παίζουν σημαντικό ρόλο για την πορεία εξέλιξης ή ανέλιξης του εργαζόμενου. Επίσης, από τη διατριβή διαπιστώνεται ότι η ανάλυση συγκεκριμένων επαγγελμάτων του εργαζομένου είναι καθοριστική για την ανάδειξη των ιδιαίτερων συνθηκών εργασίας που εν δυνάμει μπορεί να επηρεάζουν σημαντικά τις διαδρομές που ακολουθεί στην οικονομική δραστηριότητά του.

Τρίτον, όσον αφορά τις υποκειμενικές παραμέτρους, η διδακτορική διατριβή διαπιστώνει ότι η εργασία, δηλαδή το τι κάνει κάποιος, παίζει σημαντικό ρόλο για

ένα μεγάλο μέρος των εργασιακών του προσανατολισμών. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάλυση των επαγγελμάτων συμβάλλει σημαντικά, διότι αναδεικνύει το πώς οι κοινωνικές σχέσεις μέσα σε ένα συγκεκριμένο εργασιακό χώρο με συγκεκριμένο εργασιακό αντικείμενο αναπτύσσουν ιδιαίτερες εργασιακές κουλτούρες, αξίες προσδοκίες και συνήθειες. Αυτές, επιπλέον όλων των άλλων, συνεισφέρουν στην κατανόηση από τους εργαζόμενους για το ποια είναι καλύτερη εργασία, τι περιμένει κάποιος από αυτή να πετύχει και τι κίνητρα μπορεί να έχει για την εξέλιξή του στο μέλλον.

Τέταρτον, για την αξιολόγηση της συνεισφοράς των αντικειμενικών και υποκειμενικών παραμέτρων στην κοινωνική κινητικότητα και στην έννοια της σταδιοδρομίας όπως κατανοείται από τους εργαζομένους, η διατριβή καταδεικνύει ότι:

α) αυτές δεν μπορούν να αναλυθούν αποκομμένες από τον πρότερο εργασιακό βίο,

β) συνδέονται με τους επαγγελματικούς προσανατολισμούς που έχουν αναπτυχθεί στο παρελθόν,

γ) συνδέονται με τις μορφές απασχόλησης και με μη οικονομικές παραμέτρους της εργασίας (π.χ. πρωτογενή και δευτερογενή δίκτυα, τοπική αγορά εργασίας, ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις).

Πέμπτον, η παρούσα μελέτη προσθέτει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία ότι οι εργασιακοί προσανατολισμοί και τα διάφορα κίνητρα κινητικότητας σε επαγγέλματα στιγματισμένα, χαμηλού κύρους ή υποτιμημένα δεν είναι αυστηρά διαχωρισμένα και κάθε φορά, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, διακρίνεται να υπερισχύουν κάποια στοιχεία εργασιακών προσανατολισμών ή κινήτρων σταδιοδρομίας. Αυτά, εν

πολλοίς, η διδακτορική διατριβή καταδεικνύει ότι επηρεάζονται ή καθορίζονται από τον τύπο απασχόλησης στον οποίο δραστηριοποιείται ο εργαζόμενος.

Πιο συγκεκριμένα, η διδακτορική διατριβή για την *πορεία εξέλιξης και της κατανόησης της σταδιοδρομίας από τις Ρουμάνες μετανάστριες εργαζόμενες στις υπηρεσίες καθαρισμού*, συνεισφέρει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία τα εξής:

Πρώτον, όσον αφορά τις αντικειμενικές παραμέτρους σταδιοδρομίας των Ρουμάνων γυναικών στην Ελλάδα διαπιστώνεται ότι:

α) η εργασία στη Ρουμανία διαμόρφωσε εργαζόμενες οι οποίες εκτέθηκαν στην παροδική, προσωρινή, ευέλικτη απασχόληση,

β) οι γυναίκες αυτές, σε ένα μεγάλο βαθμό, εκτέθηκαν σε σημαντικές αυξομειώσεις του εισοδήματός τους και σε μορφές παραγωγής οι οποίες αποσυλλογικοποιούσαν ή τμηματοποιούσαν τις σχέσεις τους με τις άλλες εργαζόμενες,

γ) στην εργασιακή πορεία στη Ρουμανία διαμορφώθηκαν μορφές εργασίας με ατομικές συμβάσεις εργασίας, ασφάλιση κ.λπ.

Δεύτερον, ως προς τις αντικειμενικές παραμέτρους σταδιοδρομίας στη χώρα υποδοχής, η παρούσα μελέτη καταδεικνύει ότι:

α) η μεταναστευτική πολιτική, ο αποκλεισμός από την πρόσβαση στην αγορά εργασίας και η έλλειψη εναλλακτικών μορφών εργασίας συγκεντρώνουν τον συγκεκριμένο πληθυσμό στην άτυπη αγορά εργασίας και σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους,

β) οι παραπάνω παράγοντες, σε ένα μεγάλο βαθμό, τις οδηγεί να αποδέχονται, ως βασικό στοιχείο επιβίωσης, την εργασία και μορφές απασχόλησης οι οποίες είναι πρόσκαιρες, χαμηλά αμειβόμενες, ανασφάλιστες.

Τρίτον, όσον αφορά την πορεία εξέλιξης των υποκειμενικών συνθηκών από τη Ρουμανία προς την Ελλάδα, η παρούσα μελέτη διαπιστώνει και προσθέτει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία ότι:

α) οι εργασιακοί προσανατολισμοί και η κατανόηση γύρω από τη σταδιοδρομία από τις ίδιες τις εργαζόμενες τις οδηγεί στη σύνδεση της εργασίας με οικογενειακά ή άλλα κοινωνικά δίκτυα (η πορεία τους στο μεγαλύτερο κομμάτι του εργασιακού βίου συνδέεται είτε με την κοινότητα είτε με τον οικογενειακό βίο),

β) διαμορφώνει συνήθειες και αξίες ευελιξίας όσον αφορά τη δραστηριότητα, το εισόδημα και τον τύπο απασχόλησης,

γ) το κύρος από την εργασία και η πορεία της θέσης της εργαζομένης μέσα σε αυτήν κατανοείται βάσει βραχυπρόθεσμων στόχων ή κριτηρίων (π.χ. η εκπλήρωση άμεσων καταναλωτικών αναγκών, οι άμεσες προσδοκίες από τα φιλικά και οικογενειακά δίκτυα).

Τέταρτον, όσον αφορά τη χώρα υποδοχής η διδακτορική διατριβή καταδεικνύει ότι υπάρχει μια σταδιακή ανάπτυξη αξιών και συνηθειών που:

α) συνδέουν το φύλο, το επάγγελμα, την εθνικότητα ή μεταναστευτική ιδιότητα με την εργασία,

β) δίνουν ιδιαίτερη σημασία στις σχέσεις και τους δεσμούς που αποκτούν με τον εργοδοτικό κόσμο και, κατ' επέκταση, με τη μορφή απασχόλησης στην οποία δραστηριοποιούνται,

γ) λόγω των παραπάνω, οι εργαζόμενες μεγιστοποιούν την αξία της ενδοεπαγγελματικής κινητικότητας παρά την αξία της αναζήτησης άλλων επαγγελμάτων,

δ) μεταβάλλουν τους εργασιακούς τους προσανατολισμούς. Οι τελευταίοι είναι συνδυαστικοί και το τι προβάλλεται περισσότερο έχει να κάνει με το πόσο

θελκτικός είναι ο τύπος απασχόλησης στον οποίο δραστηριοποιούνται οι εργαζόμενες,

ε) επιπλέον των διαπιστώσεων της υπάρχουσας έρευνας σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο, η μελέτη αναδεικνύει ότι τα στοιχεία τα οποία καθορίζουν ή επιβαρύνουν περισσότερο την κατανόηση της σταδιοδρομίας ως ανοδική ή καθοδική δεν είναι τόσο τα καθήκοντα (που η μέχρι τώρα βιβλιογραφία αναδεικνύει), όσο η συνολικότερη σχέση εργασίας, δηλαδή, η μορφή απασχόλησης και ο βαθμός αυτονομίας ως προς την επιτέλεση αυτών. Έτσι, ακόμα και εάν οι συνθήκες εργασίας παραμένουν ίδιες ή μπορεί και να χειροτερεύουν (μείωση ή/και αστάθεια εισοδήματος, ανασφάλιστη εργασία, έλλειψη διαλείμματος), οι απόψεις για την εργασία μπορεί να καλυτερεύουν. Δηλαδή, οι προσλήψεις της ανεξαρτησίας (perceptions of freedom) και ο εργασιακός έλεγχος (work control) που ασκείται κατά τη διάρκεια παραγωγής της εργασίας μέσα στα πλαίσια της απασχόλησης παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, αφενός, για το βαθμό ικανοποίησης των εργαζομένων από την εργασία τους, αφετέρου, για το πώς οι ίδιες αντιλαμβάνονται τη θέση τους μέσα στην εργασία και κατ' επέκταση στην κοινωνία.

Αυτό που στο σύνολό του αποδεικνύεται από την παρούσα διδακτορική διατριβή είναι ότι ο *τύπος απασχόλησης*, σε σύνδεση με τα κοινωνικά δίκτυα, συμβάλλει καθοριστικά: α) στη σταδιοδρομία του εργαζομένου μέσα σε ένα επάγγελμα ή γενικότερα στην οικονομία, β) στην ερμηνεία που δίνει ο εργαζόμενος για αυτή την πορεία και γ) στις δράσεις που αναλαμβάνει ή τις στρατηγικές που ακολουθεί για την καλύτερευση της ζωής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βασιλικού, Κ. (2007) *Γυναικεία Μετανάστευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα: Μια Βιογραφική Έρευνα για τις Οικιακές Βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Βασιλικού, Κ. (2013) «Μετανάστριες μητέρες και στρατηγικές βελτίωσης της διαβίωσης των ‘διεθνικών’ οικογενειών» στο Ψημμένος Ι. (επιμ.) *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες: προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό εργατικό δυναμικό*, τόμος 4, σελ. 223-246, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βεργέτη, Μ. (1991) «Σύντομη αναδρομή στην ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης» στο Κασιμάτη, Κ. κ. ά. *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική του ένταξη*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Grawtz, M. et al. (2000) *Εισαγωγή στην μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Αθήνα: Gutenberg.
- Δημούλας, Κ. και Παπαδοπούλου, Δ. (2004) *Έρευνα για τις Μορφές Κοινωνικής Ένταξης των Οικονομικών Μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής*. Αθήνα: ΙΝΕ – ΓΣΕΕ.
- Δεδουσόπουλος, Α. & Κουτρούκης Θ. (επιμ.) (2011) *Η διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών*, Αθήνα: Κριτική.
- Ζιώγου, Σ. (1986), *Η εκπαίδευση των κοριτσιών: 1830-1898*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Θανοπούλου, Μ. (2007) *Φύλο και Μετανάστευση: Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών, τόμος 3*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα: Gutenberg.
- Καλπουρτζή, Ε. (1994) «Δια προίκαν της και διά δουλεύσιν της»: Σχόλια σχετικά με μια ιδιαίτερη μορφή προικοδοσίας στην ορεινή Πελοπόννησο κατά το τέλος του 19ου αιώνα, στο *Ελληνική Κοινωνία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, 2-3, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Καμπούρη, Ε. (2007) *Φύλο και Μετανάστευση: Η Καθημερινή Ζωή των Μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη, Κ. (1984) *Μετανάστευση – Παλιννόστηση. Η Προβληματική της Δεύτερης Γενιάς*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Κασιμάτη, Κ. κ.ά. (1991) *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική του ένταξη*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Κασιμάτη, Κ. (2000) *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθολογίας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη, Κ. (2001) *Δομές και Ροές: Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη, Κ. και Λ. Μ. Μουσούρου (2007) *Φύλο και Μετανάστευση: Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρική Διερεύνηση*, Αθήνα: Gutenberg.
- ΚΕΘΙ (2007) *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα: Τα Ευρήματα της Πανελληνίας Έρευνας του ΚΕΘΙ*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Κολλάρου, Τ. Α. & Μουσούρου, Λ. Μ. (1980) *Παλινοόηση*, Αθήνα: Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών.
- Κονιόρδος Σ. Μ. (2002) *Η Θέση του Βέμπερ για την Προτεσταντική Ηθική της Εργασίας*, Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Κουζής, Γ. (2009) «Επισφαλής Εργασία: Η Περίπτωση των Εργαζομένων στις Εργολαβίες Καθαρισμού» στο Αβδελά Ε. κ.α (εκδ) *Επισφαλής Εργασία, «Γυναικεία Εργασία»*, Αθήνα: Νεφέλη. σελ 47-51.
- Κυριαζή, Ν. (2005) *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική και Επισκόπηση των Μεθόδων και Τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Λαμπριανίδης, Λ. και Λυμπεράκη, Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Lazarescu, D. (2010) «Ρουμάνικη Μετανάστευση στην Ελλάδα: Άτυπα μεταναστευτικά δίκτυα πριν και μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση» στο Τριανταφυλλίδου, Α. & Μαρούκης, Θ. (επιμ.) *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Κριτική, σελ. 207-256.
- Λυδάκη, Α. (2001) *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μαρούκης, Θ. (2010) *Οικονομική Μετανάστευση στην Ελλάδα: Αγορά Εργασίας και Κοινωνική Ένταξη*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Marx, K. (1844/1975), *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Αθήνα: Γλάρος.
- Mason, J. (2002/2011) *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα: Πεδίο.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (2003) *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα: Gutenberg.

- Μπάγκαβος, Χ. και Παπαδοπούλου, Δ. (2003) *Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική*, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Μελέτες αρ. 15, Αθήνα.
- Μπάδα, Κ. & Αργυρού, Ε. (2013) «Η κοινωνία και ο πολιτισμός της «υποτιμημένης εργασίας: Από την ‘ψυχοθυγατέρα’, τη δουλεύτρα, την υπηρέτρια και τη γυναίκα στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό» στο Ψημμένος Ι. (επιμ.) *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες: προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό εργατικό δυναμικό*, τόμος 4, σελ. 89-112, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπέλλας, Χρ. (επιμ.) (2012) *Οικιακή εργασία και κοινωνική ένταξη μεταναστριών στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αιγίου.
- Νικόλοβα, Μ. (2010) «Οι Βούλγαροι στην Ελλάδα: Φάσεις και τάσεις» στο Τριανταφυλλίδου, Α. & Μαρούκης, Θ. (επιμ.), Αθήνα: Κριτική, σελ. 257-308.
- Παπαδοπούλου Δ. (2006) «Μορφές Κοινωνικής Ένταξης και Ενσωμάτωσης των Μεταναστών: Το Παράδειγμα της περιφέρειας Αττικής» στο Μπάγκαβος Χ. και Δ. Παπαδοπούλου (εκδ) *Μετανάστευση και Μορφές Ένταξης των Μεταναστών*, Ετήσια Έκδοση της Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 291-352.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012) *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2013) «Η κοινωνική κατασκευή του αποκλεισμού και της ένταξης στα χαμηλού κύρους επαγγέλματα στην Ελλάδα: Η περίπτωση των οικονομικών μεταναστών» στο Ψημμένος Ι. (επιμ.) *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες: προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό εργατικό δυναμικό*, τόμος 4, σελ. 191-222, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης Ε. κα. (2009) *Κόσμοι της Οικιακής Εργασίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πετρονώτη, Μ. και Κ. Ζαρκιά (1998) *Το Πορτραίτο μιας Διαπολιτισμικής Σχέσης*, Αθήνα: UNESCO, ΕΚΚΕ: Πλέθρον.
- Plummer, K. (2000) *Τεκμήρια Ζωής. Εισαγωγή στα Προβλήματα και τη Βιβλιογραφία μιας Ανθρωπιστικής Μεθόδου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Robson, C. (1993/2007) *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Αθήνα: Gutenberg.
- Ευπολυτάς, Ν. (2012) *Οι Συνέπειες της Οικιακής Εργασίας στις Οικογενειακές Σχέσεις και στις Σχέσεις Αλληλεγγύης των Μεταναστριών: Η Περίπτωση των Ουκρανών Εσωτερικών Οικιακών Εργατριών στην Αττική*. Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

- Ευπολυτάς, Ν. (2013) *Εσωτερική Οικιακή Εργασία: Η συμβολή της οικογένειας και των σχέσεων αλληλεγγύης στην αναπαραγωγή της εργασίας*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ευπολυτάς, Ν. και D. Lazarescu (2013) «Οι κοινωνιολογικές έρευνες της οικιακής εργασίας στην Ελλάδα» στο Ψημμένος Ι. (επιμ.) *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες: προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό εργατικό δυναμικό*, τόμος 4, σελ. 150-191, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σαλίμπα, Ζ. (2004), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 37, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Στρατουδάκη, Χ. (2009) «Η εμπειρική κοινωνική έρευνα για τους μετανάστες την περίοδο 1990-2005» στο *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ (10).
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1952) *Ελληνες της Αμερικής. Μια ομιλία*, Αθήνα.
- Τριανταφυλλίδου Α. και Θ. Μαρούκης (επιμ.) (2010) *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2006) *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Φούσκας, Θ. (2012) “*Κοινότητες*” *Μεταναστών και Εργασιακή Αντιπροσώπηση: Οι Επιπτώσεις της Χαμηλού Κύρους Εργασίας Πέντε Μεταναστευτικών Ομάδων στη Συμμετοχή στους Εργασιακούς Συλλόγους τους*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χαντζαρούλα, Π. (2009), «Μια γενεαλογία του αποκλεισμού της έμμισθης οικιακής εργασίας από την κατηγορία της εργασίας» στο *Επισημής εργασία, «γυναικεία εργασία». Παρέμβαση με αφορμή την Κωνσταντίνα Κούνεβα, ΙΣΤΟΡΕΙΝ*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Χαντζαρούλα, Π. (2012), *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χαντζαρούλα, Π. (2013) «Οι δυναμικές της σχέσης εργοδότης και οικιακής εργάτριας» στο Ψημμένος Ι. (επιμ.) *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες: προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό εργατικό δυναμικό*, τόμος 4, σελ. 113-154, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ψημμένος, Ι., (1995) *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Glorybook – Παπαζήσης.
- Ψημμένος, Ι. (2006) «Η Κοινωνική Διάσταση της Εργασίας των Μεταναστριών Οικιακών Βοηθών: Αιτίες Ανάπτυξης και Συνθήκες Απασχόλησης» σελ. 157-207 στο Μπάκαβος Χ. και Παπαδοπούλου Δ. *Μετανάστευση και Μορφές Ένταξης των Μεταναστών*. Ετήσια Έκδοση της Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα: Gutenberg.

- Ψημμένος, Ι. (2008) «Μεταναστευτικοί Πληθυσμοί: Κοινωνικές Σχέσεις και Συνθήκες Ζωής» στο Τσίμπος, Κ. *Εισαγωγή στην Πληθυσμιακή Γεωγραφία*, σελ. 213-259, Αθήνα: Σταμούλης.
- Ψημμένος, Ι. & Σκαμνάκης Χρ. (2008) *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η Περίπτωση των Γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ψημμένος, Ι. (2009) «Η Συμβολή της Οικιακής Εργασίας στην Προνοιακή Περιθωριοποίηση των Μεταναστριών», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 4 (1): 139-154.
- Ψημμένος, Ι. (2010) «Χαμηλού κύρους εργασία και Περιθωριοποίηση», *Βήμα Ιδεών*, Τεύχος 02/4/2010.
- Ψημμένος, Ι. (2012α) «Φθινό μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό: Διαδικασίες διάσπασης και ενοποίησης» στο Βαρβούνης, Μ. & Σέργης, Μ. (διεύθυνση) *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, τόμος Β', Αθήνα: Ηροδότος, σελ. 537-562.
- Ψημμένος, Ι. (2012β) «Κοινωνιολογία και μετανάστευση» στο Θανοπούλου, Μ. – Πετμεζίδου, Μ – Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) *Όψεις κοινωνικής δυναμικής – Μελέτες χαριστήριες στην καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 430-449.
- Ψημμένος, Ι. (2013) «Εισαγωγή» στο Ψημμένος Ι. (επιμ.) *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες: προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό εργατικό δυναμικό*, τόμος 4, σελ. 13-88, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Watson, T. J (2005) *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Abel, Th. (1953) "The Operation Called Verstehen" in Herbert Feigl and May Brodbeck (eds), *Readings in the Philosophy of Science*, pp. 677-687, New York: Appleton.
- Abrams, Ph. (1982) *Historical Sociology*, New York: Cornell University Press.
- Addams, J. (1896) "A Belated Industry". *The American Journal of Sociology* 1 (5): 536-550.
- Alden, J. (1977) "The extent and nature of double job holding in Great Britain", *Industrial Relations Journal*, 8, 3, pp. 14-30.
- Alden, J. (1981) "Holding two jobs: An examination of moonlighting" in Stuart H. (ed.) *Can I have it in cash? A study of informal institutions and unorthodox ways of doing things*, London: Astragal Books, pp. 43-57.

- Alden, J. & Spooner, R. (1982) *Multiple Job Holders. An analysis of second jobs in the European Community*, Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Community.
- Anderson, N. (1923) *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*, Illinois: University of Chicago Press.
- Anderson, B. (2000) *Doing the Dirty Work: The Global Politics of Domestic Labour*, London: Zed Books.
- Anderson, B. and A. Phizacklea (1997) *Migrant Domestic Workers: A European Perspective*, Leicester: Leicester University / EU.
- Anthias, F. (1980) "Women and the Reserve Army of Labour: A Critique of Veronica Beechey", *Capital and Class*. (10): 50-63.
- Anthias, F. and G. Lazaridis (2000) *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*. New York: Berg.
- Applebaum, H (1996) *Colonial Americans at Work*, University Press of America.
- Ashton, D.N. (1973) "The Transition from School to Work: Notes on the Development of Different Frames of Reference Among Young Male Workers", *The Sociological Review*, vol.21, pp. 101-125.
- Ashton. D.N. (1974) "Careers and Commitment: The Movement from School to Work" in Field, D. (ed) (1974) *Social Psychology for Sociologists*, London: Nelson.
- Athanasopoulou, A. (2008) "I don't want to have a boss over my head: Changing patterns of paid domestic work among Albanian women in Athens", Prague: Multicultural Centre Prague, available at www.migrationonline.cz/e-library/?x=2088097.
- Atkinson, R. (1996) *The Life History Interview*, London: Sage Publications.
- Atkinson, R. & Flint, J (2001) Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies, Social Research Update, Issue 33, University of Surrey, Guildford. Πρόσβαση στις 2 Αυγούστου 2013 στο <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU33.html>.
- Bachman, R. D. (Ed.). (1989) *Romania: A country study*. Washington DC: Library of Congress, Federal Research Division, available at <http://countrystudies.us/romania/>
- Bagnasco, A. (1990) "The Informal Economy", *Current Sociology*, vol. 38, no. 2/3, pp. 157-174.
- Bailey, K. (1994) *Methods of Social Research*, New York: The Free Press.

- Baily, L. (1982) "Resolving contradictions in technical careers", *Technology Review*, October, pp. 40-47.
- Baldamus, W. (1951) "Type of Work & Motivation", *British Journal of Sociology*, vol. 2, no. 1, pp. 44-58.
- Baldamus, W. (1961) *Efficiency and Effort: An Analysis of Industrial Administration*, London: Tavistock.
- Bauman, Z. (1998) *Work, Consumerism and the New Poor*, Philadelphia: Open University Press.
- Becker, H.S. (1952) "The career of the Chicago public schoolteacher", *The American Journal of Sociology*, vol. 57, pp. 470-477.
- Becker, H.S. (1953α) "Becoming a marijuana user", *The American Journal of Sociology*, vol. 59, pp. 235-242.
- Becker, H.S. (1953β) "Some contingencies of the professional dance musician's career", *Human Organization*, vol. 12, pp. 22-26.
- Becker, H.S. (1960) 'Notes on the Concept of Commitment', *The American Journal of Sociology*, Vol. 66, No. 1., July, pp. 32-40.
- Becker, H. S. and Carper, J.W. (1956α) "The development of identification with an occupation", *The American Journal of Sociology*, vol. 61, pp. 289-298.
- Becker, H. S. and Carper, J.W. (1956β) "The elements of identification with an occupation", *The American Sociological Review*, vol. 21, pp. 341-348.
- Becker, H.S. and Strauss, A.L. (1956) "Careers, personality, and adult socialization", *The American Journal of Sociology*, vol. 62, pp. 253-263.
- Becker, H.S. et al., (1961) *Boys in White*, Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, H. (1970) "The Relevance of Life Histories" in Denzin, N. (ed.) (1970) *Sociological Methods. A sourcebook*, Chicago: Aldine Publishing.
- Bendix, R. (1956/2001) *Work and authority in industry: managerial ideologies in the course of industrialization*, New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Benson, J. (2007) "One man and his women: Domestic Service in Edwardian England", *Labour History Review*, Vol. 72, No. 3, December, pp. 203-214.
- Berescu, Gh. (1976) *Munca - datorie fundamentala a fiecarui cetatean [Η εργασία – βασική υποχρέωση κάθε πολίτη]*, Bucharest: Editura Politica,.
- Berg, S. (1988) "Snowball sampling" in Kotz, S. and Johnson, N. L. (Eds.) *Encyclopaedia of Statistical Sciences* Vol. 8. New York: Wiley.

- Bertaux, D. (ed.) (1981) *Biography and Society*, London: Sage Publications.
- Beynon, H (1992) "The End of the Industrial Worker?" in Abercrombie N. and A. Worde, *Social Change in Contemporary Britain*, Chicago: University of Chicago Press.
- Beynon, H. (1997) 'The changing practices of work' in Brown R. K. (ed) *The changing shape of work*, London: Macmillan.
- Beynon, H. and Blackburn, R. M. (1972) *Perceptions of Work. Variations within a Factory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Beynon, H. and Austrin, T. (1980), *Masters and servants*, London: Rivers Oram Press.
- Bickham-Mendez, J. (1998) "Of Mops and Maids: Contradictions and Continuities in Bureaucratized Domestic Work", *Social Problems*, Vol. 45, No. 1 (Feb., 1998), pp. 114-135.
- Biernacki, P. & Waldorf, D. (1981), Snowball Sampling. Problems and Techniques of Chain Referral Sampling, *Sociological Methods & Research*, vol. 10, no. 2, pp. 141-163, London: Sage Publications.
- Bilton, T. et al (1981) *Introductory Sociology*, London: Macmillan.
- Blauner, R. (1964), *Alienation and freedom*, Chicago, University of Chicago Press.
- Blau, F. & Jusenius, C. (1976) "Economists' approaches to sex segregation in the labor market", *Signs*, 1, pp. 181-199.
- Bloch H. (1976) "Changing Domestic Roles among Polish Immigrant Women", *Anthropological Quarterly*, Vol. 49, No. 1, Women and Migration (Special Issue) (Jan., 1976), pp. 3-10.
- Bottomore T. & M. Rubel (1963) *Karl Marx: Selected Writings in Sociology and Social Philosophy*. Harmondsworth: Penguin.
- Boucher, D. & Vincent, A. (2000) *British Idealism and Political Theory*, Edinburgh: Edinburgh Univ. Press.
- Braverman H. (1974) *Labour and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Broom, L. & J. Smith (1963), "Bridging Occupations", *The British Journal of Sociology*, Vol. 14, No. 4, December, pp. 321-334.
- Brewer, J. And Porter, R., eds. (1993) *Consumption and the world of goods*, London: Routledge.

- Brower, L. & M. Priester (1983) 'Living in between: Turkish women in their homeland and in the Netherlands' in A. Phizaclea (Ed.), *One way ticket: Migration and female labour* (pp.113-129), London: Routledge.
- Brown R. K. & Brannen P. (1970) "Social relations and social perspectives amongst shipbuilding workers - a preliminary statement", Parts 1 and 2', *Sociology*, 4(1) pp.71 - 84, and 4(2) pp.197-211.
- Brown, R. K. (1981) "Approaches to Workplace Behaviour" στο Parker, S.R. et al (ed) *The Sociology of Industry*, 4th edition, London: Unwin Hyman, pp. 85-100.
- Brown, R.K. (1982) "Work histories, career strategies and the class structure" in Giddens, A. & Mackenzie G. (eds.) *Social class and the division of labour. Essays in honour of Ilya Neustad*, pp. 119-136, New York: Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Brown, R. (1984) "Working on work", *Sociology*, Vol. 18, No. 3, pp. 311-323.
- Brown, R. K. (1985) "Work" in Abrams P. and Brown R. K. (eds) *UK Society: Work, Urbanism and Inequality*, London: Weidenfeld and Nicolson. pp. 129-197.
- Brown, R. K. (1988) "The Employment Relationship in Sociological Theory", στο D. Gallie (ed.) *Employment in Britain*, Oxford: Basil Blackwell.
- Brown, R. (1992) *Understanding industrial organizations: theoretical perspectives in industrial sociology*, London: Routledge.
- Brown, R. K. (1997), "Flexibility and security", 69-86, in Brown, R. (ed), *The changing shape of work*, London: Macmillan.
- Brown, R. K. (1997), "Work and employment in the 1990s", 1-19, in Brown, R. (ed), *The changing shape of work*, London: Macmillan.
- Bulmer, M. (ed.) (1975) *Working-Class Images of Society*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Burawoy M. (1976) "The Functions and Reproduction of Migrant Labor: Comparative Material from Southern Africa and the United States", *American Journal of Sociology*, vol. 81, no. 5, pp. 1050- 1087.
- Burawoy M. (1979) *Manufacturing Consent : Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: Chicago University Press.
- Burawoy M. (1980) "Migrant Labour in South Africa and the United States" in Nichols T. (ed.) *Capital and Labour: Studies in the Capitalist Labour Process*, Glasgow: Fontana.
- Burawoy, M. (1989) "Reflections on the class consciousness of Hungarian steelworkers", *Polit. Soc.* No. 17, pp. 1-34.

- Burnaz, T.D. (2011) *Predictori ai disfuncțiilor comportamentale-adaptative la copiii abandonati temporar de către părinți [Προβλέψεις των δυσλειτουργιών συμπεριφοράς και προσαρμοστικότητας στα παιδιά που έχουν εγκαταλειφθεί προσωρινά]*, Bucharest: Universitatea București, Διδακτορική Διατριβή.
- Cain, M.C. (2007) “Race, Republicanism, and Domestic Service in the Antebellum United States”, *Left History*, Fall/Winter, 12 (2): 64-83.
- Calin et al (2004) *Munca: libertate sau corvoada? [Η εργασία: ελευθερία ή αγγαρεία:]*, Bucharest, Univ. București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială.
- Cartana, C. (2000) “Mobilitatea socială în România. Aspecte cantitative și calitative la nivel național și în profil teritorial” [Κοινωνική Κινητικότητα στη Ρουμανία], *Sociologie Românească*, nr. 1, pp. 105-124.
- Castles S. and G. Kosack (1973) *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Cazacu, H. (1974) *Mobilitate socială [Κοινωνική κινητικότητα]*, Bucharest: Ed. Academiei Republicii Socialiste România.
- Cazacu, H. Et al (1979) *Factori sociali ai productivității muncii: integrare în muncă și fluctuație [Κοινωνικοί παράγοντες της παραγωγικότητας της εργασίας: εργασιακή ένταξη και διακόμηση]*, Bucharest: Ed. Stiintifică și Enciclopedică.
- Chelcea, S. et al (1980) *Dezvoltarea umană a întreprinderii [Η ανθρώπινη ανάπτυξη του εργοστασίου]*, Bucharest: Ed. Academiei.
- Chinoy E. (1952) “The Tradition of Opportunity and the Aspirations of Automobile Workers”, *The American Journal of Sociology*, Vol. 57, No. 5, The Sociological Study of Work. March, pp. 453-459.
- Chinoy E. (1955) *Automobile Workers and the American Dream*, Boston: Beacon Press.
- Cock, J. (1980) *Maids and Madams: A Study in the Politics of Exploitation*, Johannesburg: Raven Press.
- Chirot, D. (1978) “Social Change in Communist Romania”, *Social Forces*, vol. 57, no. 2, pp. 457-499.
- Codul muncii Republicii Socialiste România [Ο Κώδικας Εργασίας της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουμανίας]*, (1973), Bucharest: I.T.C.
- Coffey, A. & Atkinson, P. (1996) *Making Sense of Qualitative Data. Complementary Research Strategies*, London: Sage Publications.

- Cohen, R. (1987) *The New Helots: Migrants in the International Division of Labour*. Oxford: Oxford Publishing Services.
- Cole, A. L. & Knowles, J. G. (eds.) (2001) *Lives in Context: The Art of Life History Research*, Walnut Creek: AltaMira Press.
- Comsa, M. (2006) *Stiluri de viata in Romania dupa 1989*, Cluj: Presa Univeristara Clujeana.
- Constitutia Republicii Socialiste Romania [To Σύνταγμα της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουμανίας]* (1972), Bucharest: Editura Politica.
- Cornelius, W. (1982) "Interviewing undocumented migrants: Methodological reflections based on fieldwork in Mexico and the US", *International Migration Review*. 16 (2): 378-411.
- Coser, L.A. (1973) "Servants. The obsolescence of an occupational role", *Social Forces*, 52 (1): 31-40.
- Cousins, J. & Brown, R. (1975) "Patterns of Paradox: Shipbuilding Workers' Images of Society" in Bulmer, M. (ed) *Working Class Images of Society*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Cox, R. (2006) *The Servant Problem. Domestic Employment in a Global Economy*, London: Tauris.
- Coxon, A. et al (1986) *Images of Social Stratification. Occupational structures and class*, London: Sage Publications.
- Crocker, D. (1983) *Praxis and democratic socialism. The critical theory of Marcovic and Stojanovic*, New Jersey: Humanities Press.
- Crompton R., Gallie D. and Purcell (eds.) (1996) *Changing Forms of Employment : Organisation, Skills and Gender*, London: Routledge.
- Crompton, P. (1998) *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates* (2nd edition), Cambridge: Polity Press.
- Cruz Paz, V., (1987) *Seasonal Orphans and solo Parents. The Impact of Overseas Migration*, Quezon City: Scalabrini Migration Center.
- Cunnison, S. (1965) *Wages and Work Allocation: a study of social relations in a Garment Workshop*, London: Tavistock Publications.
- Curtis D.A. (1988) *Cornelius Castoriadis. Political and Social Writings, Volume 2, 1955- 1960: From the Workers' Struggle Against Bureaucracy to Revolution in the Age of Modern Capitalism*, Minneapolis: Univ. of Minnesota Press.
- Daniel, W. W. (1973) 'Understanding Employee Behaviour in its Context' in J. Child (ed) *Man and Organization*. London: Allen & Unwin.

- Davidoff, L. (1974) "Mastered for life: servant and wife in Victorian and Edwardian England", *Journal of Social History*, Vol. 7, No. 4, Summer, pp. 406-428.
- Davidoff, L. & R. Hawthorn (1976) *A day in the Life of a Victorian Domestic Servant*, London: Allen & Unwin.
- Davin, A. "Child Labour, the Working-Class Family, and Domestic Ideology in 19th Century Britain" in *Development and Change*, 13 (4): 633-652.
- Davis, F. (1967) "The Cabdriver and his Fare: Relationship" in Bell, G.D. (ed) *Organisations and Human Behaviour*, New Jersey: Prentice-Hall.
- Davis, D. (1984) *Slavery and Human Progress*, Oxford: Oxford Univ. Press.
- Davis, K. & W. E. Moore (1945) "Some Principles of Stratification", *American Sociological Review*, 10, pp. 242-49.
- Dean, J. & Whyte W.F. (1958) "How do you know if the informant is telling the truth?", *Human Organization*, 17, 2, pp. 34-38.
- De Coulanges, F. (1860/2006) *The Ancient City*, New York: Dover Publications.
- De Man, H. (1927) *The Psychology of Socialism*, New York: Henry Holt.
- Dennis, N., Henriques, F. and Slaughter, C. (1969), *Coal is our life*, London, Tavistock Publications.
- Devigne, F. (1992) *Affluent Workers Revisited: privatism and the working class*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dexter, L.A. (1970) *Elite and specialized interviewing*, Evanston: Northwestern University Press.
- Dey, I. (1995) *Qualitative data analysis: A user friendly guide for social scientists*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Dobrogeanu-Gherea, C. (1910) *Neoiobagia. Studiu economic-sociologic al problemei noastre agrare [Η νεο-δουλοπαροικία. Μια οικονομικό-κοινωνιολογική μελέτη του αγροτικού μας ζητήματος]*, Bucharest: Editura Librăriei Socec & Co.
- Du Bois, W.E.B. (1920/1999) *Darkwater: Voices from Within the Veil*, New York: Dover Publications.
- Du Bois & Eaton, I. (1899/1995) *The Philadelphia Negro: A Social Study*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Dudden, F. (1986) "Experts and Servants: The National Council on Household Employment and the Decline of Domestic Service in the Twentieth Century", *Journal of Social History*, Vol. 20, No. 2, Winter, pp. 269-289.

- Dufty, N. (1960) "Occupational status, job satisfaction and levels of aspiration", *British Journal of Sociology*, vol. 11, no. 4, pp. 348-355.
- du Gay, P. (1996) *Consumption and Identity at Work*, London: Sage.
- Durkheim, E. (1984) *The Division of Labour in Society*, New York: Free Press.
- Egyed, A. (1975) *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom – és agrártörténeti áttekintés [Οι αγρότες της Τρανσυλβανίας στο σταυροδρόμι των αιώνων. Εκτιμήσεις της κοινωνικής και αγροτικής ιστορίας]*, Bucharest: Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó.
- Ehrenreich, B. & Hochschild, A.R. (eds.) (2002). *Global woman: nannies, maids and sex workers in the new economy*, London: Granta Books.
- Eldridge, J. (1971) *Sociology and Industrial Life*, London: M. Joseph.
- Emerson, R.W. (1842) *The Transcendentalist. A Lecture read at the Masonic Temple, Boston, January 1842*, available at <http://www.emersoncentral.com/transcendentalist.htm>.
- Emerson, R.W. (1870/2005) *Society and Solitude*, New York: Cosimo.
- Engels, F. (1892/1969) *The Condition of the Working Class in England*, Moscow: Panther edition.
- Fairchilds, C. (1984) *Domestic Enemies. Servants and Their Masters in Old Regime France*, London: Johns Hopkins U.P.
- Fanon, F. (1986) *Black Skin, white Masks*, London: Pluto.
- Faulkner, R.R. (1973) "Career concerns and mobility motivations of orchestra musicians", *The Sociological Quarterly*, vol. 14, pp. 334-349.
- Faulkner, R.R. (1974) "Coming of age in organizations: a comparative study of career contingencies and adult socialization", *Sociology of Work and Occupations*, vol. 1, pp. 131-173.
- Featherman, D., Lancaster, J. & Hauser, R. (1975) „Assumptions of social mobility research in the U.S.: The case of occupational status”, *Social Science Research*, Volume 4, Issue 4, December, pp. 329-360.
- Felstead, A., Gallie, D., Green, F., Zhou, Y., (2007) *Skills at Work, 1986-2006*, Oxford, ESRC Research Centre on Skills, Knowledge and Organizational Performance.
- Felstead, A. (2011) "Changes in the quality and inequalities of work in Britain: New measures and emerging trends", *The Greek Review of Social Research*, pp. 79-96.

- Fichter, J.H. (1963) "The Career of Housemaids in Santiago", *The American Catholic Sociological Review*, vol. 24, no, 2, pp. 153-166.
- Filtzer, D. (1996) "Labor discipline, the use of worktime, and the decline of the Soviet system", 1928-1991", *International Labor & Working-Class History*, vol. 50, pp. 9-28.
- Fine, B. and Leopold, E. (1993) *The world of consumption*, New York: Routledge.
- Foote, N.N. (1951) "Identification as a basis of theory of motivation", *American Sociological Review*, vol. 16, pp. 14-21.
- Fouskas, Th. (2012) "Low Status Work and Decollectivization: The Case of Bangladeshis in Athens", *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, Volume 10, Issue 1, pp. 54-73,
- Friedman, A. L. (1977) *Industry and labour: class struggle at work and monopoly capitalism*, London: MacMillan.
- Frunza, M. & Voicu, B. (1997) "Statul si tarantul roman. Un studiu de caz" [To κράτος και ο Ρουμάνος αγρότης. Μια μελέτη περίπτωσης], *Revista de Cercetari Sociale*, nr. 3/1997, pp. 118-130.
- Fuller, L. (1999) *Where was the Working Class?*, Urbana/Chicago: Univ. of Ill. Press.
- Fuller, L. (2000) "Socialism and the Transition in East and Central Europe: The Homogeneity Paradigm, Class, and Economic Inefficiency", *Annual Review of Sociology*, Vol. 26, pp. 585-609.
- Gallie, D.(ed.) (2007) *Employment Regimes and the Quality of Work*, Oxford: Oxford University Press.
- Gans H. (1995) *The War against the Poor*, New York: Basic Books.
- Ganzeboom, H. B. G., Nieuwbeerta, P. (1999) "Access to education in six Eastern European countries between 1940 and 1985. Results of a cross-national survey", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 32, No. 4, pp. 339-357.
- Garson, B (1975) *All the Livelong Day: The Meaning and Demeaning of Routine Work*, New York: Doubleday.
- Gelder, K. (2007) *Subcultures: Cultural Histories and Social Practice*, Oxon: Routledge.
- Gerber, T.P., Hout, M. (1998) "More shock than therapy: market transition, employment, and income in Russia, 1991-1995", *American Journal of Sociology*, vol. 104, pp. 1-50.

- Gerth, H. H. & Mills, C. W. (ed.) (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford: Oxford University Press.
- Gillham, B. (2000) *The research Interview*, London: Continuum.
- Gillis, J. (1979) "Sexual Relations and the Risk of Illegitimacy in London, 1801-1900", *Feminist Studies*, Vol. 5, No. 1, Women and Power: Dimensions of Women's Historical Experience, Spring, σελ. 142-173.
- Ginzberg, E.J. et al. (1951) *Occupational Choice*, New York: Columbia University Press.
- Glaser B. & Strauss A. (1967), *The discovery of Grounded Theory, Strategies for Qualitative Research*, New York: Aldine Publishing Company.
- Glenn, E. N. (1986) *Issei, Nisei, War Bride: Three Generations of Japanese American Women in Domestic Service*, Philadelphia: Temple University Press.
- Glenn, E. N. (1992) "From servitude to service work: Historical continuities in the racial division of paid reproductive labour", *Journal of Women in Culture and Society*, vol. 18, no. 1, pp. 1-43.
- Glenn, E. N. (2002) *Unequal freedom: How race and gender shaped American citizenship and labour*, Cambridge/London: Harvard University Press.
- Glesne, C. (1999) *Becoming qualitative researchers: An introduction*, 2nd edition, New York: Longman.
- Goffman, E. (1961) "The moral career of the mental patient" in *Asylums*, New York: Anchor, pp. 125-170.
- Gold R. (1952) "Janitors Versus Tenants: A Status-Income Dilemma", *The American Journal of Sociology*, Vol. 57, No. 5, The Sociological Study of Work. March, pp. 486-493.
- Gold, R. (1964) "In the Basement – The Apartment-Building Janitor" in Berger, P. (ed) *The Human Shape of Work*, New York: Macmillan.
- Goldner, F.H. (1965) "Demotion in industrial management", *American Sociological Review*, vol. 30, pp. 714-724.
- Goldthorpe, Lockwood et al., (1968) *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goodman, L.A. (1961) "Snowball sampling", *The Annals of Mathematical Statistics* 32(1), pp. 148-170.
- Gorz A. (1985) *Paths to Paradise: On Liberation from Work*, London: Pluto.

- Gouldner, A. W. (1957) "Cosmopolitans and locals: Toward an analysis of latent social roles – I.", *Administrative Science Quarterly*, 2, pp. 281-306.
- Granovetter, M. (1995) *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*, Chicago: Chicago University Press.
- Gregson N. and M. Lowe (1994) *Serving the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*, London: Routledge.
- Grieco, M. (1987) *Keeping it in the Family: Social Networks and Employment Chance*, London: Tavistock.
- Grigorescu et al (1972) "Aspiratii profesionale si satisfactii in munca la tineretul industrial" [Επαγγελματικές προσδοκίες και ικανοποίηση από την εργασία της βιομηχανικής νεολαίας], *Viitorul Social*, 1, nr. 2, pp. 428-438.
- Grimshaw, D, Beynon, H., Rubery, J., Ward, K. (2002) "The restructuring of career paths in large service sector organizations: 'delaying', upskilling and polarization", *Sociological Review*, vol. 50, no. 1, pp. 89-115.
- Gutman, H. (1987) *Power and Culture*, New York: Pantheon Books.
- Hamel, J. et al. (1956/1993) *Case Study Methods*, Qualitative Research Methods, vol. 32, London: Sage Publications.
- Hartmann, H. (1976) "Capitalism, patriarchy and job segregation by sex", *Signs*, 1, pp. 137-169.
- Harvey, D. (2012) *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, London: Verso.
- Hearn, H., Stoll, P. (1975) "Continuance Commitment in Low-Status Occupations: the Cocktail Waitress", *The Sociological Quarterly*, vol. 16 (winter), pp. 105-114.
- Hecht, J. (1956) *The Domestic Servant Class In Eighteenth-Century England*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Heintz, M. (2002) *Changes in work ethics in Postsocialist Romania*, PhD thesis, University of Cambridge.
- Henderson, A.M., Parsons, T. (ed.) (1947) Max Weber: *The Theory of Social and Economic Organization*, New York: Oxford University Press.
- Henry, S. (1982) "The working unemployed: perspectives on the informal economy and unemployment", *The Sociological Review*, Volume 30, Issue 3, pp. 460–477.
- Higgs, E. (1983) "Domestic Servants and Households in Victorian England", *Social History*, Vol. 8, No. 2, May, pp. 201-210.

- Higgs, E. (1982) "The tabulation of occupations in the nineteenth-century census with special reference to domestic servants", *Local Population Studies*, 28, pp. 58-66.
- Hirszowicz, M. (1981) *Industrial Sociology. An Introduction*, Oxford: Martin Robertson.
- Hochschild, A. R. (2003) *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling. (20th Anniversary Edition)*, Berkeley: University of California Press.
- Hoffman, O. et al (1984) *Clasa muncitoare din Romania in conditiile revolutiei tehnico-stiintifice [Η εργατική τάξη στη Ρουμανία υπό συνθήκες τεχνικό-επιστημονική επανάστασης]*, Bucharest: Ed. Academiei.
- Homans, G.C. (1950) *The Human Group*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Hondagneu-Sotelo, P. (2002) *Domestica: Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence*, Berkeley: University of California Press.
- Horrell, S., Rubery, J., Burchell, B. (1990) "Gender and Skills", *Work, Employment and Society*, vol. 4, no. 2, pp. 189-216.
- Huberman, M. & Miles, M. (1994) *Qualitative Data Analysis. A Sourcebook*, London: Sage Publications.
- Huberman, M. & Miles, M. (2002) *The Qualitative Researcher's Companion*, London: Sage Publications.
- Hughes, E. (1937) "Institutional office and the person", *American Journal of Sociology*, vol. 43, pp. 104-143.
- Hughes, E. (1955) "The making of a physician", *Human Organization*, vol. 17, pp. 21-25.
- Hughes E. (1958a). *Men and their Work*, New York: Free Press.
- Hughes, E. (1958β) "Cycles, turning points, and careers" στο *Men and their Work*, New York: Free Press, pp. 11-22.
- Hughes E. (1971) *The Sociological Eye*, Chicago: Aldine-Atherton.
- Hyndman, H.M. & Morris W. (1884), *A summary of the principles of socialism, written for the Democratic Federation*. London: The Modern Press.
- Iankova, E.A. (1998) "The transformative corporativism of Eastern Europe", *East European Politics & Society*, vol. 12, pp. 222- 64.
- ILO (2010) *Decent work for domestic workers*, International Labour Conference, 99th Session, 2010, Report IV(1), Fourth item on the agenda. International Labour Office Geneva. Available at:

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_norm/reconf/documents/meetingdocument/wcms_104700.pdf

- Jackman, N., O'Toole, R., Geis, G. (1963) "The Self-Image of the Prostitute", *The Sociological Quarterly*, vol. 4, no. 2, pp. 150-161.
- Jones, J. (1996) "Coquettes" and "grisettes". Women buying and selling in Ancien Régime Paris, στο De Grazia, V. (ed.), *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective*, Berkeley: University of California Press.
- Joyce, P. (1980) *Work, Society and Politics: The Culture of the Factory in Later Victorian England*, London: Mcthuen.
- Kalleberg, A. (2000) "Nonstandard Employment Relations: Part-time, Temporary & Contract Work", *Annual Review of Sociology*, vol. 26, pp. 341-365.
- Kanter, R. (1977) *Men and Women of the Corporation*, New York: Basic Books.
- Keil, L.T., Riddell, D.S. and Green, B.S.R. (1966), "Youth and work -- problems and perspectives", *Sociological Review*, no. 14, pp. 117-137.
- Kendall, D., Linden, R., and Murray, J.L. (1998), *Sociology in Our Times: The Essentials*, Scarborough: International Thomson Publishing.
- Khlinovskaya Rockhill, E. (2010) *Lost to the State. Family Discontinuity, Social Orphanhood and Residential Care in the Russian Far East*, Oxford: Berghahn Books.
- Kideckel, D. (2006) *Colectivism si singuratate in satele romensti [Κολλεκτιβισμός και μοναξιά στα ρουμάνικα χωριά]*, Bucharest: Polirom.
- King & Szelenyi (2004) *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*, Minneapolis: Universsoty of Minnesota Press.
- Kolakowski, L. (1985), *Main currents of Marxism, its origins, growth and dissolution: the breakdown*, Oxford: Oxford University Press.
- Koniordos, S. (2001) *Towards a Sociology of Artisans. Continuities and discontinuities in comparative perspective*, Aldershot: Ashgate.
- Kubicek, P. (2004) *Organized labor in Postcommunist States. From Solidarity to Infirmary*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Kurti, L. & Skalnik, P. (2009) *Postsocialist Europe: Anthropological Perspectives from Home*, Oxford: Berghahn Books.
- Kvale, S. (1996) *Interviews: an introduction to qualitative research interviewing*, London: Thousand Oaks.

- Lan, P.C. (2003) "Maid or Madam? Filipina Migrant Workers and the Continuity of Domestic Labor", *Gender and Society*, vol. 17, no. 2, pp. 187-208.
- Lane, D. (1996) *The rise and fall of state socialism*, Cambridge: Polity.
- Lazaridis, G. (2000) "Filipino and Albanian Women Migrant Workers in Greece: Multiple Layers of Oppression", in Fl. Anthias and G. Lazaridis (ed.) (2000) *Gender and Migration in Southern Europe: Europe on the Move*. Oxford: Berg, pp.49-79.
- Lazaroiu, S. (2000) "Trafic de femei – o perspectiva sociologica" [Η διακίνηση γυναικών – Μια κοινωνιολογική προσέγγιση], *Sociologie Romaneasca* 2: 57–82.
- Lee, R. (2005) "Domestic service and female domestic servants: A port-city comparison of Bremen and Liverpool, 1850-1914", *History of the Family*, 10: 435-460.
- Lewis, O. (1959) *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*, New York: Basic Books.
- Liebow E. (1967) *Tally's corner. A Study of Negro Streetcorner Men*, Boston: Little Brown.
- Lipset S. M., R. Bendix (1952) 'Social Mobility and Occupational Career Patterns II. Social Mobility', *The American Journal of Sociology*, Vol. 57, No. 5, The Sociological Study of Work. March, pp. 494-504.
- Lolescu, E. (2001) *Istoria economiei nationale [Η ιστορία της εθνικής οικονομίας]*, Craiova: Editura Sitech.
- Lockwood, D. (1966) "Sources of variation in working class images of society", *Sociological Review*, vol .14, November, pp. 249-267.
- Lopez, S. (2006) "Emotional Labor and Organized Emotional Care", *Work and Occupations*, vol. 33, no. 2, pp. 133-160.
- Lucassen, J. (1987) *Migrant Labour in Europe 1600-1900*, London: Croom Helm.
- Lukacs, G. (1923/1967) *History and Class Consciousness*, London: Merlin Press.
- Lupton, T. (1963) *On the Shop Floor*, London: Pergamon Press.
- Lush, S. & J. Urry (1987) *The End of Organised Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Lutz, H. & Schwalgin, S., (2005) "Living in the Twilight Zone. Illegalised Migrant Domestic Workers in Germany" in Fauve-Chamoux, A. (ed.) *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th – 21st centuries*, Berlin: Peter Lang.

- Lyberaki A. (2004) "Migration as a Positive Sum Game: A View from the South" in Inglessi C. et al. (eds) *Immigration and Integration in Northern Versus Southern Europe*, Athens: The Netherlands Institute, pp. 41-67.
- Lyberaki, A. (2008) "'Deae ex Machina': Migrant women, care work and women's employment in Greece", *GreeSE Paper no. 20*, London School of Economics, Hellenic Observatory, November 2008.
- MacDonald, R. (1997) "Informal Working, Survival Strategies and the Idea of an 'Underclass'" in Brown, R. (ed.) *The Changing Shape of Work*, London: MacMillan Press.
- Madison, D. S. (2005) *Critical Ethnography: Methods, Ethics, and Performance*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Mandel, E., (1978) *The second slump: A Marxist analysis of recession in the seventies*, London: NLB.
- Mandel, E. and Novack, G. (1986), *The Marxist theory of alienation*, New York: Pathfinder Press.
- Manoilescu, M (1942) *Rostul si destinul burgheziei romanesti [Ο σκοπός και η πορεία της ρουμάνικης αστικής τάξης]*, Bucharest: Editura Cugetarea-Georgescu Delafras.
- Marchetti, S. (2010) *Paid Domestic Labour and Postcoloniality. Narratives of Eretrian and Afro-Surinamese Migrant Women*, Utrecht: All Print.
- Marginean, M. S. (2002), "Mobilitate sociala la Sebes in secolul al xviii-lea" [Κοινωνική κινητικότητα στο Sebes τον 18ο αιώνα], *Buletinul Cercurilor Stiintifice Studentesti, Arheologie - Istorie*, 8, pp. 107-114.
- Marouf, M. (2013) "'With All the Cares in the World': Irregular Migrant Domestic Workers in Greece" in Triandafyllidou, A. (ed.) *Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Who Cares?*, Aldershot: Ashgate, pp.166-188.
- Marsh, I. (1996) *Sociology: Making sense of society*, Edinburgh: Pearson Education limited.
- Martin, N.H. and Strauss, A.L. (1956) "Patterns of mobility within industrial organizations", *Journal of Business*, vol. 29, pp. 101-110.
- Marx, K. (1867/1976) *Capital Vol. I*, London: Penguin.
- Maxwell, J.A. (1992) "Understanding and validity in qualitative research", *Harvard Educational Review*, 62, pp. 279-300.
- Maxwell, J.A. (1996) *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*, Thousand Oaks: Sage Publications.

- Mayer, K.U. (1987) "Jobs and Classes: Structural Constraints on Career Mobility", *European Sociological Review*, vol. 3, no. 1, pp. 14-38.
- Mayhew, L. (ed) (1982) *Talcott Parsons on Institutions and Social Evolution. Selected Writings*, Chicago: University of Chicago Press.
- Mayo, E. (1946) *The Human Problems of an Industrial Civilization*. 2d ed. Boston: Harvard University, Graduate School of Business Administration.
- McBride, T.M. (1976) *The domestic revolution. The modernisation of household service in England and France 1820-1920*, London: Croom Helm.
- McIntosh, M. (2005) *Working Women in English Society, 1300-1620*, Cambridge: Cambridge University Press.
- McKendrick, N., Brewer, J. and Plumb, J.H. (1982) *The birth of a consumer society: the commercialization of 18th century England*, Bloomington: Indiana University Press.
- McNeill, P. (2005) *Research methods*, 3rd edition, London: Routledge.
- Merton, Robert K. (1938), "Social Structure and Anomie.", *American Sociological Review*, 3(5), pp. 672-682.
- Merton, R. (1950) *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of "The American Soldier"* (edited with Paul F. Lazarsfeld), New York: The Free Press.
- Metz-Göckel, S., Morokvasic, M., Münst, A.S. (eds.) (2008) *Migration and mobility in an enlarged Europe. A gender perspective*, Leverkusen Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Mihailescu, A. (2006) "Evolutii in sfera minimului de trai din Romania" [Εξελίξεις στο επίπεδο κατώτατου επιπέδου ζωής στη Ρουμανία], *Calitatea Vietii*, nr. 1-2, pp. 117-131.
- Mihailescu, V. & Nicolau, V. (1995) "Du village a la ville et retour. La maisnie mixte diffuse en Roumanie", *Bulletin of the Ethnographical Institute SASA*, vol. XLIV, 1995, pp. 77-83.
- Milea, O (1974) *Despre munca si viata: convorbiri cu Eroii ai Muncii Socialiste* [Για την εργασία και τη ζωή: συζητήσεις με Ηρωες της Σοσιαλιστικής Εργασίας], Bucharest: Biblioteca Centrala de Stat.
- Milkman et al. (1998) "The Macrosociology of Paid Domestic Labor", *Work and Occupations*, vol. 25, no. 4: 483-510.
- Miller, P. & O'Leary, T. (1989) "Hierarchies and American Ideals, 1900-1940", *The Academy of Management Review*, Vol. 14, No. 2: 250-265.

- Mills, C. W. (1940) "Situated actions and vocabularies of motive", *American Sociological Review*, 5, pp. 904-913.
- Mills, C.W. (1956) *The White Collar*, New York: Oxford University Press.
- Mills, C.W. (1985) *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Morokvasic M. (1983) 'Woman in Migration: Beyond the Reductionist Outlook' in Phizacklea A. (ed.) *One Way Ticket: Migration and Female Labour*, London: Routledge.
- Morokvasic, M. (1984) "Trend Report. Migration in Europe", *Current Sociology*, vol. 32, no.2, pp. 17-40.
- Murphy, R. (1985) "Exploitation or exclusion?", *Sociology*, vol. 19, no. 2, pp. 225-243.
- Murphy, R. (1986) "The Concept of Class in Closure Theory: Learning from Rather than Falling into the Problems Encountered by Neo-Marxism", *Sociology*, vol. 20, no. 2, pp. 247-264.
- Musgrave, P.W. (1967) "Towards a sociological theory of occupational choice", *Sociological Review*, vol. 15, no. 1, pp. 33-46.
- Myrdal, G. (1972) *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*, vol. 2, New York: Pantheon Books.
- Newby, H., (1977) *The Deferential Worker: A study of farm workers in East Anglia*, London: Allen Lane.
- Nikolinakos, M. (1975) "Notes towards a general theory of migration in late capitalism", *Race and Class*, XVII, 1, pp. 5-17.
- Oakley A., (1999) "Peoples way of knowing: gender and methodology" in Hood, S, Mayall, B. & Oliver, S., *Critical issues in social research*, pp.154-170, Buckingham: Open University Press.
- Ogburn, F.W. (1922) *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*, New York: B.W. Huebsch.
- Omari, C.K. (1988) *Women, Informal Sector and Household Economy in Tanzania*, Helsinki: World Institute for Development Economics Research of the United Nations University.
- Papademetriou, D. G. & Dimarzio, N. (1986) *Undocumented Aliens in the New York Metropolitan Area: An Exploration into their Social and Labor Market Incorporation*, New York: Center for Migration Studies of New York.
- Pape, R.H. (1964) "Touristry: a type of occupational mobility", *Social Problems*, vol. 11, pp. 336-344.

- Parker, S. (1967) "Industry and Social Stratification" στο Parker, S., Brown, R., Child, J., Smith, M., *The Sociology of Industry*, London: G. Allen & Unwin, pp. 54-61.
- Parkin, F. (1979) *Marxism and class theory: a bourgeois critique*, London: Tavistock Publications.
- Parrenas, R. S. (2000) "Migrant Filipino Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labour". *Gender and Society*, 14 (4): 560-580.
- Parrenas, R. S. (2001) *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford: Stanford University Press.
- Parsons T. (1952) *The Social System*. London: Tavistock.
- Parsons, T. & N. Smelser (1956/1984) *Economy and Society*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Parsons T. & Bales R. F. (1956) *Family: Socialisation and Interaction Process*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Parsons, T., (1961) *Theories of Society: foundations of modern sociological theory*, New York: Free Press.
- Parsons, T., & Shils, A. (eds) (1976) *Toward a General Theory of Action*, Cambridge: Harvard University Press.
- Peck, J. (1996) *Work Place: The Social Regulation of the Labour Markets*, New York: The Guildford Press.
- Penn, R., Rose, M. & Rubery, J. (eds.) (1994) *Skill and Occupational Change*, Oxford University Press, Oxford.
- Phizacklea A. and Miles R. (1980) *Labour and Racism*, London: Routledge.
- Phizacklea, A. (1984) "A Sociology of Migration or 'Race Relations'? A view from Britain", *Current Sociology*, vol. 32, no. 3, pp. 199-218.
- Phizacklea, A. (1998) "Migration and Globalization: A Feminist Perspective", in Khalid Koser & Helma Lutz (eds.) (1998) *The New Migration in Europe: Social Constructions and Social Realities*, London: Macmillan Press.
- Pooley, C. (1977) "The Residential Segregation of Migrant Communities in Mid-Victorian Liverpool", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, Vol. 2, No. 3, Change in Town, pp. 364-382.
- Pooley, C. G. (1983) "Welsh migration to England in the mid-nineteenth century", *Journal of Historical Geography*, Vol. 9, No. 3, pp. 287-306.

- Pooley, C. G. and S. D’Cruze (1994) “Migration and urbanization in northwest England circa 1760-1830”, *Social History*, 19:3, pp. 339-358.
- Pooley, C.G. & J. Turnbull (1997) “Leaving Home: the Experience of Migration. From the Parental Home in Britain Since c. 1770”, *Journal of Family History*, Vol. 22, No. 4, October, pp. 390-424.
- Pooley, C.G. & J. Turnbull (1998) *Migration and mobility in Britain since the 18th century*, London: UCL Press.
- Pooley, S. (2009) “Domestic servants and their urban employers: a case study of Lancaster, 1880-1914”, *The Economic History Review*, Vol. 62, No 2, pp. 405-429.
- Preotesi, M. (2005) “Etica muncii in tranzitie” [Η εργασιακή ηθική στην μετάβαση], *Calitatea Vietii*, XVI, nr. 3–4, 2005, pp. 1-22.
- Psimmenos, I. & Georgoulas, S. (2000) “Migration Pathways: A historic, demographic and policy review of the Greek case”, pp. 38-63, στο Triandafyllidou, A. (ed) *Migration Pathways: A historic, demographic and policy review of four European Countries*, Brussels: European Commission.
- Psimmenos, I. and K. Kassimati (2002), *Albanian and Polish workers life-stories: migration paths, tactics, and identities in Greece*, IAPASIS, Florence: EUI/European Commission Community Research.
- Psimmenos I. and Kasimati K. (2003) “Immigration Control Pathways: Organizational Structure and Work Values of Greek Welfare Officers”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29 (2): 337-371.
- Psimmenos, I. and Kassimati, K. (2006α) “Albanian & Polish Undocumented Workers’ Life-Stories: Migration Paths, tactics and identities in Greece” in Duvell, F. (ed.) *Illegal Migration in Europe: Beyond Control?*, Hampshire & New York: Palgrave Macmillan, pp. 138-167.
- Psimmenos I. and Kassimati K. (2006β) “Polish Workers and Flexible Service Work” in Triandafyllidou A. (ed) *Contemporary Polish Migration in Europe: Complex Patterns of Movement and Settlement*, Lewiston: Edwin Mellen Press.
- Psimmenos I. (2007) ‘Work culture and migrant women’s welfare marginalization’, στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, C’/2007, 124, pp. 9-33.
- Ragin, C.C. (1987) *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*, Berkley: University of California Press.
- Raijman, R. et al. (2003) “International Migration Domestic Work and Care Work: Undocumented Latina Migrants in Israel”, *Gender and Society*, vol. 17, n. 5, pp. 727-749.

- Rebedeu, A. & Zamfir, C. (1982) *Modul de viata si calitatea vietii, [Τρόπος ζωής και η ποιότητα της ζωής]*, Bucharest: Editura Politica.
- Reimer, J. (1977) "Becoming a journeyman electrician", *Sociology of work and occupations*, vol. 4, pp. 87-98.
- Rees, G., Fielder, S. (1992) "The services economy, subcontracting and the new employment relations: contract catering and cleaning", *Work, Employment and Society*, vol. 6, no. 3, pp. 347-368.
- Rex, J. & Moore, R. (1967) *Race, Community and Conflict: A Study of Sparkbrook*, Oxford: University Press.
- Rex, J. & Tomlinson, S. (1979) *Colonial immigrants in a British city: a class analysis*, London: Routledge.
- Rex, J. (1973) *Race, colonialism and the city*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Rex, J. (1986) *Race and Ethnicity*, London: Open University Press.
- Rex, J. (1988) *The ghetto and the underclass essays on race and social policy*, Aldershot: Avebury Gower.
- Richards, E. (1974) "Women in the British Economy since about 1700: An Interpretation", *History*, Vol. 59, October, pp. 337-357.
- Rierner, J. (1977) "Becoming a Journeyman Electrician: Some Implicit Indicators in the Apprenticeship Process", *Work and Occupations*, 4: 87-98.
- Roberts, K. (1975) "The developmental theory of occupational change" in Esland, G., Salaman, G. & Speakman, M. (eds.) *People and Work*, Edinburgh: Holmes McDougall.
- Roethlisberger, F. J. & Dickson, W.J. (1961) *Management and the Worker*, Cambridge: Harvard University Press.
- Romaniszyn, K. (2000) "Clandestine Labour Migration from Poland to Greece, Spain and Italy: Anthropological Perspectives" in King R. (ed) *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London: Macmillan.
- Romero, M. (2002) *Maid in the U.S.A.*, New York: Routledge.
- Rona-Tas, A. (1997) *The Great Surprise of the Small Transformations*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Rosenbaum, J. (1979) "Tournament Mobility: Career Patterns in a Corporation", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 24, No. 2, June, pp. 220-241.

- Rosenbaum, J.E. (1979) "Organizational career mobility: promotion chances in a corporation during periods of growth and contraction", *American Journal of Sociology*, vol. 85, pp. 21-48.
- Roy, D. (1958) "'Banana Time': Job Satisfaction and Informal Interaction", *Human Organization* 18, pp. 158-168.
- Salt, J. (1989): 'A Comparative Overview of International Trends and Types, 1950-80', *International Migration Review* 3: 444-445.
- Sandu, D. (2000) "Migratia circulatorie ca strategie de viata" [Η κυκλική μετανάστευση ως στρατηγική ζωής], *Sociologie Romaneasca* 2: 5-30.
- Sandu, D. et al. (2004) *A Country Report on Romanian Migration Abroad: Stocks and Flows After 1989*, Prague: Multicultural Centre Prague.
- Sandu, D. (2005) "Emerging transnational migration from Romanian villages", *Current Sociology*, 53 (4): 555-582.
- Sandu, D. et al (2006) *Locuirea temporara in strainatate. Migratia economica a romanilor: 1990-2006 [Προσωρινή διαμονή στο εξωτερικό. Η οικονομική μετανάστευση των Ρουμάνων: 1990-2006]*, Bucharest: Open Society Foundations.
- Sarti, R. (2005) "Who are Servants? The answers given in different historical periods (16th-20th centuries" in Pasleau, S. & Schopp, I. (eds.), *Preceeding of the Servant Project*, vol. II, Seminar in Oslo.
- Savage, M. (2005) "Working-Class Identities in the 1960s: Revisiting the Affluent Worker Study", *Sociology*, vol. 39, no. 5, pp. 929-946.
- Savulescu-Voudouri M., (2007), *Romanian Migration in a "Runaway World", Emigration, Immigration and Return-migration of Romanians in a Few EU Countries*, Cluj: Efes.
- Schein, E.H. (1971) "The individual, the organization, and the career: a conceptual scheme" *Journal of Applied Behavioural Science*, vol. 7, pp. 401-426.
- Schein, E.H. (1984) "Culture as an environmental context for careers", *Journal of Occupational Behaviour*, vol. 5, pp. 71-81.
- Schmitt, R. and Moody, Th. (ed.), (1994) *Key Concepts in Critical Theory: Alienation and Social Criticism*, New Jersey: Humanities Press.
- Schwalbe, M. (1988) "Sources of Self-Esteem in Work", *Work and Occupations*, vol. 15, no. 1, pp. 24-35.
- Scrinzi, F. (2009) "'Cleaning and ironing . . . With a smile': Migrant workers in the care industry in France ", *J. Workplace Rights*, Vol. 14(3) 271-292.

- Secombe, W. (1993) *Weathering the Storm. Working-Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*, Verso: London.
- Seidman, I (1998) *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*, New York: Teachers College Press, Columbia University.
- Sennet, R. (1998) *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York, London: W.W. Norton & Company.
- Sennet, R. & Cobb, J. (1972) *The Hidden Injuries of Class*, London: Cambridge University Press.
- Serban, M. & Grigoras, V. (2000) “Dogenii din Teleorman în tara si în strainatate” [Dogenii από τον νομό Teleorman μέσα στη χώρα και στο εξωτερικό], *Sociologie Romaneasca* 2: 31–56.
- Shaw, C.R. (1930) *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*, Chicago: University of Chicago Press.
- Silverman, D. (1985) *Qualitative Methodology and Sociology: describing the social world*, Aldershot: Goer Publishing Company.
- Silverman, D. & Marvasti, A. (2008) *Doing Qualitative Research: A Comprehensive Guide*, London: Sage Publications.
- Sim, J. (1998) “Collecting and analyzing qualitative data: issues raised by the focus group”, *Journal of Advanced Nursing*, 28, pp. 345-352.
- Snipp, M. (1985) “Occupational Mobility and Social Class: Insights From Men's Career Mobility”, *American Sociological Review*, Vol. 50, No. 4, August, pp. 475-493.
- Song, M. & Parker, D. (1995) ‘Commonality, difference and the dynamics of discourse in in-depth interviewing’, *Sociology*, vol. 29, no. 2, pp. 241-256.
- Speakman, M.A. (1980) “Occupational choice and placement” in Esland, G. & Salaman, G. (eds) *The Politics of Work and Occupations*, Milton Keynes: The Open University Press.
- Spielerman, S. (1977) “Careers, labour market structure and socioeconomic achievement”, *The American Journal of Sociology*, vol. 83, pp. 551-593.
- Stanculescu, M. & Berevoescu, I. (1999) “Mosna, un sat care se reinventeaza” [Mosna, ένα χωριό που ξαναδημιουργείται], *Sociologie Romaneasca* 1: 79–106.
- Stark, D., Bruszt L. (1998) *Postsocialist Pathways*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Stebbins, R.A. (1970) "Career: the subjective approach" *Sociological Quarterly*, vol. 11, pp. 32-49.
- Stefenel, D. (2012) *Modele culturale in comunicarea conflictuala: abordare comparativa intre romani, greci si migranti romani in Grecia [Πολιτισμικά μοντέλα στην συγκρουσιακή επικοινωνία: μια συγκριτική προσέγγιση Ρουμάνων, Ελλήνων και Ρουμάνων Μεταναστών στην Ελλάδα]*, Bucharest: University of Bucharest, Διδακτορική Διατριβή.
- Strauss, G. (1974) "Workers – attitudes and adjustments" in Rosow, J.M. (ed.) *The Worker and the Job*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Super, D.E. (1957) *The Psychology of Careers*, New York: Harper & Row.
- Szasz, Z. (2001) "Economy and Society in the Era of Capitalist Transformation" in Kopecki, B. (ed.) *History of Transylvania, Volume III. From 1830 to 1919*, New York: Columbia University Press, pp. 457-634.
- Terkel, S. (1974) *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do*, New York: Pantheon/Random House.
- Therborn G. (2006) "Meaning, mechanisms and patterns and forces: An introduction" in Therborn G. (ed.), *Inequalities of the world. New Theoretical Frameworks, Multiple Empirical Approaches*, London, New York: Verso.
- Thesch, R. (1990) *Qualitative research: Analysis types and software tools*, London: Falmer.
- Thomas, R. J. (1985) *Citizenship, Gender and Work*, Berkley: University of California Press.
- Thompson, E.P. (1975) 'The crime of anonymity' στο Douglas Hay et al. (eds.), *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England*, London: Allen Lane, σελ. 255–344.
- Thompson, E.P. (1991) *The Making of the English Working Class*, London : Penguin Books.
- Thompson, K. (ed.) (2003), Cressey P., (1932) *The Taxi-Dance Hall. A Sociological Study in Commercialized Recreation and City Life*, London: Routledge.
- Tilly, Ch. (1998) *Durable Inequality*, Berkley: University of California Press.
- Tilly, L.A. (1992) *Politics and Class in Milan 1881-1901*, New York: Oxford University Press.
- Tilly, L.A. & Scott, J.W. (1987) *Women, Work and Family*, London: Methuen & Company.

- Tismaneanu et al (2006) *Raport Final [Τελική Έκθεση]*, Bucharest: Comisia Prezidentiala pentru analiza dictaturii comuniste din Romania, available at http://www.presidency.ro/static/ordine/RAPORT_FINAL_CPADCR.pdf.
- Tomsa, R. (2010) *Efectele psihologice ale migratiei economice a parintilor asupra preadolescentilor [Οι ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής μετανάστευσης των γονέων στους προ-έφηβους]*, Bucharest: University of Bucharest, Διδακτορική διατριβή.
- Townsend, P. et al. (1992) *Inequalities in Health*, Harmondsworth: Penguin.
- Triandafyllidou, A. (ed.) (2006) *Contemporary Polish Migration in Europe: Complex Patterns of Movement and Settlement*. Washington DC: The Edwin Mellen Press.
- Triandafyllidou, A., Gropas, R. & Vogel, D., (2007) ‘Introduction’ in Triandafyllidou, A. & Gropas, R. (ed.), *European Immigration: A Sourcebook*, Aldershot: Ashgate.
- Triandafyllidou, A. (2013) “Irregular Migration and Domestic Work in Europe. Who Cares?” in Triandafyllidou, A. (ed.) *Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Who Cares?*, Aldershot: Ashgate, pp. 1-16.
- Triandafyllidou, A. & Maroukis, T. (2013) “Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Major Socioeconomic Challenges” in Triandafyllidou, A. (ed.) *Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Who Cares?*, Aldershot: Ashgate, pp. 209-232.
- Trist, E.L. et al (1963) *Organizational Choice: Capabilities of Groups at the Coal Face under Changing Technologies*, Tavistock Publications.
- Tudosiu, S.N. (2010) *Educatia in sistemul comunist din Romania (anii 1965-1989) [Η εκπαίδευση στο κομμουνιστικό σύστημα της Ρουμανίας (1965-1989)]*, Bucharest: University of Bucharest, Faculty of History, Διδακτορική Διατριβή.
- Tue, N. (1977) *Munca, izvorul fericirii [Η εργασία, πηγή ευτυχίας]*, Bucharest: Biblioteca Centrala de Stat.
- Urry J. (1990) ‘Work, production and social relations’, *Work, Employment and Society*, 4(2), pp. 271-80.
- Urse, L. (2003) “Clase Sociale si Stiluri de Viata in Romania”[Κοινωνικές τάξεις και τρόποι ζωής], in *Raport de cercetare (I)*, Bucharest: *Institutul de Cercetare al Calitatii Vietii*.
- Vaught, C. & Smith, D.L. (1980) “Incorporation and mechanical solidarity in an underground coal mine”, *Sociology of Work and Occupations*, 7(2), pp: 159-167.

- Veblen, T. (1970) *The theory of the leisure class: an economic study of institutions*, London: Unwin.
- Verdery, K. (1996) *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Verhaegen, P. (1972) *Proceedings of the 7th Annual Meeting International Committee on Occupational Mental Health* (Main Theme: Mental Health in Foreign Workers), Leuven: Acco.
- Voicu, B. (2005a) “Despre precaritatea locuirii urbane in Romania” [Για την επισφαλή αστική κατοίκηση στη Ρουμανία], *Calitatea Vietii*, 1-2/2005: 51-64.
- Voicu, B. (2005b) *Penuria Pseudo-Moderna a Postcomunismului Romanesc. Volumul I. Schimbarea sociala si actiunile indivizilor [Η Ψευδο-Μοντέρνες Ελλείψεις του Ρουμάνικου. Τόμος Ι. Η κοινωνική αλλαγή και οι δράσεις των ατόμων]*, Iasi: Expert Projects.
- Voskamp, U., Wittke, V. (1991) «Industrial restructuring in the former German Democratic Republic(GDR): barriers to adaptive reform become downward development spirals», *Politics & Society*, τόμος 19, σελ. 341-71.
- Wallerstein, I. (1995) *After Liberalism*, The New Press, New York.
- Warren, T. (2000) “Women in Low Status Part-Time Jobs: A Class and Gender Analysis”, *Sociological Research Online*, vol. 4, no. 4, available at <http://www.socresonline.org.uk/4/4/warren.html>.
- Weber, M. (1978) *Economy and Society*, Berkley: University of California Press.
- Weber, R.P. (1985) *Basic content analysis*, Series: Qualitative Applications in the social Sciences, Sage University, Paper, 49, London: Sage Publications.
- Wedderburn D. and Crompton R. (1972) *Workers’ Attitudes and Technology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Weis, L. (2004) *Class Reunion. The Remaking of the American white working class*, London: Routledge.
- Weiss, P.R. and Faulkner, R.R. (1983) “Credits and draft production: freelance social organization in the Hollywood film industry”, *Symbolic Interactionism*. Vol. 6, pp. 111-123.
- Whitting, H.A. (1917) *Alfred Booth, some memories, letters and other family records written and arranged by his daughter Harriet Anna Whitting*, Liverpool: Young.
- Whyte, W. F. (1943) *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*, Chicago: University of Chicago Press.

- Wierling, D. (1996) “Work, workers, and politics in the German Democratic Republic”, *International Labor & Working-Class History*, vol. 50, pp. 44-63.
- Wilensky, H.L. (1960) “Work, Careers and Social Integration”, *International Social Science Journal*, vol. 12, pp. 543-574.
- Wilensky, H.L. (1961) “Orderly careers and social participation: the impact of work history on social integration in the middle mass”, *American Sociological Review*, vol. 26, pp. 521-539.
- Wilensky, H.L. (1963) “The Moonlighter: A Product of Relative Deprivation”, *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, Volume 3, Issue 1, pp.105-124.
- Wolcott, H. F. (1994) *Transforming Qualitative Data: Description, Analysis and Interpretation*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Wright, E. (1997), *Class counts: comparative studies in class analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, E. (1989), *The debate on classes*, London, Verso.
- Wright, E. (2005), *Approaches to class analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yanowitch, M. (1977) *Social and economic inequality in the Soviet Union*, London: Martin Robertson & Company.
- Yeo, E. (2002) ‘Gender in Labour and Working-Class History’ στο Van Voss, L. & Van der Linden, M. (eds.) *Class and Other Identities: Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European Labour History*, New York: Berghahn.
- Yin, R.K. (1989) *Case study research: design and methods*, Applied Social Research Methods Series, vol. 5, London: Sage Publications.
- Zamfir, C. (1999) *Politici sociale in Romania [Κοινωνικές πολιτικές στη Ρουμανία]*, Bucharest, Iasi: Editura Expert.
- Zaretsky E. (ed.) (1984) Thomas W. and F. Znaniecki (1918) *The Polish Peasant in Europe and America*, University of Illinois: Illinois.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι Καθήκοντα οικιακών εργατών/εργατριών τον 19ο αιώνα

Θέση στο επάγγελμα	Καθήκοντα	Ταξική προέλευση
Γυναίκες		
Υπηρέτες ανώτερης θέσης στην ιεραρχία του επαγγέλματος		
Συνοδός (Companion)	Την αποκαλούσαν «κυρία» για λόγους ευγένειας. Συνόδευε την κυρία του σπιτιού σε οποιαδήποτε μετακίνηση της. Ήταν «φίλη» επί 24ωρης βάσης. Ψώνιζε, έπαιζε χαρτιά, βοηθούσε την κυρία του σπιτιού. Κατείχε μια «ευγενική εκπαίδευση", είχε εμπειρία στη μουσική, στις γλώσσες και τις τέχνες.	Μεσαία και ανώτερη τάξη
Υπηρέτρια κυρίας (Waiting Woman & Lady's Maid)	Γνωστή και ως «abigail», η υπηρέτρια της κυρίας ήταν υπεύθυνη για την προετοιμασία της κυρίας και τη φροντίδα των ρούχων της. Επίσης μετέφερε μηνύματα, ενθαρρύνε ή αποθάρρυνε τους εραστές της κυρίας, και τη συνόδευε για θελήματα.	Μεσαία και ανώτερη εργατική τάξη
Οικονόμος (Housekeeper)	Ήταν μιας ορισμένης ηλικίας και συνήθως είχε ήδη μεγάλη εμπειρία από το δικό της νοικοκυριό ή από προηγούμενες εργασιακές εμπειρίες. Εργαζόταν πλάι σε έναν άνδρα υπηρέτη, διαχειριστή σπιτιού (house steward) και αγόραζε τα απαραίτητα για το νοικοκυριό, έκανε τις πληρωμές και τηρούσε τους λογαριασμούς του νοικοκυριού. Επιπλέον, ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση των υπαλλήλων της κατώτερης τάξης. Συνήθως κατείχε τη θέση αυτή σε συνδυασμό με κάποια άλλη θέση: της μαγείρισσας ή της υπηρέτριας κυρίας. . Αμοιβή: £ 10-20 από τα τέλη του 1700.	Εργατική τάξη
Μαγείρισσα (Cook)	Εκτελούσε τα ίδια καθήκοντα με τον άνδρα μάγειρα αλλά θεωρείτο κατώτερη. Αμοιβή: £7-15.	Εργατική τάξη
Υπηρέτες κατώτερης θέσης στην ιεραρχία του επαγγέλματος		
Καμαριέρα (Chambermaid)	Τα καθήκοντά της αφορούσαν τον καθαρισμό των δωματίων του σπιτιού. Ξεσκόνιζε, σφουγγάριζε, ετοίμαζε τα κρεβάτια, θέρμαινε τα κρεβάτια, φρόντιζε τη φωτιά, φρόντιζε το dressing room, και καθάριζε τα παράθυρα.	Εργατική τάξη
Υπηρέτρια (Housemaid)	Γνωστή και ως «σκούπα αράχνη» για το ξεσκόνισμα που έκανε. Επιδιόρθωνε ενδύματα, έφτιαχνε τα κρεβάτια, άνοιγε τα παράθυρα, σέρβιρε τσάι, καθάριζε τα παράθυρα και τις σκάλες, γυάλιζε τα έπιπλα, το τζάκι και τις πόρτες και άδειαζε τους σκουπιδοτενεκέδες από τα δωμάτια.	Εργατική τάξη
Νταντά (Nurserymaid)	Φρόντιζε τα παιδιά.	Κυρίως αγροτική αλλά και από εργατική τάξη

Θέση στο επάγγελμα	Καθήκοντα	Ταξική προέλευση
Υπηρέτρια κουζίνας (Kitchenmaid)	Βοηθούσε στις δραστηριότητες στην κουζίνα. Η πορεία που μπορούσε να ακολουθήσει: μετακίνηση στη θέση του βοηθού μάγειρα.	Εργατική & αγροτική τάξη
Λαντιέρισσα (Scullery maid)	Το χαμηλότερο υπόστρωμα, πολύ νεαρής ηλικίας. Βοηθούσε την υπηρέτρια κουζίνας. Καθάριζε τις κατσαρόλες, έπλενε τα λαχανικά, καθάριζε τα ψάρια και τα πουλερικά, έφερνε ζεστό νερό στο σπίτι, άναβε τη φωτιά, καθάριζε τα πατώματα και μάζευε τα σκουπίδια. Της επιτρεπόταν να παρακολουθεί τη διαδικασία του μαγειρέματος αλλά δεν της επιτρεπόταν να αγγίξει ακριβά πράγματα όπως ποτήρια και πορσελάνες.	Εργατική & αγροτική τάξη

Θέση στο επάγγελμα	Καθήκοντα	Ταξική προέλευση
Άνδρες		
Υπηρέτες ανώτερης θέσης στην ιεραρχία του επαγγέλματος		
Land steward/ Διαχειριστής του σπιτιού (House steward)	Υπεύθυνος για τη διαχείριση ακινήτων σε όλες τις μορφές: συλλογή ενοικίων, μίσθωση οικοπέδων, επίβλεψη περιουσιακών στοιχείων, επίλυση διαφορών σε θέματα που αφορούσαν τη γη ή την κτηνοτροφία. Κρατούσε τα αρχεία των εν λόγω υποθέσεων. Όταν το αφεντικό δεν ήταν παρόν, επέβλεπε την καλλιέργεια της γης. Όταν δεν υπήρχε land steward, ο διαχειριστής του σπιτιού ήταν η υψηλότερη θέση στην ιεραρχία του σπιτιού και διαχειριζόταν όλα τα δεδομένα του νοικοκυριού, συμπεριλαμβανομένων των υπόλοιπων υπηρετών.	Μεσαία & ανώτερη τάξη
Υπεύθυνος για τα άλογα/των στάβλων (Master of the Horse/ Clerk of the Stables)	Επέβλεπε όλες τις ιππικές δραστηριότητες (συμπεριλαμβανομένης της επιθεώρησης των ζωοτροφών και της γενικής φροντίδας των αλόγων). Διοργάνωνε ταξίδια. Ήταν υπεύθυνος για τον έλεγχο της κατάστασης των δρόμων και των ξενοδοχείων όπου διέμεναν οι εργοδότες.	Μεσαία & εργατική τάξη
Υπεύθυνος κουζίνας (Clerk of the Kitchen)	Οι ευθύνες του αφορούσαν τη σφαίρα της κουζίνας, συμπεριλαμβανομένου του έργου της γυναίκας μαγείρισσας και των υφισταμένων του. Διέταζε τη διάταξη στο τραπέζι, διαπραγματευόταν με τον μανάβη, τον φούρναρη, τον κρεοπώλη. Εκταμίευε τα κονδύλια που του έδινε ο διαχειριστής του σπιτιού για την πληρωμή των προμηθειών και των εμπορών για τις υπηρεσίες τους. Ήταν ο φύλακας του κελαριού (ντουλαπιού όπου υπήρχαν οι προμήθειες). Εξασφάλιζε ότι τα γεύματα σερβιρίζονταν εγκαίρως και σωστά.	Μεσαία τάξη
Μάγειρας (Cook Man)	Μπορούσε να αναλάβει το ρόλο του υπεύθυνου κουζίνας, εάν ο συγκεκριμένος υπηρέτης απουσίαζε ή μπορούσε να τον βοηθήσει. Έπρεπε να είναι εξοικειωμένος με τη γαλλική κουζίνα την οποία προτιμούσαν οι Βρετανοί.	Μεσαία & εργατική τάξη

Θέση στο επάγγελμα	Καθήκοντα	Ταξική προέλευση
Ζαχαροπλάστης (Confectioner)	Εργαζόταν σε μεγαλύτερα νοικοκυριά και συνήθως εκπαιδευόταν εκτός νοικοκυριού σε κάποιο εξειδικευμένο μαγαζί.	Εργατική τάξη
Baker	Εργαζόταν σε μεγαλύτερα νοικοκυριά και συνήθως εκπαιδευόταν εκτός νοικοκυριού σε κάποιο εξειδικευμένο μαγαζί.	Εργατική τάξη
Bailiff	Ελεύθερος «επαγγελματίας» που εργαζόταν ως υφιστάμενος του διαχειριστή της γης. Διαχειριζόταν το αγρόκτημα ή/και το κτήμα του κυρίου του νοικοκυριού. Αγόραζε τα βοοειδή και τα άλογα. Ήταν υπεύθυνος για την εκτροφή, την αναπαραγωγή ζώων. Εκτελούσε διοικητικά καθήκοντα για το νοικοκυριό, βοηθώντας τον προϊστάμενό του. Μπορούσε να κληθεί να βοηθήσει στην τραπεζαρία.	Μεσαία τάξη
Βαλέ (Valet de chambre)	Ήταν υπεύθυνος για τη φροντίδα του κυρίου: προετοιμάζε την τουαλέτα του κυρίου, συμπεριλαμβανομένου του μαλλιού του. Πριν κοιμηθεί και ξυπνήσει ο κύριος, ήταν στη διάθεση του και έπρεπε να τον γδύνει και να τον ντύνει. Αυτός ήταν ένας πολύ σημαντικός ρόλος διότι, αν ήταν αδιάθετος, ο κύριος δεν θα προετοιμαζόταν για ύπνο, ή δεν σηκωνόταν από το κρεβάτι μέχρι να εμφανιστεί ο βαλέ. Ως ειδικός σε θέματα μόδας, ο πρωταρχικός ρόλος του ήταν η φροντίδα της εμφάνισης του κυρίου.	Εργατική τάξη
Butler	Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν ένας μπάτλερ κατείχε υπέρτατη ικανότητα σε θέματα νοικοκυροσύνης, θα αναλάμβανε τον ρόλο του διαχειριστή του σπιτιού, και ως εκ τούτου, επέβλεπε όλους τους υπηρέτες στο σπίτι (κυρίως από τον 19ο αιώνα και μετά). Συχνά το ίδιο αναλάμβανε ταυτόχρονα τον ρόλο του μπάτλερ, του διαχειριστή του σπιτιού και του βαλέ. Η θέση είναι αντίστοιχη με εκείνη της οικονόμου, αλλά θεωρείται ανώτερη λόγω φύλου. Τα καθήκοντα του ήταν: η εποπτεία της τραπεζαρίας, η διαχείριση του κελαριού και όλων των αλκοολούχων ποτών, το σερβίρισμα του λικέρ. Επίσης, φρόντιζε τα ασημικά - το γυάλισμα και τη διατήρησή τους σε άριστη κατάσταση.	Εργατική τάξη
Κηπουρός (Gardener)	Εφόσον τα κτήματα είχαν εντυπωσιακούς κήπους, ο κηπουρός έπρεπε να έχει εκτεταμένη γνώση λουλουδιών, λαχανικών, φρούτων, και στη διαμόρφωση εξωτερικού χώρου. Τις περισσότερες φορές, ζούσε σε ένα μικρό/εξοχικό σπίτι στο κτήμα, αλλά μπορούσε να έχει και ένα δωμάτιο στο σπίτι. Έπρεπε να λειτουργήσει και ως σύνδοδος των επισκεπτών στο κτήμα.	Εργατική και αγροτική τάξη
Υπηρέτες κατώτερης θέσης στην ιεραρχία του επαγγέλματος		
Αμαξάς (Coachman)	Όταν υπήρχε κάποιος υπεύθυνος των στάβλων, εκείνος απλά οδηγούσε την άμαξα. Διαφορετικά, επέβλεπε τα άτομα που δούλευαν στους στάβλους και εξασφάλιζε ότι η άμαξα ήταν σε κατάσταση λειτουργίας.	Εργατική και αγροτική τάξη
Υπηρέτης (Footman)	Εκτελούσε καθήκοντά τόσο στο εσωτερικό όσο και έξω από το σπίτι. Μέσα στο σπίτι περίμενε στην τραπεζαρία την ώρα που σερβιριζόταν το φαγητό, έστρωνε τα υφάσματα και σέρβιρε τσάι, καθάριζε τα μαχαίρια (μπορούσε να καθαρίζει και τα γυαλικά όταν δεν υπήρχε μπάτλερ). Έξω από το σπίτι λειτουργούσε ως συνοδός ή messenger. Ενημερωνόταν για την υγεία αυτών που επισκεπτόταν για να παραδώσει μηνύματα. Ως συνοδεία, καθόταν στο πίσω μέρος της άμαξας, περπατούσε πίσω από τον κύριο ή την κυρία, άνοιγε πόρτες και κουβαλούσε δέματα.	Εργατική και αγροτική τάξη
Ιπποκόμος (Groom)	Υφιστάμενος του υπεύθυνου για τα άλογα, φρόντιζε για τη σίτιση και το πότισμα των αλόγων, το βούρτσισμα και τη χορήγηση φαρμάκων όταν ήταν άρρωστα.	Εργατική και αγροτική τάξη
Θυρωρός (Porter)	Ως φύλακας της πόρτας, ο θυρωρός έλεγχε εκείνους που επιδίωκαν να μπουν στο κτήμα. Στο Λονδίνο, στις μονοκατοικίες, καθόταν στο φουαγιέ, ήταν υπεύθυνος για το άνοιγμα της πόρτας και επέτρεπε την είσοδο στο σπίτι.	Εργατική και αγροτική τάξη

Θέση στο επάγγελμα	Καθήκοντα	Ταξική προέλευση
Park Keeper	Φρόντιζε για τα ελάφια στην εξοχική κατοικία του κυρίου.	Εργατική και αγροτική τάξη
Game Keeper	Παρακολουθούσε το κτήμα, έψαχνε για καταπατητές.	Εργατική και αγροτική τάξη
Νέοι (οι κατώτερες θέσης στην ιεραρχία του επαγγέλματος)		
Postilion/postboy	Καβαλούσε τα άλογα.	Εργατική και αγροτική τάξη
Yard boy	Έκοβε ξύλα και πιθανότατα βοηθούσε τον κηπουρό σε χρηστικά θέματα.	
Provision boy	Βοηθούσε στις κουζίνες με τις προμήθειες (κουβάλημα).	Εργατική και αγροτική τάξη
Οι παρακάτω θέσεις είναι σε μεγάλο βαθμό εναλλάξιμες. Ήταν πιο συχνά λακέδες οι οποίοι βοηθούσαν σε διάφορα καθήκοντα του νοικοκυριού		
Foot boy	Υπηρέτης με στολή.	Εργατική και αγροτική τάξη
Page	Μαθητευόμενος υπηρέτης (footman).	Εργατική και αγροτική τάξη
Hall boy	Βοηθός του υπηρέτη που βρισκόταν στην χαμηλότερη θέση στην ιεραρχία. Άδειαζε γλάστρες και καθάριζε τις μπότες. Ήταν στο ίδιο επίπεδο με την λαντζέρισσα.	Εργατική και αγροτική τάξη

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ Τιμές σε βασικά προϊόντα διατροφής (σε USD)

Προϊόν Έτος	Δημητριακά Ρύζι*	Κρέας* βόειο με κόκαλο	Γαλακτοκομικά Βούτυρο 250γρ	Αυγά 12 τεμ.	Λάδι* σπορέλαιο	Φρούτα Μήλα*	Λαχανικά Πατάτες*	Ζάχαρη*	Καφέ 500 γρ	Αλκοολούχα ποτά Μπύρα 0.33 ml
1985	1,00	2,52	0,80	0,98	1,00	0,11	0,11	0,82	6,17	0,15
1990	0,68	1,95	0,63	0,90	0,80	0,62	0,41	0,63	9,51	0,23
1991	0,53	2,51	0,38	0,96	0,50	0,46	0,52	0,42	5,13	0,21
1992	0,86	2,04	0,20	0,93	0,43	0,26	0,28	0,63	2,25	0,15
1995	0,77	3,21	0,58	1,08	1,96	0,41	0,40	0,82	4,71	0,77
2000	0,59	2,17	0,85	0,99	0,96	0,44	0,21	0,57	2,55	0,45
2005	0,82	4,45	1,33	1,46	1,32	0,76	0,33	0,72	3,35	0,74
2007	1,19	5,24	1,75	2,14	2,09	1,31	0,56	1,26	4,50	0,59
2008	2,45	6,09	2,18	2,09	3,04	1,55	0,50	1,27	4,79	0,63

*τιμή κιλού/λίτρου

Πηγή: ILO

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ Πίνακας δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών (κύρια έρευνα)

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ								
Κωδ.	Όνομα	Εθνικότητα	Ηλικία	Θρήσκευμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Ταξική προέλευση	Γεωγραφική προέλευση
01	Silvia	Ρουμάνικη	29	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Επαγγελματικό λύκειο (έντεκα χρόνια)	Αγρότες + (Οδηγός κάρου)	Πόλη, Botosani
02	Lucia	Ρουμάνικη	35	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Εργάτες	Χωριό, κοντά στο Radauti, Suceava
03	Mariana	Ρουμάνικη	22	Χριστιανή Ορθόδοξη	Ανύπαντρη	Επαγγελματικό λύκειο (έντεκα χρόνια)	Νοικοκυρά Εργάτης	Χωριό, Izvoarele, Tulcea
04	Nicoleta	Ρουμάνικη	25	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Επαγγελματικό λύκειο (έντεκα χρόνια) – μάγειρας/σερβιτόρος	Εργάτες	Χωριό, Bosanci, Suceava
05	Rodica	Ρουμάνικη	35	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο	Αγρότισσα (CAP) Εργάτης	Χωριό, Bosanci, Suceava
06	Otilia	Ρουμάνικη	38	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη (2 ^{ος} γάμος) χωρίς παιδιά	Λύκειο (10 χρόνια)	Αγρότισσα Εργάτης (οικοδομή)	Χωριό, Urdesti, Suceava
07	Angi	Ρουμάνικη	36	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο (οικονομικό – εμπόριο)	Εργάτες	Πόλη, Ιάσιο
08	Dumi	Ρουμάνικη	23	Χριστιανή Ορθόδοξη	Ανύπαντρη	Επαγγελματικό σχολείο ραπτικής (έντεκα χρόνια) Εγγεγραμμένη σε λύκειο στη Ρουμανία	Νοικοκυρά (9 χρόνια καθαρίστρια στα γραφεία όπου δούλευε ο πατέρας) Εργάτης (οικοδόμος)	Χωριό, Izvoarele, Tulcea
09	Mariana	Ρουμάνικη	48	Χριστιανή Ορθόδοξη	Χωρισμένη με 1 παιδί	Λύκειο (χημεία) + Το καλλιτεχνικό λαϊκό σχολείο	Αγρότισσα (CAP) Εργάτης (Σιδηροδρομικές γραμμές)	Χωριό, Sichea, Causteni Πόλη, Ιάσιο
10	Alina	Ρουμάνικη	33	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Μαγείρισσα Εργάτης	Πόλη, Ιάσιο

Κωδ.	Όνομα	Εθνικότητα	Ηλικία	Θρήσκευμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Ταξική προέλευση	Γεωγραφική προέλευση
11	Mihaela	Ρουμάνικη	41	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο (άγρο-βιομηχανικό)	Εργάτες	Πόλη, Piatra Neamt
12	Ana	Ρουμάνικη	34	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Επαγγελματικό λύκειο (έντεκα χρόνια) ranificatie	Εργάτες (οικοδομή)	Χωριό, Tulcea (ταξίδευε με τους γονείς)
13	Mari	Ρουμάνικη	22	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδιά	Επαγγελματικό λύκειο (έντεκα χρόνια) ραπτική	Καθαρίστρια / Πωλήτρια Οικοδόμος	Χωριό, Moara, Suceava
14	Rodica	Ρουμάνικη	44	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη με 3 παιδιά	Λύκειο (τηλεπικοινωνίες)	Αγρότισσα Εργάτης (οικοδομή)	Χωριό, Urdesti, Suceava
15	Cristina	Ρουμάνικη	28	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο (τηλεπικοινωνίες)	Εργάτες	Χωριό, Bosanci, Suceava
16	Vica	Ρουμάνικη	42	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο (δέκα χρόνια)	Αγρότισσα Εργάτης	Χωριό, Urdesti, Suceava
17	Dana	Ρουμάνικη	41	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Νυχτερινό λύκειο (seral)	Εργάτης, Sudor	Πόλη, Ιάσιο
18	Marina	Ρουμάνικη	29	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Γυμνάσιο (8 χρόνια)	Καθαρίστρια – στο σχολείο Νοικοκυρά Εργάτης σε ορυχείο	Χωριό, Benea, Campulung Moldovenesc, Suceava
19	Ancuta	Ρουμάνικη	36	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί (από τον πρώτο γάμο)	Λύκειο (10 χρόνια)	Αγρότισσα (ΚΑΠ) Εργάτης	Χωριό με τους γονείς Πόλη, Sighisoara
20	Manuela	Ρουμάνικη	38	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη με 3 παιδιά	Λύκειο (οικονομικό) alimentatie publica	Liftiera la spital	Χωριό, Suceava
21	Mihaela	Ρουμάνικη	24	Χριστιανή ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο (κτηνιατρικό)	Φασόν, Καθαρίστρια Εργάτης σε οικοδομή	Πόλη, Dragasani, Valcea
22	Mirela	Ρουμάνικη	27	Πεντικοστια νή	Παντρεμένη με 1 παιδί	Παιδαγωγικό λύκειο	Ταμίας στο δημαρχείο Εργάτης	Χωριό, Caras Severin, Resita
23	Alina	Ρουμάνικη	26	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη	Επαγγελματικό λύκειο	Φασόν Οικοδόμος sudor	Χωριό, Suceava
24	Nuti	Ρουμάνικη	45	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο	Νοικοκυρά Οδηγός σε πούλμαν	Χωριό, Musetesti, Arges
25	Ani	Ρουμάνικη	35	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο + 3 χρόνια νοσηλευτική	Αγρότες	Χωριό, Suceava

Κωδ.	Όνομα	Εθνικότητα	Ηλικία	Θρήσκευμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Ταξική προέλευση	Γεωγραφική προέλευση
26	Pamela	Ρουμάνικη	32	Χριστιανή Ορθόδοξη (Καθολική πριν το γάμο)	Παντρεμένη με 2 παιδιά (από προηγούμενες σχέσεις)	Επαγγελματικό λύκειο (δεν αποφοίτησε)	Εργάτες (στη δημιουργία δρόμων και γεφυρών)	Χωριό, Bacau
27	Alexandra	Ρουμάνικη	31	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Επαγγελματικό λύκειο	Άναβε τη φωτιά για την παροχή ζεστού νερού στην πόλη	Pitesti, Arges
28	Lili	Ρουμάνικη	38	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Επαγγελματικό λύκειο (τεχνικός – γεωργία)	Αγρότες	Fundu Tudorei, Bacau
29	Georgiana	Ρουμάνικη	22	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη	Επαγγελματικό λύκειο (11 χρόνια – οικοδομές)	Πωλήτρια, Καθαρίστρια Οικοδόμος	Marsa, Sibiu
30	Adriana	Ρουμάνικη	45	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Επαγγελματικό λύκειο	Αγρότες	Plopana - Fundu Tudorei, Bacau
31	Irina	Ρουμάνικη	36	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη με 1 παιδί	Λύκειο	Αγρότες	Χωριό, Suceava
32	Ana	Ρουμάνικη	23	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδιά	Επαγγελματικό λύκειο (10 χρόνια – τουρισμός)	Φασόν Υδραυλικός	Pascani, Iasi
33	Mihaela	Ρουμάνικη	28	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη	Επαγγελματικό λύκειο (10 χρόνια – φασόν)	Εργάτες	Brasov, Brasov
34	Raluca	Ρουμάνικη	29	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη	Απόφοιτη πανεπιστημίου (κοινωνική λειτουργός)	Εργάτρια Υπομηχανικός σε ορυχείο	Hateg, Hunedoara
35	Valentina	Ρουμάνικη	29	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδιά	Γυμνάσιο (8 χρόνια)	Οδηγός Αγρότισσα	Plugari, Iasi
36	Adelina	Ρουμάνικη	34	Χριστιανή Ορθόδοξη	Ανύπαντρη	Λύκειο + 3 χρόνια νοσηλευτική	Εργάτης – υδραυλικός Εργάτρια	Cuptoarea, Resita
37	Luminita	Ρουμάνικη	38	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο + 3 χρόνια βοηθός φαρμακοποιός	Αγρότες	Cuptoarea, Resita
38	Elena	Ρουμάνικη	32	Χριστιανή Ορθόδοξη	Ανύπαντρη	Έντεκα χρόνια (οικονομικό λύκειο – δεν ολοκλήρωσε)	Εργάτης σε αρτοποιείο Νοικοκυρά	Χωριό, Neamt

Κωδ.	Όνομα	Εθνικότητα	Ηλικία	Θρήσκευμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Ταξική προέλευση	Γεωγραφική προέλευση
39	Mariana	Ρουμάνικη	37	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο (δέκα χρόνια)	Εργάτης Νοικοκυρά	Χωριό, Botosani
40	Maria	Ρουμάνικη	40	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 3 παιδιά (2 από τον πρώτο γάμο)	Λύκειο (δέκα χρόνια)	Εργάτης Εργάτρια	Χωριό, Botosani
41	Alina	Ρουμάνικη	29	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο	Εργάτες	Botosani
42	Simona	Ρουμάνικη	28	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο	Αγρότες	Botosani
43	Marina	Ρουμάνικη	31	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Εργάτης Νοικοκυρά	Χωριό, Suceava
44	Gabi	Ρουμάνικη	35	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Γυμνάσιο	Εργαζόμενος στις Ρουμάνικες Σιδηροδρομικές Γραμμές Εργάτρια	Χωριό, Suceava
45	Iuliana	Ρουμάνικη	37	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί (από τον πρώτο γάμο)	Πανεπιστήμιο (Ρουμάνικη Φιλολογία)	Εργάτες	Suceava
46	Viorica	Ρουμάνικη	35	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Αγρότες	Unteni, Botosani
47	Geta	Ρουμάνικη	40	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδιά	Λύκειο	Αγρότες	Χωριό, Botosani
48	Angela	Ρουμάνικη	34	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Αγρότες	Crasnaleuca, Botosani
49	Valentina	Ρουμάνικη	33	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Γυμνάσιο	Εργάτης (οικοδομή) Αγρότισσα	Χωριό, Suceava
50	Nicoleta	Ρουμάνικη	25	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη χωρίς παιδιά	Λύκειο	Εργάτης (οικοδομή) Αγρότισσα	Χωριό, Suceava
51	Maria	Ρουμάνικη	36	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη χωρίς παιδιά	Λύκειο (δεν ολοκλήρωσε)	Εργάτης Αγρότισσα	Viisoara, Botosani

Κωδ.	Όνομα	Εθνικότητα	Ηλικία	Θρήσκευμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Ταξική προέλευση	Γεωγραφική προέλευση
52	Ioana	Ρουμάνικη	24	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη (χωρίς παιδιά)	Γυμνάσιο	Εργάτης Εργάτρια (τυπογραφείο)	Falticeni
53	Elena	Ρουμάνικη	45	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη (2 παιδιά με τον πρώτο γάμο)	Λύκειο (χειρισμός μηχανημάτων)	Αγρότες	Falticeni
54	Aura	Ρουμάνικη	32	Χριστιανή Ορθόδοξη	Χωρισμένη με 1 παιδί	Λύκειο	Εργάτης Κομμώτρια	Bucuresti
55	Irina	Ρουμάνικη	37	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδί	Τεχνικό λύκειο (ραπτική)	Οδηγός Οικιακά	Botosani
56	Alina	Ρουμάνικη	29	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο (δεν ολοκλήρωσε)	Εργάτης σε εργοστάσιο επιπλοποιίας Εργάτρια σε υφαντουργία	Bosanci, Suceava
57	Corina	Ρουμάνικη	26	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Γυμνάσιο	Αγρότης Οικιακά	Χωριό, Bacau
58	Mihaela	Ρουμάνικη	49	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη (3 παιδιά)	Λύκειο (δέκα χρόνια)	Εργάτης (σιδηροδρομικές γραμμές) Αγρότισσα	Schitu Duca, Iasi
59	Lenuta	Ρουμάνικη	38	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Επαγγελματικό λύκειο (11 χρόνια)	Οδηγός φορτηγού Οικιακά	Χωριό, Suceva
60	Mariana	Ρουμάνικη	46	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά (1 από το πρώτο γάμο)	Λύκειο (τουρισμός)	Εργάτης (CAP) Εργάτρια (CAP)	Flamanzi, Botosani
61	Daniela	Ρουμάνικη	42	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Αγρότες	Χωριό, Suceava
62	Monica	Ρουμάνικη	39	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Λύκειο (δέκα χρόνια)	Εργάτης – τεχνίτης (ηλεκτροκόλληση) Καθαρίστρια	Botosani
63	Alexandra	Ρουμάνικη	34	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδί	Νυχτερινό λύκειο (seral)	Εργάτης (οικοδομή) Φασόν	Χωριό, Resita
64	Adina	Ρουμάνικη	28	Χριστιανή Ορθόδοξη	Αρραβωνιασμένη	Λύκειο (τηλεπικοινωνίες)	Εργάτες	Suceava

Κωδ.	Όνομα	Εθνικότητα	Ηλικία	Θρήσκευμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Ταξική προέλευση	Γεωγραφική προέλευση
65	Lili	Ρουμάνικη	36	Χριστιανή Ορθόδοξη	Χωρισμένη με 1 παιδί	Λύκειο	Οδηγός λεωφορείου Εργάτρια (εργοστάσιο παραγωγής ψωμιού)	Χωριό, Falticeni
66	Gabriela	Ρουμάνικη	31	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδιά	Παιδαγωγικό λύκειο	Ιερέας Οικιακά	Χωριό, Bacau
67	Andreea	Ρουμάνικη	25	Χριστιανή Ορθόδοξη	Ανύπαντρη	Γυμνάσιο	Αγρότες (μετανάστες)	Χωριό, Suceava
68	Elena	Ρουμάνικη	55	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη (1 παιδί που πέθανε)	Λύκειο Μαθήματα αισθητικής	Αγρότες	Χωριό, Galati
69	Cristina	Ρουμάνικη	25	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Γυμνάσιο Ξεκίνησε λύκειο για ένα εξάμηνο	Αγρότες Οδηγός τρακτέρ	Χωριό κοντά στο Radauti, Suceava

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
01	Μισθωτή	4 χρόνια	Φασόν	Τουριστική Visa	Μεροκάματα σε συνεργείο καθαρισμού	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα > 1200 € μηνιαίως	7 – 12 ώρες/ημέρα	Κυψέλη
02	Μισθωτή	2 χρόνια	Βοηθός κομμώτρια	Άτυπα	Εσωτερική	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	8 €/ώρα	8-10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Άγιος Νικόλαος
03	Μισθωτή	1 χρόνο	Σερβιτόρα σε εστιατόριο	Πολίτης ΕΕ	Μισθωτή σε συνεργείο	Μισθωτή σε συνεργείο	600 € μηνιαίως	7-8 ώρες/ημέρα 6 μέρες/εβδομάδα	Καματερό
04	-	-	-	Τουριστική Visa	Μεροκάματα σε συνεργείο καθαρισμού	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	8 – 9 €/ώρα	7 – 10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Πλατεία Βικτωρίας
05	Οικιακή οικονομία	2-3 χρόνια	Αγροτική παραγωγή	Άτυπα	Εσώκλειστη οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	6 €/ώρα	8 - 10 ώρες/ημέρα	Κυψέλη
06	Μισθωτή	5-6 χρόνια	Εργάτρια θερμοκήπια (λουλούδια)	Τουριστική Visa	Φασόν	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα	12 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/εβδομάδα	Αττική
07	Μισθωτή	8 - 9 χρόνια	Σερβιτόρα & Διαχειρίστρια Πολυκατοικίας	Τουριστική Visa	Εσώκλειστη οικιακή εργάτρια	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα	6.5 ώρες/ημέρα 4 ημέρες/εβδομάδα	Κυψέλη

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
08	Μισθωτή	2 χρόνια	Εργάτρια σε βιοτεχνία ένδυσης	Πολίτης ΕΕ	Μεροκάματο στις υπηρεσίες καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη οικιακή εργάτρια (σ' ένα σπίτι)	800 €/μήνα	9 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Αιγάλεω
09	Μισθωτή Οικιακή οικονομία	22 χρόνια	Εργάτρια σε σταθμό ασετιλίνης /Τραγουδίστρια παραδοσιακής λαϊκής μουσικής/ Αγροτική παραγωγή	Άτυπα	Εσώκλειστη οικιακή εργάτρια	Αυτοαπασχολούμενη	7-8 €/ώρα	7-9 ώρες/ημέρα 7 ημέρες/ εβδομάδα	Κυψέλη
10	Μισθωτή	5 χρόνια	Ιδιωτικός υπάλληλος (υπολογιστές)	Τουριστική Visa	Μεροκάματο στις υπηρεσίες καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη	8-10 €/ώρα	5-6 ώρες/ημέρα 4 ημέρες/ εβδομάδα	Κατεχάκη
11	Μισθωτή	5 χρόνια	Εργάτρια σε σφαγείο	Άτυπα	Εσώκλειστη οικιακή εργάτρια	Αυτοαπασχολούμενη	9 €/ώρα	6 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Ηράκλειο
12	Μισθωτή	6 μήνες	Εργαζόμενη σε κρεοπωλείο	Τουριστική Visa	Καφετέρια	Αυτοαπασχολούμενη	7-8 €/ώρα	6-7 ώρες/ημέρα 4 ημέρες/ εβδομάδα	Κυψέλη
13	-	-	-	Τουριστική Visa	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη	7 €/ώρα	6-7 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Αλκαμένους, Αττική

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
14	Μισθωτή	23 χρόνια	Εργαζόμενη στο αντίστοιχο ΟΤΕ Άνεργη	Πολίτης ΕΕ	Μισθωτή σε συνεργείο	Μισθωτή σε συνεργείο	4 €/ώρα	8 ώρες/ημέρα 5-6 μέρες/ εβδομάδα	Κυψέλη
15	Μισθωτή	2 χρόνια	Εργαζόμενη σε ταχυδρομείο (χωρίς μονιμότητα) Πωλήτρια	Τουριστική Visa	Φασόν	Αυτοαπασχολούμενη	7 €/ώρα	5-10 ώρες/ημέρα 7 μέρες/ εβδομάδα	Κολωνός
16	Μισθωτή	8 χρόνια	Εργάτρια σε βιοτεχνία χαλιών Gestionara la magazinul din sat	Τουριστική Visa	Φασόν	Αυτοαπασχολούμενη	7 €/ώρα	8 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/ εβδομάδα	Αλκαμένους, Αττική
17	Μισθωτή	3 χρόνια	Εργάτρια σε βιοτεχνία χαλιών	Άτυπα	Μεροκάματα	Αυτοαπασχολούμενη	10 -12 €/ώρα 1200 €/μήνα	4-6 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ Εβδομάδα	Κατεχάκη
18	Οικιακή οικονομία	5-6 χρόνια	Αγροτική παραγωγή	Τουριστική Visa	Φασόν	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	600 €/μήνα + μεροκάματα	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Κολωνός
19	Μισθωτή	10 χρόνια	Εργοστάσιο ενδυμάτων	Πολίτης ΕΕ	Συνεργείο	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού + μεροκάματα	700 €/μήνα	7 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Γκούζη

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
20	Μισθωτή	1 χρόνο	Μαγείρισσα/ Σερβιτόρα σε εστιατόριο	Πολίτης ΕΕ	Συnergείο	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού (σε γραφεία)	4 €/ώρα	7 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/ εβδομάδα	Κάτω Πατήσια
21	-	-	-	Πολίτης ΕΕ	Συnergείο	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	25 €/ημέρα	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Γαλάτσι
22	Μισθωτή	2 χρόνια	Δασκάλα	Τουριστική βίζα	Εσώκλειστη	Αυτοαπασχολούμενη	800 €/μήνα	12 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Κουκάκι
23	-	-	-	Τουριστική βίζα	Εσώκλειστη	Αυτοαπασχολούμενη	7 €/ώρα 900-1000 €/μήνα	6-7 ώρες/ημέρα 5-6 ημέρες/ εβδομάδα	Κέντρο, οδός Ιουλιανού
24	Μισθωτή και οικιακή οικονομία	25 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο παραγωγής επίπλων και παραγωγός γαλακτοκομικών προϊόντων	Πολίτης ΕΕ	Φασόν	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	4 €/ώρα	11-12 ώρες/ημέρα 5-6 ημέρες/ εβδομάδα	Αττική
25	Μισθωτή	2 χρόνια	Νοσοκόμα	Άτυπα	Εσώκλειστη οικιακή εργάτρια	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	9 – 10 €/ώρα	6-7 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/ εβδομάδα	Ιλίσια

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
26	Μισθωτή	4-5 χρόνια	Εργάτρια στο μάζεμα ρητίνης και κονσομασιόν	Τουριστική βίζα	Κονσομασιόν σε μπαρ	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	5 €/ώρα	8-10 ώρες/ημέρα 6-7 ημέρες/ εβδομάδα	Θήβα
27	Μισθωτή	2-3 χρόνια	Εργάτρια σε αποθήκη (συσκευασία ρυζιού)	Άτυπα	Κονσομασιόν σε μπαρ	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	1000 €/μήνα	12-14 ώρες/ημέρα 7 ημέρες/ εβδομάδα	Σαντορίνη
28	Μισθωτή	3-4 χρόνια	Πωλήτρια	Άτυπα	Εσώκλειστη οικιακή εργάτρια	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	5 €/ώρα	7 ώρες/ημέρα 7 ημέρες/ εβδομάδα	Θήβα
29	-	-	-	Πολίτης ΕΕ	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	5 €/ώρα	3-4 ώρες/ημέρα 4 ημέρες/ εβδομάδα	Θήβα
30	Μισθωτή	20 χρόνια	Πωλήτρια	Πολίτης ΕΕ	Στα χωράφια (κρεμμύδι, σταφύλια)	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	5 €/ώρα	9-10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Θήβα
31	Μισθωτή	2 χρόνια	Εργάτρια σε βιοτεχνία ένδυσης	Άτυπα	Εργάτρια (παραγωγή γλυκών)	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	400 €/μήνα	4-5 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Αριστοτέλους & Αγ. Μελετίου

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
32	Μισθωτή	2 εβδομάδες	Πωλήτρια σε κατάστημα με καλλυντικά	Πολίτης ΕΕ	Εργάτρια – φασόν	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	3.5 – 5 €/ώρα	8-12 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/ εβδομάδα	Κυψέλη
33	Μισθωτή	6-7 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο αλλαντικών Καθαρίστρια	Πολίτης ΕΕ	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	220 €/μήνα	2-3 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/ εβδομάδα	Αγ. Νικόλαος
34	Μισθωτή	7 χρόνια	Baby sitter Πωλήτρια	Τουριστική βίζα	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	7 €/ώρα	7-8 ώρες/ημέρα 3-4 ημέρες/ εβδομάδα	Γαλάτσι
35	-	-	-	Πολίτης ΕΕ	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	4 €/ώρα	7-8 ώρες/ημέρα 7 ημέρες/ εβδομάδα	Σεπόλια
36	Μισθωτή	8 χρόνια	Αποθήκη ποτών Βιοτεχνία ενδυμάτων	Πολίτης ΕΕ	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	Αυτοαπασχολούμενη στις υπηρεσίες καθαρισμού	50 ευρώ/ημέρα	10-12 ώρες 2-3 φορές/ εβδομάδα	Παγκράτι
37	Μισθωτή	4-5 χρόνια	Καθαρίστρια σε φαρμακείο	Πολίτης ΕΕ	Εσωτερική οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	6 ευρώ/ώρα	10-12 ώρες 2-3 φορές/ εβδομάδα	Παγκράτι

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
38	-	-	-	Τουριστική Visa	Εργάτρια – φασόν	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	750 €/μηνιαίως & 5 €/ώρα	8 ώρες/ημέρα – 2-3 φορές/εβδομάδα & 2 ώρες/ημέρα – 6 φορές/εβδομάδα	Παγκράτι
39	Μισθωτή και οικιακή οικονομία	8 χρόνια	Φασόν & Αγροτικές εργασίες	Άτυπα	Εσωτερική οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	450 ευρώ (και μεροκάματα)	4/ημέρα 6 μέρες την εβδομάδα + μεροκάματα	Άγιος Ελευθέριος
40	Μισθωτή και οικιακή οικονομία	13-14 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο παραγωγής ανταλλακτικών & Πλανόδια πωλήτρια	Τουριστική Visa	Μεροκάματα σε σπίτια	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα	3-4 φορές την εβδομάδα	Λιοσίων
41	Μισθωτή	2 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο ειδών ένδυσης	Τουριστική Visa	Εσωτερική οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα	5 έως 9 ώρες 6 μέρες την εβδομάδα	Μενίδι
42	Μισθωτή	5 χρόνια	Εργάτρια σε φασόν	Τουριστική Visa	Εργαζόμενη σε καντίνα λαϊκής	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα	7 – 10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Κυψέλη
43	Οικιακή οικονομία	2 -3 χρόνια	Αγροτική εργάτρια	Άτυπα	Εσωτερική οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	700 ευρώ (και μεροκάματα)	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Αχαρνών

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
44	Μισθωτή και οικιακή οικονομία	13 χρόνια	Φασόν & Πλανόδια πωλήτρια	Τουριστική Visa	Εσωτερική οικιακή εργάτρια	Αυτό- απασχολούμενη	7 €/ώρα	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Αχαρνών
45	Μισθωτή	4 χρόνια	Δασκάλα	Άτυπα	Αγροτικές εργασίες	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	≈1200 €	6 ώρες/ημέρα 6-7 ημέρες την εβδομάδα	Σταθμός Λαρίσης
46	Μισθωτή	6-7 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο παρασκευής ψωμιού και ειδών ένδυσης	Τουριστική Visa	Εσωτερική οικιακή εργάτρια	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	≈2000 €	< 10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Πατήσια
47	Μισθωτή	12 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο ένδυσης και πωλήτρια	Άτυπα	Μεροκάματο στις υπηρεσίες καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού και αυτό- απασχολούμενη	< 1000 € (και μεροκάματα)	< 8 ώρες/ημέρα 7 ημέρες την εβδομάδα	Κυψέλη
48	Οικιακή οικονομία	10 χρόνια	Αγροτική παραγωγή	Τουριστική Visa	Εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	1800 € (μαζί με μεροκάματα)	16-18 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Άνω Πατήσια
49	Οικιακή οικονομία	4 χρόνια	Αγροτική παραγωγή	Τουριστική Visa	Εργάτρια σε φασόν	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	800 €	9 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Πλατεία Βικτωρίας

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
50	-	-	-	Πολίτης ΕΕ	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	700 €	8 ώρες/ημέρα 5 ημέρες την εβδομάδα	Κυψέλη
51	Οικιακή οικονομία	6 χρόνια	Αγροτική παραγωγή	Τουριστική Visa	Εσωτερική	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	1100 € (μαζί με μεροκάματα)	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Κάτω Πατήσια
52	-	-	-	Οικογενειακή ή επανένωση	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	680 €	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Αγ. Ανάργυροι
53	Μισθωτή	14 χρόνια	Εργοστάσιο ενδυμάτων	Άτυπα	Εσωτερική	Αυτό- απασχολούμενη	1000 – 1100 €	7-8 ώρες/ημέρα 5 ημέρες την εβδομάδα	Αχαρνών
54	Μισθωτή	8 χρόνια	Κομμωτήριο	Τουριστική Visa	Βοηθός σε κομμωτήριο	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	750 €	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Αγ. Νικόλαος
55	Οικιακή οικονομία	10 χρόνια	Φασόν	Άτυπα	Εσωτερική	Αυτό- απασχολούμενη	8 €/ώρα	10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Κολωνός
56	-	-	-	Τουριστική Visa	Συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	700 €	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Κυψέλη

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
57	-	-	-	Πολίτης ΕΕ	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	700 €	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Κυψέλη
58	Μισθωτή	15 χρόνια	Εργοστάσιο επίπλων	Άτυπα	Εσώκλειστη	Αυτό- απασχολούμενη	1300 €	8 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/εβδομάδα	Αγ. Ελευθέριος
59	Μισθωτή	9 χρόνια	Εργάτρια σε βιοτεχνία ενδυμάτων	Άτυπα	Φασόν	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	1100 € (με μεροκάματα)	10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Αχαρνών
60	Μισθωτή	12 χρόνια	Σερβιτόρα σε εστιατόριο	Άτυπα	Εσώκλειστη	Αυτό- απασχολούμενη	1000 €	8 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/εβδομάδα	Σεπόλια
61	Οικιακή οικονομία	18 χρόνια	Παραγωγός γαλακτοκομικών προϊόντων	Τουριστική Visa	Καθαρίστρια σε βιοτεχνία	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	720 €	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Κυψέλη
62	Μισθωτή	6 χρόνια	Εργάτρια σε βιοτεχνία ενδυμάτων	Άτυπα	Εσώκλειστη	Αυτό- απασχολούμενη	1100 €	8 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/εβδομάδα	Πλατεία Αμερικής
63	Μισθωτή	10 χρόνια	Πωλήτρια σε αρτοποιείο	Τουριστική Visa	Μεροκάματα σε χωράφια (πορτοκάλια)	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	750 € + εξτρά 4 ευρώ/ώρα	7-8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Γκύζη

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
64	-	-	-	Τουριστική Visa	Καφετέρια	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	700 € + εξτρά 4 ευρώ/ώρα	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Πλατεία Αττικής
65	Μισθωτή	6 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο ξυλείας	Άτυπα	Μεροκάματα σε συνεργείο	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	750 € (και μεροκάματα)	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Αιγάλεω
66	Μισθωτή	3 χρόνια	Νηπιαγωγός σε παιδικό σταθμό	Τουριστική Visa	Εσωτερική	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	700 €	7-8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Κυψέλη
67	-	-	-	Πολίτης ΕΕ	Μεροκάματα σε συνεργείο	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	650 €	8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Ακαδημία Πλάτωνος
68	Μισθωτή	18 χρόνια	Αισθητικός Γραμματέας στην ένωση συνδικαλιστικών οργανώσεων	Τουριστική Visa	Εσώκλειστη	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	600 €	4-5 ώρες/ημέρα 5 ημέρες/εβδομάδα	Αθήνα (Χαριλάου Τρικούπη)
69	-	-	-	Τουριστική Visa	Μεροκάματα σε συνεργείο	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	650 €	7-8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες/εβδομάδα	Κυψέλη

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV Πίνακας δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών (πιλοτική έρευνα)

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ								
Κωδ.	Όνομα	Εθνικότητα	Ηλικία	Θρήσκευμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Ταξική προέλευση	Γεωγραφική προέλευση
1	Maria	Ρουμάνικη	36	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Δέκα χρόνια (υποχρεωτική εκπαίδευση)	Εργάτης Νοικοκυρά	Χωριό, Botosani
2	Olga	Ρουμάνικη	40	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 3 παιδιά	Δέκα χρόνια (υποχρεωτική εκπαίδευση)	Ανθρακωρύχος Εργάτρια	Χωριό, Suceava
3	Alina	Ρουμάνικη	27	Χριστιανή Ορθόδοξη	Ανύπαντρη	Λύκειο	Εργάτες	Botosani
4	Silvia	Ρουμάνικη	28	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Γυμνάσιο (8 χρόνια) Επαγγελματικό λύκειο (3 χρόνια)	Αγρότες	Botosani
5	Nicoleta	Ρουμάνικη	30	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Οδηγός Νοικοκυρά	Bosanci, Suceava
6	Gabriela	Ρουμάνικη	33	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 1 παιδί	Γυμνάσιο (οκτώ χρόνια)	Εργαζόμενος στις Ρουμάνικες Σιδηροδρομικές Γραμμές Εργάτρια	Putna, Suceava
7	Irina	Ρουμάνικη	36	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά (από 2 διαφορετικούς γάμους)	Θεολογική Σχολή	Εργάτες	Suceava
8	Viorica	Ρουμάνικη	33	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Αγρότες	Χωριό, Botosani
9	Nuta	Ρουμάνικη	40	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη χωρίς παιδιά	Λύκειο	Αγρότες	Χωριό, Botosani
10	Nicoleta	Ρουμάνικη	34	Χριστιανή Ορθόδοξη	Παντρεμένη με 2 παιδιά	Λύκειο	Αγρότες	Χωριό, Botosani

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
01	Μισθωτή και οικιακή οικονομία	9 χρόνια	Φασόν	Άτυπα	Εσωτερική οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	400 ευρώ	09.00-13.00 6 μέρες την εβδομάδα	Άγιος Ελευθέριος
02	Μισθωτή	15 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο για ζώνες	Τουριστική Visa	Μεροκάματα σε σπίτια	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα	3 φορές την εβδομάδα	Λιοσίων
03	Μισθωτή	2 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο ένδυσης	Τουριστική Visa	Εσωτερική οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα 700 € μηνιαίως	5 έως 9 ώρες 6 μέρες την εβδομάδα	Ανω Λιόσια
04	Μισθωτή	4 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο παραγωγής υφασμάτων	Τουριστική Visa	Μεροκάματα σε συνεργείο καθαρισμού	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	7 €/ώρα > 1400 € μηνιαίως	7 – 12 ώρες/ημέρα	Κυψέλη
05	Οικιακή οικονομία	2 χρόνια	Αγροτική εργάτρια	Άτυπα	Εσωτερική οικιακή βοηθός	Αυτό- απασχολούμενη οικιακή εργάτρια	< 700 €/μήνα 7 €/ώρα	< 8 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Πατήσια
06	Οικιακή οικονομία	14 χρόνια	Φασόν	Τουριστική Visa	Εργαζόμενη σε εργοστάσιο συσκευασίας πιτζαμών	Αυτό- απασχολούμενη	7 €/ώρα	< 8 7ημέρες την εβδομάδα	Άγιος Ελευθέριος

Κωδ.	Τύπος Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Διάρκεια Απασχόλησης στη Χώρα Προέλευσης	Εργασία στη Χώρα Προέλευσης	Τρόπος Εισόδου	Πρώτη Θέση Εργασίας στην Ελλάδα	Τύπος Απασχόλησης	Μισθός	Ωράριο	Τόπος Κατοικίας
07	Μισθωτή	3 χρόνια	Καθηγήτρια Θρησκευτικών και Γαλλικών	Άτυπα	Εργάτρια στο μάζεμα σταφυλιού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	-	< 6 ωρών/ημέρα 6-7 ημέρες την εβδομάδα	Σεπόλια
08	Μισθωτή	6 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο ένδυσης	Τουριστική Visa	Εσωτερική οικιακή εργάτρια	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	2000€	< 10 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Πατήσια
09	Μισθωτή	11 χρόνια	Εργάτρια σε εργοστάσιο ένδυσης και πωλήτρια σε σουπερμάρκετ	Άτυπα	Μεροκάματο στις υπηρεσίες καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού και αυτό-απασχολούμενη	< 1000 €	< 8 ώρες/ημέρα 7 ημέρες την εβδομάδα	Κυψέλη
10	Οικιακή οικονομία	10 χρόνια	Αγροτική παραγωγή	Τουριστική Visa	Εργάτρια σε συνεργείο καθαρισμού	Μισθωτή σε συνεργείο καθαρισμού	2000 €	έως 18 ώρες/ημέρα 6 ημέρες την εβδομάδα	Πατήσια

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Φωτογραφίες

Παραδοσιακό σπίτι – νομός Suceava

Χωριό νομού Suceava

Σπίτια συνεντευξιαζόμενων υπό κατασκευή – νομός Botosani

Σπίτια συνεντευξιαζόμενων υπό κατασκευή – νομός Suceava

Παλαιά εργατική πολυκατοικία – Suceava

Παλαιά εργατική πολυκατοικία – Botosani

Κέντρο πόλης - Botosani

Κέντρο πόλης - Botosani

Ελαφριά βιομηχανία – Suceava

Παλιό εργοστάσιο – Botosani

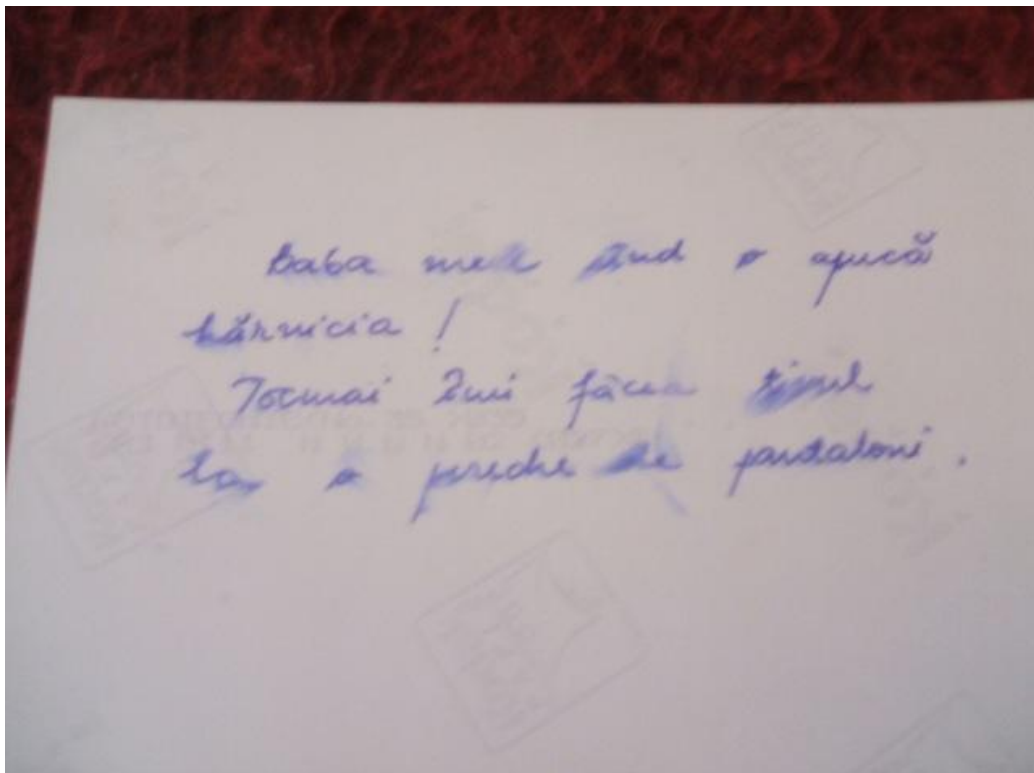
Προίκα συνεντευξιαζόμενης στο σπίτι γονέων στη Ρουμανία

Συνεντευξιαζόμενη εν ώρα καθήκοντος

Φωτογραφία εργοδότηρας που εστάλη στους γονείς

Μήνυμα της συνεντευξιαζόμενης στο πίσω μέρος της φωτογραφίας:
«Η γιαγιά μου όταν την πιάνει η ευσυνειδησία! Έραβε κάτι παντελόνια.»

Γράμματα συνεντευξιαζόμενων προς την οικογένεια στη Ρουμανία

Γράμμα προς τους γονείς λίγες μέρες μετά την άφιξη στην Ελλάδα – 29 Σεπτεμβρίου 1999

prost rō spui cã, am voros,
O, nu doare vîdu!
O rō rō mai scriu altã datã dar
miã atunci va mai spui gdatã
cã mi-e dor de voi si rō fte cumuati,
ellãmîã, dacõ ai fost dupã
bagaj, ai gîjã cã în portã aia
albã este dîpionia mea, pune-o în
loc sigur rō nu se pierdã,
Nu uita:
- pe 16-17 oct. mergi la Botosana
cã în salariul meu
- la Geta sunt sandalile mele albe
albe si a drã cã mai are 70.000 din
salariul tuat
- nuoltrõ dacõ nu ai rezãrat încõ
trabal cu carnetile de rönötãte
- dã-i rînd ai bani lui Savtuca
150.000 lei
- rîthelã-l pe d-l doctor si a
recoltot cu cerceta mea de concidui
cã sã mi spui cînd mai vorbeai la
telefon.

[Να με βοηθήσει ο Θεός να βρω γρήγορα δουλειά και μετά] μπορώ να πω ότι είχα τύχη. Ωχ, πονάει το χέρι μου...

Θα σας γράψω και άλλη φορά αλλά μέχρι τότε, σας λέω άλλη μια φορά ότι μου λείπετε και να είσαστε φρόνιμοι .

Μαμά, εάν πήγες για τα πράγματά μου, να προσέχεις γιατί στην τσάντα είναι το πτυχίο μου. Βαλτό σε ασφαλές μέρος να μην χαθεί. Μην ξεχνάς:

- στις 16-17 Οκτωβρίου πηγαίνεις Botosana να μου πάρεις τον μισθό,
- η Geta έχει τα άσπρα σανδάλια μου και είπε ότι έχει ακόμα 70.000 από το προηγούμενο μισθό,
- να λύσεις το ζήτημα, εάν δεν το έχεις κάνει ήδη, με το βιβλιάριο υγείας,
- δώσε στην Savtuca, όταν έχεις 150.000 λεί,
- ρώτα τον κύριο γιατρό εάν έχει λύσει το θέμα με την αίτηση για την άδειά μου και θα μου πεις όταν μιλήσουμε στο τηλέφωνο.]

Γράμμα προς τους γονείς μετά από την ένταξη στην εσωτερική οικιακή εργασία –
20 Μαΐου 2000

scrisă către părinți. Teri după masă în timp ce
daua baba am fost la market să cumpăr
câte ceva pentru pachet. Nu am mai pus
asa multe la data trecută pentru că aici nu
am timp acum să scriu scrisoare după
concluzie și alte alune dar sper că va fi ceva
de data trecută. Un litru de ulei este făcut
de casă, și la can sticle nu este sigilată (sper
că nu a ars) și o să vedeți ce gros și f'au
este. Mi l-a dat o prietenă de o babă,
imprimă cu stafidule alba negre, să veți le
trănit vouă. Am trimis și 2 parfumeuri de cască
pentru la deal dar în cutie scrie cum să le
folosiți. Dacă veți dori să trimiteți o pungă de cafea
lui Tucu, dacă nu puteți să le acoleți cu
o sticlă și cum să le folosiți.
În rest, iarăși repet să nu împartă la tot satul.

[Ημέρα Τρίτη] Χθες το απόγευμα, όταν κοιμόταν η γριά, πετάχτηκα στο μάρκετ να αγοράσω πράγματα για το δέμα. Δεν έβαλα τόσο πολλά όσο την άλλη φορά γιατί δεν έχω χρόνο να τρέξω στη λαϊκή για σύκα και ξυρούς καρπούς αλλά ελπίζω να έχετε από την προηγούμενη φορά. Ένα λίτρο λάδι είναι από σπίτι, αυτό που το μπουκάλι δεν είναι σφραγισμένο (ελπίζω να μην χύθηκε) και θα δεις πόσο ωραίο είναι. Μου το έδωσε μια φίλη της γριάς μαζί με τις μαύρες σταφίδες, σας τα στέλνω εσάς. Έστειλα και δύο αρωματικά χώρου για το σπίτι πάνω. Εάν θέλεις, μπορείς να δώσεις στην Tucu ένα πακέτο καφέ, εάν όχι, κράτησε το εκεί γιατί δεν χαλάει και δεν ξέρεις που μπορεί να σου χρειαστεί. Κατά τα άλλα, επαναλαμβάνω, μην μοιράσεις το δέμα σε όλο το χωριό.

